ئەلشىر ناۋائىي ھەققىدە يېزىلغان تەتقىقات ماقالىلىرى توپلىمى

ئېلكىتاب ئىشلىگۈچى: يۈسۈپجان، گېرمانىيە

2013-يىلى 4-ئاي.

مەنبە: ئۇيغۇر تورى، ئۇيغۇر شېئىرىيەت مۇنبىرى
شىنجاڭ يازغۇچىلار مۇنبىرى

مۇندەرىجە

1- ئەلشىر نەۋائىينىڭ ھايات ى..... قادىر ئەكبەر 3

2- قەلب ئەركىسىنىڭ نەسەب بوسۇغىسىدا..... ئا. توختى، ئو. مەمەت 9

3- نەۋائىي ۋە چاغاتاي تۈركچىسى..... ئە. جافەر ئوغلۇ (تۈركىيە) 21

4- ئەلشىر نەۋائىي ۋە ئۇنىڭ تەسىرى.....م. فۇئاد كۆپرۈلۈ 39

5- نەۋائىي ئىجادىيىتىنىڭ ئىدىيۇى مەنبەئىي ھەققىدە قىسقىچە

مۇلاھىزە.....ئابلاجان ئۇمىد يار 51

6- ئەلشىر نەۋائىينىڭ ئاناتولىيدىكى تەسىرى..... يۇسۇپجان ياسىن 59

7- ئەلشىر نەۋائىينىڭ " فەرھاد ۋە شىرىن" داستانى..... ئې.ئې. بېرتىلىس 73

8- ئەنئەنىۋى نەۋائىيشۇناسلىقنىڭ قىسقىچە تەسۋىرى..... فەرىدە ئەمىن 91

9- «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» دىن «مەئارىفۇل

لۇغەتەينگىچە».....دوكتۇر ئابدوروپ تەكلىماكانىي 99

10 -نەۋائىي ۋە ئانا تىل غوروري..... دوكتۇر ئەسەت سۇلايمان 137

11-نەۋائىي غەزەل-داستانلىرىدىكى ئېستېتىك

ئالاھىدىلىكلەر..... نەسرولاھ ئابلەت 144

12 -نەزىرە ۋە شەرق ئەدەبىياتىدىكى ‹‹خەمسە››چىلىك ئەنئەنىسى

توغرىسىدا..... زەمرە سەيدۇللاھزادە 154

13- ناۋايى ھاياتىدىكى بەزى ۋەقەلەر ۋە ناۋايى مەقبەرىسىنىڭ تارىخى..... 171

14- نەۋائى داستانلىرىدىكى مۇھەببەت

تراگېدىيىسى.....مۇھەممەد ئىمىن(سەبۇرى) 174

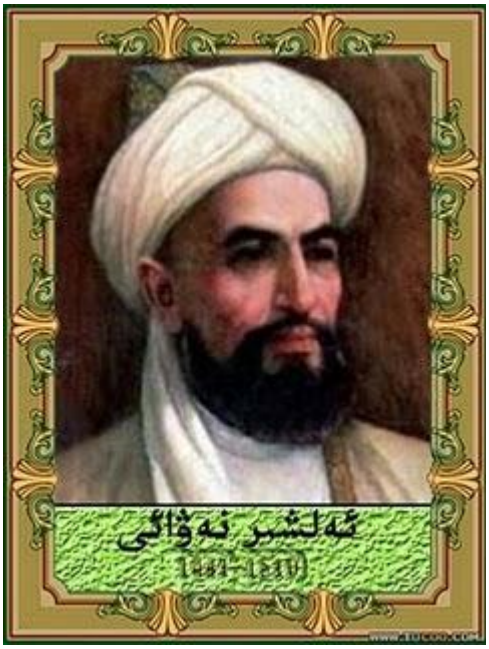
15-ئەلشىر نەۋايىنىڭ رەقىبى دەپ ئاتالغان شائىر بىنائىي توغرىسىدا..... 182

16-«مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تىكى ماقال-تەمسىللەر توغرىسىدا..... رەخمجان بارات 186

17- «مەنتىقۇتتەيىر»..... نەۋائىي 195

18-خەلق ئەدەبىياتىدا ئەلىشىر نەۋائىي بىلەن مۇناسىۋەتلىك
ئىجادىيەتلەر..... فىكرەت تۇرکمەن (تۇرکىيە) 270
19-شەرق مۇتەپەككۇرى - ئەلىشىر نەۋائى..... ئەسەت سۇلايمان 283
20-نەۋايى چەتئەلدە ۋە دىيارىمىزدا ..... تۇرسۇن قۇربان تۇرکەش 292
21-نەۋايى ئەسەرلىرى تەتقىقاتى ھەققىدە قىسقىچە
بايان..... مەقسۇد سىپلىم، ئوسمان جۇمە 302
22-مىزانۇل ئەۋزان ..... ئەلىشىر نەۋايى 311
23-ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئىسلامىيەتكە قوشقان
تۆھپىلىرى..... ئابدۇۋاھىد خۇدابەردى 355
24- نەۋائىينىڭ ئارمانى (تارىخى ھېكايە)..... خۇرشىد دەۋران (ئۆزبېكىستان) 368
25-تاغ بار يەردە چوقىا بار..... تۇرسۇن قۇربان تۇرکەش 390
26-نەۋائىي ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر شائىرلىرى قەلىمىدىكى يارقىن ئوبرازلىرىغا
نەزەر..... ئۇچقۇنجان ئۆمەر 432

1-ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ھاياتى

ئەلىشىر نەۋايى

(1501 ــ 1441)

ئادەم ھايالىق ۋە ئەدەپلىك بولسا ھۆرمەت كۆرىدۇ .ئەدەپ ھۆرمەتسىزلىكنىڭ ئىشكىنى يايپدۇ ۋە ئادەمنى مەسخىرە قىلىش، كەمستىشتىن ساقلايدۇ. ئەدەپ ئادەمنىڭ تەبىئىتىگە ئىنسانىي پەزىلەت بەخش ئېتىدۇ ۋە كىشىلەرنىڭ مىجەزىگە ئارام بېرىدۇ. ھەر زامان ئەدەپلىك بول، ئەدەپتىن دوستلۇق جۇلالىنىدۇ، مۇھەببەت زىننەت تاپىدۇ ــ .ئەلىشىر نەۋايى

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر، تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتى ۋە تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ يارىتىلىشى ھەمدە ئالەمشۇمۇل راۋاجىغا يۈكسەك ئەجىر سىڭدۈرگەن مىر ئەلىشىر نەۋايى مىلادى 1441ــيىلى 9ــفېۋرالدا ھېرات شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى غىياسىدىن كىچىك ئوبۇلقاسىم بابۇر خانلىقىدا ساراي (ئوردا (خادىملىرىدىن بىرى ئىدى. ئۇ سەبزەۋار دېگەن كىچىك شەھەرگە ھاكىمۇ بولغان.

ئەلىشىر بالا ۋاقتىدىلا زامانىنىڭ ئەڭ مەدەنىيەتلىك ۋە بىلىملىك كىشىلىرى مۇرەببىلىك ۋە مۇئەللىملىك قىلىپ، ئۇنىڭغا ئەتراپلىق تەلىم-تەربىيە بېرىدۇ، شۇڭا ئۇ ئۆسمۈرلۈك چېغىدىلا سەنئەت ۋە ئەدەبىياتقا مېھىر قويۇپ، فەرىدىددىن ئەتتار، قاسىم ئەنۋار قاتارلىق كىلاسسىك شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنى يادلاپ، باشقىلارغا پاساھەتلىك ئاھاڭدا ئوقۇپ بېرىشنى ئادەت قىلغانلىقىنى ئۆزى ھېكايە قىلىدۇ.

ئەلىشىر مەكتەپ يېشىغا يېتىپ مەكتەپكە كىرگەندە ھۈسەيىن بايقارا بىلەن بىللە ئوقۇيدۇ. 1449-يىلى ئەلىشىر سەككىز ياش مەزگىلىدە پادىشاھ شاھرۇھ مىرزا ۋاپات بولىدۇ. شاھ ۋاپاتىدىن كېيىن مەملىكەتتە ھاكىمىيەت تالىشىش ئەھۋالى يۈز بېرىپ، پايتەخت ھېرات قالايمىقانلىشىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئەلىشىرنىڭ دادىسى غىياسىدىن كىچىك ئائىلىسى بىلەن ھېراتتىن ۋاقتىلىق ئىراققا) باغداتقا) كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

-1452يىلى ئوبۇلقاسىم بابۇر ھېراتنى ئىگىلەپ، تەرتىپ ئورناتقاندىن كېيىنلا، غىياسىدىن ئائىلىسى بىلەن ھېراتقا قايتىپ كېلىدۇ. ياش ئەلىشىر يەنە ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئەدەبىياتنى چوڭقۇرلاپ ئۆگىنىشكە كىرىشىدۇ .شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇزىكا دەرسى ئالىدۇ، خەتتاتلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ. تۈركىي، پارسىي شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ھەۋەس بىلەن ئوقۇيدۇ.

-1456يىلى مەشھەد شەھرىگە بارىدۇ ۋە ئۇ يەردە خۇراسان پادىشاھى ئوبۇلقاسىم بابۇرنىڭ خىزمىتىگە كىرىدۇ. مەشھەددە ئەلىشىرنىڭ شائىرلىق تالانتى كۆپچىلىككە تونۇلۇشقا باشلايدۇ. ئۆزى شائىر بولغان ئوبۇلقاسىم بابۇر ۋە باشقا داڭلىق شائىرلار ئەلىشىرنىڭ بەدىئىي زېھنى ۋە قابىلىيىتىگە يۇقىرى باھا بېرىشىدۇ.

بۇ ياش شائىرنىڭ ئىككى تىلدا، يەنى پارس ۋە تۈركىي تىللاردا شېئىر يازغانلىقىنى كۆرۈپ، كىشىلەر ئۇنى ‹‹زۇللىسانەيىن›› (ئىككى تىللىق) شائىر دەپ ئاتاشقا باشلايدۇ. بۇ ئەھۋالدا ئەلىشىر تۈركىي تىلدا يازغان شېئىرلىرىدا›› نەۋائىي››، پارس تىلدا يازغان شېئىرلىرىدا ‹‹پانى›› دېگەن تەخەللۇسلارنى قوللىنىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئەلىشىر تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ‹‹نەۋائىي›› دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولىدۇ.

مەشھەددە تۇرغان مەزگىلدە ئەلىشىر ئەدەبىي ئىجادىيەتتىن باشقا، پەلسەپە، رىيازىيات (ماتېماتىكا)، پەلەكىيات (ئاسترونومىيە) قاتارلىق ئىلىملەرنىمۇ ئۆگىنىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ خەلق ئىچىدە نوپۇزلۇق ئالىملىرىدىن بىرى سۈپىتىدە تونۇلۇشقا باشلايدۇ.

-1457يىلى ئوبۇلقاسىم بابۇر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مەشھەددە تۇرۇۋاتقان ئەلىشىر شېئىرىيەت ئىجادىيىتى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىدۇ. بۇ چاغدا، ئەلىشىرنىڭ نەۋائىي تەخەللۇسى بىلەن يازغان تۈركىي تىلدىكى گۈزەل شېئىرلىرى پۈتۈن ئەلگە تارقىلىپ، كەڭ ئىجتىمائىي تەسىر پەيدا قىلىدۇ. نەۋائىينىڭ خەلق ئىچىدىكى ئىناۋىتى ئاشقانسىرى مەشھەددە ۋە ئەلنىڭ باشقا رايونلىرىدا ياشاۋاتقان تۈركىي،

پارسي قەۋم – قەبللەر ئىچىدە نەۋاينىڭ قايسى قەۋم – قەبلىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى، قايسى قەۋمدىن كېلىپ چىققانلىقى ئۇستىدە قىزغىن تالاش – تارتىشلار ئەۋج ئالىدۇ. بۇ ئەينى زامانىدا نەۋاينىڭ قايسى قەۋم – ئېلەتكە مەنسۇپلۇقى ئۇستىدىكى ئىجتىمائىي مۇنازىرە بولۇپ، جەمئىيەتتە غۇلغۇلا پەيدا قىلغانلىقى ئۇچۇن، بۇ مەسىلە ئۇستىدە نەۋايى ئۆزىنىڭ پوزىتسىيە بىلدۇرۇشىگە توغرا كەلگەن ۋە بۇ ھەقتە نەۋايى ئۆز نەسەبى ھەققىدە تۆۋەندىكىچە پوزىتسىيە بىلدۇرگەن:

1

ئەگەر بىر قەۋم گەر يۇز، يوقسە مىڭدۇر،

مۇئەييەن تۇرك ئۇلۇسى خۇد مېنىڭدۇر.

(مەنىسى: بىرەر قەۋمنىڭ سانى نەچچە يۇز ياكى نەچچە مىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، پەقەت تۇرك مىللىتىلا مېنىڭ نەسلىمدۇر.)

2

ھالال ئانا سۈتىدەكتۇر، گەر ئۆز بەگىم تۇتسە

تەبۇك قىلىپ، يۇكىنىپ توستەگان ئىچىدەقىمىز.

)مەنىسى: ئەگەر ئۆز بەك قەبىلىسى ماڭا تازىم قىلىپ يۇكىنىپ تۇرۇپ، بىر قاچا قىمىز تۇتسا، ئۇنى ھالال ئانا سۈتىدەك بىلىپ ئىچىۋەتكەن بولاتتىم(.

3

شاھ تاجۇ خىك تىكىم مەن تاماشا قىلغەلى،

ئۆز بەگىم باشىدە قالپاق، ئەگىنىدە شىردا غۇبەس!

)مەنىسى: بېشىغا قالپاق، ئۇچىسىغا تېرە كىيىم كىيگەن ئۆز بەك مەن ئۇچۇن بېشىغا تاج، ئۇچىسىغا شاھانە لىباس كىيگەندەك كۆرۈنىدۇ(.

4

سەنەملەر ھۆسنىدىن مەقسۇد

يار ئولمش نەۋايىگە:

ئەگەر بارلاس، ئەگەر تەرخان،

ئەگەر ئارلات، ئەگەر سۇلدۇز.

)مەنسى: بارلاس، تەرخان، ئارلات، سۇلدۇز قەبىلىلىرىمۇ نەۋايى ئۇچۇن گۇزەل ھۆسنلىك كۆرۈنىدۇ(.

5

مەن تىلەپ ھۆسن ۋەلى شاھ ئەسلۇ – نەسەب

مېنگە لولى بىلەن ھىندۇ، ئاڭا قوڭغىراق – قىيات.

)مەنسى: ئەگەر شاھ بولۇش ئۇچۇن ئەسلى – نەسەبى كېرەك بولسا، ماڭا لولى (سېگان) ياكى ھىندى، قوڭغىرات، قىيات بولسىمۇ بولىۋېرىدۇ.(

نەۋايىنىڭ يۇقىرىقى مەتلەئىلىرىدىن (شېئىرىي پارچىلىرىدىن) كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، نەۋايى ئۆز نەسەبى (مىللىي كېلىپ چىقىش (ھەققىدە ئۆزىنىڭ تۇرك نەسلىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلدۈرۈپ ئۆتكەن. نەۋايى ياشىغان دەۋردە تۇركىي تىل سىستېمىسىدىكى ئېتنىك گورۇھ قەبىلە ۋە ئېلەت ھالىتىدە بولۇپ، تېخى بىرلىككە كەلگەن بىر پۈتۈن ئېتنىك گورۇھ (مىللەت)نى شەكىللەندۈرمىگەن ئىدى.

نەۋايى ئەدەبىي ئىجادىيەتتىن باشقا، تارىخ ۋە پەلسەپە ئىلمى جەھەتتىمۇ زامانىنىڭ بىلىملىك مۇتەپەككۇرلىرىدىن بىرى بولغانلىقى ئۇچۇن، ئۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى، مىللەت تەۋەلىكى مەسىلىسىدە يۇقىرىقىدەك ئىلمىي كۆز قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. نەۋايىنىڭ ئىلمىي باھاسىغا ھۆرمەت قىلىش ۋە بويسۇنۇش ئارقىلىق شۇنى جەزملەشتۈرۈش كېرەككى، مىر ئەلىشىر نەۋايى تۇركىي تىللىق خەلقلەر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ گىگانىت نامايەندىسى ۋە تۇركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ ياراتقۇچىلىرىنىڭ بىرىدۇر.

–1469يىلى 3–ئايدا نەۋايىنىڭ ساۋاقدىشى ۋە دوستى ھۇسەيىن بايقارا ھىرات شەھرىنى ئىگىلەيدۇ ۋە مەملىكەتنىڭ كۆپ قىسمىنى زەبت قىلغاندىن كېيىن تېمۇرى دۆلىتىنىڭ پادىشاھى بولىدۇ. بۇ چاغدا نەۋايى ھىراتقا قايتىپ كېلىپ، ساۋاقدىشى ھۇسەيىن بايقارانى تەبرىكلەپ مەشھۇر ››ھىلالىيە‹‹ نامىلىق قەسىدىسىنى يازىدۇ. ھۇسەيىن بايقارا نەۋايىنى قىزغىن قارشى ئېلىپ ئۆز سارىيىنىڭ›› مۆھۈردارلىق‹‹ ۋەزىپىسىگە تەينىلەيدۇ. زېرەك ۋە خەلقپەرۋەر نەۋايى ئوردا–ساراي ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، ئەلدە ئادالەت جارى قىلدۇرغان تەدبىرلەرنى قوللىنىدۇ.

يۇقىرىقى ئىلمىي پىرىنسىپ بويىچە ئېيتقاندا ۋە نەۋائىينىڭ ئەسلى نەسەبى ھەققىدە ئۆزى ئېتىراپ قىلغان ھەقىقەتكە ئاساسلانغاندا، ھەزرىتى مىر ئەلىشىر نەۋائىي 15-ئەسىردە ياشاپ ئىجاد قىلغان ۋە تۈركىي قەۋمدىن كېلىپ چىققان مۇتەپەككۇر ئەدىبتۇر.

ئەلىشىر نەۋائىي 1501-يىلى 3-يانۋاردا ھېرات شەھىرىدە ۋاپات بولدى. نەۋائىي ۋاپاتىنىڭ ھېرات خەلقى ئۈچۈن قانچىلىك قايغۇلۇق ۋاقىئە بولغانلىقى، مەرھۇمنىڭ جىنازىسى قانداق ئۇزۇتۇلغانلىقى ھەققىدە شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، پۈتۈن ھېرات خەلقى نەۋائىي ۋاپاتى ئۈچۈن يەتتە كۈن ھازا تۇتقان.

نەۋائىي ۋاپاتىدىن كېيىن، 1502-يىلى ھېرات شەھىرىنىڭ گۈزەل يېرىدە نەۋائىينىڭ مەقبەرىسى تىكلەنگەن. بۇ مەقبەرە قەبرىگاھ، خاسخانە (قۇرئان ئوقۇپ دۇئا قىلىدىغان ئۆي)، خانىقاھ، جامە، ئىستىقامەتخانا قاتارلىق بىر نەچچە خىل ئىنشائاتلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنى پادىشاھ ۋە شائىرنىڭ يېقىن دوستى ھۈسەيىن بايقارا (1468 — 1507) ياساتقان.

(مەزكۇر تەرجىمھال قادىر ئەكبەرنىڭ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2006-يىللىق 4-سانىدىكى «نەۋائىينىڭ ھايات ۋە ۋاپاتىدىن كېيىن مەقبەرىسىنىڭ تىكلىنىشى» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدىن قىسقارتىپ تەييارلاندى)

2- قەلب ئەركسىنىڭ نەسەب بوسۇغىسىدا

ئابدۇراخمان توختى، ئوبۇلقاسىم مەمەت

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى مۇدىرىيەت ئىشخانىسى)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئەلشىر نەۋايى ـ تۈ*رکي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئورتاق شائىرى، شۇنداقلا ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا ناھايىتى زور شۆھرەت قازانغان ۋەكىللىرىنىڭ بىرى بولسىمۇ، كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار نەۋايىنىڭ نەسەبى ھەققىدە ئوخشاش بولمىغان كۆزقاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ ماقالىدە، چاغاتاي خانلىقى ۋە تۆمۇرىيلەر ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەتتە تۇتقان ئورنىنى بايان قىلىش ئارقىلىق، ئەلشىر نەۋايىنىڭ نەسەبى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈلدۇ.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئەلشىر نەۋايى؛ نەسەب مەسىلىسى؛ نەۋايىنىڭ نەسەبى

قەلب ئەركسى ئەلشىر نەۋايى – 15-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن 16-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ياشىغان، ئۆز دەۋرى ۋە كېيىنكىلەرنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان، تۈ*رکي تىللىق خەلقلەرنىڭ شۇنداقلا پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ مول ھوسۇللۇق شائىرىدۇر. ئۇ ياراتقان ئىجادىيەت مېۋىلىرىمۇ تۈ*رکي تىللىق خەلقلەرنىڭلا ئەمەس، پۈتكۈل دۇنيا خەلقىنىڭ ئورتاق مەدەنىي مىراسى. شۇڭا، ئەلشىر نەۋايى ۋاپات بولغان ۋاقىتتا «پۈتۈن ھىرات ھازىخانىغا ئايلاندى، ھەممىنىڭ كۆزى ياش، ئۆچسىدا ماتەم لىباسى، ئاسمانمۇ ماتەم تۇتقاندەك قارا بۇلۇت بىلەن قاپلانغان.»[1] ۋە «ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان، بىرقانچە مىللەت بىرلىكتە ئولتۇراقلاشقان ئەينى قەشقەر تەۋەسىدىكى نۇرغۇنلىغان ئاۋاممۇ ئەلشىر نەۋايىنىڭ ۋاپاتىنى ئاڭلاپ، خاندانلىق ئىچىدە ۋە ھەرقايسى يۇرت-شەھەرلەردە ئېلىم-سېتىم ئىشلىرىنى توختىتىپ، يەتتە كۈنگىچە ھازا تۇتقان. ئۆي-ئۆيلەردە ئات، كالا، قويلارنى سويۇپ، نەزىر-چىراغلارنى ئۆتكۈزگەن.»[2] دېمەك، بۇ خىلدىكى ماتەم مۇراسىملىرى پەقەت ئەلشىر نەۋايىنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ يۇرتى قەشقەر ۋە ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى

هراتتا ئۆتكۈزۈلۈپلا قالماستىن، بەلكى خاندانلىق ۋە مىللەتتىن ھالقىپ، نەۋاينىك قەدىمى يەتكەن يۇرتلارغىچە ئومۇميۈزلۈك ھادىسىگە ئايلانغان.

ئەلىشىر نەۋايى دەرۋەقە تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز قەدىرلەشلەرگە ئېرىشكەنىدى. نۇرغۇنلىغان خەلقنىڭ ئەلىشىر نەۋاينىڭ ۋاپاتىغا ماتەم تۇتۇشى ۋە نەزىر-چىراغلارنى ئۆتكۈزۈشى، ئەلىشىر نەۋاينىڭ ئەينى دەۋردە ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە قىممىتىنى يوقاتمايدىغان ھەرخىل ساھەگە مۇناسىۋەتلىك مۇقەددەس ئابىدىلەرنى ياراتقانلىقى ۋە خەلق ئارىسىدا يۈكسەك دەرىجىدە ئىنسانىي پەزىلىتىنى جارى قىلدۇرغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدىن بولۇپ، بۇ نەتىجىلەر ئۆز دەۋرى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە قىممەتلىك بولۇش بىلەن بىرگە، يېڭى دەۋر كىشىلىرىگە نەۋايى ئەسەرلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇلار ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتەك مۇقەددەس بۇرچنى يۈكلىدى.

تۇ*رکي تىللىق خەلقلەر، شۇنداقلا پۈتكۈل ئىنسانىيەت مۇقەددەس بۇرچنى ئادا قىلىش يولىدا كۆپ ئىزدەندى. بۇرۇنقىلارنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئەلىشىر نەۋاينىڭ تۇغۇلغانلىقى ۋە ۋاپاتىغا ئاتاپ ئىلمىي مۇھاكىمە پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزدى. بۇ جەھەتتە يەنىلا تۇ*رکي تىللىق خەلقلەرنىڭ تۆھپىسى كۆرۈنەرلىك بولدى. ئەمما، خۇددى جەمئىيەت تەرەققىي قىلىپ، ئىش تەقسىماتى ئىنچىكىلىشىپ، ھەرقايسى كەسىپلەر كونكرېتلاشقاندەك، ئەلىشىر نەۋاينىڭ نەسەبى ھەققىدىكى تەتقىقاتلارمۇ يەككە يۆنىلىشكە قاراپ يۈزلەندى. شۇ مۇناسىۋەت تۈپەيلى، ئەلىشىر نەۋاينىڭ ئەسەرلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇلار ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنى ئۆزىگە بۇرچ دەپ ھېسابلىغان تۇ*رکي تىللىق خەلقلەر ئىچىدىكى ھەرقايسى مىللەتنىڭ بەزى تەتقىقاتچىلىرى ئەلىشىر نەۋايى ئەسەرلىرىنى چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىپ، مۇھىملىقىنى ھېس قىلغانسېرى، ئەلىشىر نەۋايىنى ئۆز مىللىتىنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىلى، ئۇل سالغۇچىسى، دەۋر بۆلگۈچىسى، تەتقىقاتچىدىكى يۆلەنچۈكى قىلىمىز، دەپ تەتقىقات ئەسەرلىرىدە ئەلىشىر نەۋاينىڭ نەسەبى ھەققىدە «ئەلىشىر نەۋايى ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى، شائىرى»، «نەۋايى ئۆزبېك شائىرى، مۇتەپەككۇرى ۋە جامائەت ئەربابى»، «نەۋايى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلۇغۋار شائىرى»، «نەۋايى تۇ*رکي خەلقلەرنىڭ بەدىئىي سۆز ئۇستىسى» ۋە «پارس، تاجىك ئەدەبىياتىنىڭ جاھانشۇمۇل پېشۋاسى» دېگەندەك دەبدەبىلىك سۆز-ئىبارىلەرنى ئىشلەتتى، شۇنداقلا ئەلىشىر نەۋاينىڭ بىرىنچى ئەسىرىنى پارس تىلىدا يازغانلىقىنى ۋە تاغىسى مىرسەئىدنىڭ (تەخەللۇسى: كىتابلاردا كابىلى③، قابۇلىي④، كابولى⑤ دەپ ئېلىنغان) تەخەللۇسىنى تۇتقا قىلىپ، نەۋاينىڭ ئانىسىنى كابۇللۇق، ئىران تىللىق كىشى بولۇشى مۇمكىن، دېگەندەك پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ خىل كۆزقاراش ۋە پەرەزلەرنىڭ بەزىلىرى قىسمەن نۇقتىدىن توغرا بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي نۇقتىدىن تارىخىي ئەسەر «تارىخىي رەشىدى»دىكى پاكىتلاردىن چەتنىدى. بۇ خىل چۈشەنچە ۋە كۆزقاراشلار تۇ*رکي تىللىق خەلقلەرگە تەۋە بولمىغان باشقا بەزى ئەللەردە ئەلىشىر نەۋاينىڭ نەسەبىنى «تۇ*رکي تىللىق

خەلقلەرنىڭ شائىرى»مۇ دېمەي، نوقۇل «ئۆزبېك» دەپ قاراشتەك خاتا چۈشەنچىلەرنى پەيدا قىلدى. بۇ ھېسسىيلىق بىلەن ئىلمىيلىكنىڭ ئۆزئارا ئارىلىشىپ كېتىشى بولۇپ، بۇ يەردىكى ئادەمنى ئويلاندۇرىدىغان مەسىلە دەل تۇ*رىكي تىللىق خەلقلەردىن باشقا بىر ئەلنىڭ پاكىتتىن چەتنەپ، «ئۆزبېك» دەپ قەلەم تەۋرىتىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئېنىقكى، ئۆزبېك خەلقىنىڭ ۋە بەزى تۇ*رىكي تىللىق خەلقلەردىن باشقىلارنىڭ ئەلىشىر نەۋائىينى «ئۆزبېك» دەپ تونۇشى ئۆزبېكلەرنىڭ ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنى يىغىپ، رەتلەپ ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى كۆپلەپ رويابقا چىقارغانلىقىنى تۇتقا قىلغان، شۇنداقلا ئۇيغۇرلار ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى توغرىسىدا خېلى كۆپ ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، تەتقىقاتقا چوڭقۇرلاپ كىرەلمىگەنلىكى؛ يازغان ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر سانىنىڭ ئازلىقى؛ ئەسەرلىرىنى باشقا تىللاردا يېزىش ئىشلىرىنىڭ يوق دېيەرلىكلىكى؛ مەخسۇس ناۋائىيشۇناسلىق ئىلمى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خادىملارنىڭ كەملىكى ۋە بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ نەۋائىينىڭ نەسەبىنى تالىشىشنىڭ ئەھمىيتى يوق دەپ قاراپ، تارىخىي مىراسنىڭ رولىدىن چەتنەپ، تارىخىي پاكىتلارنى قايتا-قايتا تىلغا ئالمىغانلىقى قاتارلىق ئامىللارمۇ ئۆزگىلەر (ئۇيغۇرلاردىن باشقىلار)نىڭ ئەلىشىر نەۋائىينى «ئۆزبېك» دەپ پىكىرىنى دادىللىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇشىغا شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن. شۇڭا، ئەلىشىر نەۋائىينىڭ نەسەبى توغرىسىدىكى بۇ غۇلغۇلا ھەققىدە بىرقەدەر ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن قايتا-قايتا ئىزدىنىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.

مەلۇمكى، ئۆز تالانتى ۋە قابىلىيىتىنى ھەر تەرەپلىمە ئىشقا سېلىش ئارقىلىق بەدىئىي ئىجادىيەت يارىتىپ، پۈتۈن دۇنيا ئىلىم-پەن ساھەسى ۋە مەدەنىيىتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان بۈيۈك شائىر، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ مىللەت تەۋەلىكى، ھازىرغا قەدەر ئىلىم ئەھلى ئۈچۈن مۇنازىرە تېمىسى بولۇپ كەلمەكتە. بۇنداق بولىشىدىكى سەۋەب دەل ئەلىشىر نەۋائىي ئۆزبېنىڭ مىللەت تەۋەلىكىنى بارلىق ئەلگە

ئەگەر بىر قوۋم گەر يۈز، يوقسە مىڭدۇر،

مۇئەييەن تۇ*رك ئۇلۇسى خۇد مىنىڭدۇر.

(مەنىسى: بىرەر قوۋمنىڭ سانى نەچچە يۈز ياكى نەچچە مىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، پەقەت تۇ*رك ئۇلۇسلا مېنىڭ نەسلىمدۇر.)

سەنەملەر ھۇسنىدىن مەقسۇد

يار ئولمىش نەۋائىيگە:

ئەگەر بارلاس، ئەگەر تارخان،

ئەگەر ئارلات، ئەگەر سۇلدۇز.

(مەنىسى: بارلاس، تەرخان، ئارلات، سۇلدۇز قەبىلىلىرىمۇ نەۋائىي ئۈچۈن گۈزەل ھۆسنلىك كۆرۈنىدۇ.)⑥

دەپ خىتاب قىلىپ، ئۆزىنى ئەينى ۋاقىتتا ياشاۋاتقان بارلىق تۈ*ركىي خەلقلەرنىڭ، شۇنداقلا پۈتكۈل دۇنيا خەلقىنىڭ ئىچىگە قويۇپ، مىللەت، دۆلەت، دىن، ئىرق ۋە تىل پەرقلىرىگە قارىماي، ئەسەر قەھرىمانلىرىنى خوتەندىن تاكى يۇنانغىچە بولغان تېررىتورىيەدىن تاللاپ ئېلىپ، ئەسىردە يارىتىلغان پېرسوناژلار ئۈستىگە شۇ خەلقلەرنىڭ بارلىق ئىدىيە-خاھىشلىرىنى، ئارزۇ-تىلەكلىرىنى ۋە ئىنسانىي مۇھەببەت قاراشلىرىنى يۈكلەپ، ئورتاق بولغان تۇرمۇش كارتىنىسىنى يارىتىشقا كۈچىنىڭ بارىچە تىرىشقانلىقى سەۋەبىدىن بولسا كېرەك. ئەمما، ئەلىشىر نەۋائىي ئۆز مىللىتى ھەققىدە شەرتلىك ھالدا «تۈ*رك» دېگەن سۆزنى تىلغا ئالغان.

«‹تۈ*رك› دېگەن ئاتالغۇ ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، مەھمۇد قەشقەرىمۇ ‹تۈ*رك› دېگەن نامغا تەبىر بەرگەن. بۇ نام بەزىدە يالغۇز بىر خەلق توپىنى كۆرسەتسە، بەزىدە ئېتىقاد، تىل ۋە ئۆرپ-ئادەتتە بىر-بىرىگە ئوخشايدىغان بىرقانچە ئونلىغان قەبىلە، خەلقلەرنى كۆرسەتكەن. شۇنىڭغا ئوخشاش بەزى تارىخىي ئەسەرلەردە ‹تۈ*رك› دېگەن بۇ نام ئۇيغۇرلارنىمۇ بىلدۈرگەن.»⑦ شۇنداقلا «شەجەرەئى تۈ*رك» ناملىق كىتابتا، «ئوغۇزخاننىڭ بايانىدا تۈ*رك ئېلىدىن تۈ*رك دەپ ئاتالغان بەش ئۇرۇقنى ئېيتقانمىز. ئۇلار ئۇيغۇر، قىنىقلى، قىپچاق، قالاچ، قارلۇق⑧ دەپ تىلغا ئېلىنىدۇ ۋە «ھۇدۇدۇلئالەم» (دۇنيانىڭ چېگرا-پاسىللىرى) ناملىق كىتابنىڭ توققۇز ئوغۇزلار ۋە قارلۇقلارنىڭ بايانلىرىدا «تۈ*ركلەرنىڭ نۇرغۇن دۆلەتلىرى ئىچىدە بۇ دۆلەت ئەڭ چوڭ، تۈ*رك زېمىنى ئىچىدە ئەڭ گۈزەل ماكان⑨ دەپ بايان قىلىنىپ، تۈ*ركىي مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ زېمىنىنىڭ نامىغا «تۈ*رك، تۈ*رك زېمىنى» دېگەن ئاتالغۇنى قوللىنىلغانلىقىنى ۋە «تۈ*رك» سۆزىنىڭ ئورتاق ئۇقۇمغا ئىگە ئاتالغۇ ئىكەنلىكىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا دەللەپ بەرگەن. شۇڭا، ئەلىشىر نەۋائىيمۇ ئۆزىنىڭ مىللەت نامىغا خەلقە ئەڭ چۈشىنىشلىك بولغان «تۈ*رك» سۆزىنى شەرتلىك يوسۇندا ئىشلەتكەن. ئەمما، بۇنىڭلىق بىلەن مەسىلە ئايدىڭلاشمايدۇ. مەسىلىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، بىز ئەلىشىر نەۋائىي يۇرتىنىڭ تارىخى، يۇرت تەۋەسىدىكى مىللەت تەركىبلىرى، ئىجادىيىتىنىڭ ھمايىچىلىرى، سۆھبەتداشلىرى ۋە زاماندىشلىرىنىڭ قالدۇرغان بەزى بايانلىرى، شۇنداقلا شۇ تېررىتورىيەدە قوللىنىلغان يېزىقنىڭ ئەھۋالى قاتارلىق بىر قاتار مەسىلەرگە مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەلىشىر نەۋائىي ياشىغان دەۋرلەرنىڭ ئالدى-كەينىدە خۇراسان، ماۋارائۇننەھر، قارلۇق دۆلىتى، ئوغۇزلار دۆلىتى، ياغمىلار دۆلىتى قاتارلىقلار باشقىلار تەرىپىدىن «تۈ*رك زېمىنى» دەپ ئاتىلاتتى⑩ تۈ*رك زېمىنىنىڭ تەركىبىدە خۇراسان دۆلىتىمۇ بار بولۇپ، 80 ئەتراپىدا شەھەر، رايون، كەنت ۋە قەلئەلەردىن تەركىب تاپقان⑪ ھىرات شەھرىمۇ ئەينى ۋاقتىتىكى خۇراسانىنىڭ مەركىزىي شەھىرى ۋە پايتەختى بولغان. ئەلىشىر نەۋائىي دەل قەدىمىي شەھەر ھىراتتا تۇغۇلغان.

ئەلىشىر نەۋايىنىڭ تۇغۇلغان شەھىرى ـ ھىراتنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. «زورو ئاستىر(zoroaster) دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى ‹ئاۋىستا›(A Vesta)دىكى ماتېرىياللاردا ۋە ‹ئالدىنقى خەن سۇلالىسى تارىخى›دىن تارتىپ يېزىلغان ھەر قايسى تارىخىي ماتېرىياللاردا ھىرات شەھىرى تىلغا ئېلىنغان. ھىرات خىلمۇخىل ناملار بىلەن ئاتالغان ۋە ھىرات شەھىرى مىلادىدىن بۇرۇنقى VI ئەسىردىلا مەۋجۇت بولۇپ، شەرق*-غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ تۇتۇنى بولغان[2] ئۇيغۇرلار قاراخانىيلار(840–1212) دەۋرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا كېڭىيىشكە باشلاپ، ھىراتقىمۇ كۆچۈپ بارغان. چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى چاغاتاي زامانلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ خانلىقىنىڭ ئورنىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، كۆچۈش تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولغان.

چىڭگىزخان (1206-يىلى تەختكە چىققان ۋە دۆلەت نامىنى موڭغۇل دەپ ئاتىغان) تەختكە چىققاندىن تارتىپ تاكى 1240-يىللار ئەتراپىدا ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىپ كېلىۋاتقان نايمان قەبىلىسىنى يوقاتقانغا قەدەر، موڭغۇللارنىڭ بىرلىككە كەلگەن يېزىقى بولمىغان. 1240-يىلى ئۇيغۇر مىللىتىدىن بولغان تاتاتۇڭا[3] چىڭگىزخانغا بېقىنغاندىن كېيىن، «چىڭگىزخاننىڭ تامغىچىسى بولغان ھەمدە ئۇ(چىڭگىزخان)نىڭ پەرمانى بويىچە ‹شاھزادە ۋە ئوغلان تېكىنلەرگە ئۇيغۇر يېزىقىدا دۆلەت تىلىنى يېزىشنى ئۆگەت›كەن.»[4] نەتىجىدە، «چىنا نۇيان باشقا بەگلەرگە ‹ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەت بەردى›»[5] دېگەندەك چىڭگىزخاننىڭ ئەمرى-لەشكەرلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەت يازىدىغان ھالەت شەكىللەنگەن. بىلمەك كېرەككى، چىڭگىزخان خانلىقىدىلا ئەمەس، بەلكى باشقا خانلىق ئاستىدىمۇ ئۇيغۇرلار كۆپ ئىدى (بولمىسا ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەت ئالاقىسى قىلىش ھاجەت ئەمەس ئىدى). شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىر قىسىم ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»تەك داڭلىق ئەسەرلىرىنى چىڭگىزخان ئۇلۇسغا ئېلىپ كىرىپ، ئەسەرنىڭ ئاساسىي روھىنى ئۇلار ئارىسىغا كەڭ يايغان. «چىڭگىزخان ئوردىسىدىكىلەر يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ‹قۇتادغۇبىلىك› ئەسىرى بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭغا تەقلىد قىلىپ، يېڭى قانۇن-ياساق تۈزۈپ چىققان»[6]. بۇ خىل ئەمرى-پەرمانلارنىڭ ھەممىسى چىڭگىزخان دەۋردە «ياساق» دەپ ئاتالغان بولسا، كېيىنكى تارىخىي مەنبەلەردە «‹موڭغۇل ياسىقى›، ‹چىڭگىزخان ياسىقى›، ‹چىڭگىزخان كىتابى›، ‹بىلىك ياساق›، ‹چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى› دېگەن ھەرخىل ناملار بىلەن ئاتالغان.»[7] ئۇيغۇرلار بۇ تەسىرى ۋە نەتىجىلىرى بىلەن چىڭگىزخان خانلىقىدا خېلى كۆپ ئىززەتلەرگە ئېرىشكەن ۋە خانىنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىلىرىدىن بولۇپ قالغان ھەمدە چىڭگىزخانغا ئەگىشىپ، نۇرغۇنلىغان ئۇرۇشلارغا قاتناشقان. «چىڭگىزخان ئاتلىنىپ ماۋرائۇننەھر ئۈستىگە يۈرگەندە، باۋارچىق ئەيدىقۇت[1] لەشكەرلىرى بىلەن كېلىپ، يولدا چىڭگىزخانغا قوشۇلۇپ، ياخشى خىزمەت قىلغان.»[8] «راشىددىدىن (1247–1318)نىڭ ‹جامىئۇتتەۋارىخ› ناملىق كىتابىدىكى مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلاردىن تەشكىللەنگەن قوشۇن

موڭغۇل قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە خۇراسان رايونىدىكى ئۇرۇشلارغا قاتناشقان. چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى چاغاتاي خان زامانىسىغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ زېمنى ھازىرقى شىنجاڭ، پەرغانە ۋە بەدەخشاننىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن سىرت، يەنە جەنۇبتا قۇندۇز ۋە بەلخنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دەسلەپتە يەنە خۇراسانىنى، غەربىي جەنۇبتا ھىرات بىلەن غەزنىۋى، جەنۇبتا يەنە موكرانغىچە بولغان جايلار ئىدى.»⑲ چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى جوچىخان، جوچىخاننىڭ بەشىنچى ئوغلى شەيبانىخان[2]، شەيبانىخاننىڭ... ئەۋلادلىرى ئاتىسىدىن قالغان زېمنىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقاندا، قالماقلار بۇ زېمىندىكى ئەلنى قاتتىق قىردى. نايمانلار ئوردىنى تاشلاپ چىقىپ كەتكەندى. بىراق، «بۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاقساقاللىرى يىغىلىپ ئوردا ئىشىكىگە كەلدى. ئاندىن خانىمغا كىشى ئەۋەتىپ، ئەلنىڭ بارچىسى كەتتى. بىزمۇ كەتمەكچىمىز، يەنە بىر سۆزىمىز شۇكى، خانىنىڭ خوتۇنلىرى ۋە توقاللىرى كۆپ ئىدى. ئۇلارغا ياخشىراق قاراپ باقساق، ئەگەر بىرىنىڭ بويىدا بولسا كەتمەيلى، يىگىت بولغۇچە مۇشۇ يەردە ئولتۇرايلى دېدى. بۇ سۆزنى ئىشتىكەندىن كېيىن خانىم ‹ئۆزگىلىرىنىڭ بويىدا يوق. مېنىڭ ئۈچ ئايلىق بولغان بالام بويۇمدا بار› دېدى. بۇ سۆزنى ئىشتىكەندىن كېيىن ئۇيغۇر خەلقى ئوردىدىن كەتمەي ئولتۇردى... خانىم ئالتە ئايدىن كېيىن بىر ئوغۇل تۇغدى. ئۇنىڭ يادىگەر قويدى... كېيىن تۆردە ئولتۇرغۇزدى.»⑳ ھەتتا ئۇيغۇرلار چىڭگىزخاننىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ زامانىسىدا ‹سۇلتانىنىڭ ئاغزى، تىلى، تۆرىسىگە›[3] ئايلانغان. شۇنىڭ بىلەن خۇددى «فرانسىيەنىڭ ھازىرقى زامان داڭلىق جوڭگۇشۇناسى لۇئىس ھامبىس (1906-1978-يىللار) ئۆزىنىڭ 1966-يىلى نەشرىدىن چىققان ‹ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچىلەر› دېگەن ئەسىرىدە: ‹ئەگەر جۇڭگوشۇناسلىق تەتقىقاتى بولمىسا، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تەتقىقاتى ئاساسىنى يوقىتىپ قويغان بولاتتى›»[21] دەپ ئېيتقىنىدەك، «‹يۈەن سۇلالىسى تارىخى› 63-جىلد، ‹غەربىي شىمالدىكى زېمىنلارنىڭ قوشۇمچە خاتىرىسى› (元史 卷西北地附录 63)دە بۇگۇنكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى 35 شەھەرنىڭ ‹ئۇيغۇرلار يېرى› (畏兀儿地) دائىرىسىدىكى شەھەرلەر ئىكەنلىكىنى ئېنىق ۋە تەپسىلىي، بىر-بىرلەپ ساناپ ئۆتۈلگەن بولۇپ، ھىراتمۇ مۇشۇ شەھەرلەر تەركىبىگە كىرگۈزۈلگەن»[22] لىكىدەك پاكىت ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى.

چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا، ئۇيغۇرلار باشتىن-ئاخىر مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەپ، ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت بۆشۈكلىرى بولغان ماۋرائۇننەھر، سەمەرقەنت، خۇراسان، بۇخارا، خارەزم قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىگە باردى. ھەتتا ئولتۇراقلىشىپ قالدى (بولمىسا ئۇيغۇرنىڭ يېرى دەپ 35 شەھەر خاتىرلىنەمتى). ئەمما، چىڭگىزخاننىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى زىيادە ئەيش-ئىشرەت، بۇزغۇنچىلىق پائالىيەتلىرى بىلەن شوغۇللاندى. ئىقتىدارلىقلارنىڭ ھۆرمىتىنى ئازقىلدى، ئۆزئارا تەخت، شەھەر تالىشىپ بىھۇدە قانلارنى تۆكتى. شۇنىڭ بىلەن چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرىغا سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىپ كەلگەن ئەمىر تېمۇر[4] ئاخىرى تاقەت قىلىپ تۇرالماي، قول

ئاستدىكىلەرنى تەشكىللەپ جەڭ قىلدى ۋە 1370-يىلى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپ تەختتە ئولتۇردى.
ئەمىر تېمۇر تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىن، چېگىزخان ئىگىلىگەن جايلارنىڭ ھەممىسگە بېرىپ، بويسۇندۇرۇش ۋە كېڭەيمچىلىك پائالىيەتلىرىنى ئۇزۇكسىز ئېلىپ باردى. ئەمىر تېمۇر بىلەن «...ئەڭ ئۇلۇغ سەللىلىك ئەربابلار-سەيىدلەر[5]، ئالىملار، فەقىھلەر[6]، پەزىلەت ۋە بىلىم ئىگىلىرى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر باخشىلىرى ۋە پارس ئەدىبلىرى ساھىبقىران ئالىيجىنابقا سەپەرداشمۇ، ئۆيدىمۇ ئۇزۇكسىز مۇلازىملىقتا بولغانىكەن. پەرمانغا مۇۋاپىق، ئۇلاردىن بىر گۇرۇھى مۇنتىزىم رەۋىشتە تەقدىر تەقەززاسى بىلەن ئۇ ئالىيجىنابنىڭ يۇرۇش-تۇرۇشى ۋە گەپ-سۆزلىرىدە، شۇنىڭدەك دۆلەت، مىللەت ۋە دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ئەھۋالىدا قانداقلىكى گەپ بولسا، ھەممىسنى ئېنىقلاپ، تەلتۆكۈس يېزىپ ماڭاتتى.» [23]
ساھىبقىران ئەمىر تېمۇر ئۇرۇشلار جەريانىدا ئىتائەت قىلغانلارنى ئىززەت-ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالدى. بوينى قاتتىقلارنى تىزلاندۇردى. پەزىلەت ئىگىلىرىگە تۆردىن ئورۇن بېرىپ ھۆرمىتىنى قىلدى. موڭغۇل، ئۇيغۇر... دەپ ئايرىپ ئولتۇرمىدى. ئۇلارنىڭ قابىلىيەتلىرىگە قاراپ، ۋەزىپىلەرنى تاپشۇردى. «سائادەتلىك ساھىبقىران كېش ۋە ئۇنىڭ ناھىيەلىرىنىڭ قوشۇنىنى توپلاپ سەمەرقەنتكە يول ئالدى. تامارچۇق ئۇيغۇر ۋە تاغايشاھنى دۆلەت بايلىقىنى يىغىشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇنى پۇقرادىن توغرىلىق ئاساسىدا توپلاش ئۈچۈن كېش ۋىلايىتىدە قالدۇردى.»[24] ۋە بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ مېڭىپ، كېڭەش پائالىيەتلىرىدە پىكىر قاتناشتۇرۇش ھوقوقلىرىدىن بەھرىمەن قىلدى.

ئەمىر تېمۇر ھاكىمىيەت تۈزتقان زامانلاردا، ھاكىمىيەتنىڭ ئاساسلىق مەركىزى تەدرىجىي خۇراسانغا قاراپ يۆزلەنگەنىدى. 1405-يىلى ئەمىر تېمۇر ۋاپات بولدى. 1407-يىلى شاھرۇخ مىرزا تەختكە چىقىپ، ھىراتنى پايتەخت قىلدى ۋە ئوغلىنى ماۋارائۇننەھرنىڭ ۋالىيلىقىغا تەينىلەپ ھاكىمىيەتنى باشقۇردى. ئۇلار ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن يىللاردا، ھىراتتا ئەرەب، پارس ۋە تۈ*رکىي تىللىرىدىكى ھەرخىل مەدەنىيەت ئامىللىرى تەڭ مەۋجۇت ئىدى. بىراق، خان ۋە شاھزادىلەر ئىلىمگە ئىنتايىن ھېرىسمەن بولغاچقا، ھەر مىللەت ئىلىم ئىگىلىرىنى ئىنتايىن ھۆرمەتلىدى ۋە ئۇلارنى خانلىقنىڭ يېقىن ئادەملىرى دەپ ھېسابلىدى. بۇ كىشىلەر قاتاردا ئۇيغۇر كىشىلىرىدىن ئابدۇراخمان جامى ئۇستازى سەئىددىن كاشغەرىي، لۇتفى، سۇلتان مالىك كاشغەرىي، ئەھمەد ھاجىبەگ قاتارلىقلارمۇ ناھايىتى كۆپ ئىززەتلەرگە ئېرىشتى.

مەلۇمكى، ھىراتقا نۇرغۇنلىغان شائىرلار توپلىنىپ، ئانا تىلىدا ئەسەر يېزىپ، ئۆزلىرىنىڭ قابىلىيەتلىرىنى نامايان قىلىشقا ماھىر بولسىمۇ، بىراق ئۇلار خانلار ئىستېلا جەريانلىرىدا يات يۇرتلاردىن يىغقان ۋە كۆچمەن كىشىلەر ئۆزلىرى بىلەن ئېلىپ كەلگەن بەزى ماتېرىياللارنى رەتلەش، تەرجىمە قىلىش قاتارلىق خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىدى ھەمدە چىقالايدىغانلار ئاز بولدى. شۇنىڭ بىلەن، پادىشاھنىڭ

كۆپ تىللىق كىشىلەرگە ئېھتىياجى چۈشۈپ، يەنە ۋە سۆھبەتلەردە ئەرەب تىلى، پارس تىلى، تۈ*رك تىلى قاتارلىقلارنىڭ ھۆددىسىدىن تەڭ چىقالايدىغان كىشىلەرنىڭ سۈرۈشتىسىنى قىلغان ھەمدە «بۇنداق كىشىلەر قەشقەردىن ئەڭ كۆپ تېپىلىدىغانلىقىدەك ئۇچۇرغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، قەشقەردىن بىر تۈ*ركۈم كىشىلەرنى يۆتكەپ كەتكەن. غىياسىدىن باخشىمۇ شۇ كىشىلەر قاتارىدا ھىراتقا بارغان.»[25] بۇ ھەقتە پىروفېسسور، تەتقىقاتچى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىنمۇ «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق كىتابىدا، «ئەلىشىر نەۋائىي چىڭگىزخان ئىستېلاسىدا ۋەيران قىلىنغان، بىر قانچە ئون ئائىلە كىشىلىرى چۆلگە قېچىپ ئامان قالغانلىرىدىن باشقا پۈتۈنلەي قايتا بىنا قىلىنغان يېڭى ھىرات شەھرىگە كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇر خەتتات-باخشى زىيالىلىرىنىڭ ئەۋلادىدىن ئىدى.» [26] دەپ يازىدۇ. دېمەك، ئەلىشىر نەۋائىي دەل چىڭگىزخان ياكى تۆمۈربېلەر دەۋرىدە بولسۇن، خانلارغا ئەگىشىپ ۋە ياكى ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقلىرى تۈپەيلىدىن ھىراتقا كۆچۈپ تۇرغان ئۇيغۇرنىڭ ئەۋلادى. يەنى غىياسىدىن باخشىنىڭ ئوغلى ئىدى. ئەمما، غىياسىدىن باخشى ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات قالدۇرمىدى ھەم قالدۇرۇشىمۇ ئورۇنسىز ئىدى. ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كەلگەن كەسىپ نامىنى بىلدۇرىدىغان «باخشى» سۆزى ھەممىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيتتى. چۈنكى پۈتۈكچىلىك، باخشىلىق ۋە دىۋانچىلىق ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى كۆپىنچە ھاللاردا ئۇيغۇرلار قىلاتتى. ئەبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ «شەجەرەئى تۈ*رك» ناملىق ئەسىرىدىكى «ئۇيغۇر خەلقىدە تۈ*ركىي تىلى بىلەن ئوقۇغان كىشىلەر كۆپ ئىدى. دەپتەردارلىقنى، دىۋان ھېسابلىرىنى ياخشى بىلەتتى. چىڭگىزخانىنىڭ نەۋرىلىرىنىڭ زامانىسىدا ماۋرائۇننەھىر، خۇراسان ۋە ئىراقتا دىۋانلار ۋە دەپتەردارلارنىڭ بارچىلىرى ئۇيغۇر ئىدى. خىتاينىڭ يۈرتلىرىدا ھەم چىڭگىزخان ئوغلانلىرى دىۋان ۋە دەپتەردارلارنى ئۇيغۇر خەلقىدىن قويياتتى.»[27] دېيىلگەن مەلۇماتلاردىن قارىغاندىمۇ، چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ دىۋان ۋە دەپتەردارلىقلىرىنى ئۇيغۇرلار قىلغان ئىدى. شۇنداقلا چىڭگىزخانىنىڭ كىچىك ئىنىسى ئوتچىگىننىڭ پۈتۈكچىسىمۇ ساكىس[7] دېگەن ئۇيغۇر كىشى ئىدى. ئەمىر تېمۇرنىڭ باخشىلىق خىزمىتىنى دۆلەتشاھ باخشى ئۇيغۇر[8] ئۆز ئۇستىگە ئالدى ھەمدە «...ئەمىر تېمۇر(13681369-يىللىرى) خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى تارتۇقلاش مۇناسىۋىتى بىلەن ئەمىرلىرىنى ھەرخىل ۋەزىپىلەرگە تەيىنلىگەن چاغدا، دۆلەتشاھ باخشىنى دىۋان ئەمرى قىلىپ تەيىنلىدى.»[28]

تېمۇرىيلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى ھۈسەيىن بايقارا زامانىسىغا كەلگەندە، ھىراتنىڭ تەرەققىياتى بىر قەدەر تېز بولغان. بۇ دەۋرلەردىمۇ «باخشى»لىق قاتارلىق ئىشلارنى غىياسىددىن باخشى قاتارلىق ئۇيغۇرلار ئۆز ئۇستىگە ئالغان بولۇپ، ئەلىشىر نەۋائىي «ۋەقفىيە» ناملىق ئەسىرىدە، «ھۈسەيىن بايقارانىڭ ھاكىمىيىتىدە ‹تۆمۈرىي› نەسلىدىن بولغان شاھزادىلەر، ‹بارلاس› ئۇرۇقىدىن بولغان ئەمىرزادىلەر، ‹ئارلاتىي› ئىسىملىك رەئىسلەر، ‹تارخان› رەسىملىك دۆلەتمەنلەر، ‹قۇبات› نەسەبلىك نامدارلار، ‹قۇڭغرات› ھەسەبلىك بەرقارارلار، ‹ئۇيغۇرىي› سۈپەتلىك باخشىلار، ‹ئۇيغۇر› مەرتىۋىلىك

ياخشىلارنىڭ... سۆرەنلىرى مەۋجۇت ئىدى.»[29] دەپ بىر-بىرلەپ ساناپ ئۆتۈش ئارقىلىق، «باخشى»لىق ئىشلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار قىلىپ كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ خىل رېئاللىقنى تېخىمۇ روشەن رەۋىشتە ئەسكەرتىپ ئۆتتى. «ئۇيغۇر» ئىبارىسىنىڭ ئاخىرىغا «باخشى» سۆزىنى قوشۇشى ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئاتىسىنىڭ كەسپىگە بولغان ھۆرمىتى ۋە نەسەبىگە باسقان تامغىسى ئىدى. بىراق، ئەلىشىر نەۋائىي تىل جەھەتتە ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن تۈ*رکي تىلى بىلەن ئەسەر يېزىپ، ئەسەر پېرسونا‌ژلىرىنىڭ بەزىلىرىنى خوتەنگە باغلاپ، دادىسىنىڭ جۇملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىدىن تارتىپ، «باخشى»لىق كەسپىگە ماھىر ۋە ئۇنى ئۇزۇلدۇرمەي كەلگەنلىكىدەك بېشارەتلەر ئارقىلىق مىللەت تەۋەلىكىنى ئەسكەرتكەن بولسىمۇ، ئەلىشىر نەۋائىينىڭ مىللەت تەۋەلىكى يەنىلا ھەل بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئەلىشىر نەۋائىيدىن كېيىن ياشىغان مىرزا مۇھەممەدھەيدەر كۆرەگان (1499-يىلى تۇغۇلغان) ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئۇمىدىنى ئاقلاپ، ئۆزىنىڭ «تارىخى رەشىدى» (1541-يىلىدىن 1546-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىلغان) ناملىق ئەسىرىدە «ئەمىر ئەلىشىرنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇرنىڭ باخشىلىرىدىندۇر. ئاتىسىنى ‹كىچىككىنە باخشى› دەپ ئاتايتتى، ئادەتتىكى كىشىلەردىن ئىدى. ئەمىر ئەلىشىرنىڭ سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا بىلەن كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ دوستلۇق ئالاقىسى بار ئىدى.»[30] دېگەن بايانىنى يېزىپ، غىياسىدىن باخشىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى پۈتكۈل خەلقەرگە بىلدۈرۈپ ئۆتتى. تېخىمۇ ئوچۇق قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىگە گۇۋاھلىق سۈپىتىدە يازغان خىتابنامىسى ئىدى.

خۇلاسىلىگەندە، ئەلىشىر نەۋائىينى تۈ*رکي خەلقەرنىڭ ۋە پۈتكۈل دۇنيا خەلقىنىڭ ئورتاق شائىرى دېسەك تامامەن بولىدۇ. ئەمما، ئايرىم مىللەتلەرنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭلا شائىرى دەپ تۇرۇۋېلىشى، تارىخىي پاكىت ۋە ئىلمىيلىككە خىلاپتۇر. ئەگەر ئۇنىڭ مىللەت تەۋەلىكىنى ئىنچىكىلەپ سۈرۈشتۈرگەندە، «تارىخى رەشىدى»دىكى پاكىت ۋە نەۋائىينىڭ ئاتا كەسپىنىڭ نامىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇيغۇردىن باشقا ھەرقانداق مىللەت شائىرى دېيىش ئىلمىي تەتقىقات ئەخلاقىغا مۇناسىپ ئەمەستۇر.

ئىزاھاتلار ۋە پايدىلانمىلار:

[1] ئۇيغۇرلار كىم تۆرە بولسا ئۇنى ‹ئەيدىقۇت›دەپ ئاتايتتى. مەنىسى موغۇل تىلىدا دۆلەتلىك دېگەنلىكتۇر. (ئەبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈ*رك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002-يىلى 1-ئاي 1-نەشرى، 34-، 75-بەتلەردە بىرقەدەر تەپسىلىي چۈشەندۈرۈلگەن.)

[2] بۇ يەردىكى 1501-يىلى ئۆزبېكلەرنى باشلاپ ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرىنى مەغلۇپ قىلغان شەيبانىخان ئەمەس.

[3] ئەبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈ*رك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002-يىلى 1-ئاي، 221-بەت.

[4] ئەمىر تېمۇر–تۆمۈرلەڭ (ئاقساق تۆمۈر) دەپ ئاتىلىدۇ. 1336-يىلى 4-ئاينىڭ 8-كۈنى ماۋەرائۇننەھردىكى كەشتە (ھازىرقى سەبز شەھىرى) تۇغۇلغان. تۆمۈرلەڭنى تەتقىق قىلغۇچىلار ئۇنى

چىگگىزخاننىڭ بىر سەپدىشىنىڭ ئەۋلادى دەپمۇ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە تۆمۈرلەڭ تۇ*رك، موڭغۇل ئەمەس.

[5] سەيىد–(1) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادلىرىغا مەنسۇپ كىشى. (2) سائادەتلىك، بەختلىك، بەختىيار. (3) خوجىلار.

[6] فەتھى–ئىسلام قانۇنى ئۆلىماسى.

[7] ئەركىن شېرىپ تەرجىمە قىلغان: «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999–يىل 1–ئاي، 1–نەشرى، 8–بەت.

[8] شەرەفىددىن ئەلى يەزدى: «زەپەرنامە» (ئۆزبېكچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: توختى ھاجى تىللا)، مىللەتلەر نەشرىياتى (بېيجىڭ)، 2007–يىل 9–ئاي، 1–نەشرى، 228–بەت.

① مىركەرىم ئاسىم: «زۇلمەت ئىچىدە نۇر»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2006–يىللىق 5–سان، 111–بەت.

② يازغۇچى قۇربان بارات بىلەن ئەلىشىر ھەققىدىكى سۆھبەت خاتىرەمدىن (ئۇستاز قۇربان بارات 1991–يىلى ئۆزبېكىستاندا ئېچىلغان «ئەلىشىر نەۋائىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 550–يىللىقىنى تەبرىكلەش يىغىنى»دىن بىلگەن.

③ ئەزىز قەيىموۋ: «ئەلىشىر ناۋائىي» (ئۆزبېكچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: توختى ئابىخان، ئابدۇلھەي ئابدۇزاھىر)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993–يىل 3–ئاي 1–نەشرى، 8–بەت.

④ ئىمىن تۇرسۇن: «ئەلىشىر ناۋائىينىڭ بۈيۈك تۆھپىسى»، «تارىم» ژۇرنىلى، 1991–يىل 10–سان، 141–بەت.

⑤ ئەلىشىر نەۋائىي: «مەجالىسۇن–نەفائىس» (ئابدۇرىشىت ئىسلام، ئابدۇمىجىت قۇربان نەشرگە تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994–يىل10–ئاي 1–نەشرى، 349–بەت.

⑥ قادىر ئەكبەر: «نەۋائىينىڭ ھاياتى ۋە ۋاپاتىدىن كېيىن مەقبەرىسىنىڭ تىكلىنىشى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلى، 2006–يىللىق 4–سان، 70–بەت.

⑦ مەخمۇت زەيىدى: «ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىن تەرمىلەر»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988–يىل 12–ئاي نەشرى، 3–بەت.

⑧ ئەبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۇ*رك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002–يىلى 1–ئاي، 31–بەت.

⑩ ئابلەت نۇردۇن (قۇرغار) تۈزگەن: «ھۇدۇدۇلئالەم» (دۇنيانىڭ چېگرا–پاسسلىرى)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2003–يىلى 12–ئاي، 116–، 123–بەتلەر.

⑫ غەيرەتجان ئوسمان: «قەدىمى شەھەر ھىرات ۋە ئۇيغۇرلار»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987–يىللىق 3–سان.

⑬ تاتاتۇڭا– «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. تاتاتۇڭانىڭ تەرجىمھالى»دا «تاتاتۇڭا ئۇيغۇردۇر. ئاقىل، ناتىق، ئۆز ئېلىنىڭ تىلىنى ياخشى بىلىدىغان ئادەم. نايمان خانى تايان خاقان ئۇنى قەدىرلەپ

ئۆزىگە ئۇستاز قىلغان. ئالتۇن مۆھۈر ۋە مالىيە، ئاشلىق ئامبارلىرىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغان...» چىڭگىزخان نايمان خانلىقىنى مەغلۇپ قىلىپ تاتاتۇڭانى قولغا ئالغاندا، چىڭگىزخان: «تايانىڭ خەلقى، ۋەتىنى ھەممىسى ماڭا قالدى. سىز تامغىنى ئېلىپ قېچىپ نېمە قىلماقچى؟» دەپ سورىغاندا، تاتاتۇڭا: «مۆھۈرنى ئۆلگىچە ساقلاش مېنىڭ مەسئۇلىيىتىم. ئۇنى ئۆز خوجايىنىمغا تاپشۇرىمەن. باشقىلارغا بېرىشكە ھەققىم يوق!» دەپ جاۋاب بەرگەن. چىڭگىزخان تاتاتۇڭانى ساداقەتمەن ئادەم ئىكەن، دەپ ئويلاپ ئۇنىڭ قولىدىكى ئالتۇن مۆھۈرىگە قىزىقىپ، ئۇنىڭدىن: «تامغىنى نېمىگە ئىشلىتىدۇ؟» دەپ سورىغان. تاتاتۇڭا: «پۇل ۋە ئاشلىقنى كىرىم-چىقىم قىلغاندا، كىشىلەرنى خىزمەتكە تەيىنلىگەندە ھەم ئىش ئورۇندىلىپ بولغاندا، ئىشەنچلىك تەكشۈرۈشلەرنى ئاڭلىغاندا پۈتۈككە مۆھۈر باسماي بولمايدۇ» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. چىڭگىزخان تاتاتۇڭانىڭ ساداقەتمەنلىكى ۋە قابىلىيەتلىك ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ... ھەمدە يەنە تاتاتۇڭادىن: «سىز ئۆز ئېلىڭىزنىڭ تىل-يېزىقىنى ياخشى بىلەمسىز؟» دەپ سورىغاندا، تاتاتۇڭا: «بىلىمەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، چىڭگىزخان تاتاتۇڭاغا ئۇيغۇر يېزىقىنى موڭغۇللارنىڭ شاھزادە، بەگزادىلىرىگە ئۆگىتىشكە بۇيرۇپ، ئۇنىڭغا خان جەمەتىگە تەلىم-تەربىيە بېرىشتىن ئىبارەت مۇھىم ۋەزىپىنى تاپشۇرىدۇ... شۇنىڭ بىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا موڭغۇل يېزىقى ئىجاد قىلىنىدۇ. ـ ئابلىز مۇھەممەت سايرامى، ئابدۇرازاق توختى: «يۇەن سۇلالىسىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شەخسلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991-يىل 9-ئاي 1-نەشرى، 118-، 119-بەتلەر.

⑭ ئەركىن شېرىپ تەرجىمە قىلغان: «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىل 1-ئاي، 1-نەشرى، 2-بەت.

⑮ ئەبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈ*رك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002-يىلى 1-ئاي، 103-بەت.

⑯ غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن تېزىس»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1987-يىل 12-ئاي 1-نەشرى، 87-بەت.

⑰ غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى(2)»، ئىمتىھان ئېلىش ئىشخانىسى، 331-بەت.

⑱ ئەبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈ*رك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002-يىلى 1-ئاي، 35-بەت.

⑲ ۋالىخ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى»(2)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 225-بەت.

[27]⑳ ئەبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈ*رك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002-يىلى 1-ئاي، 163-، 164-، 35-بەتلەر.

[21] سماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987-يىل 9-ئاي

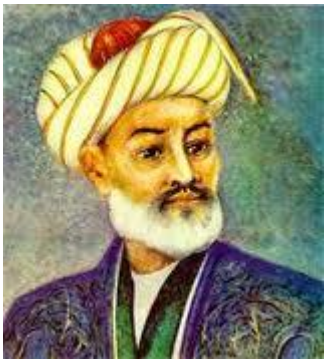
نەشرى، 1-بەت.
[22] غەيرەتجان ئوسمان: «قەدىمى شەھەر ھىرات ۋە ئۇيغۇرلار»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987-يىللىق 3-سان.
[28] [24] [23] شەرەفىددىن ئەلى يەزدى: «زەپەرنامە» (ئۆزبېكچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: توختى ھاجى تىللا)، مىللەتلەر نەشرىياتى (بېيجىڭ)، 2007-يىل 9-ئاي، 1-نەشرى، 37-، 183-، 35-بەتلەر.
[25] يازغۇچى قۇربان بارات بىلەن ئەلىشىر ھەققىدىكى سۆھبەت خاتىرەمدىن: ئۇستاز قۇربان بارات «ئەلىشىر نەۋائىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 550-يىللىقىنى تەبرىكلەش يىغىنى» مۇناسىۋىتى بىلەن بېيجىڭغا بارغاندا، گېڭ شىمىن ئەپەندى بىلەن غىياسىدىن باخشىنىڭ شاخروخ مىرزا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن يىللاردا، ھىراتقا بارغانلىقى توغرىسىدا پاراڭلاشقان. شۇنداقلا گېڭ شىمىن ئەپەندى نەۋائىينىڭ ئانىسى توغرىسىدىمۇ ئىزدەنگەنلىكىنى ھەمدە ئۇيغۇر ئىكەنلىكى توغرىسىدا مەلۇم پاكىتلارغا ئېرىشكەنلىكىنى ئېيتقان.
[26] ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997-يىلى 8-ئاي 1-نەشرى، 246-بەت.
[29] مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت تۇزۇگەن: «ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001-يىلى 11-ئاي 1-نەشرى، 222-بەت.
[30] مىرزا مۇھەممەدھەيدەر كۆرەگان (مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان): «تارىخى رەشىدى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007-يىل 7-ئاي نەشرى، 431-بەت.
تەھرىرلىگۈچى: ئابدۇرېھىم زۇنۇن
مەنبە :شىنجاڭ يازغۇچىلار مۇنبىرى ، ئابدۇرېھىم زۇنۇن يازمىسىدىن

3- نەۋائي ۋە چاغاتاي تۈركچىسى

ئە. جافەرئوغلۇ (تۈركىيە)

تۈركچىدىن يۇسۇپجان ياسىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغان

بۇ ماقالىنى بۇيۇك شائىر ئەلىشىر نەۋائي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقىغا بېغىشلايمىز.

ئەھمەد جافەرئوغلۇ 20- ئەسىردە ئەزەربەيجاندىن يېتىشىپ چىققان دۇنياغا مەشھۇر تۈركولوگ ۋە تۈركىيەدىكى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن بىرى.

جافەرئوغلۇ 1899- يىلى 4- ئاينىڭ 17- كۈنى ئەزەربەيجاننىڭ گەنجە شەھىرىدە تۇغۇلغان. باشلانغۇچ مەكتەپنى ئۆزبەكستاننىڭ سەمەرقەند شەھىرىدە، ئوتتۇرا مەكتەپنى ئەزەربەيجاننىڭ گەنجە شەھىرىدە تاماملىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوكرائىنانىڭ كىيېف شەھىرىدىكى سودا ئالى تېخنىكۇمىغا ئوقۇشقا كىرگەن. 1917 – يىلى بولشۇۋىك ئىنقلابى پارتلىغاندىن كېيىن شۇ يىلى قىشتا گەنجەگە قايتىپ، ئەزەربەيجان مۇستەقىللىق ھەرىكىتىگە قاتناشقان. 1918-يىلى ئەزەربەيجانغا كەلگەن ئىسلام ئارمىيەسىگە پىدائي ئەسكەر بولۇپ قاتناشقان ۋە توپچى قىسمىدا بىرىگادا كاماندىرى بولغان. 1920- يىلى ئەزەبەيجان جۇمھۇرىيىتى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن جافەرئوغلۇ تۈركىيەگە كېلىپ، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان. 1924- يىلى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئىلاھىيەت فاكۇلتېتى كۇتۇپخانىسىغا مەمۇر بولغان. 1925 –يىلى گېرمانىيەگە بېرىپ، ئاۋۋال بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىدا، كېيىن بېرىسلائۇ ئۇنىۋېرسىتېتىدا

تۇركولوگىيە كەسپىدە ئوقۇپ دوكتۇرلۇق ئۇنۋانىنى ئالغان. 1929- يىلى تۇركىيەگە قايتىپ كىلىپ، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ تۇرك تىلى تارىخى بۆلۈمىدە دوتسېنت بولغان، 1938- يىلى يەنە ئاشۇ بۆلۈمدە پروفېسسورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن-1946 .يىلىدىن 1973- يىلى پېنسىيگە چىققانغا قەدەر تۇرك تىلى تارىخى بۆلۈمدە مۇدىر بولۇپ ئىشلىگەن.

ئە. جافەرئوغلۇ ناھايىتى ھوسۇللۇق بىر ئالىم بولۇپ، ئىلمىي ئەسەرلىرىنىڭ سانى 400 دىن ئاشىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە مەخسۇس تېمىدا يېزىلغان كىتابلىرىنىڭ سانى 30 غا يېقىن. 50 يىللىق ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات ھاياتىدا جافەرئوغلۇ تار بىر ساھە بىلەن چەكلىنىپ قالماي، تۇركولوگىيەنىڭ نۇرغۇن ساھەلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان. ئۇنىڭ تەتقىقاتىنى مۇنداق تۆت چوڭ ساھەگە يېغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

بىرىنجى، تۇرك تىلى(تۇركىي تىللار) تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتى. بۇ تېمىدىكى تەتقىقاتلىرىدا ‹‹تۇرك تىلىنىڭ تارىخى ئىزاھلىرى›› ۋە ‹‹تۇرك تىلى تارىخى›› دېگەن ئەسەرلىرى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بولۇپمۇ تۇرك تىلىنىڭ باشلانغۇچ دەۋرىدىن 15- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان دەۋرىنى يورۇتقان ‹‹تۇرك تىلى تارىخى ‹‹دېگەن ئەسىرى دۇنيا تۇركولوگىيەسىدىكى مەشھۇر ۋە نوپۇزلۇق ئەسەرلەردىن بىرى بولۇپ، بۇ مۇشۇ ساھەدىكى تەتقىقاتچىلار ئۈچۈن مۇھىم بىر مەنبە ۋە قوللانما ھېسابلىنىدۇ.
ئىككىنجى، ئەزەربەيجان تۈستىدىكى تەتقىقاتلىرىدۇر. ئۇنىڭ دوكتۇرلۇق ئەسىرى ئەزەرى تۇركچىسى ھەققىدە يېزىلغىنىدەك، كېيىنكى تەتقىقاتلىرىدىمۇ بۇ ساھەگە ئائىت ئەسەرلەرنى ناھايىتى كۆپ يازدى. ‹‹ئەزەرى تۇركچە سۆزلۈكى›› ناملىق ئەسىرى بۇ تۇردىكى تەتقىقاتىنىڭ ئەڭ چوڭ مەھسۇلىدۇر.

ئۈچۈنجى، لېكسىكولوگىيە ۋە لېكسىكوگرافىيە ساھەسىدىكى تەتقىقاتى. ئۇنىڭ بۇ ساھەدىكى مۇھىم تەتقىقاتى ئۇيغۇرچە ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلدى. 1934- 1938- يىللار ئارىسىدا ئۈچ تۇم قىلىپ نەشر قىلىنغان›› ئۇيغۇر تۇركچىسى›› ناملىق سۆزلۈكى 1968-يىلى ئىككى ھەسسە چوڭلۇقتا كېڭەيتىلىپ، ››قەدىمكى ئۇيغۇر تۇركچىسى سۆزلۈكى›› دېگەن نام بىلەن يېڭىدىن نەشر قىلىندى. ئۇ بۇ ئەسەرلىرى ئارقىلىق نەجىپ ئاسىم، م. فۇئاد كۆپرۈلۈ، ئەھمەد زەكىي ۋەلىدى توغان، رەشىد رەھمەتى ئارات، ھۈسەيىن نامىق ئورقۇن ۋە بەسىم ئاتالاي قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە تۇركىيەدىكى ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ ئاساس سالغان مۇھىم بىر ئالىمغا ئايلاندى .بۇ ساھەدىكى يەنە بىر مۇھىم تەتقىقاتى قىپچاق تىلى شۇنىسىگە قارىتىلغان بولۇپ، بۇ تېمىدىكى مۇھىم ئىلمى ئەمگىكى ئەبۇ ھەييانىنىڭ ‹‹كىتابۇل ئىدراك لى لىسانىل ئەتراك ‹‹دېگەن ئەسىرىدۇر. 1931- يىلى مەلۇم بولغان ئىككى نۇسخىسىنى سېلىشتۇرما قىلىش ئارقىلىق نەشرگە تەييارلانغان بۇ ئەسەر بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئۆزىنىڭ قىممىتىنى ساقلىماقتا.

تۆتىنجى، ئاناتولىيە شۆبىشى ئۇستىدىكى تەتقىقاتلىرىدۇر. ئۇ مەھمۇد كاشغەرىيدىن كېيىن تۈرك قەۋملىرى ئىچىدە بىۋاستە تىل تەكشۈرۈش بىلەن شۇغۇللانغان ئەڭ مەشھۇر تۈرك ئالىمدۇر. ئۇنىڭ تىل تەكشۈرۈش پائالىيىتى ئاناتولىيەدە ئەڭ كەڭ دائىرىدە ئېلىپ بېرىلدى. مەھمۇد كاشغەرى 11-ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيانى ئايلىنىپ،، دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك،، دېگەن مەشھۇر ئەسىرىنى تۈزۈپ چىققان بولسا، ۋىلھېم رادلوف -19 ئەسىردە سىبىرىيەدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، 10 تومۇق توپلام ۋە تۆت تومۇق سۆزلۈك تۈزگەن. جافەرئوغلۇ 20- ئەسىردە ئاناتولىيەنىڭ ھېچقانداق بىر بولۇڭ – پۈچقاقلىرىنى قويماي كېزىپ چىقىپ، ،،ئاناتولىيە تەلەپپۇزىنىڭ توپلاملىرى،، ناملىق توققۇز تومۇق بىر كۇللىياتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. شۇڭا، ئىلىم ساھەسى جافەرئوغلۇنى،، ئاناتولىيەنىڭ مەھمۇد كاشغەرىسى،، ،،ئاناتولىيەنىڭ ۋېلھېم رادلوفى،، دېگەن نام بىلەن تەرىپلەيدۇ.

ئە. جافەرئوغلۇنىڭ مەشغۇل بولغان ساھەلىرى ئاربىسدا ئېپونومىيە، توپونومىيە، ئانتروپونومىيە، ئونوماستىكا قاتارلىق پەن تۈرلىرىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ بۇ ساھەلەردە يىتەكچى ۋە بايراقتار رول ئويناپ، تۈركىيەدە بۇ پەن تۈرلىرىنى تارقاتقان، ئۇنىڭ مېتودلىرىنى ئۇگەتكەن، تەتقىقات تېمىلىرىنى ئىشلىگەن ۋە نۇرغۇن تەتقىقاتچىلارنى يېتۈشتۇرگەن. تۈرك ئالىمى مۇستاپا جانپولاتنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ،،ئۇ شەرقنىڭ كۆپ نەرسىنى بىلىدىغان، لېكىن ئۇگەتمەيدىغان، كۆپ سۆزلەيدىغان، لېكىن زادى يازمايدىغان ئۇستاز تىپىنىڭ دەل ئەكسىچە ھەم كۆپ سۆزلەيدىغان، ھەم كۆپ يازىدىغان، ھەم كۆپ نەرسىنى بىلىدىغان، ھەمدە بىلگەنلىرىنى ھەتتا بىلمىگەنلىرىنمۇ ئۇگىتىدىغان ۋە ئۇگىتىشكە تىرىشىدىغان، ھەقىقىي مەنىدىكى غەربلىك(غەرب چۈشەنچىسىدىكى) بىر ئۇستاز ۋە ئالىم ئىدى.،، جافەرئوغلۇ 1975- يىلى 1 -ئاينىڭ 6-كۈنى ئىستانبۇلدا ئالەمدىن ئۆتكەن. مىيىتى ئىستانبۇلدىكى زىنجىرلىككۈيۇ قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

ئەلىشىر نەۋائىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى ئوقۇرمەنلەرگە سۇنۇلغان ،،چاغاتاي تۈركچىسى ۋە نەۋائىي ،،دېگەن بۇ ماقالە ئەسلى ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىدىغان ،،تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى ژورنىلى،،نىڭ 1948- يىللىق -3،)-4بىرلەشمە) سانىغا بېسىلغان. كېيىن ئاپتورنىڭ ،،تۈرك تىلى تارىخى،، دېگەن كىتابنىڭ 2-قىسىم 8-بابىغا ،،چاغاتاي تۈركچىسىنىڭ تەرەققىياتى ۋە خاراكتېرى ،،دېگەن ماۋزۇدا كىرگۈزۈلگەن ۋە بەزى ئورۇنلىرىغا قىسمەن مەزمۇنلار قوشۇلغان. بىز بۇ ئەسەرنى ئۇيغۇرچىغا ئاغدۇرۇش جەريانىدا ئىككى نۇسخىنى سېلىشتۇرۇش ۋە 1948- يىلى ئىلان قىلىنغان نۇسخىسىنى ئۆلچەم قىلىش بىلەن بىرلىكتە ئاپتۇر تەرىپىدىن قىستۇرۇلغان قىسمەن مەزمۇنلارنىمۇ قوشۇپ تەرجىمە قىلدۇق. ئالاھىدە ئەسكەرتىپ قويىدىغان بىر نوقتا شۇكى، بۇ ئەسەردە ئاپتورنىڭ نەزىرىدىكى ،،ئۇيغۇر،، ۋە

»ئۇيغۇرچە« سۆزى سابىق ئىتتىپاقنىڭ خانلىقى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ تىلىغا قارىتا ئىپتىلغان بولۇپ، مەھمۇد كاشغەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋەكىللىكىدىكى» خاقانىيە تۈركچىسى« ياكى »بۇغراخان تىلى« بولسا »ئورتاق ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تۈركچىسى« دېگەن نام بىلەن تەرىپلەنگەن. ئاپتور چاغاتاي تىلىنىڭ مەنبەسى ھەققىدە توختالغاندا، بۇ ئىككى نام ئاستىدىكى تىلنىڭ تەسىرىنى ئايرىم شەھرىلەيدۇ. شۇڭا، تەتقىقاتچىلار ۋە ئوقۇرمەنلەرنىڭ بۇ ئەسەرنى ئوقۇغاندا، پىكىر جەھەتتىن زىددىيەتلىك چۈشەنچىلەردە بولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن ئاپتورنىڭ قەلىمگە مەنسۇپ ئاتالغۇلارنىڭ ئىپادە قىلغان ئۇقۇملىرىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشىنى ئەسكەرتىمىز.

ـ تەرجىمانىدىن

*** **** ***

ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تىلى تارىخى ئېقىندا ئەڭ كۆپ تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتكەن ئەدەبىي چاغاتاي تۈركچىسى تېرمونولوگىيە جەھەتتىن تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى ساھەسىدە ئومۇمەن ھەل قىلىش قىيىن بىر ئىختىلاپقا يول ئاچتى. ئاتالغۇ بۇ ساھەدە ئىزدەنگەن تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن خالىغان شەكىلدە بىر مۇنچە مەنىدە قوللىنىلدى. بەزىلەرنىڭ قارىشىچە، چاغاتايچە 15ـ 16ـ ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا تەرەققىي قىلغان، يېڭى ۋە مۇستەقىل بىر ئەدەبىي تۈرك تىلى ئىدى .بەزىلەرنىڭ قارىشىچە، پەقەت بۇگۈنكى ئەدەبىي ئۆزبەكچىنىڭ دەستلەپكى ئۆرنىكىدىن باشقا بىر نەرسە ئەمەس. بىر بىرىدىن پەرقلىق ھەتتا بىر بىرىگە زىد بولغان ئىككى تۈرك تىلى شۇنسى ئوتتۇرىسىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان بىر شۇنداق خاراكتېرىدە ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغانلارمۇ بار. لېكىن، بۇ قاراشلار ۋە پىكىرلەر چاغاتايچىنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ ئورنىغا ئەكسىچە بۇ ئەدەبىي تۈرك شۇنسىنى ھەل قىلىش قىيىن بىر ھالغا كەلتۈرۈپ قويىدى. ھالبۇكى، تۈركولوگىيە تەتقىقاتلىرىدا مۇھىم بىر ئەنئەنىگە ئىگە، ھەتتا بىر مەزگىل باشقا يېقىن ۋە يىراق ئەدەبىي تۈركچە شۇنداق ئىگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن بۇ ساھەنى ھازىرغا قەدەر ھېچ بولمىغاندا ئۆزىنىڭ تۈپ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن بىرلىكتە ئېنىقلاش زۆرۈر ئىدى. بۇ ئورۇندا المىدى. بۇنىڭدىن جاسارەتلىنىپ زۆرۈرىيەتسىز قاراشلاردا بولماسلىق شەرتى بىلەن، سىلىشتۈرما ئەدەبىي تۈركچە ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردىن ۋە تۈرك تىلى تارىخى ئېقىنىدىن ئىلھاملىنىپ، ئەمدى كۆتۈۋېرىشكە تاقىتى قالمىغان تۈركچىنىڭ بۇ دەۋرى ھەققىدىكى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى ئورۇنلۇق دەپ قارىدىم.

مەلۇم بولغىنىدەك، »چاغاتاي« ئاتالغۇسى دەستلەپ خارەزىم بىلەن شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستان رايونىنىڭ ھۆكۈمدارلىقىغا تەينىلەنگەن چىڭگىزخانىنىڭ ئىككىنجى ئوغلى چاغاتاينىڭ ئىسمىدىن كېلىپ چىققان. دەستلەپكى چاغلاردا پەقەت بىر شەخسنىڭ ئىسمى بولغان بۇ سۆز 14ـ ئەسىردىن كېيىن ماۋرەئۇننەھرىنىڭ چاغاتاي ۋارىسلىرىدىن دۇۋانىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئۆتىشى بىلەن تېخىمۇ رەسمىي

بىر مەنىگە ئىرىشتى ۋە بىر موڭغۇل خانى باشچىلىق قىلىش شەرتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك دۆلەتلىرىگە سىمۋول بولدى.[1] [شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، «چاغاتاي» ئاتالغۇسى ئەسلىدىكى رەسمىي مەناسىنىڭ سىرتىدا يەنە قەبىلە نامى سۈپىتىدە خېلىلا تار بىر مەنىدىمۇ قوللىنىلدى. بارغانسېرى كېڭىيىشكە يۈزلەنگەن بۇ ئاتالغۇ دەستلەپكى ۋاقىتلاردا، يەنى تىمۇرىيلار بىلەن چاغاتايلار دەۋرىدە پەقەت كۆچمەن ۋە كۆچمەنلىك ئەنئەنىسىگە سادىق خەلقلەرگە[2] [ببغىشلىنىپلا قالماي، كېيىنچە چاغاتاي سۇلالىسىگە مەنسۇپ ھۆكۈمدارلار بولمىغان چاغلاردىمۇ ئۆزىنىڭ رەسمىي مەنسىنى قوغدىدى، ھەتتا ھىندىستانغا قەدەر تارقىتىلدى .دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى، ئەينى دەۋردە سابىق چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا چاغاتاي خانلىرى ھۆكۈم سۈرگەن بولسىمۇ، «چاغاتاي» دېگەن نام تامامەن ھالدا قوللىنىش دائىرىسىنىڭ سىرتىدا تۇتۇلدى.[3] خۇددى دۆلەت تەشكىلاتى بىلەن تىل ۋە ئەدەبىيات ساھەسىدىكىگە ئوخشاش ئېتنولوگىيە ساھەسىدىمۇ بۇ نام ئېنىق بىر مەنا ئىپادە قىلىشتىن يىراق تۇردى. ئەمەلىيەتتە ئەلىشىر نەۋائىي ئۆز ئەسەرلىرىدە بەزى چاغاتاي قەبىلىلىرىنىڭ رولىدىن سۆز ئاچقىنىدەك، نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىنى دىققەت بىلەن كۆزدىن كەچۈرۈپ «ئەل لۇغەتۇن نەۋائىيىە» ناملىق سۆزلۈكنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن مۇئەللىپمۇ بەزى ئالامەتلەرگە قاراپ «ئارلاس»، «ئارلات»، «بارلاس»،» بەلۈگۈت»، «تارخان» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بەزى ئۇرۇقلارنى بۆلۈستە نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق بۇلارنى چاغاتاي قەبىلىسىنىڭ بىرىدىن تارمىقى دەپ ھېسابلىغان.[4] بابۇرشاھمۇ يەرلىك بىر خانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن سۆز ئاچقاندا،» چاغاتاي» دېگەن بىر تۈرك خەلقنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.[5] [سەييياخ كلاۋىخو بولسا ئۆز ۋاقتىدا چاغاتاي قەبىلىسىنىڭ تىمۇر ئۇچۇن بىر خىل ئەسكىرىي مۇھاپىزەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ. تارىخچى نىزامىددىن شامى بىلەن مىرخاندنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ بۇ سۆز ئومۇمەن ئاشۇ مەنىدە قوللىنىلغان.

16-ئەسىردىن كېيىن تىمۇرىيلارنىڭ يۇقىلىشى بىلەن يېڭىدىن قۇرۇلۇشقا باشلىغان ئۆزبەك خانلىقلىرىدا «چاغاتاي» ئىسمى بىلەن ئاتالغان كۆچمەن خەلقلەر ئۇچرىغىنىدەك، سەمەرقەند بىلەن خۇۋە ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان تۈرك قەبىلىلىرى ئېچىدىمۇ بۆلۈستە «چاغاتاي» دېگەن قەۋم نامى بىلەن ئاتالغان قەبىلىلەرمۇ مەۋجۇت ئىدى.[6] 1881- يىلى ھىندىستاندا نۇپۇس ئىستاتىستىكىسى قىلغاندا ئېنىقلانغان «چاغاتاي» دېگەن قەبىلە مۇشۇ نامدىكى مەۋجۇت قەدىمكى تۈرك خەلقنىڭ تارقىلىش خاتىرىسىدىن باشقا بىر نەرسە ئەمەس. ئېتنومىك مەنىسى بىلەن «چاغاتاي «سۆزى ياكى «چاغاتاي» دېگەن قەبىلە نامى سەمەرقەند ۋىلايىتى دائىرىسىدە يەرلەشكەن ئۆزبەك قەبىلىلىرى ئېچىدە، خارەزمدە[7] ۋە باشقا بىر مۇنچە جۇغراپىيەلىك ۋە توپونومىيەلىك ناملاردا، مەسىلەن تاشكەنت[8] شەھرىدىكىگە ئوخشاش بەزى مەھەللە، دەرۋازا، كوچا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ناملاردا بۇگۈنگە قەدەر ئۆزىنىڭ تەسىرىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە چاغاتايىلارنى تۈركلەشكەن موڭغۇللاردۇر دەپ قارىغانلارمۇ بار. لېكىن، بۇ قاراش كەڭ قوللاشقا ئىرىشمىدى. بۇ پەقەت بەزى كۆچمەنلەرنىڭ ئۆزىنى «موغۇل» دېگەن نام بىلەن ئاتىغانلىقىدىن پەيدا بولغان بىر قاراش ئىدى. شەيبانىخاننىڭ ئىستىلاسىدىن كېيىن بولسا يېڭى تەشكىل تاپقان ئۆزبەك خانلىقىدا ئوتتۇرىغا چىققان دۇشمەنلىك سەۋەبىدىن ئۆزبەكلەر بىلەن چاغاتايلار مۇھىتىدا، ئۆزبەك تۈركچىسى بىلەن چاغاتاي تۈركچىسى ئوتتۇرىسىدا تېخىمۇ كەڭ بىر پەرق كۆزگە چېلىقىشقا باشلىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ ئەسلى خارەزملىك بولغان مۇھەممەد سالىھ تىمۇرىيلارنى تاشلاپ شەيبانىخان تەرىپىگە ئۆتكەن ۋە چاغاتاي ئىلىدىن بولۇشى سەۋەپلىك دائىم ئۆزبەكلەر تەرىپىدىن قەدىرلەنگەن بولسىمۇ، «شەيبانىنامە» دېگەن ئەسىرىدە مۇھاسىرىگە ئېلىنغان سەمەرقەند شەھرىنىڭ ۋەكىللىرىگە سۆزلىگەن بىر خىتابنامىسىدا «چاغاتاي ئىلىنىڭ ئۆزىنى ئۆزبەكلەردىن ھېساپلىماسلىقى»نى ئارزۇ قىلغانىدى.[9] بۇنىڭدىن مەلۇمكى، بۇ چاغدا «چاغاتاي» ئاتالغۇسى ئارقىلىق تەبىئىي ھالدا چاغاتاي ئەدەبىي تىلى بىلەن بىرلىكتە يەنە چاغاتاي ئۇلۇسغا قاراشلىق بىر خەلق توپى ياكى بىر قەۋم نەزەردە تۇتۇلغانىدى.[10]

بۇ توپنىڭ ئېتنىك تۈزۈلۈشى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇماتىمىز يوق. يالغۇز ئەلىشىرنىڭ ئەسەرلىرىدە تۈرلۈك سەۋەپلەر بىلەن نامى ئۇچرايدىغان «ئۆزبەك»، «قالمىق»، «قىپچاق»، «ئاقار»، «قىئات»، «بەلۇگۇت»، «ئارلات»، «بارلاس»، «تارخان»، «سۇلدۇز»[11] ، «قوڭرات»، جەلائىر»، «قۇچىن» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بىر مۇنچە قەبىلىلەرنىڭ ناملىرىغا نەزەر تاشلانسا چاغاتاي خانلىقىنىڭ چىگرىسى ئىچىدە بىر مۇنچە ئارىلاشما تۈرك توپلىرىنىڭ يەرلەشكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىش زۆرۈردۇر. ئەپسۇس، كۆپ شۇنداق قەبىلىلەرنىڭ سۆزلەشكەن ۋە بەزىلىرىنىڭ يېزىقتا قوللانغان ئەدەبىي شۇنداق ھەققىدە ھېچقانداق چۈشەنچىمىز يوق. پەقەت تەخمىنىي ھالدا بۇلارنىڭ قوللانغان شۇنداق خىلىلا كۆپ خىل ۋە بىر بىرىدىن پەرقلىق بولغانلىقىنى قوبۇل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. دىققەتنى تارتىدىغىنى، ئەلىشىرنىڭ ئۆزىمۇ «مىزانۇل ـ ئەۋزان»دا ئۆزبەك خەلق ئەدەبىياتىدىن سۆز ئاچقاندا، بۇلارنىڭ ۋەزىن ئۆلچەملىرىگە ماس كەلمەيدىغانلىقىدىن شىكايەت قىلىدۇ. بۇمۇ كۆرسىتىپ بىرىدۇكى، چاغاتاي خانلىقىنىڭ چىگرىسى ئىچىدىكى شۇنداق ئارىلاشما بولۇپ، بىر بىرىگە زادى ماسلاشمىغان. ئەكسىچە تۈرك ئەدەبىياتىنىڭ ۋەزىن ئۆلچىمىنىڭ سىرتىدا قالغان شۇ ئەدەبىياتىمۇ مەۋجۇت ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە نەۋائىينىڭ بايانلىرىغا نەزەر تاشلانسا، خارەزم رايونىدا «مەسنەۋى» ۋە «بۇردە قەسىدەسى شەرھى» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلەردە قوللىنىلغان مۇستەقىل بىر ئەدەبىي تۈركچىمۇ بار بولۇپ،» مەجالىسۇن ـ نەفائىس»تا بۇ ئەدەبىي شۇنداق «خارەزمچە تۈرك تىلى» شەكلىدە تەرىپلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن، ئەلىشىر نەۋائىي يېتىشكەن مۇھىتتا بىر مۇنچە شۇنداق بىر بىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەنلىكى ۋە تېپىشكەنلىكى تەبىئىي ھالدا ئەدەبىي چاغاتايچە دەپ

ئاتالغان شۇنگه تەسىر كۆرسەتتى. شۇنى قوبۇل قىلىش كېرەككى، بۇ تەسىر نەتىجىسىدە يېڭى- يېڭى ئەدەبىي شەكىل ۋە سەنئەتنۇ نەۋائىيگە ئوخشاش ئۇستاد بىر شائىرنىڭ تىلىدا ئۆزىگە لايىق ئورۇن ئالدى. بۇنۇ يەتمىگەندەك يەنە بۇ يەردە دەۋرلەرنىڭ ئۆتىشى بىلەن تۇركىلەشكەن ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەر ئاھالىسىنىڭ[12] تىل جەھەتتىكى تەسىرىنى دىققەت نەزەرىمىزگە ئالىدىغان بولساق، ئەدەبىي چاغاتايچىنىڭ قانداق مۇرەككەپ شارائىتلار ئاستىدا شەكىللەنگەنلىكىنى چۈشىنىشتە قىينالمايمىز .مانا شۇ سەۋەپلىك، چاغاتاي تۇركچىسىنىڭ خاراكتېرى زامانىمىزغا قەدەر زادىلا ئايدىڭلاشمىدى. تۇرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغانلار تەرىپىدىن بىكتىش قىيىن بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا تىل يادىكارلىقلىرىنىڭ بۇ تۇركچە دائىرىسىگە ئېلىنىشى زۆرۈر بىر ئەدەبىي دەۋر دەپ قارالدى. بۇگۈنىمۇ ھەر خىل تەتقىقاتلاردا كۆپ ئۇچرايدىغان ‹‹چاغاتاي تىلى››، ‹‹چاغاتاي ئەدەبىياتى‹‹››، ‹‹چاغاتاي شۇئىسى››، ‹‹چاغاتايدىن بۇرۇنقى››، ‹‹چاغاتايدىن كېيىنكى›› دېگەنگە ئوخشاش پەرقلىق ئاتالغۇلارنىڭ ھەممىسى ئالدى بىلەن مۇشۇ كونا قاراشنىڭ نەتىجىلىرىدۇر. ھەقىقەتەن، ئوتتۇ بلائو[13] ، كورش [14] ۋە رادلوف قاتارلىق ئالىملار ئومۇمەن ‹‹چاغاتاي تىلى›› دېگەن نام ئاستىدىكى تىلنى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا قەدىمكى ئۇيغۇرچىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن ئادەتتىكى بىر ئەدەبىي تۇركچە سۈپىتىدە قوبۇل قىلدى. بۇلار بۇ قاراشنى بەلكىم ئۆزلىرىدىن سەل ئىلگىرى بۇ ساھەدە ئىزدەنگەن، چاغاتايچىنىڭ ئۇيغۇرچىغا بەك يېقىن ئىكەنلىكىگە ۋە بۇ سەۋەپتىن ئىسلامىيەتنىڭ قوبۇل قىلىنىشى بىلەن ئۇيغۇر يېزىقىنىمۇ قوللانغانلىقىغا ئىشەنگەن جائۇبېرت، ئابېل رېمۇسات ۋە داۋىدس قاتارلىق ئالىملاردىن قوبۇل قىلغان بولسا كېرەك .دەستلەپكى نەۋائىيشۇناسلارنىڭ بىرى ھېسابلانغان نىكىتسكىيمۇ ئەينى پىكىردە ئىدى.[15

[

بۇلارنىڭ ئۇيغۇر شۇئىسىگە قارىتا بۇنچە يېقىنلىق كۆرسىتىشىگە مۇھەممەد كافۇرخان بىلەن ئەھمەت ئىبن ئەرەبشاھنىڭ چاغاتايلارنىڭ خۇددى موڭغۇللارغا ئوخشاش ئۇيغۇر ھەرپ سىستېمىسىگە يېقىن بىر ئالفابە سىستېمىسىنى [16]قوللانغانلىقىغا دائىر خاتىرىسى تۇرتكە بولغانىدى. بۇنىڭ بىلەن چەكلىنىپ قالمىغان رادلوف بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ۋە ئەرەب يېزىقىدىكى تۇركچە ئەسەرلەرنى بىر بىرىدىن ئايرىشقا تىرىشىپ، موڭغۇل ئىستىلاسى بىلەن ئۇيغۇر يېزىقى قايتىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادا يېيىلغان بولسىمۇ، ئەرەب يېزىقى بىلەن يېزىلغان بەزى ئەسەرلەرنىڭ كېيىنكى دەۋر چاغاتاي تىلى مەھسۇللىرىدىن ھېسابلىنىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، چاغاتايچە ھەتتا ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن بىر شۇە. لېكىن ئىسلامىيەتنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئۆز تەركىۋىگە ئەرەب ۋە پارس ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىشقا، يېزىق ساھەسىدىمۇ ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئەرەب يېزىقى ئوتتۇرىسىدا بىر تاللاشقا مەجبۇر بولغان .مۇشۇنداق بىر ئۇيغۇر-چاغاتاي شۇئىسىنىڭ ئۆرنىكى سۈپىتىدىمۇ ‹‹قىسسەسۇل-ئەنبىيا ‹‹كۆرستىلدى.[17] بېرېزىن بولسا چاغاتايچىنى تەرىپلىگەندە، بۇنى تۇرك تىلىنىڭ ئەڭ قەدىمكى شۇئىسى سۈپىتىدە قوبۇل قىلدى، جەنۇپ ۋە شىمال تۇركچىسىدىكى تارماق

تللارنىڭمۇ كېيىنچە چاغاتاي شۇئىسىدىن بەزى شەكىللەرنى قوشۇش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىنى ئېنىقلاشقا تىرىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، ئۇنىڭ قارىشىچە، چاغاتاي ئەدەبىي تۈركچىسىنىڭ بەزى تارماقلىرى دەۋرلەرنىڭ ئۆتىشى بىلەن تامامەن ئۇنتۇلۇپ پەقەت ئاساسىي چاغاتايچە دەپ ئاتالغان شۇڭا ئەلىشىر نەۋائىيگە ئوخشاش تەسىرى كۈچلۈك بىر ئەدىبىنىڭ ھېمايىسىدە قۇتۇلۇپ قالغان ۋە بۇ ھېمايە ئاستىدا مۇئەييەن بىر فورماسيۇن باسقۇچىنمۇ بېسىپ ئۆتكەن. بېرېزىننىڭ بۇ پىكرىگە ئوخشاش، ۋ. رادلوفنىڭ چاغاتايچىنىڭ تەرجىمىسىگە دائىر ئالغا سۈرگەن چۈشەنچىلىرىمۇ ئاددىي ۋە يەكۈنلىدۇر .رادلوفنىڭ قارىشىچە، ئۇيغۇرچە سۆزلەشكەن تۈرك قەبىلىلىرى تارىخ سەھنىسىدىن چۈشكەندە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تۈركچىسىدە زۆرۈرىيەت سەۋەبىدىن بەزى ئۆزگىرىشلەر بولغان . نەتىجىدە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرچە سۆز ۋە گرامماتىكا شەكىللىرى ئۆز ئورنىنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا بىر ھۆكۈمران تىل ۋە شۇە تەركىپلىرىگە تەرك ئەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن بەزى ئۇيغۇرچە تەركىپ ۋە شەكىللەر چاغاتاي ئەدەبىي تىل شۇئىسىدە يەرلەشكەن.

چاغاتايچىنىڭ قەدىمىيلىكىنى كۆرسىتىدىغانلاردىن بىرى تۈرى يوڭىف بولدى. [18] ئۇ رادلوفتىن ئىلھاملىنىپ چاغاتايچىنىڭ تەشكىل تېپىشىنى تەخمىنەن قىلىپ چىققىزخاندىن بۇرۇنقى دەۋرگە تاقىدى. لېكىن، ياۋروپا ئالىملىرى ئىچىدە چاغاتاي شۇئىسىنىڭ پاسلىنى ئەڭ كەڭ تۇتقىنى ۋامبېري بولدى.[19] بۇ زات چاغاتايچە دائىرىسىگە 12- ئەسىردىن 19- ئەسىرگە قەدەر ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا يېزىلغان تۈركچە ئەسەرلەرنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بىلەن[20] جانلىق ئۆزبەك شۇئىسىنمۇ كىرگۈزدى .رادلوف بولسا ئۆزبەكچىنىڭ ئورنىغا قۇمان، يەنى قىپچاق شۇئىسىنى قوشتى. خۇددى ۋامبېريگە ئوخشاش كىرىمسكىيمۇ چاغاتايچىنىڭ دائىرىسىنى مۇمكىن بولغان دەرىجىدە كېڭەيتىشكە ئۇرۇندى ۋە 13- 18- ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا يېزىلغان ئەسەرلەرنى بۇ تىل دائىرىسىگە مەنسۇپ دەپ قارىدى.[21] بىر پەرق بارکى، ۋامبېري ئۆزبەك تۈركچىسىنى، يەنى چاغاتايچىنى ئۇستۇن ئالاھىدىلىككە ئىگە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئومۇمىي بىر ئەدەبىي شۇئىسى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭغا خاس بىر شەكىلدىمۇ قىممەت بېغىشلىدى. بەزى ئالىملارنىڭ قارىشىچە چاغاتايچە مۇنداق ئۈچ دەۋرنى بېسىپ ئۆتكەن:

قاراخانىيلار- ئۇيغۇر دەۋرى

خارەزم -- ئالتۇن ئوردۇ دەۋرى

ئەلىشىر دەۋرى

بۇ يەرگە قەدەر بىرىلگەن ئىزاھاتلاردىنمۇ مەلۇمكى، «چاغاتاي» ئاتالغۇسى ياۋروپا شەرقشۇناسلىرى تەرىپىدىن زادى كونترول قىلىنماي، خالىغان شەكىلدە بىر مۇنچە تەرىپلەش ۋە بۇرمىلاشقا ئۇچرىدى. بۇنىڭغا مۇقابىل ھالدا ئاشۇ ئاتالغۇ شەرق مۇئەللىپلىرى ۋە ئەدىپلىرى تەرىپىدىن توغرا تەرىپلىنىپ، كەسكىن بىر مەنا ئىپادە قىلغان ئاتالغۇ ئورنىدا قوللىنىلدى. تىلشۇناسلىق نوقتىسىدىن بۇ ئەدەبىي تۈركچە تەتقىقاتچىلارنىڭ بىلدۈرگىنىدەك ئاددى ۋە پەقەت ئۇيغۇرچىنىڭ سۈنئىي شەكىلدىن ئىبارەت

بولماي، بۇيۇك بىر ئەدەبىيات ياراتقان، ئاساسي كۆچلۈك ۋە قۇرۇلما جەھەتتە كۆپ خىل بولغان خاراكتېرگە ئىگە ئىدى. ھەققەتەن، چاغاتاي تۈركچىسىنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن بىرى بولغان بابۇرشاھنىڭ ئۆزىمۇ ئۇ دەۋرنىڭ ئەدەبىي تىلى بىلەن خەلق تىلى ئوتتۇرىسىدىكى رۇشەن پەرقنى كۆرسىتىپ بېرىش مەقسىتىدە ئەندىجان ئىلى ئاھالىسىنىڭ ئەدەبىي بىر شۇئە بىلەن سۆزلەشكەنلىكىنى ‹‹ئەندىجان ئىلى لەفزى قەلەم بىرلە راست تۇر››(ئەندىجان خەلقىنىڭ تىلى يېزىق تىلىغا ئۇيغۇن كىلىدۇ-ت) دېگەن شەكىلدە يازغان. ھېراتتا كەڭ تارقالغان ئەسەرلىرىنىڭمۇ بۇ تىل بىلەن يېزىلغانلىقىنى ‹‹ئانى ئۈچۈن كىم مىر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ مۇسەننەفاتى بە ۋۇجۇدى كىم ھېرىدە نەشۇۋنۇما تاپىب تۇر بۇ تىل بىلەدۇر››(مىر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى ھېردا ۋۇجۇدقا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن مۇشۇ تىل بىلەن يېزىلغان -ت) شەكىلدە ئىپادە قىلىشتىن يىراق تۇرمىغان.[22] تۈرك تىلى ئۈچۈن چوڭ بىر ئورگىناللىق تەشكىل قىلغان بۇ ئەسەر رەشد رەھمەتى ئارات تەرىپىدىن كەڭ دائىرىدە رەتلەندى. بابۇرنىڭ ئەۋلاتلىرى پەقەت 1958- يىلى ئۇنىڭ ئەسىرىنى يالغۇز رۇسچىغا تەرجىمە قىلىش بىلەنلا كۇپايىلەندى. ھالبۇكى، بۇ ئەسەر ھەر دەۋر ئۈچۈن ئىشەنچىلىك بىر مەنبەدۇر.

بابۇرشاھنىڭ ناھايىتى ئېنىق يېزىلغان بۇ ئىپادىسى بۇرۇنقى تۈركولوگلار ئارىسىدا تۈرلۈك شەكىلدە ئىزاھلاندى. ۋامبېرى بىلەن بېرېزىن ۋە مەلۇم دەرىجىدە ئىلمىنسكىي قاتارلىق ئالىملار بۇ بايانىنى نەق بىر ماددىي پاكىت سۈپىتىدە قوبۇل قىلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئىلمىنسكىي خەلق ئاغزىدا ئەلىشىرنىڭ ئەسەرلىرىدىكىگە ئوخشاش پارس ۋە ئەرەب تىللىرىغا ئائىت سۆزلۈكلەرنىڭ قوللىنىلىشىنىڭ ئېھتىمالدىن يىراقلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ تېخىمۇ ئېھتىياتچان پوزىتسىيە تۇتۇشنى تەۋسىيە قىلدى.[23] ئەمەلىيەتتىمۇ بابۇرشاھنىڭ ئىپادىسىدىن مەلۇم بولۇشقا تېگىشلىك بىردىنبىر مەنا ئەندجان شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئەدەبىي شۇئىگە يېقىن، توغرا (قائىدىگە ئۇيغۇن) بىر تىل بىلەن سۆزلەشكەنلىدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، ئاشۇ جۈملىدىن نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىنى بىۋاستە ئەندجان شۇۋسى بىلەن يازغان دېگەن مەنا چىقسىمۇ، بۇنىڭ توغرا بولمايدىغانلىقى ئەلىشىرنىڭ ھېچقاچان ئەندجان شەھرىگە بېرىپ باقمىغانلىقىدىن ئىبارەت پاكىت ئارقىلىق ئاسانلا رەت قىلىنىدۇ.

ئەلىشىر نەۋائىي پىششىقلىغان چاغاتاي ئەدەبىي تۈركچىسىنىڭ بابۇر تەرىپىدىن ئەندجان شەھەر ئاھالىسى سۆزلىشىدىغان تىل بىلەن بىرلەشتۇرۇلىشىگە مۇقابىل ھالدا 17- ئەسىردىكى تارىخچى ۋە ھۆكۈمدار ئەبۇلغازى باھادۇرخان يازغان ‹‹شەجەرەئى تۈرك›› ۋە ‹‹شەجەرەئى تەراكىمە ‹‹ناملىق ئەسەرلىرىنىڭ ھەم يۇقىرى قاتلامدىكىلەر ھەم خەلق تەبىقىسى تەرىپىدىن ئاسان چۈشىنىلىشى ئۈچۈن بىر كەلىمە سۆز بولسىمۇ ‹‹چاغاتاي تۈركىسىدىن ۋە فارىسىدىن ۋە ئەرەبىدىن›› ئىلىشنى لازىم كۆرمىگەنلىكىنى ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن ‹‹تۈرك تىلى بىرلەن ئايتىدىغىنى›› ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئالىدۇ.[24] باھادۇرخاننىڭ ‹‹تۈرك تىلى›› بىلەن›› چاغاتاي تۈركچىسى›› ئوتتۇرىسىدا بۇ قەدەر پەرقنى بايقىشى شۆبھىسىزكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي شۇئىسىنى بىكىتىشتە خېلىلا پايدىلىق بىر يېپ ئۇچى بولالايدۇ. چۈنكى، تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر ئۈچۈن پايدىلىق بولغان بۇ ئىككى ئەدەبىي شۇئە ئوتتۇرىسىدا

كۆزگە چېلىققىدەك پەرقلەر بولمىغان بولسا ئىدى، ئەبۇلغازىنىڭ يۇقىرىدىكى بايانلىرىنىڭمۇ ھېچبىر قىممىتى بولمايتتى. نەۋائىي قوللانغان ئەدەبىي شۆنىى پاكىز ۋە ‹‹ساپ تۈركچە›› سۈپىتىدە تۇنۇتقان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ تىلى خۇددى چاغاتايچىغا ئوخشاش ئارىلاشما بىر ئەدەبىي تىل بولۇپ، تەركىۋىگە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ئەنەئەنىۋىي ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تۈركچىسى بىلەن رەسمىي ئۇيغۇرچىدىن[25] [بىرمۇنچە تەركىپلەرنى قوشقانىدى.

ئەسلىدە دەۋرىنىڭ تىل ھەرىكىتىگە ۋەكىللىك قىلغان ئەلىشىر نەۋائىيمۇ ئۆزىنى بۇنچە ھاياجانلاندۇرغان ئانا تىلىنى ئايرىم- ئايرىم ئىككى سەپ بويىچە تۇنۇتۇشنى لازىم دەپ قارىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن تۈركچىگە توسقۇن بولغان ئەرەبچە، بولۇپمۇ پارسچىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئانا تىلىنى ئىپتىخار بىلەن ‹‹تۈركچە›› دەپ خاراكتېرلەندۇرگەن بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن تەرەققىي قىلغان ئەنئەنىۋىي ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تۈركچىسى بىلەن غەربىي ئاسىيا ئەدەبىي تۈركچىسىگە قارىتا ئۇنى بىۋاستە ‹‹چاغاتايچە›› دەپ ئاتىدى. بۇ ئارقىلىق نەۋائىي ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى تۈرك تىلى ئىنقىلاۋىدا ئۆز ئانا تىلىنى ئىككى خىل شەكىلدە خاراكتېرلەندۇردى.

ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئۆزى قوللانغان تۈركچىنى يۇقىرىدىكى شەكىلدە چۈشەندۈرۈشى بىر قاراشقا ئېنىق كۆرۈنگەندەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ تىل ئىجادىيەتچىسىنىڭ ‹‹چاغاتايچە›› نامى ئاستىدا نەمىنى كۆزدە تۇتقانلىقى زادى مەلۇم بولمىدى. يات تىللارغا قارىتا قوللانغان ئومۇمىي ماھىيەتتىكى›› تۈرك تىلى›› ئاتالغۇسى مەلۇم بولغىنىدەك قەدىمىي بىر ئەنئەنە ئارقىلىق تۈرك تارىخىنىڭ ۋە تۈرك تىلىنىڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋرلىرىدىن بىرى دائىم قوللىنىلىپ كەلدى .ئورخۇن ئابىدىلىرىدە سىياسىي بىر مەنىدە قوللىنىلغان ‹‹تۈرك›› سۆزى ئۇيغۇر دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى تىل يادىكارلىقلىرىدا ئومۇمەن نەۋائىي چۈشەنگەندەك مەنىدە قوللىنىلدى. مەھمۇد كاشغەرى ئەرەبلەرگە قارشى تۈركلەرنى ئۇلۇغلاش مەقسىتى بىلەن تۈركلۈكنىڭ بىرمۇنچە خۇسۇسىيەتلىرىنى تۇنۇتۇش بىلەن بىرلىكتە ئەسىردە ‹‹تۈركچە››نى›› ئوغۇز››چىغا قارشى قويۇش يولى بىلەن ئىككى تۈرك شۆبىسىنى سېلىشتۇرۇشنىڭ زۆرۈرلىكىنى ھېس قىلغان.[26] ‹‹قۇتادغۇ بىلىگ›› مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ دەۋرىنىڭ ئەدەبىي مۇھىتىغا ماسلىشىپ يات تىللاردىن بىرمۇنچە تەركىپلەرنى ئالغان بولسىمۇ، يەنىلا ئۆز ئانا تىلغا سەل قارىمىدى ۋە ئۇنىڭغا يۈكسەك بىر باھا بىرىپ، تۈرك تىلىنىڭ مودېلىكاسىيونى[27] ھەققىدە ئىزدەندى. تەبىئىيكى، ئەلىشىر نەۋائىيغا ئوخشاش ئۆز دەۋردە ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ئورۇن ئىگىلىگەن ئالىم بىر زات پىشۋالىرىنىڭ قالدۇرغان مىراسلىرىنى ياكى ياراتقان ئەدەبىي تىلىنى دەرھال چۆرۈپ تاشلىيالمايتتى. ئەكسىچە، ئۇ تۈرك تىلىنىڭ ئەڭ چوڭ ھامىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەمىشە ‹‹تۈرك تىلى››لەۋزىنى قوللىنىشتىن ھوزۇر ھېس قىلدى ۋە بۇ ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا مۇھىتىدىكى تۈرك تىلى ئىنقىلاۋىنى ئۇلغايتتى. تۈركچە يازغان شائىرلارغا ئىلھام بىرىپ، ئۇلارنىڭ شۇ مۇھىتتا تۇنۇلۇشىغا خىزمەت قىلدى. شائىر لۇتفىنى تۈركچىدىكى قابىلىيىتى يۈزىسىدىن دەۋر مەپتۇن بولغان پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ مەشھۇر ئۇستاد شائىرلىرى دەرىجىسىگە چىقاردى.ئۇنى تۈرك ۋە ئىران

ئەدەبىياتىدىكى ئۇستادلارنىڭ ئەڭ بۈيۈكى سۈپىتىدە تەرىپلىدى.[28] ئىران ئەدەبىياتى، ئىران شېئىرىيىتى ۋە پارس تىلى چوڭ بىر نوپۇز ۋە زوق بولۇپ تۇنۇلغان بىر مۇھىتتا نەۋائىيغا ئوخشاش قۇدرەتلىك بىر ئەدىپ، شائىر ۋە تىلچى پەقەت تۈركچىگە يېڭى بىر نىشان كۆرسىتىپ بېرەلىدى. ئۇ قۇرماقچى بولغان تۈركچىلىك ئىدىئولوگىيەسىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئاساسى «سەددى ئىسكەندەرى»دە ئېنىق سۆزلىگەن شەكلى بىلەن «خەلققە ئۆز ئانا تىلىدا سۆزلەش» شۇئارى ئىدى. بولمىسا نەۋائىينىڭ:

سىنگە ئانچە ھەق لۇتفى ۋافئىدۇرۇر،

كى تۈرك ئەلفازى شايئىدۇرۇر.

بۇ تىل بىرلە تا نەزم ئېرۇر خەلق ئىشى،

يەقىن قىلمامىش خەلق سىندەك كىشى.[29]

دېيىشىنىڭ ھىچبىر قىممىتى بولمىغان بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، نەۋائىينىڭ قوللانغان چاغاتاي تۈركچىسىنى خەلق تىلىدىن ئالغانلىقىغا كەسكىنلىك بىلەن ئىشىنىشىمۇ ساددىلىقتۇر. چۈنكى، بۇ نام ئاستىدا قۇرۇلغان يېزىق تىلى ئۇنىڭدىن بۇرۇن مەۋجۇد بولۇپ، تەييار ۋە تاۋالانغان بىر ئەدەبىي تىل سەۋىيىسىگىمۇ يۈكسەلگەنىدى. لېكىن، ئىتىراپ قىلىش كېرەككى، نەۋائىيدىن بۇرۇن بۇ تۈركچىنى ئۇستاتلىق بىلەن قوللانغان ۋە ئەدەبىيات ساھەسىدە شۆھرەت قازانغان بەزى كىشىلەر بولسىمۇ، بۇلارنىڭ ھېچبىرى مىللىي ئەدەبىيات ئۈچۈن زۆرۈر قەدەمنى ھازىرلىيالمىدى. ھالاكۇ ۋە تىمۇر دەۋرىدىن باشلاپ شاھرۇھ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىرىگە قەدەر يىتىشىپ تۈركچە يازغان شائىرلاردىن ھەيدەر، خارەزمى، ئاتائىي، سەككاكى، مۇقىمى، يەقىنى، ئەمىرى، گەدائىي، لۇتفى ۋە باشقا ئۇستات شائىرلاردىن پەقەت لۇتفىنىڭ ئىران شائىرلىرى سۈپىيسىگە يۈكسەلگەنلىكىنى تىلغا ئالغان نەۋائىينىڭ ئاشۇ قايىللىقىدا ھېس قىلغان ئەلىمنى سەزمەي ئۆتۈش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، ئۇنىڭ ئارزۇ قىلغىنى بىر مىللىي ئەدەبىيات ۋە پارسچىدىن غالىپ كىلىدىغان بىر تۈرك تىلى ئىدى. بۇ بولسا پارسچىنى ياخشى بىلىش بىلەن مۇمكىن بولاتتى. بۇ سەۋىيىگىمۇ نەۋائىي تولۇق ئېرىشتى.

لېكىن، ئەدەبىي تىل ياراتقانلارنىڭ ياشىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ئەھۋالى ۋە ئۇلارنى قورشاپ تۇرغان مۇھىت چۈشەنچىلىرى دائىم پەرقلىق بولدى. شۇ ۋەجىدىن تۈرك كۈلتۈر ۋە تىل مەركەزلىرى تۈرك تىلى تەرەققىياتىدا ئاساسلىق رول ئوينىغىدەك، ئۇنى ياراتقانلارنىڭمۇ ھەر خىل تەسىرلىرى بولغانىدى. كەينى كەينىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن غەربىي ئاسىيادا قۇرۇلغان يېڭى – يېڭى تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلۈك مەركەزلىرىنىڭ بۇ ئىشتىكى رولىنى زادى كەم چاغلاشقا بولمايدۇ. دۆلەت رەئىسلىرىنىڭ مىللىي تىلنى ھىمايە قىلىشى ۋە ئۇنى دۆلەتنىڭ رەسمىي تىلى ئورنىغا قويۇشى شۆبھىسىزكى ئەدەبىي تىل ئىجادىيىتىنىڭ ئالدىنقى شەرتلىرىدىن بىرىدۇر. ئەمەلىيەتتىمۇ كۆكتۈرك خانلىقىنىڭ يات تىلدىن ھېچقانداق بىر تەركىپ ئالمىغىنىدەك دەرىجىدە ئۆز تىلىگە كۆرسەتكەن سەممىي قىزغىنلىقى، ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ بىرمۇنچە سىياسىي تۈسالغۇلارغا ئۇچرىغىنىغا قارىماي، مىللىي ئەنئەنىلىرىگە بولغان سەممىي ساداقىتى تەبىئىي ھالدا ئەدەبىي تۈركچىمىزنى «ئورخۇن-ئۇيغۇر تۈركچىسى» دېگەنگە

ئوخشاش بىر دەۋرگە ئىرىشتۇردى .ئەينى ۋاقىتتا قاراخانىيلار خانلىقىمۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەلىمىدە ››ئورتاق ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تۇركچىسى‹‹نىڭ قۇرۇلۇشىغا زىمىن ھازىرلىدى. شۇنىڭ بىلەن، بىز ››چاغاتاي تۇركچىسى‹‹ دەپ ئاتاۋاتقان ئەدەبىي تۇركچىمۇ تېخىمۇ ئىلگىرى يارىتىلغان ۋە شەرق ئالىملىرى تەرىپىدىن ››چاغاتايدىن بۇرۇنقى‹‹ دېگەن نام بىلەن ئاتالغان بۇ ئىككى دەۋرنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئەلىشىر نەۋائىينىڭ كۆچلۈك ئەدەبىي ھېمايىسىدە ئەسلى تەرەققىياتىغا ئىرىشتى.

سەل ئاۋۋال بىرىلگەن ئىزاھاتلاردىنمۇ مەلۇم بولغىنىدەك، چاغاتايچە ھەر قانداق بىر ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش مۇئەييەن بىر شۇبە ئۇستىگە قۇرۇلغان بولماستىن، تېخىمۇ ئىلگىرىكى ئەدەبىي تىل بىلەن قوشنا كۆلتۇر مەركەزلىرىنىڭ تەسىرىنىمۇ قوبۇل قىلغانىدى. ھەقىقەتەن، ئەلىشىر نەۋائىي تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئەدەبىي تىل ھەممىدىن ئاۋۋال ئۆزىدىن بۇرۇنقى مەۋجۇت ئەدەبىي تىل ئەنئەنىسىدىن بىر مۇنچە نوقتىلاردا ئايرىلىدۇ. مەلۇمكى، موڭغۇل ئىستىلاسىدىن بۇرۇنلا يەنى 11- ئەسىردىن ئىتىبارەن قەدىمكى ئۇيغۇرچە بىلەن يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن قۇرۇلغان تۇنجى ››ئورتاق ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تۇركچىسى‹‹ شەرقىي تۇركىستان(شىنجاڭ -ت)دىن غەربكە قاراپ يېيىلىشقا باشلىدى. موڭغۇل ئىستىلاسى ۋە بۇ ئىستىلا نەتىجىسىدە شەرقىي ۋە غەربىي تۇركىستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان چاغاتاي دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى تەبىئىي يېيىلىشقا باشلىغان بۇ ئەدەبىي ئەنئەنىگە توسقۇن بولالمايتتى. نەتىجىدە بۇ ئەدەبىياتقا خاس بىر يۇرۇش فونېتىكىلىق، مورفولوگىيەلىك ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر نەۋائىيدىن بۇرۇن تۇرلۇك مەدەنىيەت رايونلىرىدا يېزىلغان ئەسەرلەر ئىچىدىن ئورۇن ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىرىشتى. ھەتتا نەۋائىيدىن سەل ئىلگىرى ئۇنىڭ ئانا يۇرتى ھېراتتا ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ››بەختىيارنامە‹‹(1432-يىلى)، ››تەزكىرەتۇل - ئەۋلىيا‹‹ (1436- يىلى)، ››مىراجنامە‹‹(1436-يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەر يېزىلدى. بۇنىڭ سىرتىدا باشقا بىر نوقتا باركى، ئۇ بولسىمۇ ››قۇتادغۇ بىلىگ‹‹نىڭ يەنە مۇشۇ ۋاقىتلاردا ھېراتتا كۆچۈرۈلگەنلىكىدۇر. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ››مۇھەببەتنامە‹‹نىڭ ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان بىر نۇسخىسى بىلەن لۇتفىنىڭ ۋە ئۇنىڭغا دەۋرداش بەزى تۈرك شائىرلىرىنىڭ شېئىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر مەجمۇئەمۇ 1432-يىلى يەنە يەزدىتە يېزىلدى.[30] [مەلۇمكى، ھېرات ۋە يەزد نەۋائىيدىن ناھايىتى بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك ۋە ئىسلام كۆلتۇرى تەرەققىي قىلغان مەركەزلەر ئىچىدە ئەڭ پائال ۋە تەسىرى كۆچلۈك شەھەرلەرگە ئايلانغانىدى.

لېكىن، بۇ مەركەزنىڭ سەممىي، ئىلمىي ۋە ئەدەبىي مۇھىتىدا، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ››ئەدەبىي دىۋان‹‹دىن باشقا يەنە دۆلەت ئىدارە قىلىشنى ئۇستىگە ئالغان رەسمىي بىر ››دىۋان‹‹ مۇ بار ئىدى. بۇ ئىككى دىۋان ھەر جەھەتتىن بىر بىرىدىن ئايرىلىپ تۇراتتى. بىرىنجىسى پەقەت تۈرك ئەنئەنە ۋە ئادەتلىرى ئۇستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، ساددا تۈرك ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇشقا تىرىشقان بولسا، بۇنىڭ ئەكسىچە ئىككىنجى دىۋان شۇ دەۋر ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىدىكىگە ئوخشاش قەدىمكى ئۇيغۇرچىنى رەسمىي دۆلەت ئالاقىسىدا قوللىنىش ۋە بۇ ئارقىلىق خەلقئە يات بىر تۈركچە بىلەن خىتاپ قىلىش

ئەنئەنسىنى داۋاملاشتۇردى. شۇڭا، ئەبۇلغازى باھادۇرخان رەسمىي دۆلەت ئالاقىلىرىدا ئۇيغۇرچە ئەنئەنىلەرنىڭ كۆچلۈكلىنى كۆرسىتىش مەقسىتىدە ‹‹ئۇيغۇر خەلقىدە تۈرك تىلى ئوقۇغان كىشىلەرنىڭ كۆپ›› ئىكەنلىكىنى ۋە ئومۇمەن ئۇيغۇرلارنىڭ›› دەپتەردارلىق›› ۋە ‹‹دىۋان ھېسابلىرى››نى ياخشى بىلگەنلىكىنى، ھەتتا چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىلىرىنىڭ دەۋرىدە ماۋزەئۇننەھرى، خوراسان ۋە ئىراقتا دىۋانلارنىڭ ۋە دەپتەردارلارنىڭ پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنغانلىقىنى يازغان.[31] چۈنكى، تەمۇرىيلار دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا قەدەر ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك خەلقلىرى ئارىسىدا ھېچقايسىسى ئۇيغۇرلاردەك ئۆزىنىڭ ئادەت ۋە ئەنئەنىلىرىنى، يەنى ئۆتمۈشىنى ساداقەت بىلەن داۋاملاشتۇرالمىدى. ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئايىغى تەگكەن ھەر يەردە قوللىنىلىشى بۇ ئۆتمۈشكە بولغان ھۆرمەت ۋە ساداقەتنىڭ ئەڭ چوڭ ئىپادىسىدۇر.[32] بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك كۇلتۇرىنى تارقىتىش رولىنى ئوينىغاندىن كېيىن تەبىئىي ھالدا ‹‹دۆلەت دىۋانى››دىكى ۋە ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىكى ئاساسى ھۆكۈمرانلىق رولىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدا بولاتتى. شۇڭلاشقا، ئەلىشىر نەۋائىي ۋاقىتسىلىق قىلغان رەسمى دۆلەت تىلى مۇشۇ تىل ئىدى.

لېكىن، 14- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، بولۇپمۇ 15- ئەسىرگە كەلگەندە تەمۇرىيلار دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى تارىخىي شارائىتلار ئۆزگىرىشكە باشلىدى. تەمۇرنىڭ ۋە تەمۇرىيلارنىڭ دۆلەتلىرىدە ئۇيغۇر تەسىرىدىن يىراق، لېكىن غەرب بىلەن جەنۇبنىڭ ئەدەبىي ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرىنى ئىپادە قىلغان يېڭى مەدەنىيەت مەركەزلىرى قۇرۇلۇشقا باشلىدى.[33] تەبىئىيكى، ئەڭ پارلاق دەۋرىدىمۇ ئورگىنال بىر تۈركچە ئەدەبىيات ۋۇجۇدقا كەلتۈرەلمىگەن ئۇيغۇرچە ‹‹دۆلەت دىۋانى››نىڭ تىلى سىرتىدا، يېڭى مەركەزلەردە تەرەققىيات نوقتىسى تەشكىل قىلغان تۈرك ئەدەبىياتىغا تەسىر كۆرسىتەلمەيتتى. ئەلىشىر نەۋائىي بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىلىرىدىن ئايرىلغان ۋە بۇ سۈنئىي تىلدىن يىراقلاشقان ئوتتۇرا ئاسىيالىق تۈنجى مۇتەپەككۇر ۋە تىلچى ئىدى. ئەمدى ئۆزىنىڭ چاغاتايچىسىدە ئۆزىنىڭ ئىپادىسى بويىچە ئېيتقاندا پىشۋالىرىدىن سەككاكى بىلەن لۇتفىنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆرۈلگەن ‹‹ئۇيغۇرچە ئىبارىلەردىكى بەلاغەت ››ئۇچرىمايدۇ. ئۆزىنىڭ ئورنىنى ‹‹تۈركچىنىڭ شىرىنلىكى›› ئىگىلىگەن.

شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، ئەلىشىر ياراتقان يېڭى چاغاتايچىدا ئۇيغۇرچىدىن ئېلىنغان بەزى قەدىمىي تەركىپلەرمۇ ئۇچرىمای قالمايدۇ. چاغاتاي شائىرلىرىدىن لۇتفى، سەككاكى ۋە ئاتائىينىڭ تىلى ھەققىدە يېزىلغان بىر سىناق ئەسىرىدە ئەرەب ۋە پارس تىللىرىغا ئائىت تەركىپلەر بىلەن بىرلىكتە تۈرك تىلىدىكى سۆزلەر مۇھتىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلىنغان.[34 [ناھايىتى ئورۇنلۇق ھەم بەكلا خاراكتېرىستىك بولغان بۇ سىناق ئەسىرىگە ئاساسلانغاندا، سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشىدىن باشقا يات تىللاردىن ئېلىنغان سۆزلەر تىزىمى لۇتفىنىڭ ئەسەرلىرىدە %39-%53، سەككاكىنىڭ ئەسەرلىرىدە % 58، ئاتائىينىڭ ئەسەرلىرىدە %63-%69 نىسبىتىدە بولغان بولسىمۇ، ئاشۇ شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى تۈركچە تەركىپلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى لۇتفىنىڭ ئەسەرلىرىدە %49-%61،

سەككاكىنىڭ ئەسەرلىرىدە 42%، ئاتائىينىڭ ئەسەرلىرىدە 31%-37% نى ئىگىلىگەن. بۇ سېلىشتۇرمىدىن مەلۇمكى، لۇتفىدىن باشقا ئىككى مەشھۇر چاغاتاي شائىرىنىڭ تىلىدا ئەرەب ۋە پارس تىللىرى تەركىۋى تېخىمۇ ئېغىرلاشقان. لۇتفى ئۆزى بىلەن بىر دەۋردە ياشىغان بۇ ئىككى كەسىپدىشىغا نىسبەتەن تۈرك تىلىغا تېخىمۇ يېقىن تۇرغان. ئۇچىلىسىنىڭ ئەسەرلىرىدە نامايەن بولغان ئەرەب-پارس تەركىپلىرى ئەدەبىي ژانىر ۋە ئۇسلۇب بويىچە يورىتىلغان ۋە بۇ نوقتىدىن پايدىلىنىپ باھالانغان.

تۇركچە سۆزلۈك غەزىنىسىگە كەلسەك، بۇلارنىڭ بىر قىسمى كۆپۈنچە يارىدەمچى پىئىل تەركىپلىرىدىن تۈزۈلۈپ، سېمانتىك ئېپادە بايلىقلىرىدىن پايدىلىنىلغان. مۇستەقىل سۆزلۈك ھالىتىدىكىلەرنىڭ كۆپ قىسمى چاغاتايچىغا نىسبەتەن يات بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇرچىدىن ئېلىنغان«ئىلىگ ~ ئەلگ»(ئەل)، «ئاجۇن»، «تابۇغ»، «قامۇغ»، «قولماق»، «يازى»، «بىتمەك»، تۆرە»، «تامۇق» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سۆزلۈكلەردە كۆرۈلگىنىدەك ئەڭ قەدىمكى شەكىلدە يېزىلغانىدى.

چۈنكى، ئەدەبىي تىلنى قەدىمىيلەشتۈرۈش ئۇسۇلى يالغۇز تۈركلەرگە خاس كەيپىيات ئەمەس. بۇ ئۇزۇن تارىختىن بېرى مىللەتكە، تىلنىڭ سەۋىيىسىگە ۋە دەرىجىسىگە قاراپ قوللىنىلغان بىر ئۇسلۇپتۇر. يالغۇز تۈرك ئەدەبىياتىدا بولۇپمۇ شائىرلارنىڭ ئىجادىيىتىدە شەخسىيەتكە قاراپ بۇ ئۇسۇل خېلى كۆپ قوللىنىلدى ھەم ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىياتى ۋە كېڭىيىش دەرىجىسىنىڭ نىسبىتى بويىچە كۈچەيدى . ھەقىقەتەن، بۇگۈن قىرغىز ۋە شىمال تۈركلىرى شۇنىلىرىدە بۇ ئېقىمغا كۆپ ئورۇن بېرىلگەنلىكىنى بىلىمىز. نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى ئۇستىدىمۇ ئېلىپ بېرىلغان يۇزەكى بىر سىناق «قامۇغ»، «ئارىغ»، «ئۇغان»، «ئۆكۈش»، «قايۇ»، «بىتىگ» قاتارلىق قەدىمىي تەركىپلەرنىڭ ۋە بەزى مورفولوگىيەلىك شەكىللەرنىڭ تامچە ھالىتىدە قوللىنىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. لېكىن، بۇلار يېڭىدىن مەيدانغا كەلتۈرۈلگەن چاغاتاي ئەدەبىي تۈركچىسىدە پەقەت ئايرىم بىر مىسال خاراكتېرىدە بولۇپ، شۆبھىسىزكى ئەسلى چاغاتايچىنىڭ قۇرۇلمىسىغا كۆپ تەسىر كۆرسەتمىدى.

ئەسلى چاغاتاي ئەدەبىي تۈركچىسىگە تەسىر كۆرسەتكىنى ئۆز ۋاقتىدا رادلوفمۇ توغرا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك جەنۇپ تۈركچىسى ئىدى.[35] ئەزەرى ۋە چاغاتاي تۈركچىسى ئوتتۇرىسىدىكى رۇشەن شۇبھە يېقىنلىقنى مەن پەقەت بىر خىل ئۆتۈشۈشتىن ئىبارەت دەپ قارايمەن. ئېنىقكى، بۇ ئۆز ۋاقتىدا تەبرىز، شىرۋان ۋە باشقا ئەزەرى كۈلتۈر مەركەزلىرى بىلەن ھېراتنى ئاساس قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا كۈلتۈر مەركەزلىرى ئارىسىدا داۋاملاشقان مۇناسىۋەتلەر نەتىجىسىدە پەيدا بولغانىدى. بولمىسا، ئەدەبىي ئەزەرى شۇبىسىدىكى چاغاتاي ئەدەبىي تۈركچىسىگە خاس ئالاھىدىلىك ۋە ئۇسلۇب ئوخشاشلىقىنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى باشقا شەكىلدە ئىزاھلىغىلى بولمايدۇ. بۇ مۇھىم نوقتا ئۆز ۋاقتىدا «مەبانىئۇل لۇغات»نىڭ مۇئەللىپى مىرزا مەھدىخانىنىڭمۇ دىققىتىنى تارتقان. ئۇمۇ دائىم نەۋائىي تىلى بىلەن» رۇم ۋە ئىران تۈركلىرى»نىڭ تىلى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى يورىتىشقا تىرىشقانىدى.[36]

كەلگۈسىدە فۇزۇلى تىلى بىلەن نەۋائىي تىلى ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان سېلىشتۇرما تەتقىقاتلار چاغاتاي تۈركچىسى بىلەن جەنۇپ تۈركچىسى ۋە ئەكسىچە قىلغاندا جەنۇپ بىلەن چاغاتاي تۈركچىسى

ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز ئارا تەسىرنى مەيدانغا چىقىرىدىغان بىر خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ. كەسكىنلىك بىلەن قوبۇل قىلىش كېرەككى، ئەلىشىر نەۋائىي ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن چاغاتايچە ئەدەبىي ۋە جانلىق بەزى تۈرك شۇئىلىرىنىڭ پىششىقلىنىشىدىن ھاسىل بولدى. بۇ تىلنىڭ فونېتىكىلىق تۈزۈلۈشى ھەققىدە ئەڭ كۆپ مەلۇمات بەرگىنى يەنە نەۋائىينىڭ ئۆزىدۇر.ئۇنىڭ» مۇھاكىمەتۈل لۇغاتەيىن» ناملىق ئەسىرى بۇ جەھەتتىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇ ئەسىردە نەۋائىي بىر تەرەپتىن تۈرك تىلىنىڭ پارسچىدىن ئۈستۈنلىكىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز تۈركچىسىنىڭ فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيەلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى يورۇتتى. ئۇ ئەرەب ئىملا قائىدىسى بويىچە بىر خىل شەكىلدە يېزىلىپ سېمانتىك جەھەتتىن ھەر خىل مەنالاردا قوللىنىلغان سۆزلەرنى رەتكە تىزىپ، بۇ ئارقىلىق ئەدەبىي چاغاتاي شۇئىسىنىڭ فونېتىكىلىق تۈزۈلۈشىنمۇ ئېنىق بىر شەكىلدە ئوتتۇرىغا قويدى. لېكسىلوگىيە جەھەتتىنمۇ ئەسەردە دىققەتىمىزنى تارتىدىغان بىر مۇنچە سۆزلەر بار. بۇنىڭ ئىچىدە جەنۇپ تەسىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان تەركىپلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. ئاشۇ تەركىپلەر بولۇپمۇ پىئىل قوشۇمچىلىرىدا كۆزگە چېلىقىدۇر. توغرىسىنى ئېيتقاندا، ھەر ئىككى ئەدەبىي شۇئىگە ئائىت شەكىل، قوشۇمچە ۋە سۆزلەرنىڭ بىرگە قوللىنىلىشى چاغاتايچىغا بىر قۇسۇر تەشكىل قىلىشنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ تېخىمۇ گۈزەللىشىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. ھېچقانداق بىر ئەدەبىي شۇئىگە مەنسۇپ بولمىغان ۋە ئەلىشىرنىڭ تىلىغا خاس ھالەتتە قالغان بەزى گراممىاتىكا شەكىللىرىمۇ مەۋجۇتتۇر .بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئەلىشىرنىڭ ئەسەرلىرىگە لۇغەت ۋە گراممىاتىكا كىتاپلىرىنى تۈزگەن ئاپتۇرلار تەرىپىدىن ئۇ خىل ياكى بۇ خىل سەۋەپلەر بىلەن يوقىتىلغان بولسىمۇ، بۇ تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك تەتقىق قىلىش زۆرۈر بولغان بىر نوقتا بولۇپ، ھازىرچە تېممىزنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇلدى.

ئەلىشىر نەۋائىي چاغاتايچىسىنىڭ جەنۇپ، ئۆزبەك، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركچىلەردىن قانچىلىك دەرىجىدە پايدىلانغانلىقىنى بۇ يەردە بىراقلا كۆرسىتىپ بەرمەكچى ئەمەسمەن. بۇگۈنكى ئۆزبەكچىنىڭ ئەدەبىي مەنبەسىنى تەشكىل قىلىش قىلىش بىرلىكتە ئۇلارنىڭ ئاساسىدا ئايرىلىپ تۈرىدىغان بەزى بىر مۇنچە خاراكتېرىستىك ئالاھىدىلىكلەرمۇ بار. شۇنداق قىلىپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن پىششىقلانغاندىن كېيىن نەۋائىي دەۋرىگە قەدەر بىر قانچە ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەدەبىي ۋە كۇلتۇر تىلىنى تەشكىل قىلغان ‹‹ئورتاق ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تۈركچىسى››نى ئاساس قىلغان چاغاتايچە 15-16- ئەسىرلەردە سەمەرقەند ۋە ھېراتتا مۇكەممەللىشىپ، ئەدەبىي ئۆزبەكچىنىڭ دەستلەپكى ئۇل تېشى بولۇش رولىنى ئويناندى .بۇگۈن بۇ ئەدەبىي تۈركچە ئەنئەنىسى ئۆزبەك ئەدىپلىرى تەرىپىدىن ياشىنىتىلماقتا.

››ئورتاق ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تۈركچىسى››نىڭ تارىخىي ئېقىندا، تۈرك تىلىنىڭ ئۆتمۈشى بىلەن بۇگۈنى ئوتتۇرىسىدا چوڭ بىر كۆۋرۈك ۋە كېچىككە ئايلانغان ئاشۇ چاغاتايچە بىر مەزگىل ‹‹ئورتاق غەربىي ئاسىيا ئەدەبىي تۈركچىسى›› بىلەن ‹‹ئورتاق ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تۈركچىسى››نىڭ بىرلىشىشى ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلدى. چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئەزەرى، ئوسمانلى، تۈركمەن ۋە ئۆزبەك

ئەدەبىياتلىرىدىكى تەسرى بۇ بىرلىشىشنىڭ، باشقىچە بىر تەبىر بىلەن ئېيتقاندا، بۇ تۇنۇشۇش دەۋرىنىڭ ئىزناسى سۈپىتىدە چۈشىنىلىدۇ. بولۇپمۇ ھېرات شەھرىنىڭ 15 -ئەسىردە تىمۇرىيلارنىڭ ئەڭ يۈكسەك مەدەنىي مەركىزىگە ئايلىنىشى بۇ چۈشەنچىگە بىر دەللىدۇر. چۈنكى، ھېرات تۈرك ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئۇچرىشىش نوقتىسىنى تەشكىل قىلىشى بىلەن يىراق جۇڭگو، ھىندىستان، ياۋروپا ۋە بارلىق تۈرك دۆلەتلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە ئىدى. تۈرلۈك مەدەنىيەتلەردىن كەلتۈرۈلگەن ۋە قوبۇل قىلىنغان كۈلتۈر بەلگىلىرى بۇ يەردە يېڭى بىر تۈسكە كىرگۈزۈپ تەرەققىي قىلدۇرۇلغاندىن كېيىن قايتىدىن تۈرك مەدەنىيەتلىرىگە تارقىتىلاتتى. مىمارلىق، مىنياتۈر، خەتتاتلىق، مۇقاۋىچىلىق (تەزھىپ)، مۇزىكا ۋە شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئەدەبىيات ۋە ئۇنىڭغا باغلانغان چاغاتايچىمۇ تەبىي ھالدا پۈتۈن تۈرك دۇنياسىغا كەلكۈندەك ئاقتى. بولۇپمۇ ئەلىشىر نەۋائىينىڭ بۇ كۈلتۈر تەرەققىياتىنىڭ ئالدىنقى رېتىدە ئورۇن ئېلىشى ۋە ئىرىشكەن ئەدەبىي قابىلىيىتى، دۆلەت خادىملىكى، تۈركچىلىكى، كۈلتۈر ھامىچىلىقى ۋە تىلچىلىق خىسلىتى تۈرك مەدەنىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئەدەبىي ئۇچرىشىنى ۋە تىل قوشۇلۇشىنى يەنە بىر ھەسسە ئاسانلاشتۇردى. ئوتتۇرا ئاسىيا كۈلتۈر تارىخى بىلەن مەشغۇل بولغانلارنىڭ بۇ ساھەدە قىلىدىغانلىرى ۋە تېخىمۇ كەڭ تەتقىقاتلار بۇ ھەقتە تىنى پۈتۈن قىياپىتى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقارغۇسى. شۇ ۋەجىدىن، مەسىلە تار دائىرىلىك بىر تەتقىقاتچى مۇھتىدىن ھالقىپ كەڭ تۈرك مەدەنىيەتلىرىدىكى تارىخچى ۋە فىلولوگلارنىڭ داۋاسىغا ئايلاندى. بۇنىڭغا قارىغاندا، تۈرك كۈلتۈر تارىخچىلىرىنىڭ ئەھمىيەتلىك بۇ تېمىنى ئۈستىگە ئېلىشى زۆرۈردۇر. بولمىسا بۇ پۈرسەتنى قولدىن قاچۇرۇپ قويساق، ئەلىشىر نەۋائىي ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرىغا ئوخشاش بۈيۈك كۈلتۈر تارىخچىلىرىمىز يات بىر ئىدىئولوگىيە مەكتىپىگە قۇربانلىق قىلىنىپ كېتىدۇ.

[1]ئا. ك. بوروۋكوف : ‹‹ئەلىشىر نەۋائىي ئۆزبەك ئەدەبىي تىلىنىڭ قۇرغۇچىسى››، 1946- يىلى، 119-بەت، تۈركچە تەرجىمىسى ئۇچۇن ‹‹تۈرك دۇنياسى تەتقىقاتلىرى يىللىقى››نىڭ 1954 – يىللىق سانىغا قارالسۇن.

[2]ۋ.ۋ.بارتولد : ‹‹ئۇلۇغبەگ ۋە ئۇنىڭ دەۋرى››، پېتروگراد، 1918- يىلى، 11-بەت.

[3]ۋ.ۋ.بارتولد، يۇقىرىقى ئەسەر.

[4]ۋىلىيامىنوف – زىرنوف :‹‹چاغاتايچە – تۈركچە لۇغەت››، سانكت پېتربورگ، 1968- يىلى، 14-،15-، 128- بەتلەر.

›› [5]بابۇرنامە››، بېۋېرىج نەشرى. لوندۇن، 1906- يىلى، 202- بەت.

[6]ئارىستوف›› : تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئېتنىك تۈزۈلۈشىگە ئائىت ئىزاھاتلار››، ‹‹قەدىمكى جانلىنىش ‹‹ ، -1896يىلى، 3- 4- بۆلۈم ، 423-425- بەتلەر.

[7]ئارستوف ، يۇقىرىقى ئەسەر.

[8]ن.گ. ماللىتسكي :‹‹ تاشكەنتنىڭ مەھەللە ۋە كوچىلىرى››. ۋ.ۋ.بارتولد›› :تاشكەنت››، 1927- يىلى، 118- بەت.

[9]مۇھەممەد سالىھ : ‹‹شەيبانىنامە››، مىلئۇرانسكىي نەشرى، سانكت پېتىربورگ، 1908- يىلى، 75-بەت.

[10]ساموىلوۋىچ›› : ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈرك تىلدىكى ئەدەبىيات تارىخىغا دائىرى››، 2- بەت، ‹‹ئەلىشر نەۋائىي كۇللىياتى››، موسكۋا، 1946- يىلى، 119- بەت.

[11]ئەلىشر نەۋائىي›› : ۋەھھىيە››، باكۇ، 1926- يىلى، 29- بەت.

[12]پ. م. مىلئۇرانسكىي :‹‹ئەرەب فىلولوگ تۈرك تىلى ھەققىدە››، سانكت پېتىربورگ، 1900- يىلى، 3- سان.

ZDMG, [13]، -19سان، 575- بەت.

Archiv slav. Filolog [14]، -8سان، 644- بەت، 2 -ئىزاھات.

›› [15]ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشر ۋە ئۇنىڭ ھاكىمىيەت ۋە ئەدەبىياتتىكى رولى››، 1856- يىلى سانكت پېتېربورگ.

[16]داۋىدس :‹‹تۈرك تىلى گراممماتىكىسى››، لوندۇن، 1832- يىلى، 18- بەت.

[17]رادلوف :‹‹توختامش ۋە تەمۇر قۇتلۇق يارلىقلىرى››،>> رۇس ئارخېئولوگىيە جەمئىيىتى شەرقشۇناسلىق بۆلۈمىنىڭ خاتىرىلىرى (ZVORAO) <<، -3سان، 1889- يىلى، 2-،3- بەتلەر.

[18]تۇرى يوزىف :‹‹14- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا قەدەر تۈرك تىلى يادىكارلىقلىرى››، ‹‹مىللىي تەتقىقاتلار مەجمۇئەسى››،ھىجرىيە، 1331- يىلى، 2-جىلد، 4- سان، 59 -بەت.

[19]Vambery, Cagataische Sprachstudien, leipzeg, 1867, 4.

[20]Melanges Asiatiques, IX, 91-92.

›› [21]بۇيۇك رۇس ئېنسكلوپېدىيىسى››، -67 توم، 161- بەت.

›› [22]بابۇرنامە››، ئا. بېۋېرىج نەشرى،لوندۇن، 1906- يىلى، -26 بەت.

[23]ن.ئى. ئىلمىسكىي : ‹‹ تۈرك –تاتار تىلىدىكى دەرسلىككە كىرىش››قازان، 1862- يىلى، 37- بەت.

›› [24]شەجەرەئى تۈرك››، دېسماسىئون نەشرى .سانكت پېتېربورگ، 1871- يىلى، 37- بەت.

[25]ۋ. رادلوفMelanges Asiatiques >>››: ، -9سان، 9- بەت.

[26]ئا.جافەرئوغلۇ : ‹‹تۈرك تىلى تارىخى ئىزاھلىرى››، ئىستانبۇل، 1943- يىلى، 2- توم، 57- بەت.

[27]مودىفىكاسيون –سىرىتقى تەسىر نەتىجىسىدە ئوتتۇرىغا چىققان ئامىللار – ت.

[28]Chrestomathie en Turk oriental, Paris, 1845, 32,46.

[29]ئا.ك. بوروۋكوف :‹‹ئەلىشر نەۋائىي››، 93- بەت.

[30]ۋ.ۋ.بارتولد››: بىرىتانىيە مۇزىيىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان يېڭى قول يازمىلار››، DAN، -1924يىلى، 57-88- بەتلەر.

[31] شەجەرەئى تۈرك››، دېسمائىسون نەشرى، 41 -بەت.

[32] ئا.جافەرئوغلۇ:‹‹تۈرك تىلى تارىخى ئىزاھلىرى››، 2- توم، 24-،25 -بەتلەر.
[33]ئا.ك. بوروۋكوف:‹‹ئەلىشىر نەۋائىي››، 100-بەت.
[34]ۋ.د.ئارتاموشنا :‹‹ ئوتتۇرا ئاسىيا شائىرلىرىنىڭ پىشۋاسى نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى بەزى ئالاھىدە تىللار ۋە ئۇلارنىڭ شەكىللىنىشى مۇھتى››، ‹‹تۈرك- موڭغۇل تىلشۇناسلىقى ۋە خەلقىياتى››، 1960-يىلى، 17- بەت.
[35]W.Radloff, Zur Geschishte des Turkischen Vokatypus, IIAN, 1901, X, 57.
›› [36]مەبانسۇل لۇغەت››، دېنسون روس نەشرى، كالكۇتتا، 1910- يىلى.

4- ئەلىشىر نەۋائىي ۋە ئۇنىڭ تەسىرى

م. فۇئاد كۆپرۈلۈ

تۈركچىدىن يۈسۈپجان ياسىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغان

بۇ ماقالىنى بۈيۈك شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقىغا بېغىشلايمەن

فۇئاد كۆپرۈلۈ 20- ئەسىردە تۈركىيەنىڭ سوتسيال پەنلەر ساھەسىدە يېتىشكەن ئەڭ بۈيۈك ئالىمى. 1890- يىلى ئىستانبۇلدا تۇغۇلغان كۆپرۈلۈنىڭ نەسەبى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى مەھمەدIVكە باش ۋەزىر بولغان كۆپرۈلۈ مەھمەد پاشاغا تاقىلىدۇ.

فۇئاد كۆپرۈلۈ ھاياتىدا بىر تەرەپتىن ئىلمىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، تۈركىيەدە تۈركولوگىيە ئىلمىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا يېتەكچىلىك قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، مەشھۇر مۇتەپەككۇر زىيا گۆكئالپنىڭ چۆرىسىگە ئويۇشقان

زىيالىلار قاتاردا «مىللىي ئەدەبىيات ئېقىمى» ۋە «تۈركچىلىك ئېقىمى»نى يارىتىپ، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن پىكرىي ساھەدە ئاكتىپ رول ئوينىغان.

تۇنجى شېئىرى 15 يېشىدا ئىلان قىلىنغان كۆپرۈلۈ -1908 يىلىدىن كېيىن يازغان بىر يۈرۈش ئەدەبىي ۋە پىكرىي ئەسەرلىرى بىلەن تۈركىيەدە تىزلا داڭق چىقىرىشقا باشلىغان. 1909- يىلى ھوقۇق فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇشىنى تاشلاپ، ئەدەبىيات، پەلسەپە ۋە تارىخ ساھەسىدە ئىزدىنىشكە باشلىغان ھەمدە ئىستانبۇلدىكى مەكتەپلەردە دەرس بەرگەن. 1913- يىلى ئىلان قىلغان «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخىدا ئۇسۇل» دېگەن ماقالىسىدا تۈرك ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىشنىڭ ئىلمىي ئاساسىنى ۋە مېتودلىرىنى كۆرسىتىپ تۈركىيەدە زور تەسىر قوزغىغان ۋە شۇ يىلى 23 ياشلىق كۆپرۈلۈ ئىستانبۇل دارۇلفۇنۇنىڭ پروفېسسورلىقىغا تەيىنلەنگەن. تۇنجا تەتقىقات ئىقتىدارىغا، كۈچلۈك غەيرەت ۋە ئىشتىياق بىلەن ئىزدىنىش روھىغا ئىگە كۆپرۈلۈ 1919- يىلى ئىلان قىلغان تۇنجى چوڭ ئەسىرى «تۈرك ئەدەبىياتىدا دەستلەپكى مۇتەسەۋۋۇپلار» دېگەن كىتابى بىلەن تۈركىيەدىن ھالقىپ ياۋروپادىمۇ زور شۆھرەتكە ئېرىشكەن. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەشھۇر ماجار ئالىمى پروفېسسور گ. نېمىت، پروفېسسور ج. خ. مورېدمانن، پروفېسسور. ك .خۇئارت قاتارلىقلار ھەم فۇئاد كۆپرۈلۈنى ھەم تۈركىيەنى قىزغىن تەبرىلىگەن. شۇنىڭدىن كېيىن فۇئاد كۆپرۈلۈنىڭ ئەسەرلىرى چەتئەللەردىكى ئىلىم ساھەسىنىڭ كۈچلۈك دىققىتىنى تارتقان. 1924- يىلى تۈركىيە مائارىپ مىنىستىرلىكىنىڭ مەسلىھەتچىلىكىگە تەيىنلەنگەن كۆپرۈلۈ شۇ يىلى مۇستاپا كەمالنىڭ تەۋسىيەسى ۋە مىنىستىرلار ھەيئىتىنىڭ قارارى بىلەن تۈركىيات ئىنستىتۇتىنى قۇرغان ھەم تۈرك تارىخ ئەنجۈمەنىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلەنگەن. بۇ مەزگىللەردە ئۇ ئىلاھىيەت فاكۇلتېتىدا(1924) تۈرك دىنى تارىخى، ئىستانبۇل مۇلكىيە مەكتىبىدە(1923-1929) سىياسىي تارىخ ، سانائىي نەفىسە مەكتىبىدە(1926-1929) مەدەنىيەت تارىخى دەرسلىرىنى ئۆتكەن. 1926- يىلى ئىلان قىلغان» تۈرك ئەدەبىيات تارىخى» دېگەن ئەسىرى بىلەن دۇنيا تۈركولوگىيە ساھەسىدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق ئالىملارنىڭ بىرىگە ئايلانغان. مەشھۇر ئەدەبىياتشۇناسلاردىن پروفېسسور ف .كرائېلىتز بۇ ئەسەرگە مۇنداق باھا بەرگەن :«بۇ ئەسەر ئادرىياتىك دېڭىزى ساھىلىرىدىن جۇڭگۇ چېگرىسىغا قەدەر كەڭ دائىرىدە تارقالغان تۈرلۈك تۈرك قەۋملىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدۇر... بۇ ئەسەر يالغۇز تەتقىقاتچىلار ۋە ئالىملار ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى يەنە بۇ قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ كۈلتۇرى بىلەن يېقىندىن ئالاقىدار بولغان ھەركىم ئۈچۈن لازىملىق بىر قوللانمىدۇر«.

-1933يىلى ئىستانبۇل دورۇلفۇنۇنى ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلەنگەن كۆپرۈلۈ 1935- يىلى مۇستاپا كەمالنىڭ تەيىنلىشى بىلەن مىللەت ۋەكىلى – پارلامېنت ئەزاسى بولدى. قوشۇمچە ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتىدە تىل، تارىخ ۋە جۇغراپىيە فاكۇلتېتىدا ئوتتۇرا ئەسەر تۈرك تارىخىدىن، سىياسىي بىلىملەر مەكتىبىدە مۇئەسسەسلەر تارىخىدىن دەرس ئۆتكەن. ھەر قايسى تۈركىي تىل شۇبىلىرىنى ۋە قەدىمكى تۈركچىنى پىششىق

بىلگەندىن باشقا ئەرەبچە، پارسچە، فرانسۇزچە، ئالمانچە(گېرمانچە (رۇسچە ۋە ئەنگلىزچە قاتارلىق كۆپ خىل تىللارنى ياخشى بىلىدىغان فۇئاد كۆپرۈلۈ 20 -يىلاردىن باشلاپ تۈركىيەگە ۋاكالىتەن خەلقارالىق نۇرغۇن ئىلمىي قۇرۇلتايلارغا ئىشتىراك قىلغان، فرانسىيەدىكى سوربون ئۇنىۋېرسىتېتىدا، ئامېرىكىدىكى كولومبىيە ۋە خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا لېكسىيە سۆزلىگەن. 1930 – يىلىدىن كېيىن «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نى تۈزۈشكە قاتناشقان. 1940- يىللاردىن باشلاپ تۈركچە نەشر قىلىنىشقا باشلىغان «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» گە 71 پارچە ئەسەر يازغان. بۇنىڭ ئىچىدە «چاغاتاي ئەدەبىياتى» ۋە «ئەزەرى ئەدەبىياتى» دېگەن ئەسەرلىرى ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. كۆپرۈلۈ 1941- يىلىدىن كېيىن سىياسىي خىزمەتلەرنىڭ زۆرۈرىيىتى بىلەن ئوقۇتۇش خىزمىتىدىن قول ئۈزگەن بولسىمۇ، تەتقىقات ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەتلىرىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرغان. 1945- يىلى جەلال بايار، ئادنان مېندېرېس ۋە رەفىك كورالتان قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە دېموكراتىك پارتىيەنى قۇرغان. 1950- يىلى بۇ پارتىيە سايلامدا غەلبە قىلىپ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندا، فۇئاد كۆپرۈلۈ تۈركىيەنىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرى بولغان. تۈركىيەنىڭ 1952- يىلى شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى(NATO)غا قوبۇل قىلىنىشىدا ئەڭ مۇھىم رول ئوينىغان كىشى كۆپرۈلۈدۇر .مۇشۇ مەزگىللەردە ئۇنىڭغا گېرمانىيە، فرانسىيە، يۇگوسلاۋىيە ۋە ئارگېنتىنا قاتارلىق دۆلەتلەر تەرىپىدىن سەككىز قېتىم شەرەپ ئوردېنى بېرىلگەن. 1956- يىلى دېپلوماتىيە مىنىستىرلىكىدىن ئىستىپا بەرگەن كۆپرۈلۈ 1957- يىلىدىن كېيىن سىياسىي ساھەدىن ئاساسەن قول ئۈزگەن.

فۇئاد كۆپرۈلۈ تۈركىيەدە بىر مۇنچە ئىلمىي ژورناللارنى تەسىس قىلغان ياكى ئۇنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالغان. بۇلاردىن «مىللىي تەتقىقاتلار ژورنىلى»(1915)، «تۈركىيات مەجمۇئەسى»(1925)، «تۈرك ھوقۇق ۋە ئىقتىساد تارىخى مەجمۇئەسى»(1931)، «ئۈلكۈ»(1936)، «تۈرك ھوقۇق تارىخى ژورنىلى»(1944 (قاتارلىقلار تۈركىيە ئىلىم ساھەسىدە ئەڭ نوپۇزلۇق ژورناللار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان. فۇئاد كۆپرۈلۈنىڭ ھەر خىل ئەسەرلىرىنىڭ سانى 1500 دىن ئاشىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئىلمىي ئەسەرلىرىگە نەزەر ئاغدۇرىدىغان بولساق، بۇ خىل ئەسەرلىرىنىڭ مول مەنبەگە، ئىلغار مېتودقا، كۈچلۈك دەلىلگە، ئەستائىدىل تەتقىقاتقا ۋە مەنتىقىلىق تەھلىلگە تايانغانلىقى رۇشەن كۆزگە چېلىقىش بىلەن بىرلىكتە ئېتنىك ۋە جۇغراپىيەلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنىڭ، شۇنىڭدەك تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرنىڭ مىللەتنىڭ تارىخى ۋە ئىدىئولوگىيە ھاياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر تەتقىق قىلىنغانلىقى بىلىنىدۇ. بۇ يەردە بىز پەقەت ئۇنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسەرلىرىدىن باشقا يەنە بەزى كىتاپلىرىنى تىلغا ئېلىش بىلەن كۇپايىلىنىمىز: بۇلار «ھاياتى فىكرىيە»(1909)، «نەسرەددىن خوجا»،(1918)، «تەۋفىق فىكرەت ۋە ئۇنىڭ ئەخلاقى»(1918)، «تۈركىيە تارىخى»(1923)،«بۇگۈنكى ئەدەبىيات»(1924)، «تۈرك تارىخى دىنى»(1925) ، «مىللىي ئەدەبىيات ئېقىمىنىڭ دەسلەپكى خەۋەرچىلىرى ۋە دىۋانى تۈركى باست»(1928)، «قېيىقچى قۇل مۇستاپا ۋە يېگىت ئوسمان ھېكايىسى»(1930)، «تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدە

تەتقىقاتلار»(1934(،» قەدىمكى شائىرلىرىمىزنىڭ دىۋان ئەدەبىياتى ئانتولوگىيەسى»(1934)، «ئوسمانلى ئىمپېراتورلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى»(پارىژ، 1935)، «ئىسلام مەدەنىيەت تارىخى»(1940)، «تۈرك ساز شائىرلىرى ئانتولوگىيەسىII-ۋە1940)«III ، (1941، »دېموكراتىيە يولىدا»(1964(، »ئەدەبىيات تەتقىقاتلىرى»(1966)، «ۋىزانتىيە مۇئەسسەسلىرىنىڭ ئوسمانلى مۇئەسسەسلىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرى»(1981) «ئىسلام—تۈرك هوقۇق تارىخى تەتقىقاتلىرى ۋە ۋەھىپە مۇئەسسەسىسى»(1983) قاتارلىقلاردۇر.

فۇئاد كۆپرۈلۈنىڭ ئىلمىگە قوشقان تۆھپىسى ئۇچۇن تۈركىيە هۆكۈمىتى ئۇنىڭغا 1933- يىلى ئەڭ ئالى ئىلمىي سالاهىيەتنى ئىپادە قىلىدىغان ئوردىناريۇس ئۇنۋانىنى بەرگىنىدەك، باشقا مەملىكەتلەردىكى ئىلمىي ئورگانلاردىن تۆت ئورۇن دوكتۇر ۋە سەككىز ئورۇن مۇخبىر ئەزاسى ياكى شەرەپ ئەزاسى دېگەن ئۇنۋانلارنى بەرگەن. مەسىلەن، 1925- يىلى مەشهۇر رۇس شەرقشۇناسلىرىدىن ۋ.ۋ. بارتولد، كراچكوۋسكىي ۋە ئولدېنبۇرگ قاتارلىقلارنىڭ ئورتاق تەكلىبى بىلەن كۆپرۈلۈ سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇخبىر ئەزالىقىغا تەيىنلەنگەن. 1927- يىلى گېرمانىيەدىكى هېيدېلبېرگ ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن پەخرى دوكتۇرلۇق ئۇنۋانى بېرىلگەن. 1929- يىلى چېخوسلوۋاكىيە شەرقشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ مۇخبىر ئەزالىقىغا تەيىلەنگەن. 1937- يىلى ئافىنا ئۇنىۋېرسىتېتى، 1939 – يىلى سوربون ئۇنىۋېرسىتېتى پەخرىي دوكتۇرلۇق ئۇنۋانىنى بەرگەن. 1939-يىلى يەنە ماجار(هۇنگرىيە) پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇخبىر ئەزالىقىغا تەيىنلەنگەن. 1947- يىلى ئامېرىكا شەرقشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ شەرەپ ئەزالىقىغا تەيىنلەنگەندىن سىرت يەنە 1953-يىلى هۆر ئوكرائىنا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پەخرىي دوكتۇرلۇق ئۇنۋانىغا،1956- يىلى كاراچى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ قانۇنشۇناسلىق بويىچە پەخرىي دوكتۇرلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 1959- يىلى ئامېرىكا تارىخ جەمئىيىتىنىڭ شەرەپ ئەزالىقىغا، 1964- يىلى شەرق ۋە ئافرىقا تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇخبىر ئەزالىقىغا تەيىنلەنگەن.

تۈرك مائارىپىنىڭ غۇرۇرى، مۇتەپەككۇر، ئالىم، تۈركولوگ، ئەدىب، تەنقىدچى، ژۇرنالىست، ئىجتىمائىي پائالىيەتچى ۋە سىياسىيون فۇئاد كۆپرۈلۈ 1965- يىلى 10- ئاينىڭ 15- كۈنى ئەنقەرەدە قاتناش هادىسىگە ئۇچراپ يارىلانغان. 1966- يىلى 6-ئاينىڭ 28-كۈنى ئىستانبۇلدىكى بالتا لىمانى سۆڭەك دوختۇرخانىسىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. بۈيۈك شائىر، مۇتەپەككۇر ۋە دۆلەت ئەربابى ئەلىشىر نەۋائىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىگە سۇنۇلغان «ئەلىشىر نەۋائىي ۋە ئۇنىڭ تەسىرى» دېگەن ماقالە 1927- يىلى «تۈرك يۇرتى «ژۇرنىلىنىڭ 5- جىلت، 27- سانىدا ئىلان قىلىنغان. شۇ ۋاقىتقا قەدەر هەر قايسى ئەللەردە ئىلان قىلىنغان ئەلىشىر نەۋائىگە دائىر ماقالىلار ياكى تولىمۇ يۈزەكى، ياكى بىر تەرەپلىمە، ياكى ئىلمىيلىكى يوق، ياكى ئەهمىيەتسىز ماقالىلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ماقالىلارنى بىرمۇ بىر كۆزدىن كەچۈرگەن فۇئاد كۆپرۈلۈ بۇ خىل

قاراشلارغا رەدىيە بىرىش سۈپىتىدە ۋە ئەلىشىر نەۋائىي ھەققىدە ھەقلىق گەپ قىلىش مەقسىتىدە مەزكۇر ماقالىسىنى ئىلان قىلىش ئارقىلىق ئەلىشىر نەۋائىي تەتقىقاتىدا بىر بۇرۇلۇش ياسىغان. بۇ قىسقا ماقالىنىڭ ئەھمىيىتىمۇ دەل مۇشۇ يەردە. كۆپرۈلۈ 1934- يىلى مەزكۇر ماقالىسىنى «تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدە تەتقىقاتلار» دېگەن كىتابىدا قايتا ئىلان قىلغاندا، ئەلىشىر نەۋائىي ھەققىدە يېڭىدىن ئوتتۇرىغا چىققان بىر يۇرۇش ئىلمىي ئەسەرلەر ھەققىدىمۇ تەنقىدىي قارىشىنى ئىزاھات شەكلىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن .ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچىسى دەل مۇشۇ نۇسخىغا ئاساسەن ئىشلەنىدى. ئاخىرىدا مېنى كۆپرۈلۈنىڭ بۇ ئەسەرى بىلەن، ھەم ۋ.ۋ. بارتولد، ئې.ئې . بېرتېلس، ئا.ن. بولدىروۋ، ئا. زەكى ۋەلىدى توغان، ئا.جافەرئوغلۇ، س.ل.ۋولىن، يانۇس ئېكمانن ۋە باشقا ئالىملارنىڭ نەۋائىي ھەققىدىكى ئەڭ مۇھىم ئەسەرلىرى بىلەن تەمىنلىگەن تۈركىيە غازى ئۈنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، دوكتۇر ئىلياس دوغانغا، ئەگە ئۈنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، دوكتۇر زەكى كايمازغا، ئىستانبۇل ئۈنىۋېرسىتېتىنىڭ دوكتۇرى ئەمەك ئۇشەنمەزگە رەھمەت ئېيتىمەن.

ـ ئۇيغۇرچىغا ئۆرىگۈچىدىن

تۈرك كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئۇزۇن ئەسرلەردىن بېرى يېتۈشتۈرگەن مىڭلىغان سەنئەتكارلىرى ئارىسىدا ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ناھايىتى خاس بىر ئورنى بار. نەۋائىي يالغۇز ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرىنىڭ، يەنى چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ شائىرى بولۇش بىلەن چەكلىنىپ قالماي، ئەسەرلىرى نەچچە يۈز يىلدىن بېرى تۈرك دۇنياسىنىڭ ھەر تەرىپىدە، ئانادولۇ(ئاناتولىيە) ۋە رۇمەلىدە، ئەزەربەيجاندا، ئىراندا، ئىراقتا، قىرىمدا، تۈركمەنلەر ئارىسىدا، شىمالىي تۈركلەردە، ھەتتا ھىندىستان سارايلىرىدا ئوقۇلدى. فۇزۇلىنى ۋە مەلۇم دەرىجىدە نەسىمىنى ھېساپقا ئالمىغاندا، روھىنىڭ ساداسىنى ئاق دېڭىز قىرغاقلىرىدىن قەشقەرگە ۋە ۋولگا بويلىرىدىن ماجارىستان(ھۇنگىرىيە)نىڭ ئىچكى بۆلگىلىرىگە قەدەر بۇنداق كۈچلۈك دەرىجىدە ئاڭلاتقان بىرەر شائىرىمىز يوق دېيىشكە بولىدۇ. تۆت يۈز يىلدىن بېرى تۈرلۈك تۈرك توپلۇقلىرى ئارىسىدا يېتىشكەن يۈزلىگەن شائىرنى ئۈچرىتىمىز. ئۇلار نەۋائىينىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىدى، ئۇنىڭدىن ئىلھام ئالدى، ئۇنىڭغا ئاتاپ نۇرغۇن نەزىرەلەرنى يازدى.

نەۋائىي يېتىشكەن ئۇلۇغ دەۋر ئومۇمىي تۈرك تارىخىنىڭ ئىلىم، سەنئەت ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئەڭ پارلاق دەۋرلىرىدىن بىرى ھېساپلىنىدۇ. ئۇ دەۋرگە ئائىت تارىخىي مەنبەلەردە ئۆلمەس ئەسەرلىرى زامانىمىزغا قەدەر ساقلىنىپ كەلگەن بىر مۇنچە شائىر، ئالىم، مۇزىكىشۇناس، نەققاش، مىمار ۋە خەتتاتلارنىڭ ئىسمى ئۇچرايدۇ. نەۋائىينىڭ سەممىي ھېمايىسى ۋە دوستى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا بىلەن ئۇنىڭ ئورتاق پائالىيەتلىرى نەتىجىسىدە ھېرات شەھرى بۈيۈك بىر مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. «بابۇرنامە»دە ۋە باشقا بەزى ئەسەرلەردە بىرىلگەن تەپسىلاتلارنىڭ يارىدىمى بىلەن بۇ دەۋرنىڭ بارلىق ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە مەلۇماتقا ئىرىشىش ۋە بۇ

پائالىيەتلەرنىڭ جانلىق ۋە توغرا بىر كۆرۈنىشىنى ئەڭ ئىنچىكە تەرەپلىرىگە قەدەر تەسۋىرلەپ بېرىش ھەر ۋاقىت مۇمكىندۇر. ناھايىتى ئەپسۇس، نىكىتسكى ئىسىملىك بىر رۇسنىڭ بۇرۇن يېزىلغان كىچىك بىر بروشورى بىلەن فرانسۇز شەرقشۇناسى بېلىننىڭ نەجىپ ئاسىم بەي تەرىپىدىن تۈركچىگە قىسقارتىلىپ تەرجىمە قىلىنغان ناھايىتى چولتا، ئاددىيغىلا بىر ئەسىردىن كېيىن نەۋائىيگە ئائىت لايىقىدا بىر ئىش قىلىنمىدى.(1)ئۆتكەن يىلى باكۇدا تۈركولوگىيە قۇرۇلتىيى ئېچىلغان چاغدا ئەزەربەيجان ئەدەبىيات جەمئىيىتى تەرىپىدىن نەۋائىي ھەققىدىكى بەزى ماقالىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كىچىك بىر بروشور نەشر قىلىنغان بولسىمۇ، ئەپسۇسلانغان ھالدا ئېيتىشقا بولىدۇكى، بۇمۇ زادى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. بۇ بروشوردا نەۋائىي ھەققىدە بېلىن(تېخىمۇ توغرىسى نەجىب ئاسىب بەي ئىشلىگەن تەرجىمەنىڭ)تەرىپىدىن بىرىلگەن كونا مەلۇماتلاردىن ھالقىغان ھېچقانداق بىر نەرسە يوق. ئاشۇ ماقالىلاردىكى مەلۇماتلار ۋە يۇرگۈزۈلگەن تەھلىللەر بولسا باشتىن ئاخىر خاتا ۋە ئاساسسىزدۇر.(2(

شۇبھىسىزكى، نەۋائىي قەدىمكى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئەڭ يۈكسەك، ئەڭ مەشھۇر ئۇستاتلىرىدىن بىرىدۇر. ئومۇمەن تۈرك روھى ۋە تۈرك تىلى پارس روھى ۋە پارس تىلىغا قارشى ئىنقىلاپقا قىلماقچى بولغان بىر دەۋردە يېتىشكەنلىكى ئۈچۈن، بەلكىم تۇنجى قېتىم تۈرك تىلىنىڭ پارسچىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى سۆزلەشكە جاسارەت كۆرسەتتى.(3)بۇنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەيىن» دېگەن ئەسىرىنى يازدى. ئىران ئەدەبىياتىنىڭ شىددەتلىك تەسىرى ئاستىدا قالغان ۋە ھەتتا ئۆزىمۇ بىر مۇنچە پارسچە شېئىرلارنى يازغان نەۋائىي بۇ ئىشتا قانچىلىك دەرىجىدە توغرا قىلدى ۋە قانچىلىك دەرىجىدە مۇۋاپپىقىيەت قازاندى؟ بۇ ئۇزۇن مەزگىل تەتقىق قىلىش زۆرۈر بولغان مۇستەقىل بىر مەسىلىدۇر. پەقەت، جاسارەتلىك بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولىدۇكى، چاغاتاي شۇئىسىنى ئىپادىلەش ئىقتىدارى جەھەتتە پارسچىدىن زادى تۈۋەن تۇرمايدىغان بىر سەۋىيەگە كۆتۈرەلدى ۋە تۈركي خەلقە ئۆز تىلى بىلەن خىتاپ قىلدى. ئۇنىڭ تۈركي خەلقلەر ئارىسىدا ئەسىرلەردىن بىرى بۇ قەدەر مەشھۇر بولۇشى ۋە سۆيۈلۈشى مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇ ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ناھايىتى كۈچلۈك ۋە تەسىرى زور بىر سەنئەتكار بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

نەۋائىي شۇ دەۋرنىڭ باشقا مەشھۇر شائىرلىرى بىلەن، مەسىلەن دوستى ھۈسەيىن بايقارا بىلەن سېلىشتۇرۇلسا، تەسەۋۋۇرىنىڭ موللىقى، ئىپادىلەش شەكلىنىڭ كۆپ خىللىقى ۋە جەلپكارلىقى، پائالىيىتىنىڭ كەڭلىكى جەھەتتە ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا نە قەدەر چوڭ بىر پەرقنىڭ بارلىقى دەرھال مەلۇم بولىدۇ. بۇ سېلىشتۇرمىنى چاغاتاي ئەدەبىياتىدا نەۋائىيدىن بۇرۇن ۋە كېيىن يېتىشكەن باشقا شائىرلارغىمۇ تەدبىقلايدىغان بولساق، نەتىجە دائىم بۈيۈك نەۋائىيگە پايدىلىق بولۇپ چىقىدۇ. ئې. بلوكخېتكە ئوخشاش نەۋائىينى بۈيۈك بىر شائىر ۋە سەنئەتكار ئەمەس، بەلكى پەقەت بىر سەنئەت ھامىسى دەپ قارىماقچى بولغانلار(4)ئۇنىڭ ئەسىرىنى ئوقۇمىغان ياكى ئۇنى چۈشىنەلمىگەنلەردۇر. بۇ

مۇلاھىزىلەر بىزنىڭ شەخسى زوقىمىز بويىچە چىقىرىلغان خۇسۇسىي ھۆكۈملەر ئەمەس. ئەڭ بىتەرەپ، ئەڭ توغرا باھا بولغان خەلقنىڭ زوقى ئەسرلەردىن بېرى بىرەۋنىڭ ھالدا بۇ ھۆكۈمنى چىقاردى. بىز تارىخچى بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن پەقەت خەلقنىڭ چىقارغان بۇ ئومۇمىي ھۆكۈمنى خاتىرىگە ئېلىش، ئېنىقلاش ۋە شەرھىلەش بىلەن كۈپايىلىنىمىز. بارلىق تارىخچىلارنىڭ، شائىرلار تەزكىرىسىنى يازغان مۇئەللىپلەرنىڭ، ئانادولۇدا، ئەزەربەيجاندا، ئىراندا، قىرىم ۋە قازاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەۋلاتمۇ ئەۋلات يېتىشكەن تۈرك شائىرلىرىنىڭ ئورتاق ۋە ئومۇمىي باھاسى، ئۆزبەك ۋە تۈركمەن خەلقى ئارىسىدا ھېلىمۇ ئۇنىڭغا مۇھەببەت ۋە ئىشتىياقنىڭ بارلىقى بۇنىڭ ئەڭ چوڭ، تەۋرەنمەس بىر دەللىلىدۇر. ئەگەر ناۋائىي ھەققىدە تەييارلىغان چوڭ بىر مونوگرافىيەمىز ئوتتۇرىغا چىقىدىغان بولسا، ئۇنىڭدا بۇ نوقتىنەزەرىمىزنىڭ بىر مۇنچە مىسالالر ئارقىلىق ئىسپاتلانغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

سەنئەتكار سۈپىتىدە نەزىم شەكىللىرىنىڭ ئاساسەن ھەممە تۈردە كۈچلۈك بىر ئىقتىدارىنى كۆرسەتكەن نەۋائىي تەرجىمان ۋە مۇئەللىپ سۈپىتى بىلەنمۇ تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك ناھايىتى مۇھىم بىر سىمادۇر. مەسىلەن، جامىنىڭ«نەفەھاتۇل ـ ئۇنس»نى چاغاتايچىغا تەرجىمە قىلغاندا،ئۇنىڭغا ئوتتۇرا ئاسىيالىق سوپىلارغا ھەققىدە بىر يۇرۇش ئىلاۋە يازغان بولۇپ، بۇ ئەدەبىيات ۋە دىن تارىخى تەتقىقاتى ئۈچۈن ئالاھىدە قىممەتلىكتۇر . ئەينى شەكىلدە «مىزانۇل ئەۋزان «دېگەن ئەسىردىكى يالغۇز تۈركىيەلىرگە خاس بولغان نەزىم شەكىللىرى ھەققىدىكى مەلۇماتىمۇ ئەدەبىيات تارىخىمىز ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىمدۇر. شەخسەن مەن «نەفەھاتۇل ـ ئۇنس»كە يېزىلغان ئىلاۋىلاردىن بەك ياخشى پايدىلانغىنىمدەك، «مىزانۇل ئەۋزان»نىڭ تۈرك نەزىم شەكىللىرى ھەققىدىكى مەلۇماتىنىمۇ بۇ خۇسۇستىكى باشقا تەتقىقاتلىرىم بىلەن قوشۇپ، «تۈركىيات مەجمۇئەسى»نىڭ 2ـ جىلتىدا بېسىلغان «تۈيۇق» دېگەن ماقالەمدە ئايرىم ئىلان قىلدىم.(5)ئاشۇ مەلۇماتىنىڭ لېنىنگراد ئومۇمىي كۈتۈپخانىسى يېقىنقى كۈنلەردە نەشر قىلغان «شەرقشۇناسلىق» ناملىق مەجمۇئەدە پروفېسسور ساموىلوۋىچ تەرىپىدىن ئىلان قىلىنغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان بولساممۇ، تېخى ئۇنى كۆرمىدىم.(6)«مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەيىن»دەك تۈركىي تىل ئۈچۈن ناھايىتى قىممەتلىك بىر ئەسەردىن باشقا، تۈركچە تۇنجى «تەزكىرەئى شۇئارا» يېزىش شەرىپىمۇ يەنە نەۋائىيگە نىسىپ بولدى. ئۇنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» ناملىق ناھايىتى مەشھۇر ئەسىرى 15ـ ئەسىر چاغاتاي ۋە پارس ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئاساسلىق بىر مەنبە بولۇپ، ئۇندىن كېيىن يېزىلغان تۈرك تەزكىرىلىرىگە ئۆرنەك بولدى. بۇنىڭدىن باشقا نەۋائىينىڭ «خەمسەتۇل ـ مۇتەھەييىرىن» ناملىق رىسالىسى موللا ئابدۇراھمان جامىنىڭ ھايانتىنى ۋە ئۇنىڭ نەۋائىي بىلەن بولغان سەممىي مۇناسىۋىتىنى چۈشىنىش ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم مەنبەدۇر. يەنە ئۇنىڭ «ھالاتى مىر سەئىد» ۋە «ھالاتى سەييىد ھەسەن ئەردەشىر» ناملىق رىسالىلىرىدە ئاشۇ ئەسىرنىڭ ئەدەبىياتى ۋە ئۆزىنىڭ تەرجىمھالى ھەققىدە تەڭداشسىز مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ. ھەم كېيىنكى ئۇچ ئەسىرنى، ھەم «خەمسەتۇل ـ مۇتەھەييىرىن»نى ھازىرغا قەدەر نەۋائىي ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان مۇئەللىپلەرنىڭ ھېچبىرىسى دىققەت بىلەن ئوقۇپ باقمىدى. شۇنداقتىمۇ، ئۇنىڭ ئۆتكەن يىلى باكۇدا

تەنقىدسىز بىر شەكىلدە بېسىلغان «مۇنشىئات»ى بىلەن «ۋەھىيىە»سىمۇ بۇ ئېتىبارى بىلەن ئەھمىيەتسىز ھېسابلانمايدۇ.

ئەسەرلىرىنىڭ تۈرلۈك نۇسخىلىرى ھەر تەرەپتە كۆپلەپ ئۇچرىسىمۇ، پارىژدىكى مىللەت كۈتۈپخانىسىدا مەن ئالاھىدە تەتقىق قىلغان، ئىككى چوڭ جىلت قىلىپ توپلانغان كۇللىياتى ئەڭ مۇھىم بىر نۇسخىدۇر. ئەدەبىي شۆھرىتى ئېتىبارى بىلەن نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى كۆپ كۆچۈرىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر خەتتاتلار تەرىپىدىن ئەستائىدىل كۆچۈرۈلگەن ۋە ئەڭ كاتتا مۇقاۋىچىلار بىلەن نەققاشلار تەرىپىدىن لاھىيلىنىپ بىزەلگەن نۇسخىلارمۇ خېلىلا كۆپ. خۇسۇسىي كۈتۈپخانامدا شەخسەن ھۇسەيىن بايقارانىڭ نەۋائىي ھەققىدە يازغان كىچىك بىر رىسالىسى بار. بۇ رىسالە ئۇنىڭ بۇ بۇيۇك شائىرغا نە قەدەر چوڭقۇر، نە قەدەر سەمىمي بىر ھۆرمەت ۋە مۇھەببىتىنىڭ بارلىقىنى، يەنى ئىنسانىنىڭ قەدىرىنى بىلىدىغانلىقىنى ناھايىتى يارقىن ۋە ئوچۇق بىر شەكىلدە كۆرسىتىپ بەرمەكتە.

نەۋائىينىڭ ئۆزىنىڭ دەۋرىدىشى بولغان بۇيۇك ئوسمانلى شائىرى بۇرسالىق ئەھمەت پاشاغا كۇچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىڭە بۇ ئارقىلىق ئانادولۇ تۈركلىرىگە نەۋائىي تەسىرىنىڭ ئۆتكەنلىكى ھەققىدە نامىق كەمالدىن باشلاپ «ئوسمانلى شېئىرى تارىخى»نىڭ مۇئەللىپى گىببى ۋە ئاساسەن ئۇنىڭ ئەسىرىگە تايانغان «ئىران ئەدەبىيات تارىخى»نىڭ مۇئەللىپى پروفېسسور ئېدۋارد بروۋنىڭە قەدەر داۋاملىشىپ كەلگەن كونا بىر قاراش بار.

ئەدەبىيات تارىخىمىز ھەققىدىكى مەلۇماتى بەكلا چەكلىك ۋە ئېپتىدائىي ماھىيەتتە بولغان نامىق كەمالنىڭ قارىشى مۇنداق: فاتىھ دەۋرىنىڭ تەزكىرىلىرىدىكى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇخارادىن ئىستانبۇلغا ئەلىشىر نەۋائىينىڭ بىر مۇنچە شېئىرلىرى كەلگەن. ئەھمەت پاشا ئۇلارنى تەقلىد قىلغان. شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ياخشى شېئىرلارنى يېزىشقا باشلىغان. ئۆزىمۇ «دىۋان»ىنىڭ مۇقەددىمىسىدە بۇنى ئېتىراپ قىلغان. نامىق كەمالنىڭ بۇ خاتا قارىشى ھەسەن چەلەبى بىلەن ئاشىق چەلەبىنىڭ مەشھۇر تەزكىرىلىرىدىكى بەزى مەلۇماتلارغا تايانغاندەك كۆرىنىدۇ.(7)ھەسەن چەلەبىنىڭ بۇ خۇسۇستىكى مەلۇماتىنىڭ ئەينى شەكلى مۇنداق» :راقىمۇلھۇرۇفنىڭ جەددى ئولان مىرى ئەفەندىدەن ۋالىدى فىردەۋس مەكان رىۋايەت ئەدەركى، ئەھمەت پاشانىڭ ئەۋائىلى ھالىندە دەدىگى ئەشئار ۋە مەقالدە چوك ھالەت ۋە بەلاغەت يوغدى. سونرا ئەمىر ئەلىشىر نەۋائىي ئوتۇز تانە غازەل گۆزەرمىشتى. ئەھمەت پاشا ئونا ئىقتىدا ئەتمەكلە ئۇسلۇبى شىرى ھۇب ۋە تەرزى گۇفتارى مەرغۇب ئولمۇشتۇ «.ئاشىق چەلەبىنىڭ تەزكىرىسىگە كىرگۈزۈلگەن بىر خاتىرە بۇ غەزەللەرنىڭ سۇلتان بەيازىدIIدەۋرىدە(1481-1512)تارالغانلىقىنى ۋە بەيازىدنىڭ بۇ غەزەللەرنى بۇرسادىكى ئەھمەت پاشاغا ئەۋەتىپ نەزىرە يېزىشنى تەلەپ قىلغانلىقى ئېنىق سۆزلەنگەن. مانا بۇلاردىن مەلۇمكى، ئەھمەت پاشانىڭ ئەسەرلىرىنى بەلكىم ياخشى ئوقىمىغان ۋە تەتقىق قىلمىغان نامىق كەمال مىرى

ئەفەندىنىڭ بۇ خۇسۇسىي قاراشلىرىنى بىر خىل ھەقىقەتتەك قوبۇل قىلغان. ھالبۇكى، بۇ قاراش ھەر قانداق جەھەتتىن خاتا.

بىرىنجى، نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى فاتىھ دەۋرىدىلا(1451-1481) ئانادولۇ تۈركلىرى ئارىسىدا تارقالدى. ھېرات ۋە ئىستانبۇل سارايلىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر بۇنى كۆرسىتىپ بەرگىنىدەك، شائىرلار تەزكىرىلىرىدىمۇ بۇنى قۇۋۋەتلەيدىغان دەلىللەر بار.

ئىككىنجى، ئەھمەت پاشانىڭ نەۋائىيگە يازغان خېلى كۆپ نەزىرەلىرى بولسىمۇ، ئۇنىڭ شائىرلىق شەخسىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە نەۋائىينىڭ ھېچقانداق بىر تەسىرى بولمىغان. ئاساسەن ھەر ئىككىلىسى قەدىمكى بۇيۇك ئىران ئۇستاتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئەھمەت پاشانىڭ شېئىرلىرىدىن ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى تۈرك شائىرلىرىنىڭ تەسىرىنى ئىزدەيدىغان بولساق، كۆپرەك ھالدا ئاتايى، شەيخى، مەلىخى قاتارلىق ئانادولۇنىڭ مەشھۇر شائىرلىرىنىڭ نوپۇزىنى كۆرىمىز. نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىنى دەستلەپ كۆرگەن چاغدا، ئەھمەت پاشا كامالەتكە يەتكەن شائىر سۈپىتىدە تونۇلۇپ بولغان.(8(

دېمەك، بىر تەرەپتىن تارىخىي ۋەسقلەر، يەنە بىر تەرەپتىن ئەھمەت پاشانىڭ ئەسەرلىرى ۋە شەخسىيىتى ھەققىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرىمىز نامىق كەمالنىڭ، تەزكىرىلەردىكى سۆزلەر بىلەن زىيا پاشانىڭ» خارابات» دېگەن ئەسىرىنىڭ مۇقەددىمىسىدىكى قاراشلارنى تەكرارلىغان گېپىنىڭ ۋە ئۇنىڭغا ئاساسلانغان بروۋنېنىڭ ئۇنى پەقەت «بىر نەۋائىي تەقلىدچىسى» دەپ قاراش ئارقىلىق تامامەن يېڭىلىشقانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى. لېكىن، بىر تەرەپتىن بۇ ھەقىقەتنى ئوتتۇرىغا چىقىرىش بىلەن بىرلىكتە، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ دەۋردىن باشلاپ تانزىماتقا قەدەر(1839-يىلىدىكى ئىسلاھات پەرمانى ئىلان قىلىنغانغا قەدەر- ت (ئەلىشىر نەۋائىي تەسىرىنىڭ ئانادولۇ تۈركلىرىنىڭ ئەدەبىياتىدا داۋاملاشقانلىقىنىمۇ ئىتىراپ قىلىشىمىز كېرەك. ئىران تۈركلىرىدىكىگە ئوخشاش، ئانادولۇ ۋە رۇمەلىدىمۇ ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى ئومۇمەن دەرسلىك سۈپىتىدە ئوقۇتۇلغانلىقتىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ياخشى چۈشىنىش ئۈچۈن خۇسۇسىي لۇغەت كىتاپلىرىنىڭ يېزىلغانلىقى بۇنىڭ ئەڭ چوڭ دەلىلىدۇر.(9) ھەتتا 16- 17- ئەسىرلەردە بەزى مۇئەللىپلەرنىڭ چاغاتايچىغا» نەۋائىي تىلى» دېگەن نامنى بەرگەنلىكىمۇ ئۇنىڭ پۈتۈن بىر ئەدەبىي شۇئۇنى ئۆز ئىسمى بىلەن ئاتىغىدەك دەرىجىدە بۇيۇك شۆھرەت قازانغانلىقىنىڭ ئەڭ رۇشەن دەلىلى ھېسابلانماسمۇ؟

ئىزاھلار

(1) بۇ ئەسەر «كۈتۈپخانەئى ئىقدام كۇللىياتى» دېگەن نام ئاستىدا ئۆز ۋاقتىدا ئىقدام مەتبەئەسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان كۇللىيات ئارىسىدىكى «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەيىن»نىڭ مۇقەددىمىسى

ئورنىدا ئۇ رىسالىنىڭ باش قىسمىغا بىرىلگەن. بۇ يەردە بۇ ئەسەرنىڭ چاغاتايچە مەتنى ۋە ۋەلەت چەلەبى تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ئوسمانلىچە تەرجىمىسىمۇ بىرىلگەن(«مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەيىن»، ھىجرىيە،1315 ـيىلى، ئىستانبۇل). نەجىب ئاسىم بەيدىن بۇرۇن ئىسمائىل ھاككى بەي «مەكتەپ « مەجمۇئەسىدە قەيەردىن تەرجىمە قىلغانلىقىنى كۆرسەتمىگەن ھالدا بېلىنىڭ نەۋائى ھەققىدە يازغان تەرجىمھالىنى ۋە «مەجالىسۇن ـ نەفائىس»تىن فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلغان پارچىلارنى «ئەلىشىر نەۋائىي ۋە چاغاتاي شۇئاراسى» دېگەن نام بىلەن تۇركچىگە تەرجىمە قىلغان («مەكتەپ»، ھىجرىيە 1309ـ يىلى، 1ـ سان). نەجىب ئاسىم بەيمۇ بېلىنىڭ ئەسىرىدىن قىسقارتىپ ئىشلىگەن بۇ تەرجىمىسىدە ئۆزىدىن بۇرۇن ئىسمائىل ھاككى بەينىڭ بۇنى تەرجىمە قىلىپ ئىلان قىلغانلىقىنى ھېچ تىلغا ئالمىغان.

» (2) نەۋائىي»، ئەزەربەيجان ئەدەبىيات جەمئىيىتى نەشرىياتى، 1926ـ يىلى، باكۇ، جەمئىي 107 بەت. ئەلىشىر نەۋائىي ھەققىدە كېيىنكى يىللاردا، يەنى بۇ ماقالىمىز ئىلان قىلىنغاندىن كېيىن چىققان بىرىنچى ئەسەر سوۋېت جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيەسى تەرىپىدىن 1928ـ يىلى لېنىنگىرادتا نەشر قىلىنغان «ئەمىر ئەلىشىر نەۋائىي» ناملىق 180 بەتلىك بىر كىتابچۇر. بۇنىڭدا بارتولد يازغان كىچىك بىر مۇقەددىمىدىن كېيىن، ساموىلوۋېچنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك ئەدەبىي تىلى تارىخىغا ئائىت» ناملىق مۇھىم بىر ماقالىسى (1ـــ24 ـبەتلەر(، بېرتېلسنىڭ «نەۋائىي ۋە ئەتتار» دېگەن ماقالىسى(24ـ83ـبەتلەر)، روماسكېۋېچنىڭ «يېڭى بىر چاغاتاي پارس لۇغىتى»(83ـ99 ـبەتلەر)، بارتولدنىڭ «ئەمىر ئەلىشىر ۋە ئۇنىڭ سىياسىي ھايىاتى» (99ـ164ـبەتلەر) دېگەن ماقالىلىرى بار. ئۇنىڭدىن كېيىن نەۋائىيگە ئائىت بەزى يېڭىدىن ئىلان قىلىنغان ماقالە ۋە بروشورلار ھەققىدە ببلىئوگرافىيە تەنقىتلىرى بار. يەنى سېمېنوفنىڭ «نەۋائىي ھەققىدە بەزى پارس رىۋايەتلىرى» ناملىق ماقالىسى ھەققىدە بېرتېلسنىڭ تەنقىدلىرى، ئەزەربەيجان ئەدەبىيات جەمئىيىتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «نەۋائىي مەجمۇئەسى» بىلەن يەنە ئاشۇ جەمئىيەت تەرىپىدىن بېسىپ تارقىتىلغان نەۋائىينىڭ«مۇنشىئات»ى بىلەن «ۋەھفىيىەسى ھەققىدە، يەنە قۇل مەھمەدوفنىڭ «مۇھاكىمەتۈل لۇغاتەيىن»نىڭ تۈركمەنچە تەرجىمىسى ھەققىدە ساموىلوۋېچنىڭ تەنقىدلىرى بار. بارتولدنىڭ يازغان نەۋائىي تەرجىمھالى بېلىنىڭكىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا نەۋائىي ھەققىدە يېزىلغان نەرسىلەرنىڭ (مەسىلەن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ل.بوۋات تەرىپىدىن «ئاسىيا ژورنىلى» دا ئېلان قىلىنغان «تىمۇرىيلار مەدەنىيىتى «دېگەن ماقالىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) نەقەدەر خاتا ۋە تەنقىتسىز ئىكەنلىكىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرسەتكەن.بېرتېلسمۇ فەرىددۇن ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇت ـــتەير» بىلەن نەۋائىينىڭ» لىسانۇت ـ تەير» دېگەن مەسنەۋىسى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى مۇھىم بىر سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بارغان.

(3) يۇقىرىدا قوللىنىلغان «تۇنجى قېتىم» دېگەن سۆزنى ئەمدى ئۆزگەرتىش كېرەك. چۇنكى، ئەلىشىر نەۋائىيدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا فەھرىددىن مۇبارەكشاھنىڭ بۇ پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى بۇ

خۇسۇستىكى ماقالىمىزدا ئەھمىيەتلىك ھالدا كۆرستىپ ئۆتتۇق. لېكىن، بۇ ماقالىمىز يېزىلغان چاغدا فەھرىددىن مۇبارەكشاھنىڭ «تارىخ»ئى تېخى بېسىلمىغان ئىدى. ئەمەلىيەتتە بارتولدمۇ «نەۋائىي مەجمۇئەسى» دىكى ماقالىسىدا ئەينى سەۋەپتىن ئاشۇ خىل خاتالىقنى سادىر قىلغان.

(4)E. Blochet, les Enluminures des manuscrits orentaun tures, arabes ,persans de la bibliotheqeo natiolanes, Paris, 1926, P.95.

سوۋېت جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيەسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «نەۋائىي مەجمۇئەسى»دە بېرتېلسمۇ بلوكخېتىنىڭ بۇ قارىشىنى رەت قىلغان. ئۇمۇ ئىسىم ۋە ماۋزۇ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە ئالدىنىپ قېلىشنى، پارسچە ئورگىنال بىلەن ئۇنىڭ تەرجىمىسى دەپ قارالغان تۇركچە ئەسەرنىڭ ئىنچىكە تەتقىق قىلىنمىغانلىقى ۋە سېلىشتۇرۇلمىغانلىقىنى بۇ خىل قاراشلارنىڭ سەۋەبى سۈپىتىدە كۆرسەتكەن. مەن بۇ نوقتىغا بۇرۇندىنلا دىققەت قىلىپ كەلگەچكە، بۇنىڭدىن 14 يىل بۇرۇن ئوقۇغۇچىلىرىمدىن دوكتۇر ئالى نېھات بەيگە(بۇ كىشى ھازىر ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئېتىبارلىق بىر دوتسېنتى) دوكتۇرلۇق دىسسېرتاتسىيەسى سۈپىتىدە فۇزۇلىنىڭ «لەيلا – مەجنۇن» ى بىلەن ئۇنىڭدىن بۇرۇن پارسچە يېزىلغان «لەيلا – مەجنۇن» دېگەن مەسنەۋىنى، بولۇپمۇ نىزامىنىڭ مەسنەۋىسىنى سېلىشتۇرۇپ چىقىش تەكلىۋىنى بەرگەن ئىدىم. نېھات بەينىڭ ناھايىتى ئىنچىكە ۋە دىققەتلىك تەتقىقاتى فۇزۇلىنىڭ بىر تەرجىمان ئەمەس، ئورگىنال بىر سەنئەتكار ئىكەنلىكىنى نامايەن قىلدى . بېرتېلسمۇ بۇ تەتقىقاتىدا ئاشۇ خىل نەتىجىگە ئېرىشكەن. ئۇ دەيدۇ:«نەتىجىدە شۇنداق دېيەلەيمىزكى، نەۋائىينىڭ ئەسىرىنى تەرجىمە دېيىش مۇمكىن ئەمەس. ئەتتارنىڭ ئەسىرى ھەققىدە نەۋائىينىڭ ئەسىرىدىن بىرەر پىكىرگە ئېرىشىشمۇ مۇمكىن ئەمەس. بۇلارنىڭ ماۋزۇسى بىر بولسىمۇ، تېمىنى قولغا ئېلىش شەكلى ۋە تەسۋىرلەش ئۇسلوبى پەرقلىق .مۇھىت ۋە زامان نەۋائىينىڭ ئەسىرىگە ئۆچمەس تەسىر كۆرسەتكەن».

(5) بۇ خۇسۇستا «تۇيۇق» ھەققىدىكى ماقالىغا قارالسۇن.

(6) بۇ خۇسۇستا يەنە «تۇيۇق» ھەققىدىكى ماقالىمىزدا مەلۇمات بار.

(7) مەرھۇم ئەلى ئەمىرى ئەفەندى «ئامىد» مەجمۇئەسىگە يازغان فاتىھە ھەققىدىكى بىر ماقالىسىدا كەمال بەينىڭ بۇ قارىشىنى تىلغا ئېلىپ، ئۇنى توغرا دەپ باھالايدۇ ۋە كەمال بەينىڭ بۇ رىۋايىتىنىڭ يالغۇز ئەھمەد پاشانىڭ» دىۋان»نىڭ مۇقەددىمىسىدىلا ئەمەس، ھەسەن چەلەبىنىڭ تەزكىرىسىدىمۇ بارلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. ئەمىرى ئەفەندىنىڭ بۇ خۇسۇستىكى دىققەتسىزلىكى ناھايىتى ئېنىقتۇر. چۇنكى، يۇقىرىدا ھەسەن چەلەبى تەزكىرىسىنىڭ ئىپادىسى ئەينەن ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا» ئەھمەد پاشانىڭ نەۋائىي ئەسەرلىرىنى كۆرگەندىن كېيىن شائىر بولغانلىقىنى ئىتىراپ قىلغانلىقى» ھەققىدە

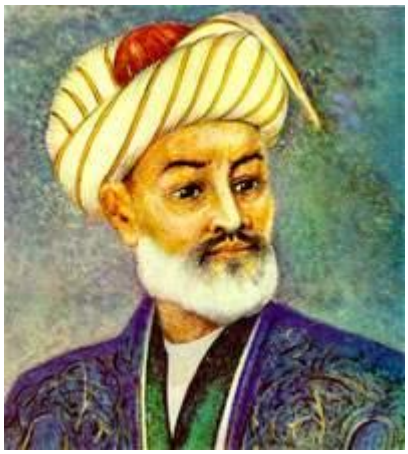
هېچقانداق نەرسە يوق. مەرھۇم فائىك رېشات بەي ناھايىتى ئىپتىدائىي بىر مەلۇماتلار بىلەن يېزىلغان«تارىخى ئەدەبىياتى ئوسمانىيە «ناملىق(خاتالىققا تولغان) كىچىك ئەسىردە پەقەت بۇنى تەكرارلىغان. «تارىخى ئەدەبىياتى ئوسمانىيە»،134-بەت، 1913- يىلى، ئىستانبۇل.

(8) ئەھمەت پاشانىڭ شەخسىيىتى ھەققىدە مەلۇماتقا ئىرىشىش ئۈچۈن «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» دىكى ئوسمانلى ئەدەبىياتى ھەققىدە يازغان ماقالىمىزنىڭ 15- ئەسىرگە ئائىت بولغان قىسمىغا قارالا(4.جىلت، «تۈرك «ماددىسىدا).

(9) تۈرى يۆزېبى: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركچىسى ھەققىدە تەتقىلەر»، «مىللىي تەتقىقاتلار مەجمۇئەسى»، 2- جىلت، 211- بەت.

5- نەۋائى ئىجادىيىتىنىڭ ئىدىيىۋى مەنبەئى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە

ئابلاجان ئۇمدىيار

قىسقىچە مەزمۇنى: ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 15-ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر مۇتەپەككۇر شائىرى نەۋائى ئۆزىنىڭ 60يىللىق ھاياتى ۋە ئىجادىيىتىدە ئەدەبىياتىمىز ئۈچۈن مەڭگۈلۈك ئۆرنەك بولغىدەك يۈكسەك بەدەئى نەمۇنە يارىتقان. نەۋائى ئەسەرلىرى يۈقۇرى بەدئىي سەۋىيە ۋە يۈكسەك ئىستېتىك قىممەتكە، كۈچلۈك پەلسەپىۋى ئىدىيىۋى ئاساسقا، يۈكسەك دەرىجىدىكى ئۇنۇمرساللىق ھەم ستىرولۇق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. بۇ ماقالىدە نەۋائى ئىجادىيىتىنىڭ پەلسەپىۋي ئىدىيىۋى مەنبەئى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدۇ.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: نەۋائى ئىجادىيىتى،ئىدىيىۋي مەنبەئى

نەۋائى (1441-1501) ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا سان جەھەتتىن كۆپ بولۇپلا قالماستىن بەلكى يەنە سۈپەت جەھەتتىمۇ يۈقۇرى سەۋىيىلىك ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغان بۈيۈك نامايەندىدۇر. خۇددى

«مەھبۇبۇل قۇلۇب» ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە دېيىلگىنىدەك بالىلىق چاغلىرىدىن باشلاپلا ئىلىمگە چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىغان شائىر نەۋائى ئۆسمۈرلۈك دەۋرلىرىدىن تارتىپ تاكى ھاياتىنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىرىگىچە نۇرغۇن شەھەر ۋە يېزا-قىشلاقلاردا ياشاپ تۇرلۇك مەدرىسىلەردە بىلىم ئېلىپ، جەمئىيەتتە خىلمۇ-خىل ئادەملەر بىلەن ئۇچراشقان ئاساستا رېئال جەمئىيەت ۋە تۇرلۇك مەنبەلەردىن بىلىم ئالغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلمىي ھاياتىدا قەدىمكى گىرىك پەلسەپىسى ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئەسر ئىسلامىيەت مۇھىتى ئاستىدىكى ۋارىسلىرى بولغان فارابى، ئىبن سىنا، ئەبۇ رەيھان بىرونى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە باشقا ئالىملارنىڭ دۇنيا مقىياسىدا باشلانغان ئوتتۇرا ئەسر ئىسلامىيەت مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ تەسىرىدە گۈللەنگەن ئۇيغۇر ۋە پارىس-تاجىك ئەدەبىياتىنىڭ: شۇنداقلا 15-ئەسر مۇھتىدا ئومۇملاشقان خوجا باھائىددىن نەقشىبەندى ۋەكىللىك قىلغان سوفىزىم ئىدىيىلىرىنىڭ ئىلغار ئىجتىمائىي تەسىرى ئاكتىپ قوبۇل قىلغان، شۇ ئاساستا ئىنسانى يەتتىنچ قەدىمدىن تاكى 15-ئەسر باسقۇچىغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن ئەڭ ئىلغار پەلسەپىۋى تەپەككۇر سەمەرىلىرىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ قىلىپ، ئۆز ئەسەرلىرىنى بىلىشنىڭ نوقۇل شېئىرى تەسەۋۋۇر ياكى بەدىئى ئوبراز شەكلى ئارقىلىق ئىجتىمائى ھاياتنى ئېپادىلەش دائىرىسىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ، يۈكسەك دەرىجىدىكى ئىلمىيلىك، گۈمانتارلىق ۋە كۆپ قىرلىق مەرىپەتپەرۋەرلىك روھىغا ئىگە قىلغان. شۇڭا نەۋائى مىراسلىرى پەلسەپە، تارىخ سەنئەت قانۇنىيتى، تىلشۇناسلىق، دىنىي ئۇقىمىيە ئەدەبىياتشۇناسلىق، ئەخلاق، جەمئىيەتشۇناسلىق قاتارلىق كۆپ خىل ئىلىم تۈرلىرى ۋە تەپەككۇر شەكىللىرى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان غايەت زور ئىنسىكلوپى دېيىلىك تۈسكە ئىگە مەنىۋى خەزىنىنى يارىتقان.

نەۋائى ئىجادىيىتى يۈكسەك دەرىجىدىكى پەلسەپىۋى تېرەنلىككە ئىگە بولغاچقا ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بىلىشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە تۆتىشىدۇ .ئوتتۇرا ئەسر مۇھتىدا شېئىرنى ۋاستە قىلغان پەلسەپىۋى تەپەككۇر يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ پۈتكۈل ئالەم ۋە جەمئىيەتنى ئۆز تەپەككۇرىغا ئالغان شائىر ئۆز ئەسەرلىرىدە مەۋجۇدىيەت، ئىلاھىيەت، ئىنسان، ئەقىل-ئىدراك، مەرىپەت ئىرادە ئەركىنلىكى، ئەخلاق ۋە ئىجتىمائى مەجبۇرىيەت قاتارلىق تېمىلاردا ئۆزىنىڭ غايەت زور ئىلغار ئىدىيىۋى قاراشلىرىنى ئالغا سۈرگەن. نەۋائى پۈتكۈل ئىجادىيىتىدە ئالدى بىلەن بىر ئىسلامىيەت مۇتەپەككۇرى ۋە شائىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئالەمنى يارىتقۇچى تەڭرى-ئاللانىڭ مەۋجۇتلىقىنى تونۇيدۇ ۋە ئۆز ئىجادىيىتىنى مۇشۇ خىل مەركىزى دۇنيا قارىشىنىڭ يېتەكچىلىكىدە رويابقا چىقىرىدۇ. شائىرنىڭ قارىشچە،ئاللا كائىناتتىكى بارلىق مەۋجۇدىيەتنىڭ يارىتقۇچىسى ۋە ئەسلى مەنبەئىدۇر. ئالەمدە ئەسلىدە پەقەت بىرلا تەڭرى يەككە ھالدا مەۋجۇت ئىدى. كېيىنچە ئۇ ئۆزىنىڭ قۇدرەت-ئىقتىدارىنى جارى قىلىپ، پۈتۈن كائىناتتىكى ھاياتلىق تۈرلىرىنى جۈملىدىن ئۇنىڭ سەر خىلى بولغان ئىنسانىنى يارىتقان ھەم ئۇنىڭ بىلىش قابىلىيىتىنىمۇ بەخش ئەتكەن. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ «فانى» تەخەللۇسىدا يازغان «روھۇل-قۇدس» ناملىق 132 بېيىتتىن تەركىپ تاپقان بىر قەسىدىسىدە يەككە مەۋجۇت بولغۇچى «تەۋھىدى بارى تەئالا»(ئاللا) ھەققىدە توختىلىپ: «ئىنسان جىسمىنى توپىدىن ساز ئەتتىك، ئۇنىڭ جىسمىنى ئاسمان

گۈمبىزىدىنمۇ يۇقىرى كۆتۈردىكى. جىسمىغا رەھمەت يامغۇچى ياغدۇرۇپ، تەبىئىتنى مۇلايىم قىلدىكى. يەنە ئۇنىڭغا تۆت زىددىيەتلىك تەركىپ (تۇپراق، ئوت، سۇ، ھاۋا)قوشۇپ ۋۇجۇدىنى گۈزەل قىلىپ جان بېغىشلىدىكى .ھەۋەسلىرىنى راست ئەيلەپ مېڭە قەسرىگە ئەقىل نۇرى بەردىكى، تەننى ئاجايىپ مەملىكەت قىلىپ، قەلبىنى سۇلتانلىق تەختىگە چىقاردىكى، كېيىن ئۇنىڭغا ئىلمىنى رەھنەما) يېتەكچى) قىلىپ، بىرىنچى تەلىمىدە ئۆزۈڭنى تونۇتتۇڭ. ئۇ (ئىنسان) ئىلىم ھاسىل قىلغاندىن كېيىن مالائىكىلەر قۇللۇق بىلدۇرۇشىپ ئۇنىڭغا سەجدە قىلدى. بارلىق مەۋجۇدالار ئىچىدە ئىنساننى ئەڭ ئۇلۇغ قىلدىكى» دەپ خىتاپ قىلدۇ. (1) نەۋائىنىڭ قارىشىچە خىلمۇ-خىل شەكىلدە يارىتىلىپ تۇرلۇك مۆجىزىلەر بىلەن تولغان دۇنيا بىر كۆزگۈ (ئەينەك) دىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەكىس ئەتكەن ۋە ھاياتلىق قىممەتىگە ئىگە بولغان بارلىق شەيئى-ھادىسىلەر (جۈملىدىن ئىنسانىي تۈيغۇلارمۇ) ياراتقۇچىنىڭ مۆجىزە-كارا مىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. ئۆزىنى ھەق يىلغا بېغىشلىغۇچى ئارىق ئىنسان (ئاشىق) مۇشۇ كۆزگۈدىن ئالەمنىڭ مەنبىئىنى ئۇنىڭ گۈزەللىكىنى شۇنداقلا ئۆز-ئۆزىنى تونۇپ يېتەلەيتتى.

نەۋائى ئىجادىيىتىدىكى گۈمانىزىملىق ئىدىيە، ئادالەتپەرۋەر ۋە تەرەققىپەرۋەر كۆز-قاراشلارنىڭ مەركىزىدە ئەينى دەۋرگە خاس بولغان ئىسلامىيەت پەلسەپىسى جۈملىدىن ئۇنىڭ ئىلاھى مەرىپەتنى ئاساس قىلغان ئىنسانىنى ئۇلۇغلاش ئىدىيىسى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغاچقا شائىرنىڭ بۇ خىل ئىدىيۇى قاراشلىرى ئۇنىڭ «مۇناجات» (2) «ھەيراتۇل ئەبرار»، «فەرھاد-شىرىن» «سەبئەئى سەييار» «سەددى ئىسكەندەر» قاتارلىق داستانلىرىدا ئىپادىلەنگەندىن سىرت يەنە باشقا ئىشىق-مۇھەببەت تېمىسىدىكى داستانلار ۋە لىرىك ئەسەرلىرىدىمۇ ئىزچىل ئەكىس ئەتتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن »فەرھات-شىرىن» داستانىدا شائىر ئەسەردىكى تىراگىدىيىلىك سىيۇژىتنىڭ باشلىنىشىنى باش قەھرىمان فەرھادنىڭ جاھانناما ئەينىكىنى كۆرۈشى بىلەن ئۆز قەلبىدىكى ئىلاھى مەرىپەتنىڭ كۈچىدە سىرلىق ئىشق دەردىگە مۇپتىلا بولۇشتەك ۋەقەلىككە باغلايدۇ .نەۋائى «ھەيرەتۇل ئەبرار» داستانىدىمۇ ئۆزىنىڭ ئىسلامىيەت تۇسە ئىگە بولغان دۇنيا قارىشىنى ئىپادىلەپ مۇنداق يازىدۇ:

نە بولۇپ ئەۋۋەلدە بىدايەت ساڭا
نە كېلىپ ئاخىرىدا نىھايەت ساڭا
ئەۋۋەلى ئۆزۈڭ ئاخىرۇ مابەينى ئۆزۈڭ
بارچىگە خالىق، بارچىغا ئەين ئۆزۈڭ (3)

ئىسلامىيەتنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىك پەلسەپىسى ۋە گۈمانىزىملىق روھىغا ئىگە بولغان بۇيۇك پەيلاسوپ، ئەدىب نەۋائىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك، ئادالەتپەرۋەرلىك ۋە باشقا تۈرلىك ئىجتىمائىي قاراشلىرى ئۇنىڭ ئىجادىيەت لىرىدە ئىپادىلىنىش بىلەن بىرگە بۇ خىل تېماتىكا ئالەمنىڭ مەنبىئى بولغان ھەقنى بىلىش ۋە مۇشۇ خىل مەرىپەت ئاساسىدا ئىنسانىنى تونۇش ھەم ئۇنى ئۇلۇغلاشتىن باشلىنىدۇ. ئەلشىر نەۋائى ئىنسانىنى ماكرولۇق جەھەتتىن ئالەمدىكى بارلىق مەۋجۇدىيەتنىڭ سەرخىلى ۋە ئەڭ ئالىي تۈرى

شۇنداقلا دۇنيانىڭ كۆركى دەپ قارىغان. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ «ھەيراتۇل ئەبرار» داستانىدا بۇ ھەقتە مۇنداق مىسرالارنى يازىدۇ:

مۇنچە غەرايىپكى خيال ئەيلەدىڭ

بارچە مرادى جەمال ئەيلەدىڭ

گەنجىڭ ئارا نەقد فەراۋان ئىدى

لىك، باردىن غەرەز ئىنسان ئىدى...

...كانىيۇ ھەيۋانى ئەگەر خۇد ئىبان

ھەر بىرى بىر گەۋھەرى ئالى سفات

بارچە سىنى گەرچە لەتىف ئەيلەدىڭ

بارچەدىن ئىنسانىنى شەرىف ئەيلەدىڭ(4(

ئەلىشىر نەۋائى ئىجادىيىتىدە ئىنسان، جەمئىيەت، تىل-تەپەككۇر، ئىجتىمائىي ئەخلاق، مەجبۇرىيەت، سەنئەت، غايە قاتارلىق تېمىلاردىن سىرت يەنە ئالەم ۋە سەييارىلەر يۈلتۇزلار ھەم تۆت پەسىل شۇنداقلا ماددى دۇنيانىڭ زىددىيەتلىك ھەرىكىتى توغرىسىدىمۇ توختىلىپ ئوبىكتىپ دۇنيانىڭ ھەرىكەتلىنىشى ۋە ئۇنىڭ مەڭگۈلۈكلىكى ھەققىدە ئۆزىگە خاس پەلسەپىۋى قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شۇنداقلا ئىنساننىڭ ئەقلى قابىلىيىتى بۇ خىل قانۇنىيەتلەرنىمۇ ئىدراك قىلىشى زۆرۈر دەپ قارىغان. مەسىلەن: ئۇ «فۇسۇلى ئەرجە» (تۆت پەسىل) ۋە «ھىلالىيە قەسىدىسى» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئەسىلدىن گۈزەل قىلىپ يارىتىلغان ئالەمنىڭ زىددىيەتچان ھەرىكىتى،» سەرەتا» (ياز)، «خازان» (قىش)، «دەي»(كۈز)، «باھار» پەسىللىرى ۋە ئۇنىڭ گۈزەللىكى تەبىئەتنى ئىلاھلاشتۇرۇش ئاساسىدا تۇرلۇك ئىجتىمائى ئىدىيىلەر بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ بايان قىلىنغان. نەۋائى «ئىنسانىنىڭ ئۇلۇغلىقى ئۇنىڭ ئەزەلدىنلا ئۇلۇغ قىلىپ يارىتىلغانلىقىدا، ئىنسانىنىڭ گۈزەللىكى روھىيتىدە ياكى قەلب گۈزەللىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. تەڭرى-ئالالا، ئالەم، ئىنسان ئوخشاشلا گۈزەل، كائىنات ۋە ئىنسان قەلبى ھەقىقەت(گۈزەللىك) تەجەللى قىلىنغان ئۇلۇغ ئوبىكتلاردىن ئىبارەت» دەپ تونۇيدۇ .شۇڭا نەۋائى ئەسەرلىرىدىكى غايە ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ غايىۋى تەلىپۇنىشلىرىگە ۋەكىللىك قىلسا، ئۇنىڭدىكى لىرىك قەھرىمان مەڭگۇ يىمىرىلمەس سىما سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ.

شائىر نەۋائى يەنە ئالەمنىڭ گۈزەللىكى، ئىنسان ئارزۇ-غايىلىرىنىڭ رىئال ھەم مۇقەررەلىكى ئەمما فەلەكنىڭ رەھىمسىزلىكى ھەققىدە ئالاھىدە توختىلىدۇ .ئىنسانىنى پۈتكۈل ئالەم ۋە ھاياتلىق تۇرلىرىنىڭ مەركىزىدە قويۇپ تونىغان.نەۋائى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن مەرىپەتپەرۋەرلىك، ئادالەتپەرلىك ۋە گۈمانىزىم قاتارلىق ئىلغار ۋە تەرەققىپەرۋەر قاراشلىرىنى سەنئەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەپ ئۇلارنى يۈكسەك ئىدىيىۋى چوڭقۇرلۇققا ئىگە قىلالىغان. نەۋائى ئىجادىيىتىدىكى بۇ خىل ئىدىيىۋى يۈكسەكلىك ئۇنىڭ ئىشىق ۋاستە قىلىنغان لىرىك غەزەللىرى ۋە ئىپىك ئەسەرلىرىدە تېخىمۇ جانلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن» :لەيلى-مەجنۇن» داستانىدا قەيس قەلبىدىكى ئىشىق ئادەتتىكى

هېس-تۈيغۇ بولماستىن بەلكى ئىلاھى مەرىپەت ۋە مۇقەددەس گۈزەللىك بىلەن زىچ بىر گەۋدىلەشكەن ئالاھىدە ئىستېتىك تۈيغۇ بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇنى ھەرقانداق كۈچ توسۇۋالالمايدۇ» .فەرھاد-شىرىن» داستانىدىكى فەرھاد مۇپتىلا بولغان ئىشقىمۇ ئىلاھى مەرىپەت، ئالىيجانابلىق ئىجادكارلىقنىڭ مەنبەئى بولغان ئىشق سەۋدالىقى بىلەن بىرلەشكەچكە ئۇ ئۆز قەلبىدىكى ئەشۇ تۈيغۇ خىسلەتلەرنىڭ تۈرتكىسىدە كۆڭلىگە «ئالەمشۇمۇل غايىلەرنى پۈكۈپ، يۇنانىستانغا بارىدۇ. شۇنداقلا يەنە ئۆز ئىلىگە قايتىپ كېلىپ ئىسكەندەر تىلسىمنى ئاچىدۇ. گۈزەل ئىنسان شىرىننى كۆرىدۇ ۋە كېيىنكى مۇرەككەپ سەرگۈزەشتىلەرگە مۇپتىلا بولىدۇ. داستاندىكى بۇ ۋەقە تەپسىلاتلار نەۋائىنىڭ بىر غەزىلىدىكى:

مېھىر ئاڭلاپ ئاشىق ئولدۇم سۆزىرە يەتسە كۆھى غەم،

نە ئەجەب ئىشق ئېتىداسى ئەيىن ئېرۇر بايانى قاف (5)

)مېھىر-شەپقەت تىلەپ ئاشقلىق يولىغا كىردىم كېيىن غەم بېسۋالسا بۇنىڭغا نېمە دەي؟ چۈنكى ئىشق سۆزى ئاۋال ئەيىن ھەرپى بىلەن باشلىنىپ جاف-كۇھقاق بىلەن ئاخىرلىشىدۇ ئەمەسمۇ) دېگەن بىيتى بىلەن ئورتاق ئىدىيىۋى پىكىرگە ئىگە ئىدى.

نەۋائى ئىجادىيىتىنىڭ ئاساس تېمىسى 15-ئەسىر ئىسلام دىنى مۇھىتىدىكى ئىشق-مۇھەببەتكە مەركەزلىشىدۇ. ئىشقنى ۋاستە قىلغان ئىجتىمائى ئەخلاقى تېمىلارغا تۇتىشىدۇ. ئىشق-مۇھەببەت تېمىسى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەنئەنىۋى تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ تارىخدىن بۇيان، ناھايىتى كەڭ ئىجتىمائى مەنىگە ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئىسلامىيەتتىن كېيىن رېئال ئىجتىمائى مەنا ۋەئىلاھى مەرىپەت قارىشى بىلەن زىچ بىرلەشكەن ھالدا قوش قۇنۇپلىق يۆلىنىشتە ئىزچىل تەرەققى قىلىپ خارەزمنىڭ «مۇھەببەتنامە» داستانى، ئەھمەد يەسەۋىنىڭ «دىۋانى ھېكمەت» توپلىمى، رابغۇزنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا» دىكى يۈسۈپ-زۇلەيخا ھېكايىلىرى، ئاتايى، سەككاكى، لوتفىلارنىڭ لىرىك شېئىر ۋە داستانلىرىدا ئالاھىدە ئىپادىلەنگەن بولسا نەۋائى قەلىمى ئارقىلىق يارىتىلغان داستان ۋە شېئىرلاردا تېخىمۇ ۋايىغا يەتكۈزىلىپ، تىرادىگلىلىك يۈكسەكلىكتە ئىپادىلەپ، بۇ تېمىنى نەۋائى ئىجادىيىتىگە يۈكسەك قىممەت، مەنىۋى ئېنىرگىيە بېغىشلىغان كۈچلۈك پەلسەپىۋى ئىدىيىگە ئىگە ئاكتۇئال ئىجتىمائى تېما دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەسىلەن «فەرھاد-شىرىن» داستانىدا بولسا فەرھات ھەق-ئادالەت ۋە ئىنسانىيەتنىڭ تەقدىرى بىلەن بۇئاستە باغلانغان ئىشققا مۇپتىلا بولۇپ، ۋىسالىلىق يولىدا ئىزدىنىپ ئاخىرى ئەرمەن ئېلىگە كېلىدۇ .ئەمما ئۇ بۇ يەردە ئىككى تۈرلۈك قىسمەتكە دۇچ كېلىدۇ. بىرى ئۆز ۋۇجۇدىدىكى گۈزەللىك ئارقىلىق شىرىننىڭ مۇھەببىتىگە ئېرىشىدۇ. يەنە بىرى: زامان كۈلپەتلىرى سەۋەپلىك ئادالەتنىڭ كۈشەندىسى بولغان خىسراۋنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ ئاخىرى تىراگىدىيە قۇربانىغا ئايلىنىدۇ. «لەيلى مەجنۇن» داستانى دىكى قەيىس ۋە لەيللەرمۇ ئەنە شۇ خىل تەقدىر-قىسمەتكە دۇچار بولىدۇ. شەرقچە تۇس ئالغان بۇ خىل تىراگىدىيىلىك يېشىم ماھىيەتتە ئەينى دەۋر ئىجتىمائى ئىدىيىسى ۋە شائىرىنىڭ قارىشى بويىچە چۈشەنگەندە، بۇ چەكسىز ئالەمدىكى شەخس ھاياتىنىڭ باقاسىزلىقى، تەننىڭ ئاجىزلىقى ۋە ئۇنىڭ ھامان خاكسارلىققا يۈزلىنىپ خورىشى ۋە

ئاخرى تۆپراققا ئايلىنىشى ئەمما روھنىڭ مەڭگۈ غالىپلىققا سىمۋول قىلىنغان ئىستىتىك غايە ئىدى.
نەۋائى ئۆز ئەسەرلىرىدە بۇيۇك گۈمانىست شائىر سۈپىتىدا ئىشقنىڭ قۇدرىتى، ئۇنىڭ خاسىيتى ۋە شىددىتى ھەققىدە كەڭ توختىلىدۇ. شۇنداقلا ئۆزىنىڭ كۆپلىگەن داستانلىرىنى ئىشق ئىشق-مۇھەببەت تىراگىدىيىسى سۈپىتىدە ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ. «مەھبۇبۇل قۇلۇب» دا شائىر: «ئىشق ئەختەرەدۇر دەرەخشەندا ۋە بەشەرىيەت كۆزى نۇر-زىياسى ئاندىن گۆھەرىدۇر رەخشەندە ئىنسانىيەت تاجىنىڭ زىبۇ باھاسى ئاندىن،... بەھرىدۇر ۋەسسىئى ھەر ئىگرەمى يۇز ئەقلۇ-ھۇش كېمەسىن چۇمۇرغان ۋە تاغدۇر رەفى ھەر تېغى مىڭ زۇھدۇ تەقۋا باشىنى ئۇچۇرغان» (ئىشق يۇلتۇزدۇركى كىشىنىڭ كۆزىگە نۇر-زىيا شۇنىڭدىن كېلىدۇ. پاقىراق گۆھەردۇركى ئىنسانىيەت تاجىنىڭ زىننەت-باھاسى شۇنىڭدىن كېلىدۇ... كەڭ دېڭىزدۇركى ھەر بىر قاينىمى يۇزلىگەن ئەقل-ھۇس كېمىسىنى چۆكتۈرىۋەتكەن. ئۇ ئىگىز تاغدۇركى ھەر بىر چوققىسى مىڭلىغان زاھىد-تەقۋانىڭ بېشىنى گاڭگىراتقان) ئىشقنى ۋاستە قىلغان ھەقنى ۋە ھەقىقى مەنىدىكى ئىنسانىنى سۆيگۈچى شائىر نەۋائى ئۆز ئىجا دىيىتىدە مەرتىلكىنى كۆيلەپ، ئۇنىڭ ئەكسىنچە زامىنىڭ زۇلمى زوراۋانلىق قاباھەت ۋە نادانلىقىنى ئىنكار قىلىدۇ. «فەرھاد-شىرىن» داستانىدىكى فەرھاد بىلەن خسراۋنىڭ كەسىن بەس-مۇنازىرىسى ۋە فەرھادنىڭ ئۇنى يېڭىپ چىقىشى بىزنىڭ بۇ قارىشىمىزنى تېخىمۇ جانلىق ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.
شائىر نەۋائى ئۆز ئىجادىيىتىدە ئىنسانىنىڭ ئۇلۇغلىقى ئۇنىڭ مەنىۋىيىتىدە يەنى ئۇنىڭ ئىلاھى مەرىپەت جىلۋىلەنگەن قەلبىگە مۇجەسسەملەنگەن بولۇپ، بۇ خىل قەلبنىڭ پىسخىك ھالىتى ھامان ئۇنىڭ ھەرىكەت پائالىيىتى ئارقىلىق رىئاللىققا ئايلىنىدۇ دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇ «لەيلى-مەجنۇن» داستانىدا تىراگىدىيە قەھرىمانى بولغان قەيسىنى ئۆزىدىكى ئىشق ۋە ئەقىدە سەۋەبى بىلەن بىر گىگانىت ئىنسان سۈپىتىدە ياراتسا: ئەكسىنچە بۇ داستانىدىكى ئىبنى سالام؛ «سەبئى سەييارە» داستانىدا شۇ قەدەر چوڭ ۋە باي دۆلەتكە ھۆكۈمدار بولغان پادىشاھ بەھرام قاتارلىقلارنى قەلبىدە ئىشقتىن قىلچە ئەسەر بولمىغان شەخسىيتىگە بېرىلىپ ئۆز دۆلتىدىن كۆرەڭلەپ ئاخىرى ئۆز-ئۆزىنى نابۇت قىلغۇچى، زالىم ھۆكۈمران سۈپىتىدە يارىتىدۇ. شائىر نەۋائى خۇددى ئۆزىنىڭ «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ناملىق ئەسىرىدە ئىنسانغا خاس ئالڭ-تۇيغۇ ھېسابلانغان ئىشقنى ئالاھىدە ئۇلۇغلاپ:«ئىشقسىز كېسەك، دەدىسز ئېشەك» دەپ خۇلاسىلى گىنىگە ئوخشاش ئىشقنى ئىنسان ماھىيىتىنىڭ مۇھىم بەلگىسى، ئىنسانىي قەدىر-قىممەتنىڭ يادروسى سۈپىتىدە تونۇيدۇ. شۇڭا «خەمسە» دىكى داستانلاردا يارىتىلغان ئىجابىي قەھرىمانلارنىڭ ھەر بىرى ئۇلار مەيلى قانداق ئىجتىمائىي ئورۇندىكى كىشى بولۇشىدىن قەتئىنەزەر ئۇلارنىڭ قەلبى نالاھى ئىشق بىلەن نۇرلانغان. شۇڭا ئۇلار ئىنسانىي پەزىلەت ۋە مەنىۋىي گۈزەللىكتە ھەرقاچان غالىپ ئىنسانلاردىن ئىبارەت بولسا، ئەكسىنچە ئۇنىڭدىكى سالبىي ئوبرازلارنىڭ شۇ قەدەر رەزىل ۋە خۇنۇك ھالەتتە گەۋدىلىنىشى ماھىيەتتە ئۇلارنىڭ قەلبىدىكى ئىشقنىڭ ئاجىز ۋە خۇنىكلىكىدىن بولغان ئىدى. شۇڭا نەۋائى ئۆزىنىڭ «خەزائىنۇل مەئانى»دىكى شېئىرلىرىدا لىرىك قەھرىمانىنى ئىشق يولىدا پەرۋانە، مەرتىلكىتە يىگانە ئوبراز سۈپىتىدە گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئۇلار رەھىمسىز

پەلەك ياكى تاشقى قىياپتى گۈزەل «ۋاپاسىزلار» تەرىپىدىن قەلبى شېكەستىلەنگەندە ئۆز كۆڭلىدىكى رەنجىش ۋە مەنىۋى ئىسيانكارلىقنى ئىپادىلەش بىلەن بىرگە ھامان «ۋەھدەت شارابى» ياكى ئىلاھى مەرىپەتتىن ئۆز كۆڭۈللىرىگە تەسەللى ئىزدەيدۇ.

ھەرقانداق بىر دەۋرنىڭ ئەدەبىيات-سەنئىتىدە مۇقەررەر ھالدا رومانتىك غايە بىلەن ئىجتىمائىي رىئاللىق ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ ۋە توقۇنۇش ئىپادىلىنىدۇ .بۇخىل توقۇنۇش سەنئەتتىكى ھالقىش ئېڭىنى ۋۇجۇتقا چىقىرىدۇ. نەۋائى ئىجادىيىتىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. ئۇ ئۆزىنىڭ «ھەيراتۇل ئەبرار» ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە ئىجتىمائىي ھاياتنى گۈزەل باغ ياكى چىمەنزار سۈپىتىدە كۆيلىگەن بولسا باشقا ئەسەرلىرىدە ئۇنى خاراب قىلغۇچى رەزىل كۈچلەرگە، خۇنۇكلىك، چاكىنلىق، ۋاپاسىزلىق قاتارلىقلارغا قەتئى قارشى تۇرىدۇ. نەۋائى نۇرغۇن لىرىك شېئىرلىدا فەلەكنىڭ كاجلىقى، دەۋر زۇلمى ۋە تۇرمۇش تەشۋىشلىرى شۇنداقلا زامان ئەھلىنىڭ شەپقەتسىزلىكى ئىنسانىنىڭ بۇنىڭغا بىقادىرلىقىغا قارىتا ئۆزىنىڭ رەنجىش ۋە نارازىلىقىنى ئىپادىلىگەن. م:

بەلا دەشتى ئارا مەجنۇن مېنىڭدەك كۆرمەمىش دەۋران
قۇيۇندەك ھەر زامان بىر كۆرمەگەن ۋادىدا سەرگەردان
تۇنۇم دەيجۇر ئۆزۈم رەنجۇر ئىچسم غەمناكۇ باغرىم قان
تىلسم لالۇ، تېنىم بىھال ئىشىم ئەفغان سىركىشىم قان.
زەئىفۇ دەردۇ غەم پىشە، نەھىفۇ مېھنەت ئەندىشە
زەلىلۇ بىسەرۇ سامان، قەتلى خەنجەرى ھىجران
فىغانىمدىن فەلەك غەمكىن، سىركىشىمدىن جەھان رەڭگىن
نى دەردىم ئوتىغا تەسكىن نى ھىجرىم دەردىگە دەرمان...
...كۆزىم نەملىك، بويۇم خەملىك، ئىچسم ئەندۇھى ماتەملىك
نى ھەمدەملىك، نى مەھرەملىك تاپىپ بۇ مېھنەتنى پىنھان
فالەك رەھزەن زامان دۇشمەن، بەدەن رەۋزەن ئۆزە رەۋزەن
قالىب جان ھەسرەتىدىن چىقىپ تەن كىشۋەردىن جان
نەۋائى بولسا مېھنەت كۆپ، ئىچە كور جامى ئىشرەت كۆپ
نىچە بولسا سەئۇبەت كۆپ قىلۇر ۋەھدەت مەيى ئاسان. (6)

دېمەك شېئىرنىڭ ئاخىرقى بېيتىدا دېيىلگىنىدەك نەۋائىنىڭ قارىشىچە غايىۋى دۇنيا شۇ قەدەر گۈزەل بولسىمۇ، لېكىن رىئال ھايات زىددىيەتلىك جەريانغا ئىگە. تۇرلۇك رەڭۋازلىق بىلەن تولغان رىئال دۇنيادا ئەشۇ «رەھزان»(قاراقچى ۋە دۇشمەن) لەرنىڭ ياۋۇزلىقى ۋە جاپالىرىدىن لىرىك قەھرىمانىنىڭ بەدەنلىرى ئۆتمە- تۆشۈك، ئۇنىڭ كاساپىتىدىن جان ئۆز ئىختىيارىدىن تەن چەتتە قېلىپ، تەن مۈلكىنى جان تەرك ئەتكەن يەنى تەندىن جان، جاندىن تەن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولغان يۇيۇك ئىنسانپەرۋەر شائىر نەۋائىنىڭ كۈچلۈك تەنقىدى رىئالىزملىق روھقا ئىگە بولغان بۇ غەزىلى مەھىيەتتە

ئىنسانىي قەدىر-قىممەت، شان-شەرەف ئەرك-ھوقۇقنىڭ دەپسەندە قىلىنىشىغا قارىشى كۈچلۈك نارازىلىقنىڭ لىرىك شەكىلدە ئىپادىلىنىشىدىن ئىبارەت ئىدى.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا نەۋائى ئىجادىيىتىدە ئىپادىلەنگەن ھايات گۈزەللىكى، ئىنسانپەرۋەرلىك، ئادالەتپەرۋەرلىك قاتارلىق ئىلغار ئىجتىمائىي قاراشلارنىڭ ھەممىسى شائىر ياشىغان ئەينى دەۋرنىڭ ئومۇمىي مەدەنىيىتى، پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسى بىلەن چەمبەرچەش باغلانغان ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن تىراگىدىيە ۋە تىراگىدىيىلىك ئىستىتىك گۈزەللىك ماھىيەتتە-15 ئاسىر جەمئىيىتىنىڭ رېئال ھالەتلىرى ۋە شائىرنىڭ بۇنىڭغا قارىتا بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇشىنىڭ مەھسۇلىدۇر. نەۋائى ئىجادىيىتىدىكى ئىجتىمائى ھاياتنى پەلسەپە، ئەخلاق، ئېتىقاد، غايە، سەنئەت نۇقتىسىدىن قوش يۆنىلىشلىك ئىپادىلەشتەك بۇ خىل ستىرولۇق ئالاھىدىلىك ۋە ئۆزگىچە خاسلىق بۇگۈنكى كۈندە بىزنىڭ نەۋائى مىراسلىرىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭغا ھەققانىي ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسىدە ئىلمىي بولغان دىئالېكتىكىلىق تەپەككۇر ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق پوزىتسىيە قوللىنىشىمىزنىڭ زۆرۈرلىكىنى تەلەپ قىلىدۇ.

پايدىلانمىلار:

(1) ئا، مەمتىمىن «نەۋائىنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش»، «بۇيۇك شائىر ئەلىشىر نەۋائى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001-يىلى نەشرى 33-بەت.

(2) نەۋائى «غەزەللەر ۋە شەرھى» ئۆزبېكچە تاشكەنت 1991-يىلى نەشرى 3-، 4-، 5-6-بەتلىرى

(3) نەۋائى «ھەيرەتۈل ئەبرار «شىنجاڭ ياش ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1991-يىلى نەشرى 15-بەت

(4) نەۋائى «ھەيرەتۈل ئەبرار» شىنجاڭ ياش ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1991-يىلى نەشرى 20-، 28-بەتلەر

(5) ئەلىشىر نەۋائى «غەزەللەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982-يىلى نەشرى 99-بەت

(6) ئەلىشىر نەۋائى «غەزەللەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982-يىلى نەشرى-275 بەت

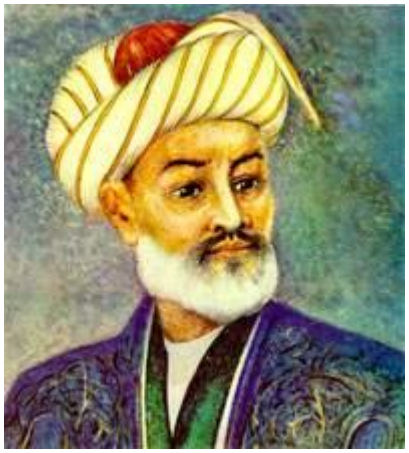
(ئاپتورى: قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتوتى فىلولوگىيە فاكۇلتىتى ئوقۇتقۇچىسى، ماگىستىر)

مەنبە: شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ژورنىلى، 2008 -يىللىق 2- سان

6. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئاناتولىيەدىكى تەسىرى

يۈسۈپجان ياسىن

بۇ ماقالىنى بۈيۈك شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقىغا بېغىشلايمىز.

15-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا خوراساندا ئەدەبىي ئىجادىيەت، سىياسىي ۋە مەدەنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائى مەشھۇر شائىر، سەنئەتكار، ئالىم، مۇتەپەككۇر ۋە دۆلەت ئەربابى سۈپىتىدە تۈركىيەلەرنىڭ تەپەككۇر ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا يېڭى بىر دەۋر ياراتقاندى. فرانسۇز شەرقشۇناسى جون پائۇل روكس بۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن مەدەنىي ھاياتتىن سۆز ئاچقاندا، نەۋائىنىڭ تارىخىي تۆھپىسىگە يۇقىرى باھا بەرگەن ۋە «قائىدىلىك ۋە نازۇك روھلۇق ھۆكۈمدار ھۈسەيىن بايقارا چاغاتاي تۈركچىسىدە مۇھىم ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنى ياراتقان شائىر ۋەزىرى مىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ياردىمى بىلەن ھېراتنى شەرقنىڭ فلورېنسىيەسىگە ئايلاندۇردى. بۇ پەۋقۇلئاددە بىر دەۋر ئىدى»① دەپ خاراكتېرلەندۈرگەن.

نەۋائى شېئىر، دىن – تەسەۋۋۇپ، ئەخلاق، تارىخ، تەزكىرە ۋە ھۆججەتشۇناسلىق قاتارلىق ساھەلەردە 30 پارچىگە يېقىن ئەسەر يازغان ۋە تۈركىي تىلدىكى نۇرغۇن ئەدەبىي تۈرنىڭ باشلامچىسى بولغان، يەنى تۈركىي تىلدىكى تۇنجى خەمسەنى ئۇ يازغان، تۈركچە تۇنجى شائىرلار تەزكىرىسى ئۇنىڭ تەرىپىدىن قەلەمگە ئېلىنغان. ئاروز بىلەن مۇناسىۋەتلىك تۇنجى نەزەرىيىۋىي ئەسەرنى ئۇ يارىتقان . دىۋانغا ئىسىم قويۇش ئەنئەنىسى ۋە بۇ خىل ئەسەرنى دىباجە بىلەن باشلاش ئۇسۇلى تۇنجى قېتىم ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە كۆرۈلگەن. نەۋائىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە تۈرك-ئۇيغۇر ئېدىئولوگىيە تارىخدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئىنسانىي مەركەز قىلىشتىن ئىبارەت باش تېما ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلۇپ تۈرلۈك نوقتىدىن تەھلىل قىلىنغان. نەۋائى كاتتا ۋە باي بىر يۈرۈش ئەسەرلىرى بىلەن بىر تەرەپتىن كلاسسىك چاغاتاي شېئىرىيىتىنى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىسىگە چىقارغان، يەنە بىر تەرەپتىن چاغاتايچىنىڭ يۈكسەك بىر ئەدەبىي تىل ئىكەنلىكىنى گۈزەل ئۆرنەكلەر بىلەن ئىسپاتلىغان. دېمەك، نەۋائى ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە ئىپادە قىلغان پىكرىي ۋە بەدىئىي ئۇستۇنلۇكى بىلەن چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بۈيۈك ۋەكىلگە ئايلانغان. نەۋائىنىڭ دەۋرىدىكى ھۇسەيىن بايقارا ئۇنىڭغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىپ : «قابىلىيەتنىڭ يۇلتۇزىنى ئەڭ ئىپتىدائى دەرىجىدىن ئەڭ يۈكسەك چوققىغا قەدەر كۆتۈرگەن ۋە خورلۇق تۈپرىقىدىن پەلەكنىڭ چېكىگە قەدەر يەتكۈزگەن»②دەپ تەرىپلىسە، بابۇر شاھمۇ «ئەلىشىر بەگ تەڭدىشى يوق ئادەم ئىدى .تۈركىي تىلدا شۇنداق شېئىرلارنى يېزىپتۇكى، ھېچكىم ئۇنىڭچىلىك كۆپ ھەم ياخشى يازغان ئەمەس»③ دەپ خاراكتېرلەندۈرگەن. نەۋائىنىڭ شۆھرىتى ۋە ئەسەرلىرى ئاشۇ دەۋردىلا ئوتتۇرا ئاسىيادىن ھالقىپ، ئىران، ئىراق، ھىندىستان، كاۋكاز، ئىدىل بويلىرى، قىرىم، ئاناتولىيە(ئانادولۇ) ۋە رۇمەلىگە قەدەر تارقالغان. مەشھۇر شەرقشۇناس ۋ.ۋ. بارتولد بۇ ھەقتە توختىلىپ: «ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىدىن بۇرۇن ياشىغان شائىرلارنىڭ ھەممىسىدىن ھالقىپ كەتتى. ئۇ پارسچىمۇ يازدى. لېكىن ھەقىقىي تۈرك شائىرى سۈپىتىدە شۆھرەت قازاندى. ئەسەرلىرى توبۇل شەھىرىدىن ئىستانبۇلغا قەدەر بولغان رايونلاردا پۈتۈن تۈركىلەر ئۇچۇن كلاسسىك ئەدەبىياتقا ئايلاندى»④ دەپ كۆرسەتكەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغىنىدەك، نەۋائى تۈركىي تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى بىر مەدەنىيەت جۇغلانمىسى سۈپىتىدە ئەڭ ئىنچىكە بىر سۈزگۈچتىن ئۆتكۈزگەن ۋە بۈگۈنكى كۈندە چاغاتاي تىلى دېگەن نام بىلەن ئاتىلىۋاتقان ئەدەبىي تىلگە ئۆزىنىڭ نامىنى بېرىپ، ئۇنى «نەۋائى تىلى«،» نەۋائى تەرزى» دەپ تەرىپلىنىدىغان بىر تىلغا ئايلاندۇرغان بۈيۈك بىر سەنئەتكار ئىدى. بۇ ئالاھىدىلىكى بىلەنمۇ نەۋائى دۇنيادا يېگانە بىر شەخستۇر. ئۇنىڭ سىرتىدا دۇنيادا ھېچقانداق بىر تىل بىر شائىرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان ئەمەس.

نەۋائىنىڭ ھايات چېغىدىلا ئىجادىيىتىنىڭ تەمۇرىيلار چىگرىسىدىن ھالقىپ شۇنچە كەڭ جۇغراپىيىلىك دائىرىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئۇسلۇبى ۋە ئەدەبىي كامالىتىنىڭ ئۇستۇنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى .بۇنىڭدىن باشقا تېررىتورىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىن غەربىي ئاسىيا ۋە شەرقىي

ياۋروپاغا قەدەر كېڭەيگەن تىمۇرىيلارنىڭ شۇ مەزگىلدە قوشنا مەملىكەتلەر بىلەن بولغان مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىنىمۇ نەۋائى تەسىرىنىڭ كېڭىيىشىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.

15-ئەسىردە تىمۇرىيلار بىلەن ئوسمانلىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كۈچىيىپ، ئىككى مەملىكەت ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەت ۋە ئىلىم-پەن ئالاقىسى قويۇقلاشقان. بۇ چاغدا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدىن قازىزادە رۇمى، فەناري ئالى قاتارلىق بىر مۇنچە ئىلىم ئىگىلىرى ھېرات، بۇخارا ۋە سەمەرقەندكە كېلىپ ئۆگىنىش، ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. ئوسمانلى شائىرلىرىدىن شەيخى، ئابدۇللاھ ئىلاھى، مەلىھى، كاستامونۇلۇ جامى، ئۇمەر رۇشەنى، بۇرسالى قەندى، بەھىشتى سىنان، جەمىلى ۋە كاتىبى قاتارلىقلارمۇ تۇرلۇك سەۋەپلەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى زىيارەت قىلىپ، بۇ يەردە مەيدانغا كەلگەن ئىلمىي ۋە ئەدەبىي تەرەققىيات بىلەن يېقىندىن ئۇچراشقان. بۇلار تىمۇرىيلارنىڭ ئەدەبىيات مەھسۇللىرىنى ئوسمانلى تۈركلىرىگە تونۇشتۇرۇشتا مۇھىم ۋاستە بولغان. ئوسمانلى سۇلتانلىرىدىن مۇرات (1421-1451)II ، فاتىھ سۇلتان مەھمەت(1451-1481)II، بەيازىد(1481 -1512)II، ياۋۇز سۇلتان سەلىم (1512-1520) ۋە قانۇنى سۇلتان سۇلەيمان(1520-1566) قاتارلىقلار ئىلىم – پەن ۋە سەنئەتنىڭ ھامىسى بولۇپ، بۇ سۇلتانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. ئۇلارنىڭ مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن يۈرگۈزگەن بەزى قارار ۋە تەدبىرلىرى ھەتتا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى سىرتىدىكى ئىلىم ئىگىلىرى ۋە ئەدىپ – شائىرلارنىمۇ جەلپ قىلغان. نەتىجىدە تىمۇرىيلار مۇھىتىدا يېتىشكەن بىر قىسىم ئالىم ۋە شائىرلار ئاناتولىيە ۋە ئىستانبۇلغا بېرىپ، ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. بۇلاردىن ئەلى قۇشچى ۋە فەتھۇللاھ شىرۋانى قاتارلىقلار ئوسمانلىلارنىڭ ماتېماتىكا ۋە ئاستىرونومىيە ئىلمىگە كۆپ ھەسسە قوشقان. تۈركىيە ئالىمى جەمال كۈرنازنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، 15- ئەسىردىن باشلاپ تاكى 19- ئەسىرگە قەدەر خوراسان، ئىران، ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدىكى سەمەرقەند، بۇخارا ۋە قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەردىن ئالىم، شائىر ۋە باشقا سەنئەت ئەربابلىرىدىن بولۇپ جەمئىي 88 كىشى ئوسمانلى تەۋەسىگە بېرىپ، ئىجادىيەت ۋە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئابدۇللاھ نىدائى دېگەن شائىرنىڭ قەشقەرلىك كىشى ئىكەنلىكى مەلۇم.⑤ ئەيۇبتىكى قەشقەر خانىقاسىنىڭ شەيخى بولغان ئابدۇللا نىدائىنىڭ «رىسالەئى ھەققىيە» دېگەن ئەسىرى تەسەۋۋۇپ ۋە خانىقا ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان ئەسەرلەرنىڭ بىرىدۇر .تۈركىيەدە گۇللەر نۇھئوغلۇ تەرىپىدىن تەييارلانغان «ئابدۇللا نىدائى قەشقەرى ۋە، رىسالەئى ھەققىيە››» (تەتقىقات – مەتىن – تەرجىمە) دېگەن كىتاب 2004 – يىلى ئىستانبۇلدىكى سىمۇرغ نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. ئەسەردە ئابدۇللا نىدائىنىڭ ھاياتى، تەسەۋۋۇپ ئىدىيىسى ۋە ئەسەرلىرى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلىش بىلەن بىرلىكتە «رىسالەئى ھەققىيە» دېگەن ئەسەرنىڭ تۈركچە تەرجىمىسى بېرىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، ئەسەرنىڭ ئۇچ خىل قولىيازما نۇسخىسى سېلىشتۇرۇلۇپ پارسچە مەتنىمۇ تۈرغۇزۇلغان. ئابدۇللاھ نىدائى ھەققىدە يەنە تۈركىيەلىك

ئازمى بىلگىن دېگەن تەتقىقاتچىمۇ ئىزدەنگەن. ئۇ يازغان «ئابدۇللاھ نىدائى ۋە ئۇنىڭ ئىككى شېئىرى» دېگەن ئەسەر ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىدىغان «تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى» ژورنىلىنىڭ 27- سانىدا ئىلان قىلغان. بۇ شائىرلار ھەققىدىكى مەلۇماتلار ناھايىتى چەكلىك ھەم ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ ئەسەرلىرى كۇنىمىزگە قەدەر يېتىپ كىلەلمىگەن بولسىمۇ، 15- ئەسىردىن كېيىن شائىرلار ئۇچۇن بىر خىل ئەدەبىي ئەنئەنىگە ئايلانغان نەۋائىنى ئۆرنەك قىلىشتەك ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىن قارىغاندا، بۇ شائىرلارنىڭ ئوسمانىللاردا نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ كۆچۈرۈپ تارقىتىلىشىدا ۋە ئۇنىڭ تەسىرىنىڭ ئىزچىل داۋام قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى جەزىملەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا ئۆزلىرىمۇ شائىر بولۇپ، شېئىر توپلاملىرىنى مىراس قالدۇرغان فاتىھ ۋە بەيازىدIIقاتارلىق سۇلتانلار ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئوسمانلى تەۋەسىدە ئورتاق تىل ۋە ئورتاق بىر ئەدەبىي ئەنئەنە يارىتىشقا تىرىشقان. تىموريلار ئىمپېرىيىسىدە دۆلەت يېزىقى سۈپىتىدە قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ 15- ئەسىردە ئوسمانىللار سارىيىدىمۇ ھېمايە قىلىنىشى ۋە سارايدا ئوتتۇرا ئاسىياغا ئالاقىدار بىر دېۋاننىڭ تەسىس قىلىنىشى مۇشۇنداق بىر ئارزۇ نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن. بەيازىدIIگە ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىتىش ئۇچۇن يېزىلغان بىر رىسالە ھازىر ئىستانبۇل مىللەت كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ساراي تەشكىلاتىدا ئوتتۇرا ئاسىيا خانلىقلىرى بىلەن رەسمىي خەت ـ ئالاقە قىلىشقا مەسئۇل مەخسۇس كاتىپلار بار ئىدى. «باخشى» ئۇنۋانىدا ئاتالغان بۇ مەمۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋە ئىلمىي ۋەزىيىتىنى پىششىق بىلىدىغان ھەم ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن كىشىلەردىن تەيىنلەنگەنلىكى مەلۇم. شەيخزادە ئابدۇرەززاق باخشىمۇ فاتىھ سۇلتان مەھمەت دەۋرىدە مۇشۇنداق بىر ۋەزىپە بىلەن ئىستانبۇلدا تۇرغان ئىدى .1474-يىلى شەيخزادە ئابدۇرەززاق باخشى ئۇچۇن فەنارىزادە قادى ئالى ئىستانبۇلدىن مەكتۇپ ئەۋەتىپ، نەۋائى تۇغۇلۇشتىن ئىككى يىل بۇرۇن «قۇتادغۇ بىلىگ»نىڭ ھېراتتا ئۇيغۇر يېزىغىدا كۇچۇرۇلگەن بىر نۇسخىسىنى توقاتتىن ئەكەلدۇرگەن. فاتىھ سۇلتان مەھمەتنىڭ ئۇزۇن ھەسەنگە قارشى غەلىبىلىك ھالدا ئاخىرلاشقان ھەربىي يۇرۇشىدىن كېيىن تۇرلۇك مەملىكەتلەرگە ئەۋەتىلگەن زەپەرنامىلار ئىچىدە ھەر ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا خانلىقلىرىغا ئەۋەتىلىش ئۇچۇن ئۇيغۇر ۋە ئەرەب يېزىقلىرى بىلەن 1474- يىلى يېزىلغان يارلىقنىڭمۇ شەيخزادە ئابدۇرەززاق باخشى تەرىپىدىن قەلەمگە ئېلىنغانلىقى مەلۇم. بۇ زات ئاياسوفيا كۇتۇپخانىسىدا 4757 نۇمۇرلۇق تىزىملىكتە ساقلىنىۋاتقان، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق»نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئۇيغۇر ۋە ئەرەب يېزىقلىرىدا يېزىلغان بىر مەجمۇئەنى تۇزۇش ۋە كۆچۈرۈش ئىشىنى 1479- يىلى تاماملىغان.⑥ فاتىھنىڭ ھىچقانداق بىر نەزەرىيىنى ئىلگىرى سۈرمەستىن ئوسمانلى تۈركلىرىگە ئۇيغۇرچىنى تۇنۇتۇپ، خوراسان ئەدىپلىرى بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇش شارائىتىنى يارىتىپ، ئەدەبىي تىل بىرلىكىنى تەدبىقلىنىش ساھىسىگە ئېلىپ كىرىشى تۈرك مەدەنىيەت تارىخىدا ئەھمىيەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدىغان نوقتىدۇر. بەيازىدIIنىڭ شېئىرلىرىدا شەرق تەسىرى كۆزگە چېلىققىنىدەك، نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ

ئوغۇز شۇبسىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ كۆرۈلۈشى ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدا مەيدانغا كەلگەن تىل ۋە ئەدەبىي ئالاقىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ.⑦ دېمەك، 15- ئەسىردىن ئىتىبارەن تىمۇرىيلار بىلەن ئوسمانلىلار ئوتتۇرىسىدا جانلانغان ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي مۇناسىۋەتلەر ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى ئىلىم-پەن ۋە ئەدەبىيات ئالاقىسىنى كۈچەيتىپ، ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىش دەۋرىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن. نەۋائىنىڭ ئوسمانلى ئەدەبىياتىدىكى تەسىرى مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا بارلىققا كەلگەن.

نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرى فاتىھ سۇلتان مەھمەت دەۋرىدىلا ئوسمانلى شائىرلىرىغا تۇنۇلۇشقا باشلىغان. نەۋائىنىڭ ئاناتولىيەدىكى تەسىرىگە دائىر دەستلەپكى مەلۇماتلارنى بىز ئوسمانلىلاردا بارلىققا كەلگەن شائىرلار تەزكىرىلىرى بىلەن دىۋان ئەدەبىياتىغا مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەردىن ئۇچرىتىمىز. شۇنىسى ئېنىقكى، شائىرلار تەزكىرىلىرىدە نەۋائىنىڭ بىئوگرافىيىسى ۋە شېئىرلىرى ھەققىدە تولۇق مەلۇماتلار ئۇچرىمايدۇ. بۇ نەۋائىنىڭ ئاناتولىيەدە ياشىمىغانلىقى ۋە ئوسمانلى تۈركچىسىدىن پەرقلىق بولغان بىر تىل شۇبسىنى قوللانغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. لېكىن نەۋائىنىڭ تەزكىرىلەردە ئورۇن ئېلىشى شېئىردىكى ئۇسلۇب مەسىلىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. چۈنكى تەزكىرىلەردە بەزى شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدا كۆرۈلگەن شەكىل ۋە ئۇسلۇبنىڭ مەنبەسىنى ياكى باشلانغۇچىنى كۆرسىتىپ بېرىش ئېھتىياجى نەۋائىدىن سۆز ئېچىلىشنىڭ مۇھىم سەۋەپلىرىدىن بىرى ئىدى. كلاسسىك ئوسمانلى شېئىرىدا نەۋائى ئاناتولىيە تۈرك ئەدەبىياتى مەيدانغا كېلىشتىن بۇرۇن شەكىللەنگەن بىر ئەدەبىي ئېقىم(مەكتەپ)نىڭ ۋەكىلىدۇر. ئاناتولىيە شائىرلىرى ئۇنى ۋە ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى يېتەكچى قىلغان. كىشىلىكىگە ھۆرمەت ھېسىياتىدا بولغان، نەۋائىنى ئەدەبىي تەرەپلىرى بىلەن شېئىرلىرىگە تېما قىلغان. ئوسمانلىلاردا ئۆز ساھەسىدە ئېقىم تەشكىل قىلغان شائىرلار ئۇنىڭ ئىسمىنى شېئىرلىرىدا ئەسلەشنى بىر خىل ئېھتىياج دەپ قارىغان.

تەزكىرە ئاپتورلىرى ئوسمانلى شائىرلىرى بىلەن نەۋائى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىن سۆز ئاچقاندا، بەزىدە ئۇلارنىڭ نەۋائى بىلەن بىۋاستە كۆرۈشكەنلىكىنى، بەزىدە نەۋائى بىلەن مەكتۇپلاشقانلىقىنى، بەزىدە نەۋائىنىڭ شېئىرلىرىگە نەزىرە يازغانلىقىنى تىلغا ئالغان.

تەزكىرىلەردىن ۋە يېزىلغان نەزىرەلەردىن ئاناتولىيەدە نەۋائى تەسىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى ئىككى دەۋر بويىچە چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. بىرىنچى دەۋر فاتىھ دەۋرىدۇر. بۇ دەۋردە بەزى دۆلەت خادىملىرى ۋە شائىرلار، يەنى مەھمۇد پاشا، سىنان پاشا، ئاھمەد پاشا ۋە كارامانلى نىزامى قاتارلىقلار ھېراتتىكى جامى ۋە نەۋائى بىلەن يېقىن ئالاقە ئورناتقان ۋە ئۇلارنىڭ ئىجادىيەتلىرى بىلەن ئۇچرىشىشقا باشلىغان. بۇ، 1465- يىلى تۇنجى دىۋاننى يازغان نەۋائىنىڭ شۆھرىتىنىڭ ئاشۇ يىللاردا ئاناتولىيەگە قەدەر يېتىپ بارغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .ئىككىنجى دەۋر بولسا بەيازىدIIدەۋرىدۇر. بۇ دەۋردە

نەۋائى تەرىپىدىن يازىلغانII گە ئالاھىدە ھاۋالە بىلەن ئەۋەتىلگەن ئوتتۇز ئۈچ پارچە غەزەلگە ئاھمەد پاشا نەزىرە يېزىشقا بۇيرۇلغان. ئاھمەت پاشا نەۋائىنىڭ «ئان ئالڭ» ۋە «ئان بىرلە بەھس» رادىفلىق غەزەللىرىنىڭ ھەر بىرىگە قىرق پارچىگە يېقىن نەزىرە يازغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ غەزەللەر ئوسمانلىلار تۈپرىقىدا مەشھۇر شېئىرگە ئايلانغان ۋە نەۋائىنىڭ ئەسلى تەسىرىمۇ بۇ دەۋردە ھېس قىلىنىشقا باشلىغان. ھەتتا بۇ مەزگىلدە شائىرلار نەۋائىنىڭ ھايات سەرگۈزەشتلىرىنىمۇ يېقىندىن ئۆگەنگەن.

تەزكىرىلەردىكى ئەڭ دىققەتنى تارتقان ۋە كېيىنكى كۈندە تەتقىقاتچىلار ئارىسىدا كۆچلۈك مۇنازىرە قوزغىغان بىر نوقتا نەۋائى بىلەن ئاھمەت پاشانىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىدۇر. ئاھمەت پاشا فاتىھ سۇلتان مەھمەت دەۋرىدىكى ئەڭ مەشھۇر شائىر ئىدى. ئوسمانلىلارنىڭ شۇ دەۋردىكى يەنە بىر بۈيۈك شائىرى نەجاتىدىن باشلاپ شائىر ۋە تەنقىتچىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۇنى «ئۇستاز» دەپ بىلگەن .بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئاھمەت پاشانىڭ شېئىرلىرى ھۆسەيىن بايقارانىڭ ئوردىسىدا ئوقۇلغان، جامى ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى يۇقىرى باھالىغان. لېكىن تەزكىرىلەردىكى بەزى بايانلار كېيىنكى كۈندە كۆچلۈك مۇنازىرىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغىمۇ سەۋەپ بولدى. يۇقىرىدىمۇ بايان قىلىنغىنىدەك، ئاشىق چەلەبى تەرىپىدىن تىلغا ئېلىنغان «نەۋائى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئوتتۇز ئۈچ پارچە غەزەل بەيازىدIIنىڭ بۇيرىقى بويىچە ئۆرنەك قىلىپ يېزىش ئۈچۈن ئاھمەت پاشاغا بىرىلگەن» دېگەن مەلۇمات كىنالىزادە يازغان تەزكىرىدە تېخىمۇ كۆچەيتىلىپ، «ئاھمەت پاشانىڭ كۆچلۈك شېئىرلانى يېزىش خىسلىتى نەۋائىنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇغاندىن كېيىن باشلانغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ مەلۇماتقا ئاساسەن 1840- يىلىدىن باشلاپ نۇرغۇن تۈرك ئالىملىرى ئاھمەت پاشانىڭ ئەدەبىي سالاھىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە نەۋائىنىڭ كۆچلۈك تەسىرى بولغان دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلگەن. بۈگۈنكى كۈندىمۇ بۇ قاراشنى ھىمايە قىلىدىغانلار يەنىلا كۆپ. لېكىن م. فۇئاد كۆپرۈلۈ بۇ خىل قاراشنى رەد قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرى فاتىھ دەۋرىدىلا تۈركىيەدە شۆھرەت قازانغان ۋە ئاھمەت پاشامۇ ئۇنىڭغا نەزىرەلەر يازغان. لېكىن ئاھمەت پاشانىڭ ئەدەبىي سالاھىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە نەۋائىنىڭ ھېچقانداق بىر تەسىرى بولمىغان ۋە بولالمايتتى. نەۋائىنىڭ شۆھرىتى تۈركىيەدە يېيىلغان چاغدا ئاھمەت پاشامۇ مەملىكەتنىڭ بۈيۈك شائىرى سۈپىتىدە تۇنۇلۇپ بولغان@ فۇئاد كۆپرۈلۈنىڭ قارىشىچە، نىيازى، شەيخى، ئاتايى ۋە مەلىھى قاتارلىق ئۇستات شائىرلارنىڭ تەسىرىدە يېتىشكەن، شۇنىڭدەك يەنە شېئىرلىرىدا ساۋەجى، كەمال خوجەندى، كاتىبى، ھاپىز ۋە جامى تەسىرلىرىمۇ كۆرۈلگەن ئاھمەت پاشا ئوسمانلى شائىرلىرى ئىچىدە نەۋائى شېئىرلىرى بىلەن ئەڭ دەستلەپ ئۇچراشقان ۋە نەۋائىنىڭ شېئىرلىرىگە تۇنجى بولۇپ نەزىرە يېزىش ئارقىلىق ئۇنىڭ تەسىرىنىڭ ئوسمانلىلاردا يېيىلىشىغا يول ئاچقان كىشى ئىدى.

تەزكىرىلەردە نەۋائى بىلەن بىۋاستە كۆرۈشكەنلىكى رىۋايەت قىلىنىدىغان شائىرلامۇ بار. مەسىلەن، بەسرى، قەندى ۋە بەھىشتى قاتارلىقلار. بۇلاردىن بەسرىنىڭ نەۋائى شېئىرلىرىنى ئاناتولىيەگە تۇنجى

قېتىم ئېلىپ بارغان كىشى ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ. نەۋائىنىڭ ئاناتولىيەدىكى بەزى شائىرلار ۋە دۆلەت خادىملىرى بىلەن مەكتۇپلاشقانلىقىمۇ مەلۇم. مەنبەلەرگە قارىغاندا، نەۋائى بىلەن مەكتۇپلاشقانلاردىن بىرى باش ۋەزىر ھەم شائىر ماھمۇد پاشا(ئادنى) ئىدى. ئۇنىڭ ئاھمەد پاشا، ھايالى، رەھمى ۋە باقى قاتارلىق شائىرلارنىڭ شۆھرىتى ئارقىلىق خوراسان تەۋەسىدە يېقىندىن تونۇلغانلىقى ۋە ئەسەرلىرىنىڭمۇ بۇ تەرەپلەردە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ.

فاتىھ ۋە بەيازىدIIدەۋرلىرىدە ئىستانبۇل ساراىيى(ئوسمانلى ئوردىسى) ھېرات ساراىيى بىلەن، ئۇزۇن ھەسەن ئۇرۇشىدىن كېيىن ئاق قويۇنلۇ ساراىيى بىلەن ناھايىتى دوستانە مۇناسىۋەتتە بولغان. ئىسلام شەرقى بولۇپمۇ تۈرك ئەللىرى بىلەن، ھەتتا ھىندى ساراىيى بىلەن ئاناتولىيە ئوتتۇرىسىدا پىكرىي ۋە ئەدەبىي ئالاقىلار داۋام قىلغان. بۇ ئىككى ھۆكۈمدار باشقا مەملىكەتلەردىكى مەشھۇر ئالىم ۋە شائىرلارنى ئۆز ساراىيىغا ئېلىپ كىلىشكە مۇمكىن بولمىسا، ئۇلارغا ھەدىيە ۋە جائىزە ئەۋەتىش، مەكتۇپلىشىش ئارقىلىق تۈرك ۋە ئىسلام ئەللىرى ئىچىدە مەنىۋىي نوپۇزىنى ئاشۇرۇشقا تىرىشقان. بەيازىدIIمۇ دادىسىغا ئوخشاش مەشھۇر شائىر جامى بىلەن مەكتۇپلىشىپ تۈرغان ۋە ئۇنىڭغا ھەر يىلى مىڭ دىنار ئەۋەتكەن. نەۋائىنىڭ شۆھرىتىمۇ 15- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، يەنى بەيازىدIIدەۋرىدە پۈتۈن تۈركىيەگە تارالغان. ئەسەرلىرى ساراىدا ۋە ئەدەبىي سورۇنلاردا كۆچلۈك ئالقىشقا ئىرىشكەن. نەۋائى «دىۋان»لىرىمۇ ئوسمانلى ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئۆزىگە ھەدىيە ئەۋەتكەنلىكىدىن سۆز ئېچىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتىن باشلاپ نەۋائىگە نەزىرە يېزىش ئوسمانلى شېئىرىيىتىدىكى مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك سۈپىتىدە كۆرۈلۈشكە باشلىغان.

16-ئەسىردە ئوسمانلىلاردا دىۋان ئەدەبىياتى گۈللەنگەن. بۇ ئەسىردىكى ئوسمانلى ئەدەبىياتىدا جامى بىلەن نەۋائىنىڭ كۆچلۈك تەسىرى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. ئىران ئەدەبىياتى يېتۈشتۈرگەن بۈيۈك كلاسسىكلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋەكىلى بولغان جامىنىڭ بىر يۇرۇش ئەسەرلىرى بۇ مەزگىلدە تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنغان، بولۇپمۇ مەسنەۋىلىرى ئوسمانلى مەسنەۋىلىرىگە ئۆرنەك بولغان. نەۋائىگە كەلسەك، چاغاتاي ئەدەبىياتى مۇھىتىغا مەنسۇپ بۇ شائىرنىڭ شېئىرلىرى ئەدەبىي سورۇنلاردا يۇقىرى نوپۇزغا ئىرىشىپ، بىر مۇنچە ئەسەرلىرى تەرجىمە قىلىنغان ۋە تەقلىد قىلىنغان. نەۋائىگە بولغان مەپتۇنلۇق كۆچەيگەن. بەيازىدIIنىڭ ئاماسىيادىكى كۈتۈپخانىسىدا نەۋائىنىڭ «دىۋان»نى قويۇلغىنىدەك، ياۋۇز سۇلتان سەلىم (1512- 1520 (نەۋائىنىڭ ئىجادىيىتىگە تولىمۇ ھەيران ئىدى. قانۇنى سۇلتان سۇلايمان (1520-1566) مۇ نەۋائىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇنىڭ ئۇچ پارچە كىتابىنى ئۆزىنىڭ كىتاپخانىسىغا ئالدۇرغان. نەۋائىنىڭ نوپۇزى ئاستىدا شېئىرلىرىگە چاغاتايچە نەزىرە يېزىش ئەۋج ئالغان، 16- ئەسىردە ياۋۇز سۇلتان سەلىمدىن باشلاپ ھاپىز، ئەجەم، نىيازى، سانى، ئازمى، سەلاھى، كۈرت شۈكرۈ ۋە ھازانى قاتارلىق بىر مۇنچە شائىر نەۋائىگە چاغاتايچە نەزىرەلەر يازغان. چاغاتاي شۇنىسىدە نەۋائىگە نەزىرە يېزىش تۈركىيىدە كېيىنكى ۋاقىتلاردا تېخىمۇ كۈچىيىپ

مودىغا ئايلانغان. بۇ مودا تانزىماتقا قەدەر(1840- يىلى (كۆچلۈك تۈرده داۋام قىلغان[9] ئاناتولىيەده كېيىنكى ۋاقىتلاردا خەمسە يازغان بارلىق شائىرلار نەۋائىنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىشنى ئۇنۇتمىغان. مەسنەۋىچىلەرمۇ ئۇنىڭ مەسنەۋىلىرىدىن پايدىلانغانلىقى ئۈچۈن ئەسەرلىرىنىڭ مۇقەددىمىلىرىده نەۋائىنىڭ نامىنى ھۆرمەت ۋە سۆيگۈ بىلەن تىلغا ئالغان. دۇكاكىنزاده ياھيا بەي «گۈلشەنى ئەنۋار» دېگەن مەسنەۋىسىده نەۋائىنى مۇنداق تەرىپلەيدۇ:

مىر نەۋائى گۈلى بىخاردۇر،
خەمسەسى بىر نافەئى تاتاردۇر.
سۆزلەر بىدۇر ئىشق ئودىنۇن سەرسەرى،
ھەر بىرى بەھرى غەزەلۇن گەۋھەرى.
ۋەسفەدەمەم زاتى خىرەد مەندىنى،
ئەينى ئەجەم گۆرمەدى مانەندىنى
گەرچى سەقىل ئولدى ۋەلى زەر گىبى،
سۆزلەرىنۇن قىممەتى گەۋھەر گىبى[10] .

يەشمسى:

(مىر نەۋايى تىكەنسىز گۈلدۇر)
(خەمسەسى تاتارنىڭ مۇشكىدۇر)
سۆزلىرىدۇر ئىشق ئوتىنىڭ شاملى)
(ھەر بىرى غەزەل بەھرىنىڭ گۆھرى)
(تەرىپلەش قىيىن پاراسەت زاتى مەندىنى)
(شۇ ئەجەم كۆرمىدى ئۇنىڭ خىلىنى)
(گەرچە ۋەزنى بولسىمۇ ئالتۇن كەبى)
(سۆزلىرىنىڭ قىممىتى گۆھەر كەب)

باشقا ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش بىلەن بىرلىكتە جامىنىڭ بىر مۇنچە ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلغانلىقى ئۈچۈن «جامىئى رۇم» دېگەن لەقەم بىلەن تۇنۇلغان شائىر لامىئى «فەرھاتنامە» دېگەن ئەسىرنى نەۋائىنىڭ مەسنەۋىلىرىدىن پارچىلار توپلاش ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. تۈرلۈك سەۋەپلەر بىلەن ئىران ۋە خوراساندىن تۈركىيەگە كەلگەن شائىرلامۇ نەۋائىنىڭ شۆھرىتىنى تارقىتىش خۇسۇسىدا تەسىرلىك رول ئوينىغان. بۇلاردىن جەمىلىنىڭ سۆلتان سۈلەيمان ۋە ئىبراھىم پاشانىڭ نامىغا ئاتاپ تۈزگەن چاغاتايچە دىۋانى ئومۇمەن باشتىن ئاخىر نەۋائىگە يېزىلغان نەزىرە بىلەن تولغان[11] تەزكىرىلەردە نەۋائىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان شائىرلارنىڭ خېلى كۆپ ئىكەنلىكىدىن سۆز ئېچىلىدۇ.

بەزى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە قارىغاندا، 15 -ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ تاكى 19- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمغىچە بولغان مەزگىللەردە ئوسمانلى مۇھتىدا يېتىشكەن شائىرلار ئىچىدە 26 نەپەر شائىرنىڭ ئىجادىيىتىدە نەۋائىنىڭ تەسىرى كۆرۈلگەن. دەستلەپ باغدادتا كېيىن ئىستانبۇلدا ياشىغان ئەزەرى شائىرى فۇزۇلى نەۋائىنىڭ ئەڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان شائىر ئىدى .نەۋائىگە نەزىرە يېزىشتىمۇ فۇزۇلى ھەممىنىڭ ئالدىدا تۇرغان. ئۇنىڭدىن قالسا ئوسمانلى شائىرى مۇھىيى ئىككىنجى ئورۇندا تۇرغان. مۇھىيى نەۋائىگە ئاتاپ 61 پارچە نەزىرە يازغان⑫ ئوسمانلى ئەدەبىياتىدا نەۋائىگە يېزىلغان نەزىرىلەر ئومۇمەن نەۋائىنىڭ شېئىرلىرىنى تەقلىد قىلىش، نەۋائى بىلەن بەسلىشىش ۋە نەۋائىنىڭ نامى ۋە ئۇسلۇبىغا شېئىرلىرىدا ھەقلىق باھا ۋە ئورۇن بېرىشتىن ئىبارەت ئۇچ خىل شەكىل بىلەن يېزىلغان. 18- ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر شائىر نەدىمنىڭ نەۋائىنىڭ تىلى ۋە ئۇسلۇبىدا يازغان بىر نەزىرەسىدە مۇنداق دېيىلىدۇ:

بارۇپ كۆينىغا يىغلاماق تىلەدىم بىر سەدا تارتۇپ،
يۈگۈردى مىن ساری ئول غەمزە تىغى سۇرمە سا تارتۇپ.

ئالۇپ تىغىڭى ئىلگە ساچى زىرھىن سالمىش ئارھايا،
مىنىڭ قەسدىمگە قىلمىش ئۇچ تولۇق جامى سەفا تارتۇپ.

ئۇش ئول ئاھۇ كۆزىن قىلماغ ئىچۇن قىيماچ ئۆزە قىيماچ،
سالار دۇنباله نەخۇەت سۇرمەسن ئول پۇر جەفا تارتۇپ.

سەرئى كۆينىغا بارماق ئىختىيارىم بىلە تۇر سانمان،
گۆنۇلنى ئىلتۇرۇپ قۇۋۇەت بىلە زۇلفى دۇتا تارتۇپ⑬.

نەۋائىنىڭ<< دىۋان<<دىكى شېئىرلىرى ۋە مەسنەۋىلىرىدىن باشقا تەزكىرە ۋە مۇئاممالىرىمۇ ئاناتولىيە شائىرلىرىغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭ>> مەجالىسۇن نەفائىس <<دېگەن تەزكىرىسى -15 ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىەت تارىخىنى يورۇتىشتا مۇھىم مەنبە بولغاندىن سىرت ئاناتولىيە تەزكىرىلىرىگە ئۆرنەك بولۇش رولىنى ئوينىغان. ئوسمانلى ئەدەبىياتىدىكى تۇنجى شائىرلار تەزكىرىسى شەھنىڭ 1538 – يىلى نەۋائىنىڭ>> مەجالىسۇن نەفائىس<<كە تەقلىد قىلىپ يازغان «ھەشت بەخشت» دېگەن ئەسىرى ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن لاتىفى ، ئاشىق چەلەبى، بەغدادلى ئەھدى، ھاسان چەلەبى ۋە ئالى تەزكىرىلىرى يېزىلغان.⑭ نەۋائىنىڭ تەسىرى ھەققىدە مەشھۇر ئەزەرى ئالىمى، تىلشۇناس ئاھمەت جافەرئوغلۇ مۇنداق دەيدۇ: «پۇتۇن ھاياتىنى ئاڭلىق ھالدا تۇرك تىلىگە ۋە تۇرك مەدەنىيىتىگە بېغىشلىغان ئەلىشىر قىلغان داۋاسىنىڭ نەتىجىلىرىنى كۆرمىگەن بولسىمۇ، ئۆلۈمىدىن كېيىن نەچچە مىڭ كىلومېتىر يىراق جايلاردىن، يەنى ئىراندىن، تۇركىيەدىن، ئەزەربەيجاندىن،

سۇرىيەدىن، ھندىستاندىن ۋە ھېراتتىن توپ – توپى بىلەن يىتىشىپ چىققان نەچچە يۈز شاگىرتى ئۇنىڭ قۇرغان ئەدەبىيات مەكتىپىنى ۋە ئەدەبىي چاغاتاي شۇئىسىنى تۈركلۈكنىڭ ھەر بىر بولۇڭىغا قەدەر ئېلىپ باردى. ئوسمانلى ئەدەبىياتىنىڭ ئاھمەدى دائى، كارامانلى نىزامى، بەھتى، ئەمرى، دۆكاكىنزادە ئاھمەت، زاغى، فۇزۇلى، كاتىبى تەخەللۇسدىكى سەيدى ئالى رەئىس، نەدىمى قەدىم، فاسىم ئاھمەت دەدە، نەدىم، شەيخ گالىب، مۇئاككىدزادە م. پېرتېۋ، بەنلىزادە م. ئىززەتبەگ ۋە رەفىئى ئامىدى قاتارلىق شائىرلىرى چاغاتايچە شېئىرلار يېزىشقا باشلىدى. بۇ شېئىرلار چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ۋە ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئوسمانلى ئەدەبىياتىدىكى تەسىرىنىڭ مۇھىم ئۆرنەكلىرىدۇر.»⑮ ھەقىقەتەن نەۋائىنىڭ «دىۋان»لىرىدىكى 2600 دىن كۆپرەك غەزىلى ھەم ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەم ئاناتولىيەدە كۆپ ئوقۇلغان ئىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغىنىدەك، نەۋائىنىڭ ئەدەبىي تەسىرىگە ياندىشىپ، ئۇنىڭ تىلى — چاغاتاي تىل شۇئىسمۇ ئەزەرى، تۈركمەن ۋە ئوسمانلى ئەدەبىياتىدا ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كۆرسەتكەن ۋە نەۋائىنىڭ ئىزىدىن ماڭغان شائىرلارنىڭ ئىجادىيىتىدە تەدبىقلانغان. نەتىجىدە ئىدىقۇت ئۇيغۇر تىلى ۋە خاقانىيە تۈركچىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن چاغاتاي تىل شۇئىسىنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيگەن، نوپۇزى تېخىمۇ ئۆرلىگەن. بۇ تەسىر مەسلىسىنى فۇئاد كۆپرۈلۈ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» يازغان «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دېگەن ئەسىردە «تامامەن ئاڭلىق ۋە پىلانلىق بىر غەيرەت بىلەن چاغاتايچىنى پارسچىدىن ھېچقانداق بىر شەكىلدە كەينىدە قالمىغان، تېخىمۇ توغرىسى ئوخشاش شەكىلگە ئاساسەن ئىشلەنگەن بىر كلاسسىك شېئىر تىلىگە ۋە بىر مەدەنىيەت تىلىغا ئايلاندۇرغان نەۋائىنىڭ زور تەسىرى ئەسلى بۇنىڭدىن (15- ئەسىردىن- ئا)كېيىنكى ئەسىرلەردە ئۆزىنى كۆرسەتتى، نەۋائى دەۋرىدە تۈرك دۇنياسىغا چېچىلغان ساغلام ئۇرۇقلار 16- ئەسىردىن باشلاپ ھەر تەرەپتە مول ھوسۇللارنى بەردى. نەۋائىنىڭ ئۇتۇق قازانغان ئەڭ چوڭ ئىشى ئەڭ مەشھۇر ئەجەم ئۇستادلىرى بىلەن بىر قاتاردا ئورۇن ئېلىشىغا ئىمكانىيەت ياراتقان كەڭ ۋە تەۋرەنمەس شۆھرىتى سايىسىدە چاغاتايچىنى يالغۇز تەمۇرىيلار ۋە چاغاتايلار ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى يەنە قەشقەردىن قازانغا، قىرىمدىن تەبرىزگە ۋە ئىستانبۇلغا قەدەر پۈتۈن تۈرك ئەدەبىي مۇھىتىدا مەنسۇبي ئىتبارغا ئىرىشتۈرگەنلىكىدۇر»⑯ دەپ تەرىپلىگەن.

16-ئەسىردىن باشلاپ ماۋەرائۇننەھرى، خوراسان، ھندىستان (ھۆكۈمدار سارىيىدا)، خارەزم، قازان، قىرىم، ئىراندا ۋە ھەتتا تۈركمەنلەر ئارىسىدا نەۋائى تىلى يەنى چاغاتايچە يۈكسەك بىر مەدەنىيەت تىلى دەپ چۈشىنىلگەن ۋە» ئىرىشىش مۇمكىن ئەمەس بىر ئىدىئال ئۆرنەك» دەپ قارالغان نەۋائى ئەسەرلىرى بىلەن تۇنۇشۇش ئەدەبىي مەدەنىيەتنىڭ تولۇقلۇنىشى ئۈچۈن زۆرۈر دەپ ھېسابلانغان. شۇ ۋەجىدىن نەۋائى ئەسەرلىرىنى ئاسان ئوقۇش ۋە ياخشى چۈشىنىش مەقسىتىدە بۇ مەزگىلدىن باشلاپ بىر مۇنچە لۇغەتلەر، گراممماتىكا كىتابلىرى ۋە ئانتولوگىيە ئەسەرلىرى تۈزۈلگەن .ئوتتۇرا ئاسىيادا، ئىراندا، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدە، ئەزەربەيجاندا ۋە ھندىستاندا ھازىرغا قەدەر تۈزۈلگەن چاغاتاي شۇئىسىدىكى گراممماتىكا كىتابلىرى ۋە لۇغەتلەرنىڭ سانى خېلىلا كۆپ. ئالاھىدە دىققەتنى تارتىدىغان

بىر نوقتا شۇكى، بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى نەۋائىگە بېغىشلانغان. بۇنىڭ ئىچىدە بۇ يەردە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىكى 16 -ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاناتولىيەدە تۇرۇلگەن چاغاتايچە – تۈركچە «ئابۇشكا لۇغىتى»دۇر .ئاپتورى ۋە ئەسلى نامى نامەلۇم بولغان بۇ لۇغەتنىڭ تۈنجى مادداسى «قېرى ئايال» ياكى» ياشانغان ئەر» مەنىسىدىكى «ئابۇشكا» دېگەن سۆز بىلەن باشلانغاچقا، ئىلىم ساھەسىدە ئاشۇ نام بىلەن ئاتاش ئومۇملاشقان. ئاساسلىقى نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدىغان چاغاتايچە سۆزلەرنى ئوسمانلى تۈركچىسى بويىچە چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن تۇرۇلگەن بۇ لۇغەتتە يەنە مەۋلانە لۇتفى، مىر ھەيدەر مەزجۇپ، سۇلتان ئىسكەندەر مىرزا، ھۈسەيىن بايقارا ۋە بابۇر مىرزا قاتارلىق ئەدىپلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىنمۇ ئۆرنەك ۋە مىساللار بار. ئىككى مىڭغا يېقىن سۆزلۈكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋە كېيىنكى باشقا بارلىق چاغاتايچە لۇغەتلەرگە مەنبە بولغان بۇ ئەسەر ناھايىتى ئەستائىدىل تۇرۇلگەن بولۇپ، پايدىلىنىشقا تولىمۇ ئەپلىك بىر لۇغەتتۇر. بۇ لۇغەتنى تۇرۇشتە نەۋائىنىڭ 19 پارچە ئەسىرىدىن پايدىلىنىلغانلىقى مەلۇم. ھازىر بۇ لۇغەتنىڭ 1552 – يىلىدىن كېيىن كۆچۈرۈلگەن ھەر خىل نۇسخىلىرى ئىستانبۇل، ۋېنا، سانكىت پېتېربورگ، لېيدېن ۋە مىۇنخېن قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ كۈتۈپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇنىڭ بەزى نۇسخىلىرى نەۋائىنىڭ نامىغا باغلىنىپ «لۇغەتى مەۋلانە نەۋائى» (لېيدېن ئاكادېمىيىسىدىكى نۇسخا)، «ئەل لۇغەتۇن نەۋائىيىە ۋەلىستىشبەدۇل چاغاتائىيىە» (سانكىت پېتېربورگ خەلق كۈتۈپخانىسىدىكى نۇسخا)، «لۇغەتى مىر ئەلىشىر نەۋائى» (لېيدېندىكى يەنە بىر نۇسخا(،» ئەل لۇغەتۇ ئەلا لىسانى نەۋائى» (سانكېت پېتېربورگ تاشقى ئىشلار كۈتۈپخانىسىدىكى نۇسخا) دېگەن نامدا ئاتالغان. بۇنىڭدىن باشقا سانكىت پېتېربورگدا چاغاتايچە –پارسچە تۇرۇلگەن «لۇغەتى نەۋائى» دېگەن بىر لۇغەتمۇ بار. سانكىت پېتېربورگ خەلق كىتاپخانىسىدىكى نۇسخا 1869- يىلى ۋېلىئامنوف زېرنوف تەرىپىدىن «چاغاتايچە – تۈركچە لۇغەت» دېگەن نامدا نەشر قىلىنغان. ئارمىن ۋامبېرىي باشقا بىر نۇسخىنى 1862 – يىلى بۇداپېشتتا «ئابۇشقا، چاغاتايچە – ئوسمانلىچە سۆزلۈك» دېگەن نامدا، سۆزلۈكلەرنىڭ لاتىنچە تەرجىمىسىنمۇ بىرىش شەكلى بىلەن نەشر قىلغان⑰.

ئوسمانلىلاردا نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەستلەپكى تەتقىقاتلار يا ۋۇز سۇلتان سەلىم دەۋرىدە باشلانغان» .ئابۇشقا لۇغىتى» نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە ئاناتولىيەدە بارلىققا كەلگەن تۇنجى ئىلمىي ئەسەردۇر. بۇ دەۋردە يەنە ھاكىم شاھ مۇھەممەد كازۋىنى «مەجالىسۇن – نەفائىس»نى پارىسچىغا تەرجىمە قىلىشقا باشلىغان، بۇنىڭ تەرجىمىسى قانۇنى سۇلتان سۇلايمان دەۋرىدە تاماملانغان. 16- ئەسىردە يېزىلغان شائىرلار تەزكىرىلىرىدە نەۋائى كۆزگە چېلىقمايدۇ، لېكىن 17- ئەسىردىن ئېتىبارەن نەۋائىنىڭ نامى شائىرلار تەزكىرىلىرىدە كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئوسمان(1622-1618)IIنىڭ دىۋان كاتىپلىرىدىن ئەدىرنەلىك مەھمەد بىن مەھمەدنىڭ «نۇخبەتۈت تەۋارىخ ۋەل ئەخبار» دېگەن ئەسىرىدە، مۇستافا ئالىنىڭ «مەناقىبى ھۈنەرۋەران»، كاتىپ چەلەبىنىڭ «كەشپۈز زۇنۇن «ۋە «سۇللەمۇل ۋۇسۇل»، مۇستەقىمزادە سۇلەيمان سادەددىنىڭ «مەجەللۇتۇن

نسابﻩ» ۋە» تۇخفەئى خەتتاتىن» دېگەن ئەسەرلىرىدە، نەۋائىنىڭ «تارىخى مۇلۇكى ئەجەم» ناملىق ئەسىرىنىڭ تۈركچە تەرجىمىسى بولغان فەنايىنىڭ «تارىخى فەنايى» دېگەن ئەسىرىدە، ئاپتورى نامەلۇم بولغان «گەردە تەلىقيان»دا، سۈلەيمان فەھمىنىڭ «سەفىنەتۇش ـ شۇئەرا» دېگەن تەزكىرىسىدە لەببىنىڭ «جەۋاھىرى مۇلتەقەتە» دېگەن ئەسىرىدە نەۋائى ھەققىدە مەلۇمات بىرىلگەن. نەۋائى ھەققىدىكى ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلار تانزىماتتىن كېيىنكى تۈرك ئەدەبىياتىدىمۇ داۋام قىلغان. زىيا پاشا «خارابات» دېگەن ئەسىرىدە نەۋائىنىڭ ئەسىرىدىن ئۆرنەك ئالغان. ئاھمەت ۋەفىق پاشانىڭ «لەھجەئى ئوسمانى»، شەيخ سۈلەيمان بۇخارىنىڭ «لۇغەتى چاغاتايى ۋە تۈركى ئوسمانى»، ئاھمەت رىفاتنىڭ «لۇغەتى تارىخىيە ۋە جۇغرافىيە»، شەمسەتتىن سامىنىڭ «قامۇسۇل ئالەم» ۋە مەھمەد سۇرەييانىڭ» سجللى ئوسمانى» قاتارلىق تىل، تارىخ ۋە جۇغراپىيەگە ئائىت ئەسەرلەردە نەۋائى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە سۆز ئېچىلغان.[18] شۆبھىسىزكى، نەۋائى ھەققىدە يېزىلغان ئەسەرلەر بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىغان. 1923- يىلى ئاناتولىيەدە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن يېڭىدىن تەسىس قىلىنغان تۈرلۈك ئىلمىي ئورگانلاردا ۋە ئالى مەكتەپلەرنىڭ تىل، تارىخ ۋە ئەدەبىيات فاكۇلتېتلىرىدا نەۋائى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك ۋە سىستېمىلىق تەتقىق قىلىنىشقا باشلاپ، بۇ مەملىكەتتە «نەۋائىشۇناسلىق» ئىلمىنىڭ بارلىققا كىلىشىگە ئاساس سېلىنغان. بۇ ساھەدە نەجىب ئاسىم، ھۈسەيىن كازىم قەدرى، راگىب ھۇلۇسى ئۆزدەم، بەسىم ئاتالاي، فۇئاد كۆپرۈلۈ، تاھىر شاكىر چاغاتاي، ئابدۇلقادىر ئىنان، رەشىد رەھمەتى ئارات، ئالى نىھات تارلان، ئا. زەكىي ۋەلىدى توغان، ھاسان ئەرەن، ئاگاھ سىررى لەۋەند، سائىدەت چاغاتاي، ئاھمەت ئاتەش، ئاھمەت جافەرئوغلۇ، ئىبراھىم كافەسئوغلۇ ۋە كەمال ئەرسلان قاتارلىق ئالىملار چوڭقۇر تەتقىقاتى ۋە يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بىر يۈرۈش ئەسەرلىرى بىلەن يول ئېچىش رولىنى ئويناغان. بۇنىڭدىن باشقا تۈرك ئالىملىرى نىكىتسكىي، بېلىن، بارتولد، ساموىيلوۋىچ ۋە روماسكېۋىچ قاتارلىق ئالىملارنىڭ نەۋائى ھەققىدىكى ئەسەرلىرىنىمۇ تۈركچىگە تەرجىمە قىلىپ، نەۋائىشۇناسلىق ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىنى مۇھىم تەتقىقات مەنبەلىرى بىلەن تەمىنلىگەن. بولۇپمۇ نەۋائى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 500 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن 1941 ـ يىلى ئۆتكۈزۈلگەن خاتىرىلەش مۇراسىمى تۈركىيىدىكى نەۋائىشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ بۇرۇلۇش نوقتىسىغا ئايلاندى .يەنە نەۋائى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 525 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن 1966 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ ـ 9 كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن خاتىرىلەش مۇراسىمىدا نەۋائىنىڭ ھاياتى، ئەسەرلىرى، سەنئىتى ۋە سالاھىيىتىنى تۈركىيە جەمئىيىتىدە ۋە باشقا ئەللەردە ياشايدىغان تۈركىيەلەر ئارىسىدا كەڭ تۈنۈشتۇرۇشتىن ئىبارەت چوڭ بىر تەتقىقات پىلانى قوبۇل قىلىنغان .تەتقىقات قارارى بويىچە تۈركىيە تىل جەمئىيىتى ئاگاھ سىررى لەۋەندكە نەۋائى ئەسەرلىرىنى نەشرگە تەييارلاش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرغان. ۋەزىپە تىزلا تاماملىنىپ نەۋائىنىڭ كۇللىياتى نەشر قىلىنغان. بۇ كۇللىياتقا كىرگۈزۈلگەن ھەر بىر ئەسەر تەتقىقات، مەتىن(ئەسلى تېكىست)، تەرجىمە ۋە ئىندېكىستىن ئىبارەت تۆت چوڭ مەزمۇن بويىچە تەييارلانغان. نەۋائى ۋاپاتىنىڭ 500 يىللىقى مۇناسىتى بىلەن 2001 ـ

يىلى 1 – ئاينىڭ 16 – كۈنى ئىستانبۇل بۇيۇك شەھەر بەلەدىيەسى(ۋاللىقى)نىڭ باشقۇرۇشىدا يەنە بىر قېتىم نەۋائىنى خاتىرىلەش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. بۇنىڭدىن باشقا ئالى مەكتەپلەرنىڭ مەخسۇس تېمىدىكى تەتقىقاتلىرىنىڭ سىرتىدا، تىل، تارىخ، ئەدەبىيات، ھوقۇق، پەلسەپە، دىن، ئەخلاق، تەزكىرە، سەنئەت ۋە فولكلور پەنلىرى بويىچە دوتسېنتلىق، دوكتۇرلۇق، ماگىستىرلىق ۋە باكالاۋىرلىق ئىلمىي ئۇنۋانلىرىنى ئېلىش ئۈچۈن يېزىلغان ئەسەرلەر ئىچىدە، تۈرلۈك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىدا ئوقۇلغان ماقالىلار توپلىمىدا ، تەتقىقات مەركەزلىرى ۋە ئۇنۋېرسىتېتلارنىڭ ئىلمىي ژورناللىرىدا ۋە ھەر خىل جەمئىيەتلەر تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئەدەبىي ژورناللارنىڭ سەھىپىلىرىدە نەۋائى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى تېما قىلغان نەچچە يۈزلىگەن ماقالىلارنى ئۈچرىتىشقا بولىدۇ. نەۋائىنىڭ ھاياتى يازغۇچى، شائىرلار ۋە سەنئەتكارلارنىڭمۇ ئىجادىيەت تېمىسىگە ئايلانغان. بۈگۈنكى تۈركىيە جەمئىيىتىدە نەۋائىنىڭ نامىنى ۋە ئەدەبىي سالاھىيىتىنى بىلمەيدىغان بىرمۇ ئىنسان يوق دېيىشكە بولىدۇ. بۇ دۆلەتتە نەۋائى تىلغا ئېلىنىسلا چوڭ – كىچىك ھەرقانداق بىر تۈرك قايسى سالاھىيەتتە بولۇشىدىن قەتئىينەزىر ھامان «نەۋائى ئۇيغۇر تۈركلىرىدىن كېلىپ چىققان»، «قاراخانىيلار دەۋرىدىن كېيىن تۈركلەردىن چىققان ئەڭ بۈيۈك شائىر ۋە مۇتەپەككۇر»، «چاغاتاي تىلى نەۋائى تىلىدۇر»، «چاغاتاي ئەدەبىياتى نەۋائى ئەدەبىياتىدۇر»، «كېيىنكى 500 يىلدىكى تۈرك شائىرلىرىنىڭ ئۇستازى» دېگەن ئۇقۇملارنىڭ خالىغان بىرى بىلەن تەرىپلەپ بېرىدۇ .قىسقىسى، 15- ئەسىردە ھېراتتا يېتىشكەن ئەلىشىر نەۋائى ئاشۇ دەۋردىلا سىبرىيىدىن بالقانغا قەدەر بولغان رايونلاردىكى ئەڭ مۇۋاپپىقىيەت قازانغان شائىرگە ئايلانغان. ئۇ ئەدەبىي ئەسەرلىرى ئارقىلىق تۈركىي تىلنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قۇرۇشقا تىرىشقان. ھازىر ئارىدىن 500 يىل ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا بۇ چوڭ ۋە ئەھمىيەتلىك ساھەنىڭ ئەڭ بۈيۈك سىماسى سۈپىتىدە ئارىمىزدا ياشىماقتا. نەۋائىنىڭ ئۆزىمۇ ھەر ۋاقىت ھۆرمەت بىلەن ئەسلىنىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەن ۋە بۇ ھېسلىرىنى «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن»نىڭ ئاخىرىدا «ئۇممىد ئول كىم بۇ فەقىرنى خەير دۇئاسى بىلە ياد قىلغايلار ۋە رۇھۇمن ئانىڭ بىل شاد قىلغايلار» دېگەن قۇرلار ئارقىلىق ئىپادە قىلغان⑲.

مەنبەلەر:

①جون پائۇل روكس : «تۈركلەرنىڭ تارىخى»(تىنچ ئوكيانىدىن ئاق دېڭىزغىچە 2000 يىل)، تۈركچە، 339 – بەت، 2007 – يىلى، ئىستانبۇل، كابالچە نەشرىياتى.

②ئاھمەت جافەرئوغلۇ : «تۈرك تىلى تارىخى»، تۈركچە، 2- توم، – 215 بەت، 1984 – يىلى، ئىستانبۇل، ئەندۇرۇن نەشرىياتى.

③زەھرىددىن مۇھەممەد بابۇر : «بابۇرنامە»، ئۇيغۇرچە، 319 – بەت، 1992 – يىلى، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى.

④ۋ. ۋ. بارتولد، م. فۇئاد كۆپرۈلۈ: «ئىسلام مەدەنىيىتى تارىخى»، تۈركچە، 87 ـ بەت، 2004 ـ يىلى، ئەنقەرە، ئاقچاغ نەشرىياتى.

⑤جەمال كۇرناز» : تۈركىيە ـ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئالاقىلىرى»، تۈركچە، 188 ـ ،201 ـ، 203 ـبەتلەر، 1999 ـ يىلى، ئەنقەرە، ئاقچاغ نەشرىياتى.

⑥رەشىد رەھمەتى ئارات» : قۇتادغۇ بىلىگ«، I، مەتىن ، تۈركچە، 36 ـ ،37 ـ بەتلەر، 1979ـ يىلى، ئەنقەرە، تۈرك تىل قۇرۇمى نەشرىياتى.

⑦ئا.زەكىي ۋەلىدى توغان : «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، تۈركچە، 386 ـ بەت، 1981 ـ يىلى، ئىستانبۇل، ئەندۇرۇن نەشرىياتى.

⑧م .فۇئاد كۆپرۈلۈ : «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى»، تۈركچە، 380 ـ بەت، 2004 ـ يىلى، ئەنقەرە، ئاقچاغ نەشرىياتى.

⑨م. فۇئاد كۆپرۈلۈ، يۇقىرىقى ئەسەر، 387 ـ، 391 ـ بەتلەر.

⑩مۇستافا ئىسەن : «قارشى تەرەپتىن بىر سادا»، «دىۋان ئەدەبىياتى ۋە بالقاندا تۈرك ئەدەبىياتىغا دائىر ماقالىلار»، تۈركچە، 304 ـ بەت، 1997 ـ يىلى، ئەنقەرە، ئاقچاغ نەشرىياتى.

⑪م. فۇئاد كۆپرۈلۈ، يۇقىرىقى ئەسەر، 391 ـ بەت.

⑫مۇستافا ئارسلان : «16 ـ ئەسىردىكى ئاناتولىيە ساھەسىدە نەۋائىنىڭ مۇھىم بىر ئىزچىسى ــ مۇھىيى ۋە ئۇنىڭ نەزىرەلىرى»، «مودېرن تۈركلۈك تەتقىقاتلىرى ژۇرنىلى«، تۈركچە، 2007 ـ يىلى، 4ـ سان، 66 ـ بەت.

⑬مەتىن ئاققۇش : «تارىخى ۋە ئەدەبىي بىر ئوبراز سۈپىتىدە نەۋائى ۋە نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىنسان مەسىلىسى»، «ئاتاتۈرك ئۇنىۋېرسىتېتى تۈركىيات تەتقىقاتلىرى ئىنستىتۇتى ژۇرنىلى»، تۈركچە، 2002 ـ يىلى، ـ 19 سان، 129 ـ، 130 ـ بەتلەر.

⑭م. فۇئاد كۆپرۈلۈ، يۇقىرىقى ئەسەر، 404 ـ بەت.

⑮ئاھمەت جافەرئوغلۇ ، يۇقىرىقى ئەسەر، 219 ـ، 220 ـ بەتلەر.

⑯ئاھمەت بىجان ئەرجىلاسۇن : «تۈرك تىلى تارىخى»(باشلانغۇچتىن 20ـ ئەسىرگە قەدەر)، تۈركچە، ـ 410بەت، 2007 ـ يىلى، ئەنقەرە، ئاقچاغ نەشرىياتى.

» ⑰تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»(«ئابۇشقا» ماددىسى)، تۈركچە، 1 ـ توم، 91 ـ بەت، 1968 ـ يىلى، ئىستانبۇل، مىللىي مائارىپ نەشرىياتى.

⑱رىدۋان جانىم : «تۈرك كۇلتۇر ۋە ئەدەبىياتىدا ئەلىشىر نەۋائى ھەم تۈركىيەدە ئەلىشىر نەۋائى تەتقىقاتلىرى»،«ئاتاتۈرك ئۇنىۋېرسىتېتى تۈركىيات تەتقىقاتلىرى ئىنستىتۇتى ژۇرنىلى»، تۈركچە، 2002 ـ يىلى، ـ 19 سان، 138 ـ بەت.

⑲ئاھمەت جافەرئوغلۇ ، يۇقىرىقى ئەسەر، 220 ـ بەت.

مەنبەسى :‹‹بۇلاق›› ژورنىلى 2010ـيىل 4ـسان.

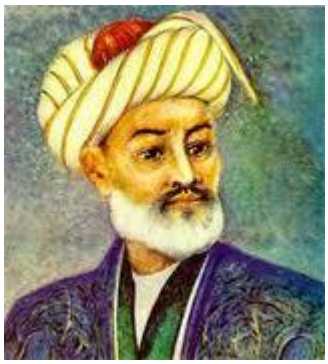
7. ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «فەرھاد ۋە شىرىن» داستانى

ئې.ئې، بېرتېلس

تۈركچىدىن يۇسۇپجان ياسىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغان

بۇ ماقالىنى بۇيۇك شائىر ئەلىشىر نەۋائىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقىغا بېغىشلايمىز

«1»

ھەربىي يۇرۇشلىرىدە ھىندىقۇشتىن ئاق دېڭىزغىچە بولغان كەڭ زېمىننى ئىشغال قىلغان ھارماس فاتىھ تىمۇر 1405-يىلى ھايات بىلەن مەڭگۈلۈك خوشلاشتى .ۋارىسلىرى(ئادەتتە «تىمۇرىيلار» دەپ ئاتىلىدۇ) ئارىسىدا ئۇنىڭ مىراسلىرىنى بۆلۈشۈۋېلىشتەك مۇھىم بىر ۋەقە ئوتتۇرىغا چىقتى. تىمۇرنىڭ تۆت ئوغلى ۋە ئون سەككىز نەۋرىسى بار ئىدى. ئەمەلىيەتتە ئىككى ئوغلى ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن تەخت داۋاگەرلىرىنىڭ سانى ئازايدى. قالغانلىرىمۇ ئەڭ ياخشى مىراسقا ئېرىشىشكە تىرىشتى.

تمۇر ئالەمدىن ئۆتۈشتىن بۇرۇن خانىدانلىقنى تەخسىلەپ، نەۋرىسى پىر مۇھەممەد(ئەڭ چوڭ ئوغلى رەھمەتلىك جىھانگىرنىڭ ئوغلى)نى ئۆزىگە ۋارىس قىلىپ تەيىنلىدى. لېكىن، تمۇرنىڭ ۋاقتىدا ئۇنىڭغا تامامەن بويسۇنغان ئەسكەرلەر يېڭى ھۆكۈمدارىدا ئۆزلىرىنى ئىدارە قىلغۇدەك قۇۋۋەتتىنىڭ يوقلىقىنى ھېس قىلىپ، پىر مۇھەممەدنىڭ ئورنىغا تمۇرنىڭ باشقا بىر نەۋرىسى بولغان خەلىل سۇلتانغا ئىتائەت قىلدى. ۋارىسلار ئارىسىدا تۈگمەس ئۇرۇش باشلاندى. نەتىجىدە دادىسىنىڭ ئەمرى بىلەن خوراسان ئىلىگە ھۆكۈمران بولغان تمۇرنىڭ كىچىك ئوغلى شاھرۇھ 1409 ـ يىلى سەمەرقەندنى قولغا كىرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ دادىسىنىڭ ئورنىغا چىقتى .شاھرۇھنىڭ بۇ غەلىبىسى ئىچكى ئۇرۇشنى خېلىلا پەسەيتكەن بولسىمۇ، لېكىن تامامەن توختىتالمىدى.

قانداقلا بولمىسۇن، شاھرۇھنىڭ ھۆكۈمدارلىقنى(1440ـيىلىغا قەدەر) تمۇرنىڭ ئۇرۇشقا تولغان دەۋرىگە سېلىشتۇرغاندا ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇچۇن تىنچ بىر دەۋر دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. شاھرۇھ دادىسىغا ئوخشاش جەڭگىۋار بىر كىشى بولمىغاچقا، ھەربىي يۈرۈش ئۇنى جەلپ قىلالمايتتى. بايلىق توپلاش ئۇچۇن ئىشغالىيەت ئۇرۇشى قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. چۇنكى، دادىسىنىڭ قىلغان ئۇرۇشلىرىدىكى بۇلاڭچىلىق نەتىجىسىدە ئۇنىڭغا ھېساپسىز بايلىق قالغان ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئۆز قىممىتىدىن پايدىلىنىشنى، ۋاقتىنى تىنچلىق ئىچىدە ئەلنى گۈللەندۈرۈش بىلەن ئۆتكۈزۈشنى «ھەربىي خوشاللىق»تىن مۇھىم دەپ قارىدى. تەۋەلىكىدىكى شەھەرلەرنى گۈزەللەشتۇرۇشكە تۇتۇش قىلىپ، كۆركەم بىنالارنى سالدۇردى. بۇگۈنكى كۈندىمۇ چوڭلۇقى بىلەن كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان مەشھەتتىكى ئىمام رىزا گۈمبىزى ئاشۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ بىرىدۇر.

شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، شاھرۇھ ئەدەبىياتقىمۇ بەكلا مەپتۇن ئىدى. سارىيىدا مەملىكەتنىڭ ھەر يەرلىرىدىن كەلگەن شائىرلار توپلاندى .لېكىن، شاھرۇھنى دەۋرىنىڭ ئەدەبىياتىلا ئەمەس، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئەدەبىياتىمۇ ئۆزىگە تارتتى. ئەڭ داڭلىق خەتتاتلارنى ۋە مىنياتۈرچىلارنى توپلاپ، ئۇلار تەرىپىدىن يارىتىلغان ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر ئارقىلىق ئالاھىدە مۇھىم بىر كۈتۈپخانىنى مەيدانغا كەلتۈردى. بۇ كۈتۈپخانىدىن بۇگۈنگىچە ساقلىنىپ قالغان بەزى كىتاپلار كۈتۈپخانىنىڭ قىممىتىنى نامايەن قىلىپ بىرىدۇ.

شاھرۇھنىڭ ئورنىغا چىققان ئۇلۇغبەگ(1409ـ1449 (ئىلمىنى ھېمايە قىلىش بىلەن چەكلىنىپ قالماي، بارلىق بوش ۋاقتىلىرىنى ئاسترونومىيە ئۇگىنىش بىلەن ئۆتكۈزدى. ئۇنىڭ سەمەرقەندتە ياساتقان رەسەتخانىسىنىڭ خارابىلىرى ۋە زامانىمىزغا قەدەر يېتىپ كەلگەن ئاسترونومىيە ھەققىدىكى ئەسەرلىرى ھۆكۈمدار ھەۋەسكارنىڭ چوڭقۇر چۈشىنىشكە ئىنتىلىش روھىنلا ئەمەس، يەنە ئۆز دەۋرىدە ئاسترونومىيەنىڭ نەقەدەر تەرەققي قىلغان ئىلغار بىر ئىلىم ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بىرىدۇ. لېكىن، ھۆكۈمدار ئىلىم بىلەن بۇ قەدەر مەشغۇل بولماسلىقى كېرەك ئىدى .چۇنكى، ئۇلۇغبەگنىڭ ھۆكۈمدارلىقى

ئاخرى مەملىكەتنىڭ ئەھۋالىنى خېلىلا ئەندىشىلىك بىر ئەھۋالغا دۇچار قىلدى. تىمۇرىيلار(تىمۇرنىڭ باشقا ئەۋلادلىرى-ت) بۇ ھۆكۈمدارنىڭ غاپىللىقىدىن پايدىلىنىپ مەملىكەتنى ئاستا-ئاستا قولغا كىرگۈزۈشكە باشلىدى .نەتىجىدە بۆلۈۋېلىنغان ھەر بىر پارچە زېمىندا تىمۇرنىڭ نەسلىدىن بولغان بىر بەگنىڭ ئەتراپىغا ئەسكەر توپلاپ تۇنجى قەدەمدىلا تۇغقانلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا تەييار ھالەتتە تۇرغانلىقىنى كۆرۈش مۇمكىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۆلۈمى كۆپ قېتىم ھۆكۈمدار ئالماشقان يېڭى بىر ئۇرۇش ۋە مالىمانچىلىق دەۋرىنىڭ باشلىنىشىغا سەۋەپ بولدى.

بۇ مالىمانچىلىقتا جەسۇر ۋە روھلۇق بىرىسى ئوتتۇرىغا چىقسىلا ئۆز ئالدىغا خېلىلا ياخشى بىر دۆلەت قۇرالايتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ تىمۇرنىڭ نۇرغۇن نەۋرىلىرى ئىچىدىن مۇشۇنداق بىرىسى ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ سۇلتان ئەبۇلغازى ھۈسەيىن بايقارا ئىدى. ئۇ، تەخمىنەن 1458-1459- يىللاردا ھازار دېگۈزىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان تاغلىق ساھىلدىكى گۇرجان ۋە مازاندىران ئىلىدە خېلىلا مۇستەھكەم ھالدا يەرلىشىپ، مەملىكىتىنى ئاستا- ئاستا كېڭەيتىشكە باشلىدى. ئۇ، كېيىنچە خوراسان، سېيىستان، بەلخ، ھېرات ۋە خارەزمنى مەملىكىتىگە قوشۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، خوراسانىنى ۋاقتىنچە رەقىپلىرىدىن بىرىگە ئۆتۈنۈپ بېرىشكىمۇ مەجبۇر بولدى .لېكىن،1469-يىلى ئۇ قايتىدىن تەختكە چىقىپ، ھېراتنى ئۆزىنىڭ پايتەختى قىلىپ بېكىتتى.

ئۇزۇن داۋاملاشقان ھۆكۈمدارلىقى دەۋرىدە (1506 -يىلى باھاردا ئۆلدى) ئۇنىڭغا تەۋە يەرلەر قايتىدىن تىنچ بىر ھاياتقا ئېرىشتى ۋە شۇ ۋاقىتقا قەدەر نىسبەتەن تۇرغۇن ھالەتكە چۈشۈپ قالغان سەمەرقەند بىلەن غەلبىلىك ھالدا رىقابەتلەشكەن ھېرات كۈلتۇر ھاياتىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى. تىمۇرىيلارنىڭ قۇدرەتلىك دۆلتىدە مەۋجۇت بارلىق بۈيۈك شەخسلەر، يەنى ئەڭ ياخشى ئالىملار، شائىرلار، يازغۇچىلار، كۈپىيەچىلەر(ئەسەر كۆچۈرگۈچىلەر)، رەسساملار، مۇزىكانتلار، مىمارلار ۋە تۇرلۈك سەنئەت ئۇستىلىرىنىڭ سۇلتان ھۈسەيىننىڭ مەركىزىدە توپلانغانلىقىنى كەسكىنلىك بىلەن ئېيتىشقا بولىدۇ. ئۆزىمۇ خېلىلا ياخشى شېئىرلارنى يازغان سۇلتان بۇلاردىن بۇۋاستە پايدىلىناتتى. لېكىن، ئۇنىڭ مەجلىسىدە چوڭ رول ئوينىغان ئەلىشىر نەۋائىينىڭ بۇ ئىشتا قولى بولمىغان بولسا، ئۇ ھېچقاچان بارلىق ئىلىم ۋە سەنئەت ئەربابلىرىنى ئۆزىنىڭ مەركىزىگە بۇنداق توپلىيالمايتتى.

«2»

نەۋائىي ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىلىم، سەنئەت ۋە ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئەڭ ئورىگىنال(ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى بار-ت) شەخسلەردىن بىرى .خاراكتېرىدىكى ئۇستۇنلۇكلىرى بىلەن پەۋقۇلئاددە بىر ئىنسان. نەزەر دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، دۆلەت تەشكىلاتىدا تۇتقان ئالى دەرىجىلىك ئورنىدىن دۆلەت سىستېمىسىنىڭ ئەڭ ئاجىز تەرەپلىرىنى كۆرەلەيتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، ھەر خىل قابىلىيەتكە ئىگە ئىدى، يەنى بۈيۈك دۆلەت خادىمى، مۇنەۋۋەر شائىر، تارىخ ۋە ئەدەبىياتنى ئەتراپلىق بىلىدىغان

ئالىم، ئۇستا مىمار، رەسسام، مۇزىكانت ۋە ئىنسان قىلالايدىغان ھەر نەرسىگە مۇھەببىتى بار بىر ئىنسان ئىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىنىڭ قىممىتى جەمەتتىدىكى ئەمىر بەگلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى شۇ كىشىنىڭ قىلغان ئىشلىرى بىلەن ئۆلچىنەتتى.

نەۋائىينىڭ قىسقىچە ھاياتى

نەۋائىي 1441- يىلى 9- فېۋرال كۇنى ھېراتتا تۇغۇلغان.ئۇ تىمۇرىيلاردىن ئەبۇلقاسىم بابۇرنىڭ نامىدىن سەبزىۋار شەھرىنى ئىشغال قىلغان غىياسىددىن كىچىكىنەنىڭ ئوغلىدۇر. شاھرۇھنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئىچكى ئۇرۇش باشلاندى. كىچىكىنە قېچىشقا مەجبۇر بولدى. نەۋائىيمۇ ئۇنىڭغا ئەگەشتى. نەۋائىينىڭ ياشلىقى يۇرتىدىن يىراق جايلاردا ئۆتتى. ئۇ بۇ يىللارنى ئوقۇش ۋە ئۆگىنىش بىلەن ئۆتكۈزدى. مەشھەد بىلەن سەمەرقەندنىڭ ئەڭ ئالىي ئىلىم مۇھىتلىرىدا(مەدرىسلەردە (تىرىشىپ ئوقىدى.

مەملىكىتى قايتىدىن تىنچلىققا ئىرىشكەن چاغدا نەۋائىي دەرھال ھېراتقا قايتتى. 1469-يىلى ئۆتكۈزۈلگەن سۇلتان ھۇسەيىننىڭ تەختكە چىقىش مۇراسىمىدا نەۋائىي ئۇنىڭغا تەنتەنىلىك بىر قەسىدە تەقدىم قىلدى. سۇلتان شائىرنى سارايغا قوبۇل قىلىپ، مۆھۈردار قىلىپ تەيىنلىدى. قىسقىغىلا ۋاقىتتا نەۋائىي سۇلتانغا بىر مۇنچە خىزمەت كۆرسىتىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ پەۋقۇلئاددە ئىختىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىگە ئىشەندۈردى. سۇلتان 1472- يىلى ئۇنىڭغا ئەمىر ئۇنۇۋانىنى بىرىپ(شۇ سەۋەبلىك تارىخچىلار دائىم ئۇنى «مىر ئەلىشىر» دەپ ئاتايدۇ) ۋەزىرلىككە تەيىنلىدى .دۆلەت ئىشلىرىنىڭ ئىشەنچىلىك بىر قولغا تاپشۇرۇلغانلىقىغا چىن پۈتكەن سۇلتان دىققىتىنى دۆلەت ئىشلىرىدىن يىراقلاشتۇرۇپ، ئۆزىنى سەنئەتكە ئاتىدى. لېكىن، شۇ دەۋر شائىرلىرىنىڭ ئىپادىسىغا قارىغاندا، تىمۇرنىڭ بىر مۇنچە ئەۋلاتلىرىغا ئوخشاش ئۇمۇ ئۆزىنى ئىچىملىككە ئۇردى.

نەۋائىيمۇ بۇ مەزگىلدە بۈيۈك ئىشلارغا كىرىشتى .مەكتەپلەر، شىپاخانىلار، ھاممامىلار ۋە باغچىلار كەينى-كەينىدىن قۇرۇلدى. نەۋائىي ھەر تەرەپتىن ئىلىم ئىگىلىرىنى چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇلارغا تارىخىي يىلنامىلارنى ۋە ئەڭ قەدىمكى ئىلمىي ئەسەرلەرنىڭ شەرھىيسىنى يازدۇردى. مۇزىكىشۇناسلارغا ئىلھام بەردى، رەسساملىق، مىمارلىق ۋە خەتتاتلىققا كۆڭۈل بۆلدى. دەۋرداشلىرىدىن بىرىسىنىڭ دېگىنىدەك، شۇ ۋاقىتتا ھەر كەسپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى شۇ كەسپىنىڭ ئەڭ ياخشىسىنى قىلىشقا تىرىشتى.

نەۋائىي يالغۇز ئىلىم ۋە سەنئەت ساھەسىدىلا يېتەكلەش ۋە ئىلھام بېرىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، ھۆنەر ۋە تېخنىكىغىمۇ ئەھمىيەت بەردى. ئۇستىلاردىن بىرى كاھىشچىلىقنى ئۆگىنىشكە باشلاپ، ئۇزۇن تەجرىبىلەردىن كېيىن جۇڭگودا ياسالغان شۇ خىل نەرسىلەردىن خېلىلا پەرقلىنىدىغان قاچىلارنى

ياسدى .ئاشۇ ئۇستا ھەر سائەتتەبىر قېتىم مۇڭاپىق بىر بېسىم كۈچىنىڭ ئۇرۇلۇشى ئارقىلىق ئاۋاز ياڭرىتىدىغان توقماقلىق بىر سائەت ياسدى.

مانا بۇ مەشغۇلىيەتلەر نەۋائىينىڭ ئەسلى مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا توسالغۇ بولمىدى. ئۇ تۇرلۈك يوللار ئارقىلىق مەملىكەتنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ۋە چېكىنگەن خەلق ئىگىلىكىنى يۇقىرى كۆتۈردى. بۇ ھەربىكەتلەردە ئۇ ساراي خادىملىرى بىلەن كۈرەش قىلىشقىمۇ مەجبۇر بولدى. ئۇلار دۆلەت ئىشلىرىنىڭ ئىسلىزادىلەردىن بولمىغان بىر كىشىنىڭ قولدا بولۇشىنى قوبۇل قىلالمايتتى.

ئىختىلاپ ئاخىرى 1488 – يىلى پارتلىدى. لېكىن، بۇنىڭدىن خېلى بۇرۇنلا ئۆزىگە قىلىنغان سۇيىقەستتىن خەۋەر تاپقان نەۋائىينىڭ كۆڭلى يېرىم بولۇپ، 1476- يىلى ۋەزىرلىكتىن قول ئۈزدى. ئەركىنلىككە چىققان ۋاقتىلىرىنى ئۆزى ياخشى كۆرگەن ئىشلار بىلەن ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى. ئۇ بۇيۇك شائىر ۋە شەيخ ئابدۇراھمان جامى بىلەن يېقىن ئۆتەتتى. گۈيا شەيخ بولغانلىقى ئۈچۈن مۆجىزىلىك كۈچلەرگە ئىگە كىشىدەك ئابدۇراھمان جامىدىن ھېيىقاتتى.

سۇلتان ھۈسەيىن مەملىكەتنىڭ ناھايىتى نوپۇزلۇق كۈچلىرى چىرمىۋالغان مەزگىلدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دەرۋىشلىك 10-11- ئەسىرلەردىكىدىن ناھايىتى پەرقلىق بولغان بىر ماھىيەتنى ئىپادە قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيالىق بىر مۇنچە شەيخلەرنىڭ(مەسلەن، سەمەقەندتىكى مەشھۇر خوجا ئەھرار كاتتا دىنىي داھى بولدى (پائالىيەتلىرى دۆلەت بىلەن بىرىكىۋالدى. ئۇلارنىڭ ئەسلى مەقسىتى بايلىق توپلاش ئىدى.لېكىن، جامى بۇ مۇتەئەسسىپ گۇرۇھنىڭ سىرتىدا بولۇپ، بۇرۇنقى سۇلتان ئەنئەنىسىنى قوغدايتتى. ئۇ ئىبن سىنا پەلسەپىسىنىڭ ۋە مەشھۇر ئىبنى ئەرەبىنىڭ ئەڭ قىيىن سۇئالىتىنى چۈشەنچىلىرىنى ناھايىتى ياخشى ئىگەللىگەنلەردىن بىرى ئىدى. نەۋائىي ئۇنىڭغا يېقىنلىشىش ئارقىلىق ئىسلام پەلسەپىسىدىكى بارلىق چۈشەنچىلەرنىڭ دائىرىسىنى كۆرۈپ يەتتى. نەۋائىي جامىنى ناھايىتى يۇكسەك ئۇرۇنغا قويدى. ئۇنى شەيخ دەپ قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنى ئۇنىڭ مۇرىتى دەپ قارىدى. ئۇنىڭ بىلەن بولغان ئۇچرىشىشنى تەسۋىرلەيدىغان دىققەتكە سازاۋەر بىر ئەسەر يازدى.

نەۋائىي دۆلەت ئىشلىرىدىن قولىنى تارتقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ مەركەزدە تۇرۇشى سارايدىكىلەرنى ھەر ۋاقىت راھەتسىزلەندۈردى. نەۋائىي شېئىرلىرىدە ئۇزۇن مەزگىللىك ئىستىقبالدىن سۆز ئاچقان بولسىمۇ، ئېسىلزادىلەر ئاشۇ قۇرلارنىڭ بىر مۇنچىسىدا غەم-ئەندىشىسىز ھالدا ئۆزىنى ئىچىملىككە ئۇرغان سۇلتاننىڭ ئەتراپىدا ئەۋجى ئالغان قانۇنسىزلىقلارنىڭ كۆرىستىلگەنلىكىنى ناھايىتى ياخشى چۈشىنەتتى. ئۇلار ئاكتىپلىق بىلەن دۆلەت خىزمىتىدىن چېكىنگەن نەۋائىيدىن قورقاتتى، چۈنكى ئەسەرلىرىنىڭ خەلق ئىچىدە تارقىلىشى نەتىجىسىدە ئېتىبارى ئەسلىدىلا تۇڭۇەن بولغان ئېسىلزادىلەرنىڭ تامامەن تۇگىشىدىغانلىقىنى بىلەتتى.

نەتىجدە نەۋائىي قايتىدىن دۆلەت مەۋرى بولدى .ئۇنى ئەستەرابادنىڭ ئەڭ چېتىدىكى بىر ۋىلايەتنى ئىدارە قىلىشقا ئەۋەتىشتى .ئەمەلىيەتتە بۇ سۈرگۈندىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. دۈشمەنلىرى سۈرگۈننىڭ باشقا شەكلىنى تاللىيالمىدى. چۈنكى، نەۋائىينى ھەممە كىشى ياقتۇراتتى، ھەر تەبىقىدىكى خەلقنىڭ ناھايىتى چوڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن ئىدى.

نەۋائىي ئەستەرابادتا پائال ۋە جانلىق بىر ھايات كەچۈرۈشكە باشلىدى. بىراق، ئۇنى ئۆزىگە تارتىۋاتقىنى يەنىلا ھېرات ئىدى. ئۇ بۇ شەھەرنى ياخشى كۆرگىنىدەك، بۇ يەردە يەنە دوستلىرى، كۆڭلى يېقىن شائىرلار ۋە ئۇستازى جامى بار ئىدى. ئۇ قايتىش ئۈچۈن رۇخسەت ئېلىشقا تىرىشقان بولسىمۇ، لېكىن رەت قىلىندى. بۇ مەزگىلدە دۈشمەنلىرى ئۇنىڭدىن تامامەن قۇتۇلماقچى بولۇپ، ئۇنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇندى. بۇ سۈيىقەست مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. ئەمما، غەزەپلەنگەن نەۋائىي دۆلەت خادىملىرىنىڭ رەزىل قىلمىشلىرى ئالدىدا ئىتائەت قىلىپ ئولتۇرۇشنىڭ لايىق ئەمەسلىكىنى ئويلاپ، ئۆزلىكىدىنلا ھېراتقا قايتتى. بۇ قېتىم دۆلەت خىزمىتىدىن قول ئۈزۈپ،«مۇكەررەبۈل ـھەزرەت» ئۇنۋانى بىلەن مەركەزدە قېلىشقا رۇخسەت ئالدى.

بۇ يىللارنى يۈرتىدا تولىمۇ بىئارامچىلىق ئىچىدە ئۆتكۈزدى. يوشۇرۇن ئىزىغا چۈشىدىغان ئىشلار ھېچ توختىمىدى. 1492ـ يىلى جامى ئالەمدىن ئۆتۈپ، نەۋائىي ئەڭ يېقىن دوستىدىن ئايرىلدى. ئىشلار شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، نەۋائىينىڭ ئىنىسى دۆلەتكە ئاسلىق قىلىش جىنايىتى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. ئەمدى نەۋائىي يۈرتىدىن تامامەن يىراق تۈرۈشنى ۋە ھەج قىلىش باھانىسى بىلەن ھېراتتىن مەككىگە كېتىشنى ئويلىدى. لېكىن، ھېچقانداق يەرگە كېتەلمىدى.

ـ1500يىلى سۇلتان بىلەن ئوغلىنىڭ ئارىسى بوزۇلدى .سۇلتان مەركەزنى تەرك ئېتىشكە ۋە ئەسكەر باشلاپ ئوغلىغا قارشى يۈرۈش قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ چاغدا ھېراتتا دۆلەت ئىشلىرى نەۋائىي بىلەن ساراي خادىملىرىدىن بىرىگە تاپشۇرۇلدى. شۇ يىلى دېكابىردا سۇلتان ھۈسەيىن ئىشلىرىنى رەتكە سېلىپ ھېراتقا قايتتى. ئادەت بويىچە ئەمرلەرنىڭ ئۇنى قارشى ئېلىشى شەرت ئىدى. 28ـ دېكابىر كۈنى سەھەردە نەۋائىي ۋە باشقا ئەمرلەر شەھەردىن چىقتى. ھۆكۈمدار مۇلازىملىرى بىلەن يېقىنلاشقاندا، نەۋائىي ئېتىدىن چۈشۈپ سالامغا ھازىرلاندى. لېكىن، تېنى بەكلا ئاجىزلاپ كەتكەچكە، سالامدىن كېيىن قەددىنى رۇسلىيالمىدى. ئۇنى ھېراتقا ئېلىپ كېلىپ تىۋىپكە كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەھۋالى بارغانسېرى يامانلىشىپ كەتتى. 1501ـ يىلى 3 ـيانۋار كۈنى بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىپ بارلىق كىسەللىك ئازابىدىن قۇتۇلدى. ئۇ ھېراتتىكى چوڭ جامەنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىندى، دەپنە مۇراسىمىغا پۈتۈن شەھەر ئاھالىسى قاتناشتى.

سۇلتان ھۈسەيىن باش ۋەزىرىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن كۆپ ياشىمىدى. مەملىكىتىنىڭ ئاستا-ئاستا يوقىلىشقا يۈزلەنگەنلىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى. 1506ـ يىلى باھاردا يېڭىدىن مەيدانغا چىققان

كۆچلۈك دۈشمنى شەيبانىخانغا قارشى يۈرۈشكە تەييارلىنىۋاتقاندا ئالەمدىن ئۆتتى. 1507- يىلى ھېرات يېڭى بويسۇنداۇرغۇچسى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ، ھۈسەيىننىڭ ئەۋلاتلىرى يوقىتىلدى.

«3»

يۇقىرىدىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىلگىنىدەك، ھېراتنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا ئەدەبىياتنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ ئىدى. ئۇ دەۋردىن قالغان خاتىرىلەردىن ھەر مەجلىستە چوقۇم شائىر ۋە يازغۇچىلارنىڭ بولغانلىقىنى، ئەدەبىي مۇنازىرىلەرنىڭ ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى ۋە شائىرلارغا ناھايىتى زور ۋەزىپىلەر تاپشۇرۇلۇپ، ئۇرۇندىيالىغانلارنىڭ نۇرغۇن مۇكاپاتقا ئېرىشكەنلىكىنى بىلىپ يېتىمىز.

ھېرات مۇھىتىدا يېتىشكەن ئەدىپلەردىن ئەڭ دىققەتنى تارتىدىغانلىرىنىڭ ئىسمىنى ئېيتىش يېتەرلىكتۇر. بۇلار يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان، ناھايىتى بىلىملىك ۋە ئىقتىدارلىق جامى، ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆتكەن جىيەنى خاتىفى(1521-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، نەۋائىينى شېئىرلىرىدا مەدھىيىلىگەن ئەھلى شىرازى(1536 – يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، خېلىلا ئىستىداتلىق بولسىمۇ، بەزى ئۇستاتلارنىڭ ئىتىرازلىرىغا ئۇچرىغان ئەستەرابادلىق خەلىلى(1532- يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، كىشىنى ھاڭ-تاڭ قالدۇرىدىغان بىر ماھارەتكە ئىگە بولغان ۋە ناھايىتى قىزىقارلىق خاتىرىلەرنى قالدۇرغان تاجىك شائىرى ۋاسىفى قاتارلىقلاردۇر.

ھېرات ۋائىزى ھۈسەيىن كاشىفى(ئالەمدىن ئۆتكەن ۋاقتى-1505 -1504 يىللارغا توغرا كىلىدۇ) ھايۋانلارغا ئائىت مەنقىبە كىتابى «كەلىلە ۋە دىمنە»نى شەكىل ماھارىتى جەھەتتە ھېلىمۇ كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرىدىغان ۋە ناھايىتى دىققەتنى تارتىدىغان بىر ئۇسۇلدا ئىشلەش ئارقىلىق گۈزەل بىر نەسرىي ئەسەر ئۆرنىكىنى ياراتتى.

پارس تىلىدا ئەدەبىي ئەسەر يېزىشقا خاتىمە بېرىشنى ئېسىلزادىلەردىن ھەۋەسكار يازغۇچى دۆلەتشاھ سەمەرقەندى سىناق قىلدى. ئۇنىڭ» تەزكىرەئى شۇئارا» نامىلىق ئەسىرى كەمتۈك ۋە خاتالىق كۆپ بىر ئەسەر بولسىمۇ، ھېراتنىڭ ئەدەبىي مۇھىتىدا كۆپ قوللىنىلغان ئەسەرلەرنىڭ قايسىلار ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى.

ناھايىتى قىممەتلىك تارىخىي ئەسەرلەر تارىخچى مىرخاند بىلەن سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ئەمرى بويىچە نەۋائىي بىئوگرافىيەسىنى يازغان خاندېمىر تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا چىقىرىلدى. بۇ ئىككى تارىخچىنىڭ تارىخىي يىلناملىرىنىڭمۇ ناھايىتى پىشقان بىر ئەدەبىي تىل بىلەن ھەم ئاجايىپ نادىر سىلىشتۇرما، مەجازىي ۋاستىلەر ۋە كەڭ دائىرىلىك شېئىرىي پارچىلار ئارقىلىق بىزەلگەن بىر نەسرىي شەكىل بىلەن

يېزىلغانلىقنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك. بۇ يىلنامىلارنى ئوقۇپ چىقىش بىلمىگە ئىرىشىش جەھەتتىن دىققەتكە سازاۋەر بولغىنىدەك، يەنە كىشىگە بەك يۇقىرى بىر بەدئىي لەززەتمۇ بېرىدۇ.

ئاشۇ چاغدا ھېراتتا دەۋرىنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇستاتلىرىنىڭ توپلانغانلىقىنى ئېيتىشقا بولىدۇ. ئەسەرلىرىنىڭ يالغۇز شەكىل جەھەتتىكى مۇكەممەللىكىگە دىققەت قىلىشى ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىر يەرگە جەملەشتۈرگەن ئورتاق بىر خۇسۇسىيەت ئىدى. شائىرنىڭ ئەسەرلىرىدە قوللانغان ئۇسلۇبى قانداق بولىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ ئالدىنقىلارنىڭ تەرجىمىلىرىنى چۈشەنگەنلىكىنى ۋە ھېچقانداق بىر شەكىل قېيىنچىلىقىنىڭ ئۆزىنى توسۇپ قالالمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىشى كېرەك ئىدى. ھەر بىر شېئىر مەيلى چوڭ بىر قەسىدە ياكى كىچىك بىر غەزەل بولسۇن، شائىرلارنىڭ تەدبىقلىغان شەكلى مۇشكۈل بىر ئالاھىدىلىكى بىلەن كىشىدە ھەيرانلىق تۇيغۇسى پەيدا قىلىدۇ. ئەھلى شىرازى ئىككى قاپىيەلىك، قوش مەنىلىك ۋە ئىككى خىل ۋەزىنلىك بېيىتلەردىن تەشكىل تاپقان نەزمىلەرنى يازدى. غەزەلدە قېيىن قاپىيە ۋە رەدىفلەرنى تاللاش بۇ شېئىرلارنىڭ ھەربىر بېيىتىدىكى جۈپ سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ئىبارەت ئومۇملاشقان بىر ئۇسلۇب ئىدى، ھەمدە بۇ سۆزلەرنىڭ بىر بىرىگە باغلىنىشى جەھەتتە قېيىن بولۇشىغا دىققەت قىلىناتتى.

شېئىرنىڭ شەكىل تەرىپىگە بۇ قەدەر ئەھمىيەت بىرىلىشىنىڭ بەزىدە تېمىغا پايدىسىز نەتىجىلەرنى بەرگەنلىكى تەبىئىيلا ھېس قىلىنىدۇ. بۇنچە كۆپ زېھىن خورىتىدىغان توسالغۇلاردىن ھالقىغاندا، خاس بىر شەكىلدىكى تىرەنلىك، پىسخىلوگىيەلىك تەتقىقاتلار ۋە باشقا ئامىللاردىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس بىر تېما بولمىسمۇ، ئۇنىڭ ناھايىتى مۇشكۈل بىر ئىش ئىكەنلىكى ئېنىق ئىدى.

شەكىلنىڭ پەۋقۇلئاددە قېيىنلىقى سەۋەبىدىن، بۇنى شېئىر سەنئىتىنىڭ پۈتۈن سىرلىرىنى ۋە زېھىن خورىتىدىغان ئويۇنىنىڭ بارلىق ئىنچىكە نوقتىلىرىنى بىلىدىغان تەجرىبە ئىگىلىرىلا ئوقيالايتتى. مەلۇمكى، بۇ ئەدەبىيات ناھايىتى تار بىر مۇھىت ئۇچۇن يارىتىلدى. ئۇنىڭدا كەڭ ئاۋامنىڭ پىكىرلىرىگە ئېتىبار بەرمەسلىك خائىشى بار ئىدى.

بۇرۇنقى ئەنئەنىدىن ئايرىلماي «يېڭى پارسچە» نامى بىلەن مەشھۇر بولغان ئەدەبىي تىل شائىر ۋە يازغۇچىلارنىڭ كۆپچىلىكى قوللىنىدىغان بىر تىل ئىدى. بۇ تىلنى بۇخارا ۋە سەمەرقەندتە 10-ئەسىردىكى ئىران شائىرلىرى ئالاھىدە بىر شەكىلدە پىششىقلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە ئاق دېڭىز ساھىللىرىدىن گەنجگە قەدەر بولغان كەڭ رايونلاردا ھۆكۈمرانلىقنى داۋام قىلدۇردى .بەش يۈز يىل جەريانىدا سابىق ئەرەب خەلىپىلىكىگە مەنسۇپ بولغانلارنىڭ ۋە ئۇنىڭ سىرتىدا قالغان ھەر بىر زىيالىنىڭ بۇ تىلنى پىششىق بىلىشى زۆرۈرىيەتكە ئايلاندى .چۈنكى، بۇ تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە تۈرلۈك خەلقلەر ئىشتىراك قىلىپ، ھەر بىرى ئۆزىنىڭ مىللىي قىممەتلىرىنى قوشقان ئىدى.

ـ11ئەسردە ئوتتۇرا ئاسيادا بۇ تىل بىلەن بىرلىكتە تۈركچىنىڭمۇ ئەدەبي تىل سۈپىتىدە قوللىنىلىشقا باشلىغانلىقى كۆرۈلدى ـ1070ـ1069 .يىللىرى قەشقەردە بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ ئۇيغۇر تىلىدا «قۇتادغۇ بىلىگ «ناملىق بىر شېئىرني ئەسەرنى يازدى.12ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شەيخ ئەھمەد يەسەۋى ئارال ۋە هازار دېڭىزىنىڭ شىمالي قىسمىدىكى ئاهالىگە تۈركچە بىلەن خىتاپ قىلىشقا تىرىشتى. قىپچاق تىلىدىكى ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى ئالتۇن ئوردۇنىڭ مەركىزى سارايدا(14ـئەسردە) ۋۇجۇتقا كەلدى. ئۇ يەردە قولغا كەلتۈرۈلگەن ئالاهىدە غەلىبىمۇ، بۇنىڭغا ىپقىن بىر دەۋردە ئاناتولىيەدە يېتىشكەن شائىرلارنىڭ ئىرىشكەن پارلاق نەتىجىلىرىمۇ ىپقىن شەرقتىكى مەملىكەتلەردىن ئۆتكەن موڭغۇل يۇرۇشلىرى ئارقىلىق ئىزاهلانماقتا. موڭغۇل ئىشغالىيىتى ئىران ئارىستوكراتلىرىغا ئېغىر بىر زەربە بولدى . ئىرانىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى بىلەن پارسچىنىڭ نوپۇزىمۇ تەۋرەپ كەتتى. لېكىن، تۈركچىدىكى هەر قانداق بىر شۇئىنىڭ پارسچىنىڭ ئۈستىدىن غالىپ كىلىدىغانلىقى هەققىدە سۆز ئېچىش يەنىلا قىيىن ئىدى. تۈرك ئەدىپلىرىنىڭ تۈركچىنىڭ پارسچىدىن قېلىشمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىشى ۋە ئۇنى پارسچە بىلەن ئوخشاش ئورۇنغا ئىگە قىلىشى ئۈچۈن بارلىق قەدىمى ئەدەبي ئەنئەنىلەرنى چۈشىنىشى زۆرۈر بولغىنىدەك، ئۇلارنىڭ تۈركچىنىمۇ شۇنداق دەرىجىدە ئىگەللىشى، يەنى ئۇنىڭ بىلەن ىپزىلغان ئەسەرلەر شەكىل جەهەتتىن ئىران ئەدەبىياتىدىن تۈۋەن تۇرمايدىغان هالەتتە بولۇشى كېرەك ئىدى. ئۇ دەۋردىكى ئىران ئەدەبىياتىنىڭ مۇكەممەللىكىنى نەزەرگە ئالمىغان بولساق ۋە شائىرلارنىڭ بىر مۇنچىسىنىڭ ئەدەبي قۇدرىتىنى تۈركچىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭغا(ئىران ئەدەبىياتىغا ـت) بېغىشلىغانلىقىنى ئەسلەيدىغان بولساق، بۇ مەسلىنىڭ هەل قىلىنىشىنىڭ ئومۇمەن مۇمكىن ئەمەسلىكى هېس قىلىنىدۇ.

هالبۇكى، دەۋر بۇ مەسلىنىڭ هەل قىلىنىشىنى كۈتەتتى. هۆكۈمدارلارمۇ مۇشۇنى مەقسەت قىلاتتى. 11ـ،12ـ ئەسرلەردىكى تۈرك ئارىستوكراتلىرىنىڭ ۋەكىللىرى بولغان غەزنەۋىيلەر ۋە سەلجۇقلار ئەدەبي نەتىجىلىرىنى ئادەت بويىچە يا پارسچە، يا ئەرەبچە يازدى. هالبۇكى، كۆپۈنچىسى ئەدەبي قابىلىيەتكە ئىگە تەمۇرىيلار هۆكۈمدارلىرى ئەمدىلىكتە نەزىرىنى تۈركچىگە بۇرىدى. ياۋروپا ئىلىم ساهەسى تەرىپىدىن «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان تىل تەمۇر خانىدانلىقىنىڭ دەستلەپكى ئەجدادى بولغان چاغاتاينىڭ ئىسمىدىن كەلگەن بولۇپ، بۇ تىلنى قوللانغانلارمۇ ئۇنى«تۈركى» ياكى «تۈركچە» دەپ ئاتىدى. چۈنكى، بۇ ئاتالغۇ ئوتتۇرا ئاسيادا ئولتۇراقلاشقان هەر قانداق بىر تۈركي خەلقنى ئەمەس، بەلكى مۇمكىن قەدەر هەممىسنى ئۆز ئىچىگە كېرەك ئىدى. بۇ تىل چاغاتاي ئۆزبەك ئەدەبي تىلىنىڭ ناهايىتى قەدىمكى شەكلى بولغانلىقى ئۈچۈن بەزى ئالىملار ئۇنىڭغا «قەدىمكى ئۆزبەك تىلى» دېگەن نامنى بېرىشنى ئارزۇ قىلماقتا. بۇ ئارزۇ ئاساسسىز ئەمەس. بۇ تىلنى قوللانغانلاردىن «نامەئى ئىشقى»نى يازغان تەمۇرنىڭ نەۋرىسى سەييىد ئەهمەدنى، هىندىستاندىكى بۇيۇك موغۇل ئىمپېراتورلۇقىنىڭ قۇرغۇچىسى ۋە لېرىك شېئىرلاردىن ياخشى بىر دىۋاننى، ناهايىتى قىزىقارلىق، تەرتىپلىك ۋە ئوچۇق بىر تىل بىلەن «بابۇرنامە «ناملىق خاتىرىنى يازغان ئىمپېراتور

بابۇر(1482-1530)نى ۋە «ھۇسەينى» دېگەن تەخەللۇس ئاستىدىكى لېرىك شېئىرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دىۋاننىڭ ئاپتورى سۇلتان ھۇسەيننى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. دۆلەت تەرىپىدىن رىغبەتلەندۈرۈلگەن شائىرلارمۇ ئەمدى ھۇنىرىنى پارسچىدا ئەمەس، بەلكى ئۆز ئەدەبىياتىدا قوللىنىشقا تىرىشتى. بۇ ساھەدە ئەمىرى، ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى(1395-1492) ۋە باشقا سەنئەتكارلار غەلبە قازاندى.

شائىرلارنىڭ بۇ غەلىبىلىرى بىلەن مەسىلە ھەل بولدى دېگىلى بولمايتتى. قابىلىيەتلىك، ئەمما بىلىمى يۈزەكى بولغان ھۆكۈمدار ھەۋەسكار ئۇچۇن بۇقەدەر زور مەسىلە ئۇنىڭ قۇدرىتىنىڭ سىرتىدىكى بىر ئىش ئىدى. مانا ئۇلارنىڭ قىلالمىغانلىرىنى نەۋائىي ئالاھىدە بىر شەكىلدە ئەملگە ئاشۇردى. بۇ دانا شائىر پەۋقۇلئاددە قابىلىيەتلىك بولۇشتىن سىرت، ھەقىقىي بىر ئالىمنىڭ قۇدرىتىگە ئىگە ئىدى، تۈركىي تىلنىڭ ئەتراپلىق ئۇگىنىلىشى ئۇچۇن، بۇ ھەقتىكى ئۇزۇن مەزگىللىك تەتقىقاتىدىن كېيىن تۈركچىنىڭ قوللىنىلىش ئىمكانىيىتىنىڭ ئايدىڭلىشىدىغانلىقىنى ناھايىتى ياخشى چۈشەندى. تىل ھەققىدىكى ئەستائىدىل تەتقىقاتلىرى ئارقىلىق بۇ تىلنىڭ بايلىقى ۋە ئوچۇقلىقى بىلەن پارسچىدىن تۈۋەن تۇرمايدىغانلىقىنى بىلىپ يەتكىنىدەك، ياخشى قوللىنىلسا تېخىمۇ چوڭ ئىمكانىيەتنىڭ يارىتىلىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشەندى. ئۇ ئەسلى مەقسىتىگە يېتىش ئۇچۇن تەييارلىقىنى بارلىق قەدىمى ئەدەبىي غەزىنىلەرنى ۋە ئىران ئەدەبىياتىنىڭ شەكىل ئادەتلىرىنى ياخشى ئۇگىنىشتىن باشلىدى. پارسچە ئۇگەنگەنلىكىنى ئۇنىڭ پارسچە يازغان دىۋان(لېرىك شېئىرلىرى توپلانغان)دىن بىلىمىز . ئۇنىڭدا «فانى» تەخەللۇسنى قوللاندى. «نەۋائىي» دېگەن نامنى تۈركچە يازغان شېئىرلىرىدا ئىشلەتتى.

كېيىنچە پارسچە شېئىرلارنىڭ شەكلىنى تۈركچىدە تەدبىقلاشقا باشلىدى. نەۋائىينىڭ تۇنجى دىۋانى 24 ياش ۋاقتىدا، يەنى 1465-1466 -يىللاردا ئاخىرىقى شەكلىنى ئالدى. لېكىن، ئۇ لېرىك شېئىرلارنى يېزىشنى قېرىغىچە داۋاملاشتۇردى. ئۇنىڭ تۇنجى لېرىك دىۋانى ھاياتىنىڭ پۈتۈن دەۋرلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئەدەبىيات تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرى» مەجالىسۇن- نەفائىس»تە ئىپادىسىنى تاپتى. بۇ ئەسەردە تۈرلۈك شائىرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن سۆز ئېچىلىدۇ. بۇ ئەسەرگە جامى ۋە باشقا ئىككى شائىرنىڭ ھاياتىنى تۇنۇشتۇرىدىغان ئۇچ پارچە كىچىك ئەدەبىي مونوگرافىيەمۇ قوشۇلغان.

تىل ۋە ئەدەبىياتقا دائىر نەزەرىيەلىرى ناھايىتى دىققەتنى تارتىدۇ. بۇ «مۇھاكىمەتۇل – لۇغاتەيىن»دىكى ۋەزىن، شېئىر ۋە تېپىشماق تۇزۇش ھەققىدىكى كىچىك تەتقىقاتلىرىدا ئۇچرايدۇ. بىر مۇنچە ئەسەرلىرى تارىخىي تەتقىقاتلارغا، ئىرانىنىڭ قەدىمكى ھۆكۈمدارلىرى، پەيغەمبەرلىرى ۋە مەشھۇر تەسەۋۋۇپ شەيخلىرىگە بېغىشلاندى.

ـ1485ـ1483يىللاردا يازغان ئالتە چوڭ شېئىرىي ئەسەرلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىمى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنىدۇ. بۇلار پەلسەپىۋي بىر تېمىدىكى «ھەيراتۇل ـ ئەبرار»، مەجنۇننىڭ تىراگىدىيەلىك مۇھاببىتىنى ھېكايە قىلىدىغان «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «فەرھاد ۋە شىرىن»، ساسانى ھۆكۈمدارى بەھرام گۈرنىڭ ۋەقەلىكىنى تەسۋىرلەيدىغان «ھەفت پەيكەر»، «سەددى ئىسكەندەر» ياكى ماكېدونىيەلىك ئىسكەندەرنىڭ ۋەقەلىكى ۋە «لىسانۇت ـ تەير» ناملىق ئاللىگورىك نەزمە قاتارلىقلاردۇر.

بۇ قىسقا ماقالىدا نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەققىدە توختالمايمىز. ئەسەرلىرىنىڭ تىلغا ئېلىنىشى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ناھايىتى كۆپ تېمىلار ئۈستىدە توختالغانلىقىنى كۆرسىتىش ئۈچۈندۇر. ھەقىقەتەن، دەۋرىنىڭ ئەدەبىياتىدىكى مەۋجۇت تۈرلەرنىڭ بۇ تىزىملىكتە كۆرۈلگەنلىكىنى ئېيتىش مۇمكىن. بۇ ھال بىر تاسادىپىيلىقنىڭ مەھسۇلى ئەمەس. بۇ نەۋائىينىڭ تامامەن ئاڭلىق ھالدا رەقىپلىرى بىلەن ھەر سەپتىن كۆرەش قىلىشقا تەييارلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .نەۋائىي نۆۋەت بىلەن بارلىق ئەدەبىي تۈرلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق تۈركچىنىڭ مەجازىي ئىپادىلەرنىڭ ئەڭ نازۇك بەلگىلىرىنىمۇ ئىلمىي بىر تىل سۈپىتىدە قوللىنىشقا ماس كىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىگە كەلسەك، ئالدى بىلەن بۇ ئەسەرلەر ئىچىدە ئالتە پارچە ئەسەرنىڭ ئالدىنقىلارنىڭ پارسچە يازغان شېئىرىي ئەسەرلىرىگە نەزىرە تەشكىل قىلغانلىقىنى بىلدۈرىشىمىز كېرەك. بۇنىڭ ئىچىدە ئالدىنقى بەش پارچە شېئىرىي ئەسەر بۇيۇك ئەزەرى شائىرى نىزامىنىڭ مەشھۇر «خەمسە»سىنىڭ ئاساسىي تېمىسىنىڭ قايتا قولغا ئېلىنىشىدۇر. كېيىنكى بىر پارچە شېئىرىي ئەسىرىمۇ تەسەۋۋۇپچى شائىر فەرىدەددىن ئەتتار(1119 ـ 1230)نىڭ «مەنتىقۇت ـتەير» دېگەن ئەسەرىگە يازغان بىر نەزىرەدۇر.

بۇ خىل نەزىرەلەرنى يېزىش غەربىي ئاسىيادا كەڭ تارقالغان بىر ئادەت ئىدى. بۇ تۈرنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى مۇنداق: شائىر ئالدىنقىلارنىڭ تېمىسىنى قولغا ئېلىپ، ئەسلى قەھرىمانلارنىڭ ئىسمىنى ۋە تېمىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىكى بەزى مۇقىم نوقتىلارنى ئەينەن ساقلاپ، پەقەت ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ تەرەققىياتى، قەھرىمانلارنىڭ ھەر قانداق بىر پائالىيىتىنىڭ بايانى ۋە ۋەقەلەرنىڭ بىر بىرى بىلەن بولغان باغلىنىشىنى ئۆز قارىشى بويىچە يازىدۇ .بۇ ئالدىنقىلار بىلەن بولغان بىر خىل بەسلىشىشتۇر. ئوقۇرمەن(نەزىرە يېزىلغان ئەسەرنى بىلگەن تەقدىردە) ئەسەرنىڭ نەتىجىسىنى ئالدىن بىلىدۇ، ئوقۇغاندا تېمىنىڭ قانداق ئاخىرلىشىدىغانلىقىغا ھەۋەس قىلماي، بەلكى مۇئەللىپنىڭ ئۇنى قانداق شەكىلدە يېشىدىغانلىقىغا، قەھرىمانىنىڭ ھەر بىر ھەرىكىتىنى قانداق ئورۇنلاشتۇرىدىغانلىقىغا قىزىقىدۇ. شېئىرىي ئەسەرنىڭ نامى ئەسلىدىكىسىنىڭ نامىدىن باشقىچىراق بىر شەكىلدە قويۇلىدۇ، ۋەزىنىنى تەكرارلايدۇ ياكى ئۇنىڭ بىلەن بىر خىل قاپىيەدە بولىدۇ.

نەزىرەنىڭ ياۋروپانىڭ قەدىمكى دەۋر ئەدەبىياتىدىمۇ، ـ20ـ19 ئەسىرلەردىمۇ ئېنىق كۆرۈلمىگەنلىكىنى ئېيتىشقا بولىدۇ. لېكىن، ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپا ئەدەبىياتىدا نەزىرە تۈرى بار ئىدى.

مۇئەللىپ ئوردىنال بولۇشقا – خاسلىق يارىتىشقا تىرىشىپ ئۇقۇرمەنلەرنى ھەيران قالدۇرۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. لېكىن، ھەر قەدەمدە ئەسەر قەھرىمانلىرىنى ھەر خىل قىيابېت بىلەن ئوخشىمىغان بىر دەۋرگە قويۇپ جانلاندۇرۇش ئارقىلىق نەقىللەرنى يوشۇرۇپ، ئالدىنقىلاردىن ھەر قانداق بىرىنىڭ تېمىسىنى تەكرارلايتتى. ئوتتۇرا ئەسىر شەرق شائىرى ياۋروپالىق شائىرغا نىسبەتەن تېخىمۇ كەمتەر ئىدى. چۈنكى، ئەسىردە ھەر ۋاقىت ئوقۇرمەننى خەۋەردار قىلىدىغان خۇسۇسىيەت بار ئىدى. شۇنى بىلدۇرىشىمىز كېرەككى، بۇ نەزىرەنىڭ ئەسلىگە يېقىنلىقى كۆپ خىل ئىدى. ئادەتتىكى شائىرلارنىڭ قوپال ۋە شەكىلسىز نەزىرەلىرى كۆپۈنچە ئەسلىنىڭ ناچار بىر كوپىيەسى بولسىمۇ، نوقسانسىز شائىرلارنىڭ نەزىرەلىرى ئومۇمەن مۇستەقىل بىر مەنىگە ئىگە، تامامەن ئوردىنال بىر ئەسەردۇر. بەزىدە ئوخشاش تەرەپلەر شۇ قەدەر ئاز ئىدىكى، قەھرىمانلارنىڭ ئىسمى تەكرارلانغان بولسا، شېئىرنىڭ بۇرۇنقىلاردىن ئۇنىڭ ياكى بۇنىڭ شېئىرىگە يېزىلغان نەزىرە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىش ئۈچۈن تەتقىقات ئېلىپ بېرىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ.

نەۋائىينىڭ شېئىرلىرىنى تەھلىل قىلغاندا بۇ خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى نەزەرگە ئېلىش كېرەك. غەرپ شەرقشۇناسلىرى نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ نىزامىنىڭ «خەمسە»سى بىلەن تېما جەھەتتىن ئوخشاشلىقىغا ئاساسلىنىپلا نەۋائىينىڭ ئوردىنال تەرىپىنىڭ بولمىغانلىقىنى ۋە پارسچىدىن تەرجىمە قىلغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. مەسىلە بۇ شەكىلدە قولغا ئېلىنسا، نەۋائىينىڭ دوستى جامىنىڭ ئەسەرلىرىگە نىمە دېيىش كېرەك؟ چۈنكى، ئۇمۇ نىزامىنىڭ ئەسەرلىرىگە نەزىرە يازغان ھەمدە بۇنى پارسچە يازغان. يەنى بۇ بىر ئەسەرنى پارسچىدىن پارسچىغا تەرجىمە قىلغاندەك بىر ئىش ئەمەسمۇ...

ئىككى ئەسەرنىڭ بىر بىرىگە يېقىنلىقىنى بىكىتىش ئۈچۈن ئۇلارنى ناھايىتى تەپسىلى سېلىشتۇرۇش كېرەك. ھالبۇكى، غەربىي ياۋروپا ئىلىم ساھەسى بۇنىڭ بىلەن مەشغۇل بولۇشنى خالىمايدۇ. شەرق ئەدەبىياتى ئومۇمەن چوڭقۇر تەتقىق قىلىنمىدى. ئەھۋال مۇشۇنداق بولغاچقا، كۆپ توختىلىشقا تېگىشلىك بولغان نەۋائىيمۇ ئىلىم ساھەسىنىڭ نەزىرىدىن يىراقتا قالدى. نەۋائىينىڭ ھەر خىل ئەسەرلىرىدىن ھېچ قايسىسىنىڭ دەۋرىمىزگە قەدەر ئىلمىي – تەنقىدىي شەكىلدە نەشر قىلىنماسلىقى بۇنى تەستىلايدۇ. ھېلىمۇ ئەسەرلىرى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىۋاتقانلار ئاشۇ ئەسەرلەرنىڭ تاش باسمىسىدىن پايدىلانماقتا. ھالبۇكى، ئۇلارنىڭ توغرىلىقى گۇمانلىقتۇر. لېكىن، ھازىر نەۋائىينىڭ ھايات ۋاقتىدا كۆچۈرۈلگەن ۋە ئالاھىدە مىنياتۈرلار بىلەن بىزەلگەن مۇكەممەل قول يازمىلىرىنىڭ بىر مۇنچىسىغا ئىگە كۇتۇپخانىلارنىڭ ماتېرىياللىرىغا تايىنىپ ئەسەرلىرىنىڭ تولۇق نۇسخىسى نەشرگە تەييارلانماقتا.

كېيىنكى يىللاردىكى تەتقىقاتلار نەۋائىي ئەسەرلىرىگە تەرجىمە سۈپىتىدە قاراشنى قەتئىيلىك بىلەن رەت قىلدى. شېئىرلىرىنىڭ نىزامى ۋە قىسمەن ھالدا نىزامىنىڭ دەستلەپكى تەقلىدچىلىرىدىن بىرى بولغان ۋە پارسچە يازغان مەشھۇر ھىندى شائىرلىرىدىن ئەمىر خۇسرەۋ دېھلىۋى(1253-1325)نىڭ ئەسەرلىرىگە

يېزىلغان نەزىرە ئىكەنلىكىنى ئىتىراپ قىلىشىمىز كېرەك. لېكىن، بۇ ئەھۋالمۇ بىر تاسادىپىيلىق ھېسابلانمايدۇ. نەۋائىي ئەھمىيەتلىك ۋەزىپىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا باشلىغاندا، ئەسەرلىرىنىڭ قىممىتى شۆبھىسىزكى شەرقنىڭ ئەڭ بۈيۈك شائىرىنى ئۆزىگە رەقىپ قىلىپ تاللىدى. نىزامىنىڭ ئىزىدىن ماڭغاندا، ئۇنىڭ بىلەن سېلىشتۇرما قىلىنىشتىن قورقمىغانلىقىنى، ئۇنىڭ پارسچە ئارقىلىق ئىرىشكەنلىرىگە ئۆزىنىڭ تۈركچە ئارقىلىق ئىرىشەلەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىشكە غەيرەت قىلدى.

نەۋائىي بىلەن نىزامىنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقاتلار نىزامى ئەسەرلىرىنىڭ نەۋائىي ئۇچۇن ئىلھامدىن باشقا نەرسە ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. تېمىلىرىدىكى دوقۇرۇشلار ھەممىلا يەردە كۆرۈلمەيدۇ .نەۋائىي دائىم نىزامىنىڭ موتىفلىرىنى بىر ئەسەردىن يەنە بىرىگە پۈتۈن كومپوزىسيونىنى ۋە قەھرىمانلارنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئۆزگەرتكەن ھالەتتە ئۆتكۈزگەن. ئېھتىمال بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ بارلىق ئەسەرلىرى ئىچىدە ئەڭ كۆپ مىسال بولىدىغىنى بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان» فەرھاد ۋە شىرىن»دۇر. بۇ ئەسەرنىڭ نىزامىنىڭ «خۇسرەۋ ۋە شىرىن» ناملىق ئەسىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئېنىق. نەۋائىي ئۆزىمۇ ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە مۇشۇ ھەقتە سۆز ئېچىش ئارقىلىق بۇنى تەستىقلىغان. لېكىن، تۇزۇلۇش يۇزىسىدىن ئەسەر شۇ قەدەر پەرقلىقكى، باش قەھرىمانلىرىنىڭ ئىسمى ئوخشىمىغان بولسا ئىككى ئەسەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ھەرقانداق بىر ئوقۇرمەننىڭ پەرق ئېتىشگە ئىمكانىيەت يوق.

«4»

نىزامىنىڭ «خۇسرەۋ ۋە شىرىن» دېگەن ئەسىرى 1181 -يىلى يېزىلغان بولۇپ، 1191-يىلى قايتا تۇزۇتىلگەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن. ئاساسىي ۋەقەلىكى ئىران ھۆكۈمدارى پەرۋىز خۇسرەۋ (590-628)II بىلەن گۈزەل مەلىكە شىرىننىڭ مۇھەببەت ھېكايىسىدۇر. بۇ ئىراندا ئەرەبلەرنىڭ ئىستىلاسىدىن بۇرۇنمۇ يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن. چۇنكى، 15- ئەسىردە ئىران ساراي يىلناملىرى(ساسانىيلارغا ئائىت (ئارىسىدا بۇ ھەقتىكى شەكلى نامەلۇم خاتىرە بار ئىدى. مانا شۇنداق قانۇنلاشقان ھېكايىلاردىن باشقا خەلق ئارىسىدا ئەسەرنىڭ قەھرىمانلىرى بىلەن باغلىنىشلىق بولغان بىر مۇنچە ھېكايىلارمۇ بار ئىدى. بۇ ھېكايىلار شىرىننىڭ مەملىكىتى بولغان ئەرراندا ئوتتۇرىغا چىققان. چۇنكى، نىزامى «بەردەئە» ھېكايىسىنىڭ ساسانىي يىلناملىرىغا تايانغان فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»سىدىكى شەكلىدىن پەرقلىق بولغان بىر ۋارىئانتىنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. نىزامى ئەسىرىگە تۇتۇش قىلىشتىن سەل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن تۇنجى ئايالى ئافاق ئىسىملىك گۈزەل قىپچاق دىدىكىنى ئەبەدىيلەشتۇرۇشكە تىرىشتى.

شائىرنىڭ سۆزلىرىدىنمۇ مەلۇم بولغىنىدەك، شىرىن ئافاقنا ئوخشىتىلىپ،ئەسەرنىڭ مەركىزىي نوقتىسى قىلىندى. نىزامى ئىككى چوڭ پىسخىلوگىيەلىك مەسىلىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى، يەنى ئىككى قەھرىمان شىرىننى سۆيىدۇ .ئۇلارنىڭ بىرى خۇسرەۋدۇر. ئۇ ناھايىتى كىلىشكەن،جەسۇر،سارايىنىڭ پۈتۈن ئويۇنلىرىغا ماھىر، لېكىن يەڭگىلتەك، ۋەدىسىدە تۇرمايدىغان،قارارسىز، كەسكىن بىر ئىش كۆرۈشتىن

هایاتنی ئۆز مەیلىچە ئۆتكۈزۈشنى ئەۋزەل بىلىدىغان بىرىدۇر. خۇسرەۋ بەكمۇ شەخسىيەتچى، ئويۇنخۇمار بولۇپ، مەقسىتىگە يېتەرلىيەتمەيلا بارلىق ئوتلۇق قەسەملىرىنى ئۇنتۇپ، يېڭى بىر مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرىگە ئۆزىنى ئاتىدۇ.

يەنە بىر ئاشىق قەھرىمان فەرھادتۇر. ئۇ پەقەت بىر ھۇنەرۋەن، لېكىن ئۆز ھۇنىرىنىڭ ئۇستىسى بولۇپ، بۇ ساھەدە ئۇنىڭ ئۈچۈن ھېچقانداق بىر توسالغۇ يوق. قولىدىكى كۈچ-قۇۋۋىتە ۋە تەڭداشسىز ھۇنىرى ئۇنى قاتتىق گرانىت تاشنى پارچىلاپ، تەبىئىي قىيادىن مۇكەممەل بىر مىمارلىق ۋە ھەيكەلتاراشلىق تەسىراتلىرىنى يارىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. فەرھاد شىرىننى كۆرمەي تۇرۇپ ئۇنىڭغا ئاشىق بولىدۇ. شىرىن ئۇنى ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن سارايغا چاقىرىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ ئالدىغا چىقماي، پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ كۆرىشىدۇ. فەرھادنىڭ مۇھەببىتى خۇسرەۋنىڭكىگە تامامەن ئوخشىمايدۇ. بىرىنسىگە ئاشىق بولسا پۈتكۈل ئىرادىسى ۋە ئۆزىنى سۆيگۈنىگە تاپشۇرىدۇ. ھېچقانداق مۇكاپاتقا ئىرىشمەسمۇ، ئۆزى ئۈچۈن ھېچ نەرسىنى تەلەپ قىلمايدۇ. مۇھەببەتنىڭ كۆيدۈرۈشى ۋە ئازابى ئۇنىڭ ئۈچۈن بىر خىل مۇكاپاتتۇر. فەرھاد ئىش- ئەمگەكنىڭ شەخسىلەندۈرۈلۈشى بولۇپ، مىللەتنىڭ يېڭىلىمەس كۈچىنى تەسۋىرلەيدىغان ھەيۋەتلىك بىر ھەيكەلگە ئوخشايدۇ.

شىرىن فەرھادنىڭ سۆيگۈسىنى چۈشىنىپ ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىدۇ. ئۇنىڭغا يارەدەم قىلماقچى بولىدۇ. ئۇ قەلبىنى پەقەت خۇسرەۋگىلا تاپشۇرغاچقا، فەرھادنى سۆيۈشكە ئامالسىز ئىدى. شىرىن خۇسرەۋنىڭ بۇنىڭغا لايىق ئەمەسلىكىنى بىلىدۇ. خۇسرەۋ ئىنسانىيلىق جەھەتتە فەرھاد بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان، ھەتتا نۇمۇسسىزلىق بىلەن ھەرىكەت قىلىدىغان بىر كىشىدۇر. شىرىن بەزىدە بۇ ھەرىكىتىدىن نۇمۇس قىلىپ كۆڭلى يېرىم بولسىمۇ، ئۆزىنى يېڭەلمەيدۇ. مۇھەببەت ئەقىل ۋە مەنتىقىنىڭ سىرتىدا بولۇپ، ئەڭ مۇكەممەل ئايالمۇ ئۆزىگە لايىق كەلمەيدىغان بىر ئەرنىڭ مۇھەببىتىگە ئۆزىنى ئالدۇرۇپ قويىدۇ. شىرىن مۇمكىن بولغان ئىشلارنى قىلىش بىلەن قانائەتلىنىدۇ ۋە قولغا كەلگەن بارلىق ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ خۇسرەۋنى ئۆزگەرتىشكە تىرىشىدۇ. لېكىن، بۇ تولىمۇ مۇشكۈل بىر ئىشقا ئايلىنىدۇ .خۇسرەۋ يەنىلا ئويلانماي ئىش قىلىۋىرىدۇ. ئەمما، شىرىننىڭ كۈچلۈك مۇھەببىتى ھەممىدىن غالىپ كىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا خۇسرەۋ ئۆزىنى پىدا قىلالايدىغان بىر قەھرىمان سۈپىتىدە كۆز ئالدىمىزدا نامايەن بولىدۇ.

مۇھەببەت فەرھادقا كۈچ-قۇۋۋىتە بېغىشلايدۇ .مۇھەببەتنىڭ قۇدرىتى ئۇنىڭغا ئىنسانىنىڭ كۈچى يەتمەيدىغان ئىشلارنى قىلدۇرىدۇ. ئۇ بىستون تېغىدىن يول ئاچىدۇ. تەبىئىيكى، ئۇنىڭ تۇرلۇك ھەرىكەتلىرى يەنىلا شىرىننى خۇسرەۋدىن ۋاز كەچتۇرەلمەيدۇ. ئەمگەكلىرىنىڭ پايدىسىز بولۇشمۇ ئۇنىڭغا ئايدىڭ ئىدى. لېكىن، خۇسرەۋ بۇنى بىلمەي، ئۇنىڭ كۈچلۈك مۇھەببىتىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۇنى يوشۇرۇن سۈيقەست بىلەن كۆزدىن يوقىتىدۇ.

نىزامىنىڭ ئەسەردىكى ئاساسىي مەقسىتى ئىككى قەھرىمانىنىڭ روھىي كۈرىشىنى كۆرسىتىشتۇر. ئەڭ مۇھىم مەركىزى نوقتا مۇشۇ يەردە. شۇ ۋەجدىن نىزامى ئەسىردە دىئالوگقا كۆپ ئورۇن ئاجرىتىپ، قەھرىمانلارنىڭ سۆھبەتلىرىدە ئۆزىنىڭ ئەڭ نازۇك ھېسلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشقان. ئەسەردە كۆپ ئۇچرايدىغان تاشقى كۆرۈنىشلەر تازا رەڭدار بولمىسىمۇ، لېكىن ئاساسىي بەلگىلىرى كۆرىستىلگەن. فىردەۋسىنىڭ ئەسىردە خېلى تەپسىلى بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنى نىزامى كىشىلەرگە تۇنۇشلۇق نەرسىلەردىن سۆز ئېچىشنىڭ لازىمى يوق دەپ قاراپ ئەسەرگە زادى كىرگۈزمىگەن.

نەۋائىينىڭ ئەسىرىگە نەزەر تاشلىساق، ئۇنىڭدا تامامەن باشقىچە بىر كومپوزىسىيون بىلەن ئۇچرىشىمىز. ئالىملىرىمىز خۇسرەۋنىڭ تۇرلۇك شەكىلدىكى كۆرۈنىشىنى بىر قانچە قېتىم كۆرسىتىپ ئۆتتى. نەۋائىينىڭ قەلەمدىكى خۇسرەۋ قانخور، زومىگەر ۋە ياخشى تەرەپلىرى بولمىغان بىر زالىم ھۆكۈمدارىدۇر .نەۋائىي ھېچقانداق يەردە ئۇنىڭ يېشىنى تىلغا ئالمايدۇ. لېكىن، ئەسەرنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنى ئۇنىڭ نىزامىنىڭ ئەسىرىدىكىگە ئوخشاش ئەپسانىلەردىكىدەك قاملاشقان بىر يېگىت بولماستىن، بەلكى قېرى، ئويۇنغا ئامراق، ۋاقىتلىق ھەۋەسنى قاندۇرۇشنىلا ئويلايدىغان بىر كىشى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇرىدۇ. ئۇ ھەۋەسى ئۈچۈن ھەر قانداق ئىشنى قىلىشقا تەييار تۇرىدۇ، قان تۆكۈشتىن يانمايدۇ ۋە ھېچ ئىككىلەنمەيلا خائىنلىق قىلىدۇ.

نەۋائىينىڭ قەلەمدىكى فەرھادمۇ نىزامىنىڭكىگە ئوخشمايدۇ. بۇ تېمىدا ئۇ ئالدى بىلەن ئەمىر خۇسرەۋ دېھلىۋىنىڭ ئەسىرىنى ئۆرنەك قىلدى. نەۋائىي فەرھادنى نىزامىغا ئوخشاش ئادەتتىكى بىر ھۈنەرۋەن ئەمەس، بەلكى چىن خاقانىنىڭ ئوغلى دەپ تەسۋىرلەيدۇ. نەۋائىينىڭ «چىن» دېگەن نام ئارقىلىق ھەممىدىن ئاۋۋال چىن تۈركىستانى(شىنجاڭ-ت)نى نەزەردە تۇتقانلىقىنى ئۇنۇتماسلىقىمىز كېرەك. شۇ سەۋەبلىك، نەۋائىي ھۆكۈمدارنى «تۈرك خاقان» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتايدۇ. ھالبۇكى، ئۇنى بىر چىنلىق(خەنزۇ-ت) سۈپىتىدە تۇنۇغان بولسا ئىدى، ئۇنى «فەغفۇر» دەپ ئاتاشقا توغرا كىلەتتى. يەنى، فەرھاد مەلۇم نوقتىدىن مۇئەللىپ بىلەن بىر مىللەتتىن ئىدى .فەرھاد تاشقى كۆرۈنىش جەھەتتە بىر تىپىك ئەپسانىۋي شاھزادىدۇر. مەرتىۋىسىنىڭ ئۇنىڭغا ياراتقان پايدىلىق تەرەپلىرى قاتاردا بىزنى 15- ئەسىردىكى ھېرات دەۋرىگە باشلايدىغان خۇسۇسىيەتمۇ ئۇنىڭدا كۆزگە چېلىقىدۇ. ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئىجادىي قابىلىيىتىگە مۇھەببەت باغلىغان، بارلىق سەنئەت ۋە ھۈنەر-كەسپىلەرنىڭ سىرىنى ئىگەللەش ھەۋىسى كۈچلۈك بىر شەخستۇر. ئىككىنجى ئورىگىنال خۇسۇسىيىتى، ھېرات شاھزادىلىرىدە ئاز ئۇچرايدىغان مىللەت سۆيگۈسى ۋە مىللەتنى ئازاپ ۋە زۇلۇمدىن قوغداشقا تىرىشقانلىقىدۇر. فەرھاد خۇسرەۋنىڭ قولىدىكى ئەسىرلىكتىن قۇتۇلۇپ چىقىشنى بىلسىمۇ، بۇنداق قىلىشنى خالىمايدۇ. بىگۈناھ گۈندىپاينىڭ ئۆلۈمگە مەھكۇم بولۇشىنى خالىمىغانلىقى دىققەتنى تارتىدۇ. ھەتتا دۇشمەن قوشۇنىنىڭ ئەسكەرلىرىگە ئىچ ئاغرىتىدۇ، ئۇلارنىڭ مەجبۇرىي ھالدا ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىقىنى ۋە

ئارمىيىنىڭ پالاكەتكە ئۇچرىشىدىكى سەۋەبىنىڭ ئۇلار ئەمەس، بەلكى دۆلەت ئەربابلىرى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ.

نەۋائىينىڭ فەرھاد ئارقىلىق ئۆز خۇسۇسىيەتلىرىنى، كەڭ ھۇمانىزم چۈشەنچىسىنى، جەبىر ۋە زۇلۇمغا قارشى نەپرىتىنى، سەنئەت ۋە ھۈنەر-كەسپىكە بولغان سۆيگۈسىنى ۋە چەكسىز ئۆگىنىش ئىشتىياقىنى ئىپادە قىلغانلىقىغا شۆبھىلەنمەسلىك كېرەك. شۇڭا، نەۋائىي فەرھادنىڭ ئوبرازىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق كومپوزىسىيونىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولغان. ئۆزىمۇ كىرىش سۆزدە تىلغا ئالغىنىدەك، باش قەھرىمانىنىڭ ھاياتىنى تۈگۈلىشىدىن تارتىپ يورىتىشى كېرەك ئىدى. بۇ خۇسۇستا نىزامى ئۇنى ھېچقانداق بىر ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن ئەمەس. نىزامى فەرھادنىڭ شىرىنىنىڭ سارىيىدا پەيدا بولۇشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالىدىن سۆز ئېچىشنىڭ لازىملىقىنى ھېس قىلمىغان. چۈنكى، فەرھاد ئۇنىڭ ئۇچۇن ئېيتقاندا پەقەت ۋەقەدە ئۇچرايدىغان بىر شەخستىن ئىبارەت ئىدى.

فەرھادنىڭ تارىخىنى يارىتىش ئۇچۇن نەۋائىي بىر مۇنچە فولكلور موتىپلىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ، چوڭ بىر ۋەقەلىكنى ئوتتۇرىغا چىقاردى .سىرلىق ساندۇق، قەدىمكى ھېكمىنى ئىزدەش سەپىرىدىكى تەۋەككۈلچىلىكلەر، ئەجدەرھا بىلەن ئېلىشىش، تەلەيسىز ئەھرىمان بىلەن تۈتۈشۈش قاتارلىق ۋەقەلىكلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ بۆلەكتە سۆزلىنىدۇ. شائىر ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئازراقمۇ دىققىتىنىڭ چېچىلىشىغا ئىمكان قالدۇرمايدۇ.

مۇھەببەت تېمىسىمۇ تامامەن پەرقلىنىدۇ. بۇ ئاددىيلا بىر ئىنسانىي ئىستەك بولماستىن، بەلكى فەرھادنى شەرقتىمۇ كۆپ تەرىپلەنگەن قەھرىمان مەجنۇن بىلەن تۈغقانچىلىققا ئىگە قىلغان ئالاھىدە بىر قۇدرەت ئىدى. نەۋائىينىڭ فەرھادى نىزامىنىڭ مەجنۇنىدۇر. لېكىن، ئۇ ئاكتىپ، مەقسىتى ئۇچۇن تىرىشىدىغان، سۆيگۈنى بىلەن ئۇچراشقاندا قۇدرىتىنى يوقىتىپ، ئۇنىڭ ئالدىدا تازىم قىلىپ تۇرىدىغان بىر كىشىدۇر.

نەۋائىينىڭ ئەسىرىدە فەرھادنىڭ ئۆزىنى بەزىدە ئەپسانىلاردىكى ئەرەب ئاشىقلا ئوخشىتىشى تاسادىپىي ئەمەس. نىزامىنىڭ قەلەمدىكى فەرھادنىڭ مەجنۇن بىلەن ئوخشايدىغان بەزى تەرەپلىرى بار. لېكىن، ئۇنىڭغا ئائىت ۋەقە قىسقا بولغانلىقى ئۇچۇن، بۇنىڭ تەرەققىياتىدىن سۆز ئېچىشقا ئىمكانىيەت يوق.

نەۋائىينىڭ قەلەمدىكى شىرىنى نىزامىنىڭكى بىلەن سېلىشتۇرىدىغان بولساق، ئۇنىڭ نىزامىنىڭ ئەسىرىدىكى بۇيۇكلىكىنى يوقاتقانلىقىنى بىلىمىز. شىرىن سۆيگۈسى ناھايىتى كۈچلۈك بىر ئايال. ئۇ سۆيگۈنىگە سادىق، ئۇنىڭ ئۇچۇن ئۆزىنى پىدا قىلىشقا تەييار. ئەمما، بۇ ئايال نىزامىنىڭكىگە ئوخشاش چوڭ رول ئوينىمايدۇ. ۋەقەلىكنىڭ كومپوزىسىيونىمۇ بۇنىڭغا ماس كەلمەيدۇ. ئۇ پەقەت

فەرھادنىلا سۆيىدۇ. شۇ سەۋەپلىك، ھەر قانداق بىر ئىختىلاپنى تۈگىتىشىگە ۋە سۆيگۈننى ئۆزگەرتىشكە تىرىشىشنىڭ ھاجىتى يوق.

ئىككىنجى ئورۇندىكى شەخسلەرمۇ ئۆزگەرتىلگەن .نىزامنىڭ ئەسىردىكى رەسسام شاپۇر فەرھادنىڭ ساۋاقدىشى بولسىمۇ، دەستلەپتە ئۇ خۇسرەۋنىڭ ئادىمىدەك بىر ھالەتتە تەسۋىرلىنىدۇ. خۇسرەۋ شىرىننىڭ بارلىقىنى شاپۇردىن ئۇقۇپ، ئۇنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئاشىق بولىدۇ. كېيىن شاپۇر ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىق رول ئويناىيدۇ. ھەتتا نىيىتى تازا دۇرۇست بولمىغان خۇسرەۋنىڭ بۇيرىغان ئىشلىرىنى خالىمىغان ھالدا ئۇرۇندايدۇ. ئۇ يەنىلا ئىشلارنى نەتىجىلىك تاماملاپ شىرىننى خۇسرەۋ بىلەن توي قىلىشقا كۆندۈرىدۇ.

نەۋائىينىڭ ئەسىرىدە شاپۇر پەقەت فەرھادقا سادىق بولىدۇ. ئۇ فەرھاد يامان كۈنلەردە قالغاندا ياردەم قىلىدىغان، ئۇنىڭ ئۈچۈن ھاياتىنى پىدا قىلىشتىن يانمايدىغان بىر دوست. ئۇنىڭ بۇ شەكىلدە تەسۋىرلىنىشى ۋە رەسساملىق تەرىپىنىڭ ئاجىزلاشتۇرۇلغانلىقى دىققەتنى تارتىدۇ. نىزامنىڭ ئەسىردە ۋەقەلىك شاپۇرنىڭ شىرىننىڭ پورترېتىنى سىزغانلىقىدىن باشلىنىدۇ. ھالبۇكى، نەۋائىينىڭ ئەسىردە بۇنداق بىر بايانىنى بىرىشنىڭ لازىمى يوق ئىدى. ئەسەردە بۇ تەرەپتىن ئانچە- مۇنچە سۆز ئېچىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ چوڭ ئەھمىيىتى يوق.

تەبىئەت تەسۋىرلىرىنىڭ كەڭ دائىرىلىك ئۆزگەرتىلگەنلىكىمۇ ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ خاراكتېرىستىك پەرقلىرىدىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. نىزامى كۆپۈنچە 12- ئەسىرگە خاس بولغان باغ، گۈل-چېچەك(لېكىن ئېھتىياج يۈزىسىدىن ئەلخەرەك بوغىزىنىڭ جانلىق تەسۋىرىگە ئوخشاش ئالاھىدە گۈزەل تەسۋىرلەرنىمۇ ياراتقان) قاتارلىق ھەر كىشى ياقتۇرىدىغان تېمىلارنى تاللىغان. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، نەۋائىينىڭ ئەسىرىدە ئاز تەسۋىرلەنگەن يېقىن شەرق ئەدەبىياتىنىڭ تېمىلىرىدىكى تەسۋىرلەرنى ئالغان. بۇ بارۇڭ ئەدەبىياتىدىكىگە ئوخشاش كەسكىن زىتلىق بىلەن تولغان خىيالىي بىر تەبىئەتتۇر. ئەھرىمانىنىڭ چاھار بېغىنىڭ ناھايىتى جانلىق تەسۋىرلىنىشى، چىن خاقانىنىڭ پىلوتىنىڭ دېڭىزغا يۈرۈش قىلىشى ۋە بۇراننىڭ تەسۋىرى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

يۇقىرىدا نەۋائىي بىلەن نىزامى ئەسەرلىرىنىڭ بىر بىرىدىن كومپوزىسيون ۋە قەھرىمانلىرىنىڭ خاراكتېرى جەھەتتە كۆپ پەرقلىنىدىغانلىقىنى بايان قىلدۇق. ئومۇمەن، ئاندا-ساندا كۆزگە چېلىقىدىغان ئوخشاشلىقلاردىن سۆز ئېچىشنىڭ چوڭ پەرقلەرنى كۆرسىتىشتىن خېلىلا ئاسان ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ ئولتۇرمايمىز .ئوخشاشلىقنىڭ مۇھىم نوقتىلىرى بولسا ئەسەرنىڭ ئەسلى قەھرىمانلىرىنىڭ ئىسمى، ئىككى قەھرىمانىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا شىرىنگە ئاشىق بولۇشى ۋە فەرھاد بىلەن خۇسرەۋنىڭ ئۆلۈم كۆرۈنىشلىرىدۇر.

مانا بۇ ئومۇمەن ھېكايىنىڭ ئانا خەتلىرىدۇر .تەبىئىيكى ئۇنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. كۆرستىپ ئۆتكەنلىرىمىزنىڭ ھەممىسى نەۋائىينىڭ «فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىنىڭ نىزامىنىڭ ئەسىرىدىن قىلىنغان بىر تەرجىمە ئىكەنلىكىنى ئالغا سۈرگەن شەرقشۇناسلارنىڭ قاراشلىرىنىڭ نەقەدر ئىشەنچىسىز بىر ئاساسقا تايانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش ئۈچۈن يېتەرلىكتۇر. بۇ يەردىكى ئوخشاشلىق پەقەت ئەينى قەھرىمانغا ئائىت بىر تارىخىي ۋەقەلىكنى قولغا ئالغان ئىككى ئاپتورنىڭ (19-ئەسىردىمۇ) ياراتقان ئوخشاشلىقىدىن ئىبارەتتۇر. مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەر ئۆزگەرتىلمىگەن، باشقا ۋەقەلەر بىر بىرىدىن تامامەن پەرقلەندۈرۈلگەن.

»خۇسرەۋ ۋە شىرىن» قەھرىمانلىققا ئىلھام بېرىدىغان ئايالالار مۇھەببىتىنىڭ مەدھىيەسىدۇر. ھالبۇكى، «فەرھاد ۋە شىرىن» دە ئەڭ مۇھىم بۆلەك ئۆزگەرتىلىپ، بارلىقىنى بېغىشلايدىغان، لېكىن ئۆزى ئۈچۈن ھېچنىمنى كۈتمەيدىغان پىدارکارلىق سۆيگۈسى فەرھادنىڭ ئوبرازىدا جانلاندۇرۇلغان. بۇنىڭدىن باشقا بۇ ئەسەردە نىزامىنىڭكىدە ئۇچرىمايدىغان سادىق دوستلۇق ئۇقۇمى بار.

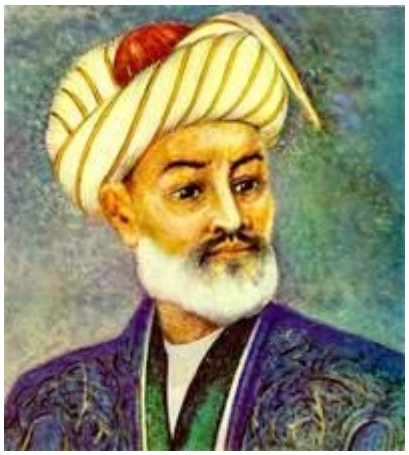
نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە سۆز ئاچقاندا، ئۇلار ئىچىدە ھەرقانداق بىر ئەسىرىنىڭ تېخىمۇ ياخشى ئىكەنلىكىنى كۆرستىپ بېرىش قىيىن» .خەمسە» دىكى بەش ئەسىرىمۇ ياخشى، لېكىن مەن بۇ يەردە تەرجىمىسى بېرىلگەن «فەرھاد ۋە شىرىن» نى ئۇقۇرمەنلىرىمىز ھەممىسىدىن بەكرەك ياقتۇرىدۇ دەپ قارايمەن. ۋەقەلەرنىڭ موللىقى، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان كۆپ خىل تەسۋىرلەر، كومپوزىسىيون -ىنىڭ راۋانلىقى، فەرھادنىڭ جەلپىكارلىقى... مانا بۇلار ئەسەرنىڭ شۇنچە ئۇزۇن بولغىنىغا قارىماي، ئۇنى ئوتتۇرىدا ئۈزۈپ قويماي ئوقىلىدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلغان. شۇ سەۋەپلىك، مۇشۇ ۋاقىتقا قەدەر ئۇقۇرمەنلىرىمىز زادى بىلمەيدىغان بۇ ئالاھىدە شائىرنى بۇ ئەسىرى ئارقىلىق چۈشىنىشى ناھايىتى ئورۇنلۇق بىر ئەھۋالدۇر.

ئۇقۇرمەنلىرىمىزنىڭ نەزەر دائىرىسى بارغانسېرى كېڭەيمەكتە. مىليۇنلىغان ئىنسان كۈلتۇر غەزىنىلىرىنىڭ يېڭى نەتىجىلىرىگە ئېرىشمەكتە. كۈلتۇر ۋە تەرەققىيات ئۈچۈن ئىشتىياق بىلەن كۆرەش قىلغان بۈيۈك نەۋائىينى غەرب ۋە شەرق كلاسسىكلىرىغا ئوخشاش ئۇقۇرمەنلىرىمىزنىڭ چوڭقۇر سۆيۈشىنى ئۇمۇت قىلىمەن.

تۈرك تىلى تەتقىقاتلىرى يىللىقى-بەللەتەن» نىڭ -1957 يىلىدىكى سانىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلدى.

8- ئەنئەنىۋى نەۋائىشۇناسلىقنىڭ قىسقىچە تەسۋىرى

فەرىدە ئەمەت

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ نامى دۇنيادا ئۆتكەن بارلىق ئۇلۇغ زاتلارغا بېغىشلانغان شان – شەرەپلەرگە تەبئىي يوسۇندا ماس كېلىدۇ .نەۋائىنىڭ نامىغا بېغىشلانغان بارلىق نامۇنىشانلار ئۇنىڭ ھەقىقىي سۈپىتىنى تولۇق ئىپادە قىلىپ بېرەلمەيدۇ. نەۋائى، ئىنسان تەپەككۇر يۇكسەكلىكىنىڭ دەللىلى ۋە ئۆزى بىر مۆجىزە خاراكتېرلىك ئىنساندۇر

بۈگۈنكى دۇنيادا ئەلىشىر نەۋائى پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ شەرەپ – ئىپتىخارى بولۇپ قالدى. ئۇ مىللەت، دىن ۋە دۆلەت چېگرىسىدىن ئاللىقاچان ھالقىپ ئۆتۈپ، پۈتۈن دۇنيانىڭ دىققەت مەركىزىدىكى سىماغا ئايلاندى .نەۋائى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىش ھەرقانداق ئېتىقاد ۋە سىياسىي قاراشتىن مۇستەسنا خەلقئارالىق ھادىسە بولۇپ قالدى. بۈرۈن نەۋائى نوقۇل ئەدەبىيات

نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىنغان بولسا، ئەمدى ئۇ ئاللىقاچان ئەدەبىيات ساھەسىدىن باشقا ساھەلەرگە تومۇر يېيىپ، سىياسىيشۇناسلىق، ئىجتىمائىيەت، پەلسەپە، مەدەنىيەت ـ سەنئەت، دىن ۋە تىلشۇناسلىق قاتارلىق ساھەلەر بويىچە مەخسۇس تەتقىق قىلىنىدىغان سىستېمىلىق پەنگە ـ نەۋائىشۇناسلىققا تەرەققي قىلدى. ھازىر تەخمىنەن 90 گە يېقىن دۆلەتتە نەۋائىنىڭ ھەر خىل ژانىرىدىكى ئەسەرلىرى ساقلىنىۋاتىدۇ. نۇرغۇن دۆلەتلەردە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ھەر خىل تىللارغا تەرجىمە قىلىندى. بەزى دۆلەتلەردە مەخسۇس نەۋائىشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئالاھىدە مۇئەسسەسەلەر تەسىس قىلىنىپ، بۇ ئورۇنلاردا زور بىر تۈركۈم نەۋائىشۇناس ئالىملار يېتىشىپ چىقتى ۋە ئۇلار بۇ ساھەدە بىر مۇنچىلىغان ئىلمىي نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. دېمەك، نەۋائىشۇناسلىق ھازىرقى دۇنياىدىكى ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرى تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ، كۈندىن ـ كۈنگە ئۆزىنىڭ مۇھىم ئورنى ۋە رولىنى نامايان قىلماقتا. ئىنسانىيەت دۇنياسىنىڭ كۆپ مەنبەلىك ۋە كۆپ قۇتۇپلۇق ئىدىئولوگىيە تەرەققىياتى تارىخىدىن خەۋەردار كىشىلەرنىڭ ھەرقانداقى بۇ نۇقتىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايدۇ، شۇنداقلا ئېتىراپ قىلماقتا.

مەملىكىتىمىزدە نەۋائىشۇناسلىقنىڭ رېئال ئەھمىيىتى تېخىمۇ زور. «قانۇن ئارقىلىق دۆلەت باشقۇرۇش بىلەن ئەخلاق ئارقىلىق دۆلەت باشقۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈش «تەكىتلىنىۋاتقان، پۈقرالار ئەخلاقي تەربىيىسى قانات يايدۇرۇش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان، سوتسىيالىستىك ئەخلاق تەتقىق ۋە تەشۋىق قىلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە «ھاياتى بىر گۈزەل ئەخلاقنىڭ ئۆرنىكى بولغان» نەۋائىنىڭ ئىدىيىسىنى تەتقىق قىلىش، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئەخلاق ئىدىيىسى سىستېمىسىنى تەتقىق قىلىپ، ئەنئەنىۋى ئەخلاق جەۋھەرلىرى بىلەن زامانىۋى ئەخلاق مىزانلىرىنى بىرلەشتۈرۈش، شۇ ئارقىلىق يېڭىچە ۋە زامانغا لايىق ئەخلاقي قاراشلارنى بەرپا قىلىش ـ «قانۇن ئارقىلىق دۆلەت باشقۇرۇش بىلەن ئەخلاق ئارقىلىق دۆلەت باشقۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈش»نىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا نەۋائىنىڭ قانۇن ئىدىيىسى، دۆلەت باشقۇرۇش ھەققىدىكى تەلىماتلىرى، جەمئىيەت قارىشى ۋە كىشىلىك قارىشى قاتارلىق تەرەپلەرمۇ ناھايىتى زور تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە. بۇلارنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئەنئەنىۋى ئىدىيىۋى مىراسلاردىن پايدىلىنىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ، كۆپ مىللەتلىك ۋەتىنىمىزنىڭ ئىدىئولوگىيە قۇرۇلمىسىنى قۇۋۋەتلەندۈرۈپ، «ئۆتمۈشتىكىنى بۈگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش، چەت ئەلنىڭكىنى جۇڭگو ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش» مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، نەۋائىشۇناسلىق ئېلىمىزدە خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. لېكىن كۆپ ھاللاردا بىزدىكى يەنى ـ ئۇيغۇرلاردىكى نەۋائىشۇناسلىق ئازادلىقتىن كېيىنكى بىرقانچە ئون يىلغا، بەلكى پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزي كومىتېت 3 ـ ئومۇمي يىغىندىن كېيىنكى ئون نەچچە يىلغا مەركەزلەشتۈرۈپ قويۇلىۋاتىدۇ. بۇنداق دېيىش ئەمەلىيەتكە تازا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. توغرىسى شۇكى، ئازادلىقتىن كېيىنكى نەۋائى ئەسەرلىرىنى نەشر قىلىش، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئىزاھلاش، نەۋائىنىڭ ھاياتى ۋە

ئىجادىي پائالىيەتلىرى ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش – تەتقىق قىلىشلار، نەۋائىغا مۇناسىۋەتلىك تۈرلۈك ساھەلەر بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئىلمىي پائالىيەتلەر، ئۇيغۇرلاردىكى ئەنئەنىۋى نەۋائىشۇناسلىقنىڭ راۋاجى ۋە يېڭى دولقۇنىدىن ئىبارەت. چۈنكى، ئۇيغۇرلاردىكى نەۋائىشۇناسلىقنىڭ بىرقانچە يۈز يىللىق تارىخى بار.

ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىن مەقسەت ئىجاد قىلىشتۇر. كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەر ۋە شۇ مەنبەلەر ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلاردىن مەلۇم بولۇشچە، نەۋائىنىڭ بەدىئىي مىراسلىرى نەۋائى زامانىسىدىلا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. نەۋائى ياشىغان شۇ دەۋرلەردىلا ئۇيغۇر شائىرلىرى ئىچىدە نەۋائىنىڭ بىرمۇنچىلىغان ئىخلاسمەنلىرى بارلىققا كېلىپ، ئۇلار نەۋائىنى ئۆزلىرىنىڭ «پىر – ئۇستازى»، «مەنىۋى يېتەكچىسى» دەپ بىلگەن، ئۆز ئىجادىيەتلىرىدە ئۇنىڭ ئۇسلۇبى، ئىستىلى ۋە ئىدىيىسىنى خاھىشى قاتارلىقلاردىن ئۆزۈق ۋە ئۆرنەك ئالغان. بۇنداق قىلىش، ئەلۋەتتە نەۋائى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى خېلى چوڭقۇر تەتقىق قىلىش ۋە ئۆگىنىش ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشاتتى. بۇ تەسەۋۋۇرغا ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنىڭ نامايەندىلىرىدىن بىرى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان زەھىرىددىن مۇھەممەد بابىرنى مىسال قىلىش مۇمكىن.

بابىر نەۋائى زامانىسىدا ياشىغان بولۇپ، ئۇ نەۋائى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتتە بولغان. نەۋائىنى ئۇلۇگە قىلىپ ۋە ئۇنىڭدىن ئىلھام ئېلىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. نەۋائىنىڭ شۇ چاغلاردا تەييار بولغان دىۋانلىرىنى تەپسىلىي ئۆگىنىش ۋە سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، نەۋائى ئەسەرلىرىدىن تاللانما دىۋان تۈزگەنىدى. بۇنىڭدىن بابىرنى دەسلەپكى نەۋائىشۇناسلىقنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى دېيىشكە بولىدۇ. بابىردىن كېيىن نەۋائىنى تەتقىق قىلغان يەنى، نەۋائىنىڭ نەسلى – نەسەبى توغرىسىدا ئىزدەنگەن ۋە مەلۇمات توپلىغان كىشى، مەشھۇر تارىخچى مىرزا مۇھەممەد ھەيدە كۆرەگاندۇر. نەۋائى ئۆز ھاياتىدا ئادەمنىڭ زېھنى ۋە تەپەككۇر ئىقتىدارى ھۆددە قىلالمىغۇدەك دەرىجىدە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن كەمتەرلىك، كىچىك پېئىللىق سەۋەبىدىنمۇ ياكى باشقا سەۋەبتىنمۇ، ئىشقىلىپ ئۆزىنىڭ نەسەبى ۋە نەسلى توغرىسىدا بىرەر نەرسە يازغانلىقى مەلۇم ئەمەس. نەۋائىنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكى، ئەسلى ئەجدادىنىڭ كىم بولغانلىقى توغرىسىدا باشقىلارنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق، زامانىسىنىڭ نەۋائىشۇناسلىرى ئارقىلىقلا خەۋەردار بولۇشقا توغرا كېلىدۇ. نەۋائى ۋاپات بولۇپ 05-04 يىللاردىن كېيىن، مىرزا ھەيدەر كۆرەگان «تارىخى رەشىدىي» ناملىق ئەسىرىدە نەۋائى توغرۇلۇق:«ئۇنىڭ ئەسلى زاتى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن ئىدى. ئۇنىڭ ئاتىسى كىچىك باخشى دەپ ئاتىلاتتى، ئادەتتىكى كىشىلەردىن ئىدى...» دەپ يازغان. تۈركىيە ئالىمى ئەھمەد زەكى ۋەلىدى توغان قاتارلىق ھازىرقى زامان ئالىملىرى نەۋائى تەتقىقاتىدا مىرزا ھەيدەرنىڭ يۇقىرىدىكى بايانىنى ئىناۋەتلىك، دەپ قارايدۇ. نەۋائى بىلەن ئەسىرداش بولغان ئۇيغۇر شائىر، ئەدىبلىرىدىن مەھمۇدى (سۇلتان مەھمۇدخان)، سەئىدى (سۇلتان سەئىدخان) ئايازبېك قۇشچى، رەشىدى (سۇلتان ئابدۇررەشىدخان) قاتارلىقلارنىڭ ۋاستىلىك ھالدا بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بەزى

ئەسەرلىرىدىن ئۇلارنىڭمۇ نەۋائى ئىزدىدىن مېڭىپ، ئۇنىڭغا تەقلىد قىلغانلىقىنى، ئەڭ بولمىغاندا شېئىرىي تىل جەھەتتە نەۋائىدىن ئۆگەنگەنلىكىنى ھېس قىلىشقا بولىدۇ.

بۇلاردىن باشقا، ئەينى دەۋردە، خۇسۇسەن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا نەۋائىنىڭ ھەر خىل ژانىرداكى ئەسەرلىرىنىڭ ماھىر ئۇيغۇر خەتتاتلىرى تەرىپىدىن ھۆسنىخەت بىلەن كۆچۈرۈلۈپ، نەپىس مۇقاۋىلانغان زىننەتلىك نۇسخىلىرى ناھايىتى كەڭ تارقالغان. بۇلاردىن بىر مۇنچىلىرى ھەر خىل يوللار بىلەن چەت ئەللەرگە ئېلىپ كېتىلگەن بولسىمۇ، بۇگۈنگىچە ساقلانغانلىرىمۇ ناھايىتى نۇرغۇن .ئەنە شۇ دەۋرلەردىن باشلاپلا نەۋائى ئەسەرلىرى ئۇيغۇر مەدرىسىلىرىدە ئەدەبىيات، ئەخلاق قاتارلىق مۇھىم دەرسلىكلەر ئۇچۇن قوللانما قىلىنغانىدى. سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىن باشلاپ مەشھۇر ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنىڭ بىرمۇنچە ئاھاڭلىرى نەۋائى تېكىستلىرى بىلەن بىرلىشىشكە باشلىدى ۋە بارا – بارا ئون ئىككى مۇقامنىڭ بىرمۇنچە كۇيلىرى نەۋائى غەزەللىرى ئاساسىدا مۇقىملىشىپ، بۇگۈنگىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ .مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن شائىر ۋە مۇقامشۇناس قىدىرخان يەركەندى، ئامانىنسا خېنىم قاتارلىقلارنى شۇ دەۋر نەۋائىشۇناسلىرىنىڭ قاتارىدا تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك. ئۇلار نەۋائى شېئىرلىرىدىن ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى، تەبىئىتىنى ۋە سەزگۈسىنى تەتقىق قىلىپ چۇشەنگەندىن كېيىن، ئون ئىككى مۇقامنىڭ تۇرلۇك ئاھاڭلىرى بىلەن نەۋائىنىڭ ئالاھىدە ئىچكى ھېسسىياتىنى بىرلەشتۇرۇپ، نەۋائى مىسرالىرىغا قايتىدىن ھاياتىي ئۇرغۇ ۋە تەسىر كۇچى بەخش ئەتتى. بۇگۈنگىچە نەۋائى پىسخىكىسىنى ئۇلارغا ئوخشاش ئۇنۇملۇك تەتقىق قىلغانلار ناھايىتى ئاز.

بۇ دەۋرلەردە يەنە مەشھۇر شائىر ھىرقەتى ئۆزبېكنىڭ» مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ناملىق ئەسىرىدە نەۋائىنىڭ «لىسانۇت – تەير» ناملىق ئەسىرىگە يېقىندىن يانداشتى؛ شائىر موللا پازىل نەۋائىنىڭ «لەيلى – مەجنۇن»دىن ئىلھام ئېلىپ ئۆزبېكنىڭ «لەيلى – مەجنۇن»نى ئىجاد قىلدى؛ شائىر سەلاھى «گۇل ۋە بۇلبۇل» داستانىنى ئىشلەشتە نەۋائىنىڭ «لىسانۇت – تەير»دىن ئىلھام ۋە روھىي ئوزۇق ئالدى... بۇلار سەئىدىيە دەۋرىدىكى نەۋائىشۇناسلىقنىڭ سەمەرىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

سەئىدىيە دەۋرىدە باشلانغان ۋە كېيىن خوجا جاھان ئەرشى زامانىسىدا ئەۋجىگە چىققان نەۋائى ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىش، ئۆگىنىش پائالىيىتى ئۇيغۇرلاردىكى ئەنئەنىۋى نەۋائىشۇناسلىقنىڭ بىر قېتىملىق يۇقىرى دولقۇنى ئىدى. خوجا جاھان ئەرشى ئۆز ئەتراپىغا نۇرغۇنلىغان ئالىم، ئەدىب، شائىرلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ، سەئىدىيە خانلىقىدىن كېيىنكى مەرىپەت ۋە مەدەنىي ئىدىيىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ھامىيسى بولغانىدى. نەۋائىشۇناسلىقنىڭ بۇ قېتىمقى يۇقىرى دولقۇنىدا فۇتۇھى، موللا يۇنۇس يەركەندى، ئۆمەرباقى، مۇھەممەد سادىق قەشقەرى قاتارلىق مەشھۇر ئەدىبلەر مەيدانغا چىقتى. خوجا جاھان ئەرشى تالانتلىق شائىر بولۇش سۈپىتى بىلەن، دۇنيا قاراش ۋە كىشىلىك قاراش جەھەتتە نەۋائى بىلەن يېقىنلىقشاتتى. «ئەرشى نەۋائىنى ئۆزبېكنىڭ غايىۋى ئۇستازى قىلىپ، ئۇنىڭغا چوڭقۇر مۇھەببەت ۋە ھۆرمەتتە بولغان. ئۆز ئىجادىدا ئۇنىڭدىن مەنىۋى ئوزۇق ئېلىپ، نۇرغۇن مەسىلىلەردە

ئۇنىڭغا يېقىندىن يانداشقان.بىز ئەرشى شېئىرلىرىدىن نەۋائى كۆزقاراشلىرىنى نامايان قىلغان ۋە ئۇنى ئىجادىي يۇكسەكلىككە كۆتۈرگەن مىسرالارنى ئۇچرىتىپلا قالماي، يەنە نەۋائى غەزىلىگە يېزىلغان نەزىرەلەرنىمۇ ئۇچرىتىمىز» دەپ يازىدۇ ئىمىنجان ئەخمىدى ئۆز ماقالىسىدا. مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «تەزكىرەئى ئەزىزان» بەزى خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە نەۋائىنىڭ «مەجالىسۇن نافائىس»دىغا تەقلىد قىلىنغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ؛ ئۆمەر باقى نەۋائى ئەسەرلىرىنى ئۇنۇملۈك تەتقىق قىلىپ ۋە ئۆگىنىپ، نەۋائىنىڭ «خەمسە»سى ئاساسىدا ئۆزىنىڭ «لەيلى – مەجنۇن»، «فەرھاد – شىرىن» داستانلىرىنى يېزىپ چىققانىدى؛ موللاسىددىق يەركەندى نەۋائى ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇئەييەن نەتىجە يارىتىپ، زور تىرىشچانلىق بىلەن نەۋائى ئەسەرلىرىنى نەسرىي شەكىلدە ئىشلەپ چىقتى. ئۇ نەۋائى «خەمسە»سىنى راۋان ۋە پاساھەتلىك تىل بىلەن ھېكايىلەشتۇرۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا يېڭى مەزمۇن قوشۇش بىلەن، زامانىسىدىكى نەۋائىشۇناسلىقنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى بولۇپ قالدى. موللا سىددىق يەركەندى «نەسرىي خەمسە» نامىلىق ئەسىرىدە نەۋائى «خەمسە»سىدىكى «ھەيرەتۈل ئەبرار»، «فەرھاد – شىرىن»، «لەيلى – مەجنۇن» ۋە» خەمسە»گە تەۋە بولمىغان «لىسانۇت – تەير» قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئىجادىي يوسۇندا، ئەدەبىي ئۇيغۇر تىلى بويىچە نەسرىي شەكىلگە كىرگۈزۈپ، نەۋائى بارلىققا كەلتۈرگەن ئۇيغۇر تۈركىي خەلقلەر خەمسەچىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ يېڭى ژانىر يارىتتى. نەۋائى شېئىرلىرىغا نەزىرەلەر يازغان شائىرلاردىن يەنە ئىبراھىم مەشھۇرى ۋە ئۇنىڭ «دىۋان مەشھۇرى» نامىلىق توپلىمىدىكى بەزى غەزەللەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

18 – ئەسىرنىڭ ئاخىرى 19 – ئەسىرنىڭ باشلىرى شۇ قېتىمقى نەۋائىشۇناسلىق يۇقىرى دولقۇنىنىڭ راسا ئەۋجىگە چىققان مەزگىلى بولدى. ئابدۇرېھىم نىزارى، نۇرۇز ئاخۇن كاتىب زىيائى، تۇردۇش ئاخۇن غەربىي ۋە ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرىلار بۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر نەۋائىشۇناسلىقنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدۇر. ئابدۇرېھىم نىزارى نەۋائىنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئىخلاس بىلەن ئۆگەنگەن ۋە تەتقىق قىلغان. نەۋائى ئەسەرلىرىنى تارقىتىشتا نۇرغۇن كۇچ ۋە ئەمگەك سەرپ قىلىپ، ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى نەۋائى مىراسلىرىنى كۆچۈرۈش بىلەن ئۆتكۈزگەن. نىزارىنىڭ قەلىمىدە كۆچۈرۈلگەن نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ بىرمۇنچىسى چەت ئەللەرگىمۇ تارقىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرى بۈگۈنكى كۈندىمۇ بەزى دۆلەتلەرنىڭ مۇزېيلىرىدا ساقلانماقتا. نىزارى يۇقىرىدىكىدەك ئەمگەكلىرىنىڭ مەھسۇلى ۋە نەۋائىنىڭ ئىزىدىن ماڭغانلىقىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە 19 – ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا نىزارى «خەمسەچىلىكى»نىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ئۇچۇن ئاساس تىكلىدى؛ نۇرۇز ئاخۇن زىيائى بولسا، نىزارىنىڭ زامانداشى، مەسلەكدىشى، دوستى ۋە ئىشدىشى بولۇپ، نىزارى بىلەن ھەمكارلىشىپ ئىشلەش داۋامىدا، نەۋائىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش جەھەتتە ئۆزىگە خاس تۆھپە يارىتتى. تۇردى غەربىي نىزارىنىڭ يۇرتداشى بولۇپ، مەلۇم مەنىدىن نىزارىنىڭ ئوقۇغۇچىسى. ئۇمۇ نەۋائىشۇناسلىقتا مەلۇم

نەتىجە ياراتقان شائىردۇر. بىر زاماندا ياشاپ، بىر مەسلەك ئۇچۇن تىرىشقان بۇ ئۇچ ئەدەب ھەمجەھەتلىك بىلەن ئىشلەش نەتىجىسىدە 18 پارچە داستان ۋە قىسسە، 24 ھېكايىدىن تۇزۇلگەن زور ھەجىملىك توپلامنى ۋۇجۇدقا چىقاردى.باشقىلار تەرىپىدىن «غەربىلەر ھېكايىاتى» دەپ نام بېرىلگەن بۇ توپلامغا نىزارىنىڭ بىر مۇقەددىمىسى بىلەن ئۇچ داستانى(«فەرھاد – شىرىن»، «لەيلى – مەجنۇن»، «مەھزۇن – گۇلنىسا»)، زىيائىنىڭ ئۇچ داستانى («ۋامۇق – ئۇزرا»، «مەسئۇد – دىلئارا»، «رابىئە – سەئىدىن»)، غەربىنىڭ بىر داستانى («شاھ بەھرام») كىرگۈزۈلگەن. بۇ داستانلاردا ئۇسلۇب ۋە شەكىلدىن مەزمۇنغىچە پۈتۈنلەي نەۋائىنىڭ ئەندىزىسى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. خۇددى نەۋائى ئۆز داستانلىرىغا شۇ دەۋرنىڭ تارىخىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغىنىدەك، نىزارىلارمۇ ئۆز داستانلىرىدا ئۆزلىرى ياشىغان زاماندىكى رېئال ھادىسىلەرنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىدۇ .مۇھىمى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە يۈز بەرگەن ھەقىقىي ۋەقەلەرنى ماتېرىيال قىلغان ھالدا) مەسىلەن:«رابىئە – سەئىدىن»)، «خەمسە»چىلىكنىڭ مەزمۇنىغا يېڭى مەزمۇن قوشۇپ، شېئىرىيەتنىڭ «خەمسە»دىن ئىبارەت بۇ بۇيۇك بىناسىنى ئۇيغۇر مىللىي ئەنئەنىسى بويىچە زىننەتلىدى. بۇ ئۇلارنىڭ نەۋائىشۇناسلىقتا ئېرىشكەن زور مۇۋەپپەقىيىتىدۇر.

ئىمر ھۈسەيىن سەبۇرى ئۇيغۇر نەۋائىشۇناسلىقىدا ئالاھىدە يول تۇتۇپ، نەۋائى ئىدىيىسى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى مەخسۇس تەتقىق قىلدى. بۇ ساھەدە سەبۇرىنىڭ «نەۋائىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى توغرىسىدا» ۋە «مەقالات» ناملىق ئىككى ئەسىرى بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە. ئالدىنقى ئەسەردە سەبۇرى نەۋائىنىڭ ئادالەت ھەققىدىكى كۆزقاراشلىرىنى ئىلمىي شەرھلەپ، نەۋائىنىڭ ئادالەتپەرۋەر روھىغا مەدھىيە ئوقۇيدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئادالەتنىڭ ھامان جاھالەت ئۈستىدىن غالىب كېلىشىگە ئىشىنىشتەك نەۋائىچە نۇقتىنەزەرنى نامايىش قىلىدۇ. كېيىنكى ئەسەر «ماقالات» نەۋائىنىڭ «ھەيرەتۇل – ئەبرار» ۋە «لىسانۇت – تەير» قاتارلىق داستانلىرىغا جاۋاب تەرىقىسىدە يېزىلغان بولۇپ، مەزمۇن ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىنمۇ نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان.

– 19ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خوتەندە ياشاپ ئىجاد قىلغان ئەدەب ۋە تارىخچى موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نىئمەتۇللا مۇئجىزى ئۆزىنىڭ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە نەۋائى توغرىسىدا مەخسۇس توختىلىپ قىممەتلىك مەلۇماتلارنى قالدۇرغان.

يۇقىرىدىكىلەر ئۇيغۇرلاردىكى نەۋائىشۇناسلىقنىڭ قىسقىچە تەپسىلاتى .شۇنىڭدىن كېيىن، يەنى 19 – ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ياكى 20 – ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرىغىچە ھەر خىل سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن ئۇيغۇرلاردىكى نەۋائىشۇناسلىق تۆۋەن دولقۇنغا چۈشۈپ قالدى (پەسىيىپ قالدى). ئەمما مۇشۇ بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە ئۇيغۇرلار ئىچىدىن كۆپلىگەن ئەدەب – شائىرلار بارلىققا كېلىپ، ھەرقايىسىسى ئۆز ھېسسىيات ۋە ئىلھاملىرىنىڭ تەقەززاسى بىلەن ئىلمىي – ئەدەبىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ باردى. شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇكى، بۇ ئەدەب – شائىرلارنىڭ ھەرقانداق بىرسىنى نەۋائىنى ئۆگەنمىگەن، نەۋائىنىڭ تەربىيىسى ۋە تەسىرىنى قوبۇل قىلمىغان دەپ

ئېيتقىلى بولمايدۇ. بۇ نەۋائىنى ۋە ئۇنىڭ بىرەر – ئىككى مىسرا شېئىرىنى بىلمەيدىغان ئۇيغۇر بولمىغىنىغا ئوخشاش بىر ئىش. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك نەۋائى دەۋرىدىن كېيىنكى بەش يۈز يىل داۋامىدا ئۇيغۇر مەدرىسلىرىدە نەۋائى ئەسەرلىرى مۇھىم ئوقۇشلۇق بولۇپ كەلدى. بۇنداق مەدرىسە – مەكتەپلەرنى نەۋائىشۇناسلىقنىڭ «بۆشۈكى» دېيىش خاتا بولمىسا كېرەك.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر نەۋائىشۇناسلىقىغا شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، نەمشېھىت، ل.مۇتەللىپ، ئەھمەد زىيائى ۋە تېيپىجان ئېلىيوۋ قاتارلىقلارنى ۋەكىل قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى، ئۇلارمۇ ئوخشاشلا ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانىنى نەۋائىسىز تاماملىمىغانلىقى شۇبھىسىز. ئۇلارنىڭ ئىجادىي مېھنەتلىرىنى نەۋائىنىڭ تەسىرىدىن ئايرىپ قاراش ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. نەمشېھتنىڭ «مىڭئۆي ۋە فەرھاد – شىرىن «داستانىدا نەۋائىنىڭ ھىدى سېزىلگىنىدەك، ئەھمەد زىيائىنىڭ «رابىئە – سەئىدىن» ىدىن نەۋائىنىڭ ياراملىق شاگىرتى نىزارىنىڭ ھەمدە نىزارى ۋاستىسى ئارقىلىق، شۇنداقلا بىۋاستە ھالدا نەۋائىنىڭ ئىزنالىرى ئەكس ئېتىدۇ. تېيپىجان ئېلىيوۋ بولسا نەۋائىنى ئۆگەنگەنلىكى ۋە تەتقىق قىلغانلىقى ئۈچۈن شېئىرىي ئىجادىيەتتە زور ئۈتۈققا ئېرىشتى .نەۋائىنى چۈشەنگىنى ئۈچۈن نەۋائى غەزەللىرىدىن توپلام تۈزەلگەنىدى.

بۇگۈنكى كۈندە نەۋائىشۇناسلىق ئۇيغۇرلاردا قايتىدىن يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. نەۋائىنىڭ تۇرلۈك ئەسەرلىرى تۈنجى قېتىم ۋە ياكى قايتىدىن نەشر قىلىنىپ، نەۋائىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلمىي ئەمگەكلەر مەيدانغا كېلىۋاتىدۇ. بۇگۈنكى نەۋائىشۇناسلىق ئۇيغۇرلاردىمۇ ئوخشاشلا مەخسۇس ئەدەبىيات ساھەسى بويىچە ئېلىپ بېرىلماي، بەلكى باشتا دېيىلگەندەك تۈرلۈك ساھەلەر بويىچە ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. بۇگۈنكى نەۋائىشۇناسلىقتا ئىمىن تۇرسۇن، مىرسۇلتان ئوسمانوۋ، مۇھەممەد سالىھ دامولللام، جاپپار ئەمەت، مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت، ئەسئەت سۇلايمان، ئەسقەر ھۇسەيىن قاتارلىقلار مەخسۇس تېمىلاردىكى ئىلمىي ماقالىلىرى، نەۋائى ئەسەرلىرىنى شەرھلەش ۋە باشقا جەھەتلەردىكى نەتىجىلىرى بىلەن جامائەتچىلىككە تونۇلدى. بۇلاردىن باشقا يەنە بىر تۈركۈم ئوتتۇرا ياش ۋە ياش ئەدىبلەر نەۋائى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۈستىدە ئەستايىدىل ئىزدىنىپ، تەتقىقات ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ ھەمدە نەۋائىدىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرنىڭ ئىلىم دۇنياسىدىكى ھەقىقىي قىممىتىنى نامايان قىلىشتا ھەرقايسىسى ئۆزىگە خاس تۆھپىلەرنى ياراتماقتا.

ئومۇمەن، نەۋائىنىڭ روھى ۋە ئىزى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغا سىڭىپ كەتكەن. نەۋائى مىسرالىرى ئۇيغۇر تۇرمۇشىنىڭ تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە ھۇنەر – سەنئەت بۇيۇملىرى، بىناكارلىق قاتارلىق ساھەلەردىمۇ كەڭ قوللىنىلغان. ھەتتا ئۇيغۇرلاردىن نەۋائىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلمىگەن ئادەم مەسخىرىنىڭ ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇنداق ئىكەن، نەۋائىشۇناسلىق ئۇيغۇرلاردا تېخىمۇ پارلاق نەتىجىلەر بىلەن دۇنيا نەۋائىشۇناسلىقىدا بەلگىلىك ئورۇننى ئىگىلىشى (ئورۇن تۇتۇشى) كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، ئۇيغۇرلارمۇ ئوخشاشلا باشقىلارنىڭ مەسخىرىسىگە قالىدۇ.

ئۆز ۋاقتىدا نەۋائىغا غايىبتىن بىر ئاۋاز ئاڭلىنىپ مۇنداق خىتاب قىلغان ئىكەن:«سەن قىلىچسىز،

پەقەت قەلىمگە ئارقىلىق تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ قەلبىنى بويسۇندۇرىسەن. ئۇلارنى ئۇلۇس ھالىتىگە كەلتۈرىسەن. تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ياشايدىغان ئىقلىملار ساڭا مەنسۇپتۇر. سەن ئۇلۇسنىڭ ساھىبقىرانىسەن...». ئەمەلىيەتتە بۇ نەۋائىنىڭ ئۆز – ئۆزىگە قىلغان خىتابى بولۇپ، بۇنىڭدىن نەۋائىنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىنى، ئۆز ئەمگىكىنىڭ قىممىتىنى نەقەدەر توغرا باھالىغانلىقىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. ئەمەلىيەت ئۇنىڭ باھاسىدىن كۆپ ئارتۇق بولدى. بۇگۈنكى كۈندە پەقەت تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرلا ئەمەس بەلكى پۈتۈن دۇنيادىكى بارلىق دىلى نۇرلۇق كىشىلەر ۋە ئۇلارنىڭ سەرخىللىرى، قايسى مىللەت، قايسى ئىقلىمنىڭ كىشىسى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، نەۋائىنىڭ روھىي سىيماسى ئالدىدا تازىم قىلماقتا. بۇ شان – شەرەپتە ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ھەسسىسى بار. چۈنكى، نەۋائى ئۇيغۇرلارنىڭ پەخرى ۋە غۇرۇرى.

ئاساسلىق پايدىلانغان ماتېرىياللار:

.1مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان:«تارىخى رەشىدى.«

.2ئىمىن تۇرسۇن «نەۋائىنىڭ 550 يىللىقى»، «بۇلاق» 1991 – يىل 4 – سان.

.3ئىمىنجان ئەھمىدى:«ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر«

.4ئەھمەد زەكى ۋەلىدى توغان:«ئەلىشىر نەۋائى»، «بۇلاق» 2001 – يىل 5 – سان.

.5مۇللا ئىسمەتۇللا بىننى مۇللا نىئمەتۇللا مۇئجىزى «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى كۆپەيتكەن قول يازما نۇسخا.

(ئاپتور: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

9- «مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين»دىن «مەئارىفۈل لۇغەتەين» گىچە

—ئەلىشىر نەۋائىي سېلىشتۇرما تەتقىقاتىغا مۇقەددىمە

دوكتۇر ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانىي

كىرىش سۆز

نۇرغۇن ئالىي مەكتەپلەرگە ئوخشاشلا، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر – قازاق – قىرغىز تىل – ئەدەبىيات فاكۇلتېتىمۇ» نەۋائىي تەتقىقاتى» ئاتالغۇ بىر دەرس تەسىس قىلغانىدى. بۇ نۆۋەت، تەشكىل مېنىمۇ مۇشۇ ساھەدە ئۆز چامى ۋە ئىمكانىچە تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ ئەمگەك قىلغان ۋە قىلىۋاتقانلارنىڭ بىرى سانىاپ، مەزكۇر دەرسنى ماڭا تەقسىم قىپتۇ. تەشكىلگە كۆپ رەھمەت!

بۈيۈك ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ئەلىشىر ئېبنى غىياسىددىن نائۇائىي ئىلىم دۇنياسىدا 500 يىلدىن بۇيان تەتقىق قىلىنىپ كەلمەكتە .ئۇنىڭ كىملىكى، كىشىلىكى، ئەسەر – ئەمگەكلىرى ۋە ئارزۇ – ئارمانلىرى ھەققىدە تۇم – تۇم كىتابلار يېزىلدى ۋە يېزىلماقتا. ئەگەر نەۋائىي ئۇقەدەر ئالىيجانىاب ئۆرنەك ئىنسان بولمىسا، ئۇنىڭ ئەمگەكلىرى ئۇقەدەر قىممەتلىك ئەينەك ئەسەرلەر بولمىسا ئىدى، ئىلىم ئەھلى ئۇنىڭغا بۇقەدەر ئىخلاس قىلمىغان بولاتتى.

ئالىي مەكتەپلەردە «نەۋائىي تەتقىقاتى» دەرسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ئەلمىساقتىن بۇيانقى تۇنجى ئىش ئەمەس. ئۇ پەقەت كونا مەدرىسەلىرىمىزدىكى «نەۋائىي» ئاتالغۇ دەرسىنىڭ كۆچۈرۈلمىسى، خالاس.

دېمەكچىمەنكى، بىز بۇ بۇگۈنكى «نەۋائي تەتقىقاتى» دەرسنى ئۆتۈش، ئۆزلەشتۈرۈش ۋە ئۇنۇم قازىنىش جەھەتلەردە كونا مەدرىسلىرىمىزدىكى «نەۋائي » دەرسنى بېسىپ چۈشەلمىسەك، ئۆزىمىزنىڭ «تەرەققي قىلىپ كەتكەن» ۋە «راۋاجلىنىپ كەتكەن» لىكىمىزدىن لاپ ئۇرمىساق بولىدۇ.

شۇ ۋەجدىن، مەن: «نۆۋەتتىكى (نەۋائي تەتقىقاتى (دەرسىمىزدە ئالدى بىلەن ئەلىشىر نەۋائىينىڭ (مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين)، (ئىككى تىل توغرۇلۇق مۇھاكىمە) ناملىق ئەسىرىنى بۇگۈنكى كۈنىمىزدىكى (مەئارىفۇل لۇغەتەين ـ قوش تىللىق مائارىپ) ئەمەلىيىتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلساق دەيمەن» دېۋىدىم، دەرس ئاخىلاۋاتقان ئوقۇغۇچىلىرىم بىردەك چاۋاك چېلىپ، قىزغىن ئالقىش ياڭراتتى. قارىغاندا، ياقتى. ئەمىسچۇ؟! مۇئەييەن بىر تەتقىقاتچى ياشاۋاتقان دەۋرىنىڭ ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۇرۇلمىسە، سېلىشتۇرۇلمىسا، ئۇنىڭ ھېچبىر ئەھمىيىتى بولمايدۇ ـ دە! شۇنىڭ بىلەن «مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين» دىن «مەئارىفۇل لۇغەتەين» گىچە دېگەن بۇ ماۋزۇ ئوتتۇرىغا چىقتى.

»مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين» دېگەن ئەسەر 15 ـ ئەسىرنىڭ ـ 90 يىللىردا، ئەرەپ ـ پارس تىللىرى ئىسلام مەدەنىيىتى مۇنبەرلىرى ۋە ئېچىقلىرىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئۇيغۇر ـ تۈرك تىلىنىڭ سوستاۋىغا خۇددى سەلدەك ئېقىپ كىرىۋاتقان چاغدا، ئۆز دەۋرىنىڭ شىرى ئاتالغان بۇيۇك مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائي تەرىپىدىن يېزىپ ئېلان قىلىنغان.
»قوش تىللىق مائارىپ» (مەئارىفۇل لۇغەتەين) بولسا، 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىردا، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تىلى مەدەنىيەت ـ مائارىپ ساھەسىدە خەنزۇ تىلى بىلەن يانمۇ يان ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان چاغدا، ئۇيغۇر قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان ئوقۇغۇچىلارغا خەنزۇ تىلى ئۆگىتىدىغان ئوقۇتقۇچى ۋە باشقا بىلىم ئادەملىرى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان .كېيىنچە، ئۇ تەرەققي قىلىپ كۈنىمىزدىكى ياش ۋە ھاياتى كۈچكە ئىگە پەن» — قوش تىلچىلىق (双语学) « پېنى بولۇپ شەكىللەنگەن.

»مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين» دېگەن ئەسەرنىڭ مەقسىتى ئۆز زامانىسىدىكى ئۇيغۇر ـ تۈرك تىلىنىڭ شۇ دەۋر ئوتتۇرا ئاسىياسىنىڭ تىل ۋە ئەدەبىيات ساھەسىنى كونترول قىلىۋاتقان پارس تىلىدىن ھېچبىر قالغۇچىلىكى يوق، بەلكى سۆزلۈك خەزىنىسى، ئىپادىلەش ئىقتىدارى ۋە قوللىنىش ئەپچىللىكى قاتارلىق جەھەتلەردە پارس تىلىدىن ئەۋزەل بىر تىل ئىكەنلىكىنى پاكىت ئارقىلىق ئىسپاتلاپ، ئالەمگە جاكارلاش ئىدى.

»قوش تىللىق مائارىپ» تەدبىرىنىڭ غايىسى بولسا مەملىكىتىمىزدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ مەۋجۇد تىل ـ يېزىقىنى، شۇ جۈملىدىن ئاز دېگەندىمۇ 1500 يىلدىن بۇيان قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى ئۆزىنى ساھەسىدە، جۇڭگو تۇپرىقىدا دۆلەت تىلى قىلىپ قوللىنىۋاتقان خەنزۇ تىلى بىلەن تەڭ ـ باراۋەر قوللىنىلىش ئىمكانىغا ئىگە قىلىش ۋە ئىمكانىيەت مەيدانىنى ئەبەدىي قوغداشتىن ئىبارەتكى،

ھەرگىزمۇ ئۇيغۇر تىل – يېزىقىنى ئاداققي جەھەتتە يوقىتىپ تاشلاش ئەمەس .ھەرگىز! بىز بۇ چۈشەنچىمىزگە ۋە يەكۈن ھۆكمىمىزگە» جۈملىدىكى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى تەڭ – باراۋەردۇر. دۆلەت ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قانۇنىي ھوقۇقىغا ۋە مەنپەئەتلىرىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ؛ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق ۋە ئۆز ئارا ياردەملىشىش مۇناسىۋەتلىرىنى قوغدايدۇ ...ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ تىل – يېزىقىنى قوللىنىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئەركىنلىكىگە ئىگە» (قارالسۇن: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» نىڭ 4 – ماددا خەنزۇچە 10 – بەت، خەلق نەشرىياتى 1982 – يىل نەشرى) دەپ بەلگىلەنگەن» .جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى»نى، (37 – ماددا: «مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ ئاپتونومىيە ئورگانلىرى مىللىي مائارىپنى ئۆز ئالدىغا راۋاجلاندۇرىدۇ، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىدۇ، ھەرخىل مەكتەپلەرنى ئاچىدۇ، توققۇز يىللىق مەجبۇرىيەت مائارىپىنى ۋە ئوتتۇرا كەسىپ ـ تېخنىكا مائارىپىنى كۆپ خىل شەكىل بىلەن راۋاجلاندۇرىدۇ، شارائىتى ۋە ئېھتىياجىغا قاراپ ئالىي مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىختىساسلىق كەسىپىي خادىملىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرىدۇ ... ئاز سانلىق مىللەتلەر ئوقۇغۇچىلىرىنى قوبۇل قىلىشنى ئاساس قىلغان مەكتەپلەر (سىنىپلار (ۋە باشقا مائارىپ ئاپپاراتلىرىنىڭ شارائىتى يار بېرىدىغانلىرى ئاز سانلىق مىللەت تىللىرىدا دەرس ئۆتۈشى كىرەك» (قارالسۇن: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى»، ئۇيغۇرچە 35 ـ، 36 – بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى 2001 – يىل نەشرى) دەپ بەلگىلەنگەن «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى»نى شۇنداقلا «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر قوش تىللىق مائارىپ تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ نىزامنامىسى» قاتارلىق سىياسىي ۋە ئەمەلىي ھۆججەت، دەلىللەرنى ئاساس قىلىپ كۆرسىتىمىز.

بىراق، نۆۋەتتە مېنى تىكىرقاتقان سوئاللار شۇ: بەزى ئالىي مەكتەپلەردە ئۇيغۇر تىل – يېزىقىنى تەدرىجىي ئەمەلدىن قالدۇرۇش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە ئۇنى سىياسەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، بەس – بەس بىلەن ئەمەلىيلەشتۈرۈشكە ئالدىراۋاتقانلارنىڭ دەلىل ـ ئاساسى نېمىدۇ؟ ئۇيغۇر تىل – يېزىقى دەسلەپ ئالىي مەكتەپلەردە ئەمەلدىن قالدۇرۇلسا، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن نۆۋەت قەيەرگە كېلىدۇ؟ ئاندىنچۇ؟ ئى، ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئەۋلادلىرى! مىڭ يىللاردىن بۇيان مەدەنىيەت ۋە مائارىپىنىڭ ھەممە ساھەسىدە قوللىنىلىپ كەلگەن تىلنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلسا، ئەمدى سەن قانداقمۇ تەرەققىي قىلغان، راۋاجلانغان مىللەت بولىسەنكى!؟

»نەۋائىي تەتقىقاتى» دەرسنى ئېچىپ بەرگەن تەشكىلگە مىڭ رەھمەت دەيمەن. كىم بىلىدۇ، بۇ دەرسنى ئۆتۈش جەريانىدا، 15 – ئەسىردىكى» مۇھاكىمەتۈل لۇغەيەين»نى، خۇسۇسەن ئۇنىڭ بەش ئەسىردىن بۇيان نامايىش قىلىپ كېلىۋاتقان غەلىبە مېۋىسىنى كۆنىمزدىكى «مەئارىغۇل لۇغەتەين» (قوش تىللىق مائارىپ)نىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلىشى، ئەمەلىي ئىجراسى ۋە ئۇنىڭ نۆۋەتتىكى يۈزلىنىشى

بىلەن دەۋر روھىغا ئۇيغۇن ۋە ئىنسان ۋىجدانىغا مۇناسىپ ھالدا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلساق، بەلكىم يۇقىرىدىكى سۇئال توگۈنلىرىمىز يېشىلىپ قالار، ئىنشائاللاھ!

مېنىڭچە، ئەلىشىر نەۋائىي ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى دەۋرىمىز دۇچ كېلىۋاتقان رېئال مەسىلىلەر بىلەن سېلىشتۇرۇلۇپ تەتقىق قىلىنىپ، خەلقىمىزگە پايدىلىق بىر ئۇنۇمگە ئېرىشىلمىسە، نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ بەدىئىيلىكىنى ماختاپ، نەزمە توقۇش بىلەنلا نەتىجىلەنگەن تەتقىقاتنىڭ ھېچبىر ئەھمىيىتى ۋە ئەمەلىي قىممىتى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. شۇڭا، مەن بۇ ئەسىرىمگە «ئەلىشىر نەۋائىي سېلىشتۇرما تەتقىقاتىغا مۇقەددىمە» دەپ قوشۇمچە ماۋزۇ قويدۇم.

1ـ تىلىمىز، دىلىمىز ۋە بېلىمىز

بۈيۈك مۇتەپەككۇر بوۋىمىز ئەلىشىر نەۋائىي ئۆزىنىڭ» مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» ناملىق ئەسىرىدە: «سۆز ئۇنچىدۇر، ئۇنىڭ دېڭىزى كۆڭۈلدۇر، گۆھەر دېڭىزدىن غەۋۋاس ۋاستىسى بىلەن چىقىپ، ئۆز جىلۋىسىنى نامايىش قىلىدۇ ۋە گۆھەرچىلەرنىڭ ئالدىدا ئۆز قىممىتىنى تاپىدۇ » دېگەن (قاراڭ: شۇ ناملىق ئەسەر، قولىيازما، 3 ــ بەت). ئەگەر بىز بۇ يەردىكى «سۆز» كەلىمىسىنى ئومۇمىيەتلىك كەڭ مەنىدە «تىل» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ، دەپ چۈشەنسەك، بۇ ھالدا مەزكۇر بايان بىزگە بىر تىلنىڭ قىممىتىنى ۋە ئۇ تىلنىڭ ئۆزىنىڭ ساھە ــ مەيدانىدا ئاشۇنداق بىر تىل بولۇپ ۋە قەد كۆرۈپ تۇرالىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ماددىي ۋە مەنىۋى دەسمىنى تولىمۇ روشەن ۋە ئوبرازلىق نامايان قىلىپ بەرگەن بولىدۇ. دېمەكچىمەنكى، ھەرقانداق بىر تىل ئۆزىنىڭ ئىستېمال مەيدانىدا بەجايىكى بىر گۆھەردۇر. تىل ساھىبى، سۆز ئىگىسى ئۆز تىلىنىڭ بۇ قەدەر يۈكسەك قىممىتىنى بىلىشى كېرەك. بۇ ــ بىر تىل ئىگىسى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئەڭ ئەقەللىي ساۋات، ئەڭ باشلانغۇچ بىلىمدۇر.

شۇنداق، بىزنىڭ تىلىمىز شۇ قەدەر قىممەتلىك. چۈنكى ئۇ بىزنىڭ ئانىمىزنىڭ تىلى. بىزنىڭ ئانىمىز دۇنيادىكى پۈتكۈل ئانىلارغا ئوخشاشلا ئەزىز، سۆيۈملۈك ۋە قەدىرلىك بولغىنىغا ئوخشاش، بىزنىڭ ئانا تىلىمىز ئۇيغۇر تىلىمۇ ئالەمدىكى ھەرقانداق مۆھتەرەم تىللارغا ئوخشاشلا مۆھتەرەم، ئېتىبارلىق ۋە بىباھادۇر.

بىزنىڭ تىلىمىز شۇ قەدەر قىممەتلىك. چۈنكى ئەلىشىر ناۋائىينىڭ «چاھاردىۋان» ى، «خەمسە»سى مۇشۇ بىزنىڭ بىباھا تىلىمىز بىلەن يېزىلغان» .تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتاتغۇبىلىك»ىمۇ ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنىڭ بېتىگە بىزنىڭ مۇشۇ ئۇنچە كەبى تىلىمىز بىلەن تىزىلغان.

بىزنىڭ تىلىمىز شۇ قەدەر قىممەتلىك. چۈنكى بىزنىڭ تارىخىي كەچمىشىمىز، بىزنىڭ ھايات قارىشىمىز ۋە بىزنىڭ تۇرمۇش پەلسەپىمىز، پەقەت بىز ئۆزىمىزلا تۇلۇق چۈشىنەلەيدىغان سېھرلىك مۇزىكا ئاھاڭلىرى بىلەن ئورۇندىلىدىغان جاھانغا داڭدار ئون ئىككى مۇقاممىزنىڭ تېكىستلىرىمۇ ئۇشبۇ گۆھەر مىسالى تىلىمىز بىلەن بايان قىلىنغانكى، بۇ ئۆلمەس ئەسەرلەرنىڭ قىممىتى ئەمەلىيەتتە دەل ئاشۇ بىزنىڭ تەڭداشسىز تىلىمىزنىڭ قىممىتىدۇر؛ بۇ بۈيۈك مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنىڭ باھاسى دەل بىزنىڭ ئاشۇ دۇردانە تىلىمىزنىڭ باھاسىدۇر.

ئەمەلىي ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان 53 يىل ۋە شىنجاڭدا ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغان 47 يىل مابەينىدە، ئۇيغۇر تىلى پۈتكۈل جۇڭخۇا ئېلىدىكى زاڭ، موڭغۇل ۋە چاۋشىيەن قاتارلىق يېزىقى بار مىللەتلەرنىڭ تىللىرى قاتارىدا ھېچبىر سۆنۈپ قالغىنى يوق . ئۇيغۇر تىل – يېزىقى يېرىم ئەسىردىن بۇيان كومپارتىيىگە ۋە ھۆكۈمەتكە ھېچقانداق بىر زەرە يەتكۈزگىنى يوق. ئەمەلىي پاكىت شۇكى، ئۇيغۇرنىڭ تىلى ۋە يېزىقى بولغانلىقى ئۈچۈنلا پارلاق قەدىمىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋارىسلىق قىلىش ۋە تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. ئۇيغۇر تىل – يېزىقى باش بەلگە بولغان رەڭدار ۋە مول ئۇيغۇر مەدەنىيىتى زاڭ، موڭغۇل ۋە چاۋشىيەن قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىگە ئوخشاشلا پۈتكۈل جۇڭخۇا ئېلىنىڭ ئومۇمىي مەدەنىيەت خەزىنىسىگە بىر تۆھپىكار مىللىي مەدەنىيەت بولۇپ قوشۇلدى . ھەتتا ئىقتىسادى ئۇنۇم ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈندىمۇ، ئۇيغۇر تىل – يېزىقى ھېچبىر پېتىدىن چۈشكىنى يوق. ئۇنىڭ بىلەن يېزىلغان ۋە نەشر قىلىنغان گېزىت – ژورناللار، سىياسىي، ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر دۇنيانىڭ ھەممە بۇلۇڭ پۇچقاقلىرىغا يېيىلىپ، ئۇنى ئىشلىگۈچى نەشرىياتچى ۋە كىتابچىلارغا ئىقتىسادىي پايدا يەتكۈزۈپ، ئۇلارنى ئىش ۋە ئاش بىلەن تەمىنلەپ كەلمەكتە، ئۇنىڭ بىلەن ئىدالاندۇرۇلغان بارلىق سىملىق ۋە سىمسىز رادىئو – تېلېۋىزىيە مۇئەسسەسىلىرى ۋە ئىنتېرنىت تورلىرى ئۆزلىرىنىڭ «مۇنبەت تۇپراق» لىرى، «ئالتۇن كۆزنەك»لىرى ۋە» كۆڭۈلدىكى سۆزلىرى» بىلەن جىلۋىلىنىپ، كومپارتىيىنىڭ ئەدلى – ئادالىتىنى ۋە سوتسىيالىزمنىڭ ئىمكان كاپالىتىنى، شۇنداقلا ئۇيغۇرنىڭ ئىقتىدار –قابىلىيىتىنى ۋە مىللىي مەۋجۇدلۇق ئىرادىسىنى نامايان قىلىپ كەلمەكتە. مانا بۇلار ھەرقانداق ئەھۋالدا كۆز يۇمۇپ ئۆتۈپ كەتكىلى بولمايدىغان بۈيۈك ئۇتۇقكى، ئەگەر ئۇيغۇر تىل – يېزىقىدىن ئىبارەت بۇ ئاساس – بۇ ئۇل بولمىسا، بۇ ئۇتۇقنىڭ ئىستىقبالى تۇتۇق، ھەتتا كېلەچىكى پۈتۈنلەي يوق بولىدۇ، خالاس. بۇ نۇقتىنى، بۇ ئاددى زاكۇننى جەزمەن پىكىر بىرلىكى بىلەن تونۇپ يېتەيلى، ئى ئۇيغۇرلار!

بوۋىمىز ئەلىشىر نەۋائىي: «سۆز ئۇنچىدۇر، ئۇنىڭ دېگىنى كۆڭۈلدۇر » دەيدۇ. بۇ ئىككى جۈملە ئەمەلىيەتتە، تىل بىلەن دىلنىڭ ئورگانىك مۇناسىۋىتىگە بولغان ئەڭ قىسقا، ئەمما ئەڭ دانا شەرھتۇر.

دېمەكچىمەنكى، تىل بەجايىكى گۆھەردۇر، ئەمما بۇ گۆھەرنى گۆھەر قىلىدىغان، ئۇنىڭ قىممىتىنى ھەقىقىي ئامايان قىلىدىغان نەرسە كۆڭۈلدۇر، دىلدۇر. ئەگەر دېڭىزنىڭ بىپايان قوينى ۋە ئۇنىڭ خاس مۇھىتى ۋە شارائىتى بولمىسا، ئۇنىڭدا ئۇنچە – گۆھەرنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئاخىرىدا ئاشۇنداق قىممەتدار، ئالىي دەرىجىلىك گۆھەر بولۇپ يېتىلىشى مۇمكىن ئەمەس. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش، بىر تىل ساھىبىنىڭ كۆڭلىدە، دىلدا ئۆز تىلىغا نىسبەتەن يېتەرلىك ئورۇن، يېتەرلىك مۇھەببەت ۋە سۆيۈك بولمىسا ئۇ تىلنىڭ ئۆز ساھەسىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس .شۇنداق، بىزنىڭ ئۇيغۇر تىلىمىزنىڭ ئەمەلدىن قالماي، ئۆز سورۇنىدا ئەبەدىلئەبەد قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇشىنى كۆچلۈك كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان نەرسە بىزنىڭ دىلىمىزدۇر، ئەگەر بىز ئۇيغۇر مىللىي تىلىمىزنى چىن دىلىمىزدىن سۆيسەك، سۆيگەنىدەمۇ ھەممىمىز – رەئىسمۇ، دېھقانمۇ، نازىرمۇ، چولپانمۇ، مەكتەپدارمۇ، پۇلدارمۇ ... بىر نىيەتتە، دىل بىرلىكى بىلەن سۆيسەك، بىزنىڭ تىلىمىز تاكى قىيامەتكىچە بار بولىدۇ. ئەكسىچە، ئەگەر بىز ئۆز تىلىمىزنى چىن دىلىمىزدىن بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە سۆيمىسەك، قەدىرلىمىسەك، بۇ ھالدا ئۇنىڭ ئىستىقبالى بارغانسىرى تار بولىدۇ، ھەتتا ئاخىرىدا يوقلىپ، پۈتۈنلەي تار- مار بولىدۇكى، ھېچبىر ئۇيغۇر بۇ ئاقىۋەتنى خالىمايمىز، ئەلۋەتتە!

ئەلىشىر نەۋائىي بىزگە ئۆرنەك. ئەلىشىر نەۋائىي بىزگە ئەينەك. بوۋىمىز ئەلىشىر ئېبنىي غىياسىددىن ناۋائىينىڭ زامانىنىڭ زورى بىلەن ئەرەپ – پارىس تىلى ئومۇملىشىپ كەتكەن ئاشۇ 15 – ئەسىردە، ئۆزىمۇ 40 يېشىغچە پارسچە شېئىر يازغان تۇرۇقلۇق، يازغاندىمۇ ئۆز دەۋرىدىكى ھەرقانداق پارس ئەدىبلىرىنى قايىل قىلغۇدەك يۇقىرى سەۋىيىلىك پارسچە شېئىر يازغان تۇرۇقلۇق، يازغاندىمۇ ئۆز دەۋرىدىكى ھەرقانداق پارس ئەدىبلىرىنى قايىل قىلغۇدەك يۇقىرى سەۋىيىلىك پارسچە دېۋان يېزىپ، نەشر قىلدۇرغان تۇرۇقلۇق، ئاخىرىدا زامانىنىڭ تەتۈرلۈك قىلىشلىرىغا، زاماناشلىرىنىڭ مەسخىرە قىلىشلىرىغا پىسخەنت قىلماي، ئۆز ئانا تىلى بىلەن ئەسەر يېزىشنى تەشەببۇس قىلىشى ۋە ئۆزى باش بولۇپ ئۇيغۇر – تۈرك تىلىدا ئاشۇنداق ئالەمشۇمۇل مول ۋە نادىر ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈشى ئەمەلىيەتتە، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ دىلىدىن ئۇرغۇپ چىققان ئانا تىل مۇھەببىتىنىڭ شانلىق مەھسۇلىدۇر. ھالبۇكى، 21 – ئەسىردە كەڭ ئىمكانلار ئىچىدە ياشاۋاتقان بىز نەۋائى ئەۋلادلىرى، ئالدى بىلەن ئىش بېشىدىكى ۋەلىيلەر، مەكتەپدارلار ۋە پۈتكۈل مەدەنىيەت – مائارىپ كادىرلىرى باش بولغان بارلىق زىيالىي ئۇيغۇرلار ئەگەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ قىممىتىنى تونۇپ يەتكەن، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ قەدىرىنى بىلگەن بولساق، ئەمدى ئۇنى ئەلىشىر نەۋائىيچە سۆيەيلى، ئۇنىڭغا ئەلىشىر ناۋائىيدەك كۆيەيلى. پەقەت بىزنىڭ دىل رىشتىمىز ئۆز تىل – يېزىقىمىزغا خۇددى ئەلىشىر ناۋائىينىڭكىدەك مۇستەھكەم باغلانسا، بۇ ھالدا بىزنىڭ تىلىمىزنى ئالىي مائارىپ سورۇنىدىنمۇ، ئوتتۇرا مائارىپ سورۇنىدىنمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا ھەرگىز ھاجەت چۈشمەيدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز ۋە بۇ مەسىلىنىڭ تېگىنى ئوچۇق بىلىپ يېتىمىز.

»گۆھەر دېڭىزدىن غەۋۋاس ۋاستىسى بىلەن چىقىپ، ئۆز جىلۋىسىنى نامايىش قىلدۇ ۋە گۆھەرچىلەر ئالدىدا ئۆزقىممىتىنى تاپىدۇ » دەيدۇ بوۋىمىز ئەلىشىر نەۋائىي.

بىر مىللەتنىڭ تىلى قىممەت جەھەتتە بەجايىكى بىباھا گۆھەردۇر. شۇڭا، بىر مىللەت ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت، جەمئىيەت ۋە قىسمەت ئەھۋالىنى ھېچ قالدۇرماي خاتىرىلەپ كېلىۋاتقان تىلىنى چىن دىلىدىن سۆيۈشى كېرەك. بىراق، بىر مىللەتتە ئۆزىنىڭ مىللىي تىلىنى ساقلاپ قېلىش، قوغداش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئۇ تىلنىڭ قىممىتىنى تونۇش ۋە ئۇنى مۇھەببەت بىلەن سۆيۈش كۇپايە قىلمايدۇ، بەلكى يەنە ئۇ مىللەتتە ئۆز تىلىنى قوغداش ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇش پائالىيىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرىدىغان كۈچلۈك مىللىي ئىرادە، مەھكەم باغلانغان بەل بولۇشى لازىم .مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئەگەر بىز ئۇيغۇر مىللىتى مىڭ نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ۋە جۇڭگو مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئوخشاشلا مىقدار ۋە ئوخشاشلا ئىقتىدار بىلەن تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشۇپ كېلىۋاتقان گۆھەر تىلىمىزنى قوغدايمىز ۋە ئۇنى ئۆز ساھەسىدە يەنىمۇ راۋاجلاندۇرىمىز دەيدىكەنمىز، ئەمدى بۇ غايە ئۈچۈن بىلىمىزنى مەھكەم باغلاپ، قانۇنىي يوسۇندا ئەمەلىي ھەرىكەت قىلىشىمىز كېرەك.

بوۋىمىز ئەلىشىر نەۋائىي بىر ئۇيغۇر ئىنسانى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۆز تىلىنىڭ قىممىتىنى تونۇش، ئۇنى چىن يۈرىكىدىن سۆيۈش جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئۇ قىممەتلىك تىلنى ۋە ئۇ سۆيۈملۈك يېزىقنى قوغداش ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئەمەلىي كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان كۈچلۈك ئۇيغۇر ئىرادىسىگە ساھىپ بولۇش جەھەتتە ئۆرنەك زات ئىدى. شۇنداق، ئۇ ئۆز ھاياتىدا ئۇيغۇر – تۈرك تىلىنى دىلىدىن قىزغىن سۆيدى. ئاندىن خۇددى غەۋۋاس دېڭىزدىن گۆھەر سۈزۈپ چىققاندەك پىداكار ۋە نەق ئەمگەك ئارقىلىق ئۇيغۇر – تۈرك تىلىنى شۇ چاغدىكى دۇنيا مەدەنىيەت ساھەسىدە تېگىشلىك ئورۇنغا ئىگە قىلدى. ئاندىن ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە ئەبەدىلئەبەد قوغدىلىشىنى بولسا، سىز – بىزگە ئامانەت قىلدى.

ئامانەتكە خىيانەت قىلىش ئۇيغۇر مىللىتىگە يات نائەھلىلىكتۇر. ھالبۇكى، بىز ئۇيغۇرلار بوۋىمىز ئەلىشىر نەۋائىينى ئۆرنەك قىلىپ، ئۆز تىلىمىزنىڭ قىممىتىنى تونۇساق، ئۇنى پىكىر بىرلىكى بىلەن چىن دىلىمىزدىن سۆيسەك، ئۇنى قوغداش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن بىلىمىزنى مەھكەم باغلىساق، بۇ ھالدا مۇنۇ ھەقىقەت كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ.

ئۇيغۇر مىللىتى ئەلمىساقتىن بۇيان ئۆزىنىڭ تىلى، ئۆزىنىڭ دىنى ۋە ئۆزىنىڭ يېرى بار مۇكەممەل بىر مىللەت. شۇڭا ئۇ دۆلەت تىلى بولغان خەنزۇ تىلىنى تەلەپتىكىدەك ئۆگىنىپ، ئىگىلەش (بۇ ھەقتە ئەسرىمىزنىڭ «زۆرۈرىيەت، مەجبۇرىيەت ۋە مەسئۇلىيەت» دېگەن بابىدا دادىغا يەتكۈزۈپ بايان قىلىمىز) ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا ئۆزىنىڭ ئانا تىلىدىن ھەرگىزمۇ ۋازكەچمەيدۇ.

ئۇيغۇر تىلى – ئۇيغۇرنىڭ جېنى! جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى زېمىنىدە ئۇيغۇر مىللىتى ئۆزىنىڭ جېنىنى قوغدىيالايدىغان بولۇشى كېرەك ۋە چوقۇم قوغدىيالايدۇ! چۈنكى، جۇڭگودا كومپارتىيىنىڭ ئادالىتى بار. خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ «ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ تىل – يېزىقىنى قوللىنىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئەركىنلىكىگە ئىگە» دېگەن كاپالىتى بار.

2. زۆرۈرىيەت، مەجبۇرىيەت ۋە مەسئۇلىيەت

—قوش تىللىق مائارىپ ۋە ئۇيغۇر تىل يېزىقىنىڭ تەقدىرى

مۇئەييەن مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئالەم زۆرۈرىيەت ئالىمىدۇركى، دۇنيادىكى نۇرغۇن شەيئىي ۋە ئىشلار زۆرۈرىيەت ئالقىندا گۈللەپ ياشنايدۇ، مەغلۇپ بولغانلار بولسا، ئاخىردا يەنىلا زۆرۈرىيەت ئايىغى ئاستىدا يەنچىلىپ تۈگەيدۇ.

نۇرغۇن ئالىملارنىڭ بىردەك قارىشىچە، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغاندىن تارتىپ، 15 – ئەسىر نەۋائىي زامانىغىچە بولغان ئارىلىقتا، تۈركي تىللار سوستاۋىغا ئەرەب، پارس تىللىرى ئامىللىرىنىڭ شۇنچىۋالا كۆپلەپ كىرىپ ئۆزلىشىپ كېتىشى، ھەتتا مەدەنىيەت – مائارىپ ساھەسىدە تۈركي تىلنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋەتكۈدەك دەھشەتلىك دەرىجىگە بېرىپ يېتىشى پۈتۈنلەي زۆرۈرىيەتتىن، ئوچۇق ئېچىپ ئېيتقاندا، زامانىنىڭ زورىدىن بولغان. دەرۋەقە، تارىخنىڭ ھېچبىر بېتىدە، شۇ چاغلاردا بىرەر پادىشاھ ياكى باشقا بىرەر ھۆكۈمران تەرىپىدىن» :بۈگۈندىن ئېتىبارەن تۈركي تىل ئەمەلدىن قالدى. ئەمدى، تۈركىيەلەر ھەممىگلار ئەرەبچە ياكى پارسچە سۆزلەگلار ۋە يېزىگلار، دەپ پەرمان قىلغانلىقى سۆزلەنمەيدۇ .ئەمما، ئالەمنى ۋە ئادەمنى يېپىبگى قاراش بىلەن چۈشەندۈرۈدىغان ئىسلام دىنىنىڭ تۈركي مىللەتلەر دۇنياسىنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىنى ھەيۋەت بىلەن پەتھى قىلىشى، مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەرەب مىللىتىدىن بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاللاھ تەرىپىدىن ئەرەب تىلى بىلەن نازىل بولغان «قۇرئان كەرىم» ۋە ئۇلارنىڭ تەلىماتلىرىنىڭ ئۇيغۇر – تۈرك مۇسۇلمانلىرىنىڭ كۆڭلىگە ياغدەك يېقىشى ۋە نېمىلا دېگەنبىلەن تۈركي مىللەتلەردىن بۇرۇن مۇسۇلمان بولغان پارس ئالىملىرىنىڭ، شائىرلىرىنىڭ ئىسلام پەلسەپىسىنى تەشۋىق قىلىپ يازغان تۈرلۈك ژانىردىكى ئەسەرلىرىنىڭ ئۇيغۇر – تۈرك ئەدىپلىرى ۋە ئالىملىرىنىڭ قەلبىنى ئۆزىگە رام قىلىۋېلىشى... قاتارلىق نەق ئامىللار بىر زۆرۈرىيەت كەلكۈننى شەكىللەندۈرۈپ، تۈركي مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە مائارىپ ساھەسىنى ئىشغال قىلىۋالغانلىقى راستتۇر. ئەرەب ئىسلام مائارىپىدىن ئۆزىنەك ئېلىپ ۋە تەقلىد قىلىپ ئېچىلغان مەكتەپ – مەدرىسلەردە ئون بەش، ئون ئالتە يىللاپ دۇم يېتىپ دۇم قوپۇپ ئوقۇغان تۈركي تىللىق ياشلارنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك دەرسى «قۇرئان كەرىم»، تەپسىر ۋە ھەدىس شەرىق بولغانكى، بۇ مۇتلەق زۆرۈر دەرسلەرنىڭ تىلى ئەرەبچە بولۇشى ۋە بولغانلىقى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدۇ. چۈنكى ھەرقانداق بىر تىلنىڭ يەنە بىر تىل بىلەن ستىلستىك ئۆزگىچىلىك جەھەتتە ئوپئوخشاش ۋە

باراۋەر بوپكېتىشىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكى ئېتىراپ قىلىنغان تەقدىردە، ئەڕەب تىلىدا بارلىققا كەلگەن پەلسەپە تەلىماتلارنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئەڭ ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان تىل ئەڭ ئالدى بىلەن پەقەت ئەڕەب تىلى بولىدۇ، ئەلۋەتتە. مۇشۇنداق ئەمەلىيەت، شۇنداقلا ئۇيغۇر ـ تۈرك ئالىملىرىنىڭ قەلبىدىكى ئىسلامىيەتكە بولغان مۇھەببەت ئۇلارنى ئاڭلىق ـ ئاڭسىز ھالدا ئەدەبىي تىلىدا ئەڕەبلىشىش، يېزىش ئەمىلىيىتىدە بولسا پارسلىشىش يولىغا يېتەكلەپ كەتكەن.

بۈيۈك مۇتەپەككۇر بوۋىمىز ئەلىشىر ناۋائىينىڭ» مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين» نى يېزىشى ۋە ڕەت قىلغۇسىز پاكىتلار ئاساسىدا ئىلمىي مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ، ئاخىرىدا «ئۇيغۇر ـ تۈرك تىلى سەنئەت ۋە سانائەت تىلىدۇر) «تۈركىي ھۈنەرىست) دېگەن ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويۇشىمۇ زۆرۈرىيەتتىن بولغان.

ئەلىشىر نەۋائىي تولىمۇ سەممىيلىك بىلەن ئېتىراپ قىلىدۇكى، ئەڕەپ تىلى ھەقىقەتەنمۇ پاساھەتلىك تىل؛ ئوخشاشلا، پارس تىلى ھەقىقەتەنمۇ گۈزەل ۋە لاتاپەتلىك تىل. ۋەھالەنكى، مېنىڭ ئانا تىلىمچۇ؟ ئاللاھ مېنىمۇ ئەڕەپ، پارس مىللەتلىرىگە ئوخشاشلا ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەرگە ساھىب بولغان ئايرىم بىر مىللەت قىلىپ ياراتقان ۋە ئۆزۈمگە خاس بولغان مىللىي تىل ئاتا قىلغان تۇرسا، مېنىڭ تىلىم زادى نېمىشقا ئەمەلدىن قالىدىكەن؟

ئەلىشىر نەۋائىي زۆرۈرىيەت تۈيغۇسى ئۆز ۋۇجۇدىدا بارلىققا كەلتۈرگەن ئۆز ئانا تىلىغا بولغان تونۇش ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن جان پىدالىق بىلەن ئەمگەك قىلىش جەريانىنى بۈيۈك دەرىجىدە مۇجەسسەم قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ياشلىقىمنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئاغزىم جەۋھەردانىدىن بەزى گۆھەرلەر كۆرۈلۈشكە باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ گۆھەرلەر تېخى نەزم يېپىغا ئۆتكۈزۈلمىگەن، پەقەتلا كۆڭلۈم دېگىزىدىن نەزم يېپىغا يۈزلەنگەن ئۇ گۆھەرلەر تەبىئىيتىم غەۋۋاسىنىڭ ئىجتىھاتى بىلەن ئېغىز ساھىلىغا چىقىشقا باشلىغانىدى. دەل شۇ چاغدا، مەنمۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەنئەنە بويىچە پارس تىلى بىلەن يېزىشقا يۈزلەنگەنىدىم. بىراق، ئەقىل يېشىغا قەدەم قويغىنىمدىن كېيىن، ھەق سۆبھانەھۇ ۋەتائالا تەبىئىيتىمگە بەخشەندە قىلغان غارايىبچانلىق، ئەستايىدىللىق ۋە مۇشكۈلاتچىلىق روھىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن تۈركىي تىل ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشنى لازىم تاپتىم. مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگىنىمدىن كېيىن، كۆز ئالدىمدا ئون سەككىز مىڭ ئالەمنى بېسىپ چۈشىدىغان بىر ئالەم نامايەن بولدى. مەن ئۇ يەردە، توققۇز پەلەكتىن ئېشىپ چۈشكەن بىر زىبۇ زىننەت ئاسمىنىنى كۆردۈم. دۇرلىرى يولتۇزلارىدىنمۇ جۇلالىق بىر يۈكسەكلىك خەزىنىسىنى ئۇچراتتىم. ئۇنىڭ يۇلتۇزلارىدىنمۇ گۈزەل گۈللەر بىلەن پۈركەنگەن گۈلشىنىگە يولۇقتۇم: ئۇنىڭ ھەرىمى ئەتراپىغا ئادەم ئايىغى تەگمىگەن، غارايىباتلىرىغا ھېچكىمنىڭ قولى تەگمىگەنىدى. ئەمما خەزىنىسىنىڭ يىلانلىرى دەھشەتلىك، گۈللىرىنىڭ تىكەنلىرى سان ـ ساناقسىز ئىدى. مەن «سەنئەت ئەھلىنىڭ دانالىرى مۇشۇ يىلانلارنىڭ ئۆتكۈر نەشتىرىدىن قورقۇپ، بۇ خەزىنىدىن بەھرىمەن بولالماي ئۆتۈپتۇ. نەزم قوشۇنىنىڭ گۈلدەستىچىلىرى بولسا، مۇشۇ تىكەنلەردىن

ئېهتىيات قىلىپ بەزمىگە لايىق گۈل ئۈزەلمەي كېتىپتۇ» دەپ ئويلىدىم. مېنىڭ يۈكسەك ئىرادەم، قورقۇش ۋە بىپەرۋالىقتىن خالىي تەبىئىيتىم بۇ يەردىن شۇنداقلا ئۆتۈپ كېتىشىمگە يول قويمىدى: مەن بۇ يەرنى تاماشا قىلىپ تويمىدىم. تالانتىم لەشكەر بولۇپ بۇ ئالەم مەيدانىدا ئات ئويناتتى. خىيالىم قۇش بولۇپ بۇ ئالەم ئاسمىنىدا ئېگىز پەرۋاز قىلدى. دىلىم سەرراپ بولۇپ، بۇ جەڭھەرلەر خەزىنىسىدىن ھېسابسىز قىممەتلىك ياقۇت ۋە دۇرلارنى ئالدى. كۆڭلۈم گۈل تەرگۈچى بولۇپ، بۇ گۈلشەن رەيھانزارىدىن بىمىساب خۇش پۇراق گۈللەرنى يىغدى. بۇ ئۈتۈق ۋە بايلىقلارغا، بۇ پايدا ۋە غەنىمەتلەرگە ئىگە بولغىنىمدىن كېيىن، ئۇنىڭ نەتىجە گۈللىرى دەۋر ئەھلى ئۇچۇن بىمالال ئېچىلىشقا ۋە ئۇلارنىڭ باشلىرىغا ئىختىيارسىز چېچىلىشقا باشلىدى». (قارالڭ» :مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» 28 ـ، 29 ـ، بەتلەر، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى ـ 1988 ـ يىل نەشرى.

دېمەك، زامانىنىڭ زورى شۇ قەدەر يامان، ۋەزىيەتنىڭ بېسىمى شۇقەدەر ئېغىر بولسىمۇ، ئۇيغۇرغا خاس يۈكسەك ئىرادىگە، قورقۇشتىنمۇ، بىپەرۋالىق قىلىشتىنمۇ خالىي ئالىجاناپ تەبىئەتكە ساھىب بولغان ئەلىشىر نەۋائىي ھايات ـ مامات گىردابىغا كېلىپ قالغان ئانا تىلىنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە ئەستايىدىل مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، بىجانىدىل مۇھاكىمە قىلىپ، ئەقلىي ھۆكۈم چىقىرىشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى بىلگەن ۋە بىلگىنىنى دەرھال ئەمەلىيەتكە ئايلاندۇرۇپ كۆرسەتكەن.

بىزنىڭ زامانىمىزدا «قوش تىللىق مائارىپ « تەدبىرىنىڭ ئەمەلىي ئىجراغا قويۇلىشىمۇ زۆرۈرىيەتتىن ئىكەنلىكى ھەممە ئادەمگە بەش قولدەك ئايان. يەنى 1949 ـ يىلى 1 ـ ئۆكتەبىردە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى .جۇڭگو زېمىنىدە ياشاۋاتقان 56 مىللەت خەلقى مىسلىسىز بىرلىككە كەلگەن بىر مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئەتراپىغا ئۈيۈشتى. بۇ دۆلەت، بۇ ھۆكۈمەتنىڭ دۆلەت ۋە ھۆكۈمەت تىلى ئەمەلىيەتتە خەنزۇ تىلى ئىدى. خەنزۇ مىللىتىنىڭ تىلى ئەمەلىيەتتە جۇڭگو دۆلىتىنىڭ دۆلەت تىلى بولغانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇدىن باشقا 55 مىللەت كادىرلىرى ۋە زىيالىلىرىنىڭ خەنزۇچە ئۆگىنىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلدى. مۇشۇ زۆرۈرىيەتتىن مەركەزدە ۋە ھۆكۈمەت زۆرۈر دەپ قارىغان جايلاردا مىللەتلەر ئىنستىتۇتلىرى ئېچىلىپ، ئۇ يەرلەردە خەنزۇ بولمىغان ياشلارغا ۋە كادىرلارغا خەنزۇ تىلى ۋە خەنزۇ تىلىدا تۇزۇلۇپ ئېلان قىلىنىدىغان سىياسەتلەر دەرس قىلىپ ئۆتۈلدى. يەنە مۇشۇ زۆرۈرىيەتتىن جۇڭگو مائارىپ ساھەسىدە «قوش تىللىق مائارىپ » يەنى «جۇڭگودىكى تىل ـ يېزىقى بار مىللەتلەرگە ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا خەنزۇ تىلىنمۇ ئۆگىتىش مائارىپى» مەيدانغا كەلدى. دەرۋەقە، جۇڭگونىڭ بەزى رايونلىرىدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونوم رايونلار قۇرۇلدى ۋە مەزكۇر مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونوم رايونلاردىكى ئاپتونومىيە ھوقۇقىغا ساھىب بولغان مىللەتلەرگە قارىتىلغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» تۇزۇلۇپ، ئېلان قىلىندى. مەيلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» دا بولسۇن، مەيلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» دا بولسۇن، ئوخشاشلا تارىختىن بۇيان تىل ـ يېزىقى بار

مىللەتلەرگە قارىتىلغان ئىلھامبەخش، ئىلھامبەخشلا ئەمەس، بەلكى ھەقىقەتبەخش، ھۆرىيەتبەخش بەلگىلىمىلەر بەلگىلەندى. بۇ بەلگىلىمىلەرنى قەغەز يۈزىدىن ئوقۇساق ھەقىقەتەنمۇ ئىلھام ئېلىپ، سۆيۈنۈپ، ھۆكۈمەتنى كۈيلەپ كېتىمىز؛ ھەقىقەتەنمۇ كومپارتىيىنىڭ دانالىقىدىن سۆزلەپ كېتىمىز. (بۇ قانۇنىي بەلگىلىمىلەر ئەسىرىمىزنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ئەقلەن كۆرسىتىلگەچ، بۇ يەردە تەكرارلىمىدۇق(

مېنىڭچە ئەللىك نەچچە يىلدىن بۇيان جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ شانلىق غەلىبىلىرى بىلەن بىللە ياشاپ كەلگەن ئاقكۆڭۈل ئۇيغۇر خەلقى شۇ تاپتا، خەنزۇ تىلى ئۆگىنىشنى زۆرۈرىيەتتىن مەيدانغا كەلگەن ۋاقىتلىق بىر ئىش، ئۆتكۈنچى بىر تەدبىر ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ بۇگۈنكى ھاياتى ۋە كەلگۈسى ياشامى ئۈچۈن جەزمەن ئورۇنداشقا تېگىشلىك بىر مەجبۇرىيەت دەپ قارىماقتا. چۈنكى، ئەللىك نەچچە يىللىق ئەمەلىيەت خەنزۇ تىلىنىڭ جۇڭگو زېمىنىدە، يالغۇز سىياسىي تىل ئەمەس، بەلكى پەن ـ تېخنىكا تىلى، پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئورتاق تۇرمۇشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئومۇمىي مەدەنىيەت تىلى ئىكەنلىكىنى دەللىلىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ھەر بىر ئۇيغۇر ئىنسانى جۇڭگودىكى تارىختىن بۇيان ئۆزىنىڭ تىل ـ يېزىقى بار بوپكەلگەن باشقا قېرىنداش مىللەت ئىنسانلىرىغا ئوخشاشلا، ئۆزىنىڭ ۋەتىنىدە ئىككىنچى ياكى ئۈچىنچى سىنىپ پۇقرا بوپقالماسلىق ئۈچۈن، يەنى مەيلى سىياسىي تۇرمۇشتا بولسۇن، مەيلى پەن ـ تېخنىكا ھاياتىدا بولسۇن ۋە مەيلى ئومۇمىي مەدەنىيەت ياشامىدا بولسۇن، خەنزۇ خەلقى بىلەن ئوخشاش ۋە باراۋەر بولغان ياشاش ئىمكانىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن خەنزۇ تىلىنى مۇكەممەل ئىگىلەشنىڭ بولمىسا بولمايدىغان مۇھىم ئىش ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى .ئۇيغۇر زىيالىلىرى، ھەر دەرىجىلىك كادىرلار ۋە مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىلا ئەمەس، بەلكى يەنە «خەنزۇ تىلى بىلمەيدىكەن» دېگەن بانايى سەۋەب ۋە ئەملىي سەۋەب بىلەن قارا مەدىكارلىققىمۇ قوبۇل قىلنمايۋاتقان يۇز مىڭلىغان ئۇيغۇر دېھقان ئىشلەمچىلىرىمۇ بۇ زامانداخەنزۇ تىلى ئۆگەنمىسە زادىلا بولمايدىغانلىغىنى بىلىپ يەتتى. بۇ ھالدا ئۇيغۇر خەلقى نۆۋەتتىكى قوش تىللىق مائارىپىنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، خەنزۇ تىلى ئۆگىنىشى، دەرس سائەتلىرىنى كۆپەيتىش يولى بىلەن باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىدىن، ھەتتا يەسلى مائارىپىدىن باشلاشقىمۇ رازى، دەپ قارايمەن، بىراق، زامان كەلتۈرگەن زۆرۈرىيەت، تۇرمۇش ئىپادىلەۋاتقان مەجبۇرىيەت شۇ قەدەر كەسكىن ۋە شۇ قەدەر رەھىمسىز بولسىمۇ، ھېچبىر ئۇيغۇر ئۇنىڭلىق بىلەن ئۆزىنىڭ ئانا تىل ۋە يېزىقىدىن بىر كۈن بولسىمۇ ۋاز كېچىشكە ھەرگىز رازە بولمايدۇ، چۈنكى مېنىڭ تەتقىقاتلىق چۈشەنچەمچە، ئۇيغۇر مىللىتى ھەر نېمە دېگەن بىلەنمۇ ئۇنداق مەسئۇلىيەتسىز مىللەت ئەمەس. بۇنىڭغا ئۇيغۇرنىڭ بىر مىڭ بەش يۈز يىللىق تىل ـ يېزىق تارىخى گۇۋاھلىق بېرىدۇ. بۇنىڭغا، ئىسلام دىنى ئەقىدىسىنىڭ نۇسرىتى ۋە ئۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ئەرەپ ـ پارس تىلى مەپتۇنلۇقى ھەر بىر مۇسۇلمان ئۇيغۇرنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئەسىر قىلىۋالغان 14 ـ 15 ـ ئەسىرلەردىمۇ يۈكسەك مىللىي مەسئۇلىيەتچانلىق روھى بىلەن ئۇيغۇر ـ تۈرك تىلىنى نابۇتلۇقتىن ساقلاپ قالغان ئۇيغۇر زىيالىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ سەپ بېشىدا تۇرغان بايراقدارى ئۇلۇغ ئەلىشىر نەۋائىي شاھىدلىق بېرىدۇ.

بۇيۇك مۇتەپەككۇر بوۋىمىز ئەلىشىر نەۋائىينىك» مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين» ناملىق ئەسىرىنى ئەستايىدىللىق بىلەن ئوقۇپ، يەكدىللىق بىلەن مۇلاھىزە يۈرگۈزىدىغان بولساق، ئۇنىڭ ھەر كەلىمە سۆزىدىن ئۇيغۇر – تۈرك تىلىغا بولغان يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسىنىڭ ئۇرغۇپ تۇرغانلىقىنى ئىپتىخار بىلەن ھېس قىلىمىز . ئەمەلىيەتتىمۇ، ئاتمىش يىللىق ئۆمرىدە ئاتمىش ئۇچ پارچە كىتاپ يازغا (قاراڭ: مۆئجىزىي: «تەۋارىخىي مۇسقىيىۇن » 56 – بەت بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1982 – يىللىق نەشرى، نەشرگە تەييارلىغانلار: ئەنۋەر بايتۇر، خەمىت تۆمۇر)، سۆز ئىشلىتىش جەھەتتە، كېيىنكى چاغلاردا ياۋروپانىڭ سۆز ئۇستىلىرى بولۇپ داڭق چىقارغان مېگېل دى سېرۋانتىس (1616 – 1547)، ۋىليام شېكسپىر (1616 – 1564) ۋە ئالىكساندىر سېرگىيېۋىچ پوشكىن (1837 – 1799 – يىللار) قاتارلىقلارنىمۇ ئۇزاق ئارقىدا قالدۇرۇپ، پۈتكۈل ئەسەرلىرىدە جەمئىي بىر مىليون ئۇچ يۈز يەتمىش سەككىز مىڭ ئاتمىش يەتتە سۆز ئىشلەتكەن (قاراڭ : «بۇيۇك ئەلىشىر نەۋائىي »، 113 – بەت، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 2001- يىل نەشرى، تۈزگۈچى: ئابلىمىت ئەھەت)، ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا – 1499 – يىلى، ئۇيغۇر – تۈرك تىلىنىڭ نۇسرىتى ھەققىدە «مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين» ئاتلىق كىتابىنى ئالاھىدە يېزىپ ئېلان قىلىشىنىڭ ئۆزى ئۇنىڭدىكى مىللىي مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسىنىڭ نەقەدەر يۈكسەك ئىكەنلىكىنى دەلىلەيدۇ، ئەلۋەتتە.

مېنىڭچە، بۇيۇك ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ئەلىشىر نەۋائىي ئالەمدىن ئۆتكەن ئەشۇ مىلادى 1501- يىلىدىن تاكى 2001 – يىلىغىچە بولغان ساق بەش يۈز يىلنىڭ مابەينىدە ياشاپ ئۆتكەن ئۇيغۇر زىيالىلىرىنىڭ ھېچبىرسى نەۋائىينىڭ ئانا تىلىنى جېنىدىنمۇ ئەزىز كۆرۈش، ئۆز تىلىنى يۈكسەك مىللىي مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن سۆيۈش روھىغا خىيانەت قىلغىنى يوق. ئىشەنمىسىڭىز قاراپ بېقىڭ: ئاياز شىكەستەنىڭ«جاھانناما»سىدىن، مۆئجىزىينىڭ «تەۋارىخىي مۇسقىيىۇن» نەغمىچە، مۇسا سايرامنىڭ «تارىخىي ھەمدىي» سىدىن تارتىپ مۇھەممەد ئىمىن توختايېفنىڭ «قانلىق يەر» نەغمىچە، ئابدۇرەھىم تەلەشۇپ ئۆتكۈرنىڭ «ئويغانغان زېمىن » دىن، ئەھمەد زىيائىينىڭ «يۇسۇپ – مەھمۇد داستانى»غىچە، تېيىپجان ئېلىيېفنىڭ «تۇڭگەمەس ناخشا»سىدىن، روزى سايىتنىڭ «دېھقان بولماق تەس» نەغمىچە، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىننىڭ «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ھەققىدە» سىدىن، زوردۇن سابىرنىڭ «ئىزدىنىش«،» ئانا يۇرت» نەغمىچە ... بولغان مىڭلىغان تارىخىي ئەدەبىي ۋە دىنىي ئەسەرلەرنىڭ ھېچبىرسىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش جەھەتتىكى بىرەر نۇقسان ياكى ئاجىزلىقى كۆرۈلمەيدۇ. ھەتتا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئەللىك نەچچە يىلنىڭ مابەينىدە نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدىكى تەتقىقات ئەسەرلىرىدىمۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىر زامان كەلگەندە دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشالماسلىقىدىن، ياكى زامانىۋىلىشىشقا توسقۇن بوپقالىدىغانلىقى ھەققىدە بىرەر كەلىمە بىشارەتمۇ بېرىلمەيدۇ.

ۋاھالەنكى، تارىخ بۇ مىلادى 2002 – يىلىغا كىرگەندە، كۈن سىلە – بىزنىڭ مۇشۇ پارلاق كۈنىمىزگە كەلگەندە، «بەزى ئالىي مەكتەپلەردە ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارغا ئۆتۈلدىغان تەبىئىي پەن دەرسىنىڭ ھەممىسىنى، ئۇيغۇر تىل – ئەدەبىيات دەرسىنىڭ يۈزدە يەتمىش بەش پىرسەنتىنى خەنزۇچە سۆزلەپ ئۆتۈش»، شۇ ئارقىلىق ئالىي مائارىپتا ئۇيغۇر تىل – يېزىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش پىلانىنىڭ ئەمەلىي ئىجراغا قويۇلىشىنى زادى نېمەدەپ چۈشىنىمىز ۋە نېمەدەپ چۈشەندۈرۈمىز؟ ئەجەبا، جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا يولغا قويۇلغان» قوش تىللىق مائارىپ» تەدبىرىنىڭ تەبىئىيكى يۈزلىنىشى ۋە ئاداققى مەقسىتى مۇشۇمىدى؟ ئەمدى، بۇ پىلاننى ئۇيغۇر زىيالىلىرىنىڭ سەمگە تۇزۇك سالماي، كەڭ تىل ئەھلىنىڭ يۈرەك سۆزلىرىنى ئاڭلاپ باقماي، يەنى ھېچكىمنى كۆزگە ئىلىپمۇ قويمىغان ھالدا، ئىمام ئەخپەشنىڭ ئۆچكىسىگە ئوخشاشلا ماقۇللۇق بىلدۈرۈپ، ئەمەلىي ئىجراغا قويغان ئۇيغۇر كادىرلىرىنىڭ بۇ قىلغىنى زۆرۈرىيەتمۇ، مەجبۇرىيەتمۇ ياكى مەسئۇلىيەتمۇ ؟!

مەن بۇ سوئاللارنى ئالدى بىلەن، ئالدىمدىكى مېنىڭ دەرسىمنى ئاڭلاپ ئولتۇرغان ئوقۇغۇچىلىرىمدىن، يەنى 21 – ئەسرنىڭ رەسمىي ئىگىلىرىدىن سورىدىم.

ئۇلار: «مۇئەللىم، بۇ سوئاللار ئۇنچۇالا ئاسان، ئوڭاي سوئاللار بولمىدى. شۇڭا، بىز بىرئاز سىياسەت ئۆگىنىپ، ماتېرىيال كۆرۈپ، ئاندىن جاۋاپ بەرسەك» دېيىشتى.

ئاندىن، ئۇ سوئاللارنى ئۆزۈمدىن سورىدىم .ئۆزۈمنىڭمۇ ئۇيغۇر تىل – يېزىقىنىڭ ئاداققى تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بۇ سوئاللارغا جاۋاپ بېرىشتە سەل ئويلىنىۋالغۇم، سەل – پەل تۇرۇۋالغۇم كەلدى .ئەمىسچۇ؟ ئەگەر «ھەئە، جۇڭگونىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا يولغا قويۇلغان قوش تىللىق مائارىپ تەدبىرىنىڭ ئاداققي مەقسىتى (قوش تىللىق مائارىپ)نى (يەك تىللىق مائارىپ)قا ئۆزگەرتىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل – يېزىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى » دەي دېسەم، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» دىكى «جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى باپباراۋەردۇر. ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ تىل – يېزىقىنى ئىشلىتىش ۋە تەرەققي قىلدۇرۇش ئەركىنلىكىگە ئىگە» دېگەن ھۆججىيەتبەخش راست گەپنى نېمە دەپ چۈشەندۈرىمەن؟ بۇ دانا بەلگىلىمەلەرنى «شۇنداقلا، ئانچىكىملا دەپ قويغان، ئادەم ئالدايدىغان قۇرۇق گەپلەر!» دېگىلى بولمايدۇ-دە!

بۇ يەردە، ئۇيغۇر تىل – يېزىقىنى ئالىي مائارىپ سورۇنىدا تەدرىجي ئەمەلدىن قالدۇرۇش پىلانىغا قوشۇلۇپ، ئۇنى ئەمەلىي ئىجراغا قويغان ئۇيغۇر كادىرلىرىمىزغا ھە دېگەندىلا قاتتىق گەپ قىلغۇم يوق. كىم بىلىدۇ، ئۇلارنىڭمۇ ئويلىغانلىرى باردۇر. ھالبۇكى، ئۇلارنىڭ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئۆتكەن ھوقۇقدارلارنىڭ ئەمەل – مەنسەپ قولدىكى چاغدا كۆرسىتىدىغان جاسارەتلىك ئەلپازى بىلەن، ئەمەل

– مەنسىپىدىن چۈشكەندىن كېيىنكى مىسكىن ئەھۋالىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلماي تۇرۇپ، ئالدىراقسانلىق بىلەن تەنقىد قىلساقمۇ تازا توغرا بولماس.

شۇڭا، مەنچە يەنە ئۆگەنسەم، يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ تەكشۈرۈپ، سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلسام. شۇ جۈملىدىن ھەمپىكىر بۇرادەرلىرىمدىنلا ئەمەس، بەلكىم «مەن ئۇيغۇر زىيالىيسىمەن» دەيدىغان پۈتكۈل قېرىنداشلىرىمدىن ئۆتۈنۈپ قالسام، ھەممىمز، يەنى كونا – يېڭى رەئىسىمۇ، سابىق – سادىق نازىرىمۇ، ئادەتتىكى كادىرىمۇ، تىلشۇناسىمۇ، ئەدىبىمۇ، دېھقانىمۇ، ئارمانىمۇ، چولپانىمۇ ... بارلىقىمىز ئىمانىمىز ۋە ۋىجدانىمىز بىلەن بىر پىكىر قاتناشتۇرۇپ باقساق:
ادى ئۇيغۇر تىل – يېزىقىنىڭ ئالىي مائارىپ ساھەسىدە تەدرىجىي ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» غا ئۇيغۇنمۇ؟ مۇنداق قىلىش ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ جۇڭخۇا ئېلىدىكى زالۋ، موڭغۇل ۋە چاۋشىيەن قاتارلىق ئەزەلدىن تىل – يېزىقى بار مىللەتلەر بىلەن باراۋەر ھالدا ھەم ئۆزىنىڭ مىللىي مەۋجۇدلۇقىنى ساقلاپ ھەم جۇڭخۇا چوڭ ئائىلىسىنىڭ رونىق تېپىشىغا تېگىشلىك تۆھپە قوشۇش بۇرچىنى ئاقلاپ، سوتسىيالىزمنىڭ داغدام يولىدا، يوقلىش تەرىپىگە قاراپ ئەمەس، بەلكىم گۈللىنىش، تەرەققىي قىلىش تەرىپىگە قاراپ، دادىل قەدەملەر بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەش تۇپ ئارزۇسىغا ئۇيغۇنمۇ؟

بىز بۈگۈنكى ئۇيغۇر زىيالىلىرى، خۇسۇسەن زىيالىي كادىرلار پەقەت ھەرقايسىمىز ئۆزىمىزنىڭ تۆت – بەش يىللىق، جىق بولسا ئون يىللىق سەلتەنەت ئورۇندۇقىمىزنىڭ غېمىنى يەپ، ئۆزىمىزنىڭ خۇسۇسىي مەنپەئەتىمىزنى دەپ ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئومۇمىي جۇڭخۇا ئېلىدىكى قېرىنداشلىق تەقدىرىنىڭ غېمىنى يەپ بىر پۈتۈن مىللەتنىڭ ئومۇمىي مەنپەئەتىنى دەپ، يەنى يۈكسەك مىللىي مەسئۇلىيەت تۇيغۇمىز بىلەن ئىش كۆرىدىغان بولساق، بۇ مەسىلىنى كاۋاپمۇ كۆيمىگەن، زىقمۇ كۆيمىگەن ھالدا، ئوڭۇشلۇق ھەل قىلالايمىز.

ئەڭ نازۇك يېرى شۇكى، «ئۇيغۇر تىل – يېزىقى ئالىي مائارىپ ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ئىدارە – ئورگانلاردا ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ » دەيدىغان قىزىل سەللىلىك ھۆججەت بولمىغانىكەن، بۇ مەسىلە شۇ تاپتا، سىلە ـ بىز ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ، سەككىز مىليون ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جانجان مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىز مۆھتەرەم ئۇيغۇر كادىرلىرىنىڭ «ئىختىيار»نمىز ۋە «ئارزۇيمىز» دىكى ئىش بولۇپ كۆرۈنمەكتە. ھالبۇكى، بۇ مەسىلە بۈگۈن ھەل قىلىنماي «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالىي مائارىپتىكى ئورنىنى قوغدىيالماسلىق» بولۇپ گەۋدىلىنىۋاتقان بۇ ئېچىق قويۇۋتىلسە، بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان زەنجىرسىمان ئىنكاس پۈتكۈل ئۇيغۇر مەدەنىيەت ساھەسىنى موخو قىلىدۇ: ئالدى بىلەن، ئالىي مەكتەپتە چىقىش يولى قالمىغان ئۇيغۇر ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى تېزلا چۆكىدۇ. ئارقىدىنلا باشلانغۇچ مەكتەپ ئۇيغۇر تىلى مائارىپىنى نەس باسىدۇ. ئىش بۇنىڭلىق بىلەنلا تۈگىمەيدۇ: مائارىپ ئاساسىي

قالمغان نەشرىياتچىلىق سۇغا چىلىشىدۇ، ئۇيغۇرچە رادىئو- تېلېۋىزىيە تۈگىشىدۇ. ئەڭ مۇھىمى، مەزكۇر ساھەدە بىمالال ئىشلەپ تۇرمۇش كەچۈرىۋاتقان پۈتكۈل ئۇيغۇر ئىشچى - خىزمەتچىلەر تىلسىزلىقنىڭ دەردىدىن، مۇقامنىڭ مۇڭلۇق ساداسى ئىچىدە ئېغىر خۇرسىنىپ، ئىشسىزلىق ۋە ئاشسىزلىق چۆلىدە تەمتىرەپ يۇرۇشكە مەجبۇر بولىدۇكى، ئاللا ھېچبىر ئۇيغۇرغا بۇ ھالەتنى كۆرسەتمىسۇن!

خۇلاسە كالام، قوش تىللىق مائارىپ تەدبىرى بىلەن ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنىڭ تەقدىرىنى بىر - بىرىگە تەتۇر تاناسىپ قىلىپ قويماسلىقنىڭ پەقەت بىرلا چارىسى بار. ئۇ بولسىمۇ يۇكسەك مىللىي مەسئۇلىيەتچانلىق روھىمىز بىلەن، ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنىڭ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان ئەللىك نەچچە يىلدىن بۇيان داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان قانۇنىي ئورۇنلىرىنىڭ ھەممىسنى تولۇق قوغداشتىن ئىبارەت، بۇ ئىشتا، ئەگەر بىز راستتىنلا ئەلىشىر نەۋائىينىڭ روھىغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز كېرەككى، ئۇ ئۇلۇغ بوۋىمىز بىزگە تاپشۇرغان ئامانەتكە ھەرگىز خىيانەت قىلماسلىغىمىز لازىم.

ئەمسە، تېخى تۇنۇگۈنلا بېيجىڭغا بېرىپ چوڭ مەجلىس ئېچىپ، «نەۋائىي بىزنىڭ بۇيۇك بوۋىمىز، بىز ئۇيغۇرلار نەۋائىي ئەۋلادلىرى بىز! دەپ مەيدىمىزگە مۇشتلىغان، يىغىندا ئوقۇلغان ئىلمىي ماقالىلەرنى كىتاب قىلىپ جاھانغا ئېلان قىلغان تۇرۇقلۇق، بۈگۈن بېيجىڭدىن قايتىپ كېلىپلا، ئەلىشىر نەۋائىينىڭ تىل - يېزىقىنى دەپسەندە قىلىپ، ئۇنى ئالىي مەكتەپلەردىن ھەيدەپ چىقارساق، بۇ بۇيۇك بوۋىمىز نەۋائىينىڭ ئۇلۇغ روھىغا ۋە سۈنىماس ئىرادىسىگە قىلىنغان كەسكىن خىيانەت بولماسمۇ؟ بۇ - ئاقكۆڭۈل خەلقىمىزنىڭ بۈگۈنىنى ۋە بىگۈناھ ئەۋلادلىرىمىزنىڭ كەلگۈسىنى قارىلاپ قىلىنغان نەق جىنايەت بولماسمۇ؟

3- يەك تىللىق ئەمەس قوش تىللىق ۋە كۆپ تىللىق بولۇش بىزگە ئۈدۈم

ھازىرقى دۇنيادا، مۇئەييەن ئەقىدە ئاساسىدا مىللەت بولۇپ ئۇيۇشقان ھەرقانداق بىر خەلق ئۆز زىيالىيلىرىدىن ۋەتەن، خەلق ئۈچۈن قىلىنىدىغان ھەرقانداق بىر ئاممىۋى خىزمەتتە يەكدىللىق بولۇشنى، يەنى ئورتاق غايە، ئورتاق ئىستەك ئۈچۈن قىلىنۇاتقان ئەمگەكتە، جەمئىيەتنىڭ باشقا ئەزالىرى بىلەن بىر دىل، بىر نىيەتتە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. چۈنكى، بۇ خىل يەكدىللىق ئومۇم ئۈچۈن، كوللېكتىپ ئۈچۈن نۇسرەت قازاندۇرىدۇ. ئورتاق كۆرەشنى غەلىبىگە باشلايدۇ. ئەمما، رەڭگارەڭ مەدەنىيەت بىلەن زىننەتلەنگەن بۇ ئالەمدە ھېچبىر مىللەت ئۆز زىيالىيلىرىنىڭ پەقەت مىللىتىنىڭلا ئانا تىلىنى بىلدۈرگەن، ئۆزى بىلەن بىللە ياكى خوشنا بولۇپ ياشاۋاتقان باشقا مىللەتلەرنىڭ تىلىنى بولسا مۇتلەق بىلمەيدىغان يەك تىللىق بوپقېلىشىنى ھەرگىزمۇ خالىمايدۇ. چۈنكى، بۇ خىل يەك تىللىق ھەرقانداق بىر ئىنسانىنى ياكى ئىنسان توپىنى ھامان يېتىملىك ۋە نادانلىق بۇلۇڭىغا تاشلايدۇ. شۇڭا ئاقكۆڭۈل ئۇيغۇر خەلقى ئۆز ئانا تىلىنى قىزغىن سۆيىدىغان ۋە پىششىق بىلدۈرگەن بولغىنىدىن باشقا، ئۆزى بىلەن قېرىنداش ياكى ئاداش بولۇپ ياشاۋاتقان بۆلەك مىللەتلەرنىڭ تىلىنىمۇ ئوبدان بىلدۈرگەن بولۇشنى ئالقىشلايدۇ .بۈنىڭدىن چىقتىكى، قوش تىللىق مائارىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىچىدە كۆڭۈل رايى ۋە قەلب مايىللىقى جەھەتتە ئاجايىپ كەڭ ۋە مۇستەھكەم بولغان ئاممىۋى

ئاساسقا ئىگىدۇر. مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەگەر رەھبەرلىرىمىزنىڭ غەمخورلۇق بىلەن تولغان كۆڭلىدە ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ خەنزۇچە سەۋىيەسىنى يېتىك دەرىجىدە ئۆستۈرۈش، خەنزۇ تىلىنى ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىمۇ ئومۇملاشتۇرۇش ئارزۇسى تۇغۇلغان بولسا ئۇيغۇر تىل – يېزىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ئۈچۈنلا پىلان قۇرماي، توغرىدىن توغرا خەنزۇچە سەۋىبىنى راسا ئۆستۈرۈشنىڭ يېڭى تەدبىرلىرىنى كۆنتەرتىپكە قويسا بولىدۇكى، ئەگەر ئۇ تەدبىرلەر پەقەت «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» دىكى «ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ تىل – يېزىقىنى قوللىنىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئەركىنلىكىگە ئىگە» دېگەن دانا بەلگىلىمىگە مۇخالىپ بوپقالمىسلا، خەلق ئۇنى كەمكۈتىسىز ئىجرا قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ چوقۇم ئۇنۇمى بولىدۇ.

مېنىڭچە، بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇ تىلى ئۆگىنىشكە قارىتا ھېچقانداق بىر غەيرى پىكرى يوق. ھەممە ئادەم شۇ تاپتا، ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا ئالدى بىلەن خەنزۇ تىلىنى ياخشى ئۆگەنگەندىلا ئاندىن ئۆزىنىڭ بۈگۈنكى جۇڭگو تۈپرىقىدا مەيدانغا كېلىۋاتقان سىياسى، ئىجتىمائىي ۋە پەن – تېخنىكىغا ئائىت ئۇچۇرلارنى دەل ۋاقتىدا ئىگىلەش ئىقتىدارىغا ئېرىشىدىغانلىقىنى، بۇنىڭ بىلەن جۇڭگونىڭ ھەرقانداق يېرىدە مەدەنىي تۈرمۈشنىڭ ھەرقانداق تۈرىگە بۋاستە قاتنىشىپ، جۇڭگو پۇقراسى بولۇشنىڭ پەيزىنى بىمالال سۈرەلەيدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتتى! تۈرلۈك كەچۈرمىشلەر ۋە رېئال دەرسلەر ئارقىلىق، خەنزۇچە بىلمەيدىغان جۇڭگو پۇقراسى ئارىسىدا، ئەمەلىيەتتە نەقەدەر پەرق بولىدىغانلىقىنىمۇ ئاڭقىرىپ كەتتى. ھېكايەت :باللىقمىدىن، ئابدۇرەھىم ئىسمىلىك بىر ئاغىنەم بار، كىچىك ۋاقتىمىزدا ئۆيىمىز تام خوشنا بولۇپ، ئانىلىرىمىز ھەر كۈنى دېگۈدەك ئاش – تاماق سۈنۈشۈپ، ئىناق – ئىجىل ئۆتۈشەتتۇق. ئۇنىڭ دادىسى مەھەللىمىزدىكى چوڭ مەسچىتنىڭ ئىمامى، مېنىڭ دادام بولسا يېزىمىزدىكى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ مۇئەللىمى ئىدى. قىسمەت، مەن چوڭ بولۇپ، مەكتەپتە ئوقۇپ، بېيجىڭدە مۇئەللىم بولدۇم، ھېلىقى ئاغىنەمۇ چوڭ بولۇپ، دادىسىدا ئوقۇپ، كېيىن دادىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ مەھەللىمىز مەسجىدىنىڭ ئىمامى بولدى. باللىقتىن كەلگەن دوستلۇقىمىز بۈزۈلۈپ كەتمىدى. بارساق، كەلسەك، ئىزدىشىپ، ھال –مۇڭلىشىپ تۇردۇق. قىياپەت جەھەتتە، ئۇنىڭ بېشىدا سەللە، مېنىڭ بېشىمدا دوپپا، يا بولمىسا يالاڭباشتاق بولساممۇ، كۆڭۈللەر بىر – بىرىمىزگە ئوچۇق ۋە سەممىي ئىدى. ئۇ ئىمام بولغان ئاغىنەمنىڭ مەن مۇئەللىم بولغان بۇرادىرىدىن بىرلا ئاغرىنىشى بار ئىدى. ئۇ بولسىمۇ، مېنىڭ خىزمەت بىلەن بېيجىڭدا تۇرۇپ قالغانلىقىم ئىدى، «قايتىپ كېلىڭلار، ئاداش، ئەمدى، يۇرتىمىزغا دەرھال يېنىپ كېلىڭلار» دەيتتى ئۇ ھەرقېتىم خوشلىشىش ئالدىدا جىددىي قىلىپ: «ئۇ يەردە ھەتتا ئۇيغۇرچە مەكتەپمۇ يوق ئىكەن، باللىرىڭلار ئۇيغۇرچە ئوقۇمسا، خەنزۇلىشىپ كېتىدۇ، مۇشۇنداق بولسا بولارمۇ؟!» مەن ئەلۋەتتە ئۇنىڭ كۆڭلىگە يارىشا بىر نېمىلەرنى دەپ جاۋاپ بېرەتتىم. ئەمما ئوشۇقچە زاكونلاشمايتتىم. يىللار بىر – بىرىنى قوغلىشىپ ئۆتۈۋەردى. بىر قانچە يىل بۇرۇن ئۇ ئاغىنەم ھەج قىلىپ «ھاجىم» بوپكەپتۇ. بۇلتۇر تۇغقان يوقلاپ يۇرتقا بارغانىدىم، ئۇ ھاجىم ئاغىنەم بىلەن ئوخشاشلا قىزغىن كۆرۈشتۇق، چوڭقۇر ئەھۋاللاشتۇق، سوقا – سۆھبەت ئارىسىدا

ئۇ: «مەن بۇ يىل ئىككى نەۋرەمنى ئىچكىرىدىكى ئۆلكىلەردە، مەخسۇس ئۇيغۇر قاتارلىق ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ پەرزەنتلىرى ئۈچۈن ئېچىلغان خەنزۇچە سىنىپقا ئەۋەتتىم» دېۋىدى، قىزىقىپ سورىدىم: «سىلە بۇرۇن بالا – پەرزەنتلەرنى ئۇيغۇرچە مەكتەپلەرگە بېرىپ توققۇز يىللىق مەجبۇرىيەت مائارىپى بۇرچىنى ئادا قىلدۇرۇپلا مەكتەپتىن چىقىرىۋىلىپ قول ھۇنەرۋەنچىلىككە شاگىرت قىلىپ بېرىدىغان كىشى ئىدىڭلا، بۇ سەپەر مۇنداق ئۆزگىرىش قىلىشىڭلارغا نېمە سەۋەپ بولدىكىن؟» ھاجىم ئاغىنەم مېنىڭ بۇ سوئالىمغا مۇنداق ھېكايە بىلەن جاۋاپ بەردى: «ئۇچ يىل مۇقەددەم ئاللاھنىڭ ئىنايىتى بىلەن ھەج سەپىرىمىزنى ئادا قىلىپ كەلدۇق. ئاللاھ قوبۇل قىلغاي. قايتىش سەپىرىمىز تۈركىيە ئىستانبول، روسىيە موسكۋا ئارقىلىق بوپقالدى. ئىستانبول ئايرۇدۇرۇمىدىن ئۇچقاندا تاتارىستانلىق كامال ئىسىملىك بىر ھاجىم بىلەن يانمۇ يان ئولتۇرۇپ قالدىم، ئۇ كامال ھاجىمنىڭ ئۇچىنچى قېتىم ھەج قىلىپ قايتىپ كېلىشى ئىكەن .تونۇشۇپ ھال – مۇڭلىشىپ قالدۇق. ئۇ كىشىنىڭ دىنىي ئەقىدە بابىدىكى ئەتراپلىق ھەمدە جانلىق قاراشلىرى مەندە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى، ئەسلىدە كامال ھاجىم موسكۋادا چۈشۈپ تۇغقان يوقلاپ بولغاندىن كېيىن، تاتارىستانغا قايتماقچى ئىكەن، بىراق، مېنىڭ موسكۋادا يىگىرمە تۆت سائەت توختايدىغانلىقىمنى ئۇقۇپ، مەن موسكۋادىن ئايرىلغۇچە ماڭا ھەمراھ بولۇش ئۈچۈن، مەن بىلەن بىر مېھمانسارايغا چۈشتى. بىز تۈننى كۈندۈزگە ئۇلاپ مۇڭداشتۇق. بۇ جەريانىدا كامال ھاجىمنىڭ ئۆزىنى ئىزدەپ كەلگەنلەر بىلەن، شۇنداقلا مېھمانساراي خىزمەتچىلىرى بىلەن رۇس تىلىدا راۋان سۆزلىشىشى مېنى بەكمۇ ھەيران قىلدى. ئەجەپلىنىپ: «ھاجىم، مەن سىلىنىڭ ئۇ تائىپىلەر بىلەن بەش – ئون مىنۇتلاپ رۇسچە گەپلىشىپ كەتكەنلىرىنى كۆرۈپ ھەيرەتتە قالدىم. ئۆزلىرى بۇ ئورۇس زۇۋانىنى قەيەردە ئۆگەنگەن؟» دەپ سورىدىم. «مۇشۇ روسىيدە!» – ئايىغى ئاستىدىكى زېمىننى كۆرسىتىپ تۇرۇپ جاۋاپ بەردى كامال ھاجىم: «بىز روسىيە گرازدانىمىز .ھالبۇكى، رۇسچە بىلىشىمىز بىر ئۇچۇن بۇرچتۇر، سىلە جۇڭگولۇق ھاجىم خەنزۇچە بىلمەمدىلا، ئەجىبا؟!»مەن سەل توختىۋىلىپ، راست گەپنى قىلدىم: «مەن خەنزۇچىنى مۇتلەق بىلمەيمەن، بىز ھەتتا ئۇ يات دىندىكىلەرنىڭ زۇۋانىنى ئۆگەنمىسەكمۇ بولدۇ دەپ قارايمىز»، گېپىمنىڭ ئايىغى چۈشە – چۈشمەيلە، كامال ھاجىم بىز تونۇشقاندىن بۇيان تۇنجى قېتىم ئاچچىق بىلەن توۋلاپ كەتتى: «جاھالەت! ئىسلامغا ئاھانەت كەلتۈرگەن جاھالەت! ھەممىگە مەلۇم، ئەزىز پەيغەمبىرىمىز جانابىي رەسۇلۇللاھ ئەلەيھىسسالام ئۆز زامانىسىدا، ئەسىرگە چۈشكەن يەھۇدىي مۇشرىكلىرىدىن ئەرەبلەرگە خەت يېزىشنى ئۆگىتىپ قويۇشقا رازى بولغانلارنى ئەسىرلىكتىن ئازاد قىلىۋەتكەن ۋە مۇبارەك ئېغىزىدىن رەھمەت شىرنىلىرىنى تۆكۈپ تۇرۇپ: «ئوتلۇبۇل ئىلىم ۋەلەۋىبىسسىين» (ئىلىم ئاشۇ يىراق جۇڭگودا بولسىمۇ بېرىپ ئۆگىنىڭلار) دېگەن، ھالبۇكى جۇڭگودا بۇگۈن ئىلىم بارمۇ – يوق؟ بار، جۇڭگودىكى ئىلىمنى خەنزۇچە بىلمىسىلىرى قانداق ئۆگىنىدىلا ۋە ئىلىم ئۆگەنمىسىلىرى قانداقمۇ مۇسۇلمان ھېسابلىنىدىلا؟! شۇنى بىلسەك كېرەككى، ئىي ھاجىم، بۇگۈنكى كۈندە خەنزۇ ۋە رۇس مىللىتى ئاللاھنىڭ تەقدىرى بىلەن سىلە – بىزگە ھاكىملىق قىلىۋاتىدۇ، ئەگەر سىز – بىز ئۇلارنىڭ زۇۋانىنى بىلمىسەك، ئۇلار بىزنى ئەدناسى

ئىنسان قاتاردىمۇ كۆرمەيدۇ جۇمۇ«!

بولغان گەپ شۇ. بۇ گەپلەر سەل ھەددىدىن ئېشىپ كەتتىمۇ قانداق، ھېچ بىلەلمىدىم. ئەمما كامال ھاجىمنىڭ ئىلمىسىزلىك مۇسۇلمانلىق ئەمەس، ئىلىم ئۆگىنىش ئۈچۈن تىل – زۇۋان ئۆتكىلدىن ئۆتۈش شەرت، دېگەن تۈپ نۇقتىسىنەزىرى شۇندىن بۇيان مېنىڭ كۆڭۈل ئالمىمده بىر ئۈزۈل – كېسىل ئىنقىلاب پەيدا قىلدى.

يەنە ھېكايەت: 1997 ـ يىلى ئۆكتەبىردە، دۆلەتلىك مائارىپ مىنىستىرلىكىنىڭ ئىجازىتى بىلەن مىسىر ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىغا بېرىپ «ئىسلام دىنى ئاساسلىرى» (ئۇسۇلۇددىن) ئىلمى بويىچە بىر يىل بىلىم ئاشۇردۇم. بۇ جەريانداا مەزكۇر ئۇنىۋېرسىتېتتا ئۆز ئىمكانى بىلەن كېلىپ ئوقۇۋاتقان نەۋرەم دېمەتلىك ئۇيغۇر ئەزھەرىيەلەردىن ئاتمىش – يەتمىشچىسى بىلەن تونۇشتۇم. سىرداشتىم، پەردىشەپلىك دوست بولۇپ، دىلكەشلەشتىم. ئارىلىقتا، تەلەپكە ئاساسەن ئۇيغۇر يېزىقچىلىقى بويىچە بىلىم ئاشۇرىدىغان بىر كۇرس ئاچتۇق ۋە ئىسمىنى «نىل دەرياسى بويىدىكى ئۇيغۇر ئەنجۇمەنى «دەپ ئاتىدۇق. ئۇقۇغۇچىلار قىزغىن ئۆگەنىدى. مەنمۇ ئىجتىھات بىلەن ئۆگەتتىم. شۇ ئارىدا سەككىز – ئون بالا بەزى كۇنلەردىكى دەرسكە توپ ھالدىلا كەلمەيدىغان بوپقالدى. سەۋەبىنى سۇرۇشتۇردۇم. ئۇلاردىن بىرسى مۇنداق ئەھۋالنى سۆزلەپ بەردى» :مۇئەللىم، بىز ۋەتەنىدىكى چاغدا خەنزۇ تىلى ئۆگىنىشنىڭ قەدىرىگە يەتمىگەنىكەنمىز .مىسرغا كەلگەندىن كېيىن، بىر مۇنچە ئەرەب دوستلىرىمىز بولدى. ئۇلار ھەدىگەندىلا» :جۇڭگو دېگەن ئۇچىنچى دۇنيادىكى ئۇلۇغ دۆلەت، سىلەر جۇڭگو پۇقرالىق بولغاندىكىن، ئەلۋەتتە خەنزۇچە بىلىسىلەر، شۇڭا بىزگە خەنزۇچە گەپ قىلىپ بەرسەڭلار، خەنزۇچە خەت ئۆگىتىپ قويىساڭلار» دەيدۇ. بىز: «خەنزۇچە بىلمەيمىز، بىز مۇسۇلمان بولغاندىكىن، خەنزۇچە ئۆگەنمەي ئەرەبچە ئۆگىنىمىز دەپ بۇ يەرگە كەلدۇق» دېسەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسى خۇددى مەسىلىھەتلىشىۋالغاندەكلا ئوخشاش قاراش، ئوخشاش پىكىر بىلەن قاينىاپ: «سىلەرنىڭ مۇسۇلمان بولغاندىكىن قۇرئاننى ئوقۇپ چۈشىنىش زۆرۈرىيىتىدىن ئەرەب تىلى ئۆگىنەيلى دېگىنىڭلار خاتا ئەمەس، ئەمما جۇڭگو پۇقرالىق تۇرۇقلۇق، جۇڭگونىڭ دۆلەت تىلىنى ئۆگىنىپ بىلمىگىنىڭلار پەقەت قاملاشمايتۇ. بۇ ھالدا سىلەرنى قانداقمۇ بىلىم ئادىمى دېگىلى بولىدۇ؟!» دەپ كايىپ كېتىدۇ. ئەرەبلەر بىزنىڭ ئىچىمىزدىكى خەنزۇچە بىلىدىغانلارنى داڭلاپ، سۆيۈپ كېتىدۇ. بىزدەك خەنزۇچە بىلمەيدىغانلارنى بولسا، كۆزىگە ئىلمىمۇ قويمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىرمۇنچە مىسىر شىركەتلىرى خەنزۇچە بىلىدىغان تەرجىمان يالالايتتۇق دەپ، ئىزدەپ يۈرىدۇ. شۇڭا، بىز ئىش – ئەمگەك تېپىپ ئۇزىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قەدىرىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈنمۇ، شۇنداقلا خەنزۇچە بىلىدىغان جۇڭگولۇق مۇسۇلمان بولۇپ، ھەقلىق ھالدىكى ئىناۋەتىمىزنى تىكلەش ئۈچۈنمۇ خەنزۇچە ئۆگىنىشكە مەجبۇر بولدۇق. شاڭخەيدىن كەلگەن بىر پروفېسسور خەنزۇچە ئۆگىنىش كۇرسى ئاچقانىكەن، شۇنىڭغا بېرىۋاتىمىز. شۇ سەۋەبتىن سىزنىڭ شۇ كۇندىكى دەرسىڭىزگە كېلەلمەي قالدۇق، ئەپۇ قىلغايسىز«!

مانا بۇ جاھان كۆرگەن ئۇيغۇر ئوغلانلىرىنىڭ بۈاستە كەچۈرمىشلەردىن كېيىنكى ئەمەلىي تەسراتلىرى،

بۇلارغا يەنە ئوبزۇر يېزىپ، گەپ يورغىلىتىش كەتمەس، دەپ ئويلايمەن.
دېمەك، قەيت قىلىپ ئېيتساق شۇ تاپتا ئاۋام خەلقىمۇ، ئىلىم ئەھلىمۇ ھەممە ئادەم خەنزۇ تىلى ئۆگىنىشىنىڭ زامانىنىڭ تەقەززاسى، دۆلىتىمىزدىكى باشقا جۇڭخۇا مىللەتلىرى بىلەن تەڭ ئالغا ئىلگىرىلەشنىڭ زۆرۈر ۋاستىسى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى. ئەمما بۇ دېگەنلىك «ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئانا تىلىدىن بەزدى»، «ئۇيغۇرلار ئۆز ئانا تىلىنىڭ ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەيدىغان ياردەمگە تىل بوپقالغانلىقىنى تونۇپ يەتتى» دېگەنلىك ئەمەس، ھەرگىز! مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، شۇ تۈرقتا، ھېچبىر ئۇيغۇر ئۆز ئانا تىلىدىن ۋاز كېچىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا دۆلەت تىلى بولغان خەنزۇ تىلىنى دەسسىتىشنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ باقمىنى يوق.
چۈنكى ئۇيغۇرلاردا تىل مەسىلىسىدە، شامال قايسى تەرەپكە چىقسا شۇ تەرەپكە قىڭغىيىدىغان، جاھاندا قايسى تىل ئاقسا شۇنىڭغا يېتىشۋېلىپ، ئۆزىنىڭ ئانا تىلىدىن ۋاز كېچىدىغان ئادەت يوق. دەل بۇنىڭ ئەكسىچە ھەرقانداق شارائىتتا ۋە ھەرقانداق ئەھۋالدا، ئۆز ئانا تىلىنى خۇددى ئانىسىدەك ئەزىزلەيدىغان، باشقا تىل ھەرقانچە مۇتەۋەر بوپكەتسىمۇ، ئۇنى پەقەت ئاشۇ باشقا تىل سالاھىيىتى بىلەن ئۆگىنىپ، ئۆزىنىڭ ھاجىتىگە خىزمەت قىلدۇرۇدىغان، ئۆزى بولسا، قوش تىللىق ئىنسان بولۇپ، مەرىپەت بىلەن ياشايدىغان پەزىلەت بار.
شۇنداق، تارىخقا نەزەر سالىدىغان بولساق، قايسىبىر دەۋردە، ھازىرقىغا ئوخشاش «قوش تىللىق بولۇش» شۇئارى ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقى سۆزلەنمەيدۇ. ئەمما ئەمەلىيەتتە قوش تىللىق بولۇشنىڭ ئۇيغۇر زىيالىلىرى ئارىسىدا ئەلمىساقتىن بۇيان، خۇسۇسەن ئىسلامىيەتتىن كېيىن، ئەجدادتىن ئەۋلادقا ئۆزۈلمەي داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر ئۈدۈم ھالىتىگە كەلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق، مىلادى – 11 ئەسىردە، بۇ ئالەمدە تېخى «قوش تىل سېلىشتۇرما تەتقىقاتى» دەيدىغان ئۇقۇممۇ مەۋجۇد ئەمەس ئىدى. ئاشۇ چاغدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى مەھمۇد كاشغەرىي ئون يىل ئۆمۈر سەرپ قىلىپ داۋان ئېشىپ، دەريا كېچىپ، تۈركىي قەبىلىلەرنى ئارىلاپ سۆز – كەلىمە توپلىغان، كېچىلىك بەزمىدىن ۋە كۈندۈزلۈك سەيلى ـ سایاھەتتىن كەسكىن ۋاز كېچىپ، ئۇلارنى تۈر – تۈرگە ئايرىپ رەتلىگەن، تىل ئىلمى بويىچە ئۇلارنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەتقىق قىلغان ۋە ئاخىرىدا ئۇيغۇر – تۈركچە كەلىمىلەرنى ئەرەب تىلى بىلەن ئوچۇقلاپ چۈشەندۈرۈدىغان دۇنيا بويىچە تۇنجى قوش تىللىق قامۇس — «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى تۈزۈپ جاھانغا ئېلان قىلغان. دېمەك، مەھمۇد كاشغەرىي جاھان قوش تىل سېلىشتۇرما تەتقىقاتىنىڭ ھەقلىق بىرى؛ «تۈركىي تىللار دىۋانى» بولسا ئالدى بىلەن، ئۇيغۇر قوش تىلچىلىقى ئىلمىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك، ئەڭ نادىر شاھ ئەسىرى، شۇنداق بۇيانەت، يەنى مىڭ يىللار بۇرۇنقى ئاشۇ مەھمۇد كاشغەرىي زامانىدىن تارتىپ قوش تىللىق ھەتتا كۆپ تىللىق بولۇش ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئارىسىدا مودىغا ۋە نورمال ئادەتكە ئايلانغان. شۇڭلاشقا، يۇرتىمىزدىكى زامانىسىنىڭ ئالىي مەكتەپلىرى بولغان» قەشقەر ساچىيە مەدرىسەسى» ۋە «كۆچا ساقساق مەدرىسەسى» قاتارلىقلاردا دەرسگۇيلۇق قىلغان (دەرس ئوتكەن) مۇدەررىسلەرنىڭ ھەممىسى ئانا تىل ئۇيغۇرچىدىن باشقا،

ئەرەپ تىلى ۋە پارىس تىلىنى پىششىق بىلىدىغان كۆپ تىللىق زىيالىيلاردىن بولغان. مەزكۇر ئالىي مائارىپ يۇرتلىرىدىكى مۇدەررىساخۇنۇملار (ئۆز دەۋرىنىڭ پروفېسسورلىرى (تەفسىر، ھەدىس قاتارلىق دەرسلەرنى ئەرەب تىلىدا سۆزلىسە، «خوجاپىز» (خوجا ھاپىز ئەسەرلىرى) نى پارسچە، «نەۋائىي» نى بولسا ئۇيغۇرچە سۆزلەپ تالىپلارنى يېتىشتۈرۈپ، ئۆز دەۋرىنىڭ مەرىپەت ئېھتىياجلىرىنى قامداپ كەلگەن.

ئۇزاق قەدىمدىكى كوماراجۋا دەۋرىگە كەتمىسەكمۇ، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر مائارىپىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، ئۇ چاغلاردا گەرچە «قوش تىللىق مائارىپ» دەيدىغان تېرمىن مەۋجۇد بولمىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئىلىم – ئېرپان ھاياتىدا قوش تىللىق مائارىپىنىڭ ئىزچىل ھالدا ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ مۇئەييەت سالمىقىنى ئىگىلەپ كەلگەنلىكىنى ئېنىق كۆرىمىز، ئەمدى، بۇ خىل ئەمەلىيەتتىكى قوش تىللىق مائارىپىنى دەۋر ئالاھىدىلىكى بويىچە «ئۇيغۇر – ئەرەبچە مەركەز قىلىنغان قوش تىللىق مائارىپ دەۋرى» ۋە «ئۇيغۇرچە – خەنزۇچە مەركەز قىلىنغان قوش تىللىق مائارىپ دەۋرى» دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشىمىز مۇمكىن.

ئۇيغۇرچە – ئەرەبچە مەركەز قىلىنغان قوش تىللىق مائارىپ دەۋرى دېگىنىمىز، 10 – ئەسىردە، ئۇيغۇر قارىخانىلار دۆلىتىنىڭ پادىشاھى سۈلتان سۇتۇق ئابدۇلكەرىمخانىنىڭ باشچىلىغىدا، ئۇيغۇرلار ئىسلامىيەتكە مۇشەررەپ بولغاندىن تارتىپ، 20 – ئەسىرنىڭ 50 – يىللىرىغىچە يەنى جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان ۋاقىتقىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگ ئالىدۇ .ئوبدان ئون ئەسىر ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ دەۋرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە) يەنى 10 – ئەسىردىن 13 – ئەسىرلەرگىچە) ئۇيغۇر مائارىپى تەدرىجى ھالدا ئىسلام مائارىپىنىڭ ئىزىغا سېلىنغان. ئالىي مائارىپتا تەفسىر، ھەدىس، رىيازىيات(ماتىماتىكا)، ئىلمىي نۇجۇم (ئاستىرونومىيە)، تەقۋىم (كالىندارچىلىق (قاتارلىق ئاساسلىق پەنلەر ئەرەبچە ئۆتۈلگەچكە ئۇيغۇرچىدىن باشقا ئەرەبچىدىمۇ كامالەتكە يەتكەن زىيالىيلار تەربىيلىنىپ چىققان. بۇ مەزگىلدە ئەرەبچىدە تازا كامالەتكە يەتكەن ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن مۇھەممەد ئەبۇ نەسىر فارابىدەك ئالىملار ھەممە ئەسەرلىرىنى بىۋاستە ئەرەبچە يېزىپ، مۇسۇلمان دۇنياسىغا ئۆزىنىڭ ئەرەب تىلى بويىچە يېتىشتۈرۈلگەن تالانتىنى نامايان قىلغان بولسىمۇ، مۇتلەق كۆپ سانلىق ئالىملار ئۆز ئەسەرلىرىنى يەنىلا ئانا تىلى ئۇيغۇرچە بىلەن يازغان، بۇنىڭغا بۇيۇك ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ئاتلىق شاھ ئەسىرى، شائىر ئەھمەد يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» (ھەقىقەتلەر بوسۇغىسىدا) ناملىق يىرىك ئەسىرى قاتارلىقلار مىسال بولالايدۇ.

بۇ دەۋرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە (يەنى 14 – ئەسىردىن 16 – ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا) بولسا، ئۇيغۇرلاردىن بۇرۇن مۇسۇلمان بولغان پارسلارنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىش ۋە ئۆزلەشتۈرۈش جەھەتتە، خۇسۇسەن ئىسلامىي تىل – ئەدەبىيات ساھەسىدە بىر قەدەر ئالدىدا مېڭىۋاتقانلىقى ۋە شۇ ۋەجىدىن ئۇلاردىن چىققان ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىي، خوجا ھافىز شىرازىي، شەيخ مۇسلىھۇددىن سەئدىي ۋە ئاباۋراھمان جامىي قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قايىل قىلارلىق يىرىك ئەمگەكلىرى ئارقىلىق

ئوتتۇرا ئاسيا تىل – ئەدەبىيات دۇنياسىدا مۇتلەق ئۈستۈن نوپۇز تىكلەپ كەتكەنلىكى سەۋەبلىك كۆپ سانلىق تۇركىي تىللىق ئەدىپلەردە يېزىقچىلىقتا پارس تىلىنى قوللىنىش ئادىتى ئەۋج ئېلىپ كەتكەن، بەزەن تۇركىي تىللىق شائىرلار خىلى بۇرۇنلا، مەسىلەن، ئەزەربەيجان شائىرى نىزامىي گەنجەۋىي 12 – ئەسىردە، ھىندىستاننىڭ دېھلى شەھىرىدە ياشاپ ئۆتكەن ئاتاقلىق تۇركىي شائىر ئەمىر خۈسرەۋ دېھلەۋىي 13 – ئەسىردە، پارس تىلىدا ئەسەر يېزىشنى باشلاپ بەرگەچكە، كېيىنچە مەيدانغا چىققان شائىرلار، خۇسۇسەن دوراملىق ياش ئەدىپلەر ئىچىدە پارسگۈيلۈق (يەنى پارس تىلى بىلەن ئەسەر يېزىش) چېكىدىن ئاشقان دەرىجىدە ئەدەپ كېتىپ، ئۆز ئانا تىلى بولغان ئۇيغۇر تىلىنى «شېئىر يازغىلى بولمايدىغان قوپال تىل «دەپ ئاھانەت قىلىشقا قەدەر يەتكەن، بىراق گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، بۇ خىل ھەقسىزلىق ئاخىرقى ھېسابتا ئۇيغۇر تىلىنى نابۇت قىلالمىغان. خۇددى ئەسىرىمىزنىڭ ئالدىنقى بابىلىردا بايان قىلغىنىمىزدەك، بۇ ھالغا بۇيۇك ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ئەلىشىر ئېبنىي غىياسىددىن نەۋائىي باش بولۇپ، قەتئىي خاتىمە بەرگەن ۋە ئۆزىنىڭ ھەرقانداق پارسپەرەسىنىڭ تىلىنى لال قىلدىغان نادىر ئەسەرلىرى ئارقىلىق يېگىرمە يىل ھارماي – تالماي كۈرەش قىلىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆلمەس ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلغان.

ئۇيغۇرچە – ئەرەبچە مەركەز قىلىنغان قوش تىللىق مائارىپ دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلى، يەنى 17 – ئەسىردىن 20 – ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمغىچە بولغان ئارىلىققا كەلسەك، بۇ مەزگىلدە بۇيۇك ئەجداد ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئىزىنى باسقان كېيىنكى ئەۋلادلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى مۇتلەق نوپۇزىنى قوغداپ، ئوقۇ – ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئېلىپ بارغان، ئۆز ئەسەرلىرىنى بولسا، ئومۇمەن ئۇيغۇر تىلى بىلەن يازغان، بۇنىڭغا خىرقەتىي، ئاياز شىكەستە، زەلىلىي، نەۋبەتىي، ئابدۇرەھىم نىزارىي، غەربىي، گۈمنام، سەبۇرىي، موللا بىلال، تەجەللىي، مۆئجىزىي ۋە مۇسا سايرامىي قاتارلىق نامايەندىلەرنىڭ ئەدەبىي، تارىخىي ۋە دىنىي ئەسەرلىرى، شۇنداقلا قەدىرخان يارکەندىي ۋە ئاماننىساخان نەفسىي قاتارلىقلارنىڭ ئەمگىكى بىلەن رەتلەنگەن ئويغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ دۇردانە تېكىستلىرى مىسال بولالايدۇ.

ئەمدى، ئۇيغۇرچە – خەنزۇچە مەركەز قىلىنغان قوش تىللىق مائارىپ دەۋرى دېگىنىمىز 20 – ئەسىرنىڭ 50 – يىللىرىدىن باشلانغان ۋە بۈگۈن بىز ياشاۋاتقان شۇبۇ مائارىپ دەۋرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يېپىيېڭى دەۋردە، ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئۆز ئانا تىلى ئۇيغۇرچىدىن باشقا دۆلەت تىلى بولغان خەنزۇچىنى ئۆگىنىۋاتىدۇ، بۇنىڭدىن بۆلەك، ئىلمىنىڭ تۈرلۈك ساھەلىرى تەقەززا قىلغان ئېھتىياج بويىچە ئىنگلىز تىلى، ياپون تىلى، رۇس تىلى ۋە گېرمان تىلى قاتارلىقلار بويىچىمۇ مائارىپ كۆرۈۋاتىدۇ، دەرۋەقە، بۇ ساھەدە، خۇسۇسەن ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇ تىلى سەۋىيىسىنى دۆلىتىمىز ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز تەرەققىياتىنىڭ نۆۋەتتىكى سۈرئەت قەدىمى تەلەپ قىلىۋاتقان دەرىجىگە يەتكۈزۈش جەھەتتە ھەقىقەتەنمۇ يېتىشسىزلىكلەر مەۋجۇد، بۇ يېتىشسىزلىكلەرنى جىددىي تۈتۈش قىلىپ، ئەڭ تېز سۈرئەتتە تۈگىتىشىمىز كېرەك (بۇ ھەقتە ئەسىرىمىزنىڭ«تەتقىقات ۋە تەرەققىيات» دېگەن بۆلۈمىدە تەپسىلى

توختىلمىز)، بىراق، بۇ يەردە بىز مۇھاكىمىگە قويۇۋاتقان مەسىلىنىڭ جان يېرى شۇكى، تەدبىر قوللىنىپ ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇ تىلى سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ دۆلەت تەلەپ قىلغان ئۆلچەمگە يەتكۈزۈش بىر مەسىلە، ئۇيغۇر تىل – يېزىقىنى دەسلەپ ئالىي مائارىپ ساھەسىدىن باشلاپ، تەدرىجىي ھالدا ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىش بولسا، ماھىيەت جەھەتتىن تۈپتىن ئوخشىمايدىغان باشقا بىر مەسىلە، بىز بۇ ئىككى مەسىلىنى ھەرگىزمۇ ئارىلاشتۇرۇپ قويماسلىقىمىز ياكى بىرىنى يەنە بىرىنىڭ ئورنىغا دەسستىپ قويماسلىقىمىز لازىم.

يەنە دېسەك، يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىنغان تارىخىي پاكىتلار ئوچۇق ھالدا چۈشەندۈرۈپ تۇرۇپتۇكى بىرىنچىدىن، ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ قوش تىل بويىچە مائارىپ كۆرۈشى يالغۇز بۈگۈنلا بولۇۋاتقان ئىش ئەمەس، بەلكى ئۇ مىڭ يىللاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان، ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈن ئادەت بويىچە تەكەن بىر ئىش. ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇرلار ھەرقانداق ئەھۋالدا ئۆز ئانا تىلىدىن ھەرگىزمۇ ۋاز كەچمەيدۇ، ئەينى ۋاقىتتا قوش تىللىق مائارىپ تەلەپ قىلغان بۇرچىنى ئادا قىلىپ، مەدەنىيەت تەرەققىياتى نىشان قىلغان پەللىگىمۇ چوقۇم يېتەلەيدۇ. بۇ مەسىلىنى يەنىلا بۇيۇك ئەجدادىمىز ئەلىشىر نەۋائىي ئەڭ مېغىزلىق بايان ئارقىلىق قايىل قىلارلىق ھالدا چۈشەندۈرگەنكى، ئۇ ئۆزىنىڭ قۇتلۇق ئەسىرى «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» (ئىككى تىل توغرۇلۇق مۇھاكىمە)دە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەبىئىيتىدىنلا قوش تىللىق بولۇشقا لايىق قىلىپ يارىتىلغان، تىل ئۆگىنىشكە ماھىر بىر مىللەت ئىكەنلىكىنى ئىما قىلىپ مۇنداق دېگەن: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇنلىشىش ئىقتىدارىنىڭ تەبىئىيتىدىنلا پارسلارنىڭكىدىن ئۈستۈن ئىكەنلىكىگە دەلىل ـ ئىسپات بۇنىڭدىنمۇ قايىل قىلارلىق بولمايدۇكى، ئۇيغۇرلار بىلەن پارسلاردا ياشلارنىڭ، قىرىلارنىڭ، چوڭلارنىڭ، كىچىكلەرنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتى ئوخشاش دەرىجىدە بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئارا ئارىلىشىدۇ، گەپلىشىدۇ، يەنە كېلىپ پارسلاردا بىلىم ۋە زېھىن ئەھلى كۆپرەك، ئۇيغۇرلاردا بولسا بىلىمسىز ۋە ساددە كىشىلەر پارسلارغا قارىغاندا كۆپرەك، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭىدىن كىچىكىگىچە، بېگىدىن پۇقراسىغىچە دېگۈدەك پارس تىلىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ. ھەممىسى ئۆز ھالىغا يارىشا سۆزلىيەلەيدۇ. ھەتتا ئۇيغۇر شائىرلىرى پارىس تىلىدا گۈزەل شېئىر ۋە شېرىن ماقالىلەرنىمۇ يازالايدۇ ...» (شۇ ناملىق ئەسەر، 7 ـ، 8 – بەتلەر، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1988 – يىل نەشرى(

قىسقىسى، بۇگۈنكى كۈندىمۇ ھولۇقۇپ، بىر قۇتۇپتىن يەنە بىر قۇتۇپقا يۈگۈرۈپ كەتكۈدەك ئىش يوق. ئىشىنىش كېرەككى، ئون ئەسىردىن بۇيان نامىزىنى ئەرەبچە، دۇئاسىنى ئۇيغۇرچە قىلىپ كېلىۋاتقان خەلقىمىز، بۇگۈنكى يېڭى ھەۋر تەقەززا قىلغان ئۇيغۇرچە – خەنزۇچە قوش تىللىق بولۇشنىڭ ھۆددىسىدىنمۇ يۇزدە يۇز چىقالايدۇ. شۇڭلاشقا، ۋەلىيلىرىمىز مائارىپ پىلانى تۈزگەن چاغدا، ھەم ئۇيغۇرچە ھەم خەنزۇچە مائارىپ كۆرسە، خەلقنىڭ يۈكى ئېغىر بوپكېتەرمىكىن دېگەن ياخشى نىيەت بىلەن بولسىمۇ، جانىجان ئۇيغۇر تىل – يېزىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىدىغان ھەم بەھۈدە ھەمدە

خەلقنىڭ نەپرىتىگە، تارىخنىڭ لەنىتىگە قالىدىغان نائەھلى ئىشنى قىلىپ تاشلىماسلىقلىرى كېرەك دەپ قارايمىز.

4. تەتقىقات ۋە تەرەققىيات
قوش تىللىق مائارىپ ۋە ئۇيغۇر تىل – يېزىقىنىڭ ئىستىقبالى

بۇيۇك ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ئەلىشىر ئىبنى غياسىددىن نەۋائىي ئۆزىنىڭ «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» (ئىككى تىل توغرۇلۇق مۇھاكىمە (ئاتالىق مۇبارەك ئەسىرىدە، 15 – ئەسىردىكى تۈركىي تىللىق زىيالىيلارنىڭ تىل – ئەدەبىيات ساھەسىدە پارس تىلىنى قوللىنىشقا قىزىقىپ كېتىشى ۋە «تۈركىي تىل پارس تىلىغا يەتمەيدۇ» دېگەن بىمەنە قاراشنىڭ جەمئىيەتتە خېلى كەڭ كۆلەمدە بازار تېپىپ كېتىشىنىڭ سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلغاندا، بۇنىڭ تىل تەتقىقاتىغا ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدىن، يەنى تەتقىقات ئارقىلىق تۈركىي تىلنىڭ ئەمەلىيەتتە ھەرقانداق تىلدىن قالغۇچىلىكى يوق، كامىل ئىقتىدارغا ساھىب بىر تىل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ كۆرسىتىپ بەرمىگەنلىكتىن بولغان ئىش ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «شۇ قەدەر مول نازۇك ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان بۇ سۆز – ئىبارىلەر بىرەر كىشى تەرىپىدىن مۇلاھىزە قىلىنىپ، ھەقىقىي ھالىتى كۆرسىتىپ بېرىلمىگەنلىكتىن تاكى مۇشۇ كۈنگىچە يوشۇرۇن ھالەتتە تۇرۇپ قالغان. بىلىمسىز ھەم بېلى بوش تۇرك يېگىتلىرى ئاسانلىقنى قوغلىشىپ، پارس تىلى بىلەن شېئىر يېزىشقا كىرىشىپ كەتكەن .ۋەھالەنكى، ئەگەر ئۇلار ياخشى مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەن ۋە ئىشنىڭ ھەقىقىتىگە چوڭقۇر چۆككەن بولسا ئىدى، ئۆز تىلىدىكى شۇ قەدەر كەڭ ئىمكانىيەتنى تاپقان ۋە بۇ تىلدىكى ھەرقانداق پىكىرنى ئىپادىلەش، خوش سۆزلۈك، شائىرلىق ۋە داستانچىلىق سەنئەتلىرىنى بىمالال جەۋلان قىلدۇرۇش تېخىمۇ ئاسان ئىكەنلىكىنى بىلگەن بولاتتى»، «ھەممە سەۋەبلەرنىڭ ئەڭ مۇھىمى شۇكى، تۈركىي تىلنىڭ پارس تىلىغا قارىغاندا شۇنچە ئارتۇقلىقى، ئۇنىڭ ئەمەلىيەتتىكى شۇقەدەر نازۇك ۋە ئەۋرىشىم تەرەپلىرى نەزم قائىدىلىرى تەرىقىسىدە نامايان قىلىنمىغان، ئەكسىچە، مەخپىيەتخانىغا تاشلىنىپ قىلىپ ئۇنتۇلۇشقا ئاز قالغان» (قارالڭ: شۇناملىق ئەسەر، 26 ـ، 28 ـ بەتلەر، ئەسلى مەتن 77 ـ، 78 ـ، 79 ـ بەتلەر، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1988 ـ يىلى نەشرى) دېمەك، ئەلىشىر ناۋائىينىڭ قارىشىچە، بىر تىلنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ھەقلىق ئورنىنى ئەبەدىيەتلىك قوغداپ قېلىشتا، ئۇنىڭغا تالىق تەتقىقاتنى ئەستايىدىللىق بىلەن ياخشى ئېلىپ بېرىش ياكى بارماسلىق، ئاجايىپ مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئەمدى، 21 ـ ئەسىردىكى ئۆز ئەھۋالىمىزغا كەلسەك، بۈگۈنكى قوش تىللىق مائارىپ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان بۇ يېڭى دەۋرىمىزدە، ھېچ ئويلىمغان بىر ئەھۋال «ئالىي مەكتەپ، ئىنستىتۇت ۋە ئوتتۇرا تېخنىكوملاردا پەۋقۇلئاددا كەسىپلەرنىڭ ھەممىسىدە قەدەمۇ قەدەم خەنزۇچە ئوقۇ ـ ئوقۇتۇشنى يولغا قويۇش كېرەك» (قارالڭ: «شىنجاڭدا ئازسانلىق مىللەتلەرگە قارىتا

ئېلىپ بېرىلغان قوش تىللىق ئوقۇ ـ ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى» 19 ـ بەت، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 2001 ـ يىلى نەشرى) دېگەن پىكىرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى ۋە بۇپىكىرنىڭ «قەدەممۇ ـ قەدەم» دېگەن ۋاقىت جەدۋىلى قىسمىمۇ ئېلىپ تاشلىنىپ، ئوپۇل ـ تۇپۇللا ئىجراغا پەرمان قىلىنىشى بىزدە: «مەزكۇر پىكىر ۋە ئىجرالارمۇ تەتقىقات ئاساسى تازا مۇكەممەل بولمىغان ئەھۋالدا ئوتتۇرىغا ۋە ئىجراغا قويۇلۇپ قالدىمۇ ـ قانداق؟ دېگەن سەممىي ئويىنى پەيدا قىلدى. ئەسىرىمىزنىڭ بۇ قىسمىدا مۇشۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشلىك مۇلاھىزىمىزنى ئىلىم ۋە ئەمەل ئەھلىلىرىنىڭ مۇھاكىسىگە مۇنداق قويىمىز:

1ـ قوش تىللىق مائارىپنىڭ مەملىكىتىمىز مىقياسىدىكى ئومۇمىيەتلىك ئەھۋالى

شۇنى بىلىش كېرەككى، قوش تىللىق مائارىپ بۇگۈنكى كۈندە، يالغۇز ئۇيغۇر خەلقىنىڭلا بېشىغا كېلىۋاتقان توي ئەمەس، بەلكى ئۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى زېمىنىدا ياشاۋاتقان، خەنزۇلارغا سېلىشتۇرغاندا سانىدا ئاز بولغان 55 ئاز سانلىق مىللەتنىڭ ئومۇمىي مەدەنىيەت تۇرمۇشىغا ئورتاق چۈشكەن بىر مەرىكىدۇر .ھالبۇكى بۇ ئومۇمىيەتلىك تەلىم ـ تەربىيە ھادىسىسىنىڭ پۈتكۈل مەملىكىتىمىز مىقياسىدىكى ئومۇمىيەتلىك تەتقىقات ئەھۋالىنى ئۆگىنىپ ۋە چۈشىنىپ ئۆتۈشىمىز ھەققەتەن زۆرۈر. بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزچە 1979 ـ يىلى مايدا، «جۇڭگو ئازسانلىق مىللەتلەر قوش تىللىق ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش تەتقىقات جەمئىيىتى» قۇرۇلغاندىن كېيىن جۇڭگونىڭ قوش تىللىق مائارىپى يىلدىن يىلغا ئۆز سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، ئۇ ئومۇمىي جۇڭگو مائارىپىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بوپقالدى. تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، قوش تىللىق مائارىپىنىڭ يىگىرمە نەچچە يىللىق تەتقىقاتى جۇڭگو زېمىنىدە تىلشۇناشلىق ئىلمىغا تەۋە يېڭى بىر تارماق ئىلىم «قوش تىللىق ئىلمى «نى بارلىققا كەلتۈردى. مەزكۇر قوش تىللىق ئىلمى شۇ تۇرقتا، باشتا قابىل پېشقەدەم ئالىملىرى، ئاياغدا ماھىر ياش ئىز باسار مۇتەخەسسىسلىرى بولغان زور ھاياتى كۈچكە ئىگە بىر ئىلىم سالاھىيىتى بىلەن جۇڭگونىڭ، شۇنداقلا دۇنيانىڭ ئىلىم سورۇنلىرىدا كۆزگە كۆرۈنەرلىك روللارنى ئويناماقتا. مەزكۇر قوش تىل ئىلمى ئۆزىنىڭ نەزەرىيە ئاساسلىرى ۋە ئەمەلىي خىزمەتلىرى ئارقىلىق ئىلمىي يوسۇندا شەرھىلەپ كېلىۋاتقان قوش تىللىق مائارىپىڭ پۈتكۈل مەملىكىتىمىز مىقياسىدىكى ئومۇمىيەتلىك تەتقىقات ئەھۋالىنى ئەڭ قىسقا جۇملىلەر بىلەن يىغىنچاقلاپ، تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تەرەپتىن چۈشىنىشىمىز مۇمكىن:

بىرىنچى، قوش تىللىق مائارىپنىڭ نەزەرىيە ئاساسلىرى بويىچە تەتقىقات

بۇ ساھەدە، مەملىكىتىمىزنىڭ ئاتاقلىق تىلشۇناسلىرى بولغان يەن شۇجۇن ئەپەندىم ۋە ماشۇلياڭ ئەپەندى قاتارلىقلارنى جۇڭگو ئازسانلىق مىللەتلەر قوش تىللىق مائارىپى نەزەرىيىسى تەتقىقاتىنىڭ سەردارلىرى دېيىشكە بولىدۇ، چۈنكى ئۇلار ئۆزۈن يىللار جاپالىق ئەمگەك سەرپ قىلىپ ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش نەتىجىسىدە يېزىپ چىققان بىر قاتار ئەسەرلىرى ئارقىلىق، مەملىكىتىمىزدىكى

ئازسانلىق مىللەتلەرگە قارىتا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان قوش تىللىق مائارىپىنىڭ نەزەرىيە مەسىلىلىرىنى تەتقىقات يۈكسەكلىكىدە يورۇتۇپ بەرگەن. ئالايلۇق، يەن شۇجۇن ئەپەندىم ئۆزىنىڭ «جۇڭگو سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقى ھەققىدە قىسقىچە بايان» (ئوتتۇرا جۇڭگو سانائەت ئىنستىتۇتى نەشرىياتى 1985 – يىل نەشرى) ناملىق كىتابىدا، مەملىكىتىمىزدىكى خىلمۇ خىل مۇرەككەپ تۈس ئالغان قوش تىللىق، ھەتتا كۆپ تىللىق بولۇش ھادىسىسىنى سىستېمىلىق ھالدا تەھلىل قىلىپ، جۇڭگو سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىنىڭ نەزەرىيە ئاساسلىرى ۋە تەتقىقات ئۇسۇلۇبىنى ئەتراپلىق شەرھلەپ كۆرسەتكەن، ئۇ مەزكۇر ئەسىرىدە، يەنە مەملىكىتىمىز مىقياسىدا قوش تىللىق مائارىپ تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، بۇنىڭغا مۇناسىپ كېلىدىغان يېڭى تېپتىكى دەرسلىكلەرنى تۈزۈپ چىقىش، قوش تىللىق مائارىپ قانۇنىنى يولغا قويۇش، شۇ ئارقىلىق جۇڭگونىڭ مىللەتلەر مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش قاتارلىق مەسىلەرنىڭ نەزەرىيە ئاساسلىرىنى تۈنجى بولۇپ يورۇتۇپ بەرگەن. ماشۇلياڭ ئەپەندى بولسا ئۆزىنىڭ «قوش تىللىق بولۇش مەسىلىسىگە بولغان تەتقىقاتقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك» («خەنزۇچە ئۆگىنىش» ژورنىلى 1981 – يىل 1 – سان(،» قوش تىللىق بولۇش ۋە قوش تىللىق ئوقۇ – ئوقۇتۇش» («مىللەتلەر تىل – يېزىقى « ژورنىلى 1986 – يىل 2 – سان)، «قوش تىل تەتقىقاتىدىكى قوش سۆزلەر مەسىلىسى») «مىللەتلەر مائارىپى» ژورنىلى 1988 – يىللىق 6 – سان)، «قوش تىل ھادىسىسى ۋە قوش تىل تەتقىقاتىدىكى بىر نەچچە مەسىلە» (بېيجىڭ تىل ئىنستىتۇتى نەشرىياتى 1988 – يىل نەشرى) قاتارلىق بىر قاتار مۇھىم ئىلمىي ئەسەرلىرىدە، شۇنداقلا «مىللەتلەر يېزىقى ۋە قوش تىللىق ئوقۇ – ئوقۇتۇش ھەققىدە»، «قوش تىللىق بولۇش مەسىلىسى ھەققىدە سۆزلەنگەن نۇتۇق»، «قوش تىللىق ئوقۇ – ئوقۇتۇشنى تېرىشىپ ياخشى قىلايلى» قاتارلىق مۇھىم نۇتۇقلىرىدا (بۇ نۇتۇقلار مەركىزى مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلغان «ماشۇلياڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئەسەرلىرى» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلگەن) قوش تىللىق بولۇشنىڭ تەدبىرى، مەملىكىتىمىزدە قوش تىللىق بولۇش ئىجتىمائىي ھادىسىسىنىڭ شەكىللىنىش سەۋەبلىرى، ئازسانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىكى قوش تىللىق بولۇش ھەتتا كۆپ تىللىق بولۇش ھادىسىسى ۋە پارتىيەنىڭ مىللەتلەر تىل – يېزىق سىياسىتى، قوش تىللىق بولۇش ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىكى زامانىۋىلىشىش قۇرۇلۇشى قاتارلىق مەسىلەرگە قارىتا ئۆزىنىڭ ئىزدىنىش ۋە چۈشەنچىلىرىنى شەرھلەپ، مەملىكىتىمىز قوش تىلچىلىق ئىلمىنىڭ نەزەرىيە ئاساسلىرىنى تېخىمۇ تولۇقلىغان .ئۇندىن باشقا، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان پروفېسسور گەي شىجېڭ ئەپەندى يازغان «قوش تىللىق ئوقۇ – ئوقۇتۇش ئاساسي بىلىملىرى» قاتارلىق قوش تىللىق مائارىپقا ئائىت بىر قاتار ئەسەرلەر نەشر قىلىنىپ، مەملىكىتىمىز قوش تىلچىلىق ئىلمىنىڭ كۈندىن كۈنگە پىشىپ يېتىلىۋاتقانلىقىنى نامايان قىلماقتا (قارالڭ: «قوش تىللىق ئوقۇ – ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات»، 2 – توم 10-، 11 – بەتلەر، مەركىزي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى – 1999 يىل نەشرى)

ئىككىنچى، قوش تىللىق مائارىپنىڭ مەقسىتى ۋە غايىسى ھەققىدىكى تەتقىقات

جۇڭگودا يولغا قويۇلغان قوش تىللىق مائارىپنىڭ نۆۋەتتىكى ماقسىتى ۋە ئۇنىڭ ئاداققى غايىسى زادى نېمە؟ بۇ مەسىلە جۇڭگودىكى پۈتكۈل ئازسانلىق مىللەتلەر، خۇسۇسەن تارىختىن بۇيان ئۆزىنىڭ تىل – يېزىقى بار بولۇپ كېلىۋاتقان مىللەتلەر ئەڭ كۆڭۈل بۆلۈدىغان ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ نازۇك بىر مەسىلە بولۇپ، مەملىكىتىمىز ئالىملىرى بۇ ھەقتىمۇ كۆپ تەرەپلىمىلىك ئىزدىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەتقىقات سەمەرىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئالايلۇق: «جۇڭگو مىللەتلەر تىلشۇناسلىقى تارىخى «ۋە «مىللەتلەر تىلشۇناسلىقى نەزەرىيسى ۋە ئەمەلىيىتى» قاتارلىق خاس ئەسەرلىرى، شۇنداقلا ئۆزى نەشرگە تەييارلىغان «قوش تىللىق ئوقۇ – ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات » ناملىق تۆت تومлۇق ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى ئارقىلىق ئىلىم ساھەسىگە تونۇلغان مىللەتلەر مائارىپى نەزەرىيىچىسى ۋە قوش تىللىق ئوقۇ – ئوقۇتۇش ئەمەلىيەتچىسى، پروفېسسور، دوكتور ۋاڭ يۈەنشىن ئەپەندى مۇنداق يازىدۇ: «مەملىكىتىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈۋاتقان قوش تىللىق مائارىپ تۈزۈمى بولسا ئاز سانلىق مىللەرلەرنىڭ تىل ۋە مەدەنىيىتىنى ساقلاپ قېلىش، قوغداش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش، شۇنداقلا ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ مەۋجۇدلۇقى ۋە تەرەققىياتىغا بېرىپ تاقىلىدىغان كۆز ئالدىدىكى نەق مەنپەئەت بىلەن كەلگۈسىدىكى مەنپەئەتنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈش چىقىش نۇقتىسى قىلىنغان تۈزۈمدۇر»، «قوش تىللىق مائارىپ ئەمەلىيىتىدە قوللىنىلۋاتقان تۈرلۈك ئوقۇتۇش ئۇسۇلۇبلىرى شەكىل، جەريان ۋە دەرس سائەتلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى قاتارلىق جەھەتلەردە پەرقلىق بولسىمۇ، ئاداققى غايە بىرلا، ئۇ بولسىمۇ، بىرىنچىدىن، ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ تىلى بىلەن مەدەنىيىتىنى ساقلاپ قېلىش، قوغداش ۋە گۈللەندۈرۈش، ئىككىنچىدىن، ئازسانلىق مىللەتلەر تىللىرى بىلەن خەنزۇ تىلىنى ئوخشاش دەرىجىدە پىششىق بىلدىغان قوش تىللىق خادىملارنى تەربىيىلەپ، ئازسانلىق مىللەتلەر رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەتتۇر» (ۋاڭ يۈەنشىن: «جۇڭگو مىللەتلەر تىلشۇناسلىقى نەزەرىيسى ۋە ئەمەلىيىتى»، 322 ـ، 323 – بەتلەر، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 2002 – يىل نەشرى.

ئۈچىنچى، ئاز سانلى مىللەتلەرنىڭ تىل – يېزىق قوللىنىش مەسىلىسىگە دائىر قانۇن ۋە سىياسەتلەر ھەققىدىكى تەتقىقات

مەملىكىتىمىز ئالىملىرى پارتىيە ۋە ھۆكۈمىتىمىزنىڭ ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل-يېزىق قوللىنىش مەسىلىسىگە دائىر چىقارغان قانۇن ۋە سىياسەتلىرى، شۇنداقلا ھەر دەرىجىلىك پارتىيە – ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ قوش تىللىق مائارىپنى ئەمەلىلەشتۈرۈشكە قارىتا قوللانغان تەدبىرلىرى ئۈستىدىكى تەتقىقاتقىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كېلىۋاتقانلىقى كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق، ئۆزىنىڭ» مەدەنىيەتتىكى

ئۆزگىرىش ۋە قوش تىللىق مائارىپ» ۋە «مىللەتلەر، مەدەنىيەت ۋە مائارىپ» قاتارلىق ۋەزىنلىك خاس ئەسەرلىرى بىلەن ئىلىم ئەھلى ئارىسىدا شۆھرەت قازانغان پروفېسسور، دوكتور تېڭ شىڭ ئەپەندىنىڭ باشچىلىغىدا، مائارىپ مىنىستىرلىكى فىلولوگىيە پەنلىرى بويىچە نۇقتىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىش مەركىزىنىڭ ھاۋالىسى بويىچە يېزىلغان «20 – ئەسىر جۇڭگو ئازسانلىق مىللەتلىرى ۋە مائارىپ – نەزەرىيە، سىياسەت ۋە ئەمەلىيەت» ناملىق يىرىك خاس ئەسەردە «ئازسانلىق مىللەتلەر قوش تىللىق مائارىپىغا دائىر سىياسىي نەزەرىيىلەر ۋە سىياسەتلەر» دەپ مەخسۇس بىر باب ئېچىلغان . مەزكۇر باپتا، جۇڭگودىكى ئازسانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا يولغا قويۇلغان قوش تىللىق مائارىپقا دائىر ئاساسىي نەزەرىيىلەر نىسبەتەن تەپسىلى بايان بىلەن چۈشەندۈرۈلگەندىن باشقا، جۇڭگودا جۈمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن بۇيانقى مىللەتلەر تىل – يېزىقىغا دائىر چىقىرىلغان قانۇن، سىياسەت ۋە بەلگىلىمىلەر يىل تەرتىپى بويىچە تىزىلىپ، بىرمۇ بىر شەرھىلەنگەن. شۇ باپنىڭ جۇڭگو مىللەتلەر تىل – يېزىق خىزمىتىنىڭ فاكتىچىن، ۋەزىپە ۋە تەدبىرلىرى ئۈستىدە توختالغان قىسمىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «1991 – يىلى گوۋۇيۈەن تەرىپىدىن تەستىقلاپ تارقىتىلغان دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ (ئازسانلىق مىللەتلەر تىل- يېزىق خىزمىتىنى تېخمۇ ياخشى ئىشلەش توغرىسىدا دوكلات) ىدا، جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل – يېزىق خىزمىتىنىڭ رېئال ئەھۋالى ئوبىيېكتىپ ھالدا تەھلىل قىلىنىش بىلەن بىر چاغدا، 1990 – يىللار جۇڭگو مىللەتلەر تىل – يېزىق خىزمىتىنىڭ فاكتىنى، ۋەزىپىسى ۋە قوللىنىلىدىغان تەدبىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا مۇنداق:

مەملىكىتىمىز مىللەتلەر تىل – يېزىق خىزمىتىنىڭ ئەمەلىيتى شۇنى تولۇق ئىسپاتلىدىكى، مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىش، مىللەتلەر باراۋەرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گۈللىنىشىنى قوغداش ۋە ئىلگىرى سۈرۈش، شۇنداقلا ئازسانلىق مىللەتلەر رايونلىرىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش قاتارلىق جەھەتلەردە ئوخشاشلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ:

.1يېڭى دەۋر مىللەتلەر تىل – يېزىق خىزمىتىنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى ۋە ئاساسىي فاكتىنى بولسا، ماركسىزمنىڭ تىل – يېزىق باراۋەرلىكى پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تىل – يېزىقىنى قوللىنىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئەركىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا، ئالغا بېسىشىغا ۋە گۈللىنىشىگە پايدىلىق بولۇشنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ ئىش كۆرۈش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، ئايرىم – ئايرىم يېتەكچىلىك قىلىش، ئاكتىپ، ئېھتىياتچان ۋە مۇۋاپىق ئۇسۇل بىلەن مىللەتلەر تىل يېزىق خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش، شۇ ئارقىلىق ئازسانلىق مىللەتلەر رايونلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، شۇنداقلا دۆلەتنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلىشىش قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەتتۇر.

.2يېڭى دەۋر مىللەتلەر تىل – يېزىق سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش؛ مىللەتلەر تىل – يېزىق خىزمىتىنىڭ قانۇن – تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش، ماركسىزملىق مىللەتلەر تىل – يېزىق نەزەرىيىسى

ۋە سىياستنى تەشۋىق قىلىش، مىللەتلەر تىل – يېزىقى بويىچە قائىدىلەشتۈرۈش، ئۆلچەملەشتۈرۈش ۋە ئۇچۇرلاشتۇرۇش خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلەش، مىللەتلەر تىل – يېزىقى بويىچە تەرجىمە قىلىش، نەشر قىلىش، مائارىپ ئېلىپ بېرىش، خەۋەرلىشىش، رادىئو ئاڭلىتىش، تېلېۋىزور ۋە قەدىمىي ئەسەرلەرنى رەتلەش قاتارلىق ئىشلارنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، مىللەتلەر تىل – يېزىقى بويىچە ھەمكارلىشىش ۋە ئۆز ئارا ئىلىم ئالماشتۇرۇش قىلالايدىغان خادىملارنى تەربىيەلەشنى كۈچەيتىش، شۇنداقلا ھەرقايسى مىللەتلەرنى ئۆزئارا تىل – يېزىق ئۆگىنىشكە رىغبەتلەندۈرۈش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

.3مىللەتلەر تىل – يېزىق خىزمىتىنىڭ فاكىجېن ۋە ۋەزىپىلىرىنى ئەمەلىيەشتۈرۈش ئۈچۈن قوللىنىدىغان تەدبىرلەر بولسا، ئەمەلىيەتنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ ئايرىم – ئايرىم يېتەكچىلىك قىلىش، ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل – يېزىقلىرىنىڭ قوللىنىلىش ۋە يولغا قويۇلۇش خىزمىتىنى ھەقىقىي رەۋىشتە ياخشى ئىشلەش، قەدىمدىن بۈگۈنگىچە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىپ كەلگەن مىللەتلەر يېزىقلىرىغا نىسبەتەن ئۆگىنىش، قوللىنىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش خىزمىتىنى داۋاملىق ياخشى ئىشلەش، مىللىي تىل – يېزىقىنىڭ شۇ مىللەت مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە يۈرگۈزۈۋاتقان رايونىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق ھەرقايسى ساھەلىردە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىشىغا ھەقىقىي رەۋىشتە كاپالەتلىك قىلىش، شۇنداقلا مىللىي يېزىقىنىڭ قائىدىلەشتۈرۈلۈشى ۋە ئۆلچەملەشتۈرۈلۈشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئۇنى كۈنسايىن مۇكەممەللەشتۈرۈش...» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. (قارالسۇن: تېڭ شىڭ: «20 ـ ئەسىر جۇڭگو ئازسانلىق مىللەتلىرى ۋە مائارىپ – نەزەرىيە، سىياسەت ۋە ئەمەلىيەت»، 351 ـ، 352 ـ بەتلەر. بېيجىڭ مەللەتلەر نەشرىياتى 2002 – يىل نەشرى(

دېمەك، يۇقىرىدىكى نەقىللەردىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، قوش تىللىق مائارىپ مەملىكىتىمىز مىقياسىدا، مەيلى نەزەرىيە ئاساسى جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى مەقسەت، نىشانى جەھەتتىن بولسۇن ۋە مەيلى سىياسەت جەھەتتىكى قانۇنى كاپالىتى جەھەتتىن بولسۇن ئومومىيۈزلۈك مۇكەممەل تەتقىقات ئاساسىغا ئىگە .ئەمدى بۇ تەتقىقاتلار ئەمەلىيەتتە، قوش تىللىق مائارىپىنىڭ دۆلىتىمىز ئازسانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا ئومومىيۈزلۈك ساغلام تەرەققىياتقا ئىگە بولىشىنى زۆرۈر ئاساسلار بىلەن تەمىن ئېتىدىغان مول ئەھمىيەتلىك مۇھىم ئامىل ھىسابلىنىدۇ. ئەڭ مۇھىمى، بۇ نەقىللەرنىڭ ھېچ بىرسىدە مەلۇم باسقۇچقا كەلگەندە، ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقلىرىنىڭ چەكلەش ۋە مۇئەييەن دائىرە ئىچىدە بوغۇپ قويۇشقا ئۇچرايدىغانلىقىغا ئىما ـ ئىشارەت قىلىدىغان بىرەر جۈملىمۇ ئۇچرىمايدۇكى، بۇ ھال بىزنى مەزكۇر تەتقىقاتلارنىڭ روھىنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ بۈگۈنكى ئەھۋالىغا تەدبىقلاپ كۆرۈشىمىزگە ئۈندەيدۇ.

2- قوش تللىق مائارىپنىڭ نۇقتىلىق تەتقىقات ئەھۋالى

بۇ يەردىكى نۇقتىلىق تەتقىقات دېگىنىمىز، مەملىكىتىمىزدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسگە ئەمەس، پەقەت ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى مۇئەييەن بىر مىللەتكىلا قارىتىپ ياكى ئايرىم بىر ئازسانلىق مىللەتنىڭلا ئەمەلىي ئەھۋالىدىن ئىلىپ قىلىنغان تەتقىقاتنى كۆرسەتمەيدۇ. بۇ خىل تەتقىقات ھەرقانداق بىر ئازسانلىق مىللەتنىڭ ئۆز ئەزالىرىدىن بولغان ئالىملار تەرىپىدىن قىلىنىشىمۇ ياكى باشقا مىللەتتىن بولغان ئالىملار تەرىپىدىن قىلىنغان بولۇشىمۇ مۇمكىن.

مەملىكىتىمىزدە قوش تىللىق مائارىپ تەتقىقاتىنىڭ بۇ تۈرىمۇ خېلى مۇكەممەل دەرىجىدە ئېلىپ بېرىلماقتا. بىز بۇ يەردە، مەخسۇس چاۋشىيەن مىللىتىنىڭ قوش تىللىق مائارىپ ئەھۋالى تەتقىق قىلىنىپ يېزىلغان «چاۋشىيەن مىللىتىدە قوش تىللىقلىششىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى» دېگەن كىتاب ۋە ئۇنىڭدىكى مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار ئارقىلىق بۇ تېمىنى چۈشەندۈرۈشكە تىرىشىمىز. بۇ كىتابنى مانجۇ مىللىتىدىن بولغان دوكتور گۈەن شىنچىيۇ خانىم يازغان. گۈەن خانىم ئۆزىنىڭ بۇ بەش بابلىق خاس ئەسىرىدە، چاۋشىيەن مىللىتىنىڭ قوش تىللىق مائارىپ تارىخىنى تەتقىق قىلىپ، جۇڭگودىكى ئەللىك بەش ئازسانلىق مىللەت بولۇپ ياشاۋاتقان ھەرقايسى ئەل ئىنسانلىرى ئۈچۈنمۇ ئۆرنەك بولغۇدەك تولىمۇ ئەھمىيەتلىك تەجرىبە ۋە ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ چىققان. ئاپتور بۇ ئەسىرىدە، چاۋشىيەن مىللىتىدىكى قوش تىللىقلىششى ئەھۋالىنىڭ پۈتكۈل جەريانىنى تەتقىق قىلىپ چىقىشنىڭ رېئال ئەھمىيىتىنى مۇنۇلىق بايان قىلغاندىن باشقا، «چاۋشىيەنچە – خەنزۇچە قوش تىللىق مائارىپ تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىدىن چاۋشىيەن مىللىتىنىڭ قوش تىللىقلىششىنى شەكىللەندۈرگەن ئىچكى ئامىللارغا نەزەر»، «چاۋشىيەنچە – خەنزۇچە قوش تىللىق مائارىپ تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىدىن چاۋشىيەن مىللىتىنىڭ قوش تىللىقلىششىنى شەكىللەندۈرگەن تاشقى ئامىللارغا نەزەر» دېگەن مەخسۇس ئىككى باپنى ئېچىپ، ئازسانلىق ئورنىدىكى بىر مىللەت ئەزالىرىنىڭ ھەم ئۆز ئانا تىلىنى ھەمدە ئۆز دۆلىتىنىڭ ئاساسلىق پىكىر – ئالاقە قورالى بولغان باشقا بىر تىلنى ئوخشاشلا پىششىق دەرىجىدە ئىگىلەشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان ئىچكى – تاشقى ئامىللار ۋە ئۇلارنىڭ رولىنى ئاجايىپ تەسىرلىك ۋە قايىل قىلارلىق تەسۋىرلەپ كۆرسەتكەن.

دوكتۇر گۈەن شىنچىيۇ خانىمنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، چاۋشىيەن مىللىتىنى مەملىكىتىمىزدىكى تىل – يېزىقى بار مىللەتلەر ئىچىدە ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىلىك قوش تىللىقلاشقان مىللەت قىلىپ چىقىشقا ئاچقۇچلۇق رول ئوينىغان ئىچكى ئامىل مۇنداق تۆت تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرىنچى، چاۋشىيەن مىللىتىگىلا خاس بولغان كۈچلۈك مىللەتپەرۋەرلىك ئېڭى، ئىككىنچى چاۋشىيەن مىللىتىگىلا خاس بولغان ئەپ بىلەن ئۆز مەۋجۇدلۇقىنى ساقلاش ئېڭى، ئۈچىنچى خەنزۇ مەدەنىيىتىگە بولغان قايىللىق، ئەمما كۆڭۈل ئازادىلىكىگە ساھىپ بولغان قوش تىللىقلىششى ئىدىيىسى، ئۈمىدۋار، ئاكتىپ

ۋە تىرىشچان تىل ئۆگىنىش پوزىتسىيىسى، ئەمدى چاۋشىيەن مىللىتىنىڭ قوش تىللىقلىششىنى ئەمەلىيەتكە ئايلاندۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناپ تاشقى ئامىللار بولسا، بىرىنچى، چاۋشىيەن تىل – يېزىقى بويىچە ئوقۇ – ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىشنى قوغدايدىغان ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇدىغان قانۇن – تۈزۈم تۈرغۇزۇش، ئىككىنچى، قوش تىللىق مائارىپ تۈزۈمى ئاستىدىكى ئاساسىي مائارىپنى ئەڭ يۇقىرىك سەۋىيە بىلەن ئومۇملاشتۇرۇش، ئۈچىنچى، قوش تىللىق مائارىپ بىلەن ئالاقىدار بولغان سەرەمجانىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشنى ياخشى ئىشلەش، تۆتىنچى، ئۆز – ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا پايدىلىق بولغان يېڭى شەيئىلەر ۋە يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى قوبۇل قىلىپ، بۇ ئارقىلىق چاۋشىيەن مىللىتىنىڭ قوش تىللىق مائارىپىنى ئىلگىرى سۈرۈش. (قارالسۇن: شۇ نامىلىق ئەسەر 51 ـ، 55 ـ، 74 ـ، 90 ـ، 115 ـ، 141 ـ، 155 ـ، 182 – بەتلەر)

بىز بۇ يەردە دوكتۇر گۈەن شىنچىيۇ خانىم يازغان» چاۋشىيەن مىللىتىدە قوش تىللىقلىششىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى» نامىلىق كىتابنىڭ مۇناسىۋەتلىك باپ ۋە مەزمۇن ھالقىلىرىنىلا تەرجىمە قىلىپ قويدۇق .ئۇمىد شۇكى، ئۇيغۇر قوش تىللىق مائارىپى ۋە ئۇيغۇر تىل – يېزىقىنىڭ تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان بارلىق بىلىم ئەھلىلىرى مەزكۇر كىتابنى ئەستايىدىللىق بىلەن، كۆڭۈل قويۇپ بىر ئوقۇپ چىقساق، كىتابتا بايان قىلىنغان مۇناسىۋەتلىك جەريان ۋە ئەھۋاللارنى ئۆزىمىزنىڭ مەۋجۇد ھالىتىمىز ۋە تۈرقىمىزغا تەدبىق قىلىپ، سىلىشتۇرۇپ باقساق، ئەگەر پەرق تاپساق، ئۆزىمىزنىڭ يېتەرسىزلىكىمىزنى بايقىساق ھېچ ئىككىلەنمەي، بىز بىلەن تەقدىرداش بولغان ئۇ ئىلغار ئاز سانلىق مىللەتتىن ئۆگەنسەك.

3ـ ئۆزىمىزنىڭ تەتقىقاتى ۋە بىزگە تالىق تەتقىقاتلار

قوش تىللىق مائارىپ ھەققىدە ئۆزىمىز ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلار، شۇنداقلا قېرىنداش مىللەتلەرگە مەنسۇپ باشقا ئالىملارنىڭ ئۇيغۇر قوش تىلچىلىقى توغرىسىدا خالىسانە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى بابىدا ئۆز ئىمكانىمچە ئىزدەندىم. پروفېسسور، دوكتور ۋالىڭ يۈەنشىن ئەپەندى نەشرگە تەييارلىغان «قوش تىللىق ئوقۇ – ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات» نامىلىق تۆت تومىلۇق ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمىنى بىرمۇ بىر ۋاراقلاپ چىقتىم. تاپالىغىنىمچە، مۇناسىۋەتلىك گېزىت – ژورناللار ۋە كىتابلارنى تېپىپ، مۇتالىئە قىلدىم. بۇ يەردە، ئاشۇ ئوقۇپ كۆرگەنلىرىم ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە دەپ قارىغان ئۇچ ئەسەر ئۈستىدە توختىلىپ، ئۆز مۇلاھىزەمنى قىسقىچە قويۇپ ئۆتىمەن:

بىرىنچى، شىنجاڭ كەسپىلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدىن گاۋ خۇيچېڭ ئەپەندى يازغان «شىنجاڭدا قوش تىللىقلىششىنىڭ كېلىپ چىقىشى، تەرەققىياتى ۋە رولى ھەققىدە يۈزەكى تەھلىل» نامىلىق ئەسەر، تۆت باپ ۋە ئالتە پاراگرافتىن تەشكىل تاپقان بۇ ئەسەر «قوش تىللىق ئوقۇ – ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات» ئاتالغۇ ئىلمىي ماقالىلار توپلىمىنىڭ ئۈچىنچى تومىغا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا «شىنجاڭدا ياشاۋاتقان مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى، ئولتۇراقلىششى ۋە تىل قوللىنىش ئەھۋاللىرى»، «شىنجاڭدا قوش

تللىقلىشىش ھادىسسىنىك مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى»، «قوش تىللىق مائارىپ ۋە قوش تىللىقلاشقان خادىملارنى تەربىيىلەشنىڭ ئاساسلىق يولى» دېگەن ماۋزۇلار بويىچە مېغىزلىق بايان بېرىلىپ، شىنجاڭدىكى قوش تىللىقلىشىش مەسلىسى نىسبەتەن توغرا قاراش بىلەن لىلا مەيداندا تۇرۇپ شەرھلەنگەن. ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان يېرى شۇكى، ئەسەرنىڭ «دۆلەتنىڭ تىل – يېزىق سىياستى قوش تىللىقلىششنى داۋاملىق ساقلاپ قالىدۇ ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ» دېگەن پاراگرافىدا، شىنجاڭدىكى قوش تىللىقلىششنىڭ مەملىكەتنىڭ باشقا ئازسانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىكى قوش تىللىقلىششقا ئوخشاشلا، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى»، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەجبۇرىيەت – مائارىپى قانۇنى» ۋە «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» قاتارلىق دۆلىتىمىزنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا ئوخشاش قىممەتتە ئاقىدىغان دۆلەتلىك قانۇنلار، شۇنداقلا «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تىل – يېزىق خىزمىتىنىڭ بەلگىلىمىلىرى» قاتارلىق يەرلىك ئاپتونومىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن چىقىرىلغان مەخسۇس بەلگىلىمەرنىڭ قوغدىشى ئاستىدا، يەنە داۋاملىق مەۋجۇد بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى، شۇنداقلا قوش تىللىق مائارىپ ئارقىلىق ئۇنىڭ يەنە ھەقلىق رەۋىشتىكى تەرەققىياتلارغا ئېرىشىدىغانلىقى قانۇن ئاساسىي بىلەن ئىلمىي ھالدا شەرھلەپ كۆرسىتىلگەن.

مېنىڭچە گاۋ خۇيچېڭ ئەپەندىنىڭ قوش تىللىقلىشىش ۋە قوش تىللىق مائارىپ مەسىلىسىگە نەسبەتەن چۈشىنىش ۋە چۈشەندۈرۈشلىرى ئىلمىي، سەممىي ۋە بىر تەرەپلىمىلىكتىن خالىي، ھالبۇكى ئىلىم ئادەملىرىمىزنىڭ ھەممىسى مۇشۇنداق تونۇشتا بولسا، شىنجاڭدىكى قوش تىللىقلىشىش، شۇنداقلا قوش تىللىقلىششنى قوغدايدىغان ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغان ئۇيغۇرچە – خەنزۇچە قوش تىللىق مائارىپى تۇيۇق يولغا كىرىپ قالماي، ساغلام يول بىلەن راۋاجلىنالايدۇ.

ئىككىنچى، قېرىندىشىمىز نۇسرەت تۇردى يازغان «قوش تىللىقلىشىش ۋە ئانا تىلىمىز» دېگەن ماقالە، بۇ ماقالە مۇبارەك ژۇرنال «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» نىڭ 2000 – يىل 4 – 5 (قوشما) سانىنىڭ 103 – بېتىگە ئېچىلغان «تىل ۋە تەرەققىيات» دېگەن سەھىپىسىگە بېرىلگەن. ئاپتور نۇسرەت تۇردى جاھان قوش تىلچىلىقى ئىلمىنىڭ سەردارلىرىدىن بولغان چىنگىز ئايتماتوفنىڭ «كۆپ تىللىق بولۇش شەرائىتى، ئەمما ئانا تىلنى بىلمەسلىك جىنايەت» دېگەن مەشھۇر ئۇزۇندىسىنى ئۆز ماقالىسىگە سەھىپە بېشى قىلىش ئارقىلىق، مۇھاكىمىگە قويۇلغان قوش تىللىقلىشىش مەسىلىسىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ شەرھىلىك، ئەمما نازۇك بىر ئىش ئىكەنلىكىنى ئوقۇرمەنلەرگە ئۇقتۇرغان .ئومۇمىي مەزمۇن ئورامىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ ماقالە قوش تىللىقلىششنىڭ نېمىلىكىنى، قوش تىللىق بولۇشتا ئانا تىلىمىز بولغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قانداق ئورۇن ۋە قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكى مەسىلىسىنى مۇھاكىمە مەركىزى قىلغان بولۇپ، ئاخىردا »ئانا تىلىمىزنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغان ھالدا، قوش تىللىق بولۇشتىن ئىبارەت بۇ يېڭى دەۋر تەلەپ قىلىۋاتقان ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتكە ئاكتىپ قاتنىشايلى» دېگەن خۇلاسىنى چىقارغانلىقى بىلەن

مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە. ئاپتونۇمىيە ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇر تىلىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ئۇيغۇر مەدەنىيىتى دۇچ كېلىۋاتقان، «قوش تىللىقلىشىش» بولۇپ ئىپادىلىنىۋاتقان بۇ مەسىلىگە جىددى نەزەر ئاغدۇرۇپ، ئاكتىپ ئىزدەنگەنلىكى ۋە بۇ ھەقتىكى كۆز قارىشىنى دادىل ئوتتۇرىغا قويغانلىقى ھەقىقەتەنمۇ تەقدىرلەشكە ئەرزىيدۇ. شۇڭا، مەن بۇ ماقالىنى ئۇيغۇر قوش تىلچىلىقى ئىلمىنىڭ ئەمەلىي رىقابەتتە نۇسرەت بىلەن روناق تېپىشى ئۈچۈن باش قاتۇرغان ياخشى ئەسەر، دەپ باھالىدىم.

ئەمما، ماقىلىنى تەكرار ئوقۇغىنىمدا، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات داۋامىدا ئاستا ـ ئاستا ئاساسىي مەدەنىيەت بولۇش ئورنىدىن چۈشۈپ قېلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر تىلىمۇ تۇرمۇشىمىزدىكى ئۆزىنىڭ مۇقەددەس ئورنىدىن ئايرىلىپ قېلىشقا يۈزلەندى. ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىن جانلىنالماسلىقى، تەرەققىيار سەۋىيىسىنىڭ ئىزچىل تۆۋەن بولۇپ تۇرۇشى ...» دېگەن ئىككىنچى ئابزاسنىڭ ئەمەلىيەتتە تولىمۇ پاسسىپ قاراشلىق بىھۇدە ۋايساش بولغانلىقى سېزىلىپ كۆڭلىمىزنى غەش قىلىدۇ.

مەلۇمكى، بۈگۈنكى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار بىر قېرىنداش مىللەت، ھالبۇكى ئون مىليۇنغا يېقىن نوپۇسلۇق بىر قېرىنداش مىللەت بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى بىر مىليارىدتىن ئارتۇق نوپۇسلۇق خەنزۇلار ئاساسىي گەۋدە بولغان جۇڭگونىڭ ئاساسلىق مەدەنىيىتى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئەمما، پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئۇيغۇرنىڭ ئۆزى ئۈچۈن ئەبەدىلئەبەد ئاساسىي مەدەنىيەت بولىدۇكى، باشقىلارنىڭ مەدەنىيىتى ھەرقانچە ئالتۇن مەدەنىيەت بويىكەتسىمۇ، ئۇنىڭ ئۈچۈن بەربىر ئۆگىنىش ۋە پايدىلىنىش ماتېريالى بولۇدىغان قوشۇمچە نەرسىدىنلا ئىبارەت، خالاس .مۇشۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بۈگۈن ئاساسىي مەدەنىيەت بولۇش ئورنىدىن چۈشۈپ قالمىدى ۋە مەڭگۈ چۈشۈپ قالمايدۇ!

»ئۇيغۇر تىلىمۇ تۇرمۇشىمىزدىكى ئۆزىنىڭ مۇقەددەس ئورنىدىن ئايرىلىپ قېلىشقا يۈزلەندى» دەپ بەتدۇئا ئاۋلىيالىق قىلىشنىڭ ئاساسىي زادى نېمىدۇر؟! بىزنىڭچە، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بىر مىللەت بولۇپ تۇرۇش سالاھىيىتىلا بولۇدىكەن، ئۇيغۇر تىلى ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر تۇرمۇشىدىكى مۇقەددەس ئورنىدىن ئايرىلىپ قېلىشقا ھەرگىزمۇ يۈزلەنمەيدۇ، بۇ بىر تەرەپ، يەنە بىر تەرەپتىن، سىز ـ بىز ئۆزىمىزنى «مەن ئۇيغۇرمەن» دەپ مەيدىمىزگە مۇشتلاپ يۈرگەنكەنمىز، تىرىكلا بولساق ئۇيغۇر تىلىنى تۇرمۇشىمىزدىكى مۇقەددەس ئورنىدىن ئايرىلىپ قېلىشقا ھەرگىزمۇ يۈزلەندۈرمەيمىز: بىزچە ئۇيغۇر تىلىنى قوغداش دېمەك ئۇيغۇر مىللىتىنى قوغداش دېمەكتۇر، ئەڭ مۇھىمى، ئۇيغۇرنى، ئۇيغۇر تىلىنى مەۋجۇدلۇق كاپالىتىگە ئىگە قىلىش بىزنىڭ ئەڭ ئېتىدائىي ھەققىمىزدۇركى، بۇ ھەققىمىزنى قوغداش ئۈچۈن، گېزى كەلسە ھېچ ئىككىلەنمەي جېنىمىزنى پىدا قىلىمىز!

»ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىن جانلىنالماسلىقى، تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ ئىزچىل تۆۋەن بولۇپ تۇرۇشى» دېگەندە نېمە كۆزدە تۇتۇلغانكىن؟ ئەگەر جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئەللىك ئۇچ يىل نەزەردە تۇتۇلغان بولسا، قاراپ باق: تۇردى ئاكا قاتارلىق بىر قانچە پىشقەدەمنىڭ ئېغىزىدىلا قېپقالغان ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى دەسلەپ سىمغا ئېلىنىدى، ئاندىن نوتىلاشتۇرۇلدى، ئاندىن ئۇنىڭ دۇردانە تېكىستلىرى توم توملى بىلەن نەشر قىلىندى، ئاندىن تۇرلۈك تىللارغا تەرجىمە قىلىنىپ، دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئېلىندى. ئەدەبىيات گۈلزارى ئەنئەنىۋى شېئىرىيەتچىلىكتىن ھېكايىچىلىققا، ھېكايىچىلىكتىن پوۋېستچىلىققا، پوۋېستچىلىكتىن رومانچىلىققا بالداقمۇ – بالداق ئۆرلەپ، خېلىلا مەزمۇت ۋە يامان ئەمەس سۈرئەتلىك قەدەم بىلەن تەرەققىي قىلىپ، بۈگۈنكى كۈنگە كەلدى. ھەربىر كەتلىك سەنئەت بولسا، باشتىكى لەپەر ئېيتىشىش ۋە سەھنە ئەسىرى ئۇيۇناشتىن، قۇرۇلمىسى مۇكەممەل بولغان زامانىۋى دىراممىلارنى ئۇيۇناشقا، ئۇنىڭدىن تېلېۋىزىيە، كىنولىشىشقا تەرەققىي قىلدى. ئەسلىدىكى مەھەللىۋى نەۋرۇز قۇتلاشلىرى ۋە مەشرەپ چايلىرى بۈگۈنكى كۈندە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز ھەتتا پۈتكۈل مەملىكەت مىقياسىدا بىرلا چاغدا كۆرسىتىلىپ، خەلقئارا مىگە ھوزۇرلىنىش بېرەلەيدىغان كۆلەم ۋە سەۋىيىنى ياراتتى، تەرەققىيات ئەدەبىيات – سەنئەت ساھەسىدىن ھالقىپ، سانائەت، تېبابەت ۋە تېجارەت، ساھەلىرىدىمۇ ئۆزىنىڭ ئالغا باسقان، ئىلغار گەۋدىسىنى كۆرسەتمەكتە، ئالايلۇق، «ئارمان» باش بولۇپ يول ئاچقان ئۇيغۇر يېمەك – ئىچمەك سانائىتى بۈگۈنكى كۈندە ئۆزىنىڭ «ئامىنە» تەييار چۆپلىرى، «ئابلاجان» نانلىرى ۋە «ئىدرىس» قايماقلىرى بىلەن رىقابەت بەيگىسىدە زەپەر بويىنى كۆرسەتسە، ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر شىپاخانىسى زەربىدارلىقىدىكى ئۇيغۇر تېبابىتى ئۆزىنىڭ دورىگەرلىك، داۋالاش ۋە كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش قاتارلىق ھەممە تارماقلىرى بويىچە ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلىپ، خۇددى «موڭغۇل تېبابىتى» ۋە زاڭزۇ تېبابىتى» دېگەنگە ئوخشاشلا، ئۆزىنىڭ جۇڭخۇا تېبابىتى سورۇنىدىكى ئورنىنى «ئۇيغۇر تېبابىتى» دېگەن ئالتۇن نام بىلەن يازدۇرۇش ئۈچۈن بوشاشماي كۈرەش قىلماقتا. ئۇيغۇر تىجارىتىمۇ، بۇرۇنقى يەككە تىجارەت ۋە كىچىك يايمچىلىق، چەرچەنچىلىكتىن»، «ئىزچىلار» سودا چەكلىك شىركىتى، »ئىسمايىل» ئۆزۈم پادىشاھى چەكلىك شىركىتى، دېگەندەك شىركەتلىشىشكە، تەنھا شىركەتلىشىشتىن، شىركەتلەر گورۇھى گەۋدىسى ھاسىل قىلىشقا، تەرەققىي قىلىپ، ئىشسىز ۋە ئاشسىز قالغان قېرىنداشلىرىنىڭ بېشىنى ئۆزلىرى سىيلىيالىغۇدەك كۆلەم ۋە دەرەم شەكىللەندۈرۈش ئۈچۈن چېلىشماقتا ۋە ئېلىشماقتا... مانا بۇلار ئۇيغۇر تىل – يېزىقى يادرولۇقىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تومۇرىدا مەھمۇد كاشغەرىي، ئەلىشىر نەۋائىي كەبىي ئەجدادلارنىڭ قېنى ئۇرغۇپ تۇرغان باش ئەگمەس، بوي بەرمەس ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ بوشاشماستىن كۆرۈش قىلىشى ئارقىسىدا، تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ھەرئامال بىلەن يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئالغا سىلجىتىپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ ئايانچىلىق مىساللىرى، خالاس. دېمەكچىمەنكى، تەتقىقات رېئاللىقىنى ئېتىبارغا ئېلىشى، «بىرنى بىر دېگۈلۈك» دېگەن ئۇيغۇر سەمىمىيتى بىلەن ئەمەلىيەتنى لىللا ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇشى لازىم، ئەلۋەتتە.

ئۇچىنچى، ۋاڭ جېنبېن ۋە ئابلا ئەمەت يولداشلار يازغان» شىنجاڭدا ئازسانلىق مىللەتلەرگە ئېلىپ بېرىلغان قوش تىللىق ئوقۇ – ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقاتلار» (بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 2000 – يىل نەشرى) ناملىق خەنزۇچە خاس ئەسەر، بۇ ئەسەر مەزكۇر تېمىدىكى تۇنجى خاس ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن تەبرىكلەشكە ئەرزىيدۇ، مۇبارەك بولسۇن! شۇنداقلا، ئەسەرنىڭ بىرىنچىسى بابىدا بېرىلگەن »شىنجاڭدىكى ئازسانلىق مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ تىل – يېزىق ئەھۋالى»، «پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئىزچىل ھالدا ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ خەنزۇچە ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىپ كەلمەكتە» قاتارلىق پاراگرافلاردا، شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تىل – يېزىق ئىشلىتىش ئەھۋالى، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تىل – يېزىق قوللىنىش مەسىلىسىگە قارىتىپ چىقارغان قانۇن، سىياسەت ۋە بەلگىلىمىلىرى ھۆججەتلىك مول نەقىللەر بىلەن بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇلار تولىمۇ مۇھىم بولغان ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە.

»بىراق، «شىنجاڭدا ئازسانلىق مىللەتلەرگە ئېلىپ بېرىلغان خەنزۇچە ئوقۇ ـ ئوقۇتۇشنىڭ تارىخىدىن ئەسلىمە»، «جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇچ رايوندا ئازسانلىق مىللەتلەر ئوتتۇرا – باشلانغۇچ مەكتەپلىرىدە ئېلىپ بېرىلغان خەنزۇچە ئوقۇ – ئوقۇتۇش خىزمىتىنى تەكشۈرۈش ۋە مۇلاھىزىلەر»، «شىنجاڭدا ئازسانلىق مىللەتلەرگە ئېلىپ بېرىلغان خەنزۇچە ئوقۇ – ئوقۇتۇشنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ۋە چارە– تەدبىرلەر»، «خەنزۇچە ئوقۇ – ئوقۇتۇشنىڭ ئەخلاقىي تەربىيە رولى ۋە ئەقلىي تەربىيە رولى»، «خەنزۇچە ئوقۇ – ئوقۇتۇشتا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سوبېيېكتىپ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش كېرەك»، «تىل ئىقتىدارىغا تالىق ئوقۇ – ئوقۇتۇش»، «خەنزۇچە ئوقۇ – ئوقۇتۇشنىڭ جەريانىغا دائىر بىر قانچە مەسىلە»، «سىناق ئېلىش»، «خەنزۇچە دەرسلىك ماتېرىيالىنىڭ يېزىلىشى»، «خەنزۇ تىلى ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ تەربىيىلىنىشى ۋە تەتقىقات خىزمىتى »، «چەت ئەل تىلى ئوقۇ – ئوقۇتۇش ساھەسىدىكى ئېقىملارھەققىدە ئومۇمىي بايان» بولۇپ، جەمئىي ئون ئىككى باپتىن تەشكىل تاپقان مەزكۇر «شىنجاڭدا ئازسانلىق مىللەتلەرگە ئېلىپ بېرىلغان قوش تىللىق ئوقۇ – ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقاتلار» ناملىق بۇ كىتابتا، ئەمەلىيەتتە قوش تىللىق ئوقۇ – ئوقۇتۇش ئەمەس، بەلكى يەك تىللىق ئوقۇ– ئوقۇتۇش، يەنى خەنزۇچە ئوقۇ – ئوقۇتۇشلا سۆزلەنگەن. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، مەزكۇر كىتاب شىنجاڭدىكى خەنزۇ بولمىغان مىللەتلەرگە قارىتا ئېلىپ بېرىلغان خەنزۇ تىلى ئوقۇ – ئوقۇتۇشنى ۋە تەتقىقاتنىلا بايان قىلغان. شۇڭا، بۇ كىتابنىڭ قايتا نەشرىدە كىتاپ ئىسمىنى «شىنجاڭدا ئازسانلىق مىللەتلەرگە ئېلىپ بېرىلغان خەنزۇچە ئوقۇ – ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقاتلار» قىلىپ ئۆزگەرتكەن تۇرۇك. پەقەت شۇنداق بولغاندىلا، كىتابنىڭ ئىسمى جىسمىغا لايىق، يەنى كىتاب ماۋزۇسى بىلەن ئىچىدىكى بايان قىلىنغان مەزمۇن مۇۋاپىق بولىدۇكى، بۇنى خەنزۇچىدا،(نامى يوللۇق بولغاندىلا، گەپ ئاقىدۇ (دەيدۇ!

بۇ يەردە، كۆڭۈل بېرىپ مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈشمىزگە ۋە ئەستايىدىل تەتقىق قىلىپ بېقىشىمىزغا ئەرزىيدىغان مەسىلە شۇكى، شىنجاڭدا ئۇزۇن يىللار تىل ـ يېزىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان ئىلىم ئەھلىلىرىمىز يازغان نوپۇزلۇق خاس ئەسەردە، «قوش تىللىق ئوقۇ – ئوقۇتۇش» ئەمەلىيەتتىكى «خەنزۇ تىلى ئوقۇ- ئوقۇتۇشى» دەپ قارالغان. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، مەزكۇر كىتابنىڭ ئۇيۇشتۇرغۇچى ۋە ئاپتورلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر مۇنچە ئالىملىرىمىزنىڭ نەزىرىدە، «قوش تىللىق ئوقۇ – ئوقۇتۇش» ۋە «قوش تىللىق مائارىپ» دېگەن گەپ ئەمەلىيەتتە «خەنزۇچە ئوقۇ – ئوقۇتۇش» ۋە «خەنزۇ تىلى مائارىپى» دېگەن بولىدىكەن. ئەمدى، بۇ چۈشەنچە بىلەن «جۇڭگودىكى ئازسانلىق مىللەتلەرگە قارىتا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان قوش تىللىق مائارىپ ئاساسلىقى خەنزۇ تىلى (جۇڭگو مىللەتلەر ئاراتلى) بىلەن ئازسانلىق مىللەتلەر تىللىرىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان مائارىپتۇر» (قارالسۇن: «20 – ئەسىر جۇڭگو ئازسانلىق مىللەتلىرى ۋە مائارىپ»، 337 ـ بەت، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 2002 – يىل نەشرى)، «قوش تىللىق مائارىپ جۇڭگودىكى ئازسانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا يولغا قويۇلغان ئازسانلىق مىللەتلەر تىللىرى ۋە خەنزۇ تىلىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان مائارىپتۇر» (قارالسۇن: يۇقىرىدىكى ئەسەر 342 – بەت) دېگەن چۈشەنچىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، ئوتتۇرىدىكى پەرق نېمەدېگەن زور – ھە؟! دېمەكچىمەنكى، مانا بۇنىڭدىن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ قوش تىللىق مائارىپ ياكى قوش تىللىق ئوقۇ – ئوقۇتۇش ساھەسىدىكى تەتقىقاتنىڭ سەۋىيە جەھەتتىن مەملىكىتىمىز مىقياسىدىكى ئومۇمىيەتلىك تەتقىقاتلاردىنمۇ، نۇقتىلىق تەتقىقاتلاردىنمۇ نەقەدەر تۆۋەن تۇرىدىغانلىقى ئوچۇقلا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ھالبۇكى، بىز جەزمەن ئەمەلىي تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ قوش تىللىق مائارىپ تەتقىقاتى جەھەتتىكى يېتەرسىزلىكلىرىمىزنى تۈزىتىپ، تەتقىقات سەۋىيىمىزنى مەملىكىتىمىزدىكى ئومۇمىيۈزلۈك تەتقىقات ۋە نۇقتىلىق تەتقىقات سەۋىيىسىگە چوقۇم يەتكۈزىشىمىز ۋە ئۇنىڭدىن ئاشۇرۇۋېتىشىمىز كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز قوش تىللىق مائارىپىنىڭ ئىستىقبالى پارلاق ئىقبال تامان گۈلدەك ئېچىلىدۇ.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقىرىدىكى پاكىتلىق بايانلار سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشلار ۋە ئۆگىنىشلەردىن يەكۈن چىقىرىپ ئېيتالايمىزكى، قوش تىللىق مائارىپ ياكى قوش تىللىق ئوقۇ – ئوقۇتۇش دېگىنىمىز ئازسانلىق مىللەتلەر تىللىرى بىلەن خەنزۇ تىلىدا ئوخشاش قىممەتتە ئېلىپ بېرىلىدىغان مائارىپ ۋە ئوقۇ – ئوقۇتۇشنى كۆرسىتىدۇ، قوش تىللىق مائارىپنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى ھەرگىزمۇ ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل – يېزىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ۋە يوقىتىش ئەمەس، بەلكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل – يېزىقلىرىنى قوغداش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، خەنزۇ تىلى بىلەنمۇ ئوقۇ – ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىپ، ئازسانلىق مىللەتلەر زىيالىيلىرىنى «ئانا تىلى بىلەن خەنزۇ تىلىدا ئوخشاشلا ماھىر «قىلىپ يېتىشتۇرۇپ چىقىشتىن ئىبارەت. ھالبۇكى، قوش تىللىق مائارىپتا، ئازسانلىق مىللەتلەر تىل – يېزىقلىرى بويىچە ئوقۇ – ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىش بىلەن خەنزۇ تىلىدا ئوقۇ – ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىشتا تەڭ قىممەتتە ئوخشاش ئەھمىيەت بەرگەندىلا، ئاندىن ئازسانلىق

مىللەتلەرنىڭ تىل – يېزىقلىرىنى قوغداش ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ. ئەڭ مۇھىمى، قوش تىللىق مائارىپ پەقەت ئازسانلىق مىللەتلەر تىل – يېزىقلىرىنى قوغداش ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئالدىنقى شەرتىگە كاپالەتلىك قىلغاندىلا، ئاندىن ئۇ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى»دا بەلگىلەنگەن «جۇڭگودىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ تىل – يېزىقىنى قوللىنىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئەركىنلىكىگە ئىگە» دېگەن قانۇنىي بەلگىلىمىگە ئۇيغۇن ئىش بولىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەگەر ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل – يېزىقلىرى ھەرقانداق باھانە ۋە سەۋەپ بىلەن چەكلەنسە ۋە ئەمەلدىن قالدۇرۇلسا، بۇ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنىغا خىلاپلىق قىلىنغان خاتا ئىش بولىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتىمىزكى، بۇگۈنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدا» ئالىي مەكتەپ، ئىنستىتۇت ۋە ئوتتۇرا تېخنىكومىلاردا، پەۋقۇلئاددە كەسىپلەردىن باشقا بارلىق كەسىپلەردە خەنزۇ تىلى بىلەن ئوقۇ – ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىشنى قەدەممۇ قەدەم ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك» دېگەن پىكىر بويىچە يولغا قويۇلغان ئەمەلىيەتتىكى ئالىي مەكتەپلەردە ئۇيغۇر تىل – يېزىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش تەدبىرى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» دا بەلگىلەنگەن «ئازسانلىق مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ تىل – يېزىقلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئەركىنلىكىگە ئىگە» دېگەن قانۇنىي بەلگىلىمىگە ئېنىق ھالدا خىلاپلىق قىلىنغان خاتا تەدبىردۇر. شۇڭا، ئۇنىڭ ئىمكان بار بالدۇرراق تۈزىتىلىشىنى چىن كۆڭلىمىزدىن ئۆتۈنۈپ سورايمىز. چۈنكى بىر مىللەتنىڭ تىل ـ يېزىقى ئالىي مائارىپتا قوللىنىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىندى دېگەنلىك، ئەمەلىيەتتە ئۇ مىللەتنىڭ تىل – يېزىقى تەرەققىي قىلىش ئىمكانىدىن مەھرۇم قىلىندى دېگەنلىك بولىدۇ .پاكىت شۇكى، بۇگۈنكى دۇنيادا ھەقىقىي تەرەققىيات پەقەت ئالىي مائارىپ ئارقىلىقلا ئىشقا ئاشىدۇ، ئەلۋەتتە. ھالبۇكى، بىز ئۇيغۇرلارمۇ ئۆز ئانا تىلىمىزنىڭ يادرولۇقىدا شەكىللەنگەن ۋە ئۇيغۇر تېبابىتى، تىجارىتى، سانائىتى ۋە ئەدەبىيات – سەنئىتى ... قاتارلىق كۆپ شاخچىلار بىلەن ئىپادىلەنگەن بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىمىزنىڭ جۇڭخۇا ئېلىدىكى زاڭ، موڭغۇل ۋە چاۋشىيەن قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىگە ئوخشاشلا ئالىي مائارىپ سورۇنىدا ئۆز تىل – يېزىقىمىز بىلەنمۇ ئوقۇ – ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىش، شۇ ئارقىلىق ھەقىقىي يوسۇندىكى تەرەققىي قىلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولۇشنى جانۇ كۆڭۈلدىن خالايمىز.

يەنە شۇنداق قارايمىزكى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدا، ئەمەلىيەتتىكى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنى مائارىپ سورۇنىدا ئەمەلدىن قالدۇرۇشتىن ئىبارەت خاتا تەدبىرنى يولغا قويۇشنىڭ ھەقىقىي جاۋابكارى بىزنىڭ رەھبەرلىرىمىز ئەمەس، بەلكى بىز زىيالىيلار، خۇسۇسەن، بىز تىل – يېزىق خىزمىتى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان زىيالىيلار بولۇشىمىز كېرەك. چۈنكى ئەگەر بىز تىل – يېزىق خادىملىرى تەتقىقاتنى ياخشى قىلىپ، مەملىكىتىمىزدە يولغا قويۇلغان قوش تىللىق مائارىپنىڭ ئەمەلىيەتتە ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل – يېزىقىنى قوغداش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئاساسىدا، خەنزۇ تىلى مائارىپىنىمۇ ماس قەدەمدە كۈچەيتىپ، ئازسانلىق مىللەتلەر زىيالىيلىرىنى ھم ئۆز ئانا تىلىنى ھەم

خەنزۇ تىلىنى ئوخشاشلا سۈدەك بىلدىغان ۋە ماھارەت بىلەن قوللىنالايدىغان قوش تىل ئەھلى (زۇل – لىسانەيىن (قىلىپ يېتىشتۇرۇپ چىقىدىغان ئاقىلانە ياخشى مائارىپ ئىكەنلىكىنى ھەقىقىتى بىلەن، دەسلەپ ئۆزىمىز ياخشى چۈشىنىپ، ئاندىن ئۇنى باشلىقلىرىمىزغىمۇ ئوبدان چۈشەندۈرەلىگەن بولساق، بەلكىم رەھبەرلىرىمىز ئۇنداق خاتا پەرمان چۈشۈرۈپ تاشلىمىغان بولاتتى ۋە بىزمۇ بۈگۈنكى بۇ بەجايىكى ئانا تىلنىڭ چەكلىنىشىدەك راھەتسىز ۋە ئەندىشىلىك ئېغىر ۋەزىيەتكە قالمىغان بولاتتۇق.

خەيرىيەت! «قوتاندىن بىر قوي قاچقاندىن كېيىن تۈزەتسەڭمۇ كېچىككەن بولمايسەن» دەيدۇ ئۇيغۇر بوۋايلار، ھېلىھەم بولسىمۇ دەرھال ئۆزىمىزگە كېلىپ ھېلىقىدەك بىھۇدە، تاپا – تەنىلىك ۋايسىشلارنى قويۇپ، تەتقىقاتنى ۋىجدانەن ياخشى ئېلىپ بارساق، يەنى قانۇن – سىياسەتلەرنى خەلقىمىزنىڭ ئارزۇ – ئارمان ئارزۇسىنىمۇ، ئەۋلادلىرىمىزنىڭ گۈزەل كېلەچەك يارىتىشقا ئاتىغان قەتئىي ئىرادىسىنىمۇ ياخشى تەتقىق قىلساق، تەتقىقات بىلەن ئەمەلىيەتنى چەمبەرچەس بىرلەشتۇرۇپ، رىقابەت ئىچىدە دولقۇن يېرىپ ئالغا ئېلگىرلىسەك، بۇ ھالدا، ئۇيغۇر تىل – يېزىقىنىڭ ئالىي مائارىپ مۇنبىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل مەدەنىيەت سورۇنىدىكى ھەقلىق ئورنىنى جەزمەن قوغداپ قالالايمىز ۋە ئۇنى ھەقلىق رەۋىشتىكى تەرەققىيات ئىستىقبالىغا يۈزلەندۈرەلەيمىز.

بىز ئۇيغۇرلار كومپارتىيىنىڭ ئادالىتىدىن ھېچقاچان شەكلەنگەن ئەمەسمىز. ئەللىك ئۈچ يىللىق شانلىق مۇساپىلىك يولدا، گاھى – گاھى يولغا قويۇلۇپ قالغان خاتا سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى كومپارتىيىنىڭ ھەمىشە ۋاقتى – ۋاقتىدا تۈزىتىپ كەلگەنلىكىنى ئوبدان بىلىمىز. ھالبۇكى، بۈگۈنكى كۈندە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدا سەۋەنلىك تۈپەيلىدىن يولغا قويۇلۇپ قالغان مەزكۇر ئۇيغۇر تىل- يېزىقىنى ئالىي مائارىپ سورۇنىدا ئىشلىتىشتىن قالدۇرۇشتەك تەدبىرنىمۇ جەزمەن ۋاقتىدا تۈزىتىپ بېرىدۇ، دەپ يۈزدە يۈز ئىشىنىمىز!

خاتىمە

دەرۋەقە، بىزدە قانۇنىدىن تولاراق سىياسەت بويىچە ئىش بېجىرىلىدۇ. يەرلىك پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئورگانلىرى تەرىپىدىن ھۆججەت قىلىپ چۈشۈرۈلگەن بىر قارارنىڭ مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىدا ماقۇللانغان قانۇن ماددىلىرىغا ئۇيغۇن بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى سۈرۈشتۈرۈش گويا كى پۈقرالارنىڭ قىلىدىغان ئىشى ئەمەستەك كۆرۈلىدۇ ۋە كۆرسىتىلىدۇ.

بىراق باش شۇجى جياڭ زېمىن يېقىندا: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قانۇن خەزىنىسى» دېگەن كىتابقا يېزىپ بەرگەن كىرىش سۆزىدە «دۆلەتنى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش» دېگەن ستراتېگىيىلىك ئىدىيىنى ئالاھىدە تەكتلەپ كۆرسەتكەن. داھىمىزنىڭ بۇ دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئۇلۇغ

تەلىماتنىڭ رىغبەتلەندۈرۈشى بولغاچقا بۇ ئەسەرنى يېزىپ، خەلقنىڭ ئوچۇق مۇھاكىمىسىگە قويۇشقا جۈرئەت قىلدۇق.

ئەگەر دېگەنلىرىمىز توغرا بولسا، ئاۋاز قوشۇشقا مۇشەررەپ بولساق، ناۋادە خاتا دەپ تاشلىغان بولساق تەنقىدكە مۇيەسسەر بولساق. بۇ ھەر ئىككى ئەھۋالدا ئەل خۇمار قولىمىز خەلق سۆيەر كۆكسىمىزدە. مانا بۇ بىزنىڭكى كۆڭۈلدىكى سۆزىمىز. تەبئىيكى، بۇنىڭغا جاۋابكار ۋىجدانىمىز، ئۆزىمىز.

2002ـ يىل 5 ـ نويابىر شەھرى بېيجىڭ

ئاپتور: مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىدا

مەنبە: «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژورنىلى 2002 ـ يىللىق ـ 6 سان

تورغا يوللىغۇچى ؛ ئەلتۈرك

10- نەۋايى ۋە ئانا تىل غۇرۇرى

ئەسەت سۇلايمان

تىل ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىللارنىڭ بىرى . ياكۇب گرىم :«بىر مىللەتنىڭ تىلى ئۆز نۆۋىتىدە شۇ مىللەتنىڭ تارىخدۇر . بىر مىللەتنىڭ تارىخىغا نىسبەتەن ئۇستىخان – سۆڭەك ، قەبرە – كېپەنلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ جانلىق بىر پاكىت باركى ، ئۇ بولسىمۇ دەل ئۇلارنىڭ تىلىدۇر» دەيدۇ . دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىغا نەزەر تاشلىساق، بىر ئەل ياكى بىر خەلقنىڭ مەدەنىيىتى گۈللەنگەن دەۋرى دەل ئۇلارنىڭ مىللىي تىلىنىڭمۇ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان ۋە تاكامۇللاشقان دەۋرى ئىكەنلىكىنى بايقايمىز.

نەۋايى ياشىغان دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيەت، ئەدەبىيات – سەنەت، پەلسەپە ۋە باشقا ئالاقە فورماتسىيىلىرىدە جىددىي ئىسلاھاتقا دۇچ كېلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە تۈركىي تىلىنىڭ ئىستىقبالى مەسىلىسىدىمۇ كەسكىن ئويلىنىشقا توغرا كەلدى. چۈنكى ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرقتە ئىسلامىيەت غەلبە قىلغاندىن كېيىن ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ تەسىر دائىرىسى غەربتە ئىسپانىيەدىن شەرقتە جۇڭگو چېگرىسىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىلەرگە يېتىپ بارىدى. بۇنىڭ بىلەن بىرلىككە كەلگەن ئىمپېرىيە ئىچىدە ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتى مىسلىسىز دەرىجىدە گۈللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. ئەرەب تىلى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى بولغان «قۇرئان كەرىم»نىڭ تىلى سۈپىتىدە پۈتكۈل ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ دىن، ئالاقە ۋە ئىلىم – پەن تىلىغا ئايلاندى ھەمدە باشقا مىللىي تىللارنى بارغانسېرى چەتكە قېقىشقا باشلىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئەرەب ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى مەدەنىيەتلىك خەلق پارسلار ئەڭ ئالدى بىلەن مىللىي تىل مەسىلىسىدە كۆچلۈك ئىنكاس قايتۇردى. پارس زىيالىيلىرى تەرەپ – تەرەپتىن ھەرىكەتكە كېلىپ، مەدەنىيەتتە ئەرەب تىلىنىڭ يېگانە مونوپوللىقىغا قارشى تۇردى. پارس تىلىدا ئەسەر يېزىپ ،»شۇئوبىيە»ھەرىكىتى دەپ ئاتالغان مەدەنىيەت ئىسلاھاتىنى قوزغىدى ۋە مىللىي مەدەنىيەت تىرىلىشى ئېلىپ باردى. بۇنىڭ

بىلەن مىلادىيە 9 – ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن باشلاپ ئىرانىنىڭ شەرقىي قىسمى، يەنى خۇراسان رايونىنى مەركەز قىلغان ھالدا دارى پارس تىلى قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلدى. دارى پارس تىلى پەھلەۋى تىلىنى ئاساس قىلىپ، ئەرەب تىلى بىلەن بولغان رىقابەت جەريانىدا شەكىللەنگەن كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر پارس ئەدەبىي تىلى ئىدى. ئۆز دەۋرىدە رۇداكى (850 – 941) ، فىردەۋس (940 – 1020) قاتارلىق شائىرلار دارى پارس تىلىدا ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىپ، پارس ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىگە ئاساس ياراتتى ۋە ئەرەب تىلىنىڭ ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مونوپوللۇقىغا خاتىمە بەردى.

11–ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 15 – ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان جەريان پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇميۈزلۈك گۈللەنگەن دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. مانا مۇشۇ ئۇزاق جەريانىدا پارس ئەدەبىي تىلى ئىران تەۋەسىدىن ھالقىپ چىقىپ، شىمالىي ھىندىستان، پامىر، ماۋەرا ئۇننەھر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا جايلىرىغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىرىغا، جۈملىدىن چاغاتاي تۈركچىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇئەييەن رول ئوينىدى. 15 – ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە پارس تىلى ئەرەب تىلىنىڭ شەرقىي رايونلاردىكى تەسىرىگە تامامەن خاتىمە بەردى. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا پارس تىلىنىڭ تەسىرى كۆچىيىپ، تۈركىي تىلى بىلەن بىۋاستە رىقابەتلەشتى. تۈركىي تىللىرىنىڭ لۇغەت تەركىبىگە پارس تىلىنىڭ سۆزلۈكلىرى كۆپلەپ ئۆزلىشىشكە باشلىدى.

شۇنداق قىلىپ ، 15 – ئەسىرگە كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىرى جىددىي كرىزىسقا دۇچ كەلدى. پارس تىلىنىڭ كۆچلۈك خىرىسى ۋە كۆپ قىسىم تۈركىي ئاپتورلارنىڭ پارس تىلىدا ئەسەر يېزىشقا مەھلىيا بولۇشى تۈركىي تىلىنىڭ تەقدىرىگە تەرەققىي قىلىش ياكى كەينىگە چېكىنىش مەسىلىسىنى تاڭدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە نەۋايى دەۋرىگە كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەخمەت يۈكنەكى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەخمەت يەسسەۋىي، رابغۇزى قاتارلىقلار تەرىپىدىن راۋاجلاندۇرۇلغان تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى خېلىلا سۇسلاشقانىدى. نەۋايى دەۋرىدە گەرچە لۇتفى، سەككاكى ۋە ئاتايى قاتارلىق شائىرلار تۈركىي تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، تۈركىي تىلى بىلەن شېئىرلار يېزىپ، چاغاتاي ئەدەبىياتىنى شەكىللەندۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن خۇددى نەۋايى ئېيتقاندەك، بۇ تۈركىيگۇي شائىرلارنىڭ لۇتفىدىن باشقىسى پارس ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر شائىرلارنىڭ يۇقىرى بەدىئىي ماھارىتى بىلەن تەڭلىشەلمەيتتى ھەمدە كۈنسېرى ئۇلغىيىپ كېتىۋاتقان پارسگۈيلۈق ئېقىمىغا چوڭ تەسىر كۆرسىتەلمىگەنىدى.

ئەھۋال ھەقىقەتەن ئېغىر ئىدى .ئۆز دەۋرىدە خۇددى مەھمۇد كاشغەرى ئېيتقاندەك«ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتتەك تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقان»تۈركي تىلى ئەدەبىلىكتە پارس تىلىنىڭ كۈچلۈك خىرىسىغا دۇچ كەلگەنىدى. تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان تۈركي پادىشاھلار تۈركي تىل – ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇش تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن تېمۇرىيلەر دۆلتى يەنىلا ناھايىتى قويۇق بولغان پارس مەدەنىيىتى چەمبىرىكى ئىچىدە تۇرماقتا ئىدى. تۈركي تىلدا سۆزلىشىدىغان بىر قىسىم ئەدىب – شائىرلار ئۆز ئانا تىلىدا ئەمەس، بەلكى پارس تىلىدا ئەسەر يېزىشنى ئابروي بىلىدىغان، ھەتتا تۈركي تىلدا ئەسەر يازغانلارنى مەسخىرە قىلىدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنىدى.

بۇنداق بولۇشنىڭ مۇئەييەن تارىخي ئارقا كۆرۈنۈشى بار ئىدى. تۈركي خەلقلەرنىڭ ئىران تېررىتورىيىسىدە قۇرغان سالجۇقيلار قاتارلىق بىر قانچە ھاكىمىيەتلىرىدە پارس تىلى ھاكىمىيەت تىلى سۈپىتىدە مەيدانغا چىققانىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە 10 – ئەسىردىن 15 – ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا پارس ئەدەبىي تىلى ۋە ئەدەبىياتى مىسلىسىز گۈللىنىش دەۋرىگە كىرگەن بولۇپ پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادا زور تەسىر پەيدا قىلغانىدى . بۇنىڭ نەتىجىسىدە پارسلار بىلەن يېقىن قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىدە بولۇپ كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركي خەلقلەر پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىدى . پارسچە يېزىش ، ئوقۇش دولقۇنى ئەۋج ئالدى . ھەتتا بەزى تۈركي ئەدىبلەرنىڭ پارسچىغا بولغان چوقۇنۇشى شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى ، ئۇلار«پارسىي شېكەرەست»(پارس تىلى شېكەر تىل) ،«ئەرەبي ھەسەلەست»(ئەرەب تىلى ھەسەل تىل) دەپ داۋراڭ سېلىشتى . تۈركي ئەدەبىي تىلىنىڭ تەقدىرى جىددىي ئويلىنىشقا تېگىشلىك مەسىلە بولۇپ قالدى . تۈركي تىلى دۇچ كەلگەن بۇ ئېغىر خەۋپنى ئەلىشىر نەۋايى ھەممىدىن چوڭقۇر ھېس قىلدى . خۇددى ئۇنىڭ«شۇ ئېھتىمالغا ھەرگىز يول قويغىلى بولمايدۇكى ، تۈركي خەلقلەرنىڭ تالانت ئىگىلىرى پۈتۈنلەي پارس تىلى بىلەن شېئىر يازسۇن – دە ، تۈركي تىل بىلەن يازمىسۇن ، بەلكى كۆپچىلىكى يازالمىسۇن»دېگىنىدەك ، ئۇنىڭ مىللىي غۇرۇرى ئۆز ئانا تىلىنىڭ بۇ تەقدىرىگە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇشقا يول قويمىدى . نەۋايى تۈركي تىلىنىڭ شېئىرىيەتتىكى ئورنىنى ۋە شۇ ئارقىلىق تۈركي ئەدەبىياتىنى قوغداش ئۈچۈن بەل باغلىدى.

شۇنىڭ بىلەن نەۋايى ئۆزىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىزدىنىشىنى باشلىدى . ئۇ«مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن»دېگەن ئەسىرىدە ئۆزىنىڭ تۈركي تىلىغا بولغان دەسلەپكى تەسىراتىنى مۇنداق بايان قىلدى :«ئەقىل يېشىغا قەدەم قويغىنىمدىن كېيىن ھەق سۆبھانەھۇ ۋەتائالا تەبىتىمگە بەخشەندە قىلغان غارايىپچانلىق ، ئەستايىدىللىق ۋە مۇشكۈلاتچىلىق روھىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن تۈركي تىل ئۈستىدە

مۇلاھىزە يۇرگۈزۈشنى لازىم تاپتىم . مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگىنىمدىن كېيىن ، مېنىڭ كۆز ئالدىمدا 18 مىڭ ئالەمدىن ئارتۇق بىر ئالەم نامايان بولدى ، مەن ئۇ يەردە توققۇز پەلەكتىن ئېشىپ چۈشكەن بىر زىبۇ زىننەت ئاسمىنىنى كۆردۈم . دۇرلىرى يۇلتۇزلاردىنمۇ جۇلالىق بىر يۈكسەكلىك ۋە بۈيۈكلۈك خەزىنىسىنى ئۇچراتتىم ، ئۇنىڭ يۇلتۇزلاردىنمۇ گۈزەل گۈللەر بىلەن پۇركەلگەن گۈلشىنىگە يولۇقتۇم . ئۇنىڭ ھەر بىر ئەتراپىغا ئادەم ئايىغى يەتمىگەن ، غارايىباتلىرىغا ھېچكىمنىڭ قولى تەگمىگەنىدى . ئەمما خەزىنىنىڭ يىلانلىرى دەھشەتلىك ، گۈلشەننىڭ تىكەنلىرى سانسىز ئىدى . مەن سەنەت ئەھلىنىڭ دانالىرى مۇشۇ يىلانلارنىڭ نەشتىرىدىن قورقۇپ ، بۇ خەزىنىلەردىن بەھرىمەن بولالماي ئۆتۈپتۇ ، نەزم قوشۇنىنىڭ گۈلدەستچىلىرى مۇشۇ تىكەنلەردىن ئېھتىيات قىلىپ ، بەزمىگە لايىق گۈل ئۈزەلمەي كېتىپتۇ ، دەپ ئويلىدىم . مېنىڭ يۈكسەك ئىرادەم ، قورقۇش ۋە بىپەرۋالىقتىن خالىي تەبىتىم بۇ يەردىن ئۆتۈپ كېتىشىمگە يول قويمىدى ، مەن بۇ يەرنى تاماشا قىلىپ تويمىدىم . تالانتىم لەشكەر بولۇپ ، بۇ ئالەم مەيدانىدا ئات ئويناتتى ، خىيالىم قۇش بولۇپ ، بۇ ئالەم ئاسمىندا ئېگىز پەرۋاز قىلدى . دىلىم سەرراپ بولۇپ ، بۇ جەۋھەرلەر خەزىنىسىدىن ھېسابسىز قىممەتلىك ياقۇت ۋە دۇرلارنى ئالدى . كۆڭلۈم گۈل تەرگۈچى بولۇپ ، بۇ گۈلشەن رەيھانزارىدىن چەكسىز خۇشپۇراق گۈللەرنى يىغدى« .

نەۋايى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ، تۈركىي تىلىنىڭ بەدىي ئىجادىيەتتىكى يوشۇرۇن كۈچىدىن باشقا يەنە ئۇنى ئىلمىي جەھەتتىن ، تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىشنىڭ زۆرۈرلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى . شۇنىڭ بىلەن 1499 – يىلى ئۆزىنىڭ «مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەيىن » (ئىككى تىل توغرىلىق مۇھاكىمە) ناملىق مەشھۇر ئەسىرىنى يازدى . نەۋايىنىڭ بۇ ئەسىرى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ«تۈركىي تىللار دىۋانى»ناملىق ئەسىرىدىن 500 يىل كېيىن سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ساھەسىدە يېزىلغان يەنە بىر مۇھىم ئەسەر بولۇپ ، 15 – ئەسىردىكى تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېچىكى ئالاھىدىلىكلىرى ۋە بەدىي ئىجادىيەتتىكى ئىمكانىيەتلىرى ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق مۇپەسسەل يورۇتۇپ بېرىلگەن . “” نەۋايى بۇ ئەسىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىدا چاغاتاي تىلى) يېقىنقى زامان تۈركىي ئەدەبىي تىلى)نى پارس ئەدەبىي تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ، چاغاتاي تىلىدىكى ئەۋزەللىكلەرنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . چاغاتاي تىلىدا ئۇقۇمنى نازۇك جەھەتلەردىن پەرقلەندۇرۇپ بېرەلەيدىغان سۆزلەرنىڭ كۆپلۈكىنى ، بەزى ساھەلەرگە خاس بولغان سۆز – ئاتالغۇلارنىڭ مولۇقنى ، تۈيۇق يېزىش ، قاپىيە كەلتۈرۈش قاتارلىق بەدىئىي ماھارەت ۋە سۆز تۈرلەش ، سۆز ياساش ئىمكانىيەتلىرىنىڭ كەڭلىكىنى نۇرغۇنلىغان مىساللار بىلەن ئىسپاتلايدۇ ؛ چاغاتاي تىلى مۇشۇنداق ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن شۇ چاغقىچە بىر كىم تەرىپىدىن ئىسپاتلاپ كۆرسىتىپ بېرىلمىگەنلىكى ئۈچۈن ، بۇ ئەۋزەللىكلەر يوشۇرۇن ھالەتتە قالغانلىقىنى ، تۈركىي تىللىق شائىرلار ، بولۇپمۇ ياش شائىرلار ياخشى مۇلاھىزە قىلمايلا پارس تىلىنى ئەۋزەل بىلىپ ، شېئىرنى پارس تىلى بىلەن يېزىشقا بېرىلىپ كەتكەنلىكىنى ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە تۈركىي تىللىق شائىرلار بارغانسېرى ئۆز ئانا تىلىنى ياخشى

بىلمەيدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قېلىۋاتقانلىقىنى زور ئېچىنىش بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ ھەم ئۆزىنىڭ مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا چاغاتاي تىلى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە بەل باغلىغانلىقىنى ، ئىزدىنىش نەتىجىسىدە بۇ تىلنىڭ مول بايلىقىدىن خەۋەردار بولۇپ ، چەكسىز غۇرۇرلانغانلىقىنى ، بۇ تىلنى پۇختا ئىگىلىگەن ئاساستا بەدىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئۆزىنىڭ ئەڭ يۈكسەك پەللىنى ئىگىلىگەن ئەسەرلىرىنى يارىتىشقا مۇۋەپپەق بولغانلىقىنى ، ئاخىرىدا ئۆز ئىشىنىڭ خۇلاسىسى سۈپىتىدە بۇ ئەسەرنى يازغانلىقىنى ئىزھار قىلىدۇ».

شۇنداق قىلىپ ، نەۋايى قەلبىگە بۈيۈك مەقسەتلەرنى پۈكۈپ ، مەردانىلىق بىلەن تۈركىي تىلىدا ئىجادىيەت ئېلىپ بارىدى ۋە تۈركىي تىلىنىڭ پارس تىلىدىن قېلىشمايدىغان گۈزەل تىل ئىكەنلىكىنى ئۆز ئەسەرلىرىدىكى يۈقىرى بەدىي ماھارەت بىلەن نامايان قىلدى . بولۇپمۇ بۇ دەۋردىكى تۈركىي تىلى تىرىلىش ھەرىكىتى ئۇلۇغ شائىرنىڭ ئىجادىدا يۈقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى . شائىر ئۆزىنىڭ لىرىك شېئىرلار توپلىمى«خەزائىنۇل مەئانى»بىلەن داستانلار توپلىمى«خەمسە»دە تۈركىي تىلىنىڭ بەدىئي قۇدرىتىنى جەۋلان قىلدۇردى . شۇڭلاشقا نەۋايىنىڭ ئۇستازى ، زامانداشى ، بۈيۈك پارس ـ تاجىك مۇتەپەككۇرى ئابدۇرەھمان جامى ئۆزىنىڭ «خىرەدنامەئى ئىسكەندەر»(ئىسكەندەر ئەقىلنامىسى) ناملىق داستاندا نەۋايى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

تۈركىي تىلىدا داغى نەقىش كەلدى ئەجەب ،
ھەتتا سېھىرگەرلەرمۇ باغلىدى لەب.
ئۇنداق گۈزەل نەقىش چۈشۈرگەن قەلەم ،
بېشىغا ئافىرىنلار ياغدۇرسۇن ئالەم.
كەچۈرسۇن فارسىدا گۆھەر تەرگەنلەر ،
دارى تىلىدا دۇر ، خەزىنە بەرگەنلەر.
بۇنىڭ تىلى ھەم گەر بولسا دارى ،
ماجالسىز قالاتتى ئۇلارنىڭ بەرى.

ئۇنىڭدىن باشقا ، نەۋايى ئۆز ئەسەرلىرىدە تۈركىي تىلىنىڭ ئۆلگەن جىسمىغا جان كىرگۈزۈپ ، جانلىق تىلدىلا قوللىنىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان بەزى لېكسىكىلىق سۆزلەرنى بەدىئي ئەدىبىياتقا ئېلىپ كىردى ۋە چاغاتاي تۈركچىسىنىڭ ئەدەبىي سۆز بايلىقىنى ئاشۇردى . ئۆزبېكستان«پەن»نەشرىياتى نەشر قىلغان تىلشۇناس بەھرام باقايېفنىڭ«نەۋايى ئەسەرلىرى لېكسىكىسى»ناملىق ئەسەردىكى سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، پۈشكىن ئۆز ئەسەرلىرىدە جەمىي 21197 سۆز ، شېكسپىر 20 مىڭدىن كۆپرەك سۆز ، سېرۋانتېس 18 مىڭ سۆز ، ئابدۇللا توقاي 14 مىڭ سۆز ، ئاباي 6 مىڭ سۆز ئىشلەتكەن . ئەلىشىر نەۋايىنىڭ بارلىق ئەسەرلىرىدە تەخمىنەن 1 مىليون 378 مىڭ 67 سۆز ئىشلىتىلگەن بولۇپ ، ئۇلار 26 مىڭ 35 لېكسىكىلىق بىرلىكتە ئومۇملاشقان . نەۋايى پەقەت«فەرھاد ـ شېرىن»داستانىدا

5431 سۆز ئىشلەتكەن.

نەۋايى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يازغان«مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەيىن» ناملىق ئىلمىي ئەسىرىدە تۈركي تىلىنى فونېتىكا ، لېكسىكا ۋە گراممىاتىكا جەھەتلەردىن پارس تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ، تۈركي تىلىنىڭ بەدىئي ئىجادىيەتتىكى يوشۇرۇن ھاياتي كۈچىنى نەزەرىيە جەھەتتىن دەللىلدى . تۈركي تىلىنىڭ بەزى جەھەتلەردىن پارس تىلى مۇمكىن بولمىغان ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ، لېكىن تۈركي ئاپتورلارنىڭ بۇ خىل ئىمكانىيەتلەرگە سەل قارىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . نەۋايى بۇ ئەسىرىدە ئۆز دەۋرىدىكى پارسگۇي ئەدىبلەرگە قارىتىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ« . . . بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ ، مۇخالىپ ۋە دەۋاگەرلىرىم نەۋايىنىڭ تەبىي تۈركي تىلىغا مايىل بولغىنى ئۈچۈن بۇ تىلنىڭ تەرىپىدە مۇبالىغا قىلىۋاتىدۇ . پارس تىلى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى چەتكە قېقىپ ئىنكار قىلىۋاتىدۇدەپ قالمىسۇن ، ھالبۇكى ، پارسچىنى ئەتراپلىق ئىگىلەش ۋە چوڭقۇر تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش يولىدا ھېچكىم مەندىن ئارتۇق ئىش قىلغان ئەمەس . ئۇنىڭ ئارتۇقچىلىق – كەمچىلىك تەرەپلىرىنى ھېچكىم مېنىڭدىن ياخشىراق بىلگەن ئەمەس.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى ، نەۋايى يۈكسەك ئىشەنچ بىلەن تۈركي تىلىنىڭ پارس تىلىدىن قېلىشمايدىغان گۈزەل ۋە پاساھەتلىك تىل ئىكەنلىكىنى ، ئۇنىڭ مەنە مۇمكىنچىلىكىنىڭ چەكسىزلىكىنى قەيت قىلدۇ . نەۋايى مەزكۇر ئەسىرىدە تۈركي ئاپتورلارنى ، بولۇپمۇ پارسگۈيلۈقتا مەھلىيا بولۇپ كەتكەن ياش شائىرلارنى ئۆز ئانا تىلىدا يېزىشقا دەۋەت قىلىدۇ ھەمدە بۇ پىكرىنى ئىلمىي ئاساسلار بىلەن دەللىلەيدۇ :« شۇ قەدەر مول ۋە نازۇك ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان تۈركىيچە سۆز – ئىبارىلەر بىرەر كىشى تەرىپىدىن مۇلاھىزە قىلىنىپ ، ئۇلارنىڭ ھەقىقي ھالىتى كۆرسىتىپ بېرىلمىگەنلىكتىن ، ھازىرغىچە يوشۇرۇن ھالەتتە تۇرۇپ كەلدى . بىلىمسىز ھەم بېلى بوش تۇرك يىگىتلىرى ئىشنىڭ ئوڭىينى كۆزلەپ پارس تىلى بىلەن شېئىر يېزىشقا بېرىلىپ كەتتى . ۋەھالەنكى ، ئەگەر ئۇلار ياخشى مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەن بولسا ئىدى ، ئۆز تىلىدىكى شۇ قەدەر كەڭ ئىمكانىيەتلەرنى بايقىغان ۋە بۇ تىلدا ھەر خىل پىكىرلەرنى ئىپادىلەش ، خۇش سۆزلۈك ، شائىرانىلىق ۋە داستانچىلىق سەنەتلىرىنى كۆرستىش تېخىمۇ ئاسان بولىدىغانلىقىنى چۈشەنگەن بولاتتى . دەرۋەقە بۇ ئەمەلىيەتتىمۇ ئاسان ئىدى . يۇقىرىدا تۈركي تىلىنىڭ كەڭ مەنىدىكى ۋە ھەر تەرەپلىمىلىكى شۇنچە دەللىلەر بىلەن ئىسپاتلاپ كۆرستىلدى . روشەنكى ، بۇ خەلق ئىچىدىن چىققان تالانت ئىگىلىرى ئۆزلىرىنىڭ سالاھىيەت ۋە تالانتلىرىنى ئۆز تىلى تۈرغان يەردە باشقا تىل بىلەن نامايان قىلماسلىقى كېرەك ئىدى ۋە مۇنداق ئىشقا كىرىشمەسلىكى كېرەك ئىدى . ئەگەر ھەر ئىككى تىلدا يېزىش قابىلىيىتى بولسا ، ئۆز تىلىدا كۆپرەك يېزىپ ، باشقا تىلدا ئازراق يېزىش كېرەك ئىدى . بەك ئېشىپ كەتكەندىمۇ ئىككى تىل بىلەن ئوخشاش يېزىش كېرەك ئىدى . شۇ ئېھتىمالغا ھەرگىز يول قويغىلى بولمايدۇكى ، تۈركي خەلقلەرنىڭ تالانت ئىگىلىرى پارس تىلى بىلەن شېئىر يازسۇن – دە ، تۈركي تىل بىلەن يازمىسۇن ، بەلكى كۆپچىلىكى يازالمىسۇن ، يازسىمۇ خۇددى

سارتلار) پارسلار) تۈركي تىل بىلەن يازغان شېئىرىدەك خۇش سۆز تۈركلەر قېشىدا ئوقۇيالمىسۇن ۋە ئۆتكۈزەلمىسۇن ، ئوقۇسمۇ ھەر سۆزىدىن يۇز ئەيىب تېپىلسې ، ھەر جۈملىسى يۇز ئېتىرازغا ئۇچرىسۇن ! »

مانا بۇ نەۋايىنىڭ «يۈكسەك ئىرادە ، قورقۇش ۋە بىپەرۋالىقتىن خالي تەربىيىتى»دىن ئۇرغۇپ چىققان ئانا تىل غۇرۇرى ئىدى ! ئۆز دەۋرىدە مۇنداق قاراشلارنى تىلشۇناسلىق ۋە مەنتىقە ئىلمى نۇقتىسىدىن ئوتتۇرىغا قويۇش ئاسان ئەمەس ئىدى . خۇددى نەۋايى :« مەن تۈرك خەلقىنىڭ خۇش تىللىرىغا بۈيۈك بىر ھەۋەس ئىسپاتلاپ بەردىم »دېگىنىدەك ، ئۆزىنىڭ تەشەببۇسلىرى ۋە ئىجادىيىتى ئەمەلىيىتى ئارقىلىق زامانداشلىرى ۋە ۋەتەنداشلىرىغا ئەڭ يارقىن ئۈلگە تىكلەپ بەردى . مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ، نەۋايى بىر ئۈلۈغ شائىرلا ئەمەس ، بەلكى يەنە كەسكىن نەزەريىيچى ، مۇتەپەككۇر ۋە تۈركي تىل ئىنقىلابىنىڭ يېتەكچىسى ئىدى . بۇنىڭ نەتىجىسىدە نەۋايى ۋەكىللىكىدىكى تۈركي ئەدەبىيلەرنىڭ ئىجادىيىتى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ 15 ـ ئەسىردىكى ئاخىرقى قېتىملىق مەدەنىيىتى گۈللىنىش دەۋرىنى ـ « كەنجى ئويغىنىش دەۋرى»نى مەيدانغا كەلتۈردى . بۇ دەۋر گەرچە تېمۇرىيلەر دۆلىتىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ئاخىرلاشقان بولسىمۇ ، لېكىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تۈركي خەلقلەر تەپەككۇرىنىڭ ئۆرلىشىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى ، تۈركي ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى . نەۋايىنىڭ يازغىنىدەك:

تۈرك نەزمىدە چۈ تارتىپ مەن ئەلەم ،
ئەيلەدىم ئول مەملىكەتنى بىر قەلەم

دېگەن مىسرالىردا تۈركي تىلىنىڭ يوشۇرۇن ھاياتي كۈچىنى ئاشكارا قىلدى . نەۋايى باشچىلىقىدىكى تۈركي ئەدەبىلەر قوزغىغان«تۈركي ھۇنەرەست»دولقۇنى يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تۈركي تىللىرى ، جۈملىدىن ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتى ۋە تاكامۇللىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى.

(«مىراس» ژۇرنىلى 2002 ـ يىللىق 4 ـ سانىدىن ئېلىندى)

11- نەۋايى غەزەل-داستانلىرىدىكى ئېستېتىك ئالاھىدىلىكلەر

نەسرۇللا ئابلەت

ئەلىشىر نەۋايى چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ داھىيانە ۋەكىلى، 15- ئەسىر ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنى ۋۇجۇدقا چىقارغان نۇرانە قۇتۇپ يۇلتۇزى، ئۇ ئۆز ئانا تىلىدا يۈكسەك بەدىئىي ۋە ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە نادىر، ئۆلمەس ئەسەرلەرنى يازغان، ئىجادىيلىققا ئەڭ باي مۇتەپەككۇر لىرىك شائىر.
مەن بۇ ماقالەمدە ئەلىشىر نەۋايىنىڭ «خەزائىنۇلمە ئانى» دىۋانى(«چاھار دىۋان»)دىكى غەزەللەرنىڭ بىرقىسمى ۋە نەۋايى ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ يۈكسەك پەللىسى، نەۋايىنى ئالەمشۇمۇل شۆھرەتكە ئېرىشتۇرگەن ۋە دۇنيا ئەدەبىياتىدا بەيگىگە چۈشەلەيدىغان بارماق بىلەن سانغۇدەك كاتتا نامايەندە »خەمسە« دىكى بەزى داستانلار ئۈستىدە ئېستېتىكا جەھەتتىن مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشكە تىرىشتىم.

نەۋايى غەزەللىرى 2600پارچە بولۇپ، »چاھار دىۋان«نىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. تېماتىك مەزمۇن جەھەتتىن ئۇنىڭ كۆپ قىسمى مۇھەببەت لىرىكىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا شائىرنىڭ ئىچكى دۇنياسى يارقىن ئىپادىلەنگەن. ئۇ مۇھەببەت تېمىسىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئىنسان روھىنى، ئادەمنى ئاساس قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان. مۇھەببەتنى، ئالىيجاناب پەزىلەتنى، ئەخلاقنى تەرغىب قىلغان.

نەۋايىنىڭ لىرىك شېئىر تەرەققىياتىدىكى غايەت زور تۆھپىسى شۇكى، ئۇ لىرىك شېئىرلاردىكى ئەسلىدىكى تار تېما دائىرىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى نۇرغۇن تەرەپلەرنى، نۇرغۇن مەسىلەرنى مەدھىيە، كۇي – ناخشا دائىرىسىگە ۋە ئىپادىلەش ئوبيېكتى دائىرىسىگە كىرگۈزگەن. ئۇنىڭ غەزەللىرى مەزمۇن جەھەتتە پەلسەپە، سوتسىيولوگىيە، سىياسىي ۋە ئەخلاق قاتارلىق ساھەلەرگە چېتىلىدۇ. ئۇنىڭ بەدىئىي قىممىتى ۋە ئېستېتىك قىممىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن. ئۇنىڭ لىرىكىلىرى مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكلەرنى ھازىرلىغاچقا، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ غەزەللىرىدىكى نەپىس، بەدىئىي جاۋاھىراتلار ئەلىشىر نەۋايىنىڭ لىرىكىنىڭ يۈكسەك چوققىسىغا 15- ئەسىردىلا چىققان گىگانت سىما ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئەلىشىر نەۋايىنىڭ مۇھەببەت لىرىكىلىرىنى تېخىمۇ تولۇق چۈشىنىش ئۈچۈن دۇنيا ۋە جۇڭگو، جۈملىدىن ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ مۇھەببەت ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىگە مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

دۇنيا ۋە جۇڭگو، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ شېئىرىيەت تارىخىنى ۋاراقلايدىغان بولساق، مۇھەببەت ۋە دوستلۇق شائىرلارنىڭ قەلبى ئاستىدىكى باش تېما بولۇپ كەلدى. چەت ئەلدە، مەسىلەن: مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 8 – ئەسىردە ياشىغان يۇنانلىق ھومېرنىڭ مەشھۇر ئەسىرى »ئىلياداا« قەھرىمانلىق تارىخىي داستانى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ مۇھەببەت ۋە دوستلۇققا چەمبەرچاس باغلانغان. ھازىر بىزگە ئەڭ تونۇشلۇق بولغان گىيوتې، شىللېر، بايرون، پۇشكىن... قاتارلىق نۇرغۇن شائىرلارنى مىسال قىلىش تېخىمۇ ھاجەت ئەمەس. جۇڭگونىڭ 2000يىلىدىن بۇرۇنقى شېئىرلار توپلامى »شېئىرنامە«نىڭ بىرىنچى قىسمىدا: »ساھىبجامال -- سەتەڭلەرگە يېگىتلەر ئاشىق – بىقارار كېلۇر« دېيىلگەن بولۇپ، بۇنىڭدا غايىۋى مۇھەببەتكە بولغان ئىنتىلىش ئىپادىلەنگەن.

مۇبادا ھېسسىيات بولمىسا ئىنسانىيەت دۇنياسى پەقەت مۇھەببەت – نەپرەت بولمىغان، شەرەپ – نومۇسنى بىلمەيدىغان، ياخشىلىق – يامانلىق ۋە گۈزەللىك، رەزىللىك قاتارلىق سوبېيېكتىپ تەسراتنى يوقاتقان تېتىقسىز بىر دۇنيا بولاتتى. »شېئىرنامە، دىيار مەنزىرىسى« نىڭ باش قىسمىدا: »ئاقىدۇ دەريا سۈيى يېشىل بوستاننى قۇچاقلاپ، تۇتى قۇش سايىرار ھامان تال شاخىدا ئاڭا قاراپ. زىلۋا بوي ئۇز – نازىنىن قىلىپ كۆڭۈل ئىزھارىنى، قىلدى ئاشىق بىقارار زەپ يېگىتى – نىگارىنى« دەيدىغان مىسرالار بار. بۇنىڭدا مۇھەببەتكە بولغان سېغىنىش ۋە ئىنتىلىش چوڭقۇر ئىپادىلەنگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ كىلاسسىك شائىرلىرى ئەلىشىر نەۋائىي، ئابدۇرېھىم نىزارى، مەشرەپ... ۋە بۈگۈنكى دەۋر شائىرلىرىنىڭ شېئىر – داستانلىرىمۇ مۇھەببەت – دوستلۇقتىن ئايرىلغان ئەمەس.
ئىنسانلارنىڭ جورا ئىزدىشى جەمئىيەت، سىنىپ، ئەخلاقنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ ھەمدە يېقىملىق گۈزەل تۇس ئالغان بولىدۇ. ئىنسانلار ھايۋانلارنىڭ تەبىئي خۇسۇسىيىتىدىن ھالقىپ سىرلىق ھېسسىيات ۋە سىرلىق ئۇسۇللار بىلەن مۇھەببەتنى ئىزھار قىلىدۇ. بۇ توغرۇلۇق تىللاردا داستان بولغۇدەك قانچىلىك مۇھەببەت ھېكايىلىرى، شېئىرلىرى يېزىلغان ھە! دەل ئېنگېلس ئېيتقاندەك: »ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت ئىنسانىيەت يارالغاندىن تارتىپ مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە. جىنسىي مۇھەببەت يېقىنقى 800يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە شۇنداق مەنە ۋە ئورۇنغا ئېرىشتىكى، ئۇ مۇشۇ دەۋردىكى بارلىق شېئىر، ناخشىلار دەۋر قىلىپ ئايلىنىدىغان مەركەزگە ئايلاندى.«

1886- يىلى ئاۋسترالىيەلىك روھىي كېسەللىكلەر ئالىمى كىبرات. ئايبىننىڭ »پسىخىكىلىق كېسەل« ناملىق كىتابى ئاشكارا نەشر قىلىنغاندىن كېيىن جىنسىي مۇھەببەت مەدەنىيەت تەتقىقاتى ئاستا – ئاستا راۋاجلىنىشقا باشلىدى. مور، فولېر، فرىئود قاتارلىق نەچچە ئەۋلاد جىنسىيەت ئالىم – مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق جىنسىيەت ئىلمى -- جىنسىيەت تەدرىجي تەرەققىيات تارىخى، جىنسىي قوزغىلىش ۋە يېتىلىش ئىلمى، جىنسىيەت ئاناتومىيە ئىلمى، فىزىيولوگىيە ئىلمى، جىنسىيەت تېببىي ئىلمى، جىنسىيەت كىلىنىكىسى، جىنسىيەت پسىخولوگىيەسى، جىنسىيەت ھەرىكەت ئىلمى، جىنسىيەت مائارىپ ئىلمى، جىنسىيەت ئېتىكا ئىلمى ۋە جىنسىيەت پەلسەپىسى قاتارلىقلار مەيدانغا كېلىپ، جىنسىيەت مەدەنىيىتى تەتقىق قىلىنماقتا.

گۈزەل مۇھەببەتنى مەدھىيەلەشتە گۈزەل غايىگە بولغان قىزغىن ئارزۇ ۋە پاك مۇھەببەتكە بولغان ئىنتىلىش ئىپادىلىنىدۇ. خەلق، بولۇپمۇ ياشلار نېمە ئۈچۈن مۇھەببەت قوشاقلىرىنى شۇنچە ياخشى كۆرىدۇ؟ مۇھەببەت ۋە

گۈزەللىك بىر – بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ. ئەڭ سۆيۈملۈك نەرسە گۈزەللىك. ئەمەلىيەتتە مۇھەببەت گۈزەللىككە بولغان ئىنتىلىش ئارقىلىق خەلقنىڭ ئېستېتىكىلىق غايىسىنىڭ بىر تەرىپىنى ئىپادىلەيدۇ. يۇنان پەيلاسوپى پىلاتون»ھەقىقىي مۇھەببەت ئەسەبىي ۋە شەھۋانىيلىققا يېقىن نەرسىلەرنى ئۆزىدىن يىراقتا قوغلاشتۇر« دېگەن ئىدى.

شىللېرنىڭ مەشھۇر بىر شېئىرىدا مۇنداق مىسرالار بار:

”بولغاچقا ئۇ سىرلىق – سېھىرلىك،

بولغان ئىدى شۇنچە قەدىرلىك.“

گىيوتېنىڭ مۇنداق بىر كۆپلېت شېئىرى بار:

قايسى ياش بولالمىغان سۆيگۈگە ماھىر بىر يىگىت،

قايسىبىر قىز قالمىغان سۆيگۈ – كۆيۈككە چىگىلىپ.

سۆيگۈ پاكتۇر ––

بولىدۇ ئادەم مۇيەسسەر سۆيگۈگە،

چىقىدۇ نېچۇن ئۇنىڭدىن پاجىئەلەر ئېتىلىپ؟«

ئەلىشىر نەۋائىي »چاھاردىۋان«دا مۇھەببەتنى مۇنداق يۇكسەك مىسرالار ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ:

زاھىد ساڭا ھورۇ، ماڭا جانانە كېرەك،

جەننەت ساڭا بولسۇن، ماڭا مەيخانا كېرەك.

يار ئولدۇر كىم تىلىيۇ كۆڭلى ئانىڭ بولسا بىر،

كىم تىلى ئۆزگىيۇ، كۆڭلى ئۆزگىدۇر، ئول يار ئەمەس.

شائىر بۇ مىسرالاردا تەبىئەت گۈزەللىكىنى ئىككى جىنس ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئۇستىگە مۇجەسسەملىگەن ھەم ئۇلارنى ئىندىۋىدۇئاللاشتۇرغان. ھەقىقىي مۇھەببەت ئادەمنى ئىلھاملاندۇرىدۇ. ئادەم قەلبىدىكى كۈچنى ھەم يوشۇرۇن ئىقتىدارىنى قوزغايدۇ ھەمدە چىن دىلدىن بىر گەۋدىگە ئايلانغان ئىككى قەلب ئىپادىلىگەن سەممىيەت ۋە شەخسىيەتسىزلىكتىن ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. دېمەك، نەۋائىي مۇھەببەت، ساداقەت ۋە ۋاپانى شۇ دەرىجىدە يۇكسەكلىككە كۆتۈرگەن. نەۋائىي ئۆز زامانىسىدا ئىلغار ئىدىيەۋى ئېقىمغا ۋەكىللىك قىلىپ، شۇ دەۋردىكى فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىدىيەۋى بويۇنتۇرۇقلىرىنى چېقىپ تاشلاپ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ئالىيجانابغايىنى مەدھىيەلىگەن.

»چاھار دىۋان«دىكى مۇھەببەت لىرىكىلىرى ۋە »خەمسە«دىكى بىرقىسىم داستانلارنىڭ ئېستېتىك ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1 – ئوبراز(ئىماگ)

»پەرھاد – شېرىن« داستانىدىكى پەرھاد ئىنسانپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر، مۇھەببەتكە سادىق، ئىجادكار، بىلىملىك، يارقىن خاسلىققا ئىگە ئوبراز. شېرىن گۈزەل، لاتاپەتلىك، قانائەتچان، قەيسەر، مۇھەببەت – نەپرىتى ئېنىق، ياۋۇز دۈشمەنگە خەنجەر، سۆيگەن يارىغا نۇرانە ئەخلاقىز. ئالتۇندەك ساپ ئوبراز. خىسراۋ مەككار، زالىم، جاھىل، ئالدامچى – قويمىچى، ئاچ كۆز، بەتنىيەت، ۋەھشىي ھايۋان، جاللات قاتارلىق جىنايەتلەرنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن سەلبىي ئوبراز. ئەلىشىر نەۋائىي قەدىمكى ئەپسانە، رىۋايەت تېمىسىنى بىر تەرەپ قىلغاندا دادىللىق بىلەن قايتا ئىجاد قىلىپ، ئۇنىڭغا يېڭى ئىدىيە، يېڭى قان، يېڭى مەزمۇن بەرگەن.

ئۇ ئەسلىدىكى ھېكايە ۋەقەلىكى بويىچە ئۆزىنىڭ غايە ۋە ئېتىقادىغا ئاساسەن شۇ دەۋردىكى چوڭقۇر رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە ۋە يۈكسەك رومانتىك تۈس ئالغان پېرسوناژلار ئوبرازىنى ياراتقان. بىز تۆۋەندىكى رېتورىك سوئال – جاۋابلارغا قاراپ باقايلى:

دېدى: ۋەسلىغە بارسەن ئارزۇمەندە؟
دېدى: بەرمان خەيالى بىرلە خۇرسەندە.
(دېدى: ئۇنىڭ ۋىسالىنى ئارزۇ قىلامسەن؟
دېدى: ئۇنىڭ خىيالى بىلەن خۇرسەنديمەن.)
دېدى: نوشى لەبىدىن تاپقاي ئەل بەھر؟
دېدى: ئول نوشىدىن ئەل قىسمىدۇر زەھر.
(دېدى: ئۇنىڭ شېرىن لېۋىدىن باشقىلار بەھرە ئالسىچۇ:
دېدى: ئۇ شېرىنىن لېۋىدىن باشقىلارغا تېگىدىغىنى زەھەر.)
دېدى: جانىڭنى ئالسا لەئىلى يادى؟
دېدىكىم: ئۇشبۇدۇر جانىم مۇرادى.
)دېدى: لەئىلى خىيالى جېنىڭنى ئالسىچۇ:
دېدىكى: كۆڭلۈمدىكى مەقسەت – مۇرادىمۇ شۇ!(
دېدى: كۆكسۈڭنى گەر چاك ئەتسە ببابك؟
دېدى: كۆڭلۈم تۇتاي ھەم ئەيلە دەپ چاك.
)دېدى: زۇلۇم كۆكسۈڭنى ئايماستىن چاك – چاك قىلىۋەتسىچۇ؟
دېدى: ھەتتا چاك – چاك قىلىۋەت دەپ كۆڭلۈمنىمۇ تۇتۇپ ببرىمەن.(
دېدى: كۆڭلۈڭ فىدا قىلسا جەفاسى،
دېدى: جانىمنى ھەم ئەيلەي فىداسى.
)دېدى: ئۇنىڭ جاپاسى سېنىڭ كۆڭلۈڭنى قۇربان قىلىۋەتسىچۇ؟
دېدى: جېنىمنىمۇ پىدا قىلمەن.(
دېدىكىم: ئىشقىدىن يوق جۇز زىيان بۇد،
دېدى: بۇ كەلدى سەۋدا ئەھلىغە سود.
)دېدىكى: ئىشقىدىن زىيانىدىن باشقا نەرسە يوق،
دېدى: مەجنۇنلار ئۆچۈن شۇنىڭ ئۆزى پايدا.(
دېدى: بۇ ئىشق تەركى ياخشىراقدۇر،
دېدى: بۇ شۇە ئاشقىدىن يىراقدۇر.
)دېدى: بۇ ئىشقتىن ۋازكېچىش ياخشىراق،
دېدى: ئاشق بۇنداق ئادەتتىن يىراق.(
دېدى: ئال گەنجۇ قوي مېھرىن نىھانى!
دېدى: تۇپراقتا بەرمان كىمىانى.
)دېدى: خەزىنە ئالغىن، مۇھەببەتنى قوي،
دېدى: مەن ئالتۇننى توپىغا تېگىشمەن.(
ئەدەبىياتىنىڭ سېھرىي كۈچى ئوقۇرمەنلەرگە ئاجايىپ ئېستېتىك زوق ئاتا قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئوبرازلارنىڭ ئالاھىدىلىكى، ئۆزگىچىلىكى، ھېسسىياتلىقلىق، ھەرخىل قاراشلارنىڭ تۇرمۇشقا بولغان ئۆلۈك شەرھىلەشلىرىنى دائىم

دېگۈدەك بۇزۇپ تاشلاپ ئىلگىرى سەل قارالغان، بېسىپ قويۇلغان، يوشۇرۇنغان مەزمۇنلارنى ئاشكارىلايدۇ. قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئەدەبىيات ئۆزىنىڭ ئورنىنى ھېچقانداق نەرسىنىڭ باسالمايدىغانلىقىدەك ببباھا قىممىتى بىلەن مەڭگۈ ياشناپ تۇرىدىغان مەدەنىيەت تۇرىگە ئايلانغان.

ئادەتتە ئوقۇرمەنلەر »پەرھاد – شېرىن«، »لەيلى مەجنۇن« قاتارلىقلارنى كوچا – كويلاردا ئۇچراتمايدۇ. قەلەم ساھىبلىرى ئۆزلىرىگە تونۇش پېرسوناژلارنى توقۇپ چىقىرىپ، ئەسەرلەردە ھاياتىي كۆچىكە ئىگە قىلىدۇ. توقۇلما قەلەمكەشلەرنىڭ غايىەت زور ئالاھىدە ھوقۇقى. توقۇلما چىنلىقنىڭ ئەكسى، ئەمما توقۇلما چىنلىق تۇيغۇسىغا بۇزغۇنچىلىق قىلمايدۇ -- توقۇلما پېرسوناژلار، ھېكايىلەر، ۋەقەلەر، سەزگۈ ئەزالىرىمىزنى ۋە ساۋادىمىزنى ئىسپاتلىشىغا نائىل قىلىدۇ. ئېتىراپ قىلماي بولمايدۇكى، توقۇلما ئەدەبىياتنىڭ ئوقۇرمەنلەرنى بويسۇندۇرۇشتىكى ئاساسىي ۋاستىسى.

ئەدەبىي ئوبرازنىڭ يادروسى ئېستېتىك ئىماگ، ئېستېتىك ئىماگ ئېستېتىك ئاڭنىڭ ئاساسىي بىرلىكى. ئەدەبىي ئوبرازنىڭ يارىلىشى ھېسسىي ئىماگنىڭ ئېستېتىك ئىماگ بولۇپ يارىتىلىشى دېمەكتۇر. ئېستېتىك ئىماگنىڭ يارىتىلىش ماتېرىيالى تۇرمۇش تەجرىبىسى يەنى ھېسسىي ئىماگ بولۇپ، ئۇ ئابستراكتسىيە ۋە ئۇقۇملىشىش باسقۇچىنى بېشىدىن ئۆتكۈزمەيدۇ. بەلكى، ئېستېتىك غايە)كىشىلەرنىڭ ئەركىن تەلىپى(نىڭ رولى بىلەن ئېستېتىك ئىماگقا ئايلىنىپ ئەدەبىي ئوبرازنىڭ رولىنى ئادا قىلىدۇ. ئەدەبىيات ئابستراكت ئۇقۇم ئارقىلىق ئىدىيەۋى ھېسسىياتنى ئىپادىلىمەيدۇ. بەلكى ئوبراز)ئىماگ(لىق تەسۋىر ئارقىلىق ئېستېتىك چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بايان ئەدەبىياتىدا كىشىلەرنىڭ تەقدىرى ھەققىدىكى تەسۋىرلەر ئارقىلىق ئىجتىمائىي ھاياتقا بولغان مۇھاكىمە ئىپادىلىنىدۇ. لىرىكا ئەدەبىياتىدا ھەرخىل ھېسسىيات ئىماگلىرى ئارقىلىق كىشىلىك ھايات ئىزدىنىشلىرى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: ئەلىشىر نەۋائىي »پەرھاد – شېرىن« داستانىدا پەرھاد – شېرىنلارنىڭ سۆيىيىكتىپ ئوبرازىنى يارىتىپ، ئۇلارنىڭ خۇشاللىق ۋە قايغۇسىنى ئىپادىلىگەن.

ئەدەبىي ئوبراز ئېستېتىك ئىماگنى يادرو قىلىدۇ، ۋاھالەنكى، ئېستېتىك ئىماگدا ھېسسىي ئىماگدىن ھالقىپ كېتىدىغان، بىلىشتىن ھالقىپ كېتىدىغان مەنىلەر بولىدۇ. شۇڭلاشقا، ئەدەبىي ئوبراز چوڭقۇر، مول مەزمۇنغا ئىگە بولغان بولىدۇ. ئەدەبىي ئوبرازدىن لەززەتلىنىشنىڭ چېكى – پايانى بولمايدۇ. ئۇنى ئويلاشقا، خىيال قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇي – خىيالنىڭ چېكى بولمايدۇ. بىز ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىدىن زوقلانغان ۋە بۇ ئەسەرلەرنى ئۇزاق ۋاقىت تەتقىق قىلغان بولساقمۇ، لېكىن بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئەھمىيىتىدىن تولۇق بەھرە ئېلىپ كەتكىنىمىز يوق، بۇ ئەسەرلەردىن بىز داۋاملىق ھۇزۇرلىنىشىمىز ۋە تەتقىق قىلىشىمىز لازىم. يېزىقنىڭ يەنى تىلنىڭ ئوبرازچانلىقى ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيتى. شۇڭا، ئەدەبىي ئوبرازنىڭ يارقىن، جانلىق بولۇشى ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىنىڭ بەلگىسى. ئەدەبىياتنىڭ سېھرىي كۈچى ئەدەبىيات ئوبرازىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئەگەر پېرسوناژلاردا خاسلىق)ئىندىۋىدۇئاللىق(بولمىسا، ھېسسىيات سەممىي، چوڭقۇر بولمىسا ئەسەرلەر قۇرۇق، مەنىسىز بولۇپ كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلالمايدۇ، تەسىرلەندۈرەلمەيدۇ. ئەلىشىر نەۋائىي ئۆزىنىڭ داستانلىرىدا جانلىق، تەسىرلىك ئەدەبىي ئوبرازلارنى يارىتتى. ئېھتىمال بىز بەزى تەپسىلاتلارنى ئۇنتۇپ كەتكەن بولۇشىمىز مۇمكىن، لېكىن پەرھاد – شېرىن، لەيلى – مەجنۇنلارنى مەڭگۈ ئۇنتۇيالمايمىز. ئۇلار بىزنىڭ خاتىرىمىزدە ئەبەدىي ياشايدۇ.

2 ـ ئەدىيە ـ خاھىشچانلىق

ئەدەبىيات ساپ ئوبىيېكتىپىنىڭ نامايان بولۇشى ئەمەس، ئەدىيەسىز ئويۇن ـ تاماشا ئەسىرىمۇ ئەمەس، بەلكى ئۇ ئوبراز ئارقىلىق مۇئەييەن ئەدىيەۋى ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدۇ. ئەدەبىي كەچۈرمىش ئەدىيەۋى خاھىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇ بىزنى ئەدەبىي پېرسوناژلارنىڭ تەقدىرىگە بولغان ئۆزىمىزنىڭ پوزىتسىيەسىنى ئىپادىلەشكە، پېرسوناژلارنىڭ ھېسسىياتىنىڭ ئاشكارىلىنىشىغا ھېسداشلىق قىلىشىمىزغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ ئەدىيەۋىلىكى ئەدەبىئولوگىيە خاھىشچانلىقى ۋە ئېستېتىك خاھىشچانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ بىزگە تۇرمۇشنىڭ قائىدىلىرىنى ئېيتىپ بېرىدۇ، ھەم ھاياتنىڭ ئەھمىيىتىنى مۇھاكىمە قىلىشىمىزغا ئىلھام بېرىدۇ. بىز ئەدەبىياتنى ياخشى كۆرىمىز. چۈنكى ئۇ بىزنىڭ ئەدىيەمىزنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ، بىزنى ھايات يوللىرىغا باشلايدۇ. ئەدەبىيات شۇڭا، بىزنىڭ ياخشى ئۇستازىمىز ۋە دوستىمىز بولۇپ قالغان. يۇكسەك ئەدىيەۋىلىك مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ بەلگىسى بولىدۇ، قانچە مۇنەۋۋەر ئەسەر بولسا، ئۇنىڭ ئەدىيەۋىلىكى شۇنچە ياخشى بولىدۇ. ھالبۇكى، ئەدىيەۋىلىكى كەمچىل ئەسەرلەر ئادەتتىكى ئەسەر بولۇپ قېلىپ ناھايىتى تېزلا ئۇنتۇلۇپ كېتىدۇ.

ئەدەبىياتنىڭ ھەم ئوبرازچانلىقى، ھەم ئەدىيەۋىلىكى بولىدۇ. بۇنىڭدا زىددىيەت باردەك كۆرۈنىدۇ. چۈنكى، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئابستراكت ئۇقۇم ۋە نەزەرىيە ئەدىيەنى چوڭقۇر ئىپادىلەيدۇ، ئەمما كونكرېت ھادىسىلەرنىڭ تەسۋىرىدە ھېسسىي ئەھمىيەتلا بولىدۇ. ئەدەبىي ئوبرازنىڭ ئەلۋەتتە ھېسسىي ئەھمىيىتى بولىدۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىسى ۋە ھېسسىيات كەچۈرمىشىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلىدۇ. ئەمما، ئەدەبىياتنىڭ ئەدىبئولوگىيە ئەھمىيىتى ئېستېتىك ئەھمىيىتىمۇ بولىدۇ. نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ؟ ئالدى بىلەن ئەدەبىياتنىڭ رېئال ئەھمىيىتىدە ئەدەبىي ئوبراز ئادەتتىكى ھېسسىي ئوبراز ئەمەس، ئۇ يەنە تىپىكلەشتۈرۈلۈپ تىپىك ئوبراز قىلىپ يارىتىلىدۇ. تىپىك ئوبراز دېگەن نېمە؟ تىپىك ئوبراز دېگىنىمىز-- »ئىندىۋىدۇئاللىق«قا باي بولغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە ۋەكىللىك ۋە ئومۇمىيلىققا ئىگە بولغان پېرسوناژلار ئوبرازىدىن ئىبارەت. يازغۇچىلار ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە باي پېرسوناژلارنى تاللاپ ئەدەبىي ئوبراز يارىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تىپىك ئوبراز ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. تىپىك ئوبراز ئادەتتىكى ھېسسىي ئوبرازغا ئوخشىمايدۇ.)مەسىلەن، ئادەتتىكى كىشىلەر ۋە ئىشلارنىڭ تەسۋىرى دېگەندەك(ئۇ مۇستەقىل خاسلىققا ئىگە بولۇپ قالماي، يەنە چوڭقۇر ئىدىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، مۇئەييەن ئىجتىمائىي تونۇش ۋە قىممەت قارىشىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. شۇڭا ئەدەبىي ئوبراز بىزنىڭ جەمئىيەتنى بىلىشىمىز ۋە ئۆزلۇكنى بىلىشىمىزدىكى ئوقۇشلۇق ھېسابلىنىدۇ. ئەلىشىر ناۋايى ئۆز دەۋرىدىكى ھەرقايسى تەبىقە، قاتلاملاردىكى كىشىلەرنىڭ ۋۇجۇدىدىكى تىپىك ئالاھىدىلىككە ئاساسەن ھەرخىل تىپىك ئوبرازنى يارىتىپ بىزگە چاغاتاي ئۇلۇسى ۋە شۇ دەۋردىكى تۇرمۇشنى تونۇتتى. تىپىكلىك ئىجتىمائىي ئۇقۇمىمۇ ياكى ئەدەبىيات، ئېستېتىكا ئۇقۇمىمۇ دېگەن مەسىلىدە تالاش ـ تارتىش مەۋجۇت. بىز ئالدى بىلەن بۇ ئۇقۇمنى ئەدەبىياتنىڭ رېئال قاتلىمىغا تەتبىقلىساق، ئۇنىڭ گەۋدىلەندۈرگىنى ئەدەبىي ئوبرازنىڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەدەبىي ئوبراز ئېستېتىك ئىماگ بولۇپ، ئۇ ھېسسىي ئىماگنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى بولىدۇ. بۇ چاغدىكى ئېستېتىك ئىماگ تۇرمۇش تەسۋىرى ئەمەس، بەلكى ئېستېتىك ئەھمىيەتكە ئىگە توشۇغۇچىدۇر. ئۇ تۇرمۇش تەسۋىرى ئارقىلىق قانداقسىگە ئېستېتىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ؟ چۈنكى ئېستېتىك ئىماگنىڭ يوشۇرۇن ئوخشىتىش رولى بولغاچقا ھېسسىي ئوبرازنى تەجرىبىدىن ھالقىپ كەتكەن مېتافىزىكىلىق ئەھمىيەتكە ئىگە قىلىدۇ. بۇنداق يوشۇرۇن ئوخشىتىش رولىنىڭ يىلتىزى تىلنىڭ ئېپتىدائىي سېھرىي كۈچىدە بولىدۇ. ئېپتىدائىي تىلنىڭ يوشۇرۇن ئوخشىتىش رولى بولىدۇ. كونكرېت تەسۋىرلەر ئارقىلىق تەجرىبىدىن ھالقىپ كەتكەن سېھرىگەرلىك ئەھمىيەتتىن بېشارەت بېرىدۇ. ئەدەبىي تىل مۇشۇنداق رولغا ۋارىسلىق قىلغانلىقتىن ئېستېتىك

تەجرىبىدىن ھالقىپ كەتكەن ئەھمىيەتكە نائىل بولغان. ئەلشىر نەۋائىي پەرھاد – شېرىن، لەيلى – مەجنۇنلارنىڭ قىسمەتلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۆز دەۋرىدىكى خەلقنىڭ تەقدىرىدىن يوشۇرۇن بېشارەت بېرىدۇ. ئۇ مۇھەببەت لىرىكىلىرىدا ئۆزلۈكنىڭ ھېسسىيات كەچۈرمىشىنى تەسۋىرلەيدۇ. ئەمما، ئۇنىڭدىمۇ ئۆز دەۋرىدىكى كىشىلەرنىڭ ياشاش كەچۈرمىشى ۋە ئىنتىلىشىدىن يوشۇرۇن بېشارەت بېرىدۇ.

نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ ئىدىيەۋىلىكى ئۇنىڭ بىۋاستە پەند – نەسىھەت قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى تەبئىي ئىپادىلەنگەن، ئۇ ياراتقان ئەدەبىي ئوبراز گويا بىتەرەپ تۇرغاندەك، ئوبيېكتىلىقى، خاھىشچانلىقى يوقتەك كۆرۈنىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە خاھىشچانلىق مەۋجۇت. ئۇ ياراتقان ئوبرازدا مەلۇم ئەخلاق خۇسۇسىيتى بار. ئۇ سىزگە مۇئەييەن مەيدان بەلگىلەپ بېرىپ، بىلىندۇرمەي تەسىر كۆرسىتىدۇ، سىزدىن ئورتاقلىششىنى تەلەپ قىلىدۇ. نېمە ئۈچۈن ئۇ ياراتقان ئوبرازدا ئىستىخىيەلىك خاھىش ئاپىرىدە بولغان؟ بۇنىڭدىكى سەۋەب شۈكى، كىشىلەر ئومۇملىشىپ كەتكەن قىممەت ئۆلچىمى بىلەن ئەسەرلەردە تەسۋىرلەنگەن ئادەمىلەرگە ۋە ئىشلارغا باھا بېرىدۇ. ئەگەر ئەسەردە بىر ئاق كۆڭۈل كىشى تەسۋىرلەنسە، بىز ئۇنى ئەخلاق ئۆلچىمى بويىچە مۇئەييەنلەشتۈرىمىز. ئەگەر بىر ۋەھشىي ئادەم تەسۋىرلەنسە، بىز ئۇنىڭغا ئۆچمەنلىك قىلمىز. بۇ دەل ئەدەبىياتنىڭ رېئال خاھىشچانلىقى بولغانلىقتىندۇر. ئۇنىڭدىن باشقا ئەدەبىيات بىر خىل ئېستېتىك پائالىيەت، بىز ئەدەبىي ئوبرازنى قوبۇل قىلغاندا ئېستېتىك ھۆكۈم يۈرگۈزىمىز. ئېستېتىك ھۆكۈم ئېستېتىك غايە، يەنى ئەركىن ئىنتىلىشنى ئۆلچەم قىلىپ ھۆكۈم قىلىدۇ. بۇ ئەڭ يۇكسەك قىممەت ئۆلچىمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گۈزەللىك تۈيغۇسى ئېستېتىك قىممەت ئۆلچىمىنىڭ مەھسۇلى. گۈزەللىك، سەتلىك، ئالىيجانابلىق، بىمەنىلىك، تىراگىدىيە، كومېدىيە بۇلارنىڭ ھەممىسى ئېستېتىكا كاتېگورىيەسىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئەدەبىي ئوبرازغا ئېستېتىك ھۆكۈم قىلىش ئۆلچىمى بويىچە ھۆكۈم قىلىدۇ. بىز بۇلارنى نەۋائىي ئەسەرلىرىدە كۆرۈپ تۇرىمىز. مۇشۇنداق بولغاچقا، بىز نەۋائىي ياراتقان ئوبرازلارنى قوبۇل قىلغان ۋاقتىمىزدا ئېستېتىك ھۆكۈم قىلىشتىن ساقلىنالمايمىز. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئوبرازلار ئېستېتىك خاھىشچانلىققا نائىل بولغان. شۇنىڭ بىلەن ئېستېتىك خاھىشچانلىق رېئال خاھىش بىلەن بىرەدەك بولغان. بۇ چاغدىكى گۈزەللىك ئاق كۆڭۈللۈك بولغان. ئەمما گۈزەللىك بىلەن ئاق كۆڭۈللۈك بىرەدەك بولۇشى ناتايىن. چۈنكى نەۋائىي ئەسەرلىرىدىكى گۈزەللىك ئاق كۆڭۈللۈكتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىكى ئېستېتىك قىممەت رېئال قىممەتتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن رېئال ھۆكۈم ئېستېتىك ھۆكۈمگە بويسۇنغان.

3 – ھېسسىيات

ئەدەبىيات ئېستېتىكا يېتەكچىلىكىدىكى ھايات)مەۋجۇدىيەت(كەچۈرمىشى بولغانلىقتىن ئادەتتىكى بىلىش ئەمەس، بەلكى ھېسسىياتلىق روھىي پائالىيەت. ھېسسىياتچانلىق ئەدەبىيات بىلەن ئىلىم – پەن قاتارلىق پائالىيەتلەرنى پەرقلەندۈرىدۇ. ئىلىم – پەن جەھەتتىكى بىلىش ھېسسىيات قاتارلىق سۈبيېكتىپ ئامىللارنىڭ ئارىلىششىنى چەتكە قاقىدۇ، ئېغىر – بېسىقلىق ۋە ئەقىل – پاراسەت بىلەن ئوبيېكتىنى تەھلىل قىلىپ، ئوبيېكتىپ بىلىمگە ئېرىشىدۇ. ئەدەبىيات ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى بىلىش پائالىيىتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە بىر خىل ھېسسىيات كەچۈرمىشى، ئەمما ھېسسىيات كەچۈرمىشى بولسىمۇ بولىدىغان، بولمىسىمۇ بولىدىغان بىلىشنىڭ بېقىندى نەرسىسى ئەمەس، بەلكى ئەدەبىياتنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى. ئەدەبىيات ھېسسىياتتىن ئايرىلىپ كەتسە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ، كىشىلەرنى جەلپ قىلالمايدۇ ۋە تەسىرلەندۈرەلمەيدۇ. ئەدەبىيات ئىدىئولوگىيەنىڭ قاراشلىرىغا ئوخشىمايدۇ. ئۇ ئىلىم – پەنگە ئوخشاش ئەقلىي پائالىيەت. ئىلىم – پەن قائىدە ئارقىلىق كىشىلەرنى قايىل قىلىدۇ. ئەدەبىيات بولسا ھېسسىيات، مۇھەببەت بىلەن كىشىلەرنى قايىل قىلىدۇ. مەيلى

ئاپتورلار ياكى ئوقۇرمەنلەر بولسۇن، ئەدەبىي پائالىيەت جەريانىدا ھېسسىياتنى ئىشقا سالمىسا بولمايدۇ. ئەسەر ھېسسىيات كەچۈرمىشى ئارقىلىق كىشىلەرنى قايىل قىلىدۇ، كىشىلەر ھېسسىيات كەچۈرمىشى ئارقىلىق ئەسەرلەرنى چۈشىنىدۇ.

نەۋرىلەر ئەسەرلىرى رېئال ھېسسىيات، ئېستېتىك ھېسسىيات ۋە ئېتىدائىي ئارزۇ – ئىستەكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇ ئەقلىنىڭ ھېسسىياتقا بولغان چەكلىمىسىدىن قۇتۇلۇپ ھېسسىياتنى ئازادلىققا ئېرىشتۇرگەن ۋە يۇقىرى كۆتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ھېسسىيات ئالاھىدە كۈچلۈك بولغان. بولۇپمۇ ئۇ ئاپىرىدە قىلغان ئېستېتىك ھېسسىيات ئەقلىنىڭ چەك – چېگرالىسىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ كىشىنى ئىنتايىن قايىل قىلىدۇ. مۇنداق ئەھۋاللار دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. بىز ئەقىل جەھەتتە بەزى ئەسەرلەرنى قوبۇل قىلالمايمىز، ئەمما، ھېسسىيات جەھەتتە ئۇنىڭغا ئەسىر بولۇپ قالىمىز. ئاخىرىدا ھېسسىيات ئەقلىنىڭ ئۈستىدىن غالىب كېلىپ ئۇنىڭ بىلەن ھەمنەپەس بولىدۇ. ئەقىل – ئىدراكنىڭ ئەدەبىياتقا بىر تەرەپلىمىلىك قارىشى بولۇپ، بۇ تەبىئىي ئەھۋال. نەۋرىلەر ئەسەرلىرىدىكى گۈزەللىك تۈيغۇسى يەنە بىر خىل يۇقىرى پەللىلىك كەچۈرمىش بولۇپ، ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدا ئىنتايىن شاد – خۇراملىق ھېسسىياتى قوزغايدۇ، ئۇ رېئال ھېسسىياتقا ئوخشىمايدۇ، بەلكى ئۇ ئەڭ يۇقىرى قىممەتكە ئىگە رېئاللىق ۋە بەختلىك كەچۈرمىش تۈيغۇسىنى بېرىدۇ.

شۇڭا، نەۋرىلەر ئەسەرلىرى غايەت زور سېھرىي كۈچكە نائىل بولغان. ئۇنىڭ مۇھەببەت لىرىكىلىرى ۋە داستانلىرى كىشىلەرنىڭ قەلب تارىنى چېكىدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە چىن مۇھەببەت تەسۋىرلەنگەن. شۇڭا، ئۇنىڭدىكى ھېسسىيات ئىنتايىن كۈچلۈك.

4 – توقۇلمىلىق

توقۇلما -- يازغۇچىلارنىڭ غايەت زور ئىمتىيازى. ئېتىراپ قىلماي بولمايدۇكى، توقۇلما ئەدەبىياتنىڭ ئوقۇرمەنلەرنى بويسۇندۇرۇشدىكى مۇھىم ۋاستە. توقۇلما بىز كۆرۈپ تۇرىدىغان چەكلىمىلەرنى بۇزۇپ تاشلاپ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا باشقا بىر قويۇق رەڭدار دۇنيانى تەسەۋۋۇر قىلىدۇ. توقۇلمىنىڭ نوپۇزى تەسەۋۋۇرغا غايەت زور ئەركىنلىك ئاتا قىلىدۇ. توقۇلما ئاساسسىز بولمايدۇ. تۇرمۇش ماتېرىياللىرى توقۇلمىغا پۇرسەت ئاتا قىلىدۇ. تەسەۋۋۇر ئىشقا كىرىشكەندىن كېيىن، ئوبراز يازغۇچىلارنىڭ ئارزۇسى بويىچە يېڭىباشتىن تەشكىللىنىدۇ. بۇ گويا ئالاھىدە ئالتۇن تاۋلاش تېخنىكىسىغا ئوخشاش بولۇپ، توقۇلما ئارقىلىق مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا يارىتىلغان ئوبراز سىستېمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئادەتتىكى تۇرمۇشقا قارىغاندا تېخمۇ مەركەزلىك تاۋلانغان بولۇپ، ئادەمنىڭ يۈرەك تارىنى چېكىدۇ، تېخمۇ ھاياتىي كۈچكە ئىگە، كىشىلەرنى تەسىرلەندۈرىدۇ ھەمدە تېخمۇ كۆپ مەزمۇن–لارنى ئىپادىلەيدۇ، ب–ۇ دەل توقۇلمىنىڭ كۈچىدىن بولىدۇ. شۇڭا–ا، ئ–ارستوتېل »شېئىرىيەت ئىلمى« ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق بىر مەشھۇر قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان: »شائىرلارنىڭ مەسئۇلىيىتى يۈز بەرگەن ئىشلارنى ئەمەس، بەلكى يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئىشلارنى تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت.« شۇڭا، شېئىر يېزىش پائالىيىتى تارىخ يېزىشقا قارىغاندا تېخمۇ پەلسەپىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ.

نەۋاينىڭ ئەسەرلىرىدىكى دۇنيامۇ توقۇلما. رەڭگارەڭ دۇنيا توقۇلما ئارقىلىق پەيدا بولغان. ئۇ ئىپادىلىگەن ھېسسىياتنىڭ ھەقىقىي تۇرمۇش ئاساسى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئاللىبۇرۇنلا ئېستېتىكىلىشىپ كەتكەن بولۇپ، رېئال ھېسسىياتقا ئوخشىمايدۇ، ئۇ تېخمۇ چوڭقۇر، تېخمۇ پاك، تېخمۇ گۈزەللىشىپ كەتكەن.

ئېستېتىك غايىنىڭ تەسىرىدىن ئەدەبىياتنا تەسۋىرلەنگەن دۇنيا رېئال دۇنيادىن پەرقلىق بولىدۇ. ئالىيجانابلىق بىلەن پەسكەشلىك قارىمۇقارشىلىق ھالىتىدە تۇرىدىغان ئەقلىي دۇنيا؛ رومانتىك دۇنيا، كىلاسسىكىزملىق دۇنيا، خام خىيال ۋە قاياقا ھېسسىياتلىق دۇنيا، رېئالىستىك دۇنيا، غەيرىي ئىنسانلىق پاجىئەلىك دۇنيا، مودېرنىزملىق دۇنيا، ناتونۇش، ياتلاشقان، غەيرىي ئەقلىي دۇنيا قاتارلىقلار.

نەۋاينىڭ ئەسەرلىرىدىكى توقۇلما كىشىلەرگە ھەقىقىي تەسىرات بېرىدۇ. كىشىلەر ئۇ توقۇغان دۇنياغا راست دەپ

ئىشىندۇ، ئۇنىڭدىن تەسىرلىنىدۇ. ئەدەبىي توقۇلمىنىڭ چىنلىقلىقى بىر خىل خىيالىي چىنلىقلىق. ئېستېتىك ئالاقە تولۇق غەيرىي ئالاقە بولغانلىقتىن سۈبيېكتىپ جەھەتتىن ئەقلىنى يوقىتىدۇ. خام خىيالنى راست دەپ قارايدۇ. يەنە سۈبيېكتىپ بىلەن ئوبيېكتىپ ئۆزئارا سىڭىشىپ كەتكەچكە ئوبيېكتىلىق ئالاقە ئۆزلۈك ئالاقە بولىدۇ. شۇڭا بىزدە بەدىئىي ھېسداشلىق قوزغىلىدۇ. بىز پەرھاد – شېرىن، لەيلى – مەجنۇن داستانلىرىدىكى باش قەھرىمانلارنى ھايات ئادەم دەپ چۈشىنىپ، ئۇلار بىلەن قايغۇ – ھەسرەتتە، ۋىسال شادلىقىدا بىللە بولغۇمىز كېلىدۇ. نەۋايى ئەسەرلىرىدە توقۇلمىلىق، چىنلىق ھېسسىياتى بولغاچقا بىز ئۇنىڭدىن چەكسىز ھۇزۇر ئالىمىز.

5 – خاسلىق (ئىندىۋىدۇئاللىق)

ئەدەبىيات ئىجتىمائىي پائالىيەت، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە خاسلىق پائالىيىتى. ئۇ ئەدەبىياتنىڭ ئېستېتىك ماھىيىتى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. ئۇ رېئال تۇرمۇشتا ئىجتىمائىي ئۇلۇچەمنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. كىشىلەرنىڭ خاسلىقى تولۇق جارى قىلدۇرۇلمايدۇ. ئوبيېكتىپ دۇنياموۋ ئىندىۋىدۇئاللاشمايدۇ، بەلكى ئاممۇۋى دۇنيا بولىدۇ. شۇڭا، رېئال دۇنيادا ئومۇميلىق ماھىيەت بولىدۇ، خاسلىق غەيرىي ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ. ئەمما، ئادەمنىڭ ماھىيىتى خاسلىق. بۇ ئادەم بىلەن نەرسىلەرنىڭ پەرقى. خاسلىق يوقالسا ئادەم ياتلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. ئېستېتىك خاسلىق رېئال خاسلىقنىڭ چەكلىمىسىنى يېڭىپ تولۇق جارى قىلىنغان خاسلىققا ئايلىنىدۇ. ئەدەبىيات ئېستېتىك خاسلىق ئىجادىيىتى بولغانلىقتىن، تولۇق ئىندىۋىدۇئال پائالىيەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ خاسلاشتۇرۇلغان سۈبيېكتىپنى يارىتىپلا قالماستىن، خاسلاشتۇرۇلغان ئوبيېكتىپ دۇنيانىموۋ يارىتىدۇ. نەۋايى لىرىك ۋە ئېپىك ئەسەرلىرىنىڭ جېنى ئىجادىيىلىقتا. سەنئەتنىڭ جېنىموۋ ئىجادىيىلىقتا كۆرۈلىدۇ. ئىجادىيىلىق بولمىسا سەنئەت بولمايدۇ. نەۋايى ئەسەرلىرىدىكى خاسلىق)ئىندىۋىدۇئاللىق(ئادەمنى تاڭ قالدۇرىدۇ.

ئەدەبىياتنىڭ خاسلىقى ئالدى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى خاسلىق بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. نەۋايى ئۆزىنىڭ مۇستەقىل تۇرمۇش كەچۈرمىشىگە ئاساسەن، مۇستەقىل ئېستېتىك غايە بىلەن مۇستەقىل پىكىر يۈرگۈزۈپ، مۇستەقىل ئەدەبىيات ئوبرازىنى ياراتقان، ئۇنىڭدا خاسلىققا ئىنتىلىش بولغاچقا ئادەتتىكى كىشىلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇ ھەقىقىي ئۆزلۈك ۋە ئۆزىنىڭ دۇنياسىنى ئىزدىگەن، ئۇ تۇرمۇشنى تەسۋىرلىگەندە ئادەتتىكىچە قىلىپ قويمىغان، ئۇ ئۆزىنىڭ تۇرمۇشنى، ئۆز چۈشەنچىسىنى ئىپادىلىگەن. ئۇنىڭ بەدىئىي مۇھاكىمىسى جامائەت بىلەن ئوخشاش بولۇپ قالمىغان، ئۇ، ئۇسلۇب، تىل جەھەتلەردىمۇ ئېڭىلىق ياراتقان، شۇڭا ئۇ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان.

نەۋايىنىڭ لىرىك ئوبرازلىرىمۇ مۇستەقىل، ئىجادىي. ئۇنىڭدىكى ھېسسىيات كەچۈرمىشى ۋە ئۇنىڭدىكى پىكىر مەنزىلىمۇ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئادەتتىكى كەچۈرمىشى ۋە پىكىر پەللىسى بولۇپ قالمىغان، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئوقۇرمەنلەردە مۇستەقىل زوقلىنىش ۋە تونۇش ئاپىرىدە قىلالايدۇ، مۇشۇنداق چۈشىنىش قانچە مۇستەقىل بولسا زوقلىنىشتىمۇ مۇۋەپپەقىيەت قازانغىلى بولىدۇ.

رېئال تۇرمۇشتا ئالاھىدىلىك بىلەن ئومۇميلىق قارىمۇقارشى ھالەتتە بولىدۇ. بەك ئالاھىدە بولسا ئومۇميلىقنى يوقىتىپ قويىدۇ. ئەمما، ئەدەبىياتنىڭ مۇستەقىللىقى ئومۇميلىقنى چەتكە قاقمايدۇ، بەلكى مۇستەقىللىق ئومۇميلىقنىڭ ئالدىنقى شەرتى، باھانە – سەۋەبى بولىدۇ. نەۋايى ياراتقان ئوبراز شۇنداق ئۆزگىچە، گۈزەللىك تۈيغۇسى شۇنچە چوڭقۇر، جەلپ قىلىش كۈچى شۇنچە يۇقىرى بولۇپ، جامائەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن. ناۋادا ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە مۇستەقىللىق، ئالاھىدىلىك بولمىغان بولسا ئېستېتىك قىممەتنى يوقىتىپ قويغان، كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىمۇ يوقىتىپ قويغان بولاتتى. ئەدەبىي پائالىيەت جەريانىدا خاسلىق بىلەن ئومۇميلىقنىڭ قارىمۇقارشى بولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن، نەۋايى ھەربىر پېرسوناژدا مۇستەقىل خاسلىق ياراتقان. ئۇلارنىڭ ئەركىن خاسلىقى يەنى ئېستېتىك خاسلىقنى شەكىللەندۈرگەن، شۇنىڭ بىلەن، ئۇ ياراتقان پېرسوناژلار باشقىلارنى ياخشى چۈشىنىدىغان، ئۇلارغا ھېسداشلىق قىلىدىغان ئىمكانىيەتنى، بوشلۇقنى ياراتقان، بۇنداق

بوشلۇق ئېستېتىك غايىنىڭ رېئال مۇناسىۋەتتىكى توسالغۇلىرىنى چىقىرىپ تاشلاپ، كىشىلەر بىلەن كىشىلەرنى تولۇق پىكىر ئالماشتۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. نەۋرايى مانا مۇشۇنداق ئەركىن خاسلىقنى ئالماشتۇرۇش شەكلىنى ئاپىرىدە قىلغان.

مەنبە: تارىم ژۇرنىلى

12- نەزىرە ۋە شەرق ئەدەبىياتىدىكى «خەمسە»چىلىك ئەنئەنىسى توغرىسىدا

-زەمىر سەيدۇللازادە

ۋاريىسلىق ۋە يېڭىلىق يارىتىش ھەرقانداق بىر بەدىئى ئەدەبىياتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشىدىكى ئاساسلىق شەرتلەردىن بىرى،شۇنداقلا پۈتۈن سەنئەت شەكىللىرى تەرەققىياتىنىڭ ئاساسلىق قانۇنىيىتى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.مەدەنىيەت جەھەتتە،تارىختىن بۇيان بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق خەلقلىرى ئەدەبىياتىمۇ ئالدىنقىلارنىڭ تەجرىبىلىرى ۋە ئىجادىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ۋاريىسلىق قىلىش ۋە شۇ ئاساستا يېڭىلىق يارىتىش يولى بىلەن شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتە مىسلىسىز مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى.ئەگەرىبىز شەرق خەلقلىرى ئەدەبىياتىنىڭ ئۇزاق تارىخلىق تەرەققىيات جەريانىغا نەزەرسالىدىغان بولساق،ئۇنىڭ ئاددىيىلىقتىن مۇرەككەپلىككە قاراپ راۋاجلىنىشىدا بۇ ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى ئاساسىدا نۇرغۇن شانلىق ئەنئەنىلەرنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى ۋە بۇنداق ئەنئەنىلەرنىڭ ئۆز نۆۋىتىدە بىر پۈتۈن ئەدەبىياتنىڭ گۈللىنىشىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى چىلىقتۇرالايمىز.نەزىرە يېزىش ۋە «خەمسە»چىلىك شەرق خەلقلىرى ئەدەبىيات تارىخىدا بارلىققا كەلگەن ۋە بۇ ئەدەبىياتنىڭ يۈكسىلىشىدە سەل چاغلىغىلى بولمايدىغان رول ئوينىغان ئەنە شۇنداق ئىسىل ئەنئەنىلەرنىڭ بىرىدۇر.

نەزىرە ئەرەبچە نەزىر (نەخلە،ئوخشاش،بىرەك) سۆزىدىن بولۇپ،ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئەدەبىياتىدىكى ئىستىمال مەنىسى ئوخشاش شەكىل ياكى مەزمۇندا ۋە ياكى ھەر جەھەتتىن ئورتاقلىققا ئىگە بولغان بەدىئى ئەسەر يارىتىش دېگەنلىكتىن ئىبارەتتۇر. نەزىرە تارىختا «جاۋابىيە»، «ئىستىقبالىيە» نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ.

نەزىرە ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئەسەرلەرنىڭ تارىخى ئالاھىدىلىكىگە ئاساسلانغاندا،ئۇنىڭ بارلىققا كېلىش سەۋەبلىرىنى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىلغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:1) بەزى قەلەمكەشلەر ئالدىنقىلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان بىرەر ئەسىرىدىن سۆيۈنۈپ،شۇنىڭ ئىلھامى بىلەن تەقلىدى ھالدا ئەسەر يېزىش يولى بىلەن؛2)باشقىلارنىڭ ئىلتىماسى ۋە ياكى تاپشۇرۇقى بىلەن ئۆزىنىڭ بەدىئى جەھەتتىكى ئىستىداتى ۋە مەلۇم پىكىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن باشقىلارنىڭ شۆھرەت قازانغان بىرەر

ئەسىرىگە جاۋاپ يىزىش يولى بىلەن؛3)بەدىئى ئىجادىيەت ساھەسىدىكى ئومومىي رىقابەت ياكى بىر نەچچە ئەدىبنىڭ ئۆز ئىستىداتىنى سىناش ئۈچۈن مۇئاشىرە ئاساسىدا ئىتتىراپ قىلىنغان،شۆھرەت قازانغان بىرەر داڭلىق ئەسەرگە تەڭ نەزىرە يىزىش يولى بىلەن.قانداقلا بولمىسۇن نەزىرە ئوتتۇرا شەرق ئەدەبىياتىدا قەلەمكەشلەر ئوتتۇرىسىدىكى بىر خىل ئۇستۇنلۈك تالىشىش،ئىقتىدار ۋە ئىجادىي ماھارەتلەرنى سىناش مۇسابىقىسى بولغانلىقى ئۈچۈن،ئۇ ماكرو جەھەتتە مەلۇم ئەدىبنىڭ پىشىپ يېتىلىشىدە ۋە ئىجادىي ماھارىتىنىڭ ئۆسۈشىدە مۇھىم تۈرتكىلىك رول ئوينىغان بولسا،مىكرو جەھەتتىن بىر پۈتۈن ئەدەبىياتنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ،داڭلىق ئەسەرلەرنىڭ مەيدانغا كىلىشىنى پايدىلىق شارائىتلار بىلەن تەمىن ئەتكەن.

نەزىرە يىزىشتا ئەدىپلەر ئۆزى تاللىۋالغان ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى،مەركىزى ئىددىيىسى،ۋەزنى،ھەجمى چوڭ ئەسەرلەردە رادىپ،قاپىيە ئالاھىدىلىكلىرى،قۇرۇلما جەتتىكى مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرى،ئاساسلىق پىرسۇناژلار قاتارلىقلارنى ساقلاپ قىلىش ئاساسىدا ئۇنىڭ ئاپتورى بىلەن ماھارەت سىنىشىدۇ.شۇنداقتىمۇ نەزىرە يولى بىلەن يارىتىلغان ئەسەرلەردىن چوقۇم مەزمۇندا يېڭىلىق يارىتىلغان،تىلى راۋان،چۈشىنىشلىك،بايان ۋە تەسۋىر ۋاستىلىرىنىڭ قوللىنىلىشى ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

نەزىرە ئەسلىدە شەرق خەلقلىرى ئەدەبىياتىنىڭ قىسقا ژانىرىدىكى ئەسەرلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ،12-13-ئەسىرلەردىن باشلاپ،بۇ ئەدەبىياتتا شۆھرەت قازانغان يىرىك ئەسەرلەردىن باشلاپ،بۇئەدەبىياتتا شۆھرەت قازانغان يىرىك ئەسەرلەرنىڭ كۆپىيىشى بىلەن نەزىرەچىلەرنىڭ ئاساسلىق دىققىتىمۇ چوڭ ھەجىملىك ئەسەرلەرگە قارىتىلدى.فىردەۋىسى(934-1020)نىڭ ‹‹شاھنامە››سىگە يېزىلغان ئەسەدى تۈسى(1005-1073)نىڭ‹‹گەر شەسپىنامە››سى،خاجە ئەتائىبنى يەقۇپ(؟-1097)نىڭ‹‹بەرزۇنامە››سى،مۇختارى غەزنەۋى(1081-1119)نىڭ ‹‹شەھرىيارنامە››سى قاتارلىق نەچچە ئون تىپىك داستانلار بۇنىڭ تىپىك دەللىدۇر .

ئى.گىيۇتى(1749-1832)،ۋ.گىيۇگا(1802-1885)،ئا.س.پۇشكىن(1799-1837)قاتارلىق غەرب ئەدەبىياتى پىشۋالىرىنىڭ رۇداكى،فىردەۋىسى،سەئىدى،ھافىز ،نىزامى،جامى،نەۋائىي قاتارلىق شەرق ئەدەبىياتى ۋەكىللىرىنىڭ ئەسەرلىرىگە تەقلىدى ئەسەر يېزىشىدىن شەرق ئەدەبىياتىدىكى نەزىرە يېزىش ئەنئەنىسىنىڭ تەرەققىياتى غەرب ئەدەبىياتىغمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرىۋالالايمىز.

ۋاريىسلىق ۋە يېڭىلىق يارىتىش پىرىنسىپلىرىغا ئاساسلانغان نەزىرە يېزىش ئەنئەنىسى شەرق خەلقلىرى ئەدەبىياتىدا ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن،بۇئەنئەنە ئاساسىدا يارىتىلغان ئەسەرلەرمۇ،ئىيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، سانى جەھەتتىن زوربىر سالماقنى ئىگەللەيدۇ ۋە بۇلارنى بىرلا ماقالىدا تەپسىلي شەرھلەپ ئۆتۈش ئاسان ئىش ئەمەس.شۇڭا مەزكۇر ماقالىدا نەزىرە يېزىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ‹‹خەمسە››چىلىك ۋە ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى ئۇستىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش

بىلەن چەكلىنمىز.

«خەمسە»سۆزى ئەرەبچە خەمس(بەش،بەشلىك)سۆزىدىن ياسالغان بولۇپ،ئوتتۇرا ئەسىر شەرق خەلقلىرى ئەدەبىياتىدىكى ئىستىمال مەنىسى بىر ئەدىپنىڭ بەش مۇستەقىل داستانىدىن تەركىب تاپقان ئەدەبىي مەجمۇئەسى دىگەندىن ئىبارەتتۇر.«بۇ سۆز ئىستىمال مەنىسىدە ئىسمى نامەلۇم بىر ئەدىپنىڭ تاجىك-پارىس ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان ئەزەربەيجانلىق مۇتەپەككۇر شائىر نىزامى گەنجەۋى(1141-1209)نىڭ بەش داستانىنى توپلاپ،ئۇنىڭغا«خەمسە» دەپ ئومومىي نام قويۇشى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىياتشۇناسلىقىغا ئۆزلىشىپ كىرگەن»

قانداق بولىشىدىن قەتئىنەزەر نىزامى گەنجەۋىنىڭ«خەمسە»سىگەكىرگۈزۈلگەن بەش داستانى ئەينى ۋاقىتتىكى شەرق ئەدەبىياتىدا مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن پەلسەپەۋى-تەربىيەۋى ۋە مۇھەببەت تىراگدىيىسى تەسۋىرلەنگەن داستانلار ئۇچۇن يىگى ئۇلگە تىكلەپ بەرگەنلىكى بىلەن تارىختا «خەمسە»چىلىكنىڭ نەمۇنىسى دەپ بىرەك ئىتىراپ قىلىنىپ،ئاپتورنىڭ ئۆزىمۇ دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىرىشتى.

نىزامى گەنجەۋىنىڭ جاھان ئەدەبىيات ئەھلىنى تاڭ قالدۇرغان «خەمسە»سىگە كىرگۈزۈلگەن داستانلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

«مەخزەنۇل ئەسرار»(سىرلار خەزىنىسى).نىزامىنىڭ مەسنەۋى شەكلىدىكى 2260بەيىتتىن تەركىب تابقان بۇ داستانىنى تەخمىنەن 1173-1180-يىللىرى ئارىلىقىدا يىزىلغان بولۇپ،ئېرزىنجان(كىچىك ئاسىيادا)ھاكىمى بەھرامشاھدىن خىلى كۆپ ئىنئاملارغا ئىرىشكەن»مەزمۇن جەھەتتىن مەزكۇر داستان ئەخلاقىي-پەلسەپەۋى بولۇپ،باشتىن-ئاياغ قويۇق سوفىزملىق روھ سىڭدۈرۈلگەن.داستاندا ئاپتور ئۆزىنىڭ سەنائى(1079-1140)نىڭ خەفىق بەھرىدىكى «ھەدىقەتۇل-ھەقىقەت»(ھەقىقەتلەر بىغى)غا نەزىرە قىلغانلىقىنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ،ئەمەلىيەتتە ئەنئەنەۋى نەزىرىيىچىلىك قىلىپىنى بۇزۇپ تاشلاپ،ئۆز داستانىنى سەرى بەھرىنىڭ مۇسەددەسى مەقسۇر(موفتە ئېلون،موفتە ئېلون،فائېلۇن)شەكلىدە ئىجاد قىلغان.

«مەخزەنۇل-ئەسرار»ۋەقەلىك جەھەتتىن ئۆزئارا باغلانمايدىغان يىگىرمە مەقالاتتىن تەركىب تاپىدۇ.ئۇنىڭ ھەربىر مەقالاتىدا مەلۇم پەلسەپەۋى-ئەخلاقى كۆزقاراش توغرىسىدا پىكىر يۈرگۈزۈلىدۇ ۋە ئاخىرىدا ھەربىر كۆز قاراشنى ئىسپاتلاش ئۇچۇن مۇرەككەپ بولمىغان ئىبرەتلىك تۇرمۇش ھىكايىلىرى نەقىل كەلتۈرلىدۇ.ئۇنىڭدىكى ھەربىر پەند-نەسىھەتتە ئاپتۇر ئاددى خەلقنىڭ ھوقوق مەنپەتىنى قوغداشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇپ،زالىملارنى قاتتىق سۆكىدۇ.داستاننىڭ ئاساسىي قىسمى لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى بولغانلىقى،ئۇنىڭ ئۇستىگە تىل جەھەتتىن بۇ ئەسەر ئەينى ۋاقىتتىكى پارىس تىللىق ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى ھىساپلىنىدىغانلىقى ئۇچۇن،خۇددى ئاپتۇر ئۆزى تەكتىلەپ ئۆتكىنىدەك،ئۇنىڭ چوڭقۇر مەنىلىرىنىڭ تىگىگە يىتىش ھەركىمگە نىسىپ بولمۇەرمەيدۇ.شۇڭا تارىختا «مەخزەنۇل-ئەسرار»نىڭ چىگىش مەنىلىرىنى يېشىپ بىرىدىغان نۇرغۇنلىغان مەخسۇس ئىزاھلار

يىزىلغان.

نىزامىنىڭ«مەخزەنۇل-ئەسرار»داستانى بىلەن دىداكتىك،پەلسەپىۋى-تەربىيىۋى داستانچىلىققا قوشقان ئەڭ چوڭ تۆھپىسى-ئوردا شائىرلىرى قوللىنىپ كىلىۋاتقان مەزمۇنى قۇرۇق ئەمما ئالىي شىئىرى سەنئەتكە ئىگە شەكىلنى چوڭقۇر پەلسەپىۋى ۋە دىنىي مەزمۇنلار بىلەن مۇۋاپىقلاشتۇرۇلغەنلىكىدىن ئىبارەتتۇر.شۇڭا ئۇنىڭ شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىكى يېڭىلىقلىرى كىشىنكىلەرگە ناھايىتى زورتەسىر كۆرسەتتى.ۋە «19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە پارىس تىللىق ئەدەبىياتتا بۇ ئەسەرگە قىرىقتىن ئارتۇق ۋە تۈركىي تىللىق ئەدەبىياتتا تۆت نەزىرە يىزىلغانىدى»نىزامىنىڭ يۈكسەك ئىجادىي تالانتىدىن خەۋەر تاپقان ئىراق ھۆكۈمدارى توغرۇل ئۇنىڭغا بىر مۇھەببەت داستانى يىزىپ بېرىشنى تاپشۇرىدۇ.نىزامى9-10-ئەسىرلەردىن تارتىپ ساسانىيىلار خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى شاھزادىسى خۇسراۋپەرۋىز(590-628)ۋە ئۇنىڭ مەھبۇبىسى شىرىن نامى بىلەن خەلق ئارىسىغا تارقالغان بىر قاتار رىۋايەتلەرنى مۇھەببەت داستانىغا مۇۋاپىق كۆرىدۇ.خۇسراۋ-شىرىن قىسسىلىرى نىزامىدىن ئىلگىرىلا تەبەرى(838-923)،(؟-974)،فىردائوسى قاتارلىق مەشھۇر كىلاسسىكلارنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ،بەزى تارىخىي ۋە بەدىئي ئەسەرلەرگە كىرگۈزۈلگەن.ھەتتا بەلئەمى پەرھات تاشچىنىمۇ تىلغا ئالىدۇ.فىردائوسى خۇسراۋ-شىرىن قىسسىگە «شاھنامە»دە مەخسۇس بىر باپ ئاجراتقان. نىزامى 1184-يىلى يىزىلغان «خۇسراۋ-شىرىن» داستانىنىڭ بىشىدىلا قىسسىلەرنىڭ مەنبەلىرى ئۇستىدە توختىلىپ، فىردائوسنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن ، قىسسىنىڭ ئىشقى تەرىپىگە ئانچە ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكى ۋە ئۆزىنىڭ دەل فىردائوسى بوش قالدۇرغان خۇسراۋ-شىرىننىڭ ئىشقى سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاساسي ئورۇنغا قويۇپتسۇرلەيدىغانلىقىنى تەكتلەپ ئۆتىدۇ.شۇنداقلا ئۇنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىنى ھەزەج بەھرىنىڭ مۇسەددەسى مەقسۇرى مەھزۇف(مەفائىلون،مەفائىل)شەكلىگە ئۆزگەرتىدۇ.

داستانىنىڭ ۋەقەلىكى خىلىلا مۇرەككەپ،ئۇنىڭدا خۇسراۋ، شىرىن،پەرھاتتىن ئىبارەت خاراكتىرى ئوخشاش بولمىغان،جەمئىيەتنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەبىقىلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان پىرسۇناژلار ئوبرازى تەسۋىرلىنىپ، خۇسراۋدەك مۇستەقىل پىكىر قىلىش ئىقتىدارى بولمىغان، مەئشۇقىتىپەرەس، شەخسىيەتچى، ئىرادىسىز ھۆكۈمرانلار قانچىلىك قامچىلانسا، ھۆسنى-جامالدا تەڭدىشى يوق، مۇھەببەتتە ۋاپادارلىقنىڭ سىمۋولى بولغان شىرىندەك ئالىيجاناپ ئاياللارنى شۇنچە مەدھىيىلەيدۇ. پاك مۇھەببەت يولىدا جىنىنىمۇ ئايىمايدىغان پەرھات ئوبرازىنى خۇسراۋ خاراكتىرىگە قارشى قويۇپ،جەمئىيەتتىكى ھۇنەرۋەنلەر گوروھىنىڭ ئىسىل پەزىلەتلىرىنى كۆككە كۆتىرىدۇ.بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ئوردا ئەھلى ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ زەربە بولۇپ،چوڭقۇر تەربىيىۋى ئەھمىيىتكە ئىگە ئىدى.

ۋەقەلىكەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرلىشى جەھەتتىن داستان ناھايىتى قىزىقارلىق ،تىلى يىنىك ۋە راۋان،ناھايىتى يۇقىرى شېئىرى سەنئەتتە يىزىلغان.شۇڭا داستانىنىڭ كىشىنكىلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرىمۇ ناھايىتى زور

ئىدى ۋە ئوخشىمىغان تىللاردا ئۇنىڭغا ئاز بولمىغان نەزىرىلەر يېزىلدى.«لەيلى-مەجنۇن»نىزامى «خەمسە»سىدىكى ئۇچۇنچى داستان بولۇپ،ئۆزىگىچىلىككە ئىگە .ئۇنىڭدا« شائىرنىڭ ئىجتىمائى-سىياسى قاراشلىرى باشقا داستانلىرىغا قارىغاندا سۈسراق ئىپادىلەنگەن».

داستاندىكى لەيلى-مەجنۇن مۇھەببەت تىراگېدىيىسى خىلى ئىلگىرىلا ئەرەب فولكلۇرىدا تارقىلىپ،بەزى تارىخىي ئەسەرلەردىمۇ خاتىرلەنگەن.ئەرەب خەلىپىلىرى سىرتقا كىشى يىمچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزگەندىن كېيىن ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىشىگە ئەگىشىپ،بۇ رىۋايەتلەرمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىداكەڭ تارقالغان ئىدى.لەيلى ۋە مەجنۇن توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر دەسلەپتە رۇداكى ۋە باباتاھىرى ئۇرىيان قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدۇ.نىزامى ئۇنىڭ تۇرلۈك ۋارىيانتلىرىنى يىغىپ،مۇستەقىل داستان شەكلىگە كىرگۈزدى.

نىزامىنىڭ«لەيلى-مەجنۇن»داستانى 4700بېيىتتىن ئىبارەت بولۇپ،ھەرىجىم بەھرىنىڭ مۇسەددەسى ئەخرەبى مەقبۇزى مەھفۇز شەكلىدە يېزىلغان.داستان57باب ۋە2ھىكايەتتىن تەركىب تاپىدۇ.

مەركىزى داستاندا ئوتتۇرغا قويۇلغان مەسىلەر خىلىلا كۆپ،ۋەقەلىكى ئەگىرى-توقاي،ناھايىتى جەلپ قىلارلىق ،گەرچە داستاننىڭ مەركىزىدە فىئوداللىق جەمئىيەتتىكى ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ تىراگېدىيىسى ياتسىمۇ،لېكىن نىزامى جەمئىيەتتىكى تۇرلۈك تەبىقىلەرنىڭ ئەخلاق-پەزىلىتى،پەرزەنىت تەربىيىسى،تۇرمۇش مۇھىتى ۋە ئۇنىڭ ئادەملەرنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا كۆرسىتىدىغان ئىجابىي ۋە سەلبىي تەسىرلىرى قاتارلىق بىر قاتار ئاكتۇئال مەسىلىلەرگىمۇ خىلىلا كۆپ ئەھمىيەت بەرگەن.بولۇپمۇ ئاپتۇر لەيلى ۋەمەجنۇننىڭ بىرى تامامەن پەرزەنىت رايىغا باقىدىغان ئۆزئارا تۇپتىن ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ئائىلىۋى مۇھىتنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ھەرئىككىسىنىڭ ئاخىرى پاجىئەگە سەۋەبچى بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.پەرزەنىت تەربىيىسى نىزامى مەزكۇر داستاندا ئەڭ كۆپ كۆڭۈل بۆلگەن ئىجتىمائى مەسىلەرنىڭ بىرى بولۇپ،داستاندا بۇ مەسىلىگە ئالاھىدە بىر باب ئاجراتقاندىن سىرت،يەنە مەزكۇر داستاننىڭ زاكاسچىسى شىرۋانشاھ ئەخستاندىن پەرزەنىت تەربىيىلەشتە چوقۇم بۇ پاجىئەدىن ئىبرەت ئىلىشنى تەكتىلەيدۇ.

«لەيلى ۋە مەجنۇن»نىزامىنىڭ ئۆز خاھىشى ئىلھامىغا ئاساسلانماي باشقىلارنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يېزىلىشىغا قارىماي،مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ئالدىنقىلارنى بىسىپ چۈشكەنىدى.شۇڭا تارىختا بۇ ئەسەرگەتەقلىدى ۋارىسلىق قىلغانلارنىڭ سانىمۇ ئاز ئەمەس.19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە «پارس تىللىق ئەدەبىياتتا 20دىن ئارتۇق،تۇركى تىللىق ئەدەبىياتتا 15ۋەكورد تىلىدا بىر نەزىرە يېزىلغان»

نىزامى 9يىلدىن كېيىن يەنى 1197-يىلى مەراغە سۇلتانى شاھ ئالائۇددىن ئارسلان(1174-1208)نىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن «ھەفت پەيكەر»(يەتتە گۈزەل)داستانىنى يېزىپ

تاماملايدۇ.بۇ،نىزامى«خەمسە»سىدىكى تۆتىنچى داستان بولۇپ،5136بەيىتتىن تەركىب تاپقان.داستان خەنىق بەھرىنىك مۇقەددىمسى مەھبۇن شەكلىدە يېزىلغان.مەزكۇر داستاندا بەھرام ئاساسىي قەھرىمان بولغانلىقى ئۈچۈن «بەھرامنامە»دەپمۇ ئاتالغان.

بەھرام ئەسلىدە تارىخى شەخس بولۇپ،ساسانىيلار سۇلالىسى شاھى يەزدىگۇردنىك ئوغلى ۋە مىلادى421-438-يىللىرى سۇلالىنىك ۋارىسى بولغان.شاھزادە گۇر(ياۋا ئېشەك)ئوۋلاشنى ياخشى كۆرىدىغانلىقى ئۈچۈن بەھرامى گۇر دەپ ئاتالغان.كېيىنچە خەلق ئارىسىدا ئۇنىك ئىشقى سەرگۈزەشتىلىرى رىۋايەت بولۇپ تارقالغان.بۇ رىۋايەتلەر دەسلەپتە فىرداۋىسنىك «شاھنامە»سىدە ئەكىس ئەتتۈرۈلگەنىدى.نىزامى «ھەفت پەيكەر»داستانىنى فىرداۋىسنىك بەھرام گۇر توغرىسىدىكى رىۋايەتلىرىگە ئەزەر بەيجاندا ئاڭلىغان بەزى بىر ھېكايىلەرنى تولۇقلاش ئاساسىدا يازغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ.

«ھەفت پەيكەر»دە نىزامى خۇددى باشقا ئەسەرلىرىدىكىگە ئوخشاشلا ئوتتۇرا ئەسىر فېئودالىزىم مۇھىتىنى قاتتىق قامچىلايدۇ.ئوردا ئەمەلدارلىرىنىك ساتقىنلىق،ھىلىگەرلىك،ئاچكۆزلۈك،روھى زەئىپلىك،مەئىشەتپەرەسلىكى قاتارلىق ئىللەتلىرىنى كۆرسىتىپ،دۆلەت ئىشلىرىنى پەقەت ئەقىل-پاراسەت،بىلىم-تەدبىر ۋە سىياسى ھۇشيارلىق بىلەنلا باشقۇرۇشقا بولمىدىغانلىقىنى پۇلپەرەسلىكنىك مەملىكەتنى مۇنقەرز قىلىپ،خەلقنى ئاچارچىلىققا قالدۇرىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.داستاندا رومانتىك تەسۋىرلەر نىزامىنىك باشقا داستانلىرىغا قارىغاندا قويۇقراق بولۇپ،ئاپتۇر ئىجتىمائى-ئەخلاقى كۆزقاراشلىرىغا بەدىئى تون كىيىگۈزۈپ،خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان ئوبرازلار ئارقىلىق باشقىلاردا چوڭقۇرراق تەسىر قالدۇرۇشقا تىرىشقان.ئاپتۇرنىك بۇنداق تىرىشچانلىقى مۇئەسسىر قالمىغان.تارىختا بۇ داستاندىن ئىلھام ئىلىپ،نىزامى ئۇسلۇبىغا ئەگەشكەنلەر ئاز ئەمەس.ئوخشىمىغان تىللاردا يېزىلغان كۆپلىگەن نەزىرەلەر بۇنىك دەللىلىدۇر.

ياشىنىپ قالغان شائىر ئۆمرىنىك ئاخىرىدا يەنى 1200-يىلى ئۇزۇن يىللار كۆڭلىگە پۈكۈپ كەلگەن ئارزۇسىغا ئاساسەن،ئۆزخاھىشى بىلەن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن توغرىسىدىكى ئەسىرىنى يېزىشقا كىرىشىدۇ ۋەئۇنىڭغا« ئىسكەندەرنامە»دەپ نام قويۇپ،گەنجە ھاكىمى ئابۇبەكر بېشكىنغا(1191-1210-يىللارھۆكۈمرانلىق قىلغان)بىغشلايدۇ.ئىسكەندەر نىزامى گەنجەۋىدىن تەخمىنەن 1500يىل ئىلگىرى ياشىغان تارىخى شەخس بولۇپ،تاكى نىزامى دەۋرىگىچە غەرپتىمۇ شەرىقتىمۇ ئۇ توغۇرلۇق ناھايىتى كۆپ رىۋايەتلەر بارلىققا كەلگەن ئىدى.نىزامى ئۆز داستانىدا ئىسكەندەر ئوبرازىنى خۇددى ئۆزى ئەسكەرتىپ ئۆتكىنىدەك يېڭى بىر قىياپەتتە يارىتىدۇ.داستانىنىك مۇقەددىمسى ۋە نىزامىنىك خىزىر بىلەن بولغان سۆھبىتى قاتارلىق بۆلەكلەردىن نىزامى مەزكۇر داستانىنى ئەسلىدە ئۇچ قىسىمغا بۆلۈپ يېزىپ چىقىپ،ئۇلارغا ئايرىم-ئايرىم ھالدا «ئىستىلاھچى ئىسكەندەر»،«دانىشمەن ئىسكەندەر»ۋە «پەيغەمبەر ئىسكەندەر»دەپ نام قويۇشنى ئويلىغانلىقىنى بايقۇتۇلۇش تەس ئەمەس.لىكىن نىزامى پەقەت ئىككى قىسىملا يازالىغان ۋە ئىككىنچى قىسمىغا

ئۇچۇنچى قىسمىنىڭ مەزمۇنلىرى سىڭدۈرۈلگەن.ئۇنىڭ بىرىنچى قىسمى«شەرەفنامە»ۋە ئىككىنچى قىسمى«ئىقبالنامە»ۋە بەزىدە«خىرەدنامە»دەپ ئاتالغان.

داستاندا ئاپتۇر ئىسكەندەرنىڭ تۇغۇلۇپ تەربىيىلىنىشىدىن تارتىپ تاكى ئۇنىڭ ئۆلۈمگىچە بولغان سەرگۈزەشتىلىرىنى خىلى تولۇق تەسۋىرلەيدۇ.بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىككىنچى بۆلىكىدە نىزامىنىڭ پۈتۈن ئۆمرىدە توپلىغان پەلسەپىۋى ماتېرىياللىرى يېغىنچاقلانغان بولۇپ ،ئىسكەندەر ئوبرازى ئارقىلىق ئاپتۇر ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى مۇھاكىمىلىرىنى ئوتتۇرغا قويۇپ،ئۇنى بىر قاتار پەلسەپىۋى مەزمۇنلارغا ئىگە ھىكايىلەر ئارقىلىق روشەنلەشتۈرىدۇ.داستاندا يەنە ئاپتۇر ئاڭلىق خەلق رىئايە قىلىدىغان ئالىي تەرتىپ نەتىجىسىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان غايىۋى جەمئىەت توغرىسىدىكى ئارزۇسىنىمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ.

داستاندىكى ۋەقەلىكىلەر،مۇنازىرىلەردىن شۇنىڭدەك بىلىنىپ تۇرۇدىكى،نىزامى «ئىسكەندەرنامە»سى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ پۈتۈن پەلسەپىۋى بىلىملىرىنى،ئىجتىمائىي-ئەخلاقىي قارىشىنى سىستېمىلاشتۇرۇپ،بەدىئى ئوبرازلار ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرگەن.ھۆكۈمرانلارنىڭ بىلىملىك،ئادىل بولۇشى،ئۆزى ئۈچۈن ئەمەس بەلكى خەلق ئۈچۈن ياشىشى،جەمئىەتتە ئادالەتسىزلىكنىڭ يىلتىزى چوقۇم قۇرۇتۇلغان بولۇشى قاتارلىق تەشەببۇسلىرى ئەسەرنىڭ باشلىنىشىدىن ئاخىرىغىچە ياڭراپ تۇرىدۇ.شۇڭا تارىختا نىزامىنىڭ بۇ ئەسىرىمۇ زور تەسىرىگە ئىرىشىپ،ئۇنىڭغا ئاز بولمىغان نەزىرەلەر يېزىلغان.

نىزامى«خەمسە»سىدىكى داستانلارنىڭ ھەربىرى ئۆزئالدىغا شەرق خەلقلىرى ئەدەبىياتىدا يېڭى بىر رىكورد ئىدى.شۇڭا«خەمسە»بارلىققا كەلگەندىن كېيىن نىزامى بىلەن ئىجادىيەت ماھارىتىدە ئۇئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ،تۇرلۇك تېللاردا ئۇنىڭغا نەزىرە يازىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى.نىزامىدا بار تۇغما تالانت ۋە جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈش بەدىلىگە توپلىغان كەڭ دائىرىلىك بىلىم ھەر كىمگە نىسىپ بولمۇھەرمەيدىغانلىقى ئۈچۈن«خەمسە»چىلىكتە نىزامى يارىتقان رىكوردنى بۇزۇش ئۇنچە ئاسان ئىشى ئەمەس ئىدى.نەۋائىنىڭ«پەرھاد-شېرىن»داستانىنىڭ بېشىدىلا:

ئەمەس ئاسان بۇ مەيدان ئىچرە تۇرماق،

نىزامى پەنجىسىگە پەنجە ئۇرماق.

دېگەن مىسرالىرى بۇ پىكرىنى مەلۇم نۇقتىدىن تولۇقلايدۇ.پەقەت نىزامى «خەمسە»سىنىڭ ئاخىرقى داستانى«ئىسكەندەرنامە»يېزىلىپ،تەخمىنەن يۈز يىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ھىندىستاندىكى پارىس تىللىق ئەدەبىياتنىڭ يېرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى ئەمىر خۇسراۋ دېھلىۋى(1253-1325)نىزامى رىكورتىنى بۇزۇشقا جۈرئەت قىلالىدى.

ئەمىر خۇسراۋ دېھلىۋىنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى چىڭگىز ئىستىلاھسىنىڭ زۇلمى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىن ھىندىستانغا مۇھاجىر بولۇپ،شىمالىي ھىندىستاندا ئولتۇراقلاشقان تاجىكلاردىن ئىدى.خۇسراۋ دېھلىۋى زامانغا لايىق يېتەرلىك بىلىم ئالغاندىن كېيىن ھاياتىنىڭ تەڭدىن تولىسىنى خان ئوردىلىرىدا تۇرلۇك

ۋەزىپىلەر بىلەن ئۆتكۈزگەن.شائىر 40ياشتىن ئاشقاندا ئۆزىنىڭ ھەر جەھەتتىن پىشىپ يېتىلگەنلىكىنى ھىس قىلىپ،نىزامى بىلەن ئۇستۇنلۇك تالىشىشقا بەل باغلىغان.

خۇسراۋ دېھلىۋىنىڭ ‹‹خەمسە››سى تەرتىپ جەھەتتىن نىزامىنىڭكىدىن ئازراق پەرقلىنىدۇ.يەنى ئۇنىڭدا تۆتىنچى ۋەبەشىنچى داستانلارنىڭ ئورنى ئالماشتۇرلۇپ،بەشىنچى ئورۇنغا ‹‹ھەشت بىھشت››(سەككىز بىھشت)داستانى قويۇلغان.ئومومي سانى 18مىڭ بېيتكە يېقىن بولۇپ،3يىل مابەينىدە يېزىپ تاماملانغان‹‹خەمسە››دىكى ھەممە داستانلار شۇ زامانداكى ھۆكۈمرانى ئالائۇددىن خىلجىگە(1296-1316)بېغىشلانغان.

خۇسراۋ دېھلىۋىنىڭ ‹‹خەمسە››سىدىكى تۇنجى داستانى ‹‹مەتلەئۇل-ئەنۋار››(نۇرلارچىقىش ئورنى) 1299-يىلى نىزامىنىڭ ‹‹مەخزەنۇل-ئەسرار››نىڭ ئوخشاش ۋەزىندە نەزىرە قىلىنغان بولۇپ،3310 بېيتنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ.شەكىل جەھەتتىن بۇئىككى داستاندا ئالاھىدە پەرق كۆرۈلمەيدۇ.‹‹ مەتلەئۇل-ئەنۋار››دابىلىم تەرغىپ قىلىنىپ،جاھىللىق سۆكىلىدۇ. قانائەت، ئىنساپ، ساخاۋەت، ۋاپادارلىق، ياشلىق دەۋرىنى قەدىرلەش قاتارلىق ئىسل ئىنسانىي پەزىلەتلەر مەدھىيىلىنىپ، ئاچكۆزلۈك، پىخسىقلىق، ھورۇنلۇق، ۋاپاسىزلىق قاتارلىق يامان ئىللەتلەر قاتتىق قامچىلىنىدۇ. شۇنداقلا ئاپتۇر ئىسلام دىنىدىكى بەش پەرىز، غەزاۋەت ۋە غەنىمەت قاتارلىق مەسىللەرنىمۇ تەكىتلەپ ئۆتىدۇ.

خۇسراۋ دېھلىۋىنىڭ مەزكۇرداستانىدا ئىپادىلەنگەن پەلسەپىۋى،ئىجتىمائى ۋە ئەخلاقى قارىشىدا نىزامىگە سلىشتۇرغاندا خىلىلا كۆپ پەرقلەر بولسىمۇ،ئەمما بىزماقالىمىزنىڭ ھەجمىنى نەزەرگە ئىلىپ،بۇلار توغرىسىدا پىكىر يۈرگۈزۈشنى راۋا كۆرمىدۇق.

خۇسراۋ دېھلىۋى ‹‹خەمسە››سىدىكى ئىككىنچى داستان‹‹شېرىن ۋەخۇسراۋ››بولۇپ، ۋەزىن جەھەتتىن قالغان داستانلىرىغا ئوخشاشلا نىزامى داستانلىرىدىن پەرقلەنمەيدۇ.1299-يىلى يېزىلغان ۋە4124بېيتنى ئۆزئىچىگە ئالغان بۇ داستاندا ئاپتور نىزامى داستانىدىكى سۈژېتلارغا ئاساسي جەھەتتىن رېئايە قىلغان بولسىمۇ،لىكىن ئۇنىڭدىكى بەزى ئارتۇقچە دەپ قارىغان ئېپىزوتلارنى چىقىرۋېتىپ،يېڭى ئېپىزوتلارنى قوشقان.بۇ داستانلار ئارىسىدىكى گەۋدىلىك پەرق قەھرىمانلارنىڭ خاراكتېرىدە بولۇپ،نىزامى شېرىننى ئاساسي قەھرىمان سۈپىتىدە مەركىزى ئورۇنغا قويۇپ تەسۋىرلىسە ،خۇسراۋ دېھلىۋى خۇسراۋنى ئاساسلىق ئورۇنغا قويۇپ،ۋەقەلىكىلەر جەريانىدىكى بارلىق ئىشلارنى خۇسراۋنىڭ تەشەببۇسى بىلەن باغلاشتۇرۇپ،ئۇنى ئاكتىۋال قىلىپ كۆرسىتىدۇ.شۇنداقتىمۇ ئوقۇرمەنلەرنىڭ خۇسراۋ دېھلىۋىنىڭ شاھ توغرىسىدكى قاراشلىرىدا زىددىيەتنىڭ مەۋجۇتلىقىنى ھىس قىلىشى تەسكە چۈشمەيدۇ.خۇسراۋ دېھلىۋى ‹‹ئادىل شاھ››ۋە‹‹زالىم شاھ››توغرىسىدكى ئەقىدىلىرىنى يالغۇزلا خۇسراۋ ئوبرازى ئارقىلىق ئىپادىلەشكە ئۇرۇنغان.نەتىجىدە بۇ ئوبراز خاراكتىر جەھەتتىن زىددىيەتلىك ۋە ئۆزگىرىشچان بولۇپ قالغان.بۇنىڭغا ئاز بولمىغان مىساللارنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

«مەجنۇن ۋەلەيلى»خۇسراۋ دېھلىۋى«خەمسە»سىدىكى ئۇچىنچى داستانى بولۇپ،1299-يىلى يېزىلغان.2660بېيتتىن ئۆزئىچىگە ئالىدۇ.داستاندىكى ۋەقەلىك نىزامىنىڭ شۇ ناملىق داستانىدىكى ۋەقەلىكىنى ئاساس قىلسىمۇ،لىكىن ئاپتۇر ۋەقەلىكىنىڭ دائىرىسىنى تارايتىپ،بەزى ئۆزگەرتىشلەرنى كىرگۈزۈىدۇ.داستاندىكى لەيلى ئوبرازى مەجنۇننىڭكىگە قارىغاندا پائالراق.خىلى كۆپ ئىشلاردا لەيلىنىڭ تەشەببۇسكارلىقى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلغان.

داستانداكۆپلىگەن يارەمچى پېرسۇناژلارقىسقارتىلغان بولسىمۇ،لىكىن خۇسراۋدېھلىۋى ئىككى خىل ئاتا-ئانا،يەنى ھەممە ئىشتا پەرزەنتلەرنىڭ رايىغا باقىدىغان ئاتا-ئانىلار بىلەن،پەرزەنتلەرنىڭ ئورۇنلۇق تەلەپلىرىگىمۇ چات كىرىۋالىدىغان،ئۇنى ئىناۋەتكە ئالمايدىغان ئاتا-ئانىلارنىڭ ئوبرازىغا ئەھمىيەت بىرىشنى ئۇنتۇپ قالمىغان.بۇداستاننىڭ تەرىبىۋى ئەھمىيىتىنى ساقلاپ قىلىشتا ياخشى رول ئوينىغان.ئەپسۇسكى،خۇسراۋدېھلىۋىمۇخۇددى نىزامىگە ئوخشاشلا ئۇچىنچى خىل ئاتا-ئانائوبرازىنى يارىتىشقا ئەھمىيەت بەرمىگەن.قانداقلا بولمىسۇن،خۇسراۋدېھلىۋىنىڭ كەڭ دائىرلىك بىلىمى ۋە مول تۇرمۇش تەجرىبىسى ئىنسانلارنىڭ روھى دۇنياسىدىكى داۋالغۇشلارنى،زىددىيەتلەرنى ھاياتى مىساللار ئارقىلىق توغرا شەرھلەپ،توغرا بىر تەرەپ قىلىشقا ئىمكانىيەت بەرگەن.ئەسەرنىڭ تىلى راۋان،بايان ۋە تەسۋىر ۋاستىلىرىنىڭ خىلمۇخىللىقى،تەبىئەت تەسۋىرلىرىدىن ئاپتورنىڭ ئىجادىيەتتە زور تالانىتقا ئىگە ئىككەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

نىزامى«خەمسە»سىدىكى بەشىنچى داستان«ئىسكەندەرنامە»گە يېزىلغان نەزىرىسى «ئائىنەيى ئىسكەندەرى»(ئىسكەندەر ئەينىكى)نى خۇسراۋدېھلىۋى ئۆز«خەمسە»سىدە تۆتىنجى ئورۇنغا قويغان بولۇپ،4450بېيتتىن ئۆزئىچىگە ئالىدىغان بۇ داستانىنى1300-يىلى يېزىپ تاماملىغان .

خۇسراۋدېھلىۋى مەزكۇر داستانىنى نىزامى بىلەن ئوخشاش شەكىل،ئوخشاش ۋەزىندە يازغان بولسىمۇ،ئەمما داستانىنى قىسمىلارغا بۆلمەي،ئىسكەندەرنىڭ ھاياتى ۋەئىش-ئىزلىرىنى تەدرىجى بايان قىلىدۇ.خۇسراۋدېھلىۋى داستاندا ئىسكەندەرگە ئائىت ۋەقەلەر تارىخى چىنلىقتىن خىلىلا يىراقلىشىپ،قويۇق رېئالىيەت تۇسىنى ئالىدۇ.ھەتتا خۇسراۋدېھلىۋى ئۆزدىنىي كۆزقاراشلىرىغا ئاساسەن،ئىسكەندەرنى دىن سۆيەر،تەقۋادار،تەقدىرپەرەس شاھ قىلىپ كۆرسىتىدۇ.ئەرەستۇ قاتارلىق يۇنان پەيلاسوپلىرىغىمۇئىسلام تونۇنى كىيىگۈزۈپ،ئۇلارنىڭ مۇنازىرە تېمىلىرىنى ئوتتۇرا ئەسىرئىسلام پەلسەپىسى كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان مەسىلەرگە يۆتكەيدۇ.بەزىدە تەبىئى پەن ئىلىمگەقارشى شۇئارلارنىمۇ ئارىلاشتۇرىدۇ.بۇنىڭدىن ئاپتۇرنىڭ ئۇزاق تارىختىن داۋاملىشىپ كىلىۋاتقان ئىسكەندەر توغرىسىدىكى رېئالىيەت ۋە تارىخى ۋەقەلىكلەرنى ئۆززامانى ۋە مەدەنىي مۇھىتىغا يېقىنلاشتۇرۇش ،ماسلاشتۇرۇشقا خىلى زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرىۋىلىش تەس ئەمەس.قانداق بولىشىدىن قەتئىنەزەر مەزكۇر داستان ئۆز ۋاقتىدا زور تەسىر قوزغاپ قىزغىن ئالقىشقا سازاۋەر بولغان.

«ھەشت بېھىشت» (سەككىزبېھىشت) خۇسراۋدېھلىۋى«خەمسە»سىدىكى ئاخىرقى داستان بولۇپ،1301

ـيىلى يىزىلغان ۋە 3352بىيىتنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ.داستاندا ئاپتور گەرچە ‹‹ھەشت بېھىشت›› بىلەن‹‹ھەفت پەيكەر››دىكى كۆپلىگەن ۋەقەلىكىلەرنى ئۆزگەرتىپ،ئۇنىڭ جازىسىنى يېڭىدىن قۇرۇپ چىققان.بۇ ئىككى داستاندىكى يەتتە گۈزەل بەھرامغا سۆزلەيدىغان ھېكايىلەرمۇ ئوخشىمايدۇ. شائىرنىڭ دىققىتىنى يەتتە گۈزەل جايلاشقان يەتتەخىل رەڭدە ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان قەسىرگە قارىتىلغان بولۇپ،بەھرامنىڭ سىياسىي پالىيىتى ۋە دۆلەت ئىشلىرىدىكى مەۋقەسى ئانچە ئىتىبارغا ئىلىنمىغان ۋە ئۇيغۇرلار ئادىل شاھ سۈپىتىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن. شۇنداقتىمۇ ئاپتور پادىشاھلارغا ئادىل بولۇشنى،ئىنساپ بىلەن دۆلەت باشقۇرۇشنى تەكىتلەپ تۇرىدۇ. داستاندىكى ھېكايىلەر خەلىق تۇرمۇشىغا خىلىلا يېقىن.ئۇلاردىن ئاپتورنىڭ پەلسەپىۋى-ئىجتىمائى قاراشلىرىنى بايقىۋېلىش تەس ئەمەس.

ئومومىي جەھەتتىن ئالغاندا،خۇسراۋدېھلىۋىنىڭ‹‹خەمسە››سى نىزامىنىڭ‹‹خەمسە››سىگەنەزىرە يىزىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنلىكى ئۈچۈن،ئۇلار ئوتتۇرىسىدىناھايىتى كۆپ ئورتاقلىقنىڭ بولۇشىغا قارىماي،سۆزىت ۋە داستانلار قۇرۇلمىسىدا،مەسىلەرنى ھەل قىلىش جەھەتتە،پىرسۇناژلارنىڭ خاراكتېرى جەھەتتە ئۆزگىچىلىكلەرمۇ ئاز ئەمەس.خۇسراۋدېھلىۋىنىڭ ئەسەرلىرى نىزامىنىڭكىگە قارىغاندا تىلى خەلق تىلىغا يېقىنراق.قۇرۇلمىسى ئاددىي.ساۋادى بارھەرقانداق كىشى ئاسانلاچۈشىنىپ كېتەلەيدۇ. بۇئىككى ‹‹خەمسە››نىڭ قايىسىسىنىڭ بەدىئى جەھەتتە ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقى توغرىسىدائوتتۇرا ئەسىردىلا مۇنازىرە قوزغالغانىدى.كۆپ ساندىكى تەتقىقاتچىلاربەدىئى جەھەتتە خۇسراۋدېھلىۋىنىڭ ‹‹خەمسە››سى نىزامىنىڭكىگە يېتەلمىگەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ.ئاكادېمىك ئابدۇلغەنى مىرزايېۋنىڭ پىكرىچە:‹‹ئەمىرخۇسراۋ ئۆز خەمسەسىنى ئىككى يىل مابەينىدە يېزىپ پۈتتۈرگەن ۋەئۇنىڭدىكى ‹مەتلەئۈل-ئەنۋار›داستانىنى بولسا ئىككى ھەپتىدە يېزىپ بولغان.بۇنىڭ ئۆزى ئاپتورنىڭ ئىجادىيەتتە پەۋقۇلاددە تالانتقا ئىگە ئىكەنلىكىنىڭ دەلىلىدۇر.دەرۋەقە،ئىككى يىلدا يېزىلغان بىر ئەسەرنى تەخمىنەن يېرىم ئەسىردە يېزىلغان ئەسەر بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولمايدۇ.›› خۇسراۋدېھلىۋى ۋاراسلىق ۋە يېڭىلىق يارىتىش پىرىنسىپلىرى ئاساسىدا ئۆزداستانلىرىنى ئىجاد قىلىپ بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى-ئىجتىمائىي ۋە ئەخلاقى قاراشلىرىنى ئىپادىلىگەن. ئۇزاق تارىخ شۇنى ئىسپاتلىدىكى، خۇسراۋدېھلىۋىنىڭ ‹‹خەمسە››سى نىزامى‹‹خەمسە››سىگە يېزىلغان تۇنجى ۋە ئەڭ ياخشى نەزىرىدۇر. ئابدۇراخمان جامىمۇ ئۆزىنىڭ ‹‹باھارىستان›› ناملىق ئەسىرىدە: ‹‹نىزامى ‹خەمسە›سىگە خۇسراۋدېھلىۋىدىن ياخشىراق جاۋاپ يازالىغان شائىر يوق››دەپ يازىدۇ.نىزامى ‹‹خەمسە››چىلىككە ئاساس سالغان بولسا، خۇسراۋدېھلىۋى ‹‹خەمسە››چىلىكتە نەزىرە يېزىشقا ئاساس سالدى.كېيىنچە يېزىلغان ‹‹خەمسە››لەرنىڭ ھەممىسى خۇسراۋ دېھلىۋى ‹‹خەمسە››سى ئارقىلىق ئىجاد قىلىندى.شۇڭا خۇسرادېھلىۋىنىڭ‹‹خەمسە››چىلىك ئەنئەنىسىدىكى تۆھپىسى ۋە ئورنى نىزامىنىڭكىدىن قىلىشمايدۇ.

«خەمسە»چىلىك 15-ئەسىردە ئابدۇراخمان جامىنىڭ ئىجادىيىتىدە يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.جامى «خەمسە»ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش ھەققىدە توختالغاندا نىزامى ۋە خۇسراۋدېھلىۋى «خەمسە»لىرىنىڭ سۆز جەھەتتىن كونىراپ،ئۆزلەزىتىنى يوقاتقانلىقىنى، شۇڭا «خەمسە»نى زامان روھىغا ماسلاشتۇرۇش نىيىتىدە قولغا قەلەم ئالغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ.

ئابدۇراخمان جامى ئاۋۋال بەش داستان يىزىپ،ئۇنى«خەمسە»دەپ ئاتايدۇ.كەينىدىنلا يەنە ئىككى داستان قوشۇپ ئۇنىڭغا «ھەفت ئەۋرەڭ»(يەتتە يۇلتۇز)دەپ نام قويىدۇ.بۇ ئەمەلىيەتتە جامىنىڭ ئەنئەنىۋى «خەمسە»چىلىك قىلىپىنى بۇزۇشى ۋەشۇئاساستا يېڭى رېكورت يارىتىشى ئىدى.جامىنىڭ «ھەفت ئەۋرەڭ»ى تۆۋەندىكى تەرتىپتە تۈزۈلگەن.

«سلسلە تۇز-زەھاب» (ئالتۇن زەنجىرلەر) «ھەفت ئەۋرەڭ»دىكى تۇنجى داستان. 1468-1485-يىللار ئارىلىقىدا يىزىلغان بۇ داستان جامى «خەمسە»سىدىكى ھەجمى ئەڭ چوڭ داستان بولۇپ،6200بېيتنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ.داستان سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا(1438-1506)گە بېغىشلانغان.داستاندا بىر يۇرۇش ۋەقەلىك يوق.ئۇنىڭ بىرىنجى قىسمىدا ئاپتۇر دىنىي مەسىلەر،تەسەۋۋۇپ،ئەخلاق،ئىسلام كەلامىزىم پەلسەپىسى،شەرىئەت،ئايەت،ھەدىس قاتارلىقلارنى شەرھىلەپ ئۆتىدۇ.ئاپتۇر يەنە تەقدىر،ئالەمنىڭ قەدىمىيلىكى،پەيغەمبەر،ئىمامەت قاتارلىق مەسىلەر ئۈستىدىمۇ ئۆزقارىشىنى ئىپادىلەيدۇ.داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمى ئىلاھى ئىشق ۋە مەشھۇرسوفىلارنىڭ ھاياتىغا بېغىشلانغان بولۇپ،ئۇنىڭدا ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەشھۇر سوفىلاردىن بايەزىدى بەستامى،شەمس تەبرىزى،ئەۋھەدىن كىرمانى قاتارلىقلارنىڭ ھاياتى-پالىيىتى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىدۇ.داستاننىڭ ئۈچىنچى قىسمى دۆلەت سىياسىتى،دۆلەت تۈزۈلمىسى،ئىجتىمائى ئادالەت،ھاكىملارغا نەسىھەت قاتارلىق جەمئىيەت مەسىلىرىگە بېغىشلانغان.ئاپتۇر ئۆزئۆز-قاراشلىرىنى يالىڭاچ ئەمەس بەلكى قىسقا ھېكايىلەر،ئىبرەتلىك سۆزلەر ئارقىلىق خىلى تەسىرلىك ئىپادىلەيدۇ.داستان خەفتە بەھرىنىڭ مۇسەددەسى مەقسۇر شەكلىدە يىزىلغان بولۇپ،ئاپتۇر نىزامى ئەرۇزىنىڭ «چاھار مەقالا»(تۆت ماقالە)نامىلىق ئەسىرىدىن پايدىلانغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ.

«سەلامان ۋە ئەبسال»«ھەفت ئەۋرەڭ»دە ئىككىنچى ئورۇنغا قويۇلغان بولۇپ،رەمەل ۋەزىنىنىڭ مۇسەددەسى مەقسۇر شەكلىدە يىزىلغان.جەمئى1110بېيىت،1481-يىلى سۇلتان يەقۇب تۈركمەنىگە بېغىشلانغان.داستاننىڭ ۋەقەلىكى ئىبن سىنا«ئىشارەت»نامىلىق ئەسىرىدە خاتىرلەپ قالدۇرغان قەدىمى يۇنان ئەپسانىسى ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ،شاھزادە سەلامان بىلەن ئۇنىڭدىن ياش جەھەتتە خىلىلا چوڭ بولغان ئەبسالنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىسى ھېكايە قىلىنىدۇ.ئاپتۇر سوفىزمچىلارنىڭ ئىلاھى ئىشق توغرىسىدىكى بىر قاتار پەلسەپىۋى تەلىماتلىرىنى داستانغا باشتىن-ئاياغ سىڭدۈرۈپ،بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ پانىي ۋە باقى دۇنيا توغرىسىدىكى كۆزقاراشلىرىنى بەدىئى ئوبرازلار ئارقىلىق

ئىپادىلەيدۇ.داستاندىكى ئاجايىپ-غارايىپ ھىكايىلەر،سىموۋوللۇق مەنىلار داستاننى رىئالىزىمدىن خىلىلا يىراقلاشتۇرۇپ،رومانتىك تۈس بەرگەن بولسىمۇ،ئەمما ئىجتىمائى مەسىلەر ئۇنىڭدا يەنىلا ئوبىيېكتىپ ھالدا يورۇتۇپ بىرىلگەن.

«تۇھفەتۇل-ئەھرار» «ھەفت ئەۋرەڭ» دىكى ئۇچىنچى داستان بولۇپ، 1481-يىلى نىزامى گەنجەۋىنىڭ «مەخزەنۇل-ئەسرار»ى بىلەن خۇسراۋ دېھلىۋىنىڭ «مەتلەئۇل،ئەنۋار»غا نەزىرە قىلىنغان.شەكىل ۋە قۇرۇلما جەھەتتىن يۇقىرىدىكى ئەسەر بىلەن ئوخشاش.1707بېيتتىن ئۆزئىچىگە ئالىدۇ.

مەزكۇر داستاندا ئاپتۇر ئاساسەن ئىرپان مەسىللىرى،شەيخلەرنىڭ قىلغان-ئەتكەنلىرى، سوفىزىمچىلار، دىنىي پىشۋالار ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىدۇ.شۇنىڭ بىلەن بىرگەبىرقاتار قىسقا ھىكايىلەردە ئاپتۇر ئەدەپ ۋە ئەخلاق،راستچىللىق ۋە ھالالكارلىق،پاكلىق،ھايا قاتارلىق ئىجتىمائى مەسىلەرنى بايان قىلىپ،باشقىلارنى توغرا يولغا دەۋەت قىلىدۇ.بىر ئۇچۇم سۆز-ھەرىكىتى ئوخشىمايدىغان شەيخ ۋە ۋائىزلارنى قاتتىق قامچىلايدۇ.داستاندا ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام پەلسەپىسى ۋە دىنىي تەرغىباتلىرى زامانغا لايىقلاشتۇرۇلغان.شۇڭا مەزكۇر داستان 15-ئەسىردىكى شەرق خەلقلىرىنىڭ ئىدىئولوگىيىسىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

«ھەفت ئەۋرەڭ»دىكى تۆتىنچى داستان «سۇبھەتۇل-ئەبرار»(ياخشى كىشىلەر دانىلىرى)بولۇپ،قىرىق باپقا بۆلۈنگەن.ھەربىر باپ ئۆزئالدىغا مۇستەقىل مەزمۇنغا ئىگە.ئاپتۇر ئۆزىكۆزقاراشلىرىنى ئىپادىلەشتە يەنىلا قىسقا ھىكايىلەردىن پايدىلانغان.مەزكۇر داستان 1482-يىلى ھەزەج بەھرىنىڭ مۇسەددەسى ئەخرەبۇ مەقبۇزۇ مەقسۇر شەكلىدە يېزىلغان ۋە سۇلتان ھۇسەيىن بايقاراغا تەقدىم قىلىنغان.

«سۇبھەتۇل-ئەبرار»مۇ ئىرفان مەسىللىرى،تەسەۋۋۇپ ۋە ئەخلاق تېمىسىگە بېغىشلانغان.جامى مەزكۇر ئەسەردە زالىملىق،كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت،تەسەۋۋۇپ ۋەسوفىچىلىقنىڭ ماھىيىتى،ئىرادە ۋە ئىتتىقاد،پەرھىز،ھالال مېھنەت،قانائەت ۋە ئاچكۆزلۈك ،باتۇرلۇق،ۋاپادارلىق،مۇھەببەت،دۆلەت باشقۇرۇش،ئادالەت،شاھ ۋەپۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت،ھۇنەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كۆپلىگەن ئىجتىمائىي مەسىلەر ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ،ئۆز زامانىسىدىكى شاھلارنى ئادالەت،ھەققانىيەتكە ئۇندەيدۇ.پايدا كۆزلەپ سوفى قىياپىتىگە كىرىۋالغان ئالدامچىلارنى قاتتىق قامچىلايدۇ. ئاددى خەلقنىڭ جەمئىيەتنىڭ ھاكىمىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ ئاساسىي ئىككەنلىكىنى ئەمەلدارلارنىڭ ئۇلارغا زۇلۇم سلىشى بىلەن ئاخىرلىشىدىغانلىقنى ئىنىق جاكارلايدۇ.مەزكۇر داستان ئەينى ۋاقىتتا پەقەت تەسەۋۋۇپ ئەھلى ئارىسىدىلا ئەمەس بەلكى كەڭ خەلق ئارىسىدىمۇ ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر قوزغىغان.

جامى ئۆزدەۋرىدە خۇسراۋ ۋە شېرىن قىسسىلىرىنىڭ كونىراپ قالغانلىقنى ئەسكەرتىپ،نىزامى ۋەخۇسراۋدېھلىۋىنىڭ شۇ تېمىدىكى داستانلىرىغا نەزىرە قىلىپ،«يۈسۈپ ۋە زۇلەيخا»داستانىنى يازىدۇ

ۋەئۇنى«ھەفت ئەۋرەڭ»دە بەشىنچى ئورۇنغا قويىدۇ.داستان 1483-يىلى ھەرىج بەھرىنىڭ مۇسەددەسى مەقسۇر شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ،4000بېيتتىن ئۆزئىچىگە ئالىدۇ ۋە بۇ ئەسەرمۇ سۇلتان ھۈسەيىن بايقاراغا تەقدىم قىلىنغان.داستاندىكى ۋەقەلىك«تەۋارات»دىن قۇرئانغا كىرگۈزۈلگەن«يۇسۇپ»سۈرىسى(12-سۈرە)ئاساسىغا قۇرۇلغان.

داستاندا باش قەھرىماندىن سىرت خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان نۇرغۇن پېرسۇناژلار بار.ۋەقەلىكى ئەگرى-توقاي ۋە ناھايىتى مۇرەككەپ،ئۇنىڭدا پاك مۇھەببەت،ساداقەت،تۇرمۇشتىكى ياخشىلىق ۋە يامانلىق،ئىسسىق-سوغۇق،ھاياتنىڭ بوران-چاپقۇنلىرى ناھايىتى يۇقىرى شېئىرىي سەنئەتتە ماھىرلىق بىلەن تەسۋىرلەنگەنلىكتىن،ئۇقۇرمەنلەر كۆڭلىنى ھاياجانغا سېلىپ،ئۇلارنى مەنىۋى جەھەتتىن پاكلىققا يېتەكلەيدۇ.شۇڭا جامىنىڭ مەزكۇر داستانى ناھايىتى زور ئىجتىمائى تەسىرگە ئىگە بولغان ۋە«كونا قەبرىگاھدا پارلاپ تۇرغان نۇرلۇق شام»دەپ ئاتالغان.داستان جامىنىڭ ئەلشىر نەۋائى توغرىسىدىكى بايانلىرى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.

«ھەفت ئەۋرەڭ»دىكى ئالتىنچى داستان«لەيلى ۋە مەجنۇن»بۇلۇپ،1484-يىلى نىزامى ۋە خۇسراۋدېھلىۋىنىڭ ئوخشاش نامىدىكى داستانلىرىغا نەزىرە قىلىنغان،ۋەزىندە پەرىقلەنمەيدۇ.3860بېيتتىن ئۆزئىچىگە ئالىدۇ.داستاننىڭ بىشىدىلا جامى نىزامى ۋە خۇسراۋدېھلىۋى داستانلىرىنىڭ ئۆزلەزىتىنى يوقاتقانلىقىنى ۋە ئۇلارغا يېڭى ھايات بېغىشلاش ۋە زامانىنىڭ تەلىپىگە ماسلاشتۇرۇش لازىم بولۇپ قالغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ.ئەمەلىيەتتىمۇ جامى ئۆز داستانىدا ئالدىنقىلارنىڭ ۋەقەلىك جازىسىنى ساقلاش ئاساسىدا نۇرغۇن يېڭىلىقلارنى كىرگۈزىدۇ.لەيلىنىڭ مەككىگە قىلغان سەپىرى،مەجنۇننىڭ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ھەجگە بېرىشى،مەجنۇننىڭ قوي تىرىسىنى كېيىۋىلىپ لەيلى بىلەن ئۇچرىشىشى قاتارلىق بىر قاتار ئىپىزوتلار بۇنىڭ دەللىلدۇر.مۇنداقچە ئېيتقاندا،جامىنىڭ «لەيلى ۋە مەجنۇن »ى نىزامى ۋە دېھلىۋىنىڭ شۇ نامىلىق داستانلىرى بىلەن ئورتاق ۋەزىن،ئورتاق مەزمۇن،ئورتاق نام قاتارلىقلارغا ئىگە»بولسىمۇ،جامىنىڭ داستانى ئۆزئالدىغا«شۇنداق مۇستەقىللىققا ئىگىكى،ئۇلارنىڭ ئوخشاش نامى بولمىغان بولسا نىزامى داستانى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتسىزمۇ پەرقلەندۇرگىلى بولماس ئىدى»شۇڭا جامىنىڭ مەزكۇر داستانى ئۆزىگە خاس تەسىرگە ئىگە بولۇپ،كۆپلىگەن نەزىرىچىلەرگە ئۆرنەك بولغان.

«ھەفت ئەۋرەڭ»دىكى ئاخىرقى داستان «خىرەدنامەيى ئىسكەندەرى»بولۇپ،1484-يىلى يېزىلىپ،سۇلتان ھۈسەيىن بايقاراغا تەقدىم قىلىنغان.داستان2315بېيتتىن ئىبارەت.ئاپتۇر مەزكۇر ئەسەرنى نىزامى ۋە خۇسراۋدېھلىۋى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن«ئىسكەندەرنامە»لىرىگە نەزىرە قىلغانلىقىنى،ئەمما ئىسكەندەرگە ئائىت ۋەقەلىكەرگە ئۆززامانىسىنىڭ يېڭى تونۇنى كىيگۈزگەنلىكىنى ئەسكەرتىدۇ.دەرۋەقە،جامىنىڭ مەزكۇر داستانىدا ئىنسانىيەتنىڭ ئەقىل-پاراسىتى،ئادالەت ۋە ھەقىقەتنى كۆيلەش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.داستاندا ئىسكەندەر ئوبرازى ئۇنىڭ ئەسلىدىكى ھەقىقى تارىخىدىن يىراقلاشتۇرۇلغان ھالدا، ئىستىلاھگەرشاھ سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى ئەقىل-پاراسەتلىك، مەرىپەتپەرۋەر،

ئادىل، پۇقراسۆيەر قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ.جامى خىيالى ئىسكەندەرنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق بىرقاتار پەلسەپىۋى ۋە تەربىيۋى-ئەخلاقى مەسىلەرنى گۈمانىستىك نۇقتىئىنەزەردىن شەرھلەپ،پۈتۈن جەمئىيەت ئاھالىسى باراۋەر بولغان،زۇلۇمدىن خالىي،باي-كەمبەغەل،شاھ-گادايلار پەرقى بولمىغان ئىدىيال جەمئىيەت كارتىنىسىنى سىزىپ چىقىدۇ.

يېغىپ ئېيتقاندا،جامى ‹‹خەمسە››ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇپلا قالماستىن،بەلكى يېڭى‹‹ھەفت ئەۋرەڭ››ئەنئەنىسىنى بارلىققا كەلتۈردى.بۇنىڭدىن باشقا‹‹خەمسە››چىلىكىنىڭ تەركىبىگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ،‹‹خۇسراۋ-شىرىن››داستانىنىڭ ئورنىغا‹‹سەلامان ۋە ئەبسال››،‹‹ھەفت بەھشت››نىڭ ئورنىغا‹‹يۈسۈپ ۋەزۇلەيخا››نى ئالماشتۇردى.شۇنىڭ بىلەن بىرگە رومانتىك ئىشقى ئەپسانىلەرنىڭ مەزمۇنىغا دىنىي پەلسەپىۋى ئۇقۇملارنى سىڭدۈرۈپ،ئۇلارنىڭ ماھىيىتىنى ئۆزگەرتمىگەن ماسلاشتۇردى.جامىنىڭ ئىجادىيىتىدە ‹‹خەمسە›› چىلىك ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتكەن ئىدى.شۇڭا نەۋائى‹‹پارس تىللىق ئەدەبىياتتا جامىدىن كېيىن خەمسەچىلىكتە ئۆز ماھارىتىنى سىناپكۆرۈشكە رىغبەت قىلىدىغانلارنىڭ ئەمدى چىقىشى ناتايىن››دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

‹‹خەمسە››چىلىك ئەنئەنىسى 15-ئەسىردە ئۇيغۇر-ئۆزبېك كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يېرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان ئەلىشىرنەۋائىنىڭ ۋارىسلىقى بىلەن تۈركىي تىللىق ئەدەبىياتقا كۆچتى. نەۋائىنىڭ ‹‹خەمسە››سى جەمئىي 27000 بېيىتتىن ئىبارەت بولۇپ،1483-1485-يىللىرى ئارىلىقىدا يېزىلغان ۋە تۆۋەندىكى داستانلارنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ:‹‹ھەيراتۈل-ئەبرار››(ياخشىلار ھەيرانلىقى)64 باپتىن ئىبارەت(ئاساسىي قىسمى20ماقالە)بولۇپ،ئۇنىڭدا ئاپتۇرنىڭ ئىجتىمائى،سىياسىي،ئەخلاقىي ۋەپەلسەپىۋى كۆزقاراشلىرى بەدىئى شەكلىدە ئىپادىلەنگەن.ئاپتۇرنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئاساسەن ئوبېيكتىپ مەۋجۇدىيەت ۋە ئىلاھىيەت،دىن ھەم تەسەۋۋۇپ مەسىللىرىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئىپادىلىنىدۇ. ھالال ياشاش،ساداقەت،تەلىم-تەربىيە، جىسمانىي مەھنەت ۋە ئۇنى قەدىرلەش قاتارلىقلارمۇ نەۋائىي مەزكۇر داستاندا ئەڭ كۆپ كۆڭۈل بۆلگەن ئىجتىمائىي مەسىلىدۇر.نەۋائىي ھەم دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقان ۋە ئاددى خەلقنىڭ تۇرمۇشى بىلەن بىۋاستە تونۇشقان بولغانلىقى ئۈچۈن، ھۆكۈمرانلارنىڭ رەزىللىكى،شەخسىيەتچىلىكى ۋە رەھىمسىزلىكى قاتارلىقلارنى قانچىلىك قامچىلىغان بولسا،ئاددى خەلقتە بولغان كۆيۈمچانلىق ۋە مۇھەببەت شۇنچە كۈچلۈك ئىپادىلەنگەن.داستاندا مەنتىقلىق مۇھاكىمە بىلەن بەدىئى تەسۋىر ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن.داستان ئالدىنقىلارغا نەزىرە قىلىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ،نۇرغۇن ئۆزگىچىلىكلىرى بىلەن ئۇلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

«پەرھات ۋە شېرىن»نەۋائىي«خەمسە»سىدىكى ئىككىنچى داستان بولۇپ،ئالدىنقىلارنىڭ ئوخشاش ماۋزۇدىكى داستانلىرىغا نەزىرە قىلىنغان.سۆيگۈ ۋە ساداقەت،مېھنەت ۋەئىجادكارلىق كۈيلەنگەن بۇ داستان نەۋائىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسەرلىرىدىن بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.ئۇنىڭدا نەۋائىي ئەسلى شاھلار نەسەبىدىن بولغان پەرھاتنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇپ،بارلىق ۋۇجۇدى بىلەن خەلق ئۈچۈن ئىشلەيدىغان،مۇھەببەتكە سادىق،جاپادىن قورقمايدىغان،باتۇر،ھەققەت ئۈچۈن كۆرەشكۈچى،ئىسىل ئەخلاقىي-پەزىلەتلەرگە ئىگە ئالىيجاناپ شەخس سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ. نەۋائىنىڭ بۇ ئىدىيىل قەھرىمانى ئاخىردا يەنىلا زالىم شاھلارنىڭ قولىدا ھالاك بولىدۇ.نەۋائىنىڭ مەزكۇر داستانىدىكى تۆھپىسى ئالدىنقىلار ئانچە كۆڭۈل بۆلمىگەن پەرھات ئوبرازىنى رېئالىستىك ۋە رومانتىك دېتاللار بىلەن بېيىتىپ،ئۇنى مەركىزى ئورۇنغا قويۇپ تەسۋىرلىگەنلىگىدىلا ئەمەس،بەلكى ئۆزى بىۋاستە ھىس قىلغان جەمئىەتكىسەللىكلىرىنى توغرا ئەكىس ئەتتۈرۈپ،ئۇنىڭ ماھىيىتىنى ئىچىپ بېرەلىگەنلىكىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ.شۇڭا داستاننىڭ كېينكىلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى زور بولۇپ،تۈركي تىللىق ئەدەبىياتتا ئاز بولمىغان نەزىرىلەرنىڭ يېزىلىشىغا تۈرتكە بولغان.

«لەيلى ۋە مەجنۇن»نەۋائىي«خەمسە»سىدىكى ئۈچىنچى داستان بولۇپ،ناھايىتى يۇقىرى شۆھرەتتە يېزىلغان.ئۇنىڭدا نىزامى قاتارلىق«خەمسە»چىلەرنىڭ ئوخشاش نامىدىكى داستانلىرىنىڭ ۋەقەلىك لىنىيىسى ساقلاپ قىلىنغان بولسىمۇ،لېكىن ئاپتۇر كۆپلىگەن يېڭى ئېپىزوتلارنىبۇ مۇھەببەت تىراگىدىيىسىنى يېڭى ھاياتى كۈچكە ئىگە قىلدى.داستاندا ئاپتۇر لەيلى ۋەمەجنۇننىڭ پاجىئەلىك مۇھەببەت تىراگىدىيىسىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق فېئودالىزىم مۇھىتىنىڭ جەۋر-ستەملىرىنى ۋە كىشىلىك ئەركىنلىكىنى بوغۇپ قويغۇچى تۈرلۈك ناچار ئۆرپ-ئادەتلىرىنى قاتتىق قامچىلايدۇ.شۇ ئارقىلىق جەمئىەتتىكى كىشىلىك ئەركىنلىك،مۇھەببەت ھوقوقى قاتارلىق ئىجتىمائىي مەسىلەرنى شۇ زامانىنىڭ ئىلغار نۇقتىسىدىن شەرھىلەيدۇ.گۇمانسىتىك روھىدا سۈغۇرۇلغان بۇ ئەسەر تۈركي تىللىق يازما ئەدەبىياتقىلا ئەمەس،بەلكى فولكلورغىمۇ ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى.

«سەبئەيى سەييارە»(يەتتە سەييارە)نەۋائىي «خەمسە»سىدىكى تۆتىنچى ئورۇنغا قويۇلغان بولۇپ،ئۇ شەرق ئەدەبىياتىدىكى ئەنئەنىۋى«بەھرامنامە»لەرگە ئاساسلانغان.«ھىكايە ئىچىدە ھىكايە» شەكلىدە يېزىلغان بۇ داستاندا مەئىشەتكە بىرىلىپ،دۆلەتنى خاراپلاشتۇرغان بەھرامنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرى ناھايىتى تەسىرلىك تەسۋىرلەنگەن.داستانىدىكى يولۇچىلار تىلىدىن بىرىلگەن ھىكايىلەردە ئاپتۇرنىڭ ئىددىيىسى ۋە تەشەببۇسلىرى ناھايىتى ئىنىق ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ.ئاپتۇر بەھرام ۋە ئۇنىڭ ھاياتىغا دائىر ھىكايىلەرنى ئۇنىڭ گۈللىنىشىدىن تاكى زاۋاللىققا يۈزلىنىپ،يوقۇلۇشىغىچەبولغان

جەريانىنى تەسۋىرلەشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغان بولسىمۇ،لىكىن ئەينى ۋاقىتتا دۆلەت ۋە ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسىدا ساقلىنىۋاتقان بىرقاتار مەسىلىلەرگىمۇ نەزەر سېلىپ،ئۆز دەۋرىدىكى ھۆكۈمدارلارنى ئاھاھلاندۇرۇدۇ ۋە ئۇلارنى ئىنساپلىق ۋە ئادالەتپەرۋەر بولۇشقا چاقىرىدۇ.

«سەددى ئىسكەندەرى»(ئىسكەندەر سېپىلى) نەۋائىي«خەمسە» سىدىكى ئاخىرقى داستان بولۇپ، ئەنئەنىۋى«ئىسكەندەرنامە»لەرگە نەزىرە قىلىنغان.ئادالەتلىك ۋە مەرىپەتپەرۋەر شاھ باشچىلىقىدىكى ئادالەتلىك دۆلەت ئۇچۇن كۆرەش بۇ ئەسەرنىڭ باش غايىسىدۇر.

ئىسكەندەر ئوبرازى 15-ئەسىردىمۇ كۆپلىگەن ئەدىپلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلغانىدى.نەۋائىيمۇ ئۆزىنىڭ ئادىل شاھ ۋە زۇلۇمدىن خالي غايىۋى جەمئىيەت توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرلىرى ۋە ئارزۇسىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن ئىسكەندەر ئوبرازىدىن پايدىلىنىدۇ.مەزكۇر داستاندا نەۋائىي ئىسكەندەر ئوبرازىنى ئۆز ئارزۇسىدىكى ئادىل شاھلاردا بولۇشقا تىگىشلىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە قىلىپ يارىتىدۇ.نەۋائىي ئالدىنقى«خەمسە»چىلەرگە ئوخشىمىغان ھالدا ئىسكەندەرنىڭ شەرققە قىلغان يۈرۈشى ۋە بۇجەريانىدىكى تەپسىلاتلارغا كۆپرەك ئەھمىيەت بىرىدۇ.شۇنىڭ بىلەن بىرگە بىرتەرەپتىن ئادالەت ۋە ئىلىم-مەرىپەتنى تەرغىپ قىلسا،يەنە بىرتەرەپتىن ئۆززامانىسىدىكى ھۆكۈمرانلارنى ئىسكەندەرنى ئۆرنەك قىلىپ،ئىلىم-پەن ئەھلىگە كۆپرەك ئەھمىيەت بىرىشكە ۋە ئۇلارنىڭ مەسلىھەتى بويىچە دۆلەت باشقۇرۇشقا چاقىرىدۇ.نەۋائىنىڭ«خەمسە»چىلىك ئەنئەنىسىگە قوشقان تۆھپىسى پەقەت بۇ ئەنئەنىنى تۇرکي تىللىق ئەدەبىياتقا باشلاپ كىرىپ،ئۇنىڭغا ئۇلگە يارىتىپ بەرگەنلىكىدىلا ئەمەس،بەلكى«خەمسە»گە كىرگۈزۈلگەن ھەربىرداستانىنى يۈكسەك تالانتى بىلەن قايتا يۇغۇرۇپ،مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن زامانغا لايىق تۇسكە كىرگۈزۈپ،ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تەربىيىۋى كۈچىنى ۋە بەدىئى،غايىۋى قىممىتىنى ئاشۇردى.شۇڭا ئۇنىڭ تەسىرىمۇ ناھايىتى زور بولغان ئىدى.

«خەمسە»چىلىك ئەنئەنىسى تۇرکي تىللىق ئەدەبىياتقا كۆچكەندىن كىيىن بۇ ساھەدە نەۋائىي بىلەن ماھارەت تالىشىدىغانلار ئاز بولمىدى. ئەمما تولۇق«خەمسە»يارىتىش ھېچكىمگە نىسىپ بولمىدى.ئەلۋەتتە بۇنىڭ ئۆزىگە چۈشلۈق نۇرغۇن ئىجتىمائى سەۋەپلىرى بار. شۇنداقتىمۇ «خەمسە»دىكى ئايرىم داستانلارنىڭ ۋەقەلىكى بولۇپمۇ ئىشقى داستانلارۋەقەلىكى كىينكى زامانلاردىمۇ يەنىلا ئاكتۇال بولغانلىقى ئۇچۇن، بۇ ئەنئەنىلەر تاكى 20-ئەسىرگىچە داۋاملاشتۇرۇلدى. 15-ئەسىردىن كىيىن پەقەت ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىلا«خەمسە»چىلىك ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا بىرنەچچە داستانلار يېزىلدى.بۇنىڭ مەشھۇرراقلىرى ئابدۇرېھىم نىزارىدۇر.

قىسقىسى،«خەمسە»چىلىك ئەنئەنىسى يېقىن ۋە ئوتتۇراشەرق خەلقلىرى ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن ۋە ئۆزئۆزىدىن كۆپ مىللەتلىك بۇ ئەدەبىياتنىڭ كېينكى تەرەققىياتىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن ئەدەبىي ھادىسىلەرنىڭ بىرى.«خەمسە»چىلىك ئەنئەنىسىنىڭ تارىخى تەرەققىيات جەريانى بىزگە شۇنى ئىنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى،ئوخشىمىغان دەۋىردە ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئەنئەنە ۋە ۋاراسلىق پېرىنسىپلىرىگە ئەمەل قىلىپ،ئوخشاش بەدىئى تىملارنى ئوخشىمىغان ماكان ۋە زاماندائۆزدەۋىرىنىڭ تەلىپى،ئۆزىنىڭ ئارزۇسى ۋە زامانداشلىرىنىڭ تەپەككۇرى ھەم ئىستېتىك ئېڭىغا ماسلاشتۇرۇپ،ئەدەبىيات تارىخدا تەكرارلانمۇسىزئەسەرلەرنى ياراتقان.شەرق خەلقلىرى ئەدەبىياتىدىكى ئورتاق خۇسۇسىيەتلەر بىلەن بىرگە ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىدا مەۋجۇت بولغان ئىندىۋىدۇئال ئالاھىدىلىكلەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن بۇنداق ئەسەرلەر خەلقنىڭ مەنىۋى جەھەتتىن تەربىيىلىنىشىدەناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان ئىدى.بۈگۈنكى كۈندىمۇ،كۆپ مىللەتلىك كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا بارلىققا كەلگەن ئەنئەنىلەرنى قىزىپ چىقىرىش ۋە بۇ ئەنئەنىلەردىكى ئىجابىي تەرەپلەرنى توغرا تونۇپ،ئۇنى بۈگۈنكى ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ھېچقاچان پايدىدىن خالىي ئەمەستۇر.

مەنبە:شىنجاڭ پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى (1998-يىل4-سان)دىن ئىلىندى.

10- ناۋايى هاياتىدىكى بەزى ۋەقەلەر ۋە ناۋايى مەقبەرىسىنىڭ تارىخى

ئۇلۇغ ئەدىب ۋە دۆلەت ئەربابى نىزامىدىن مىرئەلىشىر ناۋايى تۈركىي تىللىق خەلقلەر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ كەڭ تونۇلغان مەشھۇر نامايەندىسى. ئەلىشىر ناۋايى يالغۇز بەدىئىي ئىجادىيەت جەھەتتىلا ئەمەس، 15- ئەسىردىكى شەرق مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىمۇ ناھايىتى زور تۆھپە ياراتقان، پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى تارىخىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان ئۇلۇغ شەخس.

ناۋايى 1441- يىلدىن 1501- يىلغىچە 60 يىللا ئۆمۈر كۆرگەن، ئۇنىڭ 45 يىللىق ئۆمرى ئەدەبىيات ۋە پەلسەپىۋى ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆز جەمئىيىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش بىلەن ئۆتكەن. ئۇ كىشىلىك مۇناسىۋەتنىڭ ئىجتىمائىي قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىپ، كىشىلەرنىڭ مەنىۋى جەھەتتىن يېتىلىشى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئەخلاق ئۆلچەملىرى ھەققىدە ئىجابىي تەلىماتلارنى قالدۇرغان.

1991- يىلى ب د ت نىڭ مائارىپ- پەن- مەدەنىيەت تەشكىلاتى دۇنيا مىقياسىدا ناۋايى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 550 يىللىق خاتىرىسىنى ئۆتكۈزدى. ئورنى كەلگەندە ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ناۋايى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 500 يىللىقى 1942- يىلى دۇنيا بويىچە بىرىنچى قېتىم جۇڭگوداـــ شىنجاڭنىڭ چۆچەك شەھىرىدە ئاممىۋى يوسۇندا خاتىرىلەنگەندى، كېيىنمۇ خاتىرىلەش پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇردى.

ناۋايىنىڭ پائالىيەتلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلار ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ھەرقايسى ئەل خەلقلىرى ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ تارقالغان، لېكىن ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئەدەبىي ئىجادىيەتتىن باشقا پائالىيەتلىرى ۋە ۋاپاتىدىن كېيىن مەقبەرىسىنىڭ تىكلىنىشى، ۋەيران بولۇشى ۋە قايتا تىكلىنىشى ھەققىدىكى تارىخ ھازىرغىچە ناھايىتى ئاز تىلغا ئېلىندى. دەرۋەقە، بۇ تارىخ 16- ئەسىر ۋەقەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاجايىپ ھادىسىلەرنىڭ شاھىدى ئىدى.

ئەلىشىر ناۋايى ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ ھېرات شەھىرىدە دۆلەت خىزمىتى (ۋەزىرلىك ۋە ھاكىملىق) بىلەن ئۆتكۈزگەن. ئۇنىڭ بالا- چاقىسى بولمىغان. بارلىق بايلىقى ۋە مائاشتىن كەلگەن كىرىملىرىنى جەمئىيەت پاراۋانلىقى ئۈچۈن ئىشلەتكەن. ھېرات شەھىرى ئەينى دەۋردە ئەمىر تۆمۈرنىڭ (خۇراسان دۆلىتىنىڭ) پايتەختى بولۇپ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. ئېنىق تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەلىشىر ناۋايى ئۆز خىراجىتى بىلەن ھېرات شەھىرىدە 400 گە يېقىن زور ئىنشائات ياساتقان بولۇپ، بۇلار مەدرىسە، دوختۇرخانا (دارۇششىغا)، كارۋانساراي، ھاممام (مونچا)، رەستە (سودا كوچىلىرى)، كۆۋرۈك، مېھمانخانا، مەسچىت، خانىقا قاتارلىق جامائەت بىنالىرىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ناۋايى ھەر يىلى شەھەر كەمبەغەللىرىگە ۋە مۇساپىرلارغا قۇتقۇزۇش بويۇملىرى ـــ نەپەقە تارقىتىپ تۇرۇشنى مۇقىم تۈزۈمگە ئايلاندۇرغان. بەزى ناۋايىشۇناسلار كەلتۇرگەن ئېنىق سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، ناۋايى ھەر يىلى قىشتا كەمبەغەللەر ئۈچۈن 2000 غا يېقىن جۈۋا، يۈك چەكمەن، دوپپا- تەلپەك، ئۆتۈك - كەش قاتارلىقلارنى تارقىتىپ تۇرغان. ناۋايى كەمبەغەل ۋە ئىگە - چاقسىزلارنى تەمىنلەش ئۈچۈن مەخسۇس مۇئەسسەسلەرنى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا ۋەخپە ئاجرىتىپ بەرگەن. ئومۇمەن ناۋايى مۇتەپەككۇر شائىر، ئادالەتپەرۋەر دۆلەت ئەربابى سۈپىتىدىلا مەشھۇر بولۇپ قالماستىن، جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرى ئۈچۈن پۈتۈن بايلىقىنى سەرىپ قىلغان ساخاۋەتچى سۈپىتىدىمۇ تارىختا ئالاھىدە نام قالدۇرغان شەخس.

ئەلىشىر ناۋايى ۋاپاتىنىڭ ھېرات خەلقى ئۈچۈن قانچىلىك قايغۇلۇق ۋەقە بولغانلىقى ۋە ئۇنىڭ جىنازىسىنىڭ قانداق ئۇزىتىلغانلىقى ھەققىدە شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، ناۋايى ۋاپاتى ئۈچۈن پۈتكۈل ھېرات خەلقى يەتتە كۈن ھازا ئاچقان.

ناۋايى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ھېراتنىڭ ئەڭ گۈزەل يېرىدە ناۋايىنىڭ مەقبەرىسى ياسالغان. بۇ مەقبەرە قەبرىگاھ، خاسخانا، خانىقاھ، جامىئە، ئىستىقامەتخانا قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنى پادىشاھـــ ناۋايىنىڭ يېقىن دوستى ھۈسەيىن بايقارا (1468 - 1507) ياساتقۇزغان. ناۋايى مەقبەرىسى ئۈستازى ئامدۇراھمان جامى ۋە جامىنىڭ ئۈستازى، يېتىلگەن ئۇيغۇر ئالىمى سەئىددىدىن قاشغەرى قاتارلىق زاتلارنىڭ قەبرىلىرى جايلاشقان «خاكى مۇسەللا» دېگەن جايدا بولۇپ، كېيىن بۇ جاي ھېراتنىڭ ئەڭ گۈزەل، ھاۋالىق زىيارەتگاھىغا ئايلانغان. بۇ قۇرۇلۇشلار ئەينى زامان شەرق مىمارچىلىقىنىڭ ئەڭ نادىر ئۆلگىلىرى ھېسابلىناتتى، ئەپسۇسكى، بۇ مەقبەرە قۇرۇلۇشلىرى 16- ئەسىردىن 19 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇچ قېتىم زور دەرىجىدە ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان:

پادىشاھ ھۈسەيىن بايقارا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئەمىر تۆمۈر دۆلىتى ئىچكى ئارازچىلىققا دۇچ

كېلىپ، ئۇرۇش- جىدەللەر باشلىنىپ كەتكەن. دەسلەپتە شەييانىلار ھېراتقا ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرنى قاتتىق خانىۋەيران قىلغان، بۇ چاغدا «خاكى مۇسەللا»مۇ ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن 16 - ئەسىردە ھېراتنى ئىران سافاۋىلار سۇلالىسىدىن شاھ ئىسمائىل تارتىۋالغان. ئىسمائىل ئىككى مەزھەب (شىئە ۋە سۇننى) زىددىيەتلىرى تۇپەيلى ھېراتنىڭ سۇنناھلىرىگە ئائىت مەشھۇر جايلىرىنى بۇزدۇرىۋەتكەن. ناۋايى ۋە جامىلار سۇننى مەزھىپىگە مەنسۇپ ئىدى. بولۇپمۇ جامى ئەسەرلىرى پادىشاھ ئىسمائىلغا ياقمايتتى. جامىنىڭ بىر شېئىرى ئىسمائىل شاھنىڭ شەخسىيىتىگە تەگكەنلىكى ئۈچۈن ئۇ: «ھېراتنى ئېلىپ جامى ۋە ئۇنىڭ جەمەتلىرى، يېقىنلىرىنىڭ قەبرىسىنى كۆككە سورۇۋېتىمەن»، دەپ قەسەم قىلغانىدى. ھېراتنى ئىشغال قىلغان ئىسمائىل شاھ قەسىمگە ئەمەل قىلىپ «خاكى مۇسەللا»دىكى قەبرىلەرنى تۇپ - تۈز قىلىۋەتكەن. 17 - ، 18 - ئەسىرلەردە ھېراتنى سورىغان ھاكىملار « خاكى مۇسەللا » قەبرىستانلىقىنى ئىككىنچى قېتىم قايتا ئىسلاھ قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ناۋايى مەقبەرىسىمۇ يېڭىدىن ياسالغان. ئەمما 1887 - يىلى ئافغان شاھزادىسى شاھ نەۋازخانىنىڭ ھېرات شەھرىنى شىددەتلىك توپقا تۇتۇشى تارىختىكى ھەرقانداق ۋەيرانچىلىقتىن ئېغىر بولغان. بارلىق ئىنشائاتلار جۈملىدىن ناۋايى مەقبەرىسىمۇ تەلتۆكۈس ۋەيران بولغان. بۇ چاغدا بۇ داڭلىق زىيارەتگاھدا پەقەت « گەۋھەر شاد خېنىم » مەدرىسىسى بىلەن بايسۇنقۇر مىرزا مەقبەرىسىنىڭ بۇزۇلغان تاملىرىلا قالغان. شۇنىڭ بىلەن ناۋايى مەقبەرىسى 3- قېتىم ۋەيران بولغان. ھازىر ھېراتتا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ناۋايى مەقبەرىسى ھېراتلىق سودىگەر غۇلام ھەيدەر مۇختەرزاد تەرىپىدىن 1947 - يىلى بۇرۇنقى مەقبەرە ئورنىغا ئاددىيراق قىلىپ ياسالغان مەقبەرىدۇر.

ئەلىشىر ناۋايىنىڭ تارىخىي پائالىيەتلىرى ھازىرغىچە دۇنيا مىقياسىدا خاتىرىلىنىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ مەقبەرىسىنىڭ يېقىنقى يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان قايسى دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىنغانلىقى مەلۇم ئەمەس.

ئۇلۇغ زاتلار ئۈچۈن مەقبەرە ياساش ـــ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر بەلگىسى. ئۇ تارىخنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرىدۇ. ئىنسانىيەت ئۈچۈن تۆھپە يارىتقان ئۇلۇغ زاتلارنى قەدىرلەش كىشىلەردە ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك ئېڭىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن پايدىلىق.

مەنبە: «شىنجاڭ گېزىتى». 1992. 10. 20.

14 ـ نەۋائى داستانلىرىدىكى مۇھەببەت تراگېدىيىسى

ئاپتور: مۇھەممەد ئىمىن(سەبۇرى)

ئەلشىر نەۋائى (1441 ـ 1501) ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بۈيۈك ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بەش يېرىم ئەسىردىن بۇيان خەلقىمىزگە ئىزچىل ھەمراھ بولۇپ كەلدى ۋە پەن ـ مەدەنىيەت، سەنئەت، ماۋارىپ ئىشلىرىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. نەۋائى يەنە جاھان ئەدەبىياتى مۇنبىرىدىمۇ بۈيۈك مۇتەپەككۇر ۋە مەشھۇر گۇمانىستىك شائىر سۈپىتىدە پەخرلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇپ كەلدى.

نەۋائى ھاياتىدا زور ھەجملىك 15 تۇم ئەسەر يازغان بولسىمۇ، لېكىن «خەمسە» نامى بىلەن يېزىلغان بەش داستانىنى ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ يۈكسەك چوققىسى دەپ قارايمىز. بۇ بەش داستان رەت تەرتىپى بويىچە «ھەيراتۇل ئەبرار» (ياخشى كىشىلەرنىڭ ھەيرانلىقى)، «پەرھاد ـ شېرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «سەبەئى سەييار»(يەتتە يۇلتۇز)، «سەددى ئىسكەندەر»دىن ئىبارەت بولۇپ، 50 مىڭ مىسرادىن ئاشىدۇ.

بىز نەۋائىنىڭ مۇھەببەت تراگېدىيىلىرىنى بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە تەتقىق قىلىدىغان بولساق، «پەرھاد ـ شېرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن»داستانلىرىدىكى ئوخشاشلىقلارنى بايقايمىز. يەنى، بىرىنچىدىن، باش قەھرىمانلار كۈچلۈك ھالقىما ئاڭغا ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھالقىما ئېڭى مەنسۇي مۇددىئا جەھەتتە يۈكسەك پەللىگە يەتكەن. ئىككىنچىدىن، باش قەھرىمانلار ھېسسىياتىنىڭ پارتلىشى ۋە كۈلپەتلىك كەچۈرمىشلىرى ئۇلارنى «مەجنۇن» (ساراڭ) قىلىپ قويغان. ئۈچىنچىدىن، داستانلاردىكى باش قەھرىمانلارنىڭ تەقدىرى ۋە ئاقىۋىتىنىڭ بەدىئىي جەھەتتىن بىر تەرەپ قىلىنىشىدا ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيىسى قاراشلىرى ئىپادىلەنگەن. تۆتىنچىدىن، داستانلار ۋەقەلىكىدە ئىپادىلەنگەن باش قەھرىمانلارنىڭ روھىي ھالەت ئامىللىرى ھەم ۋەقەلىكتىكى ئۇشتۇمتۇت ئۆزگىرىشلەر داستانلارنىڭ تراگېدىيىلىك كەيپىياتىنى كۈچەيتكەن.

«پەرھاد – شېرىن» نەۋائى ئەسەرلىرى ئىچىدىكى بەدىئىي سەۋىيىسى ئەڭ يۇقىرى، تەسىرى ئەڭ زور مۇھەببەت داستانى بولۇپ، شائىر ئۇنى «پىراقنامە»، دەپ ئاتىغان. شائىر بۇ داستاندا چىن خاقانىنىڭ شاھزادىسى پەرھاد بىلەن ئەرمەنىستان مەلىكىسى شېرىن ئوتتۇرىسىدىكى تەسىرلىك مۇھەببەت ھېكايىسىنى تولىمۇ تەسىرلىك تەسۋىرلەيدۇ. پەرھاد ئەسلى چىن خاقانىنىڭ يالغۇز ئوغلى بولۇپ، ئون نەچچە يېشىدىلا بارچە ئىلىملارنى ئىگىلەپ، ھەربىي ئىشلاردا كامالەتكە يېتىدۇ. ئەمما ئۇ دائىم پەرىشان يۈرىدۇ. بىر كۈنى خاقان پەرھادنىڭ كۆڭلىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇنى خەزىنىگە باشلاپ كىرىدۇ. لېكىن پەرھاد خەزىنىدىكى ئىسىل جاۋاھىراتلارغا كۆز قىرىنى سالمايدۇ، پەقەت بىر سانداۋقا كۆزى چۈشىدۇ ھەم دادىسىنىڭ ئۇنۇمىغىنىغا قارىماي سانداۋقنى ئاچىدۇ. سانداۋقتا بىر «ئىسكەندەر ئەينىكى» بولۇپ، ئۇنىڭدىن بارچە ئىقلىمدىكى ئاجايىپ – غارايىپلارنى ۋە بىر گۈزەل قىزنىڭ جامالىنى كۆرىدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ پەرھاد ئىشق ئوتىغا مۇپتىلا بولۇپ، ئاشۇ ئەلدىكى گۈزەل قىزنىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئۈچۈن ئۇنى ئىزدەپ ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلىنىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇ ئاغزىدىن ئوت پۈركەيدىغان ئەجدىھا بىلەن ئېلىشىپ، خاسىيەتلىك شەمشەر بىلەن قالقانىنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ئەھرەمەن دىۋىنى ئۆلتۈرۈپ «سۇلايمان ئەينىكى»گە، تۆمۈر كىيىملىك ئادەملەرنى مەغلۇپ قىلىپ«جاھانناما»ئەينىكىگە ئېرىشىدۇ. بۇلارنىڭ يارىدىمىدە يېراقتىكى ئەل يۇنانغا كېلىدۇ ۋە سوقرات تۇرىدىغان غارغا كېلىدۇ، سوقرات پەرھادنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ، ئۇنىڭغا ئىنسانىي مۇھەببەت، روھىي تاكامۇللۇق توغرىسىدا نۇرغۇن نەسىھەتلەرنى قىلىدۇ. پەرھاد سوقرات كۆرسەتكەن ئەقىل بىلەن ئەرمەنىستانغا كېلىدۇ. ئۇ بۇ يەردە تاغ ئارىسىدا قانال قېزىۋاتقانلارنى ئۇچرىتىدۇ. پەرھاد تاغ كېسىپ قانال قېزىشنىڭ سەۋەبىنى سورىغاندا، ئۇلار بۇ تاغنىڭ شەرقىدە بىر بۇلاق بولۇپ، بۇ بۇلاقتىن ئەرمەنىستانغا سۇ ئەكىلىش ئۈچۈن قانال قېزىۋاتقانلىقىنى سۆزلەپ بېرىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان پەرھاد تاغ كېسىش ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن كېچە – كۈندۈز قانال قېزىپ، سۇنى ئەرمەنىستانغا يەتكۈزىدۇ ھەم بىر كۆل چاپىدۇ. قېزىلغان قانالنى «نەھرۇل ھايات» (ھاياتلىق قانلى)، چېپىلغان كۆلنى «بەھرۇل نىجاد» (نىجاتلىق دېڭىزى) دەپ ئاتايدۇ. بۇ كاتتا ئىشتىن خەۋەر تاپقان ئەرمەنىستاننىڭ ئايال پادىشاھى مېھنىبانۇ بىلەن ئۇنىڭ جىيەن قىزى مەلىكە شېرىن بۇ پالۋان ياراتقان مۆجىزىلەرنى كۆرۈش ئۈچۈن قانال قېزىلغان جايغا كېلىدۇ. شېرىن پەرھادنىڭ مېھنىتى ۋە پىداكارلىقى شەرىپىگە بېشىدىن جاۋاھىرلارنى چاچىدۇ. پەرھاد «ئىسكەندەر ئەينىكى»دە كۆرگەن قىزنىڭ دەل شېرىن ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ ھوشىدىن كېتىدۇ. شېرىنمۇ بۇ مۇھەببەتكە مۇپتىلا بولىدۇ ھەم پەرھادقا خەت يېزىپ، ئىشق دەردىدە ئېغىر بالالارغا مۇپتىلا بولغانلىقىنى، بۇ ئىشتا ئايال زاتىنىڭ تارتىدىغان ئازابىنىڭ ھەممىدىن ئېغىر بولىدىغانلىقىنى ئىزھار قىلىدۇ. پەرھاد بۇ خەتنى ئوقۇپ كۆزلىرىدىن ئىشقى – پىراق ياشلىرىنى تۆكىدۇ ھەم شېرىنغا جاۋاب خەت يازىدۇ. ئۇلار يېزىشقان بۇ خەتلەر ئۇشبۇ داستانغا يۈكسەك بەدىئىيلىك ۋە سېھرىي كۈچ ئاتا قىلغان.

شۇ كۈنلەردە ئىران پادىشاھى خسراۋ شەھرىنىڭ گۈزەللىك تەرىپىنى ئاڭلاپ ئۇنىڭغا ئەلچى ئەۋەتىدۇ، شەھرىن بۇنى رەت قىلىدۇ. بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن خسراۋ ئەرمەنستاننى قامال قىلىدۇ. ئەمما پەرھاد باشچىلىق قىلغان ئەرمەن قوشۇنى خسراۋنىڭ قوشۇنىنى تارمار قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن خسراۋ پەرھادنى سۈيىقەست يولى بىلەن يوقىتىش يولىنى تۇتىدۇ ۋە ھىيلە – مىكىر ئىشلىتىپ پەرھادنى تۇتقۇن قىلىدۇ. نەتىجىدە پەرھاد بىلەن خسراۋ ئوتتۇرىسىدا جىددىي توقۇنۇش – كۈرەش داۋام قىلىدۇ. بولۇپمۇ بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى سوئال – جاۋابتىن ئىبارەت بەس – مۇنازىرە كۈرىشى داستانىنىڭ ئەڭ يۇقىرى، ئەڭ ئالىي نۇقتىسى بولۇپ، بۇ نۇقتىدا پەرھادنىڭ شەھرىنگە بولغان مۇھەببىتىنىڭ قانچىلىك كۈچلۈك، يالقۇنلۇق ئىكەنلىكى، شەھرىن ئۈچۈن ھەر قانداق ئازابقا ۋە ئۆزىنى قۇربان قىلىشقا تەييار ئىكەنلىكى نامايان بولىدۇ، خسراۋ كۈنسىرى مەنسۈى ھالاكەتكە يۈزلىنىدۇ. ئامالسىز قالغان خسراۋ مەككار، ياۋۇز مومايىنى پەرھادنىڭ قېشىغا ئەۋەتىدۇ. مومايى پەرھادقا خسراۋ قوشۇنىنىڭ ئەرمانىستاننى بېسىۋالغانلىقىنى، مېھنىبانۇنىڭ ئىلاجسىز ئۇنىڭ بىلەن يارىشقانلىقىنى، شەھرىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىشقا قوشۇلغانلىقىنى، ئەمما شەھرىنىڭ بۇنىڭغا قوشۇلماي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانلىقىنى ئېيتىدۇ. پەرھاد بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ ناله – پەرياد قىلىپ، ئازاب ئىچىدە ئۆلۈپ كېتىدۇ. پەرھادنىڭ جەستى شاھ قەسرىگە يەتكۈزۈلىدۇ، جۇدالىق ئازابىغا چىدىمىغان شەھرىن پەرھادنىڭ جەستىنى قۇچاقلىغىنىچە ئاچچىق ھەسرەت ئىچىدە ئۆلۈپ كېتىدۇ. مېھنىبانۇمۇ قاتتىق بىر ئۇھ تارتىپ ھايات بىلەن خوشلىشىدۇ. چۈنكى شەھرىن ئۇنىڭ بۇ دۇنيادىكى ئەڭ يېقىن ۋە ئەڭ ئامراق كىشىسى ئىدى.

نەۋائى ‹‹پەرھاد – شەھرىن››داستانىنى يېزىش جەريانىدا ئالدى بىلەن پارس كلاسسىكلىرىدىن فىردەۋسى، نىزامى گەنجەۋى، ھىندى شائىرى خسراۋ دېھلەۋى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن ۋە ئۆزۈق ئالغان. ئۇ نىزامى گەنجەۋى قەلىمى ئاستىدا ئىجابىي پېرسوناژ قىلىپ تەسۋىرلەنگەن ئىران پادىشاھى خسراۋنى زالىم، قانخور پادىشاھ قىلىپ، پەرھادنى ئىجابىي شەخس سۈپىتىدە ئاساسلىق قەھرىمان ۋە چىن شاھزادىسى قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ ھەم ئۇنى تارىختا ئوتتۇرا ئاسىياغا توختاۋسىز تاجاۋۇز قىلغان ئىران ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ۋەكىلى خسراۋغا قارشى قىلىپ قويىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، نەۋائى ياشىغان 15 – ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مىللىي ئېڭىدا زور ئۆزگىرىش بولۇۋاتقان، تۈركىي تىلىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش دولقۇنى قوزغالغان ۋە مىللىي ئەدەبىيات تەشەببۇس قىلىنىۋاتقان مەزگىللەر ئىدى. شۇڭا نەۋائىنىڭ ئىران ھۆكۈمرانى خسراۋنى سەلبىي ئوبراز قىلىپ تەسۋىرلىشى مۇقەررەرلىك ئىدى.

نەۋائى پەرھاد ئوبرازىنى سەييا‌ھ سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى ئۆزى ياشاۋاتقان رېئال جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي توقۇنۇشىدىن، ئۆزىنىڭ ئىلغار ئىدىيىلىرىدىن ماتېرىيال ئېلىپ مۇكەممەل، يارقىن ئوبرازغا ئايلاندۇرغان ۋە ئۆزىنىڭ ئىلغار گۇمانىستىك ئىدىيىلىرىنى ئۇنىڭغا سىڭدۈرگەن. نەۋائىنىڭ قارىشىچە،

ئىنسانىنىڭ بەخت – سائادىتى خەلقنىڭ ئومۇمىي مەنپەئىتى ۋە بەخت – سائادىتى بىلەن بىرلەشكەندىلا، ھەقىقىي قىممەتكە ۋە چىن مەزمۇنغا ئىگە بولىدۇ. شۇڭا ئۇ پەرھادنىڭ شېرىنگە بولغان مۇھەببىتىنىڭ ئالدىنقى شەرتى سۈپىتىدە ئۆستەڭ قېزىپ، چۆلگە سۇ باشلاش ئىشىنى كۆچەپ تەسۋىرلەيدۇ. نەۋائىنىڭ قەلبى ئاستىدا شېرىننىڭ ۋەتىنى پەرھادنىڭمۇ ۋەتىنى ئىدى. ئاشۇ ۋەتەن بەخت – سائادەتكە ئېرىشكەندىلا، ئۇلارنىڭ مۇھەببىتى يېڭى مەنىلەرگە ئىگە بولاتتى. شۇنداق بولغاچقا چىن شاھزادىسى پەرھاد سۆيگۈنى شېرىن ۋە ئۇنىڭ ۋەتىنى ئۈچۈن قۇربان بېرىشكە ھەر ۋاقىت تەييار ئىدى...

نەۋائى داستاندا بۇ مۇھەببەت سەرگۈزەشتلىرىگە يەنە سۇ مەسلىسى ھەققىدىكى يېڭى بايانلارنى قوشىدۇ، چۈنكى نەۋائى ياشىغان دەۋردە سۇ جىددىيلىكى مۇھىم مەسىلە ئىدى. شۇڭا ئۇ بۇ مەسىلىنى داستانغا ئېلىپ كىرىپ، خەلقنىڭ ئارزۇ – ئۈمىدلىرىنى ئىپادىلىگەن. شۇنداقلا يەنە شېرىننى ئەل – يۇرتقا ھاياتلىق بېغىشلىغان سۇ قۇرۇلۇشىنىڭ تەشەببۇسچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقارغان. دېمەك، پەرھاد – شېرىننىڭ مۇھەببىتى بىلەن خەلقنىڭ ئارزۇ – ئارمانلىرى زىچ بىرلىشىپ كەتكەن، ئۇنىڭغا خەلق مەنپەئىتىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان بىر خىل ئالىيجانابلىق روھ يوشۇرۇنغان.

ئەمدى «لەيلى – مەجنۇن»داستانغا كەلسەك، نەۋائى بۇ داستانىنى يېزىشتا پۈتكۈل شەرق خەلقلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان لەيلى ۋە مەجنۇن توغرىسىدىكى خەلق رىۋايىتىنى ئاساس قىلدى، ئۇنى بىر قانچە يېڭى ۋەقەلىكنى قوشۇپ بېيىتتى ۋە تۇنجى قېتىم تۈركىي تىل بىلەن بۇ داستاننى مۇڭۇپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقتى. شۇنداقلا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتىدا لەيلى بىلەن مەجنۇننىڭ مۇكەممەل بەدىئىي ئوبرازىنى ياراتتى.

ئەرەب دىيارىدىكى بەدەۋلەت قەبىلىسىنىڭ باشلىقىنىڭ قەيس ئىسىملىك ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئىشق – مۇھەببەتنىڭ جىلۋىسى كېلىپ تۇراتتى. بالا مەكتەپ يېشىغا يەتتى، ئەپسۇس، بۇ قەبىلىدە مەكتەپ بولمىغاچقا ئۇنى ھەي قەبىلىسىدىكى مەكتەپكە بېرىشكە توغرا كەلدى. بۇ مەكتەپتە كۆپلىگەن ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ قىز – ئوغۇللىرى ئوقۇيتتى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق، سۈلكەت، سالاپەتلىرى كىشى ئەقلىنى لال قىلدىغان، ئاي يۈزلۈك بىر قىز بولۇپ ئىسمى لەيلى ئىدى. بۇ قىزنىڭ دادىسى بۇ قەبىلىنىڭ باشلىقى ئىدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە قەيس بىلەن لەيلى ئۆز ئارا ئۇچرىشىپ، ھەر ئىككىيلەننىڭ يۈرىكىدە كۈچلۈك مۇھەببەت ئوتى پەيدا بولىدۇ. بىر كۈنى ساۋاقداشلار باغ سەيلىسى قىلغاندا قەيس گۈلزارلىققا بېكىنۋېلىپ ئاھ ئۇرىدۇ. بۇ جايغا تۈيۈقسىز بېرىپ قالغان لەيلى ئۇنىڭدىن ھال سورىغىندا قەيس ئۇنىڭغا ئۆز مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىپ ھوشىدىن كېتىدۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ قەيس بىلەن لەيلىنىڭ مۇھەببىتى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ. قەيس ھەر كۈنى كېچىدە

لەيلىنىڭ دەرگاهى تەرەپكە كېلىپ، ئۆزىنى يەرگە ئۇرۇپ، تۆپراقنى سۆيۈپ ئاه ئۇرىدى. ئۇ مۇشۇنداق سەۋدايىلىقى بىلەن ئۆز ئىسمى ۋە قەبىلىسىنىمۇ ئۇنتۇپ، پەقەت «لەيلى، لەيلى» دەپ زارلايدىغان بولۇپ قالىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان لەيلىنىڭ ئاتىسى قەيسىنىڭ ئاتىسىغا پوپوزا قىلىپ، ئوغلىنى زەنجىر بىلەن باغلاپ قويۇشنى تاپىلايدۇ. قەيس زەنجىر بىلەن باغلىنىدۇ، ئۇ زارلىنىپ پىغان چېكىدۇ. ئۇنىڭ تېنى شۇ قەدەر ئاجىزلاپ كېتىدۇكى، باغلانغان زەنجىرمۇ بوشاپ كېتىپ، ئۆزى چۆل – باياۋانغا قاراپ كېتىپ قالىدۇ. كىشىلەر ئۇنىڭ بۇ سەۋدايىلىقىغا قاراپ ئۇنى «سەۋدايى» دەپ چاقىرىدىغان بولىدۇ، ئاخىرىدا ئۇنىڭغا مەجنۇن ئىسمى قويۇلۇپ قالىدۇ. بۇ چاغدا لەيلىگە دۆلەتمەن، ئابرۇيلۇق يىگىت ئىبنى سالام ئاشىق بولۇپ قالىدۇ. لەيلىنىڭ ئاتىسى ئەلچىلەرگە ماقۇل بولىدۇ.

قەيسكە كەلسەك، ئۇ تاغۇ – تاشلىقلارنى ماكان تۇتۇپ، لەيلى شەنىگە ئاتاپ كۆپلىگەن غەزەل – شېئىرلارنى يازىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ نەۋبەل ئىسىملىك زاتقا ئۇچراپ قالىدۇ. نەۋبەل كىشىلەردىن قەيسنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلىغانىدى. نەۋبەل قەيسكە ياردەم قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى، ئەگەر قەيس لەيلىگە ئېرىشەلمىسە ئۇنى ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. مەجنۇن لەيلىنىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئۈچۈن نەۋبەلنىڭ تەكلىپىگە ماقۇل بولىدۇ. نەۋبەل لەيلىنىڭ ئاتىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ لەيلىنى قەيسكە ياتلىق قىلىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ، ئەمما لەيلىنىڭ دادىسى بۇنى رەت قىلىدۇ. غەزەپلەنگەن نەۋبەل لەيلىنىڭ ئاتىسىغا جەڭ ئېلان قىلىدۇ. قەيس جەڭدە نەۋبەل بىلەن بىللە ئۇرۇش قىلىدۇ، ئۇرۇشتا نەۋبەل قوشۇنى غالىب كېلىدۇ. بۇ چاغدا لەيلىنىڭ ئاتىسى جەڭدە مەغلۇپ بولسا قىزىنى ئۆلتۈرۈۋېتىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ، بۇنىڭدىن ئەندىشە قىلغان قەيس لەيلىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن نەۋبەلدىن ئۇرۇش توختىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇرۇش توختايدۇ، قەيس يەنە دەشتكە قاراپ يول ئالىدۇ. ئۇ بۇ يەردە لەيلى قەبىلىسىدىكى بىرەيلەننى ئۆچرىتىپ قالىدۇ، بۇ ئادەمنىڭ ئىسمى زەيىد ئىدى. قەيس بۇ ئادەمدىن لەيلىگە سالىمنى ئېيتىدۇ، لەيلى زەيىد ئارقىلىق مەجنۇنغا خەت ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئىشق ئوتىدا داۋاملىق ئازاب چېكىۋاتقانلىقىنى ئېيتىدۇ. داستاندىكى مەجنۇننىڭ لەيلىگە، لەيلىنىڭ مەجنۇنغا يازغان مەكتۇپلىرى، غەزەل – شېئىرلىرى بۇ داستاننىڭ ئەڭ تەسىرلىك، ئەڭ مۇڭلۇق، ئەڭ دولقۇنلۇق جايلىرىدۇر.

شۇ كۈنلەردە مەجنۇننىڭ ئاتىسى نەۋبەلگە ئەلچى ئەۋەتىپ قىزىنى سورايدۇ، ئىككى ئائىلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن مەجبۇرىي ھالدا ئىككى ياشنىڭ تويى بولىدۇ. ئەمما نەۋبەلنىڭ قىزى مەجنۇنغا: «سىزنىڭ لەيلىگە بولغان مۇھەببىتىڭىزگە ئاپىرىن ئوقۇيمەن، مېنىڭمۇ ھەقىقىي سۆيگۈنۈم بار، ئىجازەت بەرسىڭىز مەنمۇ شۇ بىچارىنىڭ ھالىغا يەتسەم »دەيدۇ. مەجنۇن قىزغا ئىجازەت بېرىپ، ئۆزى چۆل – باياۋانغا يول ئالىدۇ.

شۇ كېچىسى لەيلى بىلەن ئىبنى سالامنىڭمۇ تويى بولىدۇ. تويدا ئىبنى سالام مەينى كۆپ ئىچىۋەتكەچكە خاپىغان كېسىلى قوزغىلىپ بىھۇش بولۇپ يېقىلىدۇ، ھەممەيلەن ئۇنىڭ بىلەن ئاۋارە بولۇپ لەيلىنى ئۇنتۇيدۇ. لەيلى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بايىاۋان تەرەپكە قاراپ قاچىدۇ. تەقدىرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن لەيلى ۋە مەجنۇن ئۇچرىشىپ قالىدۇ، بىر – بىرىنىڭ ۋەسلىگە يېتىدۇ. تالاي ئاتقاندا ئۇلار نائىلاج ئايرىلىدۇ.

مەجنۇننىڭ توي كېچىسى دەشت – بايىاۋانغا كېتىپ قالغانلىقىنى ئاڭلىغان ئاتا – ئانىسى غەم – قايغۇدا كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ. جۇدالىق دەردىدە لەيلىمۇ تاماقتىن قېلىپ كۈندىن – كۈنگە زەئىپلىشىدۇ. ئۇ جان ئۈزۈش ئالدىدا ئانىسىغا: ‹‹مەن كۆز يۇمغاندىن كېيىن ماتەم تۇتماڭ، ئۆلۈم خەۋىرىمنى ئاڭلاپ غېرىبىم زار – زار يىغلاپ بۇ يەرگە كېلىدۇ ۋە مېنىڭ يېنىمدا مېنى دەپ جان بېرىدۇ. ئىككى تەنگە بىر كېپەن بولسۇن، بىر جايغا قويۇلسۇن››دەپ ۋەسىيەت قىلىدۇ. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا لەيلىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقان مەجنۇن لەيلىنىڭ قېشىغا كېلىدۇ، ئىككىسىنىڭ كۆزلىرى ئۇچرىشىدۇ – دە، تەڭلا كۆز يۇمىدۇ. ۋەسىيەت بويىچە ئۇلارنى بىر كېپەنگە ئوراپ، بىر تاۋۇتقا سېلىپ، بىر گۆرگە دەپنە قىلىدۇ.

نەۋائىنىڭ بۇ داستانىدا لەيلى بىلەن مەجنۇننىڭ پاجىئەلىك مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى تەسۋىرلەنگەندەك تۇرسمۇ، ئەمەلىيەتتە تەسۋىرلەنگىنى فېئودالىزم ۋە فېئودالىزمغا قارشى ئىككى كۈچ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۈرەشتۇر. لەيلى بىلەن مەجنۇن فېئودال ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ، ئەممە ئۇلار فېئودال ئەخلاقىنىڭ ئاسىيلىرى بولۇپ، ئىككىلىسى مۇھەببەت يولىدا كۈرەش قىلىپ قۇربان بېرىشكە رازى. ئۇلارنىڭ بۇ كۈرىشى تارىخنىڭ تەرەققىياتىغا ئۈيغۇن بولۇپ، شەكسىزكى، ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. مۇھەببەت يولىدا قۇربان بېرىش ئۇلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى بىرىنبىر تاللىشى بولۇپ، بۇ چىرىك فېئودال كۈچلەر ۋە فېئوداللىق ئەخلاققا بولغان كۈچلۈك قارشىلىق ئىدى.

نەۋائى بۇ بىر جۈپ ياشنىڭ مۇھەببەت تراگېدىيىسىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق فېئودال كۈچلەرنىڭ زوراۋانلىقىنى، رەھىمسىزلىكىنى ئەيىبلىدى. باش قەھرىمانلارنىڭ ئەركىن مۇھەببەت ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرىشىگە مەدھىيە ئوقۇدى. ‹‹لەيلى – مەجنۇن›› تراگېدىيىسىدە تراگېدىيە توقۇنۇشلىرى تەسۋىرلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئەسەر ئۇمىدۋارلىقتىن ئىبارەت رومانتىك تۈس بىلەن تولغانىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ ئەسەردە باشتىن – ئاخىر ياشلىق باھار ۋە ئۇمىدۋارلىق تەسۋىرلەندى. شۇڭا بىر جۈپ ياشنىڭ تراگېدىيىسىنىڭ يۈز بېرىشى مۇقەررەرلىك بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئۆلۈمى ئوقۇرمەنلەرگە بىر خىل ئۇمىد بېغىشلايدۇ. فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ گۇمران بولۇشنىڭ مۇقەررەرلىكىنى تونۇتىدۇ.

نەۋائىنىڭ بۇ ئىككى مۇھەببەت داستانىدا تەسۋىرلەنگەن باش قەھرىمانلار كۆچلۈك ھالقىما ئاڭغا ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھالقىما ئېڭى ئەينى چاغدىكى فېئوداللىق ئەخلاق دائىرىسىدىن ھالقىپ ۋە ئۇنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئەركىن مۇھەببەت، ئىنسان ھوقۇقى، ئازادلىق قاتارلىقلارنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشتا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ.

بۇ داستانلاردىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، بۇلاردا باش قەھرىمانلارنىڭ «مەجنۇن» (ساراڭ) لىقىمۇ تەسۋىرلىنىدۇ. ئەسەرلەردىكى پەرھاد بىلەن مەجنۇن فېئودالىزم كۈچلىرىنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى ۋە بېسىمى ئاستىدا ئۆز مەشۇقلىرى بىلەن دىدارلىشالماي، دەشت – باياۋانلاردا سەرسان – سەرگەردان بولىدۇ، ئۆز مەشۇقلىرىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ ناله – پەريات قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇنداق پىغانلىرىنى ئاڭلىغان ۋە كۆرگەنلەر ئۇلارنى «مەجنۇن» (ساراڭ) دەپ قارايدۇ، ئەمما ئوقۇرمەن ـــ بىز ئۇلارغا ھەرگىزمۇ ئۇنداق قارىمايمىز. ئۇلارنىڭ «مەجنۇن»لۇقى ئۇلارنىڭ ئوبرازىغا تەسىر يەتكۈزۈش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە ئەسەرگە تېخىمۇ زور ئېستېتىك زوق ئاتا قىلىدۇ. نەۋائىنىڭ پەرھاد بىلەن مەجنۇننىڭ «مەجنۇن»لۇقىنى شۇ قەدەر قىزغىن ھېسسىيات بىلەن تەسۋىرلىشىنىڭ سەۋەبىنى ئۆزىنىڭ ئىنسانلار ئېتىدائىي تەپەككۇرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئىنسانلار ئېتىدائىي تەپەككۇرىنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى ھېسسىياتلىق بولۇشتىن ئىبارەت. بىز قەدىمكى ئەپسانە، رىۋايەتلەرنى ئوقۇيدىغان بولساق، بۇلارنىڭ ئېتىدائىي دەۋرلەردىكى قىزغىن، ھەققانىي، كۈچلۈك بولغان ئېتىدائىي ھېسسىيات بىلەن تۇيۇنغانلىقىنى، شۇڭا ئاپتورنىڭمۇ مانا مۇشۇنداق ھېسسىياتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدە تەسۋىرلەنگەن باش قەھرىمانلارنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆلۈپ كېتىدۇ. يانداش پېرسوناژلار يەنى – مېھنبانۇ، خسراۋ، مەجنۇننىڭ دادىسى، ئانىسى، لەيلىنىڭ مەجبۇرىي ياتلىق قىلىنغان ئېرى ئىبنى سالام قاتارلىقلارمۇ ئۆلۈپ كېتىدۇ. بۇ پاجىئەلەرنى چۈشىنىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن نەۋائىنىڭ دۇنيا قارىشىنى چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ. يەنى شائىر ئىدىيە جەھەتتە ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى بولغان تەسەۋۋۇپ (سوپىزم)ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. بۇنىڭدا ئىنسان بىلەن ھەق (ئاللاھ) نىڭ بىرلىكى تەكىتلىنىپ، ئىنسانىنى سۆيۈشنىڭ ئاللاھنى سۆيۈش ئىكەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ پۈتكۈل ئىجادىيەتلىرىدە ئىنسانىنىڭ ئىنسانغا بولغان مۇھەببىتى، ھۆرمىتى، ھەمنەپەسلىكى مەدھىيىلىنىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، نەۋائى تراگېدىيىلىرىدىكى باش قەھرىمانلارنىڭ ئۆلۈۋېلىش يولىنى تاللىشىمۇ، ئۆلۈم – يوقلۇق ئارقىلىق چەكلىك «ئۆزلۈك» تىن ئىبارەت نەپسى – بالادىن خالى بولۇپ، چەكسىز«ئۆزلۈك» بولمىغان دۇنياغا يۈزلىنىپ، مەڭگۈلۈك گۈزەللىك ھەق (ئاللاھ)نىڭ ۋۇجۇدىغا قوشۇلۇپ، ئەبەدىي

بەختلىك ياشاش ئۇچۇندۇر. بۇنى نەۋائىنىڭ «پەرھاد – شېرىن» داستانىدا پەرھاد بىلەن شېرىننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىنكى تۆۋەندىكى تەسۋىرىدىن ئوبدان چۈشەنگىلى بولىدۇ. «ئالىي مەرتىۋىلىك پەزىلەت ئىگىسى ئوخشاشلا بىر خىل چۈش كۆرىدۇ. ئۇلارنىڭ چۈشىدە پەرھاد بىلەن شېرىن جەننەت بېغىدا بىر قەسىر ئىچىدە نۇرىدىن ياسالغان تەخت ئۈستىدە ئولتۇرۇشمىش، مېھنىبانۇ ۋە ئۇنىڭ ئاتا – ئانىلىرىمۇ پەرھاد بىلەن شېرىن ھۇزۇرىدا ئىمىش، پەرھاد پادىشاھلىقتىن ھەتتا جېنىدىنمۇ ۋاز كېچىپ مۇھەببەت يولىغا كىرگەچكە بۇ قەسىدە ئەبەدىي بەخت – سائادەتكە مۇشەررەپ بولغانمىش».

قىسقىسى، نەۋائى بۇ ئىككى تراگېدىيىلىك داستاننى يېزىشتا شېئىرنىڭ لىرىكىلىق بولۇشتەك ئارتۇقچىلىقى ۋە ھېكايىچىلىقنىڭ ئىپادىلەش ماھارەتلىرىنى ياخشى، ئۇنۇملۇك جارى قىلدۇرغانلىقى ئۇچۇن، ئوقۇرمەنلەر بۇ داستانلارنى نەۋائىنىڭ شېئىرىي رومانلىرى، دەپ ئاتايدۇ.

15- ئەلشىر نەۋائىنىڭ رەقىبى دەپ ئاتالغان شائىر بىنائىي توغرىسىدا

بىنائىي ئەلشىر ناۋائىنىڭ زامانداشى بولۇپ، پازىل ۋە كامىل، قەلبى ئوبدان ئەمما تۈركى تىلنى كەم كۆرىدىغان پارىس تىللىق شائىر ئىدى. بابۇرنامە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دەۋرنىڭ تارىخى ئەسەرلىرىدە بىنائىمۇ دەۋر شائىرلىرى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ.

بىنائى تۈركىلەر ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھىراتتا ھۈسەيىن بايقارا دەۋرىدە تۇغۇلۇپ ياشىغان، ئەلشىر ناۋايى بىلەن زامانداش بولغانلىقى يەنە كېلىپ ۋە ئەلشىر تۈركى تىلنى ئۇلۇغلايدىغانلىقى سەۋەپلىك ئۇ زات بىلەن ئەمىر ئەلشىرنىڭ ئارىسىدا دائىم چاقچاق-جاقجاقلار بولۇپ تۇراتتى. ئۇلار ئارىسىدا ئۆتكەن چاقچاقلار ناھايىتى مەشھۇردۇر. بىرى شۇنداق :

مەۋلانا بىنائىي ئەمىر ئەلشىرگە تولا چاقچاقلار قىلاتتى . ئەمىر ئەلشىرمۇ چاقچاق قىلىپ : « مەۋلانا بىنائىي سارالڭ بوپتۇ ، شىپاخانىغا ئاپىرىپ تاپىنىغا نوقۇت قاينىتمىسى قويۇپ داۋالاڭلار !» دېدى. مەۋلانا بىنائىي ئەمىر ئەلشىرنىڭ بۇ يارلىقىدىن ۋەھىمگە چۈشۈپ ھىراتنى تەرك ئېتىپ ئىراق زېمىنىغا باردى. ئۇ يەردە سۇلتان يەئقۇبنىڭ ھامىيسىغا ئېرىشىپ بىر مەھەل تۇرۇپ نەچچە مۇددەتلەردىن كېيىن يەنە ھىراتقا قايتىپ كەلدى. ئەمىر بۇنى ئىشتىپ ئادەم ئەۋەتىپ بىنائىينى دىۋانغا چاقىرتتى ھەم ناھايىتى مۇلايىملىق ۋە مۇھەببەتلەر بىلەن ئىززەت-ئېكرام كۆرسىتىپ كۆرۈشتى ۋە ھەم ئىنئام ۋە ئېھترامىلار بەخش ئەتتى، ئۆتكەنكى رەنجىشلەر ئۈچۈن ئۆزرە ئېيتتى. مەۋلانا بىنائىيمۇ ئۆزىنىڭ قىلغان چاقچىقى ئۈچۈن كەچۈرۈم سورىدى ، ئۇلار ئارىسىدا ئىنتايىن يېقىن دوستلۇق يوسۇنلىرى بەجا كەلتۈرۈلدى. ئەمىر ئەلشىر مەۋلانا بىنائىيدىن ئەھۋال سوراپ بولغاندىن كېيىن سۆز ئارىسىدا : « ئېيتىڭچۇ بىنائىي ، ئىراق زېمىنى قانداق ۋىلايەت ئىكەن ؟ ئۇ يەردىكى خەلقىنىڭ مىجەز - خۇلقى ، ئۆرپ - ئادەتلىرى قانداق ئىكەن ؟ » دەپ سورىدى. مەۋلانا بىنائىي :« ياخشى ۋىلايەت ئىكەن ، خەلقىنىڭ مىجەز - خۇلقى ، ئۆرپ-ئادەتلىرى ماختاشقا لايىق ۋە يېقىملىق ئىكەن . خۇسۇسەن ئۇلارنىڭ تولىمۇ ئوبدان بىر خىسلىتى بار ئىكەن » دەپ جاۋاب بەردى. «قانداق خىسلىتى بار ئىكەن »دەپ سورىدى ئەمىر ئەلشىر . مەۋلانا بىنائىي :«ئىراق خەلقى تۈركىي شېئىرغا پەقەت ئېتىبار قىلمايدىكەن ،

تۈركىي تىلدا شېئىر يازىدىغان ۋە ئوقۇيدىغانلار ئەسلا يوق ئىكەن ، ئۇلارنىڭ بۇ ئادىتىنى تولىمۇ ياخشى كۆردۈم » دەپ جاۋاب بەردى.

« تېخى هوشۇڭنى تاپماپسەن ، ئەمدى بۇنداق دەخلى ـ تەرۈزلىرىڭنى تاشلاپ راستلىق ۋە توغرىلىق بىلەن ئېيتقىن ! مېنىڭ دىۋانىمدىكى شېئىرلىرىمدىن ئىراق خەلقى قايسىسىغا ئاپىرىن ئېيتىدۇ ؟ قايسى نەزمىنى ياقتۇرىدۇ ؟ » دېدى ئەمىر ئەلىشىر چېچىلىپ.

« سىزنىڭ شېئىرلىرىڭىزدىن مۇنۇ مەتلەئىنى ياقتۇردىكەن » دەپ جاۋاب بەردى بىنائىي ، مەتلەئى:

كۆكرەكىمدۇر سۇبهىنىڭ پىراهەنىدىن چاكرەك ،

كىرپىكىم شەبنەم تۆكۈلگەن سەبزەدىن نەمناكرەك .

ئەمما بۇ مەتلەئىنى مەۋلانا ساهىبى ئېيتقان بولۇپ، ئەمىر ئەلىشىر ساهىبغا ئىلتىماس قىلىپ بۇ مەتلەئىنى داۋاملاشتۇرۇپ غەزەل قىلغان ۋە دىۋانىغا كىرگۈزگەنىدى. ئەمىر ئەلىشىر مەۋلانا بىنائىيدىن بۇ سۆزنى ئاڭلاپ چېهرىنى ئۆزگەرتىپ : « سەن ئاجايىب جىدەلخور ئادەمسەن ، بۇ مەتلەئىي مېنىڭ ئەمەس بەلكى مەۋلانا ساهىبنىڭ ئەمەسمۇ ؟ سەن مەن بىلەن قەستەن قارشىلىشىش ئۈچۈن مۇشۇنداق دەۋاتسەن » دېدى. مەۋلانا بىنائىي : « مېنىڭ سىزگە چېقىلىشقا هەددىم بارمۇ ؟ بۇ مەتلەئىنىڭ سىزنىڭ ئەمەسلىكىنى بىلمەپتىمەن . ئىراق خەلقى ياقتۇرۇپ ناهايىتى ياخشى كۆرۈدىغان بۇنىڭدىن باشقا مەتلەئىڭىزمۇ بار » دېدى. ئەمىر ئەلىشىر : «ئۇ قايسى مەتلەئىي » دەپ سورىدى. مەۋلانا بىنائىي ئېيتتىكى ، مەتلەئىي :

باشىمزدىن سايەئى سەرۋىي قەددىڭ كەم بولماسۇن ،

زاتى پاكىڭ بولماسا ئالەمدە ئادەم بولماسۇن .

لېكىن ، بۇ مەتلەئىيمۇ ئەمىر ئەلىشىرنىڭ ئەمەس ئىدى . ئۇنى مەۋلانا لۇتفىي ئېيتقان بولۇپ ، ئەمىر ئەلىشىر ئۇنى غەزەل قىلىپ دىۋانىغا قوشقانىدى. شۇڭا ئەمىر ئەلىشىر بۇ سۆزنى ئاڭلاپ ئىختىيارسىز غەزەبلەنىدى : « بۇ مەتلەئىي مەۋلانا لۇتفىي هەزرەتلىرىنىڭ ئەمەسمۇ ؟ سەن بىلىپ تۇرۇپ قەستەن مەن بىلەن قارشىلىشۇاتسەن. ئادەمگە چېقىلىشنى زادىلا تاشلىمايسەن ! » دەپ غەزەب بىلەن كايىپ قوبۇل دىدارنى تاماملىدى.

يەنە بىر مەشھۇر ھىكايىدە ئەلىشىر بىنائىنى كەچۈرۈپ يەنە ئىزىزىتىنى قىلىپ مېھماندارچىلىققا چاقىرىپ ئالدىغا تاماق تارتىدۇ، بىر چاغدا بىنائى تويۇپ پۈتىنى سوزۇپ ئولتۇرماقچى بولۇپ پۈتىنى سۇنغىنىدا پۈتى يېنىدىكى ئەلىشرنىڭ كاسىسغا تېگىدۇ. بىنائى بۇنىڭغا جاۋابەن شۇنداق «ھىراتتا شائىر كۆپىيىپ شۇ ھالغا كەلدىكىم قاچانكى پۈتۈڭنى سۇنغان ھامان بىر شائىرنىڭ كۆتىگە تېگىدۇ» دېدى، ئەلىشىر شۇنداق «راست دەيسەن پۈتۈڭنى يىغساڭ يەنە بىر شائىرنىڭ كۆتىگە تېگىدۇ» دېدى.

تارىخى خاتىرىلەردە بىنائى ھەققىدە يۇقارقىلاردىن باشقا بايانلارمۇ كۆپ كەلگەن. ئەمما بىنائى پارىس تىللىق شائىر بولغاچقا ئەسەرلىرى بىزگە كۆپ يېتىپ كەلمىگەن. ئەمما ئۇنىڭ ئەلىشرنىڭ نامىزىدا يىغلاپ چىققانلىقىدىن ئۇنىڭ ئەلىشردىن ئۈزۈنىراق ئۆمۈر كۆرگەنلىكى بىلىنىدۇ.

مەنبە: «تارىخىي رەشىدىي» .
ئۇيغۇر جامائەتىگە شائىر بىنائىينىڭ ئۇچۇرى بۇيۇكلەردىن زاھىرىددىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ قىممىتى جەھەتتە« ئەۋلىيا ئاۋگۇستنو ۋە رۇسسونىڭ كەشپىياتلىرى ، گىببون ۋە نيۇتوننىڭ ئەسەرلىرى بىلەن بىر قاتاردا تۇرالايدىغان » شاھانە ئەسىرى «بابۇرنامە »دىن كېلىدۇ .
زاھىرىددىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ ئۆز ئەسىرىدە يېزىشچە بىنائىي ھىراتتىكى بىر سەرىبەننا (ئارخىتېكتور ، باش بىناكار) نىڭ ئوغلى بولغاچقا ، «بىنائىي » تەخەللۇسنى قوللانغان .غەزەللىرى يامان ئەمەس يېزىلغان بولۇپ ،ئۆزگىچە ھېسسىيات ئۇرغۇپ تۇرىدىكەن . ھىرات ھۇسەيىن بايقارا سەلتەنەت سۇرگەن ، ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى مىر ئەلىشىر نەۋائىي ھەزرەتلىرى دىۋان بېگى (ۋەزىرى) بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە ، مەشھۇر ئىلىم ئەھلىلىرى توپلانغان ئىلمۇ ـ ئىرفان ، مەدەنىيەت ،مائارىپ مەركىزى بولغان . ئىلمىنىڭ ھەرقايسى ساھەسىدىكىلەر دائىم بىر يەرگە جەم بولۇپ تۇراتتى . زاھىرىددىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ يېزىشچە ، بىنائى مۇزىكا ئىلمىدىن خەۋەرسىز بولسىمۇ ، بەك ھەۋەس قىلىدىكەن ، ئەمما ئەلىشىربەگ مۇشۇ جەھەتتىن بىنائىينى تەنە قىلار ئىكەن . بىر يىلى ھۇسەيىن بايقارا مەرۋىگە قىشلىغىلى بارغاندا كۆكەلدىشى ، دوستى ھەم ۋەزىرى ئەلىشىربەگنى بىللە ئېلىپ كېتىپتۇ ، بۇ چاغدا بىنائىي ھىراتتا قالغان ئىكەن . بىنائىي شۇ قىش ئۆتكۈچە پۈتۈن زېھنى بىلەن مۇزىكا مەشق قىلىپ ، يىل كەلگۈچە كۈي ئىجاد قىلىش دەرىجىسىگە يېتىپتۇ . يىل كېلىشى بىلەنلا ھۇسەيىن بايقارا ھىراتقا قايتىپ كەلگەندە ، بىنائى سازنى راسا چېلىپ ناخشا ئېيتىپ بېرىپتۇ ، ئەلىشىربەگ بىنائىينىڭ بۇ كارامىتىگە ھەيران قەلىپ چىن كۆڭلىدىن ئاپىرىن ئوقۇپ ئالقىشلاپتۇ . بىنائىي شۇنىڭدىن كېيىن نۇرغۇن مىسلىسىز گۈزەل كۈيلەرنى ئىجاد قىپتۇ . بىنائىي بىر چاغدا« نوھرەڭ »ناملىق بىر كۈي ئىجاد قىلىپ ، ناخشىسىدا ئەلىشىربەگنى مەسخىرە قىلىپ ،ئۇ زادىقا ھۇجۇم قىپتۇ . شۇ سەۋەبتىن ئەلىشىربەگنى ھىمايە قىلىدىغان مۇتەلەق كۆپ سانىدىكى ئىلىم ـ ئىرفان ئەھلىلىرىنىڭ تەنە ـ ھۇجۇملىرى بىنائىيغا يېغىپ ، بىنائىي كۆپ

جاپالار چېكىپ ، ھراتتا تۇرالماي ئىراق ۋە ئەزەربەيجان تەرەپلەرگە مۇساپىر بولۇپ كېتىپتۇ . ئۇ ئىراق ، ئەزەربەيجانلاردا سەرسان بولۇپ يۈرۈپ ياقۇببەگكە ئۇلپەتچىلىك قىلىپ ياخشى ئېتىبارغا ئېرىشكەن ئىكەن . ياقۇببەگ ئۆلگەندىن كېيىن يەنە ھراتقا قايتىپ كەپتۇ . ئۇ ئەلىشىربەگدەك بىر دۆلەت ئەربابى ، جامائەت ئەربابى بىلەن ئېتىششىنى زادىلا تاشلىيالماپتۇ . دائىم ئەلىشىربەگكە ھۇجۇملار باشلايدىكەن . زاھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر ئۆز ئەسىرىدە يۇقىرىقىلارنى تونۇشتۇرۇپ كېلىپ مۇنداق مىسالالارنى كەلتۈرىدۇ :

بىرمۇنچە شائىرلار بىر كۈنى شاھماد ئولتۇرۇشى ياساپتۇ . شاھماد ئولتۇرۇشدا ئەلىشىربەگ يېغىپ ئولتۇرۇپ ئۇيۇشۇپ قالغان پۈتىنى سۇنغان ئىكەن ،پۈتى ئېھتىياتسىزلىقتىن بىنائىنىڭ قوڭىغا تېگىپ كېتىپتۇ . ئەلىشىربەگ چاقچاق قىلىپ : « بۇ نېمە بالا ئەمدى ، ھراتتا پۈتۈكنى سۇنساڭلا چوقۇم بىر شائىرنىڭ ئارقىسىغا تېگىدىغان بولدى » دەپتۇ . ھازىر جاۋاب بىنائىي دەرھال :« ئەگەر يىغساڭ يەنە بىر شائىرنىڭ ئارقىسىغا تېگىدۇ »دەپتۇ . بىنائىي مۇشۇنداق تەنىلەرنى كۆپ قىلىۋەرگەچكە ، ئاخىر يەنە ھراتتا تۇرالماي سەمەرقەندكە كەتكەن ئىكەن .

زاھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر «بابۇرنامە»دە يەنە مۇنداق مىسالالارنى يازىدۇ :

ئەلىشىربەگ نۇرغۇن ياخشى نەرسىلەرنى ئىجاد قىلغان ئىدى . ھراتتا ناۋادا بىرى ھەرقانداق بىر نەرسىنى ۋۇجۇدقا چىقارسا ، ئۇنىڭ رونىاق تېپىشى ئۈچۈن ئۇ نەرسىنى « ئەلىشرى » دەيتتى . بەزىلەر ، جۈملىدىن بىنائىي كەبى كىشىلەر بۇنى ئەلىشىربەگكە باغلاپ تەنە قىلاتتى . بىر قېتىم ئەلىشىربەگ قۇلىقى ئاغرىپ قېلىپ قۇلىقىنى ياغلىق بىلەن باغلۇۋالغانلىقى ئۈچۈن ، خوتۇنلارنىڭ كۆڭ ياغلىقنى قىيىسق قىلىپ چىگىشىگە «نازى ئەلىشرى » دەپ ئات قويۇپتۇ . شۇ سەۋەبلىك ئەلىشىربەگ تەرەپدار كۆپچىلىكنىڭ ھۇجۇمىغا چىدىمىغان بىنائىي يەنە ھراتتىن كېتىدىغان چېغىدا ئېشىكىگە غەيرىلا بىر ئۇچىلىق (توقۇم) تىكتۈرۈپ ، ئۇنىڭغا « ئەلىشرى » دەپ ئات قويۇپتۇ ، شۇنىڭ بىلەن بۇ « ئەلىشر پالانى » (ئەلىشر ئۇچىلىقى) ، دەپ ئاتىلىپتۇ .

دېمەك ، ئەلىشر نەۋائىينىڭ كۈنسېرى ئېشىۋاتقان شۆھرىتىگە ھۇجۇم قىلغان بىنائىي ئادەتتە شېئىر يازسىمۇ قەستەن نەۋائىي بىلەن قېرىشىپ پارىسچە يازار ئىكەن . ئۆمرىدە نەۋائى بىلەن چېقىشىپ ئۆتكەن بۇ شائىر يۇرتى ھراتتىمۇ تۇرۇكرەك تۇرالمىغان ئىكەن .مەنبە:«بابۇرنامە»!

مەنبە: شەۋقى تىل ـ ئەدەبىيات مۇنبىرى

16- «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تىكى ماقال-تەمسىللەر توغرىسىدا

رەخمجان بارات

(ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ماركسىزم ئىنستىتۇتى دوتسېنتى)

[摘要]本文在分析纳瓦依《众心所爱》中的谚语基础上，阐述纳瓦依的朴素唯物主义世界观、道德品质和认识观，为我们认识和改造世界，阐明了一定的理论基础。

[关键词]纳瓦依；《众心所爱》；谚语

ئەلىشىر نەۋائىي ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بۈيۈك ۋەكىللىرىدىن بىرى، يەنە ئۇيغۇر، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىرى، چاغاتاي بەدىئىي ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىلى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇنىڭ كىشى قەلبىنى مەپتۇن قىلىدىغان غەزەللىرى، كىشىلىك ھاياتنىڭ ھەرقايسى جەريانلىرىغا بولغان ھەقىقىي تونۇشلىرى ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى ۋاپادارلىقى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى سۆز سەنئىتىنىڭ گۈزەللىكىنى نامايان قىلىدىغان بىر قاتار شېئىر ۋە نەسرىي ئەسەرلىرىدە، «كىلاسسىك پېرىپاتېتچىلار ۋە ناتۇرالىستلارنىڭ تەبىئەت ئىلمى، پەلسەپە تەلىماتلىرىنىڭ تەسىرىنى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىپادىلىگەن» ①.

«مەھبۇبۇل قۇلۇپ» (كۆڭۈللەر سۆيگىنى) ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋە ئەڭ قىممەتلىك ئەسەرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، «ئاپتور ھاياتىدا... توپلىغان مول بىلىم، تەجرىبىلىرىنى كەلگۈسى ئەۋلادلارغا ئۆگەتكۈسى كەلدى... شۇڭا، ئۆزىنىڭ ھاسىل قىلغان تەجرىبىلىرىنى باشقىلارغا تونۇشتۇرۇپ، ئۇلار بىلەن ئورتاقلىششى، ھەربىر كىشىنىڭ ئىنسانىي بۇرچىدۇر. بۇ ئىجتىمائىي تەرەققىياتتىكى مۇھىم بىر مەسىلىدۇر.

نەۋايى ئۆزىنىڭ مول تەجرىبە ۋە بىلىملىرىنى باشقىلارغا ئۆگىتىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىپ، كىشىلەرنىڭ بۇخىل بىلىم، تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى ئەسەردىكى پىكىرلەرنىڭ خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياقىدىغانلىقىنى بايقاپ، كىتابنىڭ ئىسمىنى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» دەپ ئاتىدى②.

ئەلىشىر نەۋايى نۇرغۇنلىغان غەزەل ۋە رۇبائىيلىرىدا، بولۇپمۇ «ھەيرەتۇل ئەبرار»، «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئاساسەن پەلسەپە، ئىلاھىيەت، ئىنسانىي بىلىم، ئەخلاق، دۆلەت قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە كەڭ توختىلىپ ۋە ئومۇمىيۈزلۈك مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، ئىخچام، جانلىق، تەسىرلىك ئۇسۇللار بىلەن ئۆزىنىڭ دۇنيا قاراش ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى، كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى ئەخلاقىي مۇناسىۋەتلەرنى ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەر ئارقىلىق ئادەم ۋە دۇنيانىڭ زىددىيەتلىك جەريان ۋە ھەرىكىتىنى بايان قىلىدۇ. شۇڭا، «ئەلىشىر نەۋايىغا پەلسەپە جەھەتتىن يېقىنلىشىدىكەنمىز، ئۇنىڭ ئىدىيە مەنبەلىرىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىنى دىئالېكتىكىلىق ئاساستا تەھلىل قىلماي مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە»③.

ئەلىشىر نەۋايى ئۆزىنىڭ مول مەزمۇنلۇق غەزەللەر ۋە رۇبائىيلىرىدا ئۆزىنىڭ تۇپ دۇنيا قارىشى، دۇنيا ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتىگە بولغان تونۇشىنى شەرھلەش ئاساسىدا، دۇنيانىڭ قانۇنىيىتىنى ۋە قانۇنلىرىنى بىلىش، ئىگىلەش ۋە پايدىلىنىشنىڭ ئۇسۇللىرىنى، تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ قانۇنىيىتى ۋە ئۆزگىرىشلىرى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ، «كۆچەپ تەشۋىق قىلىدىغان ئىلاھىيەتچىل ئەدەبىياتىدىن پۈتۈنلەي پەرقلىنىدۇ»④. مانا بۇ ئەلىشىر نەۋايىنىڭ دۇنيا قاراش مەسىلىسى جەھەتتە دىيالېكتىكىلىق ماتېرىيالىستىنىڭ كۆز قاراشقا ئىگە ئىكەنلىكى، «پادىشاھ، ۋەزىر، قازى ـ ئەمەلدارلارنىڭ ئىللەتلىرىنى قاتتىق ئەيىبلەش... كەمتەرلىك، ئادىل، راستچىل، ئىشق مۇھەببەتتە ساپلىق... قاتارلىق ئەخلاق-پەزىلەتلەرنى بايان قىلىش بىلەن (خوجا كۆردىلىك)، ئىشەنچسىزلىك، ئاچ كۆزلۈك قاتارلىق ناچار ئىللەتلەرنى قاتتىق ئەيىبلىشى»⑤دەك ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە جەمئىيەت مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشتا، چوقۇم كىشىلەرنىڭ قانۇنىيەتكە ھۆرمەت قىلىش، ئوبىيېكتىپ پائالىيەتچانلىقنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، قانۇنىيەتلەرنىڭ ئېچىكى مەنبەسىدىن ئۇلارنىڭ تۇپ ماھىيىتىنى تونۇپ، دۇنيانى بىلىش ۋە چىن مەنىسىدىن ئۆزگەرتىشنىڭ ئۇسۇلى قىلىپ چىقىشقا بولىدۇكى، ھەرگىزمۇ قانداق، قايسى خىلدىكى كىشى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر قانۇنىيەتتىن ھالقىپ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا قارشى ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىشنى چەكلىشىمۇ دەل ئەسەرنىڭ كىشىلەر كۆڭلىگە ياقىدىغانلىقىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

«ئەلىشىر نەۋايى ئالەم، يۈلتۇز ۋە سەييارىلەر تۆت پەسىل، ماددىي دۇنيانىڭ زىددىيەتچان ھەرىكىتى توغرىسىدىمۇ توختالغان»⑥ لىقى دەل ئەلىشىر نەۋايى ئالەمنىڭ ھەرىكەت ۋە زىددىيىتىدىن

جەمئىيەتنىڭ ھەرىكەت ۋە زىددىيىتىگە بولغان كۆز قارىشىنىڭ چوڭقۇرلاشقانلىقى، ئالەم ۋە تەبىئەتنىكى ئۆزگىرىش ۋە جەريانلار ئارقىلىق ئىنسانلار ماددىي تۇرمۇشىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى كۆزەتكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى، كائىنات ۋە دۇنيانىڭ ماددىي خۇسۇسىيىتىدىن كىشىلىك تۇرمۇش ۋە ھاياتنىڭ ماددىي خۇسۇسىيىتىنى كۆرۈپ يەتكەنلىكىنىڭ نامايەندىسىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن: ئوتنىڭ ئىشى قۇرۇماق، شامالنىڭ ئىشى سوريماس

چاقماق سىمنى ئەگكىلى بولماس، يامغۇر ريشتىنى تۆگكىلى (بولماس).

قانۇنىيەت ـ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئۆزىدە ئەسلىدىن بار بولغان ئىچكى مۇقەررەر باغلىنىش بولۇپ، پەقەت كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي، جانلىق ۋە پائالىيەتچانلىقى ئارقىلىقلا قانۇنىيەتتىن پايدىلانغىلى ۋە ئۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ. گەرچە نەۋايى ئەسەرلىرىدە «ئاتالمىش» كونا ئەندىزە بويىچە، ئىدىيالىزمنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرى بويىچە ئاللاھتىن باشلانغانلىقى «ئوتتۇرا ئەسىردە ئىدىئولوگىيەنىڭ بارلىق شەكىللىرى ـ پەلسەپە، سىياسىي، قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ، ئىلاھىيەتنىڭ بىر بۆلىكى قىلىپ قويۇلدى. شۇڭا، ئۇ چاغدىكى ھەرقانداق ئىجتىمائىي ھەرىكەت ۋە سىياسىي ھەرىكەت ئىلاھىي تۈسنى ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى. پۈتۈنلەي دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاممىنىڭ ھېسسىياتى ئۇچۇن ئېيتقاندا، زور ھەرىكەت قوزغاش ئۇچۇن، ئاممىنىڭ جانجان مەنپەئەتىنى دىنىي تون كىيگۈزۈپ ئوتتۇرىغا چىقىرىش كېرەك ئىدى»⑦ لىكى قانداقتۇر ھەممە مەسىلىنى ئەنئەنىۋى ئەندىزە بىلەن ئەمەس، بەلكى ئادەمنىڭ يارىلىش قانۇنىيىتى، ماددىي دۇنيانىڭ زىددىيەتلىك جەريانى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى كونكرېت قاتلاملىرىنى ئۆز قانۇنىيىتى ۋە خۇسۇسىيىتى بويىچە تەھلىل قىلغان، ماتېرىيالىستتىك كۆز قاراشنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىپادىسى بولۇپ، ساددا ماتېرىيالىزملىق تەبىئەت كۆز قارىشىنى شەرھلەپ، ئاللاھقا ھەمدۇ سانا ئېيتىش ئاساسىدا ئالەم ـ تەبىئەتنىڭ قانۇنىيەت، زىددىيىتى ۋە كىشىلىك ھايات ـ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئاساسىدىكى مەسىلەرنىڭ ھەممىسگە رېئال، چىن مەسىلەرنى ئاساس قىلىپ تەھلىل قىلىش، كۆزىتىشىمىزنى تەلەپ قىلسا، «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تىكى بۇ خىل پەلسەپۋى كۆز قاراشلار ئۇيغۇر كىلاسسىك پەلسەپە نۇقتىسىدىن ئالغاندا، تارىخىي دەۋردە كىشىلەرنىڭ مەسىلەرنى كۆزىتىش، تەھلىل قىلىش ۋە ھەل قىلىش ئۇسۇللىرىنى كۆرسىتىپلا قالماي، يەنە ئەجدادلارنىڭ چوڭقۇر پەلسەپۋى كۆز قاراشلىرىنى چوڭقۇر چۈشىنىش بىلەن ئەۋلادلارنىڭ تەپەككۇر ئېڭى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدۇ. چۈنكى، «ئىجتىمائىي تەپەككۇرلار دىنىي شەرىئەت قائىدىلىرى كونترولىدا تۇرغان بىر دەۋردە... دىنىي ئەقىدىلەرگە بۋاستە ئالاقىسى بولمىغان بۇنداق ئەمەلىي بىلىم پىروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇش دىققەتكە ئەرزىيدىغان بىر مەسىلە⑧.

سۇنىڭ مەززىسى مۇز بىلەن، ئاشنىڭ لەززىتى تۇز بىلەن،

ساراڭنىڭ قۇلىقدا پەند، شامالنىڭ ئايىغىغا بەند.

دۇنيانىڭ تارىخىي دەۋر ئالاھىدىلىكىدىن ئىبارەتتۇر، جەمئىيەت ھادىسىلىرى، تەبىئەت ئۆزگىرىشلىرى ۋە ئالەمنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى، ئۇلارنىڭ ئۆزگىچىلىك ئۆزگىرىش جەريان ۋە قانۇنىيەتلىرىنى شەرھلەش ـ كىشىلەردىن يۈكسەك پەلسەپىۋى تەپەككۇرنى، مول ئەمەلىيەت ۋە تەجرىبە بىلىملىرىنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن، دۇنيانىڭ ماددىلىقى ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، ئالەم، كائىنات، تەبىئەت، جەمئىيەت ھادىسىلىرى ۋە ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى چۈشەندۈرۈش دەل قەدىمكى ماتېرىيالىزم ماددا كونكرېت شەكىللىرىنى ئىپادىلەشنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى. دەل نەۋۋايىنىڭ بۇ خىل ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ماتېرىيالىزملىق كۆز قارىشىنى بايان قىلىش بىلەن بىرگە، ماتېرىيالىستتىك تەبىئەت كۆز قاراشلىرىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرگەنلىكىنىڭ بىر نامايەندىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. «دۇنيانى خۇدا ياراتقانمۇ ياكى ئۇ ئەزەلدىن بارمىدى؟ پەيلاسوپلار بۇ مەسىلىگە قانداق جاۋاب بېرىلىشكە قاراپ ئىككى چوڭ لاگېرغا بۆلىنىدۇ@غانلىقىدەك قەدىمكى زامان ساددا ماتېرىيالىزملىق تەبىئەت كۆز قارىشىدا ئىپادىلەنگەن ماددا كونكرېت شەكىللىرىنىڭ دەسلەپكى ئىپادىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

نەۋايى ئەسەرلىرىدە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، كىشىلەرنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتىگە باھا بېرىشتە، قەلب گۈزەللىكى بىرخىل ئالاھىدە گۈزەللىك بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ باشقا جەھەتلەردىكى گۈزەللىكلىرىنىڭ مەزمۇنى، خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ، ئىنسانلارنى ئادىمىيلىك بىلەن چۈشەنگەندە، ئادەم ئالىيجانابلىققا، گۈزەل ئەخلاققا ئىگە بولالايدۇ. «نەۋايى ياشىغان زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيادا تېخى بۈگۈنكىدەك دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەر چېگرالىرى شەكىللەنمىگەن ئىدى... سەمەرقەنت، مەشھۇد، نىشاپۇر، سەبزىبار، ئاستىرابات، بەلخ... مانا مۇشۇ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە نەۋايىنىڭ ئايىغ ئىزلىرى قالدى. شۇنداق بولىشىغا قارىماي، ‹ھېچبىر ئەسەردە نەۋايى قەيەرنى ئۆزىنىڭ ۋەتىنى دەپ ھېسابلاشنى تەكتىلىگەن ئەمەس@. مانا بۇ ئەلىشىر نەۋايىنىڭ يۈكسەك ئەخلاق ـ پەزىلىتى، ئالىيجانابلىق خىسلىتى ۋە دۇنيا جامائىتى ئېتىراپ قىلىدىغان خۇسۇسىيىتىنى كۆرسىتىپ بەرگەنلىكى ئۈچۈنمۇ «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» كىشىلەر قەلبىنىڭ تۆردىن ئورۇن ئالغان، خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياققانلىقى دەل نەۋايى ئەخلاق ـ پەزىلىتى، ئىنسانىي خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بىر قىسىم نامايەندىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

يالغانچى كىشى ئەمەس، يالغان سۆزلەش ياخشىنىڭ ئىشى ئەمەس.

ساقلىق قىلساڭ كۆپ يېمە. ئىززەت تىلىسەڭ كۆپ دېمە.

نادانىنىڭ بوغزىنى كېرىپ ۋارقىرىشى خۇددى ئېشەكنىڭ ۋاقىتسىز ھاڭرىشىدۇر.

تىلىدا ئىختىيارسىز. ئەلگە ئېتىبارسىز، سۆزنى تولا ۋە بىمەنە قىلىدىغان كىشى تۇن بويى ئۇخلىماي تاڭ ئاتقۇچە قاۋايدىغان ئىتقا ئوخشايدۇ.

كۆپ سۆزلىگۈچى زېرىكتۈرگۈچىدۇر، تەكرار سۆزلىگۈچى ئەقىلسىزدۇر.

ھەزىل بىلەن شۇغۇللىنىش بىراۋنىڭ ئەيبىنى ئېچىشتۇر.

سۆز-ھەرىكەتلەردە ۋە ئىجتىمائىي كىشىلىك مۇناسىۋەتلەردە ئەدەپلىك ۋە مۇلايىم بولۇش، تىلدا راستچىل ۋە دۇرۇس بولۇش، كۆپ ئويلاپ، ئاز، مېغىزلىق سۆزلەش، غەيۋەت ۋە تۆھمەت قىلىشتىن ساقلىنىپ، ئالدامچىلىق، يالغانچىلىق ۋە ساختىپەزلىكتىن ساقلىنىش، كىشىلەر كۆڭلىگە ياقىدىغان يۈكسەك ئەخلاق-پەزىلەتنىڭ ھەقىقىي نامايەندىسىدىن بىرى. «نەۋاينىڭ قارىشىچە، گەپنى ئاز قىلىش، ئاغزىغا كەلگەننى، راست گەپنى ساختىپەزلىك گىرىملىرى بىلەن پەردازلىماي ئۇدۇلسىغا، ئىخچام ئوتتۇرىغا قويۇش ئۇلۇغ پەزىلەتلەردىن ھېسابلىنىدۇ... سۆز نۇقتىنى ئېنىق، تەبىئىي، ئۇدۇل بايان قىلىش كېرەككى، ياسالما شەكىللەر ئۇنىڭ قىممىتىگە نۇقسان يەتكۈزمەسلىك لازىم، دېگەن ئىجتىمائىي قارىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ[12]، «ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن قىلىنغان يالغانچىلىق باشقىلارغا زىيان سېلىش مەقسىتىدە ئەمەس، ئەكسىچە ئۇلارنىڭ خۇشاللىقى ۋە كۆڭلىنى ئاياش ئۈچۈن ئېيتىلغان. قارشى تەرەپمۇ ئۇنى قوبۇل قىلالايدىغان يالغانچىلىقنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل گەپلەر كۇندىلىك تۇرمۇشىمىزدا كۆپ ئۇچرايدۇ، شائىرمۇ بۇخىل يالغانچىلىقنى توغرا دەپ قاراپ «بۇ كۆڭۈلگە خاپىلىق كەلتۈرىدىغان بۇخىل قوپال راست سۆزدىن مۇلازىمەت ئارىلاشقان يالغان سۆز ياخشى[13]، بۇ نەۋاينىڭ ئۆزى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي، تارىخىي رېئال شارائىتنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ھالدا جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىنى ئوخشاش بولمىغان نۇقتىدىن ئومۇمىيۈزلۈك تەھلىل قىلىپ، «ئەينى زامان ئىجتىمائىي تەبىقىلىرى ئۈستىدە ئەخلاقىي تەھلىل ئېلىپ بارماقچى بولىدۇ»[14]غانلىقىنىڭ يەنە بىرخىل ئىپادىسى. «‹مەھبۇبۇل قۇلۇپ›تا جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنى تەشكىل قىلغۇچى ھەرقايسى قاتلام كىشىلىرى ئىجرا قىلىشقا تېگىشلىك ئىجتىمائىي ئەخلاق ۋە كەسپىي ئەخلاقنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئۆلچىمى تەشەببۇس قىلىنغان. ھەرقايسى قاتلام ۋە كەسىپلەرگە مەنسۇپ كىشىلەرنىڭ ياخشى-يامان خۇسۇسىيەتلىرىگە ئۆزىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيەسى بىلەن تويۇنغان ئىلغار، توغرا قاراشلىرى ئارقىلىق باھا بېرىلگەن»[15].

ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئەمەلىيەتى ۋە دۇنيانى ئۆزگەرتىش جەريانىدا، ئەخلاق تەربىيە بىلەن تەربىيە خىزمىتىنىڭ مۇناسىۋىتىنى بارلىققا كەلتۈرگىنىگە ئوخشاش ئەلىشىر نەۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تىمۇ «ئىلىم ئۆگىنىپ ئىشلەتمىگەن كىشى قوش ھەيدەپ ئۇرۇق سالمىغانغا ياكى ئۇرۇق سىلكىپ ھوسۇل ئالمىغانغا ئوخشاشتۇر»، «ئاغزىغا كەلگەننى دېمەك نادانىنىڭ ئىشى، ئالدىغا كەلگەننى يېمەك ھايۋاننىڭ ئىشى»، «كۆپ يېگۈچى ۋە كۆپ سۆزلىگۈچى دوزاختىن جاي تۇتقۇچىلاردۇر»، «قورساق مەرىزىسىنىڭ چىشىسى كۆپ يېمەكتۇر، قەلب مەرىزىسىنىڭ چىشىسى كۆپ دېمەكتۇر».

كىشىلەرنىڭ قانچىلىك بىلىملىك بولىشى بىلەن ئەمەس، بەلكى شۇ كىشىنىڭ ئەخلاق-پەزىلىتىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكى ئارقىلىق، كىشىلەرگە باھا بېرىشىمىز لازىم. چۈنكى ھەرقانداق بىر جەمئىيەتتە،

مۇئەييەن ئەخلاق ئۆلچىمى ۋە ئەخلاق مىزانى جەمئىيەتنىڭ ھەربىر ئەزاسىنىڭ ئىش-ھەرىكىتىنى تىزگىنلەپ تۇرغاچقا، ھەرقانداق بىر نورمال كىشى ئۆز ئەتراپىدىكى ھەرقانداق كىشىگە، ئىجتىمائىي مۇھىتقا ئەخلاق جەھەتتىن باھا بېرىشى، كىشىلىك پائالىيىتىنىڭ ياخشى-يامانلىقىغا نىسبەتەن، ئۆزىنىڭ ياخشى كۆرىدىغان ياكى نەپرەتلىنىدىغانلىقىنى، قوللايدىغان ياكى قارشى تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشى مۇقەررەر، بۇ جەمئىيەت، ئائىلە ۋە شەخس بىر گەۋدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئەخلاق ۋە تەربىيە خىزمىتى ئېلىپ بېرىپ، قانداق تەربىيە ئېلىپ بېرىلسا شۇنداق تەربىيەۋى نەتىجىنىڭ بارلىققا كېلىۋاتقانلىقىنىڭ تېپىك بەلگىسى. «نەۋايى ـ ‹كۆيچى، مەدھىيەچى، ئالقىشچى، ئاھالاڭ دېگەن مەنىدە› كۆڭۈل خەزىنىسىنىڭ ئاچقۇچى بولغان تىلنى راستچىلىققا، سەممىيلىككە ئىشلىتىش كېرەكلىكىنى تەكىتلەيدۇ» ۋە «كۆڭۈل خەزىنىسىنىڭ قۇلۇپى تىلدۇر ۋە ئۇل خەزىنىسىنىڭ ئاچقۇچى تىلدۇر»⑮.

ئەخلاق ئىجتىمائىي ئاڭ شەكىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بەلگىلىك روشەن سىنىپىيلىققا ھەم تارىخىي ۋارىسلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە كىشىلىك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە بارلىققا كەلگەن، قەتئىي بويسۇنىدىغان رېئايە قىلىشقا تېگىشلىك بولغان ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق قائىدىسى بولغاچقا، «نەۋايى جەمئىيەت ۋە مەملىكەتنىڭ ئاۋات ياكى خارابلىقىنى پادىشاھنىڭ ئادىل ياكى زالىملىقىغا باغلىغان. ئۇنى مۇسۇلمان ياكى غەيرىي مۇسۇلمان بىلەن ئالاقىسىز دەپ قارىغان»⑯.

ھەرقانداق بىر پەيلاسوپ، ئۇلۇغ ئالىم، كاتتا سەنئەتكار، ئۇلار شۇنىڭ ئۈچۈن يۈكسەك دەرىجىگە يەتكەنكى، ئۇلارنىڭ ئۆزىدە شۇنداق ئەخلاق، قابىلىيەت ۋە بىلىم، ماھارەت بار ئىدى. چۈنكى ئۇلار ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكنى ئۆز ئەمگىكىنىڭ نەتىجىسى، قابىلىيەت، بىلىم ۋە ماھارەتنى ئۆز ئەمگەك مېۋىسىنىڭ ئاساسى قىلغانىدى. پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئەزەلدىن بىر ئەخلاقسىز، قابىلىيەتسىز كىشى ئالىم ئەھلى بولغان ئەمەس. شۇڭا، قەدىمكى گىرېتسىيە پەيلاسوپى سوقرات: «بىلىم ـ ئەخلاق دېمەكتۇر» دەپ قاراپ، بىلىمنى ئەخلاق بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويغان ھەمدە ئۆزىنىڭ بىلىمىنىڭ ئەخلاق جەھەتتىكى رولىغا ئەھمىيەت بېرىپ، بىلىمنى ئاشۇرۇپ، ھەقىقەتنى ئىزدەشنى ئەخلاقنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى دەپ قاراپ، تەبىئەتنىڭ سىرىنى ئېچىش داۋامىدا، ئۆزلىرىنىڭ يۈكسەك ئەخلاق-پەزىلىتى ۋە باتۇرلۇق بىلەن كۈرەش قىلىدىغان روھىنى يېتىلدۈرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، نەۋايى جەمئىيەتنىڭ ئىدېئولوگىيە تۈزۈلمىسىنى ياخشىلاپ، گۈزەل كېلەچەك قۇرۇش، كىشىلەردە ئالىيجانابلىق ئەخلاق-پەزىلەت شەكىللەندۈرۈش ئۈچۈن، «مەنسۈى تەسىر ئارقىلىق نادان، زالىم، جاھىل پادىشاھنى ئاقىل، ئادىل، غەمگۇزار پادىشاھقا، پارچىلانغان مەملىكەتنى مەركەزلەشكەن مەملىكەتكە ئايلاندۇرۇش مۇمكىن ئىدى. ئىجتىمائىي ئوتوپىسىيەگە بېرىلگەن نەۋايى ھەممىسىنى ‹پادىشاھ› ‹قەھرىمان› بەلگىلەيدۇ، بويىچە جەمئىيەتنى ياخشىلاشنىڭ ئاچقۇچى پادىشاھنى ياخشىلاش دەپ قارايتتى»⑰. چۈنكى «ئادىل، ئەقىللىق پادىشاھ ئاللاھنىڭ بەندىلىرىگە چۈشۈرگەن سايىسىدۇر... ئادىل پادىشاھنىڭ يۈكسەك مەرتىۋىسى تەرىپ-تەۋسىپسىدىن بۈيۈكرەكتۇر»⑱. «نەۋايى ئۈچۈن

ئۇنىڭ بەدىئي ئىجادىيىتىگە ئاساس سالغان نەرسە ئىنسان ـ ئىنسانىيەتتىن ئىبارەت» بولۇپ، «ئەسەرلىرى ۋە ئۇنىڭ ئىدىيەۋى تەپەككۇرى بىر قانچە ئەسىردىن بېرى ئوتتۇرا ئاسىيا شېئىرىيىتىنىڭ قامۇسى»⑲، بولۇپ كەلدى. «پەيلاسوپلار دۇنيانى ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇللار بىلەن چۈشەندۈرۈپ كەلدى، لېكىن گەپ دۇنيانى ئۆزگەرتىشتە»⑳. دەل ئەلىشىر نەۋائى ئۆزى ياشاۋاتقان تارىخىي دەۋرنى ئومۇميۈزلۈك كۆزىتىپ، يۇقىرىدا پادىشاھ ئالىيلىرىدىن جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلاملىرىغىچە بولغان جايلارنى تەھلىل قىلىپ، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىن تارتىپ تاكى مەنىۋى جەھەتتە زاۋاللىققا يۈز تۇتقۇچە بولغان ئەھۋاللار ۋە بۇ ئەھۋاللارنىڭ بارلىققا كېلىش سەۋەبى، مەنبەسىنى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ ئۆزىنىڭ بىلىش ساھەسى جەھەتتە غايىۋى بىلىش كۆزقاراشلىرىنى بايان قىلغان.

ئەرنىڭ گۆھىرى سۆز، باپكارنىڭ ھۈنىرى بۆز.

بىلمىگەننى سوراپ ئۆگەنگەن ئالىم، ئاز-ئازدىن ئۆگىنىپ ئالىم بولۇر، ئارىلىنىپ سورىمىغان ئۆزىگە زالىم.

تامچە - تامچە يىغىلىپ دەريا بولۇر.

ئىنسانىيەتكە مول بىلىم خەزىنىسىنى توپلاش بارلىققا كەلتۈرۈش ۋە رەتلەش مەسلىسى ـ كىشىلەرگە بىلىمنى ئىگىلەپ ۋە ئۇنى قانداق ئىشلىتىشتىكى ئەڭ مۇھىم بولغان بىلىش ۋە ئۆزگەرتىش مەسلىسىنىڭ پەلسەپىۋى مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدۇ. «بىزنىڭ ئەتراپىمىزدىكى دۇنيا توغرىسىدىكى پىكىرلىرىمىزنىڭ بۇ دۇنيانىڭ ئۆزىگە بولغان مۇناسىۋىتى قانداق؟... پەيلاسوپلارنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكى بۇ مەسىلىگە ئىجادىي جاۋاب بېرىشكەن»(21)لىكى ئىنسانلارنىڭ دۇنياغا كېلىشى ۋە ياشاشتىكى مەقسىتى نوقۇل ھالدىكى بىلىشى بولۇپلا قالماي، يەنە قايتا ئەمەلىيەت داۋامىدا ئۆگەنگەننى قايتا تەتبىقلاش ئاساسىدا ئىشلىتىش، دۇنيانى ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇشنى ئۆزگەرتىپ ئادىمىيلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى «قۇرئان كەرىم» بىلگىلى بولۇش نەزەريەسىنى تەشەببۇس قىلىدۇ، ھەممىنى بىلگىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ، بىلىملىك بولۇشنى تەكىتلەيدۇ؛ بىلىمسىزلىككە قارشى تۇرىدۇ... كىشىلەرنى ھەقىقەتكە ئىنتىلىشكە دەۋەت قىلىدۇ»(22).

پايدىسىز سۆزنى كۆپ ئېيتما، پايدىلىق سۆزنى كۆپ ئاڭلاشتىن قاچما.

ئاقىل چىن سۆزدىن باشقىنى دېمەس، چىن دەپ دەۋېرىش ئاقىلنىڭ ئىشى ئەمەس.

«ئوقۇتقۇچى دىلى قاتتىق، قاپىقى يامان، ناھايىتى ھاكاۋۇر» بولماستىن، «بىر مۇنچە بەڭۈاش شوخ بالىلارغا ئىلىم، ئەدەپ، ئەقىل ئۆگىتىدۇ... قانداقلا بولمىسۇن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇغۇچىلاردا ھەققى ناھايىتى كۆپ. ئەگەر ئوقۇتقۇچى پادىشاھ بولسا، ئۇنىڭغا قۇللۇق قىلىش تولىمۇ ياخشىدۇر»(23).

دۇنيانى بىلىش مەسىلىسىدە، ئىنسانلار ئىلاھنىڭ يارىتىمىدە ئەمەس، بەلكى ئۆزىنىڭ رېئال دۇنيادىكى بەختىنى تېپىش؛ ئۆزىنىڭ پېشانىسىگە پۈتۈلگەن مەسىلىنى ئەمەس، بەلكى ئۆزىنىڭ رېئال تۇرمۇش پائالىيىتىنى ئاساس قىلىش، خۇدا ـ ئىنسان ۋە كائىناتنىڭ يارىلىشىدىكى ئاساسىي سۇبيېكتىپ ئامىل بولسىمۇ، لېكىن ئىنسان ئۆزىنىڭ ئوبيېكتىپ تەقدىرىنى، رېئال بەختىنى ئۆز قولىدا تۇتۇشى، بەختلىك

ياشاپ، گۈزەل كېلەچەك يارىتىشنى ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقىدىن كۆرمەيدىغان بىر تەرەپلىمىلىك سۈبيېكتىپ قاراشتىن خالىي بولۇپ، بارلىق شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئۆزىنىڭ بەخت-تەلىيىنى ئوبيېكتىپ ئەھمىيىتى ئاساسىدىكى رېئاللىقتىن ئىزدەشنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. «ئىجتىمائىي تۈرمۈش ماھىيەت جەھەتتە ئەمەلىي تۈرمۈش. نەزەريەنى سىرلىقلاشتۇرۇش مەسلىكى تەرەپكە باشلاپ كېتىدىغان سىرلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئادەمنىڭ ئەمەلىيىتى جەريانىدا ۋە بۇ ئەمەلىيەتنى چۈشىنىش جەريانىدا ئەقلىگە مۇۋاپىق يوسۇندا ھەل قىلىنىدۇ»(24)، لېكىن ئىنسانلار دۇنيانى ئۆزگەرتىش پائالىيىتىگە قاتنىشىشتىن قورقىدىغان ئەنئەنىۋى ئىدىيالىزمچىلاردەك مول بىلىمگە، يۈكسەك كامالەتكە ئىگە تۇرۇپ، بىلىمنى ئىشلىتىشتىن، ئەمەلىيەتكە قاتنىشىشتىن ئۆزىنى قاچۇرىدىغان، سان-ساناقسىز مال دۇنياغا ئىگە تۇرۇقلۇق ئىشلىتىشكە كۆزى قىيمايدىغان كىشىلەردىن ھەقىقەتنى قولغا كەلتۈرگىلى ۋە بىلىش مەقسىتىگە يېتىشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. «بايلىق ئۆمۈرنى خاتىرجەم ئۆتكۈزۈش ئۈچۈندۇر، ئەمما ئۆمۈر ھەرگىزمۇ مال توپلاش ئۈچۈن ئەمەس... ئىككى خىل كىشىنىڭ جاپا تارتقىنى بىكار، تىرىشقىنى پايدىسىز: بىرى، مال يىغىدى، يېمىدى؛ يەنە بىرى، ئۆگەندى، ئەمەل قىلمىدى... ئىككى كىشى ھەسرەت بىلەن ئۆلۈپ كېتىدۇ: بىرى، بار تۇرۇپ يەپ-ئىچمىگەن؛ يەنە بىرى، بىلمىگە ئىگە بولۇپ تۇرۇقلۇق ھېچ ئىش قىلمىغانلار... كىمكى دۇنيانىڭ تەربىيەسى بىلەن توغرا يولدا ماڭمىسا، ئاخىرەتتە ئازابقا قالىدۇ»(25).

ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، پۈتكۈل ئىنسانلار، تېز سۈرەتتە كېتىۋاتقان كارۋان توپىغا ئوخشايدۇ. ئەگەر كىمكى بۇ مۇساپىنىڭ ئالدىدا ماڭالىسا، ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ، ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ؛ ئەكسىچە بولغاندا، ئۆمرى كوتا بولىدۇ، خالاس. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۆزىمىزنى ئېنىق تونۇپ، كاللىمىزنى ئەنئەنىۋىلىك بىلەن ئەمەس، بەلكى رېئاللىق بىلەن باغلاپ، ئەجدادلارنىڭ نەتىجىسىنى «ئاخىرىقى نۇقتا»، «كامالەت بەلگىسى» دەپ قارىماستىن، بەلكى ئىلگىرىكىلەرنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئەتە ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇپ، ئىجتىمائىي تۈرمۈشنىڭ «چەكلەنگەن رايون»لىرىغا بېسىپ كىرەلەيدىغان روھقا ئىگە بولغاندىلا، ئاندىن ئەمەلىيەت ۋە بىلىشنىڭ ئالتۇن ئاچقۇچىغا ئېرىشىپ، ھەقىقەت دەرۋازىسىنى چېكىپ، ئۆزىمىز ۋە ئۆزگىلەر ئۈچۈن بەختنىڭ كەلگۈ قۇچىقىنى ئاچالايمىز.

پايدىلانمىلار:

①③④⑥⑬⑯⑰⑲ بۇيۇك شائىر ئەلىشىر نەۋائىي: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001-يىل 11-ئاي، 1-نەشرى، 29-،32-، 33-، 35-، 50-،51-،56-،57-بەتلەر.

②⑤⑱(23) ئەلىشىر نەۋائىي: «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1989-يىل 9-ئاي، 1-نەشرى، 2-،3-، 4-، 15-، 47-، 48-بەتلەر.

⑨⑳(21) (24) ئىنگلىز: «لىيۇ دىۋىك خېرباخ ۋە گېرمانىيە كىلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1975-يىل 10-ئاي، 86-،87-، 27-، 9-، 27-، 28-، 98-بەتلەر.

⑧ ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008-يىل 7-ئاي، 52-بەت.
⑩ ئەسئەت سۇلايمان: «شەر*ق مۇتەپەككۇرلىرىدىن ئەلىشىر نەۋائىي»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002-يىل 8-ئاي، 1-بەت.
⑪ كىلاسسىكلار گۈلىستانى «بىۋاپاغا كۆڭۈل باغلىماق خاتادۇر»، «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت، فوتو سۈرەت نەشرىياتى، شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن-سىن نەشرىياتى، 2007-يىل 3-ئاي، 38-بەت.
⑫ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، 2009-يىل 4-سان، 119-بەت.
⑭ مۇھەممەتقازى ئەيسا: «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىك تارىخى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2008-يىل 12-ئاي، 137-بەت.
⑮ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (پەلسەپە ئىجتىمائىي پەن قىسمى)، 2009-يىل 6-سان، 37-، 38-بەتلەر.
(22) «‹قۇرئان كەرىم›دىكى پەلسەپىۋى ئىدىيەلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000-يىل 4-ئاي 63-بەت.
(25) «گۈلىستان»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008-يىل 11-ئاي 207-،244-،230-بەت.
تەھرىرلىگۈچى: ئابدۇرېھىم زۇنۇن
مەنبە : شىنجاڭ يازغۇچىلار مۇنبىرى . ئابدۇرېھىم زۇنۇن يازمىسىدىن

17- «مەنتىقۇتتەيىر»

(قۇشلار تىلى)

ـ ناۋائىي

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابدىرېھىم توختى

(بۇلاق ژۇرنىلى، 1982-يىللىق 2-، 3- سان)

تورغا ئۇزاتقۇچى: مۇھەممەدقادىر (بارخان)

ئەلشىر ناۋائىي «مەنتىقۇتتەيىر» (قۇشلار تىلى) ناملىق بۇ ئەسىرىنى باشلاشتىن ئىلگىرى ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە ئاللاغا ھەمدۇ- سانا، پەيغەمبەر ئەلەيھىسالامنىڭ ئىسىل سۈپەتلىرى، ھەزرىتى ئابابەكرى سىددىق، ئۆمەر، ئوسمان ۋە ئەللەرنىڭ ياخشىلىقلىرى ئۈستىدە توختالغاندىن كېيىن، بۇ تېما ئۈستىدە ئۆزىدىن بۇرۇن قەلەم تەۋرەتكەن شەيخ پەريددىن ئەتتارغا مەدھىيە ئوقۇش بىلەن باشلايدۇ:

ئازات كىشلەرنىڭ يۇقۇرى چوقىسى، ئۇلۇغ كىشلەرنىڭ ئالدىنقىسى شەيخ پەريددىن ئەتتارغا مەدھىيە ۋە ئىپتىدا قىلىشتىكى مەقسەت توغرىسىدا

ھەرنە گەردۇن بەھر ئىلە كاندا بار،
ئانچە يۈز ئەتتار دۇكاندا بار.
بەھرىدە ئەنجۇمدىن ئولمىش زىب پەر،
ھەر كېچە دەۋر يەڭلىغ ئولماق جىلۋەگەر.
كاننىڭ ياقۇتى شام ئۇلغاي شەپەق،
سۇبھى ئەنۋەر سازى ئانداغ كىم پەلەق.
ئول گۆھەر يوقكىم ھاۋادىس تاشدۇر،

سۇنغۇچى ئاندىن زەبۇنلەر باشدۇر.
بۇبدى ياقۇت يوقكىم قان دېگىل،
ئالەم ئەھلى قەتلىدىن ئەفخان دىگىل.
ئول دۇكان شەرھىن قىلاي ئەمدى رەقەم،
گەرچە ئەۋساپىدا ئاجىزدۇر قەلەم.
ھەر يامان ئەخلاقىدىن بولسا ئەلل،
ئادەمى تەبئىنى جەھل ئەيلەپ زەلىل.
بولغالى زايىل ھەرئانداغ ئىللەتى،
بۇ دۇكان ئىچرە مۇھەييا شەربىتى.
نۇكتە ھەلۋادىن بەسى قەندۇ نەبات،
كىم تاپىپ ئۆلگەن ئۇلۇغ ئاندىن ھەيات.
پەيز باغدىن گۇلابى مىشك بىد،
ھەربىرىدىن تەبئىغە يۇز پەيز ئۇمىد.
ۋەئز ئىرپاندىن بەسى سەھرۇ-شەكەر،
كىم بولۇپ بىچارىلەرگە چارەگەر.
نەزم نەسرىدىنكى تەھرىر ئەيلەبان،
ۋەھدەت ئەسرارىنى تەپسىر ئەيلەبان.
خەلق ئۇچۇن مەخلۇت ئېتىپ گۇل بىلە قەن،
تەبئىغە گۇل قەند يەكلىغ سۇرمەن.
چۇن مۇسبەت نامەسىن ئەيلەپ ئايان،
يۇز مۇسبەت نەپسگە ئەيلەپ بايان.
ھەر مۇسبەتتىن كۆڭۇلگە سۆز بولۇپ،
كىم كۆڭۇل ئول سۆزدىن مەسرۇر بولۇپ.
چۇن رەقەم ئەيلەپ ئىلاھى نامەنى،
ۋەھىگە ئەيلەپ مۇھەررىر خامەنى.
شەرھى ئەسرارى ئىلاھى ئەيلەبان،
خەلق ئارا شەرھىن كە ماھى ئەيلەبان.
چۇنكى ئۇشبۇ نامە ئەيلەپ ئاشكار،
نۇكتەسى بۇختىلارىن تارتىپ قەرار.
نەچچە مىڭ بۇختى نىچۇككىم چەرخ دۇن،

دۇررى - گۆھەر ھەملىدىن بارى زەبۇن.
چۈنكى غەۋۋاس لەھمەئىي ھىلاج ئېشىپ،
ھەر دۇرن شەھلەر باشغە تاج ئىتىپ.
بەلكى ئەيلەپ شاھ تاج زىننەتى،
مۇلكى نەقدى ھەر بىرىنىڭ قىممتى.
چۈن قازا يەر دەشتىگە سالىپ كەمەست،
ۋادى قەتئى ئەيلەبان ھەر تەرەپى پەست.
لىك ھەر ۋادادا يۈز مۇلكى غەرب،
مۇلكلەردىن ھەر بىرىگە يۈز ئەجىپ.
چۈن غەزەل گۈلزاردا مەجئى توزۇپ،
بۈلبۈل ئاين مىڭ تەرەننۇم كىرگۈزۈپ.
لىك ئول ھەر بىر تەرەننۇمدىن ئايان،
سىرى ۋەھدەت شەررىغە روشەن بايان.
چۈن روبائىيدىن بىرىپ دىۋانغا زىن،
رۇبئىي مەسكۈن ئىچرە سالب شۇرىشن.
ئالەمى مەئنى ئارا تەقىيمدىن،
ھەربىرى پەخر نىچە ئىقلىمدىن.
قەھر ئىلە چۈن تەزكىرە مەۋجۇت ئىتىپ،
ئەۋلىيا ئەرۋاھىنى خۇشنۇد ئىتىپ.
ھەر بىرىنىڭ روھىدىن يۈز تىرە زات،
جان تېپىپ ئىچكەن كىشى ئابى ھايات.
ھەر تەرەپ بازارىغە ئاين شەرەپ،
مەنتىقۇتتەير نەۋائىي ھەر تەرەپ.
ئانداكىم دۇرج ئەتتى قۇشلاردىن مەقال،
ئۆزگە تىلدۇر، ئۆزگە سۆزدۇر، ئۆزگە ھال.
پەھمگە مەخپى زەباندانى كېرەك،
يوق زەباندا كىم سۇلەيمانى كېرەك.
يۈز تۈمەن قۇش نۇتقى مۇشكۈل كەلدى بىل،
تۈربە بۈكىم ھەر بىرىگە ئۆزگە تىل.
ھەربىرىگە لەھىن قانۇنى ئەجەپ،

ئەقىل ئىدراكىدا مەجنۇنى ئەجەپ.
لىك ھەق تەۋپىق بەرسە مەن گەدا،
شەيخىنىڭ روھىغا ئەيلەپ ئىختىدا.
ئۇيلە قۇشلار نۇتقىدىن ئىزھار ئېتەي،
بۇلبۇلى تۇتى كەبى گۇپتار ئېتەي.
كىم خەلايىق چۇن تەرەننۇم ئەيلەگەي،
قۇش تىلى بىرلە تەكەللۇم ئەيلەگەي.
لىك سۇرمەك نوكتەسى تۇتى مەقال،
بۇدۇر ئىنساپ ئۆلسە ئەي پەرخۇندا فال.
كىم بۇ تۇتى تۇئىمەسى بولغان شەكەر،
ئول شەكەر پىكىر ئەيلەسەڭ بولغاي مەگەر.
تەڭرىنىڭ لۇتفى ئىنايەت خۇانىدىن،
يەئنى ئول ئەتتارىنىڭ دۇككانىدىن.
قۇشلارنىڭ، جەم بولۇشۇپ، بىر-بىرى بىلەن يۇقىرى - تۆۋەنلىك توغرىسىدا مۇنازىر قىلىشى
جەم ئولۇپ بىر كۇن گۇلۇستان قۇشلارى،
پىشەۋۇ، بەھرۇ- بايابان قۇشلارى.
بارچە مەنزىلدە مەجمەئى بولدىلار،
ھەربىرى ئۆز خەيل ۋەسفەسى كۆرگۈزدىلار.
كىم مۇھەببەت بىرلە تۇزگەيلەر نەۋا،
چۇن تۇگەنسە بەزىم بولغايلەر ھەۋا.
ئولتۇرۇردا چۇنكى ئايىنلۇق ئىدى،
ھەر بىرىنىڭ ئورنى تەيىنلىق ئىدى.
يۇقۇرى ئولتۇردى تۇتىدىن كۇلاغ،
بۇلبۇل قۇمرىدىن ئول ياڭلىغ كى زاغ.
قاز شۇنقاردىن بۇيۇك تۇتتى مەقام،
يۇتچى تاۋۇس ئۇزە قىلدى خۇرام.
چۇن ھۇنەرۋەن ئۆزرە چىقتى بىھۇنەر،
تازدىن قۇيىراق قالدى تاجۋەر.
جەيلى ئەشرەپ ئەتتىلار زاھىر نىزاھ،
قىلمىدى ئول سۆزگە ئەرزال ئىستىماھ.

تۇشتى قۇشلار ئىچره غەۋغا هەر تەرەپ،
ماجرا بىرله مەهابا هەر تەرەپ.
بىر-بىرىدىن كەتمادى بۇ ماجرا،
هەردەم ئاشتى ماجرا بۇ خەيل ئارا.
بولدىلار مۇختاجى ئاخر ئول گوروه،
كىم ئەگەر بولسا شەهى ساهب شۇكۇه.
هاكىمى ئىنساپلىق دانا ژەلى،
هۇش ئايىن شەهرىيارى ئادىلى.
يەتمەگەي ئەئلاغا ئەدنادىن شكەست،
بولماغاي ئەشرەپ ئەخەس ئالىدا پەست.
هەر گوروه ئەردى ئۆزىگە چۇن ئېزىز،
ئىستەدى پارچە شەئى ساهبتەمىز.
يوقلۇغدىن زارى مەهزۇن بولدىلار،
هەربىرى ئۆز هالىغا مەپتۇن بولدىلار.
يەئىس ئانىڭدىن تۇزۇپ تارتىپ نەژىد،
بولدىلار شەدىن ساراسەر نائۇمىد.
بۇ تەئەبدىن هەر بىرى كۆڭلىده تاپ،
نىم بىسمىل قۇشدەك ئەيلەپ ئىزتىراپ.
قۇشلار تىلىگىنى تاپالمىغانلىغدىن هەيران بولۇپ تۇرغىنىدا، هۆپۈپنىڭ سۇمرۇغدىن خەۋەر بەرگەنلىكى
هۇدهۇد ئول نۇرى خىرەددىن بەهرەمەند،
راهبەرلىك ئەفسەرىدىن سەربەلەند.
زاتىدا ئىززۇ-شەرەپ مىئراجىدىن،
باشىدا نۇرى هىدايەت تاجىدىن.
جىبرەئىل ئاسا ئايان يۇز زار ئاڭا،
قۇرب ئەرش ئەۋجىده يۇز پەرۋاز ئاڭا.
كىردى ئول مەجمەئى ئارا دىۋانەۋار،
شەمئى مەقسەت ۋەسفسىده پەرۋانەۋەر.
دىدى كەئى غاپىل گوروه بىخەبەر،
جانىڭىز غەپلەت ئارا زىرۋ-زەبەر.
سىزگە شاهى بارگى بى شەهبە مىسال،

ۋەفسىنى ئەيتۇردا يۈزمىڭ نوتتق لال.
بارچە ئالەم قۇشلارىغە شاھ ئول،
ھالىڭىزدىن مۇ بەمۇ ئاگاھ ئول.
ئول يېقىن سىزگە، ۋە سىز ئاندىن يىراق،
ۋەسل ئاڭا ئايىن ۋەلى سىزگە پىراق.
ھەر پەردە يۈز تۈمەن رەڭگى ئەجىپ،
لىك ھەر رەڭگىدە يۈز نەقشى غەرىپ.
نەقىش رەڭگىدىن خىرەد ئاگاھ يوق،
غاپىل ئىركەنگە خىرەد ئىكراھ يوق.
كىم خىرەد ئىكراھىدىن ئەفزۇندۇر ئول،
مۇندىن ئىدراكىگە ئەقلى تاپماس يول.
ھەم نەشمەن قاپ ئىستىغنا ئاڭا،
ھەم لەقەب ئول قاب ئۆزە ئەنقا ئاڭا.
شۆھرىتى سىمۇرغ ئىلە ئاپاق ئارا،
زاتى مەملۇ چەرخ ئالى تاق ئارا.
سىز تۈشۈب ئول شاھدىن بىھەر بەئىد،
ئول ياۋۇقراق سىزگە مىن ھەبلىل ۋەردىد.
ھەر كىشى بولسا تىرىك ئاندىن يىراق،
ئول تىكىركلىكتىن ئۆلۈمكىم ياخشىراق.
ھۆپۈپتىن سۈمرۇغنىڭ خەۋىرىنى ئاڭلاپ قۇشلارنىڭ خۇشال بولۇپ تەن بەرگەنلىگى
سەر بەسەر قۇشلار ئالالا قىلدىلەر،
ھۇد ھۇد ئەتراپىدا غەۋغا قىلدىلەر.
كەئى مىڭ جان بەخش نۇتقۇڭدا پىسەن،
ئىككى جانۇ- كۆڭۈلدە سۈرمەن.
ھەم سۈلەيمان بەزمىدە تاپقان قوبۇل،
ھەم رەسۇل ئەتكەن سېنى ئانداق رەسۇل.
خىزمىتىدە قۇرب ھاسىل ئەيلەگەن،
يولىدا قەتئى مەنازىل ئەيلەگەن.
ئەمرى بىرلە ۋادى قەتئى قىلىپ،
كىم بەسى ئالى مەنازىلغا يېتىپ.

قايدا ئەزىم ئەتسە سۇلەيمان سەن دەللل،
مۇستەفاغە ئول سۇپەتكىم جىبرەئىل.
ھەزنى ئولسا ئەيلەگەن غەمسازلىق،
ئەيشدە قىلغان ئايان دەمسازلىق.
ئىستەسە بىلقىس ھالىدىن خەۋەر،
سەن بولۇپ شەھرى سەباغا راھبەر.
ياردىن سەن يەتكۇزۇپ مەيغام ئاڭا،
ئىزتىراپ ئىچرە بىرىپ ئارام ئاڭا.
ئۇيە پەيغەمبەرگە مەھرەملىك قىلىپ،
ھەرغەمى يۇزلەنسە ھەمدەملىك قىلىپ.
بەزم گەرشەھ ئولسە ھەريازى يابان،
بىز قىلىپ باشغە پەردىن سايەبان.
يۇز تۇمۇنمىڭ قۇش بولۇپ شىريانەسى،
سەن ۋەلىك ئول سايىدا غەمخانسى.
بەزىم ئىچرە كامران ئەيلەپ سېنى،
مەھرەمى رازى نىھان ئەيلەپ سېنى.
بەردى ھەق تاپتىڭ چۇ ئانداق رىفئەتى،
ھەر بىر ئۆزۇڭگە بىر خاسىيەتى.
بىزگە چۇن مانىئى بولۇپ گۇمراھلىق،
بەرسەڭ ئول شەھ سىرىدىن ئاگاھلىق.
ھەم سۇپاتىدىن رىۋايەت ئەيلەسەڭ،
زاتى ساری ھەم ھىدايەت ئەيلەسەڭ.
قويمىسالڭ بىزنى بۇغەپلەت دامىدا،
تىرەلىك بىرلە زەلالەت شامىدا.
ۋاقىپ ئەتسەڭ بىزنى شەھ ئەسراريدىن،
بەھرىمەن ئەتسەڭ بۇسىز ئىزھارىدىن.
جەھل ئارا ئۇفتادەلىقتىن قولداسالڭ،
شاھىمىزنى ئىستەمەككە يولداسالڭ.
كامىمىزدىن يەتسە بىر خوردارلىق،
سەندىن ئولغاي بارچە مىننەتدارلىق.

هۇدھۇد ئەنقاسىن شەكەررىز ئەيلەدى،
ئول شەكەرنىڭ نوكتە ئامىز ئەيلەدى.
قۇشلار نۆۋەت بىلەن سوراشقاندا ھۆپۈپنىڭ سۇمرۇغ ھەققىدە ئېيتقانلىرى
كۆردى چۈن قۇشلارنى ئانداغ ئىزتىراپ،
بەردى ئول مەجمەئىگە بۇ ياڭلىغ جاۋاپ.
كى ئۇنىڭ ئەھۋالىدىن بىلگەننى دەي،
كۆڭلۈمە ئەسرارىدىن كەلگەننى دەي.
لىك بۇ ئەپسانە بىلە پۈتمەس ئىش،
سۆز بىلە ئەل گەنج ۋەسلىن تاپمامىش.
ئىش ئۇلۇقدۇر، شاھ ئۇلۇق، دەرگاھ ئۇلۇق،
يول قاتتىق، ۋادى ئۇزۇن، دەركاھ ئۇلۇق.
بۇنىڭ دەرسىز شەھ سۆزىدىن سۆز-كالام،
كەر ئانى مىڭ يىل دېسەم بولماس تامام.
كىمسە ئىدراك ئەتمەمىشدۇر زاتىنى،
لىك شەرت ئولدۇر تۇتارغە ئاتىنى.
كىم يۇبان ھايۋان سۈيى بىرلە ئېغىز،
يوق ئۇن، يۇز قەتلەكىم ئەندازەسىز.
تىل بىلە ئاغزىنى ئەيلەپ ئۇيلە پاك،
تۇتقاي ئاتىن ئول ۋە لېكىن ھەۋلىناك.
ئاندىن ئەئىلاجاناپ ئول شاھىغا،
ئاندىن ئەۋسەئى پىسھەت ئول دەرگاھىغا.
كىم مەن ئەيلەي ئالغامەن تەقرىرنى،
يالىسان كىلكى بىلەن تەھرىرنى.
لىك بۇ قۇشلارغا بۇدۇر ئارزۇ،
كىم شەھ ئەۋساپىدىن ئۇلغاي كۇپتىگۇ.
مەن داغى مىڭدىن بىرىن ئەيلەي ئايان،
سىزگە بىردىن مىڭگە مەن ئايلەي ئايان.
بىزگە شاھىدۇركى؛ شەھلەر شاھىدۇر،
كىم بارى ئەھۋالىمىز ئاگاھىدۇر.
بىرلىك ئايىندا زاتىدۇر ئانىڭ،

لىك مىڭدىن كۆپ سۇپاتىدۇر ئانىڭ.
ئول سۇپات ئاپاق ئارا شايئى بولۇپ،
بارچە ئانىڭ زاتىغە راجئى بولۇپ.
كىمسەگە ئۇرماق نەپەس ئىمكان ئەمەس،
بولمايىن ئانداق ئارادا ئول نەپەس.
سىز ئارا بولسۇن ھەقىر ئەزخۇد ھەقىر،
تۇر ۋەزئى ئىچرە سەغىر ئەزخۇد كەبىر.
ھەر بىرىدە نەچچە مىڭ پەر باردۇر،
ھەر بىرىدە نەچچە يۈز مىڭ تاردۇر.
بارچەسگە بار ئۇنىڭ ئىلمى مۇھىت،
كى مۇرەككەپ بولسۇن ئول شەيئى بەست.
بىزگە ئانىڭ نەشئەسدىن دۇر ھايات،
كىم ئۇچارسىز ھەر قايان ئاچىپ قانات.
ئانى ئەزايىڭدا قان يەڭلىغ بىلىڭ،
جىسىم ئەھساسدا جان يەڭلىغ بىلىڭ.
تەن ئىچىندە سىزگە ئول جاندىن يېقىن،
ھەرنى يوق ئاندىن يېقىن، ئاندىن يېقىن.
لىك سىز مىڭ يىلچىلىق ئاندىن يىراق،
قايسى مىڭ يىللىق كى ئىمكاندىن يىراق.
ئاندىن ئايرۇ كىمسەگە ئاندىن نى سۇد،
جانكى ئانسىز بولغاي ئول ئاندىن نى سۇد.
ۋەسل بىرەملىق كى تۇشكەي ئىتتىپاق،
ئىككى ئالەم شەھلىغدىن ياخشىراق.
پىرقەتىدە كىم ئۆلۈمدىندۇر خەتەر،
سەككىز ئۇچماقتىن يىتتى دەۋزەختىن بەتەر.
لىك مۇنداغ شەھگە ۋەسل ئاسان ئەمەس،
ئىستەمەي كۆپ سەيئى ئىلە ئىمكان ئەمەس.
يولىدا يەتسە تەلەپدىن مىڭ تەئەب،
ھەم يەتمەس كىشى قىلغاي تەلەب.
لىك ئول ۋادى نىھايەتتىن ئۇزۇن،

قەتئىدە ئاپەت نەمايەتتىن پۈزۈن.
ئۆمۈرلەر تىنماي كېرەك ئۇرماق قانات،
نەچچە كەركەس ئۆمرىچە بولسە ھايات.
يولدا دەريالار تۇرۇر خۇنابدىن،
دىمايىن خۇناپ، زەھەر ناب دىن.
تاغلاردۇر تارتقان گەردۇنغا تىغ،
تىغى پارچە قان تۆكەرگە بى دەرىغ.
ئوت تۇتاشقان دەشتلەر ھەر ساری تاش،
تارتىبان بالىن لەری گەردۇنغا باش.
بىشەلەر مۇھلىك بەلالەردىن تۇلا،
شاھ ئەندۇھى تەئەب، بەركى بەلا.
ھەم ھاۋاسدا بۇلۇتلار چەرخ ئۇرۇپ،
باشغە يامغۇر ئورنىدا تاش ياغدۇرۇپ.
ھەم ساھابدىن چاقنىلەر پەرق ئۇرۇپ،
تابىدىن ئالەمگە ئوتلار ياقىلىپ.
ئاندا بىر تون تۇتقالى كاشانە يوق،
جىسىم قۇت ئالماقتە سۇ ۋە دانە يوق.
مىڭ تۇمەن قۇش ئەيلەبان ئول يان سەپەر،
ئۇرسە مىڭ يىل، ئول ھاۋادا بالۇ پەر.
بۇيلە يول قەتئى ئەتمەكى مەلۇم ئەمەس،
مەخسىدىگە يەتمەگى مەلۇم ئەمەس.
لىك ئولكىم بۇ تەلەپدە بەرسە جان،
ياخشىراقكىم يۇز بۇ ھەياتى جاۋىدىن.
چۇن جاھان بوستانىدا ئول نەۋئى قۇش،
نەچە كۇن تاپسا ئۇچۇش يا خۇد قونۇش.
نەۋھەئى باغى پانا تۇزمەك كېرەك،
ئول تەرەپ پەرۋاز كۆرگۈزمەك كېرەك.
چۇن ئۇلار ۋادىئى ھجران يولىدا ،
بەرسە ئەئىلا جانىنى جانان يولىدا.
ئەي خۇش ئول ئۆلمەككە يۇزمىڭ جانچە بار،

قايسى جانكىم ئۆمرى جاۋىدانچە بار.
دۆلەتى ئىقبال ئەگەر ياۋەر بولۇپ،
تالىئى بەختى شەرەپ رەھبەر بولۇپ.
بولسا قەتئى بى ھەدەر ئەندازى دەشت،
كىم قازاسىدىن دىيىلدى شەرگۈزەشت.
روزى ئولغاي تائەبەت ئىنتىقال،
قەتئى قىلغان قۇشقا گۈلزارى ۋىسال.
ۋەھدەتى جاۋىد بولغاي شاھغە،
ۋاسل ئەتكەي ئۇزنى زىللۇللاھغە.
پايەسى رىغئەتتە بولغاي ئەرش ساي،
سايەسىدىن بۇ مېنى قىلغاي ھوماي.
قۇشلار ھۆپۈپتىن سۈمرۇغنىڭ ئاشكارىلىنىشىنىڭ ۋاختىنى سورىغاندا ھۆپۈپنىڭ ئېيتقانلىرى
بارى قۇشلار دىدىلار ئى راھبەر،
بىزگە بەر ئىش ئېيتىداسىدىن خەبەر.
كىم بۇ سۇلتانكىم سپاھىدۇر تۇيۇر،
خەلق ئارا نى نەۋئى ئەتتى زوھۇر.
كىم كۆرۈبدۇر ئانى ۋە ھالاتىنى،
پېئىل ئەسمائى، سۈپاتى، زاتىنى.
تەۋپ سەيرىگىنى دىگىل كەيپىيەتىن،
ئەمر نەھيىنىڭ داغى خاسيەتىن.
كىم ئىرۇر سۆز مۇشكۈل ۋە بىگانە تەبئى،
بولغۇدەك دىۋانە يۈز پەرزانە تەبئى.
چىن شەھرىنىڭ سۈپىتى ۋە سۈمرۇغنىڭ ئۇ يەرگە چۈشكەن پەرى توغرىسىدا بايان
دىدى ھۇدھۇد كىم بۇ ئىش بولمىش يەقىن،
كىم ئىرۇر مەشرىقدە شەھرى ئاتى چىن.
شەھرى يوقكىم ۋۇسئەت ئىچرە بۇ جاھان،
ئول جاھان خەلقى ساۋادىندا نىھان.
خەتتەسى خۇشراق ئىرەم گۈلزارىدىن،
سۈيى دىلكەشراق بەھىشت ئەنھارىدىن.
بىر كېچە ئول شاھى دۆلەت ئاشيان،

دەھر ئارا پەرۋازىنى ئەيلەپ ئايان.
ئىتتىپاقا سەيىر تۇشمش چىن سارى،
ئول ساۋادى مۇلك خۇد ئايىن سارى.
ئول تۇن ئول كىشۇەر سەراسەر يارۇمش،
ۋاقىق ئەلنى بىشۇئۇر ئەتمش ئول ئىش.
سىلكىنىپ چىن سارى تۇشمش بىر پەرى،
تاپمش ئاندىن زىيىب پەرھىن كىشۇەرى.
رەڭگى، نىقش ئول بىر دەغايەتتىن پۇزۇن،
كىم ئۇنىڭ شەرھىدە بولغاي سۆز ئۇزۇن.
تاڭلاسى چۇن كەلمش ئەل ئۇز ھالىغە،
باقىپ ئول پەر رەڭ بىلە ئەشكالىغە.
ھەر كىشى باغلاپ تەخەييۇلدىن قەلەم،
قىلمش ئول پەر نەقشىدىن تەرھى رەقەم.
بارچەنىڭ نەقشى خيال ئەندىشەسى،
بۇ ئىش ئاندىن بولماس ئول ئېل پىشەسى.
ھەر كىشىنى قىلمش ئول نەقشى خيال،
نەقش تەسۋىر ئەمردە ساھىب كامال.
ئاتى مانى خامەسى مۇئجىز ناماي،
سەنئىتى نەززارەسى ھەيرەت پەزاي.
بۇيلە نىسبەتلەردىن ئەھلى مەئنەۋى،
چىندا دەرلەر كارگاھى مەئنەۋى.
ئول پەر ئەمدى گويىياكىم چىنداۋۇر،
ھۆردەك ئول مۇلك خۇلد ئايىنداۋۇر.
بۇ ئىمش بۇ پەر زوھۇرىنىڭ ئىشى،
مۇندىن ئارتۇق پەھىم قىلمايدۇ كىشى.
كۆرمەكىدىن كىمە دەم ئۇرمايدۇرۇر،
سۆزنى بۇ غايەتكە يەتكۇرمەيدۇرۇر.
زاتىدىن مىدەيدۇر ئول خۇدكىمە سۆز،
كىم ئېرۇر كۆر ئاندا ھەر بەندىدە كۆز.
ئول پەي ئۆزرە ھەر تەرەپ تارى ئانىڭ،

پىل سۈپاتىنىڭ نەمۇداری ئانىڭ.
بی ئەدەد نەقىش ئولدی ئول پەر ھالىدىن،
ناقىل ئول پەر ساھبی ئەفئالىدىن.
رەڭلار ئول پەردە بەھەد بىقياس،
ھۆكىم ئەسماسغە قىلدی رەھ شۇناس.
كىمە تەۋقى ۋە سرری ئەھۋالىن دىمەس،
ھەرگىز ئاندىن ھىچ پەر خالی ئىمەس.
ئەمرۇ نەھی بارچىمزغە پەرز ئەين،
تەركی ئەمرۇ نەھيىدە يۈز شۇرەشن.
كەلدی مەئىمۇرىغە ئۇمدی ۋسال،
ئاسی ۋە جافسىغە بىمۇ- نىكال.
چۈشتی قۇشلارغا بۇ ھالەتتىن خۇرۇش،
شەۋق سالدی ھەر بىری كۆڭلىگە جۇش.

«چىن شەھرىنىڭ سۈپىتی ۋە سۇمرۇغنىڭ ئۇ يەرگە چۈشكەن پەری توغرىسىدا بايان» ناھايىتی موھىم بولغاچقا ئۇنىڭ نەسری تەرجىمىسىنىدىن ھوزۇرلانغايسىلەر...

نەسری يەشمسی:

ھۆپۈپ دىدىكی: بۇ، كۇن چىقىش تەرەپتىكی چىن ناملىق شەھەردە بولغان ۋەقە... دۇنيادا چىن شەھرىدەك كەڭ شەھەر يوق، ئەمما جاھان خەلقی ئۇنی بىلمەيدۇ... ئۇ شەھەرنىڭ بوستانلىری ئىرەم باغنىڭ گۈلزارىدىن ياخشىراق، ئۇنىڭ سۆيی جەننەتتىكی ھەۋزىكەۋسەرنىڭ سۈيىدىنمۇ دىلكەشراق... بىر كېچىسی ئۇ دۆلەتنىڭ شاھی ئاشيانىسىدە تۇرۇپ ئالەم ئارا پەرۋاز قىلماقچی بولدی... پايانسىز، گۈزەل چىن مەملىكىتىگە سەيلە قىلىشنی قارار قىلدی... شۇ كېچىسی چىن مەملىكىتی پۈتۈنلەي يورۇپ كېتىپ، ۋاقىپ بولغان كىشىلەر مەس، بىھۇش بولغانمىش... سۇمرۇغنىڭ سلكىنىشی بىلەن بىر تال پىيی يەرگە چۈشۈپ، پۈتۈن چىن مەملىكىتی ئۇنىڭدىن زىنىنەت تاپقانمىش... ئول پەينىڭ رەڭدارلىقی نەقشدارلىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرىنی سۆزلەپ تۈگەتكىلی بولمايدۇ... ئەتسی ئەل ئۆز ئۆز ھالىغا كېلىپ، ئۇ پەينىڭ رەڭگی ۋە شەكلىگە قاراپ... ھەر كىشی قولىغا قەلەم ئېلىپ ئۇ پەينىڭ نەقشىنی سىزغانمىش... بارچە نەققاشلار ئۆزىنىڭ ئىشلىگەن نەقىشلىرىنىڭ ھەممىدىن يۇقۇری بولىشىنلا ئويلايىتتی... بۇ نەقىشنی كۆرگەن ھەربىر كىشی تەسۋىری سەنئەتتە شۇنداق كامالەت ئىگىسی بولۇشنی ئارزۇ قىلاتتی... شۇلاردىن بىری بولغان مانی ئىسىملىك كىشىنىڭ قەلىمی مۆجىزىلىك قەلەم بولۇپ، ئۇنىڭ سەنئىتی كۆرگىچىلەرنی ھەيران قالدۇراتتی... بىلىمدانلار بۇ ئىشلارغا قاراپ، ھۇنەر ئىگىلىرىنىڭ

كارخانىسى چىن مەملىكىتىدە دەيدۇ... بۇنىڭدىن ئارتۇغىنى بىلگىلى بولمايدۇ، لېكىن بۇ گۈزەللىك شۇ پەيىنىڭ شۇ زېمىنغا چۈشكەنلىكىدىندۇر... كىشىلەر بۇنى كۆرگەنلىكىدىن ئارتۇق گەپ قىلىشمايدۇ... كىشىلەرنىڭ كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالغانىدەكلا، ھېچكىمنۇ ئۇنىڭ زاتى توغرىسىدا دېيەلمەيدۇ... ئۇ پەيىنىڭ ھەر تەرەپتىكى تارىلىرى پىلىنىڭ سۈپەتلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ... نەققاش ئۇ پەيىنىڭ ئىگىسىنىڭ ئىشلىرىدىن ۋە ئۇ پەيىنىڭ ئەھۋالىدىن سان-ساناقسىز نەقىشلەرنى ئىشلىدى... ئۇ پەيدىكى قىياسقا سىغمايدىغان رەڭلەر ئۇنىڭ ئىسىملىرىغا ھۆكۈم قىلىشقا يول كۆرسىتىپ بېرىدۇ... كېچ كىشى ئۇنىڭ سىرىنى دېمەيدۇكى، ئۇنىڭ ھەر بىر قانات پېيى خىسلەتلەردىن خالى ئەمەس... ئەمىرىنى قىلىش، نەھىيدىن يېنىش ھەممىزگە پەرز بولۇپ، بۇنى قىلمىساق نۇرغۇن غەۋغالار يۈز بېرىدۇ... ئەمىر ۋە نەھيىنى بىجا كەلتۈرگەنلەرگە ۋەسلىنىڭ ئۈمۈدى بار، گۇناھكارلارغا قورقۇنچ ۋە ئازاپ بار... قۇشلار بۇ ئەھۋالدىن غۇلغۇلىغا چۈشۈپ، قەلبىدە ئىتتىپاقلىرى قاينىاپ تاشتى...

ھۆپۈپنىڭ سۈمرۈغ ھەققىدە ھېكايە قىلىشى، مۇھەببەت ئوتىنىڭ قۇشلارنىڭ دىلىدىن تىلىغا ئۆتىشى

ھېچقايسى قەۋم ئارا يوق بۇيلە شاھ،
ئانسىز ئولغانلارغا يۇز مىڭ دەرت ئاھ.
دىدىلار ھۇددۇغەكىم، ئى پىشۋا،
بۇيلە شاھنىڭ پۇرقەتى ئەرمەس راۋا.
دەھر ئارا بولغاي بۇ يەڭلىغ شاھىمىز،
بارچە تۈرلىل ھالدىن ئاگاھىمىز.
بىر خىجالەتكە كىرىپتار ئولغامىز،
پۇرقەتى ئاشۇبىدىن زار ئولغايمىز.
بۇيلە غەپلەتكە ئۆلۈم راجىھ دۇرۇر،
ئەھلى ھۇش ئالىندا بۇ ۋازىھ دۇرۇر.
سەن ئارامزدە چۈكەلدىڭ رەھ شۇناس،
بارچەمىزدىن بۇدۇر ئەمدى ئىلتىماس.
كىم بارىغە مۇقتەرالىق قىلغاسىن،
بۇ سەپەردە پىشۋالىق قىلغاسىن.
كىرگامىز ئول شەھىيولىغە جان بىلە،
جان ئاۋۇچلاپ دىدەئى كىريان بىلە.
ۋەسل كامىن ئەيلەگەيمىز مۇلتەمەس،
ئىستەمەكتىن تىنماغايمىز بىر نەپەس.

ئانچه ئۇرغايمىز بۇ يولدا بالۇ پەر،
ئەيلەگەيمىز قەتئى ئانچه بەھرۇبەر.
كىم ۋىسال كامىغه يا يەتكەمىز،
يا تەمەننا سدا جان تەرك ئەتكەيمىز.
ھۆپۈپنىك قۇشلارغا كۆكۈل بېرىپ بۇ يولغا رىغبەتلەندۇرگەنلىكى
ھۇدھۇد ئول سۆزلەردىن ئولدى شادخۇش،
دىدىكىم ئەي بىر سۇرۇك دىۋانەۋۇس.
بىزگه چەرخ ئولسه مۇسائىد بەختيار،
قىلساڭىز مۇنداغ سەپەرنى ئىختيار.
مەن داغى بۇ يولدا جانىم باربچه،
جسىم ئارا تابۇ- تاۋانىم باربچه.
بارچەڭىزگه ئەيلەيىن ھەمراھلىق،
بارچه مەنزىلدىن بىرەي ئاگاھلىق.
يولدا ھەرغەم يەتسه ھەمدەملىك قىلاي،
ياشۇرۇن دەرت ئولسه مەھرەملىك قىلاي.
ئالدىڭىزغا كەلسه ھەر ياخشى-ياماں،
دەفئىده مەزۇر بولماي بىر زامان.
ھەم ئۇچاردا ھەم ئىنانلىق ئەيلەيىن،
ھەم قوناردا پاسبانلىق ئەيلەيىن.
قەۋمدىن پەھىم ئەيلەگەچ بۇ مۇددەئا،
ئەيلەبان بارىنى تەھسىن ۋە دۇئا.
باشلاپ ئول مەجمەدە ئەسرارى شەگەرف،
باش قىلدى بۇيله سەر مەستانى ھەرپ.
كى ئى بار ئەسرار ئىرفان مايىلى،
زاتىڭىز بۇ گەنج فىنھان قايىلى.
يەر ۋە فترەتتە بىھىشت ئەدنان ئارا،
شاھ ساری خۇلد ئارا دىلىستان ئارا.
بارچەڭىز شەھ سىرىغه مەھرەم كېلىپ،
زارىغه بىر-بىر بۇيله ھەمدەم كېلىپ.
ھەم ئانىڭ تەسبىھدىن ئەلھانىڭىز،

هەم ئانىڭ تەھلىلدىن داستانىڭىز.

قۇتىڭىز زىكرى غىزايىڭىز يادى ھەم،

زىكرى ئىلە فىكرىدىن ئۇرماي ئايرۇ ھەم.

تا فۇزۇلى ئۆرگۈتۈپ ئول جەمئىنى،

كۆزىڭىزدىن يارۇتۇپ ئول شەمئىنى.

يەتكەچ ئول جەمئىگە ئانداغ قوزغالان،

ھەربىرى ئاۋارەئى بى خانىمان.

تاپمايىن ئول كۈلشەنى ۋەسلىگە يول،

بەلكى كۈللى مەھۇ ئۇلۇپ خاتىردىن ئول.

دەھر باغى ساري مەيىل ئەتكەن ئەئىيان،

ئەيلەگەن بۇ خاكىداننى ئاشيان.

بۇ غەربىستان ئارا بولغاي مۇقىم،

كۆڭلىڭىزدىن كەتكەن ئول نازۇ نەئىم.

بەرسە ھەق تەۋپىقىدىن جىد جەھد ئېتەي،

تا يەنە سىزنى ئاڭا ھەم ئەھد ئېتەي.

بۇ سەپەردە رەنجلەردىن تەئىمىيە،

كۆڭلىزگە يەتسە ئاندىن تەسپىيە.

بۇ مەنازىل قەتئىدىن يەتكەچ پۈتۈھ،

ساپ بولسا جىسمىڭىز ئانداغ كى روھ.

جىلۋە كۆرگۈزگەي ھەمۇل ئەۋۋەلقى ھال،

زاھىر ئولغاي سىزگە ئەييامى ۋىسال.

شەھ سۇفاتىغە بولۇپ ئىرفانىڭىز،

زىندەئى جاۋد بولغاي جانىڭىز.

بولغايسىز سەيرۇ رەيازەت دافىئى،

شاھ بىرلە نەپسىڭىزنىڭ ئارىفى.

ھۆپۈپنىڭ تۇتىنى غايە ئۇچۇن رىغبەتلەندۈرگەنلىگى

سايرىغىل ئەي تۇتى ئى شىرىن كالام،

نۇتق تەشرىپى بىلە ئالى مەقام.

خىلئەتى ئەخزەر بىلە جۇيانى شەھ،

يول ئەزىقانلارغە بولغىل خىزرى رەھ.

ئەۋۋەل ئۆز مەنزىلگاھىڭنى ياد قىل،
كۆڭلۈڭ ئول ئۈمىد بىلە دىلشاد قىل.
كىم ۋەتەن زاتىڭ كى ھىندىستان ئىدى،
شەھ ھەرىمىدە سەرا بوستان ئىدى.
ھەم مەقامىڭ شەككەرىستانى ۋىسال،
ئول شەكەردىن نۇش ئېتىپ ئەيلەپ مەقال.
شاھ ئىلكى مەسكەنى مەزىلگەھىڭ،
ھەم تەكەللۇپ ھالەتىدىن ئاگەھىڭ.
كەل، بۇ غۇربەتتىن رەھىل ئاغاز قىل،
ئول چەمەن ساری يانا پەرۋاز قىل.
ھۆپۈپنىڭ تاۋۇس بىلەن سۆزلەشكەندىكى سۆزچانلىغى
كۆرگۈز ئەي تاۋۇس گۈلزارى ئەلەست،
جىلۋەئىكىم قىلغاسەن دەۋرانىنى مەست.
ھەم باشىڭ تاجى رىياسەت مەسكەنى،
ھەم تېنىڭ نەقدى لەتاپەت مەخزەنى.
قامىتىڭغە كىلۈەتى ھۆسنى جامال،
ئۈيلەكىم ۋەسپىدە ئانىڭ نۇتقى لال.
ھەم ياراشپ خىلئەتىڭگە خوبلۇق،
ھەم مۇۋاپىق زاتىڭە مەھبۇبلۇق.
لىك يادىڭدىن چىقپ ئۆز مەسكەنىڭ،
شەھ قېشىدا جىلۋە ئەيلەر گۈلشەنىڭ.
بىر يولى ئۆز رەۋزەنى قىلما ئۇنۇت،
بۇ خەراب ئاباد مۇھىس تەركى تۇت.
شاھ بەزمى شەۋقىدىن تارتىپ نەۋا،
ئول سەرا بوستان ساری قىلغىل ھەۋا.
ھۆپۈپنىڭ بۇلبۇل ئاھاڭىدا سايرىغنى
چەك ناۋا ئەي بۇلبۇلى گۈلزارى شەۋق،
سەۋت ئەلھانىڭ كېلىپ ئەسرارى شەۋق.
ئىشق لەھنىن مىڭ نەۋا بىرلە تۇرۇپ،
بى نەۋالىقلار سورۇدى گۆرگۈزۈپ.

شەھ گۈلۈستانىدا گۈل ھۆسنىگە مەست،
تارتىپ ئول گۈل ئىشقىدىن جامى ئەلەست.
ئاتەشىن گۈل جىلۋە قىلغاچ گۈل جاغى،
ھەر پەرەڭگە ئوت ياقىپ گۈل ياپراغى.
تا تۈشۈپ ئول تازە گۈلشەندىن يىراق،
كۈل قىلىپ جىسمىڭنى پىران-پىراق.
قىل ھەۋا ئول گۈلشەنى منە ساری،
مەيىل كۆرگۈز ئول گۈلى ھەمرا ساری.
شاھ بوستاندا يۈز گۈل جىلۋە ساز،
سەندە ھىجران شۈئىلەسىدىن مىڭ كۈداز.
ھۆپۈپنىڭ پاختەك ئاۋازى بىلەن نەغمە قىلىشى
نەغمە تۈز ئەي قۇمرەئى بوستان جان،
زەخمىڭ ئىچرە مۇندەرخ ئەلھانى جان.
تەيىر خەيلىن ھەر نەپەس لال ئەيلەگىل،
سەۋىت لەھنىڭ بىرلە بى ھال ئەيلەگىل.
سالغانىڭدىن بوينۇڭە تەسبىھ يۈسىر،
تىلگە ئاندىن ۋەسپىدە يۈزلەندى ئۇسىر.
بۈكى ھەر بوستان ئارا سەرگەشتە سەن،
قان بىلە تۈپراققە ئاغۇشتە سەن.
كىم قىلۇرسەن نالە مەھزۇنلەركەبى،
ئىشق سەۋداسىدا مەجنۇنلەركەبى.
ياد ئىتىپ سەن گۈيىيا باغى ۋىسال،
كىم بولۇپسەن بۇ سۇپەت ئاشۇپتە ئەل.
مۇژدەكىم ئول غەمىدە قالماي بى نەۋا،
كىم ئوشۇل گۈلشەن ساری قىلغىل ھەۋا.
كەكلىكنىڭ پەريات- پىغانىغا ھۆپۈپنىڭ كۈي قوششى
قىل خىرام ئەي كەبىك كوھسارى پىراق،
لەئىل ئىپتىپ كۆزۈڭنى دەردى ئىشتىياق.
ھەجركوھستانىدا پەرھادۋار،
پۈيە قىلماقتىن دەمى تۈتماي قارار.

بۇكى مىنقارىڭ بولۇپدۇر لاله قام،
قان يۇتاردىندۇر دەللدۇر تامام.
قۇرب قاپىن گۈيىيا ياد ئەيلەدىڭ،
بەئد ئارا مۇنداغكى پەريياد ئەيلەدىڭ.
قەھقەھە ئىرمەسكى تارتارسەن بەلەنىد،
كم ئىرۇر ئۆز ماتىمڭغە زەھر خەنىد.
چۈنكى قىلدىڭ قۇرب قاپى ساری ئەزم،
تۈزگىل ئەمدى ۋەسل ئۈمىدى بىرله بەزىم.
ۋەسل ئۈمىدى چۈن يېقىندۇر شاد بول،
هجر تاغى تاشدىن ئازاد بول.
هۆپۈپىنىڭ قىرغاۋۇل بىلەن بىللە كېتىۋېتىپ، ئۇنىڭ سەيلىسى توغرىسىدا سۆزلىگىنى
ئىشۋەئى نازئەيلە ئي رەئىنا تەزەرۋ،
كم قولۇڭ گۈلشەن ئار ئازادە سەرۋ.
گۈلىستان زەينى جامالىڭدىن سېنىڭ،
گۈل خجىل رۇخسار هالىڭدىن سېنىڭ.
جۋەگاهىڭ گاهى باغ گاهى زاغ،
مۇپتەخىر زىبالىقىڭدىن راغى-باغ.
هەم چەمەن ئەهلىغە سەن مەهبۇبسەن،
هەمدەمىن خەيلىگە سەن مەرغۇپسەن.
گەرچە بى غايەت دۇرۇر رەئىنالىغىڭ،
بى نىهايەت هۆسۇن ئىلە زىبالىغىڭ.
ئۆمرى ئۆز هۆسنىڭگە مەغرۇر ئولماغىل،
ئۆز جامالىڭ بىرله مەسرۇر ئولماغىل.
ياد قىل ئول هۆسننى نۇقسانىنى هەم،
ئوتتەك ئول گۈلشەن ساری جەككىل ئەلەم.
هۆپۈپىنىڭ چىلگە ئېيتقان سۆزلىرى
كەلگىل ئى دۇرراج كىم بەس خۇبسەن،
جان قۇشدەك بارچىغە مەتلۇب سەن.
بېشە ئىچرە زىب كامىڭدىن سېنىڭ،
سەبزەغە رەۋنەق جىرامىڭدىن سېنىڭ.

مەستلىكتىن سەۋتۈلگە ئۇسلۇ دىل غىرىپ،
مۇستەمئىلەر كۆڭلىدىن ئېلىپ شىكىب.
ھەيئەتنىڭ مەتبۇئە شەكلىگە دىلپەرىز،
سۈرەتنىڭ مەۋزۇن، نۇتقۇلگە بى نەزىر.
بۇيلە ۋەز ئۇ ھەيئەتنىڭ مەۋزۇن ئىلە،
بۇيلۇ نۇتقۇ-نەغمەئى مەپتۇن ئىلە.
لايىق ئول سەنكى قەيد ئولغاسېن،
سەئىيى ئېتىپ شاھغە سەيد ئۇلغاسېن.
جان پىدا قىلغايسەن يول سۈرگەچ سەمەند،
بولغاسن ئۆمرى ئەبەدكە بەھرەمەند.
كەپتەرنىڭ پەرۋاز قىلىپ ئۇچىشىغا نىسبەتەن ھۆپۈپنىڭ ئارزۇسى
ئەي كەبۇتەر چەرخ ئۆزە پەرۋاز قىل،
ئول ھەۋادا تاپ ئۇرارنى ساز قىل.
ئانچە بولماق تىرە ئۆزە كاشانەدە،
خانە كۆر ئولدۇلگە كەبۇتەر خانىدە.
شاھ قەسرىنىڭ ھاۋاسن قىل خىيال،
ئول ھاۋادا ئور زامانى پەرۇ- بال.
تا قالمىدۇرسەن كۆكۈل پەرۋازىدىن،
شاھ قەسرى تامىنىڭ ئەندازىدىن.
خاتىرىڭدىن چىقمامىش گۈيىيا تەمام،
قەسرى سۇلتانى ئۆزە ئالى مەقام.
ئول تەرەپ ئۆرتەب ۋەقۇن ئول تام ئۆزە،
سەرەراز ئول گەردىشى ئەييام ئۆزە.
نى قويۇپ بۇينۇڭغە شايەد تۇتغاي ئول،
تاپقاسن ئەسلى كەبۇتەر خانىغا يول.
شاھيار(ھىندىستاندا ياشايدىغان بىر خىل قۇش)نىڭ نازلىق ھۆسنى توغرىسىدا ھۆپۈپنىڭ يول كۆرسىتىشى
ھەببەزا! ئەي شاھ باز شاھۇۇش،
ھەيئەتىڭ ھەم خۇش جامالىڭ داغى خۇش.
سەرپەراز ئەيلەپ سىنى قۇشلاردا ھەق،

خوبلۇقتا بارچەدىن ئىلتىب سەبەق.
شاھ ئىلكى مەسكەنىڭ بولغاي مەدام،
تۇئمەڭ ئول تارتىپ يىدۇرگەي بىر داۋام.
ئول سلاپ ئىلكىنى پەرۇ- بالىڭە،
يەتكۇرۇپ مىنقار ئىلە چاڭگالىڭە.
مۇددەتىكىم چەرخ ئېتىپ زاھر نىپاق،
شاھ ئىلكىدىن سېنى سالدى يىراق.
مۇپتەلا بولدۇڭ چۇ ھىجران دامىغە،
تەبئىڭ ئۆرگەندى پىراق ئەييامىغە.
بول يەنە شاھغە گىرىپتارۇ- نەژەند،
ئىلكىنى ئۆپمەك بىلە بولسەر بەلەند.
شۇڭقارنىڭ ئەزىمەتلىكى توغرىسىدا ھۆپۈپنىڭ مەدھىيىسى
مەرھابا ئەي شۇنقارى چەرخ ئاشيان،
شەھ قولىندا مەنزىلىڭ ئەيلەپ ئايان.
قۇشلار ئىچرە شاھلاردەك تاجۋەر،
شەھ كۆرۈپ باشڭغا لايىق تاج زەر.
تاجۋەر قۇشلارغا سەن سەرخىل بولۇپ،
شەھغە ئاندىن سۆھبىتىڭدىن مەيل ئولۇپ.
شەھ بەزمىدە ساڭا ئالى مەقام،
بى نىھايەت ئىھتىمامۇ-ئىھتىرام.
چۇن كېلىپ ئون ئۆزگەلەرچە ھۆرمىتىڭ،
شەھ بېرىپ ئون ئۆزگەلەرچە رىئايەتىڭ.
ئىلكىنى بوينۇڭغا مايىل ئەيلەبان،
دۇررى گۆھەردىن ھەمايىل ئەيلەبان.
كۆپ يىراق تۇشتۇڭ بۇ ھىجراننى ئۇنۇت،
شەھ قولىغا تۇش، ۋەتەن ئىلكىدە تۇت.
قۇشلارنىڭ سەپەرگە بەل باغلىغانلىقلىرى ۋە يول مۇشەققىتىدىن بەزىلىرىگە ھاردۇق يەتكەنلىكى
چۇنكى ھۇدھۇد ئەيلەبان ئاغاز ئىشىق،
بۇ سۇپەت قۇشلارغا سۇردى راز ئىشىق.
قۇش تىلى بىرلە تەرەننۇم ئەيلەبان،

ۋەسل، ھىجرانىدىن تەكەللۇم ئەيلەبان.
بولدى ئول قۇشلارغا ھىجرانىدىن مەلال،
ۋەسلىدىن ھەر بىرگە چۈشتى يۈز خىيال.
ھەربىرى يادىغا كەلدى ھاللار،
ھىجر دەردىدىن قاتتىق ئەھۋاللار.
نى سائادەتتىن يىراق چۈشكەنلىرى،
نى ھدايەتتىن پىراق چۈشكەنلىرى.
بولدى ھۇدھۇد سۆزىدىن ئاگاھلىق،
كىم ئۇلارنى جەھىل ئارا گۇمراھلىق.
ئىش تەرىقىدىن يىراق ئەتمىش بەسى،
بەستەئى دامى پىراق ئەتمىش بەسى.
ئۆرتەنىپ ئۆز شۇئىلەئى ھىرمانىدىن،
دۇد چىقتى ھەر بىرىنىڭ جانىدىن.
يېقىن ئېردى ئۆچكەلى شەمئي ھايات،
ھەر بىرىگە بەسكى يۈلەندى ئۇيات.
بولدىلار ئۆز پېئىلىنىڭ شەرمەندىسى،
ئۆز سۈلۈكى پېئىلىنىڭ ئەفكەندىسى.
گەرچە كۆپ خۇناپ ھەسرەت يۇتتىلار،
ئۆزرى ماپات ئۆزلىرىگە تۇتتىلار.
كىم نە يەڭلىغ بولسا، تا بولسا ھايات،
تۇن،كۇن ئول يولدا ئۇرغايلار قانات.
باشلىرىگە كەلسە مىڭ تۇرلۈك بالا،
ھەر بالادا بولسا يۈزمىڭ ئېتىلا.
يانماغايلار ئول تەلەپ ۋادىسىدىن،
قالمىغايلار ئول شەرەپ ھادىسىدىن.
چۇن باريغە بولدى مۇنداق ئىتتىپاق،
چەكتىلەر دەۋرانغە ئاھاڭكى پىراق.
بولدىلار ھۇدھۇدغە پەي رەۋ سەر-بەسەر،
راھ رەۋ ئول خەيل ھۇدھۇد راھبەر.
چۈشتىلار يولغا نىيازۇ- ناز ئىلە،

ۋەسل ئۇمۇدىغە ئىتتىك پەرۋاز ئىلە.
چۈن نىچە بۇيلە تەيران قىلدىلار،
سەئيي ئىلە قەتئى بايىاۋان قىلدىلار.
مىھنەتۇ رەنجۇ ئەلەم يۇزلەندى كۆپ،
شددەتى ئاشۇ ئى غەم ئۆزلەندى كۆپ.
بۇيلەكىم قەتئى مەساپەت قويدى يۇز،
ناتاۋانلارگە كۆپ ئاپەت قويدى يۇز.
نازپەرۋەر ئېردىلار بوستان ئارا،
سايەلىغ ئەشجار ۋە تۇبا سان ئار.
بولدىلار يول رەنجىدىن پەرسۇدە ھال،
ھەر بىرىگە قويدى يۇز بى ھەد مەلال.
ساغىنىپ ئاسۇدەلىق بىرلە ۋەتەن،
باغ بوستان بىرلە گۈلزارى چەمەن.
نەپىس كامى ۋە پاراغەت مەئىمەنى،
ئەيش ئايىنى ئىشرەت كۈلشەنى.
ئول ئەزىمەتتە تاپىپ بەزى فۈتۈر،
پەھىم ئەيلەپ ئول تەۋەجقۇھدىن قۇسۇر.
ناتاۋانلىق بىرلا ئەجىر ئەيلەپ ئايان،
ھەر بىرى بىر ئۆزرە قىلدىلار بايان.
ئۆز قېشىدا ئۆزرەنى مەقبۇل ئىتىپ،
ئول تەۋەججۇھدىن ئۆزىن مەئىزۇل ئىتىپ.
قىلدىلار ھۇدھۇدغە بارى ئىلتىماس،
چۈن تەۋەققۇپ قىل دەمى ئى رەھشۇناس.
بىزدە بەزى ناتاۋان بولمىش بەسى،
يول بارۇردە خەستە جان بولمىش بەسى.
بەزى ئالغە كىلىبدۇر مۇشكىلات،
كىم سىنىڭ رايىڭدىن ئىستەرلەر نىجات.
بەزى ئالىدا سەئۇبەتلەر دۇرۇر،
ئول سەئۇبەتتىن ئوقۇبەتلەر دۇرۇر.
كىم ئېرۇر ئانى بايان قىلماق زۆرۇر،

يۇقسه يول ئەزمىگە يۇزلەنگەن قوتۇر.
راھىبەر چۈن كۆردى ئاجىزلىقلارىن،
قوندى بىر ۋادىدا جەم ئەيلەپ بارىن.
ئول چۇ بارى نوكتەسىغە تىكتى كۆز،
دىدى: ئەيتىڭ قايسى بىرگە بولسە سۆز.
چۈنكى ھۇدھۇد ئول ھاۋادىن بولدى بەست،
سورغالى قۇشلار سۆزىن بولدى نەشەست.
تۇتىنىڭ ھۆپۈپكە ئۆزرە بايان قىلىشى
تۇتى ئەۋۋەل ئۆزرىن ئاغاز ئەيلەدى،
بۇيلە ئەجىز ئايىنىنى ساز ئەيلەدى.
كىم قۇشى دۇرمەن ماكانىم كەرەم سەيىر،
ھىندۇ ئەقساسىدا قىلغان سەيرۇ- تەيىر.
ئەل ئارا شۆھرەت پەساھەتتىن بولۇپ،
نوكتە بىرلە غەملىك ئەلنى ئاۋۇتۇپ.
كامرانلىق مەنزىلىم ئەيلەپ قەپەس،
ھەم مەلامەت يەتسە ئەيلەپ ھەمنەپەس.
نازىنىنلار ئىلكىدىن ئالب خۇرۇش،
قەندۇ-شەككەر بىرلە تاپىپ پەرۋەرىش.
روبىرويۇم گاھ بىر كۆزگۇ بولۇپ،
گاھ كۆزگۇچەھرىلىك مەكرو بولۇپ.
كۆرمەيىن ئۆمرۇمدە جۇزئى كام نىشان،
ئەلگە نۇتقۇمدىن يېتىپ يۇز ئىنبىسات.
تابىلىپ ئۆزنى قاتتىغلىق كۆرمىگەن،
رەنج زەھرىدىن ئاچچىغلىق كۆرمىگەن.
دەرگەھىكىم پاشادۇر ئاندا ئۇقاپ،
پاشەدىن ئاجىزراق ئەلگە نى ھىساپ.
ئاڭلامان ئۆزدىن كى ئول يان كەتكەمەن،
ئۆزگە قۇشلاردەك بۇ يول قەتئ ئەتكەمەن.
ئەيلە ئالغايمەن ساڭا ھەمراھلىق،
ھالەتىمدىن بۇيلە تاپ ئاگاھلىق.

ھۆپۈپىنىڭ تۈتىغا بەرگەن جاۋابى

دىدى ھۇدھۇدكى ئۇزۇن ھەرپىڭ غەلەت،

بارچە گۈپتارىڭ خەتا بىرلە سەخەت.

ھەرزە نۇتقۇڭنى پەساھەت ساغىنىپ،

گەچە لەفزىڭنى بەلاغەت ساغىنىپ.

ئەيتىپ ئۆز ۋەسىگدە كۇناكۇن خىلاپ،

بارچە ھەشۇۇ- بارچە لەغۇۇ-بارچە لاف.

خۇد پەرەستى سەن ئۆزۈڭنىڭ ئاشقى،

خۇد پىسەندى سەن مەزەممەت لايىقى.

پەخر ئېتەرسەن نوتق بىرلە كۆزگۈگە،

كىم ئىرۇر نۇتقۇڭ مۇناسىپ كۈلكىگە.

كۆزگۈ ئول بولغايكى تارتىپ يۈز بەلا،

بەركاسن لەۋھى زەمرەگگە جۇلا.

بۇكى ھەر ھندۇ قاشدا شاھدۇر،

دەر بۇ سۆزنى ھەشۋە كىم ئاگاھدۇر.

شاھ ئولدۇركىم يولىدىن قايتاسن،

ھەر زامان يولسىز ھەرسى ئەپتاسن.

بارچە پاسىددۇر خىيالاتىڭ سېنىڭ،

ئۆزرە ئەيتۇرگە مەقالاتىڭ سېنىڭ.

بولدى مانىڭ غەپلەتى گۇمراھلىق،

كىم يىتىشمەس كۆڭلىگە ئاگاھلىق.

ئويغۇنۇپ بىلسەگكى ھالىگدۇر قاتىغ،

قىلمىغاي ئول دەم پۇشەيمانلىق ئىسىغ.

قىلغانىڭغا يۈز خىجالەت چىكاسەن،

بەلكى يۈزمىڭ ئاھ، ھەسرەت چىكاسەن.

بولغان ئېرمىش بارچە نەقدىڭ ناسرەھ،

نەپىس ئىلە شەيتانغا زاتىڭ مەسخىرە.

بىر غاپلغا پاكىت كۆرسىتىش ھىكايىسى

غاپىلى قويدى قەدەم بازارغا،

خەيل نابىڭ نەپس بەد كىردارغا.

رىزق ئۇچۇن ئەگىندا دەلقى خىزرى ھۇش،
لىك يېشىل بەرگ بىرلە نەپسى خۇش.
ئۇرمىش ئېردى تاشلاغان ئىسرارى تاپ،
كۆردى دۆككانلاردا نىئمەت بى ھىساپ.
ئەگرى يوللار كىگۈزۈپ نەپس دەنى،
سالىبان شەيدا كەدالىقا ئۇنى.
گاھ ئەلتاپ مەقال ئەيلەر ئىدى،
گاھ ئىزھار كەمال ئەيلەر ئىدى.
كى كەراماتىن قىلىپ ئەل ئىچرە نەقىل،
كى ئېتىپ زاھىر تەرىقى شەرئى ئەقىل.
ئەيلەبان بۇ نەۋئى يۇز ئەفسۇن ۋەدەم،
ئالغۇچە بىر لۇقمەئى يا بىر دەرەم.
بۇيلە يۇز باز يەپ ۋە يۇز بازى بېرىپ،
نەپىس مەتلۇبىن يۇرۇر ئېردى تېرىپ.
بەنكىدىن ھەر لەھزە يۇز پاسىد خىيال،
سالىبان كۆڭلىگە بىر پىكرى ماھال.
يەتتى ناگەھ باشىغە ساھىپ ۋەلى،
كۆپ مانازىل قەتئى قىلغان كامىلى.
كۆرگەچ ئول كامىلنى شەييادى رەغەل،
ئول يامان ھالىدىن ئولدى مۇبتەزەل.
دىدى بىر ئالمدا كەسب ئىتكەننى تۇت،
كىم كۆرەيكىم ھاسىل ئەيلەپ سەن نى قۇت.
چۇن خېرت باشىنى ئاچتى لەئىم،
كىم يىغلىمش ئېردى زەققۇم جەھىم.
كۆردى جەمئى بولغان نىجاسەتلەر بەسى،
تۇشتى ئوت جىسمىغا ئانداغكىم خەسى.
بىر يېرىدىن بىر ئاۋۇج تۇپراق ۋە تاش،
ئالىبان بەردى ئاڭا كىم قىل مائاش.
باقسا ئول تۇپراق ئىمەس ئالتۇن ئېرۇر،
تاشلىرى لەئىلى دۇررى مەكنۇن ئېرۇر.

ناقس ئول هالەتنى كۆردى ناگاهان،
كامل ئولمش ئېردى ئاللدىن نىهان.
ئۆزنى ئول خجالەتتىن ئۆلتۈرمەك نى سۈد،
ئاه ژاهن كۆككە يەتكۈزمەك نى سۈد.
ساڭا هالەت كىم قىلۈرسەن كۆپ خۇرۇش،
بىل كى؛ بار ئول نەژئىكىم ئول سەۋزە پۈش.
تاۋۇس (توز)نىڭ ئۆزرى
سۈڭرە تاۋۇس ئەتتى ئۆزرىن ئىبتىدا،
كى ئى سەن بارچەمىزگە مۇقتادا.
مەن قۇشمەن قەسرۇ- گۈلشەن زىننىتى،
نىقش ۋە رەڭگىم ئەهلى ئالەم هەسرەتى.
سۆرتىم گۈلشەنگە ئارايىش دۇرۇر،
هەيئىتىم كۆركەنگە ئاسايىش دۇرۇر.
باغ ئارا مەندىن خازاندا بولستان،
بىيشەدە مەندىن قىش ئىچرە كۈلستان.
جلۈە ئەيلەر چاغدا هۈلىيەم زىۋەردى،
سەربەسەر ئاينەئى ئەسكەندەرى.
تەڭرى بەرمىش هۆسنى هۆسنى زىبالىق ماڭا،
هەددىن ئارتۇق زىب رەئنالىق ماڭا.
كىم ئۈلۈس هۆسنۈم تاماشا ئەيلەگەي،
ئافرىن ۋەئز ئەفشا ئەيلەگەي.
هەركىشى قىلدى هەق بىر ئىش ئۈچۈن،
نۇش ئىچۈن بىرنى ۋە بىرنى ئىش ئۈچۈن.
ئىشكى قىلمىش ئىزدەدى دانا نەسىپ،
كىم ئول ئىشتا هەرنە كەلسە يا نەسىپ.
تەڭرى ئەمرىدىن بارى مەهبۇب ئېرۇر،
لىك شەيتانى لەئىن مەنكۈپ ئېرۇر.
هەر بىرىگە ئۈز تەقرىدىن پىراق،
زاهر تەكلىپ ئېرۇر- مالا يۇتاق.
هۆپۈپنىڭ تاۋۇس (توز)غا جاۋابى

هۇدھۇد ئول سۆز نەقشگە ئاچىپ نەپەس،
دىدى كى ئى جەھل ئەھلى يەڭلىغ بىل ھەۋەس.
ئانچە زاھىر ئەيلەدىك ئەھۋالىدىن،
كەلگەي ئول مەجنۇندىن - ئەتفالىدىن.
ئادەم ئولغان زىب زاھىردىن دىمەس،
كىم كى ئاندىن پەخىر ئېتەر ئادەم ئېمەس.
ناز ئىلە ھۆسن ئولدى شاھىدلەر ئىشى،
دەردۇ مىھنەت بىلە خۇشدۇر ئەركىشى.
بارچە سۆرەت ئەھلىغە ئىشرەفدۇر ئول،
كىم سۆرەتدىن ئىلتىگەي مەئنى غە يول.
سەنكى بۇ سۆرەتكە بولدۇڭ مۇپتىلا،
ئول تەمەسخورغا ئولۇس ئىچرە سالا.
زىب زاھىر جۇز تەمەسخۇر كەلمەدى،
كىمەگە ئاندىن تاپاخور كەلمەدى.

تەمسىل

ھندۇئى زاھىر قىلىپ نەقش نىگار،
ئەيلادى كۆپ بۇلئەجەبلىق ئاشكار.
تاج قويدى باشىغە ئول مەسخەرە،
دەۋردە ئانىڭ ساراسەركۇنگىرە.
تاجئىلە كىۋەتكى تەرتىپ ئەيلەبان،
بار كەيگەن بۇيلە تەزھىپ ئەيلەبان.
يېنىدا بىر تەبلى ھندى چالغۇچى،
ھندۇي رەققاس ئىلغۇي ئالغۇچى.
تىترەتىپ باشىن ھامان ئىلكىن ھامان،
ھندۇ ئاسا لەئىب بىرلە ھەر زامان.
زىب ئارا ئارايىشى بوستان كەبى،
جىۋەدە تاۋۇسى ھندۇستان كەبى.
ئەيلەدى مەيدان ئارا ھەنگامە تىز،
دەۋردە ئۇ باش سالىپ رۇستاخىز.
بۇ مەھەلدە مۇھتەسىپلەر يەتدىلار،

ئول غۇلۇۋ هەريان ئەزىمەت ئېدىلار.
تۇتىدىلار هىدۇۋ ناپەر جامنى،
خۇشلۇقىدا نادىرى ئاييامنى.
تىبلى بىرله تاجنى سۇندۇردىلار،
دەردى ئەزاسن يالاڭلاپ ئۇردىلار.
بولدى ئىبرەت ئالغۇدەك ئول شەنئىتى،
تاجى نوكبەت بولدى تاجى زىننىتى.
بۇلبۇلنىڭ ئۆزره بايان قىلىشى
دىدى بولبۇل كى ئى بۇ مەجمەئغه دەلىل،
مەن بولۇپمەن گۇل هاۋاسدا زەلىل.
ئاندىن ئايرۇئىشقۇ دىۋانەمەن،
ئەقىل، هۇش، سەبىردىن بىگانىمەن.
ئانسىزىن يوق سەبر ئىله تاقەت ماڭا،
قايدا يار ئىچكىلى فىرقەت ماڭا.
تاكى گۇل بوستانىدا بولغاي جۈۋەساز،
مىڭ ناۋا بىرله قىلۇرمەن شەرهى راز.
ئىشقىده هەر لەبزه ئەفزۇن شىددەتىم،
هۆسنغه هەر لەبزه ئارتىپ هەيرەتىم.
باغدىن ئول كەتكەنده بولماق گۇڭگى ـ لال،
تىل غا تىكرۇ يوق تەرەننۇمغا ماهال.
هەم ئانىڭ يادى بىلەن باغ ئىچره مەن،
هىجرىدىن يۇز دەرد ئىله داغ ئىچره مەن.
ئول دۇرۇر كۆڭلۇمده هەم جانىمدا هەم،
كۆزده هەم، بىدار پىنهانىمدا هەم.
شاه غه كامل تەۋەججۇهدۇر بۇ ئىش،
بۇيله ئاشق دىن قاچان بولۇر بۇ ئىش.
هۆپۇپنىڭ بۇلبۇلغا جاۋابى
هۇدهۇد ئول فەسانەنى چۇن قىلغى كۇش،
دىدى كۆپ قىلمه بۇ ئىشقىدىن خۇرۇش.
ئىشق ئىمەسدۇر بۇ هەۋەستۇر سەر بەسەر،

گەرھەۋەسدۇر مۇنچە بەس ئەي بى خەبەر.
سەن كەبى ئالەمدە نادان بولمغاي،
نەپسگە مەئمۇر پەرمان بولمغاي.
كىم ياساپسەن ئۆزنى ئاشق زور بىلە،
كۆرگۈزۈرسەن ئىشق ئارا مىڭ شور بىلە.
بىر چېچەكدۇركىم ۋاپاسى يوق ئانىڭ،
ئۆمىر باغدا باقاسى يوق ئانىڭ.
يىلدا بەش كۈنكىم چەمەندە ئاچىلۇر،
ئون كۈن ئۆتمەي تۈپراق ئۆزىرە شاچىلۇر.
كىمسە بۇ پەيكەرگە ئاشق بولمغاي،
كىم بۇ ئاشقلىققا لايىق بولمغاي.
بىل ئانى مەشۇق كىم يۈز خەستە ھال،
ئولسە ۋە ئۆتسە ئاڭا يوقتۇر زاۋال.
گەرچە بۇ ئىشقىدا شەيدالىق دۇرۇر،
لىك ئانىڭ پايانى رەسۋالىق دۇرۇر.

تەمسىل

سەير ئۈچۈن ساھى سۈرەر چاغدا فەرەس،
ئاشق ئولدى بىر گادايى بىلھەۋەس.
ئاھ ۋاۋەيلا ۋە ئەپغان باشلىدى،
خەلق ئارا غەۋغا ۋە توپان باشلىدى.
سەندەك ئاشۇپ ئەيلەبان ئەفغان بىلە،
نالە ئەيلەر ئېردى يۈز داستان بىلە.
تەلبەلەردەك تۇرمايىن مەسكەن ئارا،
ئۆزنى كۈلكە بولغابان گۈلخەن ئارا.
شامغە مەلۇم بولغان ئول ئىشقى جۇنۇن،
ئىستەدى ئاشقنى قىلماق ئازمۇن.
ئاتلىنىپ فىلھال ئانداغكىم دۇرەخش،
ئىتىھانغا سۈردى گۈلخان ساری رەخش.
دىدى ئول گۈمراھنى سۈدرەپ كەلتۈڭ،
خىزمىتىمگە كەلتۈرۈپ بويىنىن ئۈزۈڭ.

چۈنكى ئانى تارتىبان كەلتۈردىلەر،
ئاشق ئارا مەتلۇبىغە يەتكۈردىلەر.
قەتل ھۆكمى قىلدى شاھى بەختيار،
ۋەھمدىن قاچتى گادا نى ئىختيار.
ئەيلەر ئېردى ۋەھمدىن ھەر ساری مەيىل،
تۇتماغىغە بۇ يەرگە ھەرسارى خەيل.
تۇتتى ئاندىن ئول تەرەپ گۈلخانغا يول،
بى خور ئۆزنى ئوتقا تاشلاپ كۆيدى ئول.
شەھغە بو ئۇمۇدكىم ئاشق ئىسە،
ئىشق دەئۆاسى ئارا سادىق ئىسە.
قەتلى ھۆكم چۈنكى ئول قىلسە قوبۇل،
شاھ ئاتتىن ئالدا قىلغاي نۇزۇل.
ئۆزرە ئىلە دىل خاھلىقلار ئەيلەگەي،
ھالىدىن ئاگاھلىقلار ئەيلەگەي.
شەھفە قىلغاي سىدىق ئىلە ئىخلاسنى،
ھەم مۇساھىب ھەم نازىمى خاسنى.
ئول گاداجۇن ئىشق ئارا ئېردى رەغەل،
بولدى رەسۆالىقا ئەھۆالى مەسەل.
گەر ساڭا ھەم يەتسە گۈلدىن بىر تىكەن،
گۈلخەن ئولغاي مەسكەنىڭ يوقكىم چەمەن.
پاختەكنىڭ ھۆپۈپكە ئۆزرە بايان قىلىشى
دىدى قۇمرى كىم ئايا پۇرخەندارای،
غافلۇ- گۇمراھلارغا رەھنماي.
مەن قۇشى دۇرمەن چەمەندىن چىقمىغان،
دەشت ۋادى سەيرىدىن دەرت تارتمىغان.
زەئىق، ئاجىزلىق شۇئار ئولغان ماڭا،
شاخ بەرگ ئۆزرە قارار ئولغاي ماڭا.
نى ساۋۇق كۆرگەن جاھاندىن نى ئىسىغ،
نى ئىرىگ باشمغا كەلگەن نى قاتىغ.
بارغدىن تاغ ئۆزرە كىرگۈزگەن سەپەر،

شاخلاردىن باغ ئارا قىلغان مەقەر.
بۇيله يول رەنجىن چىكا ئالغايمۇ مەن،
بۇ ھەۋەس تۇخمىن ئىكا ئالغايمۇ مەن.
قويدۇم ئېرسە بۇ مەشەققەت جانىمە،
كۈچ بىلە كىرمەك تۇرۇر ئۆز قاتىمە.
ھۆپۈپنىڭ پاختەككە بەرگەن جاۋابى
دىدى ھۇدھۇد كەئى زەبۇنى ئەجىر كىبىش،
شەۋق دەرد ئىچرە كۆڭۈلنى ئالسەرش.
مىڭ يىل ئولسا باغ ئارا مەنزىل ساڭا،
شاخ ئارا بەرگ ئىچرە نى ھاسىل ساڭا.
غەير ئولكىم ياتىبان بۇلۇڭدا شۇك،
قارمابان ئىچكەي قانىڭنى بىر مۆشۈك.
يا بىراۋ گەز بىرلە بولغاي قاتىلىك،
ياكى تىغ تىز قىلغاي بىسمىلىك.
مۇندىن ئۆزگ ئىشق كامىڭ نى ئىكەن،
گۈلشەن ئىچرە ئىھتىرامىڭ نى ئىكەن؟
بۇيله مۇردار ئۆلگىچە غەپلەت ئارا،
ئۆزنى ئۆز تەپ شۇ ئىلەئى فۇرقەت ئارا.
ئەر ئىسەڭ مەقسۇد ئەسلى ئىستابان،
يولغا كىرسەڭ يار ۋەسلى ئىستابان.
ئۆلسەڭ ئول يول ئىچرە دەردۇ غەم بىلە،
جىسىم زارۇ جان غەم پەرۋەرد بىلە.
ياخشراق يۈز قاتلا ئۇلا ھالاتىدىن،
ئار قىلغۇدەك ئوشۇل ئەۋقاتىدىن.

ھىكايەت

باغبانى بار ئىدى بەس بى ھۈنەر،
باغبانلىق سەنئەتىدىن بى خەبەر.
نى شەجەر پەيۋەندە قىلماق شۇەسى،
كىم ھالاۋەت ھاسىل ھاسىل ئىتكەي مۇەسى.
نى ياغاچ ۋە بەرگ بىرلە پەرۋەرش،

ئەيلا يالىپ كىم شەجەر قىلغاي ژەۋىش.
ۋەقت ئىلە نى دانە ساچماقنى بىلىپ،
كىم پەرەھ قىلغاي ئۇنى ھالسىل قىلىپ.
باغبان ئانبار كەش لىك بىرلە خۇش،
باغبان يووقكىم دىگىل ئانبار كەش.
چۇن كۆرۈپ بۇ نەۋئ رەنجى تاپ ئاڭا،
پەندلەر دەپ ئەھلى ھۇش ئەھباب ئاڭا.
كىم بۇ بى ھاسىل ئىشىڭنى تەرك تۇت،
ئۆزنى بىر ھاسىللىق ئىش بىلە ئاۋۇت.
جاھىل ئول مەھنەتىدىن بولماي مۇجتەنىب،
ئېردى ئول مەھنەت چېكەرگە مۇر تەكىب.
تاكى بۇ جۇيە ئارا كەزمەكدە تاك،
ئەيەلدى ئانى يىلان سانجىب ھىلاك.
ھۆپۈپكە كەپتەرنىڭ ئۆزرە بايان قىلىشى
سوڭرە ئەرز ئەتتى كەبۇتەر شەرھى ھال،
كى ھىدايەت فەندە ساھىب كامال.
بارچە قۇشلار ئىچرە ھەيىي لايەمۇت،
ماڭا قىسىم ئەتمىش ئولۇس ئىلكىدە قۇت.
ئېل ياساپ مەسكەن ماڭا كاشانە ھەم،
كەلتۇرۈپ ئالىمغا سۇ ۋە دانە ھەم.
دەھر ئارا ئەل بەندىنىڭ مەھبۇسى مەن،
بىر سەۋەب بىرلە ئۆلەر مەئنۇسى مەن.
تەڭرى بۇ ھالەت نەسب ئەتمىش ماڭا،
خۇانى قىسمەتىدىن بۇ ئىش يەتمىش ماڭا.
ھەق نەسىپ ئەتكەندىن ئەتمەك ئىجتىناب،
ئەقل قانۇندا بولغايمۇ ھىساپ.
شۈكرى ئەيلەپ قىسمەت ئەتكەنگە ئىلاھ،
چەكمىسەم ئەۋلا بۇ رەنجى ئۇمرىنگاھ.
ھۆپۈپنىڭ كەپتەرگە جاۋابى
دىدى كى باھانە بولمىش پەن ساڭا،

گۈشەئى مەكرو-ھىيەل مەسكەن ساڭا.
قۇشلار ئەيەلەپ ھالەتىدىن ھەيرىتى،
يوق سېنىڭدەك كىم يانا بى غەيرىتى.
كىم ساڭا تەڭرى نەسىپ ئەيلەب قانات،
قىلغۇلۇق بىر دەمدە قەتئى كائىنات.
سەن خالايىققا بولۇپ پەرمان پەرىز،
دانە بىرلە شۇ ئۇچۇن زارۇ- ئەسىر.
قاۋغالى خەيلىڭنى تاپار ئىھتىمال،
لاتەنى باشىغا باغلاپ بى مالال.
قاۋۇبان سەر خەيل ناپەر جامەنى،
پۈتىڭىزدىن خالى ئەيلەپ نامەنى.
سىز بۇ جەۋرى-زەجر بىرلە كەتمەمىش،
غەير ئول تام ئۆزرە ئوق مەيل ئىتمەمىش.
كەپتەرنىڭ ھالىغا ئوخشاش بىر ھكايەت
خەلق ئىچىدە بار ئىدى بى غەيرىتى،
ئەلگە بى غەيرەتلىكىدىن ھەيرىتى.
مۇشت سەللى بىرلە ھاپانى يىبان،
ئەلدىن ئالىپ لوقمەئى ئانى يىبان.
قاۋلابان كەتمەي خالايىق كويىدىن،
بەلكى چىقماي دۇن سۇپەتلەر ئۆيىدىن.
بۇ جاپالارغا تۆزەنمىش ئېردى نەرخ،
قايسى بىر تەپسە ئۇرۇپ بىر قاتلا چەرخ.
ئول مۇقەررەر مۇزدەنى ئالۇر ئىدى،
نەپىس كامىن ئاغزىغا سالۇر ئىدى.
تا بېرىپ بىر پارچە نان، بىر مۇشت دەست،
قىلدى بىر مۇشت ئۆرغاچ ئانداغ يەرگە پەست.
گەرچە سەللى لەر يىمەكتىن توق ئىدى،
مۇشت يەپ گوياكى ھەرگىز يوق ئىدى.
ھۆپۈپكە كەكلىكنىڭ ئۆزرە ئېيتىشى
يەنە ئەجز ئەيلەپ ئايان كۆبكى دۇررى،

دىدى كى مەجمۇئ قۇشلار سەرۋەرى.
مەن قۇشدۇرمەن كۆهستان مەنزىلىم،
ئاندا تەڭرى ھەمدىغە زاكىر تىلىم.
دەھر ئىلى ئاشۇبىدىن سىلكىپ ئىتەك،
تاغ ئىتەكىدە تېپىپ ئارامۇ- تەك.
چۈن بولۇپ تالئ رەپىق بەختىيار،
قۇللەئى ئۆزلەتتى ئەيلەپ ئىختىيار.
تاغ گۈنجى چۈن ماڭا بولدى مەقەر،
نى مۇناسىپ ھالمە مۇنداق سەپەر.
كان ئۇزە دائىم خىررامسمدۇر مېنىك،
گەۋھەرى بۇ ئىشتا كامسمدۇر مېنىك.
گەۋھەرى كامسم ھامانە بۇ دۇرۇر،
سەير بى مەئنى ماڭا بۇ يول دۇرۇر.
ھۆپۈپنىك كەكلىككە بەرگەن جاۋابى
دىدى ھۇدھۇد كەئى خىيالاتىك ماھال،
يوق دىماغىك ئىچرە جۇز باتىل خىيال.
تاغ ئارا دەرسەنكى تۇتتۇم ئىنزىۋا،
ئىنزىۋا ئىرمەس ئېرۇر نەپسى ھاۋا.
ھىرزە گەردى سەن يۇگۇماغلىق ئىشىك،
پۇيە تاغ قۇللە ئۆزرە ۋەرزىشىك.
قەھقەھە ھەر لەھزە ئەيلەپ بى جەھەت،
كىم ماجانىن شۇۋەسدۇر بۇ سۇپەت.
گەۋھەرى مەئنى نى مەھزۇر ئەيلەدىك،
نامۇناسىپ ئەمىر مەزكۇر ئەيلەدىك.
كىم سەنۇ-مەئنى كىم، مەجھۇل مەست،
جەھل بىرلە مەست لىكدىن خورپەرەست.
گەۋھەرى مەئنى ئارا سەن ئۇرما دەم،
ئۆزنى بۇ يالغانغا قىلما مۇتتەھەم.
كىم ئېرۇر ئول مەھىز بەر گۆھىرلىغىك،
ئەينى بى مەئنى لىكىك ئەپتەرلىكىك.

كىم ھەمۇل يالغانغا بولغۇڭ مۇپتىلا،
كەلگۈسى ئاندىن بېشىڭغا يۈز بالا.
ھىكايەت
بىر ئۇلۇغسىنىڭ قەلبى ۋە بەد ئەختەرى،
قويدى بىر شەھر ئىچرە ئاتىن جەۋھەرى.
تانماي خەر مەھرەنىفەيرۇزەدىن،
فارىغ ئەتتى نەپىس نى دەريۇزەدىن.
ئەيلەبان، گەۋھەر ۋۇقۇپى بىرلا خاس،
ئەيلەدى ئۆزنى گادالقتىن خالاس.
رەڭگى گۈناگۈن قىلىپ بىللۇر ساپ،
لەئل ئىلە ياقۇتتىن لافى- كازاپ.
بۇيلە مەمەل لەرگە دەپ ئول ناتامام،
چىن گۈمان ئەيلەپ تامام ئاندىن ئاۋام.
تاكى ساتتى بىر كۈن ئول قەلبى دەغەل،
بىر غەنى گە ساز ئېتىپ مۇنداغ ئەمەل.
بى نىھايەت نەقدىغە بىر پارچە تاش،
كىم ئۇنى خۇش رەڭ ئەيلەپ ئېردى قاش.
ۋەجھىنى ئالغان كۈن ئانداغ سەييادى،
گەۋھەر ئالغان چۈن بۇ ئىشنى ئاڭلادى.
كىم بىر ئالتۇنلۇق بىللۇركىم لەئلى كۈن،
يۈزمىڭ ئالتۇنغا ساتىدۇر قەلب دۈن.
گەۋھەرى بەيئىين «ئىقالە» ئەيلەدى،
تۇتتىيۇ ۋەجھىين ھاۋالە ئەيلەدى.
جۇببەسى يوق ئېردى چۈنكىم كۆردىلار،
قەلب نى قىيىن ئاستىدا ئولتۇردىلار.
ھۆپۈپكە قىرغۇلنىڭ ئۆزرە ئېيتقىنى
يەنە ئەرز ئەتتى تەزرۇ گۈلئۈزار،
كەئى ھدايەت شۇۋەسىدە نامۇدار.
مەن قۇشى دۇرمەنكى قىلمىش ھۆسن زىب،
گۈلشەن ئىچرە سۆرەتمىنى دىلفەرىب.

تەڭرى روزى ھۆسن زىب ئەتمىش ماڭا،
لۇتپ - رەئىنالىق نەسىپ ئەتمىش ماڭا.
چۈنكى ئەپرادۇ-جامالۇ خوبلۇق،
ئەيلىدى زاھىر ماڭا مەھبۇبلۇق.
ناز ئىستىغا بولۇپ مەھبۇب ئىشى،
رەنج چەكمەي ئىلگەرۇ يەتمەس ئىشى.
ھۆپۈپنىڭ قىرغۇلغا جاۋابى
دىدى ھۇدھۇد كېئى خىيالىڭ بولئەجەب،
ھەم خىيالىڭ ھەم ماقالىڭ بولئەجەپ.
كىمە مۇنداق ھەرق ھەرگىز سوزمادى،
ئول جامالۇ-ھۆسن دىن لاپ ئۇرمادى.
كەلمگەي بۇ سۆز ماجانىن خەيلى دىن،
جەمئى گۇلۇ تىغلى ئايىن خەيلى دىن.
قۇھبەلەركىم ھۇللە قىلغاي رەڭگۇ رەڭ،
بۇ تەكەللۇم دىن ئۇلارغا ئار- نەڭ.
ياقسا كىم سورسا بۇ يەڭلىغ كالام،
قويمىغان خۇشراق بۇ يول ئەزمىغە كام.
بەس كى خاتۇنلار كەبى سەن خۇد پىسەند،
يەتكۇسى زاتىڭغا ئەرلىكدىن گەزەند.
كىمە دەئۇايى مۇھەددىس قىلماغاي،
دىمەيىن ئەركىم مۇخەننىس قىلمىغاي.
ئەركىرەر ئەر سانىغا ھىممەت بىلەن،
ئەر ئىمەس پەخر ئەيلەگەن زىننەت بىلەن.
ئەرگە خۇلق پىئل ئېرۇر زىبى جامال،
يېڭى زەركەش ھۇللەسدۇر ئەسكى شال.
ھىكايەت
تۇشدىلار بىر يول ئارا ئىككى رەپىق،
بىر ئىدى يولسىز، بىرى ساھىپ تەرىق.
بىرى ناقىس ۋەش، بىرى كامىل سۇپات،
ئاڭا مۇقبىل، ماڭا مۇدبىر ئېردى ئات.

هەر بىرىگە ئات ئىدى زاتى كەبى،
ئول سۈپەتكىم ئانى دەي ئاتى كەبى.
مۇقبىل ئەيتۇر ئېردى «ئەھلۇللاھ» دىن،
دىندا خەيل كاملۇ-ئاگاھ دىن.
ئەھلى نۇقساندىن ئىدى مۇدبىرغا سۆز،
ئويلەكىم بۇت ۋەسفىدىن كاپىرغا سۆز.
دەردۇ-سۆزى ھالىدىن ئول نوكتە دەب،
لەۋنۇ-زىبۇ رەڭگىدىن ئول ھىررە دەب.
تاپمايىن بىر-بىرلىرىدىن ھىچ بەھىر،
تا نەمۇدار ئولدى بىر پۇرخەندە شەھىر.
ئىككىسى ئانى غەنىمەت بىلدىلار،
بىر بىرسىدىن داۋان ئايرىدىلار.
بۇ بىرىگە كوي پەقىر ئېردى تەرەب،
بولدى ئول بىر ئەزىمى بەيتۇتتەلەب.
شەھ مۇنى كۆرمەككە كەلدى سەر پەداز،
كۆرگۈزۈپ يۈز ھۆرمەت ئەجرۇ- نىياز.
ئاندا ئەردى شەھكى باغلاپ ئۇستۇۋار،
مۇدبىر ناقىس ۋە شى نى خار-زار.
كەلتۈرۈپ ئەرز ئىتتىلار خەيلى ئەسەس،
كىم ئىچىپ بۆكچە جەمئى بول ھەۋەس.
ۋاقئىب بولمىش قان، بۇ بائىس ئىمىش،
كىم، بۇنى مەغبۇن، بەد ھەيئەت ئىمىش.
مۇنچە سۆزكى ئول لەئىم خۇدپسەند،
ئاڭا خەنجەر بىرلە يەتكۈزمىش گەزەند.
شەھ ئىشتكەچ بولدى ئەدىل ئەمرىگە خاس،
قىلدى مۇدبىرغا راۋان ھۆكمى قىساس.
ئۇچقۇن ئالدى ئەزىمى چەرخى بەرىن،
قالدى قازۇرات ئۆزە ئىستار چىبىن.
خۇد شكەن غايەتتى ئول ئالى ماقام،
خۇد ناما تاپتى بۇ ياڭلىغ ئىنتقام.

ھۆپۈپكە قارچىغۇنىڭ ئۆزرە ئېيتىشى

قارچىغە قىلدى ئايان كۆپتارىنى،
كۆرگۈزۈپ چاڭگال ئىلە منقارىنى.
كىم ماڭا قۇشلار كەبى ئەرمەس ھىساپ،
كىم بەسى قۇشلارغا مەن مالىك رىقاب.
مۇنچە قۇشكىم بولدى گۈپتارى ساڭا،
بىل كى تۆئىمەدۇرلار ئول بارى ماڭا.
زاتىمە شەھلەر قولى ئارام گاھ،
تۆئىمە ھەر كۈن يەتكۈرۈپ ئالىمغا ساھ.
قايسى قۇش قەسدىغە ئاچسام پەرۇبال،
نەسر تائىر بولسە مۇخلەس دۇر ماھال.
شەھلەر ئالىندا تاپىب بۇ ئىتبار،
شەۋكەتىم سۇمرۇغچە بىلغىلى بار.
شەھ قۇلى تەختىم دۇرۇر باشمدا تاج،
يوق ماڭا سۇمرۇغ سارى ئىھتياج.
ھۆپۈپنىڭ قارچۇغىغا جاۋابى
دىدى ھۇدھۇدكى ئى غۇرۇر ئىلكىدە پەست،
جەھل ئىلە غەپلەتكە بولغان زىر دەست.
شەھ ئاياغىغا سىلىپ بەندە ئەزىم،
يوقكى شەھ ھەرقايسى سەييادى لەئىم.
ئاچلىقۇ-بىخۋابلىق ئانچە ياربب،
كىم سۆڭەك ئۆزرە ئانىڭ ناری ياربب.
يەتكۈچە بىر لوقمە ئەت بىداد ئىلە،
يەپ ئۇلۇس مەغزىن ئۆكۈش پەرياد ئىلە.
تەڭرى قىسىم ئەتكەننى يەپ ئى زاردۇن،
لىك ئولۇپ دونلارگە مۇھتاجۇ زەبۇن.
قايسى سەيدىكىم ئانى سەن ئاۋلابان،
قۇشچى باشلاپ تەبل چالىپ قاۋلابان.
سەن ئۆزەڭدىن بىر زەبۇنراقنى تاپىب،
جۇزئىدىن بى خور ئۇچۇن بىتگەچ قاچىب.

تاپشۇرۇپ ئېل گه ئىتائەت ئەيلەبان،
قۇشچى بەرگەنگه قانائەت ئەيلەبان.
بۇ زەبۇنلۇقلەر بىله مۇنچه گازاب،
هەم قىلىپ ئىزهار ئۇرغان چاغدا لاب.
كى هەمىيەت بولسا ئېردى يا ئۇيات،
بولماغاي ئېردى ئۇياتىگدىن هايات.
لىك ئۇچۇن نادانلىقىڭ غالىب دۇرۇر،
نەپس مۇنداق بادەغه راغىپ دۇرۇر.

تەمسىل

كۆهى تاغ ئىچره بىر ئايىغ تۇتۇپ،
ئۆركۈتۇپ ئىدى ئانى كۆپ قان يۇتۇپ.
بولغىچه رام يەپ ئېردى ئول ساياغ،
كۇندە ئىككى قاتلا ئۆلگۇنچه تاياغ.
ئاچلىق بىرله تاياغى بى هساب،
رەنج باشىن ئەيلەبان بى نۇش تاب.
ئۆيلەكىم سالسا ياغاچ بىر جەبر دەست،
ئۆزگه ساری ئول بولۇپ تۇپراققا پەست.
هەم ئىشكلەردە ئويۇنچۇلۇق قىلىپ،
هەم ئۆيى ساری ئوتۇنچىلىق قىلىپ.
يۇكلابان ئېگىنگه بى ئەندازه يۇك،
يۇك تاشىردىن قالمايىن ئىگىنده تۇك.
هەر جاپاكىم مۇمكىن ئېرمەس تارتىبان،
جەهلدىن نەپسده پىدار ئارتىبان.
كى خيال ئەيلەپ كى قاپلان باشىنى،
يانچىپ ئەتسه مەگەر ئۇ دۇان باشىنى.
كەه گۇمان ئەيلەپ يولۇقسا شىرزەـشر،
تۆئمه ئەيلەپ قارىنىى يارىپ دەلىر.
بۇ سۇپەت تۆئمه خيال ئەتتى بەسى،
تاكى بولدى ئاخىر ئىتلار تۆئمىسى.
هەر زامان بۇ هىرزه قىلماقدىن گۇمان،

خەلق ئىچرە سەن ھامانۇ- ئول ھامان.
شۇڭقارنىڭ ھۆپۈپكە ئۆزرە ئېيتىشى
دىدى شۇڭقار كەئى ئۇلۇسقا راھبەر،
ئەمرىگە تابە كېلىپ ئاگاھلەر.
ماڭا ھەق بىر رۇتبە زاھىر ئەيلەمش،
كىم بارى قۇشلارغە قادىر ئەيلەمش.
بارچە شەھلەر چۈن ماناھىدۇر ماڭا،
ئىسىم قۇشلار پادىشاھى دۇر ماڭا.
باشىمە ئالتۇن تۇماغە تاج زەر،
چۈن مېنى ھەق بۇيلە قىلمىش تاجۋەر.
سەنچۇ ۋاقىپ سەن بارى ھالەتمە،
خەيل ئارا ھەم ئاتىمە ھەم زاتىمە.
خوپ ئىمەس بىر شەھ قويۇپ باشىغە تاج،
ئۆزگە شەھكە زاھىر ئىتمەك ئېھتىياج.
شاھلىق ئاينىڭغا راجۇ بولاي،
ئۆزگە شەھكە نەگۈچۈن تابىز بولاي.
ھۆپۈپنىڭ شۇڭقارغا جاۋابى
دىدى ھۇدھۇدكى ئى پەقىرى تىرە راي،
بۇ خىيالىڭ زاتىڭە ۋەھشەت يازاي.
بۇكى شەھلىق غە تەھەۋۋۇردۇر ساڭا،
بەس ئەجەپ باتىل تەسەۋۋۇردۇر ساڭا.
ئى بەسا زەنگى گە كەلدى تىرە زات،
كىم ئاڭا خەلق ئىچرە كافۇر ئولدى ئات.
ئىسىم ئارا سۇلتان بەسى شايە دۇرۇر،
بۇ بارى ئەرزالغا راجەۇ دۇرۇر.
ھەر كىشى ئەرمۇدىبان ئەرمۇ بولۇر،
كەلمەس ئىشى ئىلكىدىن دەرمۇ بولۇر.
قوي نادانكىم دىگەيلەر سېنى شاھ،
بۇتنى يا ئوتنى دىگەندەكدۇر «ئىلاھ».
زاتىڭە شەترەنج شاھدۇر دەلىل،

كىم ئۆزىدەك ئوتروُسدا دوُر بەدىل.
نى شەھ ئولغايكىم ئانى ھەر دوُنى خەس،
كۆككە ئىلتىپ يەرگە ئوُرغان ھەر نەپەس.
ئول شەھ، سەن شەھ ئېروُر بەھەد يىراق،
بوُيلە شەھلىق دىن گادالىق ياخشىراق.

ھىكايەت

خوُسرەۋى تەرھ ئەتتى بىر پوُرخەندە سوُر،
كىشوُەر ئەھلىگە ئايان بولدى سوُروُر.
ئاند زىننەت ھەد ۋە غايەتتىن فوُزوُن،
ھەرنىكىم بولغاي گوُمان ئاندىن فوُزوُن.
باغلاردىلار موُلك ئايىن سەربەسەر،
شەھر ئىلىدە زىبوُ- تەزيىن سەربەسەر.
سەنئەت ئەھلى باغلىبان بىسيار تاق،
مېھر رەخشان ئەۋجدەك يوُزخار تاق.
تەئبيە باغلاپ بەسى ئەھلى ھوُنەر،
تاپىب ئاندىن ئەھلى كىشوُەر.
كۆپ ئەجوُبە باغلاپ ئەھلى روزىگار،
ئۆز فوُسوُنىدىن بولوُپ ئاموُزكار.
ھەركىشى يەئنى ياساپ كوُلمەك ئوُچوُن،
ئىسرەت ئارتىپ ھوُزوُن ئۆكسوُتمەك ئوُچوُن.
جەم ئارا بىر قەلتىبانى بى ھايا،
ئاتىن ئەيلەپ پادىشاھى بوُرىيا.
بوُرىيادىن سەر بەسەر كىشوُەت ئاڭا،
ساغداق ۋە قالقان بلەن زىننەت ئاڭا.
ئۆزىدەك ياساپ نىچە يارى سەرە،
يوق سەرە نىچە لەئىم ۋە مەسخىرە.
بەزىم مەيدانى ئوُلەرگە جىۋىگاھ،
زاھىر ئەيلەپ بىدئەتى ھەردەم تەباھ.
ئۆزنى شاھى كىشوُەر ئايىن ساغنىپ،
ھەرنە قىلساڭ ھەزىل ئىلە چىن ساغنىپ.

چۈنكى ئاخىر بولدى سۆز ۋە تەئبىيە،
تۈتدى ئول ئەبلەھ ئۆزىگە تەئزىيە.
جۈتىرە ئىلە تاجىن باشىغا ئۈردىلار،
بوريا تونىن بۇزۇپ كۆيدۈردىلار.
بولدى بۇ ھەنگامەدىن ئاگاھلىغى،
كىم تەمەسخور ئېرمىش ئۇنىڭ شەھلىغى.
بۈركۈتنىڭ ھۆپۈپكە ئۆزرە ئېيتىشى
كىردى بۈركۈت ئوتىرىغا يەئنى ئوقاب،
دىدى ئەي قۇشلار ئارا مالىك رىقاب.
ماڭا ھالەت ئۆزگە قۇشلاردەك ئىمەس،
قۇمرى ۋە بۈلبۈلدەك ئېل ۋەسفىم دىمەس.
سۈرەتىم مۇفرىت دۈرۈر، قەھرىم يامان،
تاغ مۈلكى ئىچرە مەن، مەن قەھرىمان.
نىچە كەكلىك تۆئىمەدۇر ھەركۈن ماڭا،
بولمىسا بۇ ئۈيقۇ كەلمەس تۈن ماڭا.
تكئىمە ئىستەپ چۈن ھاۋا تۈتقۇم بىيىك،
ئىمىن ئېرمەس نى قۇلان ۋە نى كىيىك.
ئولكى بولغاي نەپس بۇ يەڭلىغ ئۈلۈق،
يول نىتىپ قەتئ ئەيلەگەي بولماي ئۈرۈق.
مېنى بۇ يولدا قانات كۆپ سالدى تۈت،
قارنى ئاچ بولغاي يىقلىپ قالدى تۈت.
ھۆپۈپنىڭ بۈركۈتكە جاۋابى
دىدى ھۇدھۇد كەئى خىدىۋۈي كامگار،
كۆرمىگەن سەندەك بىر ئەھلى روزىگار.
ھەم يىگىتلىك ۋەسفى لايىق زاتىڭە،
ھەم مۇسەللىم پەھلىۋانلىق ئاتىڭە.
ھەيبۇ بۇ مىنقارۇ چاڭگالىڭ سېنىڭ،
فەرۇ شەۋكەتلىك فەرۇ بالىڭ سېنىڭ.
سەنكى مەخسد ئىستەمەي بەر نەپس دۈن،
ئەزىم ئېتەردىن بۈيلە بولغاي سەن زەبۈن.

ئەزىم ئولماي يولغا ئاچمايسەن قانات،
جەڭگى مىنقارىڭ، قاناتىڭدىن ئۈيات.
مۇنچە بىرلە ئۆزنى تەۋسىب ئىتكايسىن،
زور شەۋكەت بىرلە تەئرىب ئىتكايسىن.
پەھلىۋان ۋە قەھرىمان ئول بولدى ئول،
كىم كېچىپ جاندىن ئەتكەي ئەزىم يول.
ھكايەت
بار ئىدى بىر پەھلىۋانى زورگەر،
بى ھۇنەرلىك فەننىدە ساھىب ھۇنەر.
چاشتگاھ يەر ئېردى ئۇ پاتمان تائام،
يەنە مۇنچە ئويلار ئىدى قۇت شام.
بۇ ئىككى ھەنگامەنىڭ پايانى ھەم،
يەنە مۇنچە ئويلار ئېردى بىيش ۋە كەم.
زورلار ئەيلەر ئىدىكىم پىل مەست،
قىلسە تاپقاي ئاندا ئانداقى شىكەست.
ئىتنىپاقا ھادىساتى روزىگار،
مۇلك ئارا قىلدى بۇزۇغلۇق ئاشكار.
ئۇيلەكىم بولغاچ ئايان ئانداغ تالا،
ۋاجىپ ئولدى مۇلك ئەھلىغە جەلا.
خەلق ئۆزگە مۇلك ئەزمى قىلدىلار،
جان ئاۋۇجلاب باش ئالىبان كەتتىلار.
زورگەر ھەم ئەيلەدى ھەمراھلىق،
يوق ئاڭا يول رەنجىدىن ئاگاھلىق.
يول ئۇزۇنراق تۇشتى ۋە ئاباد يوق،
قىلغىلى بەدنەپسلىك ئىل نەپس يوق.
زورگەر چۇن تاپمدى بىر كۇن غىزا،
ياشلىدى ئۆز ھالىغا تۇتماق ئازا.
چۇن ئىكىنجى كۇنىگە يەتتى پەھلىۋان،
كەتمش ئېردى جىسىمدىن تاپ ۋە تاۋان.
لىك ئۇچىنجى كۇن ئاڭا نى بەركلىك،

ئەپلىدى زاھىر بىيابان مەركىلىك،
قەتئ ئىتىپ يولنى ياياق ئەتىغال ھەم،
ھەر تەرەپ ئىككى بۆكۈلگەن زال ھەم.
ئىككى ئۈچ كۈن تارتىبان رەنجۇ ئەنا،
مەئمەن ئىچرە كام لەر تارتىپ پاناھ.
پەھلىۋان تارتىپ بۇ مېھنەتتىن شىكەست،
ئۈيلەكسم بولدى ئەجەل يولدا پەست.
ھوقۇشنىڭ ھۆپۈپكە ئۆزرە ئېيتىشى
زاھىر ئەتتى ئەرز ئەھۋالىنى كۆڭ،
كسم ئىرۇرمەن ھەم زەئىغۇ، يۇلمەخوق.
ئوتكارىب مەن ئۆمرنى ۋەيرانەدە،
باشمە يۇمرىلگۈدەك كاشانەدە.
بارچە ئەۋقاتىم ئۆتۈپ ئەندۇھ ئىلە،
ماتەم ئەھلىدەك پىغانۇ-ئاھ ئىلە.
گەنج ئۇمدىغە پىغانلار كۆرگۈزۈپ،
لىك ئول ئۇمد ئىلە ئۆزنى بۇزۇپ.
دەپ كى گەرچە تارتتىم ئۆمرۇمدە رەنج،
باك ئىمەس بىر كۈن نەسىبم بوسا گەنج.
مەنكى گەنج ئۇمدىدىن دىۋانەمەن،
كىچە-كۈندۈز ساكنى ۋايرانەمەن.
بۇ ئۇزۇن يولدىن مېنى تۇقلى مائاپ،
مەن كىمۇ سۇمرۇغ بىرلە كۇھى قاپ.
ھۆپۈپنىڭ ھوقۇشقا جاۋابى
دىدى ھۇدھۇدكى ئى ئىشىڭ مەكرو ھىيەل،
قەسدى جانىڭ ئەيەلبان تۆلى ئەمەل.
يەر تۇتۇپ كۆڭلىڭدە ئۇمۇدى ماھال،
كىم ۋۇقۇئىغە ئانىڭ يوق ئىھتىمال.
فىلمەسەل بىلپەرز ھەم تاپسالڭ بۇ گەنج،
قىل خىيال ئەي ناتاۋانى غۇسسە سەنچ.
كىم نە بولغاي بەھرىڭ ئاندىن جۇز بالا،

هەردەم ئۆزگە غەمگە بولماق مۇتالا.
ئول بالالەر بىرلە ئۆلمەك خارۇ زار،
گەنج تۇتماق دۇشمەن ئىلكىدە قارار.
بارئىدى بىر مۇلك ئارا دىۋانەئىي،
كېچە-كۈندۈز مەسكەنى ۋەيرانەئىي.
گەنج ئۇمۇدى بىرلە ئۆمرىن ئۆتكارىپ،
هەردەم ئول ۋەيرانە بىر يانىن قازىپ.
ئىتتىپاقا بەس كى چەكتى رەنج ئول،
بەختى بىر كۈن گەنج گە باشقاردى يول.
بىر ئىشك بولدى ئايان نەقبى ئارا،
كىردى ئەرسە بى ئۇلۇغ ئىشرەت سەرا.
قىرىق خۇم ۋە ئاندا پەردۇن گەنجدەك،
يوق فەردۇن بەلكى قارۇن گەنجدەك.
كۆرمەكىدىن تەلبە ئۇردى بىر خۇرۇش،
يەتتى ناگەھ بىرلەئىمى سەخت كۇش.
كۆردى ئول ۋەيرانەدە دىۋانىنى،
هۇش زايل قىلغۇچى غەمخانىنى.
كۆرمەي ئول مەجنۇننى مۇجرىم چەتتى تىغ،
قانىنى گەنج ئۆزرە تۆكتى بى دەرىغ.
گەنج ئەردى ئۆمرى ئانىڭ ۋايەسى،
باردى گەنج ئۇستىدە جان سەرمايەسى.
هۇماي(بەخت قۇشى)نىڭ هۆپۈپكە ئۆزرە ئېيتىشى
باشلىدى ئۆزرىنى ساهىب پەر هۇماي،
دىدى ئەي سەرگەشتلەرگە رەهنماي.
ئاندا دۇر ئىقبال دىن پايەم مېنىڭ،
كىم بېرۇر بەختنى شەرەپ سايەم مېنىڭ.
زاتىمە ئانچە شەرەپ بەردى ئىلاھ،
كىم مېنىڭ سايەم گادانى قىلدى شاھ.
مەن شەهۇ ۋە شەھ ئىستىمەك ئېرۇر گۇنەھ،
ئۆزنى رەنجۇر ئەيلەمەك يەئنى كى نەھ.

قىلماغىم خۇشراق ھاۋايى خىلۋەگە،
بەرمەكسم سايەمدە شاھلەرگە يەنە.
ھۇدھۇدنىڭ ھۇماي(بەخت قۇشى)غا جاۋابى
دىدى ھۇدھۇد كەئى سۆزۈڭ ئەفسانەئى،
كىم ئانى قىلغاي بايان دىۋانەئى.
ئولكى زاتىڭغە بىلاھەت چاغلىمش،
ساڭا بۇ ياڭلىغ سەقىقە باغلىمش.
كىم يېتەر سايەڭدىن ئەلگە شاھلىق،
ساڭا ياۋەر قىلدۇرۇپ گۇمراھلىق.
شاھلەر تارىخى كىم مەستۇر ئېرۇر،
قايسىنىڭ ۋەسفىدە بۇ مەزكۇر ئېرۇر.
كىم ئانى شاھ ئەيلەمش شانىڭ سېنىڭ،
كىم ئېرۇر بۇ مۇددائا ئاتىڭ سېنىڭ.
بۇ غەلەت ئەپسانە شاد ئەيلەپ سېنى،
بۇيلە فاسد ئىتتىقاد ئەيلەپ سېنى.
فىلمەسەل بولسا بۇ دەئۇا راست ھەم،
كەلسە سەندىن بۇ سۇپەت پەجۇالست ھەم.
بەرسە ئەلگە شاھلىق ھەييى-ۋۇدۇد،
ساڭا ھەم ئول شاھلىقتىن ھەم نەئىسۇد.
تۆئىمەڭ ئىتتەك دەشت ئارا قالغان سۆڭەك،
تۇرفەراق بىر ئىشكى قاقشالغان سۆڭەك.
بىلگىل ئەي باتىل خىيال ئىچرە ئەسىر،
كىم، ئېرۇر پالىڭغە لايىق بۇ نەزىر.
ھىكايەت
ساھلى ئۇممانداا سودا پىشە خەيل،
بەھر سوداسىدا سۆز ئەندىشە خەيل.
بەسەلەر بەش، ئون دەرەم غەۋۋاس دۇن،
بەھر ئىچىگە سالۇر ئۆزنى سەرنەگۇن.
جاننى يۇز رەنج ئوتىغە ئەيلەپ ھەدەف،
بەھر قەئرىدا ئىلىكلەپ بىر سەدەف.

ئول سەدەق ئىچرە ئەگەر مىڭ دانەدۇر،
يا ئەگەر بىرخۇد دۇرى كاشانەدۇر.
كىم ئېرۇر ئول شاھ تاجى رەۋنىقى،
ئاڭلا ئانى مۇزد بەرگەننىڭ ھەقىقى.
تاجى ئالىپ ئول سۈپەت تەقدى ئېزىز،
ئەخىر ئېتىپ، غەۋۋاس بىر ئىككى بەشىز.
ئىت كەبى ئەيلەپ سۆڭەك نەپسىڭنى توق،
ئول ئېلىپ مۇزد، ساڭا ئول داغى يوق.
ئاقىل ئېرسەڭ كۆپ دىمە مۇنداغ گىزراپ،
كىم ساراسەر بۇ سۆزۈڭگ باردۇر خىلاپ.
ئۆدەكنىڭ ھۆپۈپكە ئۆزرە ئېيتىشى
ئۆردەك ئاغاز ئەتتى كى ئى پۇرخەندە زات،
سۇ بىلەن ئولمىش ماڭا قايىم ھايات.
ئاندىن ئايرۇ مۇز تەرەپ مەن قايغۇدىن،
ئۇلەكىم تۇشكەي يىراق بالىق سۇدىن.
چۇن سۇ ئىچرە زاتىمە تەسكىن بولۇپ،
پاك دامەنلىق ماڭا ئايىن بولۇپ.
پاكلىق چۇن سۇدىن ئەتتىم ئىكتىساب،
لايىق ئولدى ۋەسفىمە ھوسۇلمۇ ئاب.
بولمىسا بىر لەھزە ئەرىغ سۇ ئارا،
پۇرقتىدا ئەيلەرەم يۇز ماجرا.
مەۋج دىن سەججادەنى سالىب سوۇدا،
كۆرگۈزۈپ مەقسۇد يۇز ئول كۆزگورا.
سۇدادۇر مەقسۇدىمە چۇن يەتمىكىم،
بەس خاتادۇر ئۆزگە يان ئەرز ئەتمىكىم.
ھۆپۈپنىڭ ئۆدەككە جاۋابى
دىدى ھۇدھۇد كىم خاتا سۆزكەلدى بۇ،
كىم دىدىڭ ئەي پاك بوپ ئەقلىڭدىن سۇ.
سۇغاكىم سەججادە سالىب مەن دىدىڭ،
خەير ھالىڭدىن مەگەر غاپىل ئىدىڭ.

پاك دامەن لىق قىلىپ مەن قەن دىمە،
ئۆزنى سۇدا غەيرىتەر دامەن دىمە.
پاك ئىسمىڭ نىدۇر سۇغا چۈممەك ئىشىك،
كېچە كۈندۈز غۇۋلىتە ئۇرماقدۇر ئىشىك.
پىسىق تۈخمىن نەپىس ئىلە ئولكىم تارىر،
سۇ ئارا بىر غۇۋلىتە كىم ئۇردى ئارىر.
نى جىنايەتدۇر ۋە بۇ بى پاكلىك،
كىم چۈمۈپ تۇن-كۈن يېتىشمەك پاكلىك.
ئەر ئىسمىڭ ئالىدىدۇر بەھرى فەنا،
چۈمغىلۇ قىلغىل ئۆزۈڭنى ئاشنا.

هېكايەت

هىندى دەريا سىدا ئېردى تاجىرى،
سودۇ-سەۋدا شۇۋەسىدە ماهىرى.
مايەئى سودا دىماغىغا تۇشۇب،
غەرقى بەهرى پىكىر ئۇلارغە ياۋشۇب.
تۇتمايىن بىر مۇلك دە ئون كۈن مەقام،
ئەيلەگەچ سودا ۋە سود ئەيلەپ خۇررام.
يىللەر ئەيلەپ ئەردى بۇ يەڭلىغ سەپەر،
بەهرنى ئاڭلاپ هەر ئاپەتتىن مەقدىر.
مەككە ئەتراپىن سۇ ئىچرە ئايلانىب،
پەرز ئادا ئەتكەچ يېقىن يەتكەچ يانىب.
خەلق دەپ ئول مۇشەررەپ هەجغە هەم،
مەيل بەرمەي ئول تەرەپ هېرسى دەرەم.
ناگاه بىر كۈن تۇشتى دەريا ئىچرە مەۋج،
كىمە گاهى خەزىزۇ گاهى ئەۋج.
بولدى تاجىر لۇججەئى سودادا غەرق،
لىك بولدى كېمەسى دەريادا غەرق.
بەرمادى سودا خىيالى هەجگە يول،
تاكى بىر بالىقا ئولدى تۆئمە ئول.
تاۋۇغ (توخۇ)نىڭ هۆپۈپكە ئۆزرە ئېيتىشى

تاۋۇغ ئەيلەدى بۇيله ئۆزرىن ئاشكار،
كەئى توبۇ ئىچره ئەنسۇ تاجدار.
بىز ئىكەۋغا تاج روزى قىلدى ھەق،
لىك ھەر بىرىگە بىر ئىش كەلدى سەبەق.
ساڭا ئەيلەپ راھبەرلىكنى ئاتا،
قىلدى قۇشلارغا رەئىسۇ پىشۋا.
ماڭا بەردى سەۋتى دىلكەش بەر داۋام،
ئەلنى تائەتكە تىلەرگە سۇبھى شام.
ئولكى مەخلۇق ئەتتى سۇنئى ۋەھشى نەير،
بىزگە تەسكىن روزى ئەتتى، ساڭا سەير.
چۇن سەرامەركەلدى ئەرلىكده خۇرۇس،
ھەق ئاڭا بەردى نىچە زىبا ئەرۇس.
تۇتدى ھەريان سەير قىلماقدىن مائاپ،
ئولكىمۇ سۇمۇرۇغ بىرله كوھى قاپ.
ھۆپۇپنىڭ توخغا جاۋابى
دىدى ھۇدھۇدكۇم بۇ سۆز بى ۋەجھ ئىمەس،
ھەركىشى بۇ سۆزنى ھالىدىن دىمەس.
بار ئانىڭدەك قۇشكى ئاچماي بالۇپەر،
سدره شاخى ئۇستىده ئەيلەر مەقەر.
كەلدى خلۇەتگاھى ئانىڭ ئەنجۇمەن،
سەير ئېتەر لىكىن بىرى دايىم ۋەتەن.
ئەرش پەرۋاز ئولدى ۋە سدره نەشىن،
ئەلگە زاھىر ئەيلەمەي پەرۋاز ئىشىن.
ئېرمەس ئول سمرۇغدىن ئايرۇ دەمى،
ۋەسلىده كۆڭلىگە ئۆزگە ئالەمى.
يەتمەيىن جانغا ھجرانىدىن گەزەندە،
خلۇەتى ۋەسلىده ھەردەم نەقشبەندە.
باشى ئۆزره مۇھەببەت تاجى ئانىڭ،
جلۇەنگاھى ۋەسل مىئراجى ئانىڭ.
ۋەسلىدىن مەملۇ دىلى دەم ئاسرابان،

غەيرىدىن ھالىنى مۇبھەم ئاسرابان.
ۋەسلى يۇزمىڭ دەردىدىن كۆڭلىدە خۇش،
لىك ئولۇپ ئاغرى سەدەپ ياڭلىغ خامۇش.
سەن قۇش ئېرمەس سەنكى ئەي خارج ناۋا،
ھىرزە گەرۇ ھىرزە گۇي، بى ھايا.
پىسىق مۇپرىت كېچە-كۈندۈزدۇر ئىشىڭ،
بى جەھەت غەۋغا ۋە قىچقىرماق ئىشىڭ.
يۇز يامانلىق بىرلە شەپقەت ئەيلەبان،
ياخشىلارغا ئۆزنى نىسبەت ئەيلەبان.
سۇستلۇقلار بۇيلەكىم قىلدىڭ ئايان،
دىمەگىل ئۆزنى خۇرۇس ئەي ماكيان.
قۇشلار ئۆزلىرىنى سۇمرۇغقا سېلىشتۇرغانلىقلىرىنى ھۆپۈپتىن سوراڭانلىقى
ھەر بىرى بىر ئۆزرەكىم قىلدى خىتاپ،
بولدى ھۇدھۇددىن ئاڭا مۇنداق جاۋاپ.
نوكتەدىن ئاجىز بولۇپ ئول لەھزە خەيل،
قىلمادىلار ئۆزگە ئۆزر ئەيتۇرغە مەيل.
بارچەنى سەرگەشتە ئەيلەپ زۇئف ھال،
مۇتتەپىق ھۇدھۇدتىن ئەتتىلار سۇئال.
كى سېنىڭ زاتىڭ رىياسەت گەۋھەرى،
باشڭغە لايىق ھىدايەت ئەفسەرى.
سەير ئارا قەتئى بىيابان ئەيلەگەي،
پەي مەسەللىك ئانچە ئىمكان ئەيلەگەي.
يول رەجا ۋە خەۋپسىنى بىلگەي تامام،
خەۋپ ئىسلاھىدە قىلغان ئىھتىرام.
بىر گوروھى ئاجىزۇ زارۇ زەبۇن،
بارچەنى خار ئەيلەبان بەختى نىگۇن.
كۆڭلىمىزگە بولمىغان روشەن بۇ راز،
جەھلىمىز كۆبىدىن-كۆپ ئىلىم ئازدىن-ئاز.
زەررەدەك سەرگەشتە، ئەھۋالى ھەقىر،
ئول كامال ئەۋچى ئۇزە بەردى مۇنىر.

مەنزىلەتدە چەرخ ئەئىلادىن رەفئ،
بۇسھەت ئىچرە ئەرش ئەئىلادىن ۋەسئ.
ئول كېلىپ ئارتۇق توققۇز ئەفلاكدىن،
لىك بىز ئۆكسۈك بەسى خاشاكدىن.
سىزگە ئانىڭ بىرلە نىسبەت نە ئىكىن ؟
يا بۇ نىسبەت بىرلە ھىكمەت نە ئىكىن ؟
شاھلار شاھى كېلىپ ئول پادىشاھ،
بىز گادالەرنىڭ گادايى خاك راھ.
بىزگە مۇلۇم ئەتكى بەس مەجھۇل ئېرۇر،
ئەقل ئانىڭ ئىدراكىدىن مەئزۇل ئېرۇر.
بىز ھەقرۇ ئالى ئانىڭ ھەزرەتى،
قەترەنىڭ دەريانغا نىدۇر نىسبتى.
ھۇپۇپنىڭ سۇمرۇغنىڭ ۋۇجۇدىدىن خىتاپ قىلىپ قۇشلارغا جاۋاپ بەرگىنى
بەردى ھۇدھۇد قەۋمغە مۇنداق جاۋاپ،
كىم ئۇشۇل شاھىنشاھى ئالى جاناپ.
گەنج ئېردى لىك مەخپى زات ئاڭا،
ياشۇرۇن ھۆسن ئېردى كۇن مىرئات ئاڭا.
ئۆز زوھورىن چۇن تەمەننا ئەيلەدى،
چىقتى ۋە ئەۋۋەل تەجەللى ئەيلەدى.
بۇ تەجەللىسى ئارا خۇرشىدۋار،
يۇز تۇمەن مىڭ سايە سالدى ئاشكار.
سايەكىم پاكىز بولدى جىلۋەگەر،
ئەيلەدى ئول سايەغە كۆبراق نەزەر.
بارچە ئالەم قۇشلىرىنىڭ سۆرىتى،
بىلگىل ئانىڭ سايەسى يۇز ھېكمىتى.
چۇن مۇھەققىق بولدى بۇ سۆرەت ساڭا،
بولدى بۇ سىمۇرۇغ ئىلە نىسبەت ساڭا.
بۇ ساڭا مەلۇم چۇن بولدى يەقىن،
پاش قىلمە رازنى ئەي خىرەد بىن.
كىم بۇكەشپ ئولدى مۇستەغرىقىدۇر ئول،

هاشه للللاهكىم دىگه يسه‌ن هه‌قدۇر ئول.

هه‌قغه مۇسره‌غرىقنى بولماس هه‌ق دېمه‌ك،

بولغاي ئانى هه‌قغه مۇسته‌غرىق دىمه‌ك.

سه‌ن چۇ پەهىم ئه‌تتىڭ كى كىمگه سايه‌سه‌ن ؟

ئۆز يه‌قىنىڭدا قه‌ۋى سه‌رمايه سه‌ن.

سايى ئىسته‌ب بولمىسا گه‌ر جىلۋه‌گه‌ر،

بىلكى سمۇرغ ئولماس ئېردى سايه‌ۋه‌ر.

ئۆزنى سمۇرۇغ ئىسته‌سه ئېردى نىمان،

سايه‌سى بولماس ئىدى هه‌رگىز ئايان.

سايه ئه‌پكه‌ن نىڭ ۋۇجۇدىدىن ده‌لىل،

سايه زاهىر بولماغىن ته‌هقىق بىل.

كۆزلىرىنىڭ سمۇرۇغ بىن گه‌ر بولماغاي،

كۆزگىده‌ك كۆڭلۈڭ مۇنه‌ۋۋه‌ر بولماغاي.

كىمكى ئول يۇزنى كۆره ئول كور ئه‌مه‌س،

هه‌ر نىكىم ده‌ر، غه‌يرى ئارتۇق سۆز دىمه‌س.

ئىسته‌دى هۆسنىگه ئاشقلىقنى پاش،

كۆزگۇ پەيدا قىلدى ئانداغكىم قۇياش.

تاكى ئاندا جىلۋه‌ئى ناز ئه‌يله‌گه‌ي،

هۆسنغه ئاشقلىق ئاغاز ئه‌يله‌گه‌ي.

بولدى ئول كۆزگۇ كۆڭۈل ئه‌ي ئه‌هلى دىل،

كىم هه‌ق ئاندا جىلۋه ئه‌يله‌ر مۇتته‌سىل.

ئول قىلىبان جىۋه‌ئى هۆسن ئاشكار،

سه‌ن كۆڭۈل بىرله ئاڭا ئاينه‌ۋار.

چىرايلىقلىقنى كۆرسىتىشكه ئه‌ينه‌كنى ۋاسته قىلغان پادىشاهنىڭ هكايىسى

بار ئىدى شاه جامال ئه‌ۋجده ماه،

ماه پەيكه‌رله‌ر سپاه، ئول ئېردى شاه.

قامه‌تىدىن سه‌رۋگه ئه‌پكسه‌نده‌لىغ،

ئاره‌زىدىن مهرغه شه‌رمه‌نده‌لىغ.

ئاله‌م ئاشۇبى كېلىپ رۇخساره‌سى،

مۇهلىڭ ئول رۇخساره‌نىڭ نه‌زاره‌سى.

ھۆسن غەۋغاسى جاھان ئىچرە توشۇپ،
ئىشقىنىڭ يەغماسى جان ئىچرە توشۇپ.
ئانچەكىم ھۆسنى جاھان ئارا ئاڭا،
يۈزمىڭ ئانچە نازـ ئىستىغنا ئاڭا.
چىقسە گاھى ئاتلانىپ مەيدان ئارا،
سالسا ئىردى رەخشىنى مەيدان ئارا.
ھەركىشى ئالغا كەلسە ئول زامان،
ھۆسنىنى كۆرمەك ھامان ئۆلمەك ھامان.
بولمىش ئېردى ئۆلگەن ئەلدىن بىدىل ئول،
سەير ئېتىپ يانغۇنچە جەۋلانگاھتىن ئول.
بولمىش ئېردى ئۆلگەن ئەلدىن بىدىل ئول،
سەير ئېتىپ يانغۇنچە جەۋلانگاھتىن ئول.
ھۆسنىدىن ئاپاق ئارا غەۋغا ئىدى،
زۇلمىدىن جان مۇلكىغە يەغما ئىدى.
ئەلگە يۈزكۆرگۈزمەكىن قىلدى مالال،
ئەلگە يۈزكۆرگۈزمەكىن قىلدى خىيال.
كۆزگۈگە ھوكىم ئەتتى پەيدا قىلدىلار،
تەخت ئالىندا مۇھەييا قىلدىلار.
قەسر ئالىندا ياساتتى مەنزەرى،
ئاندا نەسىپ ئەتتى چۇ رەۋشەن ئەختەرى.
ئۆزى ھۆسنغە نەزەر سالۇر ئىدى،
بەھرى ھەم ئەل ئەكسىدىن ئالۇر ئىدى.
تا بۇ ياڭلىغ كۆزگۈ ئەرتىپ ئەتمەدى،
ھۆسنىدىن نازىرغا بەھرە يەتمەدى.
ھەم ئۆزى ھۆسنىدىن ئولدى بەھرەۋەر،
بەھرە ھەم تاپتى ئاڭا قىلغان نەزەر.
سەن بۇ كۆزگۈنى كۆڭۈل قىلغىل جىيال،
كىم سالۇـ ئەكسىنى ئاندا ئول جامال.
قەسرتەن ئاندا كۆڭۈلنى كۆزگۈ بىل،
كۆزگۈدە شاھ ھۆسنىنى نەززارە قىل.

بەرمەيىن ئول كۆزگۈگە ئەۋۈەل جۇلا،
ئەكس ئاندا سالماغاي ئول پادىشا.
ئاڭلاغىل ئول ھۆسن ئەكسىنى كۆزگۈدا،
سەن تاماشاسىدە تۇرغىل ئوتروۇدا.
كۆزگۈ روشەنراق نىچە قىلسە زوھۇر،
زاھىر ئولغاي ئاندا ئەكس بى قۇسۇر.
ئىسكەندەرنىڭ ئەلچىلىككە بارغان ھېكايىتى
بىر كۈنى ئىسكەندەر بۇ ئايىن ئەيلەدى،
ئەلچىلىككە ئۆزنى تەيىن ئايلەدى.
ئەيلەدى سمۇرغىنى ئول نامۇەر،
ئول كەبۇتەر چۈنكى بولغاي نام بەر.
باردى ئول كىشۇەرغەكىم باردى رەسۇل،
ئەيلەدى ئاندا رەسۇلانە نۇزۇل.
دىدى ئەلگە بۇدۇر ئىسكەندەر سۆزى،
تۇرفە بۇ كىم ئېردى ئىسكەندەر ئۆزى.
ئەلچىلەردەك سۆز بايان ئەيلەر ئىدى،
ئۆزى ئۆز ھۆكمىن ئايان ئەيلەر ئىدى.
ئەل نە بىلسۇنلاركى ئىسكەندەردۇر ئول،
يوقكى قاسد ھاكىمى كىشۇەدۇر ئول.
يەتكۈزۈپ ئەھكام نامەئىدۇد نى،
ئەلگە قاسد كۆركۈزۈپ مەقسۇدنى.
خەلقدىن مىڭدىن بىرىن بىلمەي بۇ ھال،
كىم نەدۇ بۇ پەردە نەقشىدە خىيال.
سەن داغى شەھدىن قىلۇرسەن نوكتە گۈش،
ساغنۇرسەن لىك ناقىلنى سەرۈش.
بىلدىلار قۇشلار چۇ بۇ گۈپتارىنى،
ئاڭلىدىڭلار پەردەئى ئەسرارىنى.
بارى مەقسۇدىغا نىسبەت تابدىلار،
كامى مەقسۇدىغا ئۈلپەت تابدىلار.
ئاشنا سۆزلەر بىلەن ئول پىشۋا،

قىلدى ئول يىگانەلەرنى ئاشنا.

قىلدىلار بارى يەنە ئاندىن سۇئال،

كى ھدايەت ئەمردە ساھىب كامال.

بىز گوروھى بىز بەسى زارۇ- زەئىب،

جىسىم زارۇ تەن نىزارۇ جان نەھىب.

ئىش ئەزىمۇ يول يىراقۇ خەۋپ كۆپ،

نىچۈك ئولغاي ئەزمىمىز بو يولدا خوپ.

قۇشلار يولىنىڭ ئەھۋالىنى ھۆپۈپتىن سورىغانلىقى ۋە ھۆپۈپنىڭ جاۋاپ بەرگەنلىكى

بەردى ھۇدھۇد قەۋمىغە مۇنداغ جاۋاپ،

كىم بۇ يەڭلىغ ئاڭلىڭىز راي ساۋاپ.

كىم بۇ يولدا ئىشقىدۇر گۇل سۈپەت،

ئىشق ئەھلىدىن يىراقدۇر مەسلىھەت.

كىمكى ئاشقىدۇر ئاڭا جاندىن نى باك،

كۇفەر ئېلىپ بەرمەك ئىماندىن نى باك.

كەي كېرەك ئاشىققا دۇر ئۆز جانىدىن،

سەھل ئېرۇر كەچمەك جاھانى جانىدىن.

جان ئېرۇر ئاشىق بۇ يولدا سەددى راھ،

ئويلەكىم بولغاي بىراۋ يولدا چاھ.

قەد ئېرۇر ئاشىق تەنۇ-جاندىن داغى،

ئەقلۇ ھۇشۇ سەبرۇ ئىماندىن داغى.

ئىشق ئالەمسۆز ئېرۇر جانسۇز ھەم،

شەۋق ئوتىدىن كۇفىر، ئىمان سۆز ھەم.

ئاشىق ئولغان كەچتى نىكۇ- نامدىن،

مىللەتۇ ئىسلامۇدىن-ئىماندىن.

لازىم ئولدى ئىشق، شەۋقۇ سۆز دەرد،

بەرق يەڭلىغ پويەئى گىتى نەۋەرد.

كىمگە دەردى ئىشق مۇستەۋلا ئېرۇر،

تەرك جان ئەتمەك ئاڭا ئەۋلا دۇرۇر.

كىمكى جانان ساري ئانىڭ رايى بار،

جانغا ئاپەت يەتسە نى پەرۋايى بار.

ئىشق ئىشى غەم، شامى دەردۇ سۆزدۇر،
شەمئ ئاڭا ئاھى جاھان ئەپرۇز ئىدۇر.
دەرد كەلدى ئىشق سۆزىدىن نەھان،
دەرد بولماي ئاشىق ئولماس جان پەشان.
مۇترىبا تۇز بىر سۇرۇدى دەردى ناك،
ساقيا بى دەردلىكدىن مەن ھلاك.
دەرد جامىن تۇت مېنى زار ئەتكۈدەك،
ئىشق دەردى كۆڭلۈمە كار ئەتكۈدەك.
تا ئانى نۇش ئەيلەبان جاندىن كېچەي،
ئەقلۇ ھۇشۇ سەبرۇ ئىماندىن كېچەي.
كۇفر دەيىر ئىچرە مەئۇا ئەيلەيىن،
ئەزىم زۇننارى جەلسا ئەيلەيىن.
پىر دەيىر ئالدا ئەيلەپ ئۆزنى مەست،
كۆيدۇرۇپ مۇسھەپم بولايىن بۇد پەرەست.
ئىشق دەيىرى ئىچرە ئەيلەپ ئۆزنى خاس،
جاننى ئىماننىڭكدىن ئايلەي خالاس.
دەير ئارا سەممائ ناقۇس ئەيلەيىن،
بۇت سۇجۇدىدا زىمىن بۇس ئەيلەيىن.
بەلگە مەھكەم باغلابان زۇننارنى،
ئۆزدىن ئەيلەي شادىمان گۇپتارىنى.
شەيخ سەنئەتنىڭ ھىكايەتلىرى
شەيخ سەنئان ۋاسلى دەرگاھ ئىدى،
كۆڭلى غەيب ئەسراردىن ئاگاھ ئىدى.
كەئبەدە ئەۋتاد ئىلە ئەقتاب ئارا،
ئۇيلە ئېردى كىم، نەبى ئەسھاب ئارا.
خەلق ئىرشادىغا راسخ ئېردى ئول،
كەئبەدە شەيخۇل ماشايىخ ئېردى ئول.
ئاستانىنىڭ گادايى شاھلار،
قۇللۇغىغا مۇپتەخىر ئاگاھلار.
ھەر دۇئاكىم قىلسا بىر غەمكىن ئۇچۇن،

قول ئاچىپ خەيلى مەلەك ئامىن ئۇچۈن.

چېھرەئى مەقسۇدىنىڭ ئوتروسدا،

جىۋە ئەيلەپ كۆڭلىنىڭ كۆزگۈسدا.

تۆرت يۈز ئالىندا ئەسھاب مۇرىد،

ھەر بىر ئانداغ كىم، جۈنەيدۇ بايەزىد.

چەرخ ئەئلاغا شۇكوھدىن شكەست،

ئەرش ئەزم ھىممتى ئالىدا پەست.

دەرد ئاپەتتىن قارارىب ئالەمى،

يارۇبان يەتكەچ دۇئاسدىن دەمى.

كىمكى بولسا بىز بالاغا مۇبتالا،

ئول دۇئا قىلغاچ بولۇپ دەفئى بالا.

ۋارىداتى ئەرشدىن پەيغام دەك،

ۋاقىئاتى ۋەھى ئىلە ئىلھام دەك.

ھەر نەرسە كۆرسە ۋاقىئە تەئىبىر ئاڭا،

كۆرگىنى ئوق يۈزلانىب بىر-بىر ئاڭا.

نەچچە تۈن بىر تۈش ئاڭا كۆرگۈزدىلار،

رىشتەئى سەبرۇ قارارىن ئۈزدىلار.

ئويغانىپ ھالىغا ئىستغفار ئىدى،

يۈمسە كۆز ئول تۈشكى ئوق تەكرار ئىدى.

كىم ماتاچى ئېردى بىر يىگانە بوم،

ئەيلەسە مەلۇم ئول بوم ئېردى رۇم.

ئاندا بىر دەيىر ئىچرە ئېردى زارۇ مەست،

مەستلىقدىن دەيىر ئىلىدەك بۇتپەرەست.

چۈن بۇ تۈش بولدى مۇكەررەر گەنج راز،

دىدى بولماس بۇ بالادىن ئىھتراز.

كىمگە مەئۇا ۋە ھەرەمدۇر، يا كەنشت،

كۆرمەي ئولماس ئانچە بولمىش سەرنەۋشت.

ياتراق ئول كىشۋەرغە ئەزم ئەتمەك كېرەك،

ھەر قايان تارتار قازا كەتمەك كېرەك.

چۈنكى بولسا بىزگە ئول مەئۇا نەسىب،

باشمىزغا ھەرنە كەلسە يا نەسىب.
قىلدى چۈن ئۆز ھالىغا نەززارەئى،
تاپمىدى بارماقدىن ئۆزگە چارەئى.
يۈز «ھەرەمگە» قويدى ساھىب ئىنقىتائ،
قىلدى يۈز ئاشۇپ ئىلە تەۋفى ۋىدائ.
قىلدى چۈن مىڭ ھۈزن ئىلە تەۋفى «ھەرەم»،
رۇم ئىقلىمى ساری قويدى قەدەم.
تابدىلار ئەسھاب چۈن ئاگاھلىغ،
ئول سەپەردە قىلدىلار ھەمراھلىغ.
يولنى قەتئ ئەيلەر ئىدى پىرى تەرىق،
تۆرت يۈز ئەھلى تەرىق ئېردى رەپىق.
شەيخنىڭ كۆڭلىگە سەۋدالار توشۇپ،
كىم، ئانى زايە قىلۇرغا ياۋۇشۇپ.
ھەر زامان بۇ نەۋئ بولۇپ ئەندىشەسى،
يوق بەجۈز ئەندىشە ئانىڭ پىشەسى.
ھالىدا ئەسھاب تەغىپر ئاڭلابان،
ھۇش ئىلە سەبرىنى بىر-بىر ئاڭلابان.
خاسلەر ئەيلەپ سۇئال ئول ھالىدىن،
ۋاقىب ئولماي ئول غەرىب ئەھۋالىنى.
كىم سۇئالى كىم، قىلىپ تاپماي جاۋاب،
شەيخدىن كۆبراق ئۇلاردا ئىزتىراب.
بۇ سۇپەت يول قەتئ ئىتىپ مەقسەد ساری،
قايسى مەقسەد شىددەتى بىھەد ساری.
تا قەدەم قويدىلار ئول كىشۋەرگە تېز،
شەيخ نىڭ كۆڭلىدە يۈزمىڭ رۇستەخىز.
ھەر بىر نەپەس بۇقئەنى ئەيلەردە سەيىر،
مەرئى ئولدى ناگاھان بىر تۇرپە دەيىر.
تاقى ئانىڭ چەرخ تاقى بىرلە جۇفت،
جۇفت تاقى ئىچرە كۆپ رازى نىھۇفت.
تاشى ئەندۇھى بەلىيەت تاغدىن،

كىرىچى دەردۇ-بالا تۇپىراغدىن.
زىب ئىلە كاشغە يۇز تەرھى تەئەپ،
كۆرگۈزۈپ يۇزنەۋئى نەقشى بولئەجەب.
غۇرپەلەردىن پىتنەلەر نەززارە گەر،
قىلغالى بىچارىلەرگە جىلۋەگەر.
ئىشق ئەينىدىن يارۇقدۇر دەۋزەنى،
لىك ئول رەۋزەن بالالەر مەسكەنى.
كونگىردىن رەخنەلەر ئىمان ساری،
ئىشق ئەينى نىك نەمۇدارى بارى.
تەئبىيە ھەركونگىرىدا تاشلار،
ئىشق تىغدىن كېسلگەن باشلار.
ئەھلى دىن باشغا پىران قىلغالى،
ئالەم ئىچرە سەنگى باران قىلغىلى.
پىتنە خەيلغە مەمەر دەرۋازەسى،
پىتنە گەر تاقى شۇ پەھىر، ئەندازەسى.
ھەلقەئى زەنجىرىدە يۇزمىك فۇنۇن،
ھەلقەئى زەنجىرىدە يۇزمىك جۇنۇن.
ئىشق ئوتىدىن ئاندا يۇز ئاتەش كەدە،
ھەر بىرىدە يۇز تۇمەن سەۋدا زەدە.
دەيىر ئۇزەتىرە دۇدى ھەيئەتى،
زاھىر ئەيلەپ كۇفر ئىسيان زۇلمىنى.
دەيىر مۇنداق كۆرمەيىن تا قىلدى سەيىر،
كۇفر، ئىمان ئەھلىغە بۇ ئەسكى دەيىر.
شەيخ جىسمىدىن بارىپ ئول يەردە تاب،
كۆڭلىنى بى تاقەت ئەيلەپ ئىزتىراب.
زۇئىق مۇستەۋلى بولۇپ ھەردەم ئاڭا،
جىلۋە ئەيلەپ ئۆزگە بىر ئالەم ئاڭا.
نازىر ئېردى ھەر تەرەب ئاشۇپتەۋار،
بىر تەرەب تۇشتى كۆزى بى ئىختىيار.
مەنزەرى ئېردى ئاسلغان بىر نوتۇق،

بىر قويا‌شغه ئول بولۇپ قه‌ۋسى ئۇيۇق.
نى قويا‌شكىم يۇز قويا‌ش دىۋانه‌سى،
هۆسن شه‌مئى ده‌ۋرىده پەرۋانه‌سى.
پەيكه‌رى روهى مۇسه‌ۋۋه‌ردىن مىسال،
روهقا هه‌رله‌هزه ئاندىن ئۆزگه هال.
هۆر سۆره‌تلىك پەرىزادى ئه‌جه‌ب،
گۈل هۆسنلىك سه‌رۋى ئازادى ئه‌جه‌ب.
روهنى ئاشۇبته ئه‌يله‌پ هه‌يئتى،
يۇز ئه‌جه‌پ سۆره‌تكه سالىب سۆره‌تى.
سۆره‌تدىن مۇنپەئىل هۆرۇ پەرى،
ته‌لئه‌تدىن ئابتابى خاۋه‌رى.
يۇزى نۇر ئه‌فشان، ساچى زۇلمه‌ت پەشان،
نۇر زۇلمه‌ت كۇفىز ئماندىن نىشان.
يۇز ئۆزه زۇلپىن چۇ مېنىك ئه‌پشان قىلىپ،
زۇلمه‌ت ئىچره نۇرنى پىنهان قىلىپ.
ساچى نۇر ئه‌هلىغه زۇلمه‌ت ئاله‌مى،
ئه‌هلى سه‌ۋدانىك ساۋادى ئه‌زه‌مى.
قاشى سه‌ۋداسى ئولۇسقا يېڭى ئاي،
يېڭى ئاي دىۋانىغا هه‌يره‌ت پەزاي.
قاشى تاقى ئىچره ئاپەتلىك كۆزى،
ده‌يىر تاقدا ئانىڭده‌ك كىم ئۆزى.
كىرپىگى كۆز ده‌ۋره‌سده هه‌ر ته‌ره‌ب،
پىتنه خه‌يلدىن كۆزى ده‌ۋرىده سه‌ب.
كۆزكى بولدى خالى ئانىك ئاستدا،
نوقته يازىلغان بالانىك ئاستدا.
ئول بالا ئاستدا يۇز، ئۇستده خال،
ئىككىسنىك نوقته‌سدىن بىر مىسال.
غه‌يب سىرلاردىن بېرىپ ئاغزى نىشان،
ئۆزى غه‌يب ئه‌هلىده‌ك ئه‌مما بى ناشان.
له‌ئلى، خالى خه‌سته‌له‌رنىك مه‌رهه‌مى،

نۇتقدا ئەيسا روھۇللانىڭ دەمى.
ئۇ مۇپەردىۋ مايەسى ياقۇت ئولۇپ،
بۇ نەپەستىن خەستە قانغا قۇت ئولۇپ.
ھەم زەنەخدانىدا يۇزمىڭ جان ئەسىر،
جاھاندا يۇز يۈسۈفى كەنئان ئەسىر.
زۇلپىددىن سالىپ چىقارۇرغا كەمەندى،
كۆبراق ئەيلەب كەمەند ئول ئېلىنى بەندى.
تەۋقى غەبخەب ئول زەقەن ئاستىدا نۇن،
ئاب ھەيۋانغا ھۇباب، ئەمما نىكۇن.
ھەم قەدىنىڭ نەخلىغە جان جلۇۋەسى،
ھەم فرامى ئاب ھەيۋان جلۇۋەسى.
كۆز بىلە لەئلى ئەجەب سەنئەت تۇزۇپ،
ھەر نىچە ئول ئولتۇرۇپ بۇ تىرگۈزۇپ.
جىسىم گۆلگۈن، كۆڭلىگى ئۆزرە گۇل،
كۆزماڭىدىن تابسىز يۇزمىڭ كۆڭۇل.
كۆڭلەك ئۆزرە نەچچە ھۇللە رەڭگى-رەڭ،
سەنئەتىدە جان چېكىپ رومۇ پەرەڭ.
ھۇللە رەڭگى نىچە كىم قاتىل بولۇپ،
ئەتىرىدىن يۇز جان يەنە ۋاسىل بولۇپ.
كاپىرى قاتىل كۆزىدىن نارچە كام،
بۇكى دىن ئەھلىغە سالغان قەتلى كام.
كىمكى قىلسا ساچ زۇننارىن خىيال،
دىن ۋە ئىمانىنى ئەيلەپ پايىمال.
ھۆسن لۇتپى جان ئارا يەر تۇتقدەك،
بىر ئاياق سۇ بىرلە بەلكىم يۇتقۇدەك.
شۇئلەئى ھۆسنى سالىپ دەۋرانغا ئوت،
ئاتەشىن لەئلىدىن ئەمما جانغا ئوت.
تاپىپ ئاتەشكە ئىشقىن ئەھلى ھۇش،
بارچەسى سۇزەندەئى زۇھھار كۇش.
قەسر ئۆز بۇ شەكىل ئىلە تەرسا قىزى،

بەل قۇياش ئايۇاندا ئەيسا قىزى.
شەيخ كۆڭلىگە چاقىلغاچ ئۇيلە پەرق،
شۇئلە دەريا سىغا بولدى جان غەرق.
ئاسرىدى كۆپ ئۆزنى ئىستىغپار ئېتىپ،
ئاغزىدا «لاھەۋلە»نى تەكرار ئېتىپ.
شوخ ئاچچاچ شۇئلەئى رۇخسارىنى،
ئۆرتىدى «لاھەۋلە» ئىستىغفارىنى.
بولمىش ئېردى جسمى تۇپراقتا نېگۇن،
بىردەم ئول ئۆيگە ئەسا بولدى سۇتۇن.
ئارقاسىدىن قويدى قەدەم دىۋارغە،
ھەيرەت ئەيلەپ ئول غەرىپ ئاسارغە.
ھەم ئەيسا ھەم جىسمغە يەتتى شىكەست،
ھالىدىن بارىدىيۇ بولدى يەرگە پەست.
تۇشتى جانى پاك پەرجامغا ئىشق،
كىردى قانىدەك يەتتى ئەندامغە ئىشق.
گاھ بى ھال ئېردى گاھ ئۆز ھالىدا،
لال ئولۇپ ئەسھاب ئۇنىڭ ئەھۋالىدا.
ھەيرەت ئەيلەپ بىر بىرىگە باقىبان،
باش قويى ئەيلەپ ئاۋۇجلاپ قاقىبان.
ھالىغە ئاخشامغىچە ھەيران قالىب،
بەلكى ئۆز ھالىغە سەرگەردان قالىب.
تۇن ساۋادى قىلدى چۇن تۇننى قارا،
زۇلمىتى كۇفىر ئول سۇپەتكىم دەيىر ئارا.
ئول قارا كۇن باشىغە كەلگەن قارى،
روزىگارى ھەم قارا تابەئىلرى.
قالدىلار مۇغ دەيىرنىڭ تۇپراغىدا،
قايسى تۇپراغكىم بەلىيەت تاغىدا.
شەيخنىڭ باشىغە كەلدى ئويلە كۇن،
كىم، كىشى كۆرمايدۇ ئۇنداغ تىرە تۇن.
كۆككە ياپىپ پەردەئى ئىد بارلار،

هەريان ئەختەردىن قاقىپ مىماريلار.
چەرخ ئەشكىن ئاققۇزۇرغا مەيىل ئېتىپ،
كۆكنىڭ ئەتراپىنى قىرا ئەندۇد ئېتىپ.
تارتىبان گەردۇن تەھەررۇكدىن قاراغ،
ئورنىدىن تەۋرەنمەي ئول يەڭلىغ كى تاغ.
چەرخ دەرد ئەھلىغە بىداد ئەيلەبان،
تاغ-تاغ ئەندۇھ ئىجاد ئەيلەبان.
دەھرنى ئول تاغ ئىچرە ياشۇرۇپ،
يۇز تۇمەن مىڭ تاشلار ھام ياغدۇرۇپ.
كۆزلىرىن ئەختەر قىلىپ گۆھەر پەشان،
شەيخ ئەھۋالىغا شۇخدىن نىشان.
بارچە دەيىر ئەھلىغە بۇ ماتەم سادا،
كەيدۇرۇپ ئانىڭ ئازاسىدە قارا.
شەيخ مەزلۇم، گىرىپتارى نەھىب،
تۇشمگەن ئىش باشىغە تۇشكەن زەئىف.
ئىشق زالىم زۇلمىدىن زارۇ نىزار،
دەيىر تۇپراغىدا ياتىپ خارۇ زار.
ئىشق ئەيلەپ روزگارىن ھەم قارا،
تۇن خۇد ئەيلەپ بار-يوقىن ھەم قارا.
يۇز بەلا جانىغا چۇن بولدى نەسىب،
دەر ئىدى ھالىغا ئەيلەپ ئول غەرىب،
كىم بولۇر ھەر لەھزە رەنج ئەفزۇن ماڭا،
نى ئىدىكىم، قىلدىڭ ئى گەردۇن ماڭا.
ئاپىيەتتىن ئىشق سارى باشلىدىڭ،
يۇز يانار ئوت ئىچرە ئالىب تاشلىدىڭ.
كۆزگە ئەۋۋەل كۆرگۈزۈپ مېھرى مۇيىر،
ياشۇرۇپ غەم شامىغە قىلدىڭ ئەسىر.
قايسى شامى كىمكى كۆڭ جەۋپى ئارا،
ئاپىرىنىش ئارىزىن قىلدىڭ قارا.
دەۋزەخى غەم دۇدى ئالەمنى تۇتۇب،

شۇئلەسن كۆڭلۈم ئوتىدىن يارۇتۇپ.
«ئاللا-ئاللا»نى كېچەدۇر بۇ كېچە،
سۇئىب مۇنداق يارەب ئولغايمۇ كېچە.
ئوتگاردىپ مەن كۆپ سۇئۇبەت كېچەلار،
كۆرمىدىم مۇنداغ ئوقۇبەت كېچەلار.
تۇن ئىمەس دەۋزەخ ئوتىنىڭ دۇدىدۇر،
يا پەلەكنىڭ ئاھ قىرا ئەندۇدىدۇر.
بۇيلە تۇن يارەب نەمۇدار بولمىسۇن،
ئاندا ھېچ ئادەم گىرىپتار بولمىسۇن.
بىلمان ئايا تۇن بەلاسن مۇ دىيسىن،
ماڭا تۇشكەن كۇن بەلاسن دىيىن.
جىسىم ئەزا، ھەۋاس ۋە ئەقىل، ھۇش،
ئىشقىدىن بولدىلار ئاندىق پەردە پۇش.
كىم، دىگەيسەن كىم بارى مەۋجۇد ئەمەس،
ئىشق بىدادىدا جۇر نابۇد ئەمەس.
پىكرىمدا ئانچە يوق تەبۇ-تەۋان،
ئەشكىدەك كويىدا بولغۇنچە راۋان.
باشىمە يوق ئانچە قۇۋۋەت ئۇرغىلى،
تاش ئۆزە غەم پەرتىدىن سۇندۇرغىلى.
كۆزقانى ئول ئاي يۇزىگە سالغۇچە،
ئول قوياش ئەنۋارىدىن نۇر ئالغۇچە.
يۇزقانى سۇرتەرگە ئول دەرگاھغە،
قىل تەزەررۇ ئەيلگەندەك شاھغە.
قول قانى كۆكسۇمگە خارا قىلغۇدەك،
باشىمە تۇپراقلار ساۋۇرغۇدەك.
ھۇش قانى ئەيلەگۇنچە ئۆزنى زەبت،
بەرمەگۇنچە يول دىماغ ئۆيگە خەبت.
قانى ئەقىل، ئەتكۇنچە ئىش تەدبىرنى،
قىلغۇچە ۋەيران كۆڭۇل تەئمىرنى.
قانى سەبىر ئەتكۇنچە دەردىم چارەسىن،

كىم داۋا قىلغۇنچە باغرىم يارەسىن.
غەم يىگۈنچە ھالىمە قانى كۆڭۈل،
كىم ئېرۇر ھلال ئۆلۈك سانى كۆڭۈل.
بىر نەپەس ئۇرغۇنچە بارى جان قانى،
كىم كۆڭۈلدەك ھەم تاپا ئالماس ئانى.
ماڭا بۇ يول، نى بەلالىغ يول ئىدى،
ھەرنىكىم ئاندىن بەتەر يوق ئول ئىدى.
كاش ھەرگىز بولمىغاي ئېردىم تىرىك،
ئۆمرىنى كۆرگۈنچە بۇ يەڭلىغ ئېرىك.
نىتى ئىسە ئەردى بىر بەرقى خەتەر،
قويمىسا ئېردى ۋۇجۇدىدىن ئەسەر.
دوستلار نىتى مەدەد يەتكۈرسىڭىز،
جەم ئولۇپ مەن زارنى ئۆلتۈرسىڭىز.
تا قۇتۇلسە، دەھر ئازىمدىن مېنىڭ،
دەھىر ئىلى ئەفغان زارىمدىن مېنىڭ.
جانىمە ئەسھاب، تاغى قەتىل ئۇرۇڭ،
كۆيدۈرۈپ ھەريان كۈلۈمنى ساۋۇرۇڭ.
تا جاھاندا بۇيلە رەسۋا بولمايىن،
بىر ئۆلەي يۈز قاتلا ھەردەم ئۆلمەيىن.
ھالىغە ئەسھاب ھەيران يىغلابان،
ھەردەم ئانىڭ دەردىدىن قان يىغلىبان.
جەمئ ئۇلۇبان بۇ گورۇھى مۇستەمەند،
شەيخغە ھەربىر بېرىپ يۈز نەۋئى پەند.
شەيخ ئۇلارنىڭ پەندىنى پەھىم ئەتمەيىن،
نوكتە مەئناسىغا داغى يەتمەيىن.
ئەقىل مىزانى بىلە قىلغان خىتاب،
ئىشق تەۋرىدە تاپىب ئاندىن جاۋاب.
بىرى دەپ كى ئى مۇرشىدى ئەرباب دىن،
خاكراھىڭ سۈرمەئى ئەرباب دىن.
كىمە يولىندا بولۇر بۇ ۋارىدات،

ئۆزنى زەبت ئىتكەن تاپار خەيرى نىجات.
دىدى ئەي پەرزەنت دەي ئۆزلۈك قانى؟
تاكى مەن ھەم زەبت قىلغايمەن ئانى.
بىرى دەپ كىم، بۇ ئېرۇر سەيتان ئىشى،
زىكىر ئىلە ئاندىن تاپار مۇخلەس كىشى.
شەيخ دەپ جەمىيەت ئاندا شەرت ئېرۇر،
مەن پەرىشان نە خاسيەت بېرۇر.
بىرى دەپ كىم مۇقتەدايى ئەھىل زار،
بۇ بەلا دەفئىغە ۋاجىبدۇر نامازـ
شەيخ دەپ كىم، ئۇرما بۇ مەئنى غە دەم،
تىلبە دۇرمەن تىلبەغە يوقدۇر قەلەم.
بىرى دەپ كىم، قوب تاھارەت ئەيلەگىل،
ئىل گە تائەتكە ئىشارەت ئەيلەگىل.
شەيخ دەپ كىم، غەرقى بەھرى فەنا،
بولماشىم، مەندىن نە ئىستەرسەن يانا.
بىرى دەپ تەسبىھ گە مەشغۇل بول،
بۇ پەرىشان ھالىدىن مەئزۇل بول.
شەيخ دەپ كىم كۆز ياشمدىن ئۆزگە سۇ،
قان كېلۇر ھەردەم بېغىردىن كۆزگە مۇ.
بىرى دەپ كىم غۇسلى پاك ئەيلەپ كۆڭۈل،
پاريخ ئەت غەمدىنكى بۇ توغرا كۆڭۈل.
شەيخ دەپ تەسبىھ ئۇزدى تارىنى،
چەكتىم ئۇنداغ رىشتەئى زۇننارىنى.
بىرى دەپ مىسۋاك غە قىل ئىلتىجا،
ئاغزىغا سالىپ كېتۇر سۇننەت بىجا.
شەيخ دەپ مىسۋاك ئەگەر قىلسان ھەۋەس،
ئەجىز ھەيرەت بارماغى ئاغزىمدا بەس.
بىرى دەپ سەھۋە ئەگەر تۇتسا ۋۇجۇد،
ئۆزرىگە تۇپراق ئۇپۇب قىلغىلى سۇجۇد.
شەيخ دەپ كىم، ئاقىزىپ قان ياشىنى،

ئالماغمدۇر بۇ ئىشكىدىن باشنى.
بىرى دەپ كىم، رۇمغە بولدى سەپەر،
كەئىبەنى قىلماق كېرەك ئەمدى مەقەر.
شەيخ دەپ كىم ئاندا قىلغانىنى تەلەب،
مۇندا تاپتىم نى چىكاي ئول يان تەئەب.
بىرى دەپ كىم، يۈزلىنىپ سەھرا ساري،
ۋەقتىدۇر ئەزم ئەيلەسەڭ بەتھا ساري.
شەيخ دەپ كىم مۇندا تاپتىم ئانى مەن،
رۇم باردا نىتاي بەتھانى مەن.
بىرى دەپ كىم چۈن سەپەر بولدى تامام،
ئەيلەمەك خۇشدۇر ۋەتەن ساري خۇرام.
شەيخ دەپ كىم، گۈييا كىم زۇلمنەن،
بىزگە دەيىر ئەيكەندۇرۇر ئەسلى ۋەتەن.
بىرى دەپ كىم چۈن ماشايخ غە بۇ ئىش،
يەتسە، بىزگە يەتكەي ئۇسرۇ سەرزەنىش.
بىرى دەپ كىم ھەددى ھالاتىڭ قانى،
زۇھد ئىلە پاكىزە ئەۋقاتىڭ قانى؟
شەيخ دەپ يوقدۇر بۇلا بىرلە ئىشىم،
كىم خارابات ئىچرەدۇر ئىستەركىشىم.
شەيخ دەپ كىم دەيىر ئارا ھالات ئېرۇر،
كىم تۈپەيلى ئۆزرە يۈز ئەۋقات ئېرۇر.
ئول كېچە ئول قەۋم ئۇرۇپ يۈزپىچ تاب،
شەيخ ئەھۋالىغا ئەيلەپ ئىزتىراب.
تەئىنە ئەيلەب شەيخ پەرۋا ئەتمەيىن،
پەندلەر ئېيتىپ بىرىگە يەتمەيىن.
تا سەھەر دەيىر ئەھلى غەۋغا ئەيلەبان،
ئەھلى دىن ھالىن تاماشا ئەيلەبان.
ھەزل ئېتىپ دىن ئەھلى ئايىنى بىلە،
كۆپ مۇباھات ئەيلەپ ئۆز دىنى بىلە.
ئەھلى دىن بۇيلە تەمەسخورلەر قىلىپ،

ئۆز تەربىقغە تاپاخورلەر قىلىپ.
شەك تۇتۇپ ئەندىشە ئى گۇمراھ ئىلە،
لات لاسىن ئۇلار ئىللەللاھ ئىلە.
ئول ئۇلۇسقا بۇ شاقاۋەت بىر ساری،
دەيىر ئەھلىدىن شاماتەت بىر ساری.
شەيخ ئەسھابى ئىلە ئەسھابى دەيىر،
خاھى شەردىن نۆكتە ئېيتىپ خاھى خەيىر.
شەيخ دەيىر ئەسھابىغا ئەمدار ئېتىپ،
گەرچە دىن ئەھلىغە خىجالەتلەر يېتىپ.
تاڭ يورۇق بولغۇنچە مۇنداغ تىرە ھال،
بۇ مۇسۇلمانلارغا يەتكۈزدى مالال.
چۈن يارۇغلۇق تىرەلىقنى قىلدى پەست،
چالدىلار ناقۇس ئەھلى پۈتپەست.
چەرخ كۆرگۈزدى قوياش ئەنۇارىنى،
ئۇلەكسم تەرسا قىزى رۇخسارىنى.
دەھىر ئەھلىغە ئۇزالدى ماجرا،
شەيخ ئىشقى بىرلە ئەھۋالى ئارا.
كۇفر ئارا چۈشتى ئەجەپ جەمئىيەتى،
دەير ئەھلى مىللەتىغە قۇۋۋەتى.
دىن ئەھلىنىڭ خىجالتى ھەددىدىن ئاشىپ،
شەيخنى تاشلاپ ئۇياتتىن تارقاشىپ.
شەيخ مەھزەل بولدى دەيىر ئەغفالىغا،
كىم، كۈلەرلەر ئېردى ئانىڭ ھالىغا.
ئول غەربىۋ ئاشقۇ زارى قارى،
يول ئۇزە ياتىپ كۆزى مەنزەر ساری.
باسىب ئۆتكەن ئەل قىلىپ ئاندا ئاڭا،
يوق ۋەلى يۈز ئانچە دىيىن پەرۋا ئاڭا.
مەھنەتىدىن غايىبۇ ھازىرغا رەھىم،
شىددەتىدىن مۆئمىنۇ كاپىرغا رەھىم.
لىك تەرسازادەئى ئاپاق سۆز،

شەيخنى ئول نەۋئى قىلغان تىرەروز.
دىن تەرىقىدىن مۇبەررا ئەيلەگەن،
كۇفىر دەيرى ئىچرە رەسۋا ئەيلەگەن.
پەردەدىن ئەيلەپ نەزەر زادى سارى،
ياشۇرۇن باقىپ گىرىپتارى سارى.
غەپلەت ئەيلەپ چۇن كۆرۈپ پامالنى،
ئۆزىگە كەلتۇرمەي ئانىڭ ھالىنى.
قەسد دىنۇ غارەتى جان ئەيلەبان،
لىك ئۆزنى گۇل ۋە نادان ئەيلەبان.
فۇرقەتىدىن شەيخ جانى ئۆرتانىپ،
بەلكى پەيدا ۋە نىھانى ئۆرتانىپ.
كۇندۇزى ئاخشامغىچە باغرى چاك-چاك،
كېچە تاڭ ئاتقۇچە فۇرقەتتىن ھىلاك.
ھەرنەپەس بىر ئايدىن ئارتىپ مىھنەتى،
بۇ ئىدى بىر ئايغا تېكىرۇ ھالىتى.
چۇنكى ھەددىن ئۆتتى دەردۇ رەنج ئاڭا،
تۇپراق ئولدى جىسىم غەم پەرۋەرد ئاڭا.
كاپىرى زالىم سىرىشتى ئىشۋەگەر،
يەنە ئول مەنزەردىن ئولدى جۋەگەر.
ئوت سالىپ ئالەمگە ھۆسنۇ نازدىن،
سوردى ئول ئۇفتادەسى نىڭ رازىدىن.
كىم، ئايا ئىسلام ئىلىگە راھبەر،
دىن، ئىسلام ئەھلىگە ئېرشادگەر.
چۇن ساڭا ئېردى تاۋاپۇ كەئىبەفەن،
دەيىر ئىشىگدە نىدىن تۇتتۇڭ ۋەتەن.
سېنى دەرلەر دىن ئېلىگە دەستىگىر،
كۇفىر دەيىرغە نەدىن بولدۇڭ ئەسىر.
مەنزىلدە بىر كېچە ئەھلى سەپەر،
تۇتسا تەسكىن، تاڭلاسى ئەيلەر كۆزەر.
شەيخ كىم، بىرئاي سۇكۇن فەن ئەيلەمىش،

دەيىر تۇپراغنى مەسكەن ئەيلەمىش.
كۇفر دەيىرىدا بولۇپ ئارام ئاڭا،
زۇلمەت ئەھلىدىن نى ئېرمىش كام ئاڭا.
شەيخ كۆرگەچ ئول جاھان ئارا جامال،
ئىستىما ئەتكەچ بۇ روھ ئەپزا ماقال.
جۇملە ئەزاسغە تۇتىدى زۇئپ يۇز،
گاھ ئېگىلدى جىسمى گاھى بولدى ئۆز.
ھۇش ئېتىپ سۇستايدى ئۆزىدىن بىخەۋەر،
جىسمىدە قالماي ھاياتىدىن ئەسەر.
دەيىر ئىلى ئەيلەپ گۇمان كىم، ئۆلدى ئول،
مىڭ يىل ئۆلگەنلەر بىلەن تەڭ بولدى ئول.
بىر كېچە - كۇندۇز ئۆلۇكلەردەك ياتىپ،
ئول سەنەم ھالىغا باشىن ئىرغاتىپ.
ھالىغا ھەيران قالىپ كۇپپار ھەم،
رەھىم ئېيتىپ ئول قاتىل خۇنخار ھەم.
كەلدىلار باشىغا ئەھلى كۇفىردىن،
ئۇيلە كامىل ئىشقىغە دەپ ئاپىرىن.
باشىنى تۇپراقتىن ئەيلەپ بىيىك،
قىلدىلار مەلۇم ئېرمىش كىم، تىرىك.
ئىشقتىن ئەل كۆڭلىگە تەسىر ئۇلۇپ،
ئول سەنەم ھالىغا ھەم تەغىير ئولۇپ.
قويىدى مەقبۇلى باشى ئۆزرە ئايىاغ،
خەستەئى مەقسۇد ئىسى تاپمىغاچ دىماغ.
ئاچتى ئول كۇلچەھرە رۇخسارىغا كۆز،
نە يۇزىدە رەنگۇ ئاغزىدا سۆز.
مۇددىتى ئول نەۋئ كۆنگۇ لال ۋىسال،
كاپىر، زالىم يەنە قىلدى سۇئال.
كىم، چۇ سوردۇق شەيخ ھالى سۇرەتىن،
ئاڭلالى دەپ ھالىتى كەيپىيەتىن.
زەۋق ئىلە شەيخ ئۆزنى بىھۇش ئەيلەدى،

نوكتەدىن ئاغزىنى خامۇش ئەيلەدى.
ئەمدى ئۆز ھالىدەدۇر بەرسەكۈ جاۋاب،
ئانچە بىز ئەۋۋەل ئاڭا قىلدۇق خىتاب.
شەيخ ئاھ ئۇردى، بولدى ئەشك رىز،
دىدى ئەي كۆڭلۈمگە سالغان رۇستىخىز.
چۈن سورارمەن ئەرز قىلماي نەيلەيىن،
نى تەكەللۇپ بىرلە پىنھان ئەيلەيىن.
مەخپى ئەسراردىن ئۆتۈبدۇر چۈن بۇ ئىش،
دەرمەن ئەمدى بەركېتىپ باغرىمغا نىش.
دەيىر ئارا بۇندا ئىكىم زار ئولمىشام،
ئىشق بەندىغە گىرىپتار ئولماشىم.
ھەربالا جانىمغا ھادىس كىم ئېرۈر،
ئارەزىكۈ كۆرمەك ئاڭا بائىس دۇرۇر.
تۈرپە مەنزەردىن ھۆسنۈكۈ بولدى پاش،
ئويلەكىم تۆرتىنچى مەنزەردىن قۇياش.
نى تەھەممۈل قالدى، نى تاقەت ماڭا،
ئەقىل ھۇشى يەتتى ھەمۈل سائەت ماڭا.
مۇجمەل ئۆز ھالىمنى ئىزھار ئەيلەدىم،
سېنى دەردىمدىن خەبەردار ئەيلەدىم.
چارەم ئەتسەكۈ ھەم ساڭا ئاسان ئېرۈر،
قەتىل قىلساكۈ ھەم ھاياتى جان ئېرۈر.
ئۇيلەكىم ئەرز ئەيلىدىم ھالىمنى بىل،
سەن بىلۈرسەن قەتىل قىل، يا رەھىم قىل.
دىدى شۇخى، مۇرشىدى ئالى سۇپەت،
ئەھلى ئىسلام ئىچرە يوق ئېرمىش ئۇيات.
سەن كېبى ئىسلام ئېلىگە مۇقتەدا،
نى پەرىشان نوكتەلەر قىلدىڭ ئادا.
نى ھاياۋۇھىم بولدى سەندىن، نى ئەدەپ،
سەن ئەجەپ، دىگەن سۆزۈكۈ سەندىن ئەجەپ.
كىمكى بولسا ئەھلى ئىشق ئى پىشۋا،

بىل ئانى مەھزى ئەدەپ كانى ھايا.
بى تەھاشا سۆز دىمەك مۇنداق تەباھ،
تىنىل لەردىن ئى سەردى راھ.
شەيخلىق تۆردىدە ئاتىمىڭ يوقمىدۇر،
ئاق ساقالىڭدا ئۇياتىمىڭ يوقمىدۇر.
چۈن ساڭا نۇقسان، يۈزگە يەتتى ياش،
ھەم قەرى دىمەك بولۇر ھەم سېنى ياش.
ياش ئىسەڭ كىرمەبدۇرۇر ئەقلىڭ ھۇنۇز،
قەرىغان پېتى قەرىلىقتىن بۇ سۆز.
ياش ئەمەس سەن، قەرى ۋە مەبھۇت سەن،
ئەقىل ھۇشۇڭ زايىلۇ پەرتۇت سەن.
نى ئىبادەتلەر ئادا قىلدىڭ دىگىل،
جىنىس ئىنساندىن بۇ كەلمەس بارى بىل.
ھېچ شەك يوقدۇر ساڭا ئەي بىلمەۋەس،
كىم بۇ سۆزدە تىل كۆڭلۈڭ بىر ئەمەس.
ئىشقىنى مەخپى تۇتارلار ئەھىل راز،
پاش ئېتەردىن كۆپ قىلۇرلار ئىھتىراز.
خاسسە مەشۇق ئالىدا قىلماق ئايان،
بۇيلە تۇند ۋە بىمجاب ئەتمەك بايان.
دەردى ئىشق ئايىنى مۇنداغمۇ بۇلۇر؟
زۇھد ئىلى تەمكىنى مۇنداغمۇ بولۇر ؟
دىدى سۆزلەر مەھۋەشى فەررۇخ جامال،
كىم ھەرىفن زايە ئەتتى ئىنپىئال.
كۆپ خىجالەت بىلەن شەيخى نامۇراد،
دىدى ئەي ئىنسان سۇپەتلىك ھۆر زاد.
ئىشق بۇيلە زارۇ زەبۇن ئەتمىش مېنى،
ئەقىل ئالىپ مەھزى جۇنۇن ئەتمىش مېنى.
ئەل تەھۇش ئەتكەي تەمەڭ دىۋانەدىن،
يا ئەدەپ سەۋدا ئىلە ئەفسانەدىن.
گەر جۇنۇندىن بى تاھاشا سۆز دىدىم،

ئەڤۆە قىلغىل گەر ئۆزۈمدە يوق ئىدىم.
چۈن نى كىم شەرھ ئەيلەدىم بار ئېردى راست،
مۇئتەرىب مەن ھەرنە قىلساڭ يار خۇاست.
بى تەكەللۇپ بىرلە سۆز دەي ئەي نىگار،
جان تېنىم زار ئولمىش، كۆڭلۈم فىگار.
ئانچە بار ئىدى دىدىم سورغان زامان،
نىچە ياشۇرسام ھاماندۇر سۆز ھامان.
چۈنكى مەن، ئاشق ئەمەسمۇ دىيىن،
يار ۋەسلى ئىستەمەسمەنمۇ دىيىن.
شەيخ چۈن دىگەن سۆزىدىن تانمىدى،
ئۆزرە ئەپسۇن جانىبىن ئايلانمىدى.
شوخ سەركەش دىدى ئى جاھىل سىرشت،
رازى بولساڭ ھەرنە بولسا، سەنەۋشت.
كىم مېنىڭ ۋەسلىم تەمەننا ئەيلەمىش،
ئىختىيار ئەتمەك كېرەكدۇر تۆرت ئىش.
مەي ئىچىپ زۇننار ئاسىب بولغاندا مەست،
كۆيدۈرۈپ مۇسھەفنى بولماق بۇت پەرەست.
ئىشقىنىڭ بۇ تۆرت ئېرۇر شۇكرانەسى،
يەنە ئىككى ئىش دۇرۇر جىرىمانەسى.
كىم ئېرۇر بۇ تۆت تەكبىرى فەنا،
ئول ئىككى، بۇ تۆرت ئىفناسى يانا.
خوكبانلىق كەلدى بىر يىل يانەسى،
بولماق ئاتەشگاھ ئوتى دىۋانەسى.
شەيخ ئەگەر دەيىر ئارا ئاشق ئىسە،
ئىشقىنىڭ دەۋابدا سادىق ئىسە.
بۇ ئىككى شۇكرانە ھەم جېرىمانە ھەم،
كۆپ بالالەر بار مۇندىن يانە ھەم.
گەر مېنىڭ ۋەسلىم ساڭا مەتلۇب ئېرۇر،
ھەمنەشىن بولماغلىغىم مەرغۇب ئېرۇر.
بۇ دىگەنلەرنى قوبۇل ئەتمەك كېرەك،

ۋەسل كويىدا نۇرۇل ئەتمەك كېرەك.
گەرھەرىق ئېرمەس سەن ئۇشبۇ ئىشكە ھچ،
يولغا ئەزم ئەت ئېرتە كۈننى قىلما كەچ.
دىدى شەيخ ئى خەستە جانىم ئاپەتى،
ئۆرتىگەن كۆڭلۈمنى ئىشقىك شىددەتى.
شۇئىلە ۋە شەۋقىم ۋۇجۇدۇم ئۆرتەگەن،
بەرق ئىشقىك تار پۈرۈپ ئۆرتەگەن.
مەن غەربىۋ ئاشقۇ دىۋانەمەن،
ھۇشۇ ئەقلۇ سەبىردىن بىگانەمەن.
نى گە ئەمىر ئىتسە پەرى رۇخسارە يار،
ئاشقۇ دىۋانىغا نى ئىتبار.

تۈگىدى

2013-يىل 3-فېۋىرال «يازغۇچىلار تورى»دىن ئېلىندى

18- خەلق ئەدەبىياتىدا ئەلىشىر نەۋائىي بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىجادىيەتلەر

فىكرەت تۈركمەن(تۈركىيە)

تۈركچىدىن ئاغدۇرغۇچى يۈسۈپجان ياسىن

قىسقىچە مەزمۇنى: ئەلىشىر نەۋائىي شۆھرىتىگە مۇناسىپ پارلاق ۋە بايىاشاتلىققا تولغان بىر دەۋردە ياشىغان. نەۋائىينىڭ پۈتۈن ھاياتى ۋە بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەر خەلق ئارىسىدا كەڭ تەسىر قوزغىغان. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن فولكلورلىشىپ ۋە خەلقنىڭ خىيال كۈچى بىلەن بېيىپ باشقا بىر چۈشەنچە ئارقىلىق ئىغىز ئەدەبىياتىدا بىر نەۋائىي كوللىياتى بارلىققا كەلگەن. چوڭقۇر ۋە ئاڭلىق تۈركچە سۆيگۈسى ۋە يىتەكچىلىگى بىلەن پۈتۈن تۈرك دۇنياسىدا ئەسرلەر بويى داۋام قىلغان تەسرلەرنى قالدۇرغان نەۋائىي كىشىلىك مۇناسىۋىتى ۋە ئىنسانىي قەدىر -- قىممىتى ئارقىلىق خەلقنىڭ خاتىرىسىدىن ئورۇن ئالغان. ئۆلۈمگە 500 يىل بولغان بولسىمۇ، خەلقنىڭ كۆڭلىدە ۋە خاتىرىسىدە جانلىق ساقلىنىشىنىڭ سەۋەبىمۇ دەل مۇشۇدۇر.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر:نەۋائىي، تۈركچە، فولكلور

ئەلىشىر نەۋائىي پۈتۈن تۈرك دۇنياسىدا ناھايىتى كەڭ شۆھرەتكە ئىگە، ئەسەرلىرى پۈتۈن تۈرك قەۋملىرى ئارىسىدا ئوقۇلغان بۇيۇك بىر شەخستۇر. ئەينى شەكىلدە ئەسەرلىرى ئەڭ كۆپ تەقلىد قىلىنغان، ئىران ۋە ھىندىستان سارايلىرىدىمۇ پىكىرلىرىدىن پايدىلىنىلغان ئەڭ مۇھىم مۇتەپەككۇر ۋە ئەدىپتۇر.

نەۋائىينىڭ ھاياتى ۋە ياشىغان دەۋرىمۇ ئۇنىڭ شۆھرىتىگە مۇناسىپ پارلاق ۋە بايىاشاتلىققا تولغان

ئىدى. نەۋائي تەمۇر سۇلالىسىنىڭ، ئاققويۇنلار ۋە ئوسمانىيلارنىڭ، قىسقىسى شەرق ۋە غەرپ تۈركلۈكىنىڭ سىياسي ۋە كۇلتۇرەل جەھەتتىن ئەڭ كۈچەيگەن دەۋردە ياشىغان، ئىران ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بۈيۈك ۋەكىللىرىدىن جامي، تەمۇرنىڭ تارىخچىسى شەرەفدىدىن ئەلى يەزدى، شۇنىڭدەك باشقا بىرمۇنچە شائىر ۋە ئالىملار بىلەن ئۇچرىشىش ۋە دەرس ئېلىش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولغان.

1441- يىلى 2- ئاينىڭ 9- كۈنى ھېراتتا تۇغۇلغان نەۋائىينىڭ دادىسى ئۇيغۇر تۈركلىرىدىن غىياسىددىن كىچىكىنە باخشىدۇر . كىچىكىنە باخشى خوراسان ھاكىمى سۇلتان ئەبۇلقاسىم بابۇرنىڭ ئادەملىرىدىن بىرى ئىدى. ئانا تەرەپ بوۋىسى ئەبۇ سەئىت جىسەكمۇ مىرزا بايقارانىڭ بەگلەربېگى بولغان.

نەۋائىينىڭ ھەم ياشىغان دەۋرى ھەم ئائىلە مۇھىتى ئۇنىڭغا بەزى ئالاھىدە ئىمكانىيەتلەرنى ياراتقان. مىرزا بايقارانىڭ نەۋرىسى ھۇسەيىن بايقارا بىلەن ساۋاقداش بولغان ۋە ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن دوستىغا ئايلانغان. ئۇنىڭ ھېمايىسىدە نۇرغۇن ئىمكانىيەتكە ئېرىشكەن.

ھۇسەيىن بايقارا دەۋردە ھېرات ئىلىم ۋە سەنئەت مەركىزىگە ئايلانغان. شەھەردىكى پارلاق ۋە دەبدەبىلىك ھايات دەۋرنىڭ ئەسەرلىرىدە رېئاليەتلەشتۈرۈلۈپ تەرىپلەنگەن.(1) نەۋائىينىڭ ھاياتىمۇ مۇشۇ رېئاليەت ئىچىدە ئۆتكەن. نۇرغۇنلىغان سائادەتلىك تاسادىپي ۋەقەلەر ئۇنىڭغا ھەر ۋاقىت پايدىلىق تەسىر كۆرسەتكەن. مەسىلەن، 1447- يىلى شاھرۇھنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى بىلەن كىچىكىنە باھادىر ئالتە ياشلىق ئەلىشىرنىمۇ ئېلىپ چوڭ بىر كارۋان بىلەن ئىراققا كەتمەكچى بولۇپ يولغا چىققان. يولدا تاسادىپي ھالدا تەمۇرنىڭ تارىخچىلىرىدىن شەرەفدىدىن ئەلى يەزدىنىڭ خانىقاسىغا چۈشۈپ ئارام ئالغان. بۇ تاسادىپىيلىق نەۋائىنى مەۋلانە شەرەفدىدىن ئەلى يەزدى بىلەن تۇنۇشۇش پۇرسىتىگە ئېرىشتۈرگەن.

1452- يىلى سۇلتان ئەبۇلقاسىم بابۇرنىڭ خوراسانغا ھاكىم بولۇشى بىلەن كىچىكىنە باھادىر ئەلىشىرنى ئېلىپ خوراسانغان قايتىپ، سۇلتاننىڭ خىزمىتىگە كىرگەن. بۇ مەزگىلدە ھۇسەيىن بايقارامۇ ئەبۇلقاسىم بابۇرنىڭ يېنىدا تۇرىۋاتاتتى. ئەبۇلقاسىم ھۇسەيىن بايقارا بىلەن ئەلىشىرنىڭ ئوقۇشىغا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلگەن، ئۇلارنى دائىم رىغبەتلەندۈرگەن، ئۇلارمۇ كىچىك تۇرۇپلا شېئىر يېزىشقا باشلىغان.(2)

1456- يىلى 10- ئايدا ئەبۇلقاسىم مەشھەتكە يۆتكەلگەندە بايقارا بىلەن نەۋائىينمۇ بىللە ئېلىپ كەتكەن. سۇلتان ئالتە ئايدىن كېيىن(1457- يىلى 3- ئاينىڭ 22- كۈنى) شۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتكەن. بايقارا ئۇ يەردىن مەرۋگە كەتكەن، لېكىن نەۋائي مەشھەتتە قېلىپ، شەخ كەمالى تۇربەتى بىلەن تۇنۇشقان، ئۇنىڭ ھەممىتىگمۇ ئېرىشكەن. نەۋائي مەشھەتتە تۇرغان ۋاقىتدا دەرۋىش مەنسۇر دېگەن بىر تەسەۋۋۇپچى شائىردىن ئاروز بىلىملىرىنى ئۆگەنگەن.

دادىسىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن نەۋائىينى تەمۇر سۇلالىسىنىڭ ئەمرىلىرىدىن سەييىت ھەسەن ئەردەشىر ئۆزىنىڭ ھېمايىسىگە ئېلىپ ئاتادارچىلىق قىلغان. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنە ھېراتقا قايتىپ

كەلگەن نەۋائي ئەبۇ سەئىت مىرزانىڭ خىزمىتىگە كىرگەن. ئەمما نەۋائىينىڭ بايقارا بىلەن بولغان يېقىنلىقى سەۋەبىدىن ئەبۇ سەئىت مىرزا ئۇنىڭغا تازا ئىشەنچ قىلالمىغان، ھەتتا ئىككى تاغىسىنىمۇ(كابىلى ۋە غەربىي) ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەن. ئۇ يەردە ئامان قالمايدىغانلىقىنى چۈشەنگەن نەۋائي سەمەرقەنتكە كىتىپ، ئوقۇشنى شۇ يەردە داۋاملاشتۇرغان. ئۇ يەردىمۇ ۋاڭى ئەھمەت ھاجىبىگ تاش قاتارلىق بەزى كىشىلەردىن ياردەم كۆرگەن.

نەۋائي ھېرات بىلەن سەمەرقەند ئارىسىدا كۆپ قاتىرىغان. بۇ شەھەرلەردە قانچە ئۇزۇن ۋاقىت تۇرغانلىقى ئېنىق ئەمەس. لېكىن، ئەردەشىرگە يازغان نەزمىلىرىدىن ئۇنىڭ ھېراتتا سائادەت ئىچىدە ياشالمىغانلىقى، ئىشلىرىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولمىغانلىقى ۋە ئادالەتسىزلىكتىن شىكايەت قىلغانلىقى مەلۇم.

سەمەرقەند بىلەن ھېرات نەۋائىينىڭ ھاياتىدا ئىنتايىن مۇھىم تەسىرگە ئىگە ئىككى شەھەردۇر. سەمەرقەندتە ناھايىتى كۆپ شائىرلار بىلەن تونۇشقانلىقىنى ئۆزى تۇرلۇك شېئىرلىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن. (3)

1469- يىلى نەۋائىينىڭ ھاياتىدا بۇرۇلۇش بولغان بىر يىلدۇر. ھېراتتا ھۆكۈم سۈرىۋاتقان ئەبۇ سەئىت قاراقويۇنلارغا ياردەم قىلىش ئۈچۈن ئاققويۇنلارغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، ئەزەربەيجانغا يۈرۈش قىلغان. ئۇ قىشنى قاراباغدا ئۆتكۈزگەن. لېكىن شەھەردە ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ، قوشۇنى تارقىلىپ كەتكەن، ئۆزىمۇ قېچىشقا تۇرۇنغاندا تۇتۇپ ئۆلتۈرۈلگەن. بۇ پۈرسەتتىن پايدىلانغان ھۈسەين بايقارا 3- ئاينىڭ 23- كۈنى ھېراتنى قولغا كىرگۈزۈپ خوراسانغا ھاكىم بولغان. ئۇ چاغدا ئەبۇ سەئىتنىڭ ئوغلى سۇلتان ئەھمەد مىرزا سەمەرقەندتە ۋاڭى ئىدى. نەۋائىيمۇ مۇشۇ شەھەردە ئىدى. بايقارا سۇلتانغا مەكتۇپ يېزىپ دوستى نەۋائىينى ئەۋەتىپ بىرىشنى ئۆتۈنگەن. شۇنىڭ بىلەن نەۋائي ھېراتقا كەلگەن ۋە تۇنجى رەسمىي ۋەزىپە سۈپىتىدە مۆھۈردارلىق ئەمىلى بىرىلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن نەۋائي تۇرلۇك خىزمەتلەرنى ئۆتىگەن. دائىم ئەقىلگە، پىدارىكارلىققا ۋە سەۋىرگە تايىنىپ مەسىلىلەرنى ھەل قىلغان. خەلقنىڭ ئارىسىغا چۆككەن. ئۇ ناھايىتى كەمتەر، ئاڭلىق ۋە ۋاپادار بولۇپ، دوستلىرىغا ھېچقاچان ساتقىنلىق قىلمىغان. دۆلەت ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغاندا ھەر خىل تېپىلار بىلەن ئۇچراشقان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە سىياسەتنىڭ بارلىق ئويۇنلىرىغا قەتئي ئارىلاشمىغان. تۇرلۇك يولسىزلىقلارنىڭ، تۆگمەس ناھەقچىلىكلەرنىڭ خەلقنى جېنىدىن تويۇشقا مەجبۇر قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، بۇنىڭغا قارشى كۆرەش قىلغان. بۇ كۆرەش ئۇنى خەلقنىڭ نەزىرىدە رېئايەتلەشتۈرگەن، لېكىن نۇرغۇن كىشىنى ئۇنىڭ دۈشمىنىگە ئايلاندۇرغان. سۇلتان ھۈسەين بايقارا نەۋائىيگە تولۇق ئىشەنگەن ھەم ئۇنى شۇ دەرىجىدە ئۆزىگە يېقىن تۇتقان ئىدىكى، 1479- يىلى ئەبۇ سەئىتنىڭ ئوغلى مىرزا ئەبۇ بەكىر ئەستەراباتتا ئىسيان كۆتۈرگەندە، ئۇنىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلغان ھۈسەين بايقارا ئۆزىنىڭ ئورنىغا نەۋائىينى نائىپ قىلىپ تەينىلىگەن. نەۋائىيمۇ بۇ ۋەزىپىگە ھەر ۋاقىت لايىق كەلگەن. ھۆكۈمدارلىق سەلتەنەتىنى

سۇرىۋاتقان ھۇسەيىن بايقارانىڭ يېنىدا تۇرغان چاغلىردا ئۇنى ھەر ۋاقىت يامان ئەھۋالغا قېلىشتىن ساقلىغان. لېكىن بەزىدە ھۇسەيىن بايقارانىڭ ئىككى يۈزلىمچى سىياسىتى سەۋەبىدىن بەزى ئاپەتلەرنىڭ ئالدىنى ئالالمىغان. ھېرات ساريېدا مىرزا مۇزەففەر ھۇسەيىننىڭ ئانىسى خەدىچە بېگىم ئۆز ئوغلىغا سەلتەنەتنىڭ يوللىرىنى ئېچىش ئۈچۈن نىزامۇلمۇلۈك بىلەن كېلىشىپ مىرزا مۇھەممەد مۆمىننى ئۆلتۈرگۈزگەن. 1498- يىلى نىزامۇلمۇلكمۇ ئوغۇللىرى ۋە قول ئاستىدىكى ئادەملىرى بىلەن بىرگە ھەپسىگە ئېلىنغان، كېيىن زىندانىنىڭ دەرۋازىسىغا ئېسىپ قىيناپ ئۆلتۈرۈلگەن.

نەۋائىي بۇ ۋەھشىيلىك ۋە قۇتراتقۇلۇق تۈپەيلىدىن ئۇمىتسىزلىككە چۈشۈپ، ھېراتتىن ئايرىلىپ مەھشەتكە كەتكەن. ئۇ يەردىن سۇلتانغا مەكتۇپ يېزىپ ھەجكە بىرىشقا رۇخسەت قىلىشنى ئۆتۈنگەن. لېكىن نەۋائىينىڭ سالامەتلىكى كۈندىن كۈنگە ئېغىرلاشقان. 1500- يىلى 12- ئاينىڭ 31- كۈنى ئاستراباتتىن قايتقان ھۇسەيىن بايقارانى قارشى ئېلىشقا چىققاندا تۇيۇقسىز يۈرەك كېسىلى قوزغالغان نەۋائىي 1501- يىلى 1- ئاينىڭ 3- كۈنى ۋاپات بولغان.(4)

نەۋائىينىڭ خاراكتېرى ھەققىدە ئاگاھ سېررې لەۋەند توغرا سۆزلىگىنىدەك، <<ئۇ بىر كاتتا شائىر، يۈكسەك بىر سەنئەتچى، تىلچى، تۈرك مىللەتچىسى ۋە ھەقىقىي بىر مۇسۇلماندۇر. ئۇ ساغلام خاراكتېرگە ئىگە، سۆز ۋە ھەرىكىتى دورست، كەمتەر ۋە ۋاپادار بىر دوستتۇر.>>(5)

نەۋائىينىڭ پۈتۈن ھاياتى ۋە بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەر خەلق ئارىسىدا كەڭ تەسىر قوزغىغان. زامانىلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن فولكلورلىشىپ ۋە خەلقنىڭ خىيال كۈچى بىلەن بېيىپ باشقا بىر چۈشەنچە ئارقىلىق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بىر نەۋائىي كوللىياتى بارلىققا كەلگەن. ھالا بۈگۈنكى كۈندە ئۆزبەكستاندا جانلىق بىر شەكىلدە قوشاق قېلىپ ئېيتىلىۋاتقان شېئىرلار نەۋائىينىڭ بولسۇن ياكى بولمىسۇن <<نوۋايى ھاۋالارى>>(نەۋائىي سەنئىتى) دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

نەۋائىينىڭ ھاياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر خەلق ھېكايىسىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى ۋە بۇ ھېكايىنىڭ بىر چاغاتاي شائىرىنىڭ ئەسىرىدىكى پارسچە ۋارىيانتىدىن رۇس شەرقشۇناسى ئا.ئا.سېمېنوفنىڭ رۇسچە تەرجىمىسى ئارقىلىق خەۋەردار بولدۇق.(6)ئابدۇلقادىر ئىنانىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، سېمېنوف ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن بىرلىكتە تاشكەنتتىكى كىتاپ بازىرىدا پارسچە تېكىستلەرنى سېتىۋالغان چاغدا، قالايمىقان تۇپلەنگەن ۋە تۈرلۈك ئاپتۇرلار تەرىپىدىن يېزىلغان رىسالىلار ۋە ماقالىلار ئارىسىدا <<ئۇنۇۋانى يافتەن مىر ئەلىشىر>> ناملىق بىر قول يازما دىققىتىنى تارتقان. قول يازما پارسچە بولۇپ، يەرلىك تاجىك شۇۋىسىدا يېزىلغان. قول يازمىدا <<ئەلىشىر بىلەن گۈل>> ھېكايىسىنىڭ پارسچە تەرجىمىسى بىرىلگەن. ئېپادىلەش ئۇسۇلى پارسچە بولۇش بىلەن بىرلىكتە باغلىغۇچى شەكىللىرىنىڭ، تۈركچە <<دىنلايىڭىز>>، <<شىمدى سۆزۈ ۋەزىرىن گۈل ئادلى سەۋگىلىسىندەن ئىشتىڭىز>> ياكى <<ئىمدى دىنلەيىڭىز>> قاتارلىق جۈملىلەرنىڭ تامامەن تۈركچە ھالەتتە بىرىلگىنىگە نەزەر تاشلانسا، تېكىستنىڭ ئورگىنال بىر تۈركچە تېكىستتىن تەرجىمە قىلىنغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ھېكايىنىڭ تېمىسى تۈرك

خەلق ھېكايىلىرىدا كۆپ قوللىنىلغان موتىفلار بىلەن تولغان. بۇنىڭدىن باشقا بۇ تېما ئۆزبەكستان ۋە تۈركمەنستاندا رېئالىيەت ۋە قىسسە سۈپىتىدىمۇ ئېيتىلىپ كەلمەكتە.(7) ئاناتولىيە(ئانادولۇ)دە ئاشۇ موتىفلارنى مەسەل ھالىتىدە ئۇچرىتىمىز. ئارخېيمىزدىكى(<<ئەگە ئۇنۇۋېرسىتېتى فىكرەت تۈركمەن ئارخېي>>) دېڭىزلىدىن توپلانغان بىر مەسەلدە دېيىلىشچە، بىر پادىشاھ داڭلىق بىر پالچىنى چاقىرتىپ ئۇنىڭدىن ئۆزىنىڭ قاچان ئۆلىدىغانلىقىنى ئېيتىشنى تەلەپ قىپتۇ. پالچى پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي <<پادىشاھىم ئۆزلىرى مەن ئۆلۈپ ئۇچ كۈندىن كېيىن ئالەمدىن ئۆتىدىلا>> دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ <<بۇ پالچىنى ياخشى كۆتۈپ، قاتتىق قوغداڭلار، ئۆزۈن ياشىشى ئۈچۈن نېمە كېرەك بولسا شۇنى قىلىڭلار>> دەپ بۇيرۇق قىپتۇ. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قول يازمىدىكى <<ئەلىشىر بىلەن گۈل>> دېگەن ھېكايىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى مۇنداق: سۇلتان ھۈسەيىن تەختكە چىققان چاغدا قارشى ئۆلكىسىدىكى سەبزۋار بوزقىرىدا مىر ئەلىشىر ئاتلىق بىر يىگىت چارۋا پادىلىرى ئارىسىدىن ئەڭ سىمىز ۋە ئەڭ چوڭ مىڭ تۇياق قوينى تاللاپ بازارغا ساتقىلى ئاپىرىپتۇ. قويلارغا ناھايىتى كۆپ خېرىدار چىقىپتۇ. لېكىن، مىر ئەلىشىر <<مەن بۇ قويلارنى بايلارغا ۋە قاسساپلارغا ساتمايمەن، نامراتلارغا نىسىگە ساتىمەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە پۇلىنمۇ سۇلتان ھۈسەيىن ئۆلگەندە ئالىمەن>> دەپ، قويلارنى نامراتلارغا تارقىتىپ بېرىپتۇ. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان سۇلتان مىر ئەلىشىرنى ھوزۇرىغا چاقىرتىپ، ئۇنىڭ نېمىشقا شۇنداق قىلغانلىقىنى سوراپتۇ. مىر ئەلىشىر <<مەندىن مۇشۇنداق غەيرى بىر شەرت بىلەن قوي ئالغانلار پۇلىنى بېرىشنى خالىماي، سىزنىڭ سالامەت ۋە ئامان – ئېسەن ياشاپ، ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرۈشىڭىزگە دۇئا قىلىدۇ ئەمەسمۇ>> دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. يىگىتنىڭ بۇ جاۋابىدىن سۇلتان بەكلا سۆيۈنۈپ، ئۇنى ۋەزىرلىككە تەينىلەپتۇ. شەھەر سىرتىدىنمۇ چوڭ بىر سۈيۇرغاللىق يەر ھەدىيە قىپتۇ. مىر ئەلىشىر شەھەر سىرتىدا ئولتۇراقلىشىپ، ھەر كۈنى شۇ يەردىن ئىشقا بېرىپ كىلىدىكەن. بىر كۈنى يول بويىدىكى بىر ئۆينىڭ يېنىدا تۇرغان ناھايىتى گۈزەل بىر قىزنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا ئاشىق بوپتۇ. قىزنى دادىسىدىن سورىتىپ، ئۇنىڭ بىلەن توي قىلىشقا پۈتىشىپتۇ. شۇ كۈنلەردە سۇلتان ئوۋغا چىقىش ئۈچۈن يولدىن ئۆتۈپ كىتىۋېتىپ پەنجىرىدىن قاراپ تۇرغان گۈلنى كۆرۈپ قاپتۇ ۋە مىر ئەلىشىرنىڭ لايىقى ئىكەنلىكىنى ئۇقماستىن ئۇنىڭغا ئاشىق بوپتۇ. سۇلتان ئوۋدىن قايتىپلا بۇ قىزنى ئۆزىگە سورىتىش ئۈچۈن مىر ئەلىشىرنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپتۇ. مىر ئەلىشىر ھىچنىمە دېمەستىن سۇلتاننىڭ بۇيرىقىغا بويسۇنۇپ قىزنىڭ دادىسىنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ ۋە ئەھۋالنى ئۇنىڭغا چۈشەندۈرۈپ، قىزنى سۇلتان ھۈسەينگە بېرىشنى ئۆتىنىپتۇ. قىز لايىقى بارلىقىنى ئېيتىپ تەلەپنى رەد قىپتۇ. مىر ئەلىشىر <<مەن سۇلتانغا بولغان ساداقتىم ۋە ئاش – تۇزىنىڭ ھەققى ئۈچۈن مۇھەببىتىمدىن ۋاز كەچتىم>> دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قىز يېڭى تەكلىپنى شەرتلىك قوبۇل قىپتۇ. گۈلنىڭ شەرتى بولسا مىر ئەلىشىر ئۇنىڭ يازغان خېتىنى بازاردىكى دورىگەرنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ، دورىگەرنىڭ بەرگەن نەرسىسىنى گۈلگە يەتكۈزۈش ئىكەن.

مىر ئەلىشىر قىزنىڭ تەكلىۋىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇ يازغان ئىككى پارچە خەتنى دوختۇرغەرگە تاپشۇرۇپتۇ. دوختۇرغەر تەلەپ قىلىنغان دورىلارنى ھازىرلاپ مىر ئەلىشىرنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپتۇ، مىر ئەلىشىر ئۇنى قىزغا يەتكۈزۈپتۇ. گۈل دوختۇرنىڭ بىرىنى مىرئەلىشىرگە سۇنۇپ ئۇنى ئىچىشكە تەكلىپ قىپتۇ. قالغان دوختۇرنى ئۆزى ئىچىۋىتىپتۇ. گۈل مىر ئەلىشىرگە قاراپ <<سۈلتانغا ئېيتىڭ، ئۇنىڭ بىلەن توي قىلمەن>> دەپتۇ. قىز مەيۈسلەنگەن ھالدا <<ئىچكەن دوختۇرنىڭ نىمە ئىكەنلىكىنى بىلەمسىز؟>> دەپ سوراپتۇ. كەينىدىنلا <<ئىچكەن دوختۇر سىزنى ئەۋلادسىز ئادەمگە ئايلاندۇردى. مىنىڭ ئىچكەن دورام 40 كۈندىن كېيىن جېنىمنى ئالىدۇ>> دەپتۇ.

مىر ئەلىشىر يىغلىغان پېتى ئوردىغا كېلىپ سۈلتانغا قىزنىڭ توي تەكلىۋىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. توي تەييارلىقى باشلىنىپتۇ. گۈل سۈلتاندىن بىر ئىشنى ئۆتىنىپ، <<ئالەمنىڭ پادىشاھى قۇلۇڭىز سىزدىن تۇشەككە كىرىش ئۈچۈن 40 كۈن سەۋىر قىلىشىڭىزنى ئىلتىجا قىلىدۇ>> دەپتۇ. سۈلتانمۇ بۇنىڭغا ماقۇل قىپتۇ.

مىر ئەلىشىر ئۆلۈمگە مەھكۇم بولغان سۆيگۈنىنىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىنى ئاڭلاش، ۋەسىيتى بولسا ئورۇندىاش ھەم ئۇنى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم كۆرۈۋېلىش ئۈچۈن گۈل بىلەن بىلەن كۆرۈشۈشنى ئارزۇ قىپتۇ. مىر ئەلىشىر ئايالچە ياسىنىپ گۈلنىڭ يېنىغا بېرىپ ۋەسىيتىنى ئاڭلاپتۇ. دەل شۇ چاغدا ئوۋدىن قايتقان سۈلتان ھەرەمخانىغا كەپتۇ. ھولۇقۇپ كەتكەن كىنىزەكلەر مىر ئەلىشىرنى يوغان بىر قازانغا يوشۇرۇپ قويۇپتۇ. ئىت يېمى پىشىرىدىغان بۇ قازاننى ئىككى مۇلازىم كۆتۈرۈپ سىرتقا چىققاندا، سۈلتان ئىت يېمىنىڭ قانداق نەرسە ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ باقماقچى بولۇپ قازاننىڭ تۇۋىقىنى ئېچىپتۇ ۋە مىر ئەلىشىرنى كۆرۈپ ھېچنىمە دېمەيلا توۋاقنى يېپىپ قويۇپتۇ. مىر ئەلىشىر سىرتقا چىققاندىن كېيىن مەجبۇرىيەت يۈزۈسىدىن مەملىكەتنى تەرك ئەتمەكچى بوپتۇ. ئاۋۋال ئۆيىگە ئاندىن كېيىن بىر خانىقاغا بېرىپ، بىر دەۋرىش بىلەن كېيىم ئالماشتۇرۇپتۇ ۋە خوشلىشىپ مەككىگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ.

سۈلتان ھۈسەيىن بايقارامۇ گۈلنى ناھايىتى ئازاپلىق ھالدا كۆرۈپ سارىيغا قايتىپتۇ ۋە سىردىشى، جاندوستى مىر ئەلىشىرنى يېنىغا چاقىرماقچى بوپتۇ. مىر ئەلىشىرنىڭ بىر دەۋرىش بىلەن كېيىم ئالماشتۇرۇپ مەككىگە كەتكەنلىكىنى ئۇققان سۈلتان <<دوستىنىڭ كۆڭلىنى يېرىم قىلىپ ھەجگە بېرىشنىڭ نىمە پايدىسى بار، دەرھال قايتىپ دوستىنىڭ كۆڭلىگە تەسەللى بەر>> دەپ بىر مەكتۇپ يېزىپ، ئۇنى چاپارمەنلەرنىڭ بىرىگە تۇتقۇزۇپ مىر ئەلىشىرنىڭ ئارقىسىدىن ماڭدۇرۇپتۇ. بىر مەزگىلدىن كېيىن چاپارمەن مىر ئەلىشىرگە يېتىشۇۋېلىپ مەكتۇپنى ئۇنىڭغا بىرىپتۇ. مىر ئەلىشىر مەكتۇپنى كۆرۈپتۇ ۋە ئۆزىنىڭ بەكلا چارچاپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن چاپارمەن ئۇنى يۈدۈپ ئوردىغا ئېلىپ كەپتۇ. ئىككى دوست قوچاقلىشىپ يىغلاپ كۆرۈشۈپتۇ. ئەتسى گۈلنىڭ كېسىلىگە 40 كۈن توشۇپتۇ. سۈلتان چاھارباغقا چىقىپ بىر گەمگە كىرىۋىلىپ توختىماي يىغلاپتۇ. ئاخىرى گۈل جان ئۈزۈپتۇ. مىر ئەلىشىر خەۋەر يەتكۈزۈش ئۈچۈن سۈلتانىنىڭ يېنىغا بېرىپتۇ. سۈلتان گەمدە تۇرۇپ

مىر ئەلىشرگە <<سەرۋىنىك سايەسگە گۈل سولدۇ نىتمەك گەرەك>> دەپ نەزمىلىك بىر سۇئال قويۇپتۇ. مىر ئەلىشرمۇ <<سەرۋىدىن تابۇت ياساب كەفەن ئىتمەك گەرەك>> دەپ جاۋاپ بىرىپتۇ. گەمىدىن چىققان سۇلتان بىلەن مىر ئەلىشر بىرى بىرىگە ئېسىلىپ يىغا -- زەرە قىلىشپ ئوردىغا قايتىشپتۇ. گۈلنىك مېيىتىنى دەپنە قىپتۇ. مىر ئەلىشرمۇ گۈلنىك ۋەسيىتى بويىچە ئۆمرىنىك ئاخىرىغىچە ھەر جۈمە كۈنى گۈلنىك قەبرىسىنى يوقلاپ فاتىھە ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ.

ئىككى بۇيۇك شەخسنىك ھاياتىنى چۈشەندۈرىدىغان بۇ ھېكايە بىلەن يەنە بۇ ئىككى شەخسنىك ھەقىقىي ھاياتى ئوتتۇرىسىدا ئوخشاش تەرەپلەرنىك بولغانلىقى شۆبھىسىزدۇر. مىر ئەلىشرنىك ھاياتىدا ناھايىتى نۇرغۇن سائادەتلىك تاسادىپىيلىقلار بار. بۇ ھېكايىدىمۇ ئاشۇ تاسادىپىيلىقلار كۆرۈلىدۇ. ئەلىشر نەۋائىي ھاياتىدا زادى ئۆيلەنمىگەن، شۇڭا ئەۋلادى قالمىغان. ھەتتا ئۆيىدە ئايال خىزمەتچىمۇ تۇرغۇزماي يالغۇز ياشاپ ئۆتكەن. دورىنىك مىر ئەلىشرنى ئەۋلاد قالدۇرالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغانلىقى ھەققىدىكى موتىق بىلەن بۇ ئەمىلىيەت ئوتتۇرىسىدا ئەلبەتتە بىر مۇناسىۋەت بولۇشى مۇمكىن.(8) پېرتېف نائىلى بوراتافمۇ بۇ ھېكايە بىلەن مۇناسىۋەتلىك تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان. 1942- يىلى ئا. ئىنان بىزمۇ پايدىلانغان بۇ ھېكايىنىك تېكىستىنى ۋە بۇ ھەقتىكى تەھلىللىرىنى جۈمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسىنىك كونفرانسىسىدا ئوقۇغان. كېيىن بۇ كونفرانستىكى سۆھبەتلەر نەشر قىلىنغان. (9)

بوراتاق كارستا ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان مەزگىلىدە ئاشىك مۇدامىمۇ ئۇنىڭ يېنىدا ئادەتتىكى بىر ئەسكەر ئىدى. بوراتاق <<گۈل بىلەن ئەلىشر>> ھېكايىسىنى ئاشىككا ئوقۇپ بىرىپ، ئۇنىڭدىن مۇشۇ ئاساستا بىر خەلق ھېكايىسى تەسنىق قىلىشنى تەلەپ قىلغان. ئاشىك قىسقىغىلا ئىككى كۈن ئىچىدە بۇ تېمىنى بىر خەلق ھېكايىسىگە، تېخىمۇ توغرىسى << ئېچىنىشلىق بىر قەسىدە>> گە ئايلاندۇرغان. (10) ئەلىشر نەۋائىينىك تۇركىي تىلغا قىلغان خىزمەتلىرى، تۇرك ئەدەبىياتىغا قوشقان يېڭىلىقلىرى ۋە مىللىي ئېڭى قاتارلىقلار مەسىلەر ھەر خىل نوقتىدىن ئايرىم - ئايرىم تەتقىقاتلارنىك تېمىسىغا ئايلاندى. يەنى ئىلىم ساھەسگە مەلۇم بولدى. (11)

ئۇ ئۆمۈر بويى تۇركچىنى سۆيگەن، ياشلىقىدا دەۋرىنىك ئەنئەنىسىگە ئۇيغۇنلىشىپ پارسچە شېئىر يېزىشنى سىناق قىلغان. لېكىن ئۆزىنىك ئىپادىسى بىلەن ئېيتقاندا، <<بىراز چوڭقۇر ئويلىنىشقا باشلىغان ۋاقتىمدا ئۇلۇغ تەڭرى كۆڭلۈمگە گۈزەللىك ۋە نازۇكلۇق ھېسلىرىنى سالدى. تەبىئىتىم ئاددىيلىق ۋە خاراكتېرى يوق نەرسىلەردىن قېچىپ، ياخشى ۋە گۈزەلنى سۆيۈشكە بۇيرىيتتى. شۇ چاغدا ئانا تىلىم ئۇستىدە ئويلىنىشقا باشلىدىم. تۇركچىنىك چوڭقۇر قاتلاملىرىغا ئېچىكىلەپ كىرگىنىمدە ئون سەككىزىمىك ئالەمدىنمۇ چوڭ بىر ئالەم كۆرۈندى. بۇ ئالەمنىك گۈزەللىككە تولغان چەكسىز ئاسمىنى توققۇز قەۋەت ئاسماندىنمۇ ئىگىز ئىدى. تۇركچىنىك چەكسىز ساھەلىرىدە تەپچىپ تۇرغان ئاتلىرىمنى چاپتۇردۇم>>(12) دېيىش ئارقىلىق دىققىتىنى تۇركچىگە قاراتقان. بىر تەرەپتىن تۇيغۇ ۋە

تەپەككۇرلىرىنى خەلق چۈشىنىدىغان تۈركچە بىلەن ئىپادىلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئەقىللىق ۋە كەمتەرلىكى بىلەن خەلقنىڭ ھۆرمەت ۋە سۆيگۈسىنى قازانغان. ھۆكۈمدارنىڭ دوستى بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇھىم ئورۇندا ئولتۇرغان بىر دۆلەت خادىمى سۈپىتىدە ناھايىتى ئېتىبارلىق ۋە مۇلۇكدار كىشىگە ئايلانغان. لېكىن ھەم ئېتىبارىنى ھەم بايلىقىنى ئۆز ئارزۇيى ئۈچۈن قوللانغان ئەمەس. مەسىلەن، ئەلىشىر نەۋائي 1472- يىلى ئەمىر بولدى. تۆرە ئەنئەنىسى بويىچە قەبىلە بەگلىرى دىۋانىدا ئۆزىنىڭ قاتىرى بويىچە ئورۇن ئالاتتى، مۆھۈرلىرىنىمۇ بۇ تەرتىپ بويىچە باساتتى. ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئورنى باشقا قەبىلىلەردىن تۇڭەن تۇرسمۇ، ئەلىشىر نەۋائي يېڭى ۋەزىپىسىنى باشلىغان چاغدا پادىشاھقا يېقىنلىقى سەۋەبىدىن بۇ ئەنئەنىگە قارىماي مۆھۈر بېسىش ئۈچۈن ئاۋۋال ئۇزىگە سۇنۇلغان پەرماننى سەييىت ئەردەشىرنىڭ ئالدىغا ئاپىرىشنى ئۆتۈنگەن. سەييىت پەرمانغا ئىمزا قويۇشتىن باش تارتقاندا، ئۇ ھېچبىر كىشىلىك قىلماي مۆھۈرىنى پەرماننىڭ ئەڭ ئاستىغا باسقان.(13) نەۋائىينىڭ بۇ چۈشەنچىسى ۋە كەمتەرلىكى قالتىس ئالقىشلانغان. شۇنىڭدەك، ئىرىشكەن كۆپ بايلىقىنىمۇ مەملىكەتنى گۈللەندۈرۈشكە، پاراۋانلىق ئىشلىرىغا ۋە خەيرى- ساخاۋەت ئورگانلىرىنى قۇرۇشقا خەجلىگەن. كۆۋرۈك، كارۋان ساراي، كۆتۈپخانا، مەدرىس، خانىقا، شىپاخانا ۋە ھاممام قاتارلىق ناھايىتى كۆپ قۇرۇلۇشلارنى سالدۇرغان ۋە بۇلارغا كۆپ ۋەقپە ئاجراتقان. (14) مانا بۇ ماددىي ۋە مەنىۋي خۇسۇسىيەتلەر ئۇنى خەلقنىڭ نەزىرىدە ئەپسانىلەشتۈرۈپ، ئۇ توغرىسىدا تۈرلۈك رىۋايەت ۋە قىسسەلەرنىڭ توقۇلۇشىغا سەۋەپ بولغان. ئەلىشىر نەۋائي ھەققىدىكى بۇ ھېكايىلار ئۆزبەكستان ۋە تۈركمەنىستان قاتارلىق پۈتۈن تۈرك دۇنياسىدىكى ئاغزاكى ئەنئەنىلەردە ئىزچىل داۋاملاشماقتا.

بۇ ھېكايىلار ئارىسىدا ئەلىشىر نەۋائىينىڭ سۇلتان ھۈسەين بايقارا بىلەن بولغان سۆھبەتلىرى ۋە كەچۈرمىشلىرى ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ تېمىلار ئارقىلىق ئەلىشىر نەۋائي <<مىرئەلى>> دېگەن ئىسىم بىلەن بىر تىپ ياراتقان. ئۇنىڭغا يانداشىپ كەلگەن كىشى سۇلتان سۆيۈن(ھۈسەين بايقارا)دۇر. شۇنداق قىلىپ مىرئەلى بىلەن سۇلتان سۆيۈن ئىككىسى بەزىدە خەلقە، بەزىدە ۋەزىرلەرگە ۋە بەزىدە بىر بىرىگە ئەقىل ۋە مەنتىقە يوللىرىنى كۆرسىتىپ بىرىدىغان ۋەقەلىكەرنى باشتىن ئۆتكۈزىدۇ ياكى شۇ خىل ۋەقەلىكەرنى بايان قىلىدۇ. بۇ ھېكايىلارنىڭ ئاخىرىدا مۇتلەق ھالدا مىرئەلى غەلبە قىلىپ شىرىكىگە ساۋاق بىرىدۇ. خەلق تەسەۋۋۇرى بۇ ۋەقەلىكەرنىڭ بەزىلىرىنى خوجا نەسىرىددىن، بەزىلىرىنى بەھلۇل دانادىن ئېلىپ، ئۇنى مىرئەلىگە يۈكلىگەن ۋە خوجا نەسىرىددىننى مىرئەلى ئورنىدا سۆزلەتكەن.

داستانىي ئەسەرلەردە تۇنۇلغان ياكى تۇنۇشلۇشقا باشلىغان قەھرىمان ئۆزىدىن بۇرۇن مەشھۇر بولغان ياكى ئۇنۇتۇلۇشقا باشلىغان قەھرىمانلارغا ئائىت ئالاھىدىلىكەرنىمۇ ئۆزىگە تارتىدۇ. بۇ يەردىمۇ مىرئەلىنىڭ شۆھرىتىنىڭ بىرمۇنچە يەردە خوجا نەسىرىددىن ھالقىغانلىقى ۋە ئۇنىڭغا ئائىت ئالاھىدىلىكەرنى ئۆزىگە تارتقانلىقى تەتقىق قىلىنغان. مەسىلەن، تۈركمەن <<يومۇرلار

كىتابى>>دىكى <<كىم ھەقلىق>> دېگەن ماۋزۇدا بىرىلگەن يومۇردا مۇنداق سۆزلىنىدۇ: بىر كۈنى سۇلتان سۆيۈن خوراسان تاغلىرىغا چىقىپ توغلاپ قالغىلى تاس قاپتۇ. كېيىن لەتىپىگە ئايلىنىپ قالسۇن دېگەن مەقسەتتە <<كىم بۇ تاغنىڭ ئىمكانىيەتلىرىدىن پايدىلانماي، يەنى ئوتۇنلىرىنى قالماي تۇرۇپ قەھرىتان قىشتا 40 يوتقانغا يۆگىنىپ بىر كىچىنى ئۆتكۈزەلىسە ئۇنىڭغا بويىنىڭ ئېغىرلىقىغا تەڭ كىلىدىغان ئالتۇن بىرىمەن>> دەپ ئىلان چىقىرىپتۇ. نۇرغۇن كىشى بۇ ئىشقا مۇراجىئەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ھەممىسى توغلاپ ئۆلۈپتۇ. ئاخىرىدا مىرئەلىمۇ بۇنىڭغا قاتنىششىنى تەلەپ قىپتۇ. سۇلتان سۆيۈن بۇ سادىق دوستىدىن ئايرىلىپ قېلىشنى خالىماپتۇ. مىرئەلى نىيىتىدىن يانماپتۇ. ئۇ 40 يوتقانىنىڭ 39 نى ئاستىغا سېلىپ يېتىپتۇ. ئەتىسى ئەتتىگەندە ساق ـ سالامەت ئورنىدىن تۇرۇپ سۇلتان سۆيۈنىنىڭ يېنىغا قايتىپ كەپتۇ. سۇلتان سۆيۈن ھەيران قېلىپ، ئۇنىڭدىن <<راست گەپ قىل كىچە ياتقان ۋاقتىڭدا ئوت كۆردىڭمۇ>> دەپ سوراپتۇ. مىرئەلى <<غەرب تەرەپتە بىر شولىنى كۆردۇم>> دەپ جاۋاپ بىرىپتۇ. سۇلتان <<سەن شۇ ئوت بىلەن ئىسىنىپسەن، شەرتلىرىمگە كۆنمىدىڭ>> دەپ ۋەدە قىلغان ئالتۇننى بەرمەپتۇ. ئارىدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن سۇلتاننىڭ مىرئەلىگە ئېھتىياجى چۈشۈپ، ئادەملىرىدىن بىرىنى ئۇنى چاقىرىپ كىلىشكە ئەۋەتىپتۇ. مىرئەلى <<سۇلتانغا سالام ئېيتقىن. مىرئەلى چەينەككە ئوت يېقىپ قويۇپتۇ. چېيىنى ئېچىپ بولۇپلا كىلىدىغان بولدى دېگەن>> دەپتۇ. سۇلتان خېلى ۋاقىت ساقلاپ بېقىپ يەنە ئادەم ئەۋەتىپتۇ. مىرئەلى ئۇنىڭغىمۇ شۇ خىل جاۋاپ بىرىپتۇ. ئاخىرى سۇلتاننىڭ ئۆزى بېرىپتۇ. قارىسا چەينەك ئوتتىن ئۇچ قەدەم يىراق يەرگە ئېسىقلىق تۇرغىدەك. ئاچچىغى كەلگەن سۇلتان <<ئەي ئەخمەق ئوتتىن شۇنچە ئۇزاق يەردىكى چەينەك قانداق قىزىيدۇ؟>> دەپتۇ. مىرئەلى پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي <<سۇلتانىم كۈن پاتقان يەردىكى ئوتنىڭ شولىسى مېنى ئىسسىتقان يەردە ئۇچ قەدەملىك يەردىكى چەينەك قىزىماسمۇ؟>> دەپتۇ. شۇنداق قىلىپ مىرئەلى ئاخىرى ئالتۇنغا ئېرىشتۇ. (16)

مىرئەلى بىلەن سۇلتان ھۈسەيىن ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن بۇ خىل ھەجۈبي تېمىلار بەزىدە لەتىپە شەكلىدە، بەزىدە ساتىرىك خۇسۇسىيەتتە ئۇچرايدۇ. بولۇپمۇ سۇلتان ۋەزىرلىرىنى سىناپ كۆرۈش، ئۇلارغا دۆلەت باشقۇرۇشتا ھەسەتخورلۇق، غەيۋەتخورلۇق ۋە ساختىپەزلىك قىلماسلىق ھەققىدە دەرس بېرىش ئۇچۇن مىرئەلىنى سۆزلىتىپ، ئۇنىڭ ئەقىل ۋە پاراسەتكە تولغان سۆزلىرىدىن ئىبرەت ئالدۇرغان. مەسىلەن، بىر كۈنى سۇلتان بىلەن مىر ئەلىنىڭ ئارىسىغا سوغۇقچىلىق چۈشۈپ، سۇلتان مىر ئەلىنى سارايدىن يىراقلاشتۇرۇپتۇ. مىرئەلى دېھانچىلىق قىلىپ ناھايىتى شىرىن قوغۇنلارنى تېرىپتۇ . مىر ئەلى بۇ قوغۇندىن سۇلتانغا ھەدىيەلىك سۈنسا ئۇنىڭ خوشال بولۇپ ئۆزىگە ئىلتىپات كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئويلاپ بىر ئىشەككە بىرمۇنچە قوغۇننى ئارتىپ ئوردىغا بېرىپتۇ. سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرئەلىنىڭ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ تۇنۇشلۇق بەرمەسلىك ئۈچۇن نۆۋەتچىنىڭ كىيىمىنى كىيىپ ئۇنى قارشى ئاپتۇ. نۆۋەتچى ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ نەگە كەتكەنلىكىنى سوراپتۇ. ئۇمۇ سۇلتانغا قوغۇن ئېلىپ

كەلگەنلىكىنى ئېيتىپتۇ. نۆۋەتچىنىڭ قىياپىتىگە كىرىۋالغان سۇلتان <<سەن ئۇ قوغۇنلارنى نىمە قىلىسەن. بازارغا ئاپىرىپ ساتقىن، بەلكىم تۆت ــ بەش تەڭگە پۇل تاپسەن>> دەپتۇ. مىر ئەلى <<سۇلتان قوغۇننىڭ تەمىنى تېتىپ بېقىپ ياقتۇرمىسا نىمە قىلسا مەيلى>> دەپتۇ. ئاخىردا ھەر ئىككىسى بىر بىرىنى تۇنۇپتۇ. سۇلتان مىرئەلىنى ناھايىتى كۆپ پۇل بىلەن تارتۇقلاپتۇ. ۋەزىرلەر بۇنىڭغا ھەسەت قىلىپ،<<سۇلتانىم قوغۇنغا بۇنچە كۆپ پۇل بىرىشكە ئەرزىمدۇ؟>> دېگەنىكەن، سۇلتان <<مەن ئۇ پۇلنى قوغۇنغا ئەمەس، ئۇنىڭ ئەقلىگە ۋە قىلغان سۆزىگە بەردىم>> دەپتۇ. ۋەزىرلەر <<سۇلتانىم ئۇنداق بولسا بىزمۇ گەپ قىلايلى بىزگىمۇ بەرسىلە>> دەپتۇ. سۇلتان <<سۆزدە بەسلىشىپ مىرئەلىنى يېڭىۋېلىڭلار، ئاندىن گېپىڭلارنى قىلىڭلار>> دەپتۇ. ۋەزىرلەر بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىپتۇ. بىرىنجى بولۇپ سۆز ئاچقان ۋەزىر مىرئەلىدىن دۇنيانىڭ مەركىزىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى سوراپتۇ. مىرئەلى خوجا نەسىردىن لەتىپلىرىدە كۆرۈلگىنىدەك <<ئىشكىمنىڭ ئالدى پۇتىنىڭ ئاستىدا>> دەپ جاۋاپ بىرىپتۇ. ۋەزىر <<سەن قانداق بىلىسەن، ئىشەنمەيمەن>> دەپتۇ. مىرئەلى <<ئۇنداق بولسا ئۆلچەپ باق>> دەپ جاۋاپ بىرىپتۇ. ۋەزىر ئاغزىنى ئاچالماي تۇرۇپ قاپتۇ. ئەينى شەكىلدە ئىككىنجى بولۇپ سۇئال قويغان ۋەزىرمۇ ئاسمانىدىكى يۇلتۇزلارنىڭ سانىنى سوراپتۇ. مىرئەلى <<يۇلتۇزلارنىڭ سانى ئىشكىمنىڭ قۇيرۇغىدىكى تۈكنىڭ سانى بىلەن تەڭ، ئىشەنمىسەڭ ساناپ باق>> دەپ جاۋاپ بىرىپتۇ. ئۈچۈنجى بولۇپ سۇئال قويغان ۋەزىر <<ئاسمانىدىكى ئاق خوراز نىمە دەپ قىچقىرىدۇ>> دەپ سوراپتۇ. مىرئەلى بىر دەم ئويلىنىۋېلىپ <<سەن ئاتىنىڭ ئۈستىدە بولغاچقا ئاڭلىيالمىدىڭ، مەن يەردە تۇرغاچقا ئاڭلىيالمىدىم>> دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ۋەزىر <<سەن كېلىپ ئاتقا مىنىپ ئاندىن جاۋاپ بەر>> دەپتۇ. مىرئەلى ۋەزىرنىڭ ئېتىغا مىنىپ بىرەدەم ئاڭلىغان قىياپەتتە تۇرۇپتۇ، ئاندىن سۇلتان ھۇسەينىگە قاراپ <<ئاق خوراز ئات مىرئەلىنىڭ، ئىشەك ۋەزىرنىڭ دەپ قىچقىرىۋاتىدۇ>> دەپتۇ. بۇنى ئاڭلاپ سۇلتان كۈلۈپ كېتىپتۇ ۋە <<قېنى ئېتىڭغا قامچا ئۇر>> دەپتۇ.(17)

بىر قېتىملىق سۆھبەتتە سۇلتان مىرئەلىدىن <<دۇنيادا چۈشىن يوق يەر بارمۇ؟ >> دەپ سوراپتۇ. مىرئەلى <<ئادەم بولمىغان يەردە چۈشىنمۇ بولمايدۇ>> دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. سۇلتان كۆڭلىدە بۇ قېتىم مىرئەلىنى گەپتە يېڭىۋالىدىغان بولدۇم دەپ ئويلاپتۇ ۋە <<قېنى ئاتقا مىنگىن>> دەپ بۇيرۇق قىپتۇ. ئۇلار ئادىمىزات يوق بىر چۆلگە بېرىپ، بىر يەردە ئارام ئېلىپ ئولتۇرۇپتۇ. بىر چۈشىن ئۇچۇپ كېلىپ سۇلتاننىڭ يۈزىگە قونۇپتۇ. پۇرسەت كەلدى دەپ ئويلىغان سۇلتان <<ھوي، ئادەم بولمىغان يەردە چۈشىنمۇ بولمايدۇ دېگەنتىڭ، مانا بۇ يەردە چۈشىن بار ئىكەنغۇ>> دەپتۇ. مىرئەلىمۇ دەرھال <<بىز ئىككىمىز ئادەم ئەمەسمۇ سۇلتانىم>> دەپ جاۋاپ بىرىپتۇ.(18)

ئەينى شەكىلدە ئۆزبەكلەر ئارىسىدىمۇ ئەلىشىر نەۋائىينىڭ باللىقىدىن تارتىپ پۈتكۈل ھاياتى، شائىرلىقى ۋە تەخەللۇس ئىشلىتىشى ھەققىدە بىر مۇنچە رىۋايەتلەر تارقالغان. يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان كىتاپتا بۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك 54 پارچە رىۋايەت بىرىلگەن. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئاغزاكى

ئەنئەنىلەردىن توپىلانغان. كىتاپنىڭ ئاخىرىدا مەنبەلەر تۇنۇشتۇرۇلغان. تۇۋەندە ئەلىشىر نەۋائىينىڭ قانداق سەۋەپ بىلەن تەخەللۇس ئىشلەتكەنلىكىنى بايان قىلىدىغان <<ئەلىشىر بىلەن بۇلبۇل>> دېگەن بىر رىۋايەتنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

بۇرۇنقى زامانىدا غىياسىددىن كېچىكىنە دېگەن كىشىنىڭ ئەلىشىر ئىسىملىك بىر ئوغلى بار ئىكەن. ئۇ خېلىلا ئەقىللىق بىر بالا ئىكەن. ئەلىشىر توققۇز ياش چېغىدىلا شېئىر يېزىشقا باشلاپتۇ ۋە شېئىرلىرى خەلق ئارىسىغا تارقىلىپتۇ. شۇنداقتىمۇ ئەلىشىر ئۆزىگە يەنىلا مۇۋاپىق بىر تەخەللۇس تاپالماپتۇ.

بىر كۈنى ئەلىشىر يېڭى بىر شېئىر يېزىپ، باغدا ئۇنلۈك ئاۋازدا ئوقۇشقا باشلاپتۇ. شۇ چاغدا باغدىكى بىر دەرەخنىڭ شېخىغا قونۇقلۇق تۇرغان بىر بۇلبۇل ئەلىشىرنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ هەيران قاپتۇ. بۇلبۇل شۇ هامان ئۇچۇپ كېلىپ ئەلىشىرنىڭ مۇرىسىگە قونۇپتۇ ۋە ئۇنىڭغا <<ئەي خۇش ئاۋازلىق شائىر سېنىڭ ئوقۇغان شېئىرلىرىڭ بۇلبۇلنىڭ تاڭدىكى نەۋاسىدىنمۇ بەكرەك يېقىملىق ئىكەن، ماڭا ئىسمىڭنى ئېيتىپ بېرەمسەن>> دەپتۇ. ياش شائىر ئىسمىنىڭ ئەلىشىر ئىكەنلىكىنى ئېيتىپتۇ. بۇلبۇل ئەلىشىرگە <<چۈشەندىم سەن يېڭىدىن يېتىشكەن شائىرلاردىن بىرى ئىكەنسەن. سەن ئەمدى ئۆزۈڭگە چىرايلىق بىر تەخەللۇس ئىشلەتكىن، بۇنىڭدىن كېيىن يازغان شېئىرلىرىڭنىڭ ئاخىرىغا تەخەللۇسىڭنىمۇ يازغىن>> دەپتۇ.

بۇلبۇلنىڭ ئاغزىدىن چىققان <<نەۋا>> سۆزى ئەلىشىرنىڭ قولىقىغا بەكلا خوش يېقىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئەلىشىر يازغان غەزەللىرىنىڭ ئاخىرىغا دائىم <<نەۋائىي>> دېگەن تەخەللۇسنى يازىدىغان بوپتۇ. (19)

چوڭقۇر ۋە ئاڭلىق تۇركچە سۆيگۈسى ۋە يىتەكچىلىگى بىلەن پۈتۈن تۈرك دۇنياسىدا ئەسىرلەر بويى داۋام قىلغان تەسىرلەرنى قالدۇرغان نەۋائىي كىشىلىك مۇناسىۋىتى ۋە ئىنسانىي قەدىر -- قىممىتى ئارقىلىق خەلقنىڭ خاتىرىسىدىن ئورۇن ئالغان. خەلق ئۇنىڭ خاتىرىسىنى خالىغان يەرگە ئېلىپ بارغان. توي -- تۆكۈنلەرنى نەۋائىي سەنئىتى بىلەن قىزىتقان. ئەقىل ۋە پاراسەتكە ئېھتىياجلىق بولغاندا ئۇنىڭ رىۋايەتلىرىدىن دەرس ئالغان. خەلق ئۇنىڭ خاتىرىسىنى داۋاملاشتۇرغاندا، ئۇنى بىر تەرەپتىن ئوردىدا سۈلتان بىلەن دوست، بىر تەرەپتىن قوغۇنچى دېھقان، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقنىڭ دېمەكچى بولغىنىنى دەيدىغان شەخس يەنى خەلقنىڭ تەرجىمانى سۈپىتىدە چۈشەنگەن ۋە كۈنىمىزگىمۇ ئاشۇ شەكىلدە يېتىپ كەلگەن. ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ۋاپاتىغان 500 يىل بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ خەلقنىڭ كۆڭلىدە ۋە خاتىرىسىدە جانلىق هالدا ساقلىنىپ كىلىشىنىڭ سىرىمۇ دەل مۇشۇ كەمتەرلىكىدۇر. بۇ دانىشمەنلىكتۇر. تەڭرى رەھمەت قىلسۇن.

(1) پروفېسسور، دوكتۇر م. فۇئاد كۆپرۈلۈ :<<ئەلىشىر نەۋائى>>(1441-يىلى 2- ئاينىڭ 9-كۈنى --- 1501- يىلى 3- قانۇنئەۋۋەل)، ئىستانبۇل، ماۋارىپ مەتبەئەچىلىكى، 1941- يىل(شائىرنىڭ

تۇغۇلغانلىقىنىڭ 500 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن تۈركىيە تارىخ قۇرۇمىدا بىرىلگەن كونفرانسنىڭ تېكىستى).
(2) ئاگاھ سېررې لەۋەند :<<ئەلىشر نەۋائىي>>، 1- توم(ھاياتى، سەنئىتى ۋە كىشىلىكى)، 29-40- بەتلەر، تۈركىيە تارىخ قۇرۇمى نەشرىياتى، ئەنقەرە، 1965- يىل.
(3) ئاگاھ سېررې لەۋەند، يۇقىرىقى ئەسەر، 32- بەت.
(4) ئاگاھ سېررې لەۋەند، يۇقىرىقى ئەسەر، 32- بەت.
(5) ئاگاھ سېررې لەۋەند، يۇقىرىقى ئەسەر، 241- بەت.
(6) ئا.ئا. سېمېنوف:<<مىر ئەلىشر ھەققىدە پارسچە بىر ھېكايە>>، ئابدۇلقادىر ئىنان تەرىپىدىن تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنغان. <<ئۇلكۇ>> مەجمۇئەسى، 16- سان، 1941-يىلى، فېۋرال. ئابدۇلقادىر ئىنان: <<ماقالىلار ۋە تەرجىمىلەر>>، 207-216-بەتلەر، 1987-يىلى، ئەنقەرە.
(7) <<ھەزرىتى مىر ئەلىشر نەۋائىي ھەققىدە رىۋايەتلەر>>،توپلىغۇچى ۋە نەشرگە تەييارلىغۇچى مەھمەتگۈل جورايېۋ، 1991- يىلى، تاشكەنت، چولپان نەشرىياتى،11- بەت. ئاشۇ ئەسەرنىڭ ئەزەربچە نۇسخىسى، 1994- يىلى، باكۇ. رىۋايەتلەرنىڭ تۈركمەن ۋارىيانتى ئۈچۈن <<يومۇرلار، ساتىرالار، لەتىپىلەر، ئېيتىشىشلار ھەمدە كۈلكىلىك ھېكايىلەر>>،ئاشخابات، مائارىپ نەشرىياتى، 1980- يىلى، 116-117- بەتلەر. <<مىر ئەلى ھەققىدە رىۋايەتلەر>>(بەردى قاربابايېۋنىڭ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىغا خاتىرە)، 1992- يىلى، ئاشخابات. پ.ئاگالىيېۋ، ش. باتۇرۇف:<<مىرئەلى ۋە سۇلتان سۆيۈن>>، ئاشخاباد، 1941-يىلى(29 رىۋايەت). ۋىكتورىن پوپوپ:<<مىرئەلى ۋە سۇلتان سويۇن>>، <<سوۋېت ئەدەبىياتى>>،1944- يىلى، 116-120- بەتلەر،رۇسچە.
(8) ئا. ئىنان :<<مىر ئەلىشر ھەققىدە پارسچە بىر ھېكايە>>، 205-208- بەتلەر.
(9) پېرتېۋ ن. بوراتاۋ :<<گۈل بىلەن ئەلىشر ھېكايىسى>>، <<سۆھبەتلەر>>((III، 1942- يىلى، جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسى نەشرىياتى.
(10)پېرتېۋ ن. بوراتاۋ:<<خەلق ھېكايىلىرى ۋە خەلق ھېكايىچىلىقى>>، 229-247- بەتلەر، 1946 -يىلى، ئەنقەرە، مىللىي مائارىپ نەشرىياتى.
(11) بۇ تېما ھەققىدە تۇۋەندىكى ئەسەرلەرگە قارالسۇن. ئاگاھ سېررې لەۋەند:<<ئەلىشر نەۋائىي>>، 1-توم، 1963- يىلى، ئەنقەرە؛ 2- توم1966- يىلى،ئەنقەرە؛ 3- توم، 1967- يىلى، ئەنقەرە؛ 4-توم، 1968-يىلى، ئەنقەرە. م. فۇئاد كۆپرۈلۈ:<<ئەلىشر نەۋائىي>>، 1941- يىلى، ئەنقەرە. ئا. ك. بوروۋكوف: <<ئۆزبەك ئەدەبىي تىلىنىڭ قۇرغۇچىسى ئەلىشر نەۋائىي>>(تۈركچىگە ئاغدۇرغۇچى راسمە ئۇيغۇن)، <<تۈرك تىلى تەتقىقاتى يىللىقى>>، 6096- بەت، 1954- يىلى،ئەنقەرە. ف.قەدرى تىمۇرتاش :<<ئەلىشر نەۋائىينىڭ تۈرك تىلىغا قىلغان خىزمەتلىرى>>، 1962-يىلى، ئىستانبۇل.

(12)ف.قەدرى تىمۇرتاش، يۇقىرقى ئەسەر، 8-9-بەتلەر.

(13)ئاگاھ سېررې لەۋەندە:<<ئەلىشىر نەۋائىي>>، 1-توم، 35-بەت.

(14)ف. قەدرى تىمۇرتاش، يۇقىرقى ماقالە، 7-بەت.

(15) مەھمەتئۆل جورايىپ، يۇقىرقى ئەسەر(بۇ تېمىدىكى مەنبە ئۇچۇن 156-159- بەتلەردىكى مەنبەلەر قىسمىغا قارالسۇن). تۇركمەنستاندىكى نەۋائىي قىسسەلىرى ئۇچۇن <<يومۇرلار، ساترالار، لەتىپلەر، ئېيتىشىشلار ھەمدە كۇلكىلىك ھېكايىلەر>> دېگەن كىتاپنىڭ 116-117- بەتلىرىگە قارالسۇن.

(16) <<يومۇرلار، ساترالار، لەتىپلەر، ئېيتىشىشلار ھەمدە كۇلكىلىك ھېكايىلەر>>، 124-125-بەتلەر.

(17) <<يومۇرلار، ساترالار، لەتىپلەر، ئېيتىشىشلار ھەمدە كۇلكىلىك ھېكايىلەر>، 118- 119-بەتلەر.

(18) <<يومۇرلار، ساترالار، لەتىپلەر، ئېيتىشىشلار ھەمدە كۇلكىلىك ھېكايىلەر>- 126- بەت.

(19) مەھمەتئۆل جورايىپ، يۇقىرقى ئەسەر.

بۇ ماقالە تۇركىيەدىكى ئافيون كوجاتەپە ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنىدىغان <<سوسيال بىلىملەر ئىنىستىتۇتى ژورنىلى>>، 2002- يىل، 4- جىلد، 1- سانىدىن ئۇيغۇرچىغا ئۆرۈلدى.

19- شەرق مۇتەپەككۇرى - ئەلىشىر نەۋائى

ئەسەت سۇلايمان

بەشىنچى باپ: نەۋائى ئىجادىيىتىنىڭ بەدئىي ئۇتۇقلىرى

نەۋائى ئۆز ھاياتىدا ساپ بەدئىي ئىجادىيەتتىن باشقا، ئۆز دەۋرىدىكى مەۋجۇت پەنلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئەسەرلەر يازغانىدى. ئۇنىڭ تىلشۇناسلىق، تارىخ، سەنئەت نەزەرىيەسى، ئەدەبىياتشۇناسلىق، موزىكا قاتارلىق ساھەلەردىكى ئىلمىي نەتىجەلىرىمۇ زامانداشلىرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكىلەرنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەنىدى.

نەۋائى مىللىيەتلىك نۇقتىسىدىن، ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆز مىللىتىنىڭ شائىرى ئىدى. ئۇ ئۆز مىللىتىدىن كېلىپ چىققان. شۇنداقلا ئەسەرلىرىدىكى مىللىي روھ ئارقىلىق يەنە ئۆز مىللىتىگە قايتقان شائىر ئىدى. ئەمما نەۋائىنىڭ بەدئىي تەپەككۇرى، ئىجادىيەت مېتودى ۋە يېڭىلىق يارىتىش روھى ئۇنى ئۆز مىللىتىنىڭ پاسىلىدىن قاڭقىتقانىدى. ئۇ ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى سەنئەتكارلارغا خاس گۇمانىزملىق روھ بىلەن ئۆز دەۋرىنىڭ ماكان ۋە زامان چەمبىرەكلىرىدىن ھالقىپ چىققانىدى ھەمدە ئىنسانىيەتنىڭ شائىرىغا ئايلانغانىدى.

نەۋائى گەرچە ھەممە ساھەدە قەلەم تەۋرەتكەن ئىنسىكلوپىدىك ئەدىب بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۇتۇقلىرى ئەڭ ئالدى بىلەن بەدئىي شېئىرىيەتكە تەئەللۇق ئىدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئەسرلەر بويى خەلق قەلبىدە ئەۋلادمۇ-ئەۋلاد يادلىنىشتىن بۇرۇنلا، ئۆز دەۋرىنىڭ بەدئىي سىناقلىرىدىن ئۆتكەنىدى. شۇڭلاشقا ھىندىستانىي فەتھ ئەتكەن بابۇرنىڭ: «ھېچكىم ئۇنىڭچەلىك كۆپ ھەم ياخشى يازغان ئەمەس» دېيىشى؛ مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخي رەشىدي» ناملىق ئەسىرىدە: «ئۇنىڭدىن ئاۋۋال ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ھېچكىم تۈركي تىلدا شېئىرنى ئۇنىڭدىن كۆپرەك ۋە ئۇنىڭدىن يۇكسەكرەك يازالمغان ئەمەس. نەۋائى بۇ ھۇنەردە ئۇستازدۇر» دەپ يېزىشى ئەجەپلىنەرلىك بولمىسا كېرەك.

ئۆز دەۋرىدىكى خۇراسان دۆلىتىنىڭ پادىشاھى، نەۋائىنىڭ بالىلىق دەۋرىدىكى ساۋاقدىشى سۇلتان

ھۇسەيىن بايقارا ئۆزىنىڭ «رىسالە» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «... ۋەلىكىن گۈزەل مەنىلەر كېلىنچەكلىرىگە بۇ كۈنگىچە ھېچكىم تۈركانە كىيىم كىيگۈزمىگەن ۋە ئۇ نازىنىنلارنى بۇ گۈزەل سەرپايى بىلەن بېزەپ يورۇقلۇققا چىقارمىغانىدى. مۇشك ھىدلىق گۈزەل گۈللەر قابلىيەتلىك يۈرەكلەرنىڭ يوشۇرۇن جايلىرىدا يالاڭاچ پېتى ئۇيۇلۇپ ياتقانىدى. شۇنداقلا بۇ ھۆر قىياپەتلىك زىبالار كىيىمسىزلىكتىن ناز بىلەن جىلۋە قىلالمىغان ئىدى. تا بۈ بەختىيار زامانىدا ۋە قۇتلۇق دەرۋازىدا...ھەق سۆز ئېيتىشنىڭ قەھرىمانى، يەنى نەۋائى تەخەللۇسى بىلەن مەشھۇر بىر ئەلىشىر تۈركىي تىلىنىڭ ئۆلگەن جەستىگە مەسىھ نەپەسى بىلەن روھ-جان كىرگۈزدى ۋە ئۇنىڭغا تۈركىي سۆز يېپەكلىرىدىن توقۇلغان قىممەت باھا ھەم نەپىس كىيىملەرنى كىيگۈزدى. سۆز گۈلىستانىدا نەۋائىنىڭ نەۋباھار ئىستىداتىدىن قان بېغىشلىغۇچى يېغىنلار يېغىپ، رەڭگارەڭ گۈللەر ئېچىلدى. ئۇ يەنە نەزم دەريياسىغا ئۆزىنىڭ پىكىر بۇلۇتلىرىدىن جان بەخش ئەتكۈچى تامچىلار ياغدۇرۇپ، خىلمۇ-خىل دۇرلار چاچتى. ئۇ ھەربىر شېئىر تۈرى مەيدانىغا چاپقۇر ئېتىنى سۈرۈپ كىرىپ، ئاشۇ مەملىكەتنى تىل قىلىچى بىلەن ئۆزىگە بوي سۇندۇردى. ئۇنىڭ نەزمىلىرىنى ماختاشقا تىل نۇقسانلىق قىلۇر ھەمدە قەلەم ئاجىزلىق قىلۇر...»

نەۋائى ئالدى بىلەن تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتىدا لىرىك شېئىرلار ئىجادىيىتىنىڭ يۇقۇرى ئۆلگىسىنى ياراتتى. نەۋائىنىڭچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا بەدىئىي ئەدەبىياتىدا، گەرچە «قۇتادغۇبىلىگ»تىن باشلانغان تۈركىي تىللىق شېئىرىيەت مەلۇم ئەنئەنەگە ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن پارس شېئىرىيىتىنىڭ زەنجىرسىمان دولقۇنى ۋە بەدىئىي زىلزىلىسى خېلى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ كەلگەنىدى. بولۇپمۇ ھافىز شىرازىنىڭ لىرىك شېئىرىيەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئابرۇيىنى ئەۋجىگە كۆتۈرگەنىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە خېلى بىر قىسىم تۈركىي تىللىق ئاپتورلار ئارىسىدىمۇ تۈركىي تىللىق شېئىرىيەتنىڭ ئىستىقبالىغا گۇمان بىلەن قارايدىغان، پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىغا ئەسەبىيلەرچە مەپتۇن بولىدىغان كەيپىيات شەكىللەنگەنىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيەسىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە سەمەرقەنت، ھىراتنى مەركەز قىلغان ئاخىرقى مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋرىنىڭ يېتىپ كېلىشى تۈركىي تىللىق ئەدەبىياتىنىڭ قايتا گۈللىنىشىگە شارائىت ھازىرلىدى. نەۋائى دەۋرىگە قەدەر لۇتفى، سەككاكى ۋە ئاتايى قاتارلىق «تۈركىگۈي» شائىرلار تۈركىي تىللىق ئەدەبىياتنى قايتا گۈللەندۈرۈش يولىدا كۆپ تىرىشچانلىقلار كۆرسەتكەنىدى. ئەمما نەۋائىنىڭ دۇنياغا كېلىشى تۈركىي تىللىق شېئىرىيىتىنىڭ ھەقىقىي زىلزىلىسىنى نامايەن قىلدى. ھەمدە تۈركىي تىللىق شېئىرىيىتىنىڭ «ئۆلگەن جىسمىغا مەسىھ نەپەسى بىلەن روھ-جان كىرگۈزدى». ئالاھىدە تەكىتلەشكە تېگىشلىكى شۇكى، نەۋائىنىڭ «خەزائىنۇل-مەئانى» نامى ئاستىدا دىۋان قىلىپ تۈزۈلگەن 53 مىڭ مىسراغا يېقىن غەزەللىرى تۈركىي تىلىدىكى لىرىك شېئىرىيىتىنىڭ

يۇقۇرى نەمۇنەسنى ياراتتى. نەۋائى ئۆزىدىن ئىلگىرىكى تۈركي تىلىدىكى شېئىرىيىتىنىڭ 500 يىللىق ئىجادىيەت تەجرىبەلىرىنى يەكۈنلەپ، ئەرەپ-پارس شېئىرىيىتىنىڭ پوئېتىك قانۇنىيەتلىرى ۋە بەدىئي ماھارەتلىرىدىن ئىجادىي ھالدا پايدىلىنىپ، ئۆزىگە خاس شېئىرىي سېستىما ياراتتى. شۇڭلاشقا نەۋائىشۇناسلارنىڭ «نەۋائى پوئېتىكىسى» دېگەن خاس نامنى قوللىنىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ ئەرەپ-پارس شېئىرىيىتىدىكى ئاروز ۋەزىنىنىڭ تۈرلۈك ژانىر ئىمكانىيەتلىرىنى تۈركي تىلىدىكى شېئىرىيەتنىڭ ئىپادە خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن زىچ بىرلەشتۈردى. ئۇ ئىجادىيەتتە شەرق كىلاسسىك شېئىرىيىتىدىكى ژانىرلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك كۆپلىگەن لىرىك شېئىرلارنى يازدى ھەمدە مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىكىدە، ۋەزىن بىلەن شېئىرىي ھېسسىياتنىڭ جېپسلىشىدا ئالاھىدە ماھارەت ياراتتى. بۇنىڭ بىلەن نەۋائى لىرىكىلىرى شۇ چاغقىچە كەم ئىشلىتىلگەن ياكى يېڭىلىق بولغان ۋەزىنلەرنىڭ تۈركي تىلىدىكى شېئىرىيىتىگە ئۆزلىشىشگە ۋاستە بولدى. نەۋائى ئۆزىنىڭ لىرىك شېئىرىيىتىدە - غەزەل، روبائى، قىتئە، ساقىنامە، مۇستەھزاد، مۇخەممەس، مۇسەددەس، مۇسەممەن، تەرجىبەند، تەركىببەنند، قەسىدە، مەسنەۋى، مۇئەمما، لۇغىز(تېپىشماق)، تۇيۇق، فەرد قاتارلىق 16 خىل ژانىرنى قوللاندى. ئۇ ئۆزىنىڭ ژانىرلارنى قوللىنىشتىكى خاس خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن تۈركي تىللىق ئەدەبىياتىدا بەدىئي ژانىرلارنى راۋاجلاندۇردى ۋە بېيىتتى. لىرىك شېئىرلاردىن دېۋان تۈزۈشتە ئەرەب-پارس شېئىرىيىتىدىكى ھەرپلەر تەرتىپى بويىچە تىزىش ئەنئەنەسىدىن پايدىلىنىپ، ئەسلىدىكى 28 ھەرپلىك ئەندىزەنى تۈركى تىللىق شېئىرىيەتنىڭ 32 ھەرپلىك ھالىتىگە ماسلاشتۇردى. ئۇنىڭدىن باشقا، نەۋائى كىلاسسىك ئەرەب-پارس شېئىرىيىتىنىڭ بىر مۇنچىلىغان نەزەرىيەۋى پىرىنسىپلىرىنى ئىنچىكلىك بىلەن تەتقىق قىلىپ، ئۆزىدىن ئاۋالقى تۈركي تىللىق شېئىرىيىتىنىڭ ئۆزىگە خاس تەجرىبە-خۇسۇسىيەتلىرى ئاساسىدا، تۈركي- مىللىي شېئىرىيەت نەزەرىيەسىنى تۈرغۇزۇشتا كۆپ كۈچ چىقاردى.

دەرۋەقە، نەۋائىينىڭ لىرىك شېئىرىيەتتىكى تىرىشچانلىقى كۈچلۈك ئۇنۇم بەردى. ئۇنىڭ شېئىرىيەتتىكى بەدىئي ئۇتۇقلىرى ئۆز زامانداشلىرى ۋە ئۆزىدىن كېينكىلەرنىڭ ئۆگىنىش ئوبىكتىغا ئايلاندى. نەۋائى لىرىكىلىرىدىكى گۈزەل تەل، يالقۇنلۇق ھېسسىيات، رەڭدار مەزمۇن ۋە مەپتۇنكار، ئۆزگىچە شېئىرىي مۇھىت ئەسلەرىبويى كىشىلەرنىڭ يۈرەك تارىنى تىترىتىپ كەلدى. ئۇنىڭ «ھەر بىر غەزىلى خۇددى بىر ئېسىل قۇتا، ئۇ مىسرالار رېشتىسىگە تىزىلغان، گۈزەل تەل بىلەن نۇرلانغان، خىلمۇ-خىل ۋەزىن ھەم باي قاپىيەلەر بىلەن تېخىمۇ رەڭدار تۇس ئېلىپ، چاقناپ تۇرىدىغان نازۇك پىكىر جەۋھەرلىرى بىلەن تولغان. شۇنداقلا بۇ غەزەللەر كىشىنىڭ يۈرەك تارىنى چېكىدىغان سېھرىي كۈچكە ئىگە مۇزىكىلىق خۇسۇسىيەتكە باي». شۇڭلاشقا، قانچە ئەسىرلەردىن بۇيان نەۋائى لىرىكىلىرى ئۇيغۇر-تۈركي تىللىق شائىرلارنىڭ بەدىئي ئىجادىيەت نەمۇنەسى سۈپىتىدە ئوقۇتۇلدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كىلاسسىك مۇزىكا

قامۇسى «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ كۆپلىگەن تېكىستلىرى نەۋائى غەزەللىرىدىن تاللاندى. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، «ئەلىشىر نەۋائى 15-ئەسىردىكى مىللىي شېئىرىيەتنى بەدىئىي جەھەتتىن ئەڭ يۇكسەك پەللىگە كۆتۈرۈشتە ژانىر جەھەتتىن بېيىتقان، ۋەزىن جەھەتتىن سىستېمىلاشتۇرغان، سەنئەت يوللىرىنى شاخلاندۇرغان، بولۇپمۇ تېماتىكىلىق دائىرەسىنى كېڭەيتىپ، ئاكتىۋال ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، شېئىرىيەتنىڭ غايەۋى دەرىجىسىنى يۇكسەلدۈرگەن ۋە رېئال ئەھمىيىتىنى گەۋدىلەندۈرگەن شائىردۇر. شۇڭلاشقا، ئۇنى 15-ئەسىردىكى مىللىي شېئىرىيەتنىڭ بايراقدارى دەيمىز.»

ئۇنىڭدىن باشقا، نەۋائىنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەتتە قولغا كەلتۈرگەن زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ بىرى - «خەمسە» نامى ئاستىدا يېزىلغان بىر يۈرۈش ئېپىك داستانلىرىدۇر.

خەمسەچىلىك ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئەدەبىياتىدا مەيدانغا كەلگەن ئالاھىدە ئەدەبىي ھادىسە بولۇپ، نەۋائىي دەۋرىگە قەدەر پارس تىللىق ئەدەبىياتتا ئىزچىل ئەنئەنە ھاسىل قىلغانىدى. بۇ ئەدەبىي ھادىسىنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى شەرق ئەدەبىياتىدىكى نەزىرە ئەنئەنىسىگە بېۋاستە باغلىناتتى. 12-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجەۋى (1141-1209) «پەنج گەنج»(بەش خەزىنە) نامى ئاستىدا تۇنجى قېتىم بىر يۈرۈش ئېپىك داستانلارنى يېزىپ، زور مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ شەرقتىكى بىرمۇنچە شائىرلار نىزامىنىڭ «خەمسە»سىگە تەقلىد قىلىپ نەزىرەلەر يازىدۇ. ئەمما، كۆپۈنچىسى نىزامىنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتىگە يېتەلمەيدۇ. 14-ئەسىرگە كەلگەندە، ھىندىستان شائىرى ئەمىر خۇسرەۋ دېھلەۋى (1253-1325) نىزامىنىڭ يولىدىن مېڭىپ، پارس تىلى بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك «خەمسە» يارىتىدۇ. نەۋائى دەۋرىگە كەلگەندە ئابدۇراخمان جامى ئالدىنقىلارنىڭ «خەمسە» يارىتىشتىكى تەجرىبىلىرىنى خۇلاسىلەپ، پارس ئەدەبىياتىدا يەنە بىر مۇۋەپپەقىيەتلىك «خەمسە» يېزىپ چىقىدۇ. ئەمما، جامى دەسلەپكى «خەمسە» ئۈسلۇبىدا يېزىلغان «بەش داستان»غا كىيىن يازغان ئىككى داستانىنى قوشۇپ، يەتتىگە يەتكۈزىدۇ ۋە ئۇنى «ھەفت ئەۋرەڭ»(يەتتە گۆھەر) دەپ ئاتايدۇ. نەۋائى دەۋرىدە مەۋلانا ئەشرەف قاتارلىق بىرمۇنچە شائىرلارنىڭ «خەمسە» يېزىشقا تۇتۇش قىلغانلىقى، ئەمما ئانچە مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغانلىقى مەلۇم.

نەۋائى 40 ياشتىن ئاشقان پىشقان چاغلىرىدا تۇركىي تىلى بىلەن «خەمسە» يېزىشقا تۇتۇش قىلدى ۋە ئىلگىرى-كېيىن ئىككى يىللىق جاپالىق يېزىقچىلىقتىن كېيىن، مىلادىيە 1485-يىلى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا بەش داستاندىن تەركىپ تاپقان، «قۇتادغۇبلىك»تىن كېيىنكى تۇركىي تىلى ئەدەبىياتىدىكى يەنە بىر ئۆلمەس بەدىئىي ئابىدىنى ياراتتى. نەۋائىنىڭ «خەمسە» نامى ئاستىدىكى بىر يۈرۈش

داستانلىرىنىڭ بەدىئىي ئۇتۇقلىرى ۋە ئۆزگىچىلىكلىرىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىلاردىن شەرھىلەش مۇمكىن:

بىرىنچى: نەۋائىنىڭ تۈركى تىلى بىلەن تۇنجى مۇۋەپپەقىيەتلىك «خەمسە»نى يارىتىشى ۋە زور شۆھرەت قازىنىشى 15-ئەسىر تۈركى تىللىق ئەدەبىياتىدىكى ئاجايىپ بۇيۇك ۋەقەدۇر. چۈنكى، نەۋائىدىن ئىلگىرى ۋە نەۋائى ياشىغان زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيا بەدىئىي ئەدەبىيات ساھەسىدە «پەقەت پارس تىلى بىلەنلا بۇيۇك ‹خەمسە› يارىتىش مۇمكىن، تۈركى تىلدا ‹خەمسە› يازغىلى بولمايدۇ» دېگەن بىر تەرەپلىمە قاراش ئېقىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بىر مۇنچىلىغان تۈركىي تىللىق شائىرلارمۇ شېئىر ئىجادىيىتىدە پارسچە يېزىشقا مايىل ئىدى. گەرچە بەزى تۈركىي تىللىق ئاپتورلار تۈركى تىلدا نىزامى «خەمسە»سىگە نەزىرە يېزىشقا بەل باغلىغان بولسىمۇ، لېكىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغانىدى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋالدا «خەمسە» تەركىبىدىكى گۈزەل داستانلارنىڭ يۈرەكلەرنى تىترەتكۈچى سېھرى كۈچىدىن پەقەت پارسچە بىلىدىغان كىشىلەرلا زوق ئالاتتى. ھالبۇكى، تۈركىي ئەدەبىياتى بۇخىل شۆھرەتتىن مۇستەسنا ئىدى. نەۋائى بۇ بوشلۇقنى تولدۇرۇش مەقسىتىدە ئانا تىلى بىلەن مۇنداق قۇرلارنى يازدى:

مەن تۈركچە باشلابان رىۋايەت،
قىلدىم بۇ فەسانەنى ھېكايەت.
كىم چۈن شۆھرەتى جەھانغا تولغاي،
تۈركىي ئېلى داغى بەھرە ئالغاي.

شۇنداق قىلىپ، نەۋائى تۈركى تىلى بىلەن ئۆزىدىن ئاۋۋالقى خەمسەنەۋىسلەرگە جەڭ ئېلان قىلدى. ئۇزاقتىن بۇيان پارس تىلى بىلەن ئېيتىلىپ كەلگەن ئاشىق-مەشۇقلار ھەققىدىكى گۈزەل ھېكايەلەرگە تۈركىي تىلى بىلەن شۇنداق لىباسلار كىيدۈردىكى، چىن دىيارىدىن خۇراسان شەھەرلىرىگىچە بولغان بىپايان تېرىتورىيەدىكى ھەممە تۈركى ئۇلۇسلار بۇ سۆيگۈ داستانلىرىدىن ئانا تىلدا بەھرە ئالىدىغان بولدى. شۇڭلاشقا، نەۋائى ئۆزىدىن ئاۋۋالقى بۇيۇك ئۇستازلىرىدىن نىزامى، ئەمىر خۇسرەۋ دېھلىۋى ۋە جامى قاتارلىقلارنىڭ پارس تىلىدىكى «خەمسە»لىرى بىلەن ئېلىپ بارغان ئىجادىي مۇسابىقىدە ئۆزىنىڭ تۈركىي تىلىدىكى «خەمسە»سىگە بولغان يۈكسەك ئىشەنچىسىنى ئوتتۇرغا قويىدۇ. بۇ ھەقتە ئۇ «فەرھاد-شېرىن» داستانىنىڭ خاتىمىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

نىزامى ئالسا بەردەئى بىلە گەنجە،
قەدەم رۇم ئەھلىغە ھەم قىلسا رەنجە.

چېكىپ خۇسرەۋ داغى تىغى زەبانىنى،
يۇرۇپ فەتھ ئەيلەسە ھىندۇستانىنى.
يەنە جامى ئەجەمدە ئۇرسە نەۋبەت،
ئەرەبدە داغى چالسا كۇسى شەۋكەت.
ئالىپمەن تەختى فەرمانىمغە ئاسان،
چەرىك چەكمەي خىتادىن تا خۇراسان.
كۆڭۈل بەرمىش سۆزۈمگە تۈرك جان ھەم،
نە يالغۇز تۈرك، بەلكىم تۈركمەن ھەم.

ئىككىنچى: نەۋائى ئۆزىنىڭ تۈركي تىلىدا يازغان «خەمسە»سىدە تۇنجى قېتىم شەرق ئەدەبىياتىدىكى خەمسەچىلىك ھادىسىسىنىڭ ئەنئەنەۋى پىرىنسىپلىرى، نەزەرىيەۋى ئاساسلىرى، ۋە بەدىئىي مىتۇدلىرىنى ئىلمىي ھالدا يەكۈنلىدى. بۇ نەۋائىغىچە بولغان خەمسەچىلىك تارىخىدا تېخى كۆرۈلمىگەن ئەمگەك ئىدى. نەۋائى «خەمسە» تەركىبىدىكى ھەرقايسى مۇستەقىل داستانلارنىڭ مۇقەددىمە قىسمىدا ئالدى بىلەن شەرق ئەدەبىياتىدىكى بۈيۈك خەمسەنەۋىسلەردىن نىزامى گەنجەۋى، ئەمىر خۇسرەۋ دېھلەۋى، ئابدۇراھمان جامى، مەۋلانا ئەشرەف قاتارلىقلارنىڭ «خەمسە» يېزىشتىكى بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن بىر قىسىم يېتىشسىزلىكلىرىنى ئىلمىي ھالدا كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. ئۇلارغا كونكىرىت باھا بېرىدۇ. ئۆزىنىڭ «خەمسە» يېزىشتا نېمىلەرگە ۋارىسلىق قىلىپ، نېمىلەرنى ئىسلاھ قىلغانلىقى، قايسى جەھەتلەردىن يېڭىلىق ياراتماقچى بولغانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بولۇپمۇ «خەمسە» يېزىشتا، ئىپىك داستانلارنىڭ ژانىر مەسىلىسى ناھايىتى مۇھىم ئىدى. نەۋائى دەۋرىدە ئارىفىي، كاتىبىي، شىرازى، ھىلالىي قاتارلىق بىر قىسىم شائىرلار شەكىلۋازلىققا بېرىلىپ، ئېپىك داستانلارنى تۇيۇق ژانىرى بىلەن يېزىشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. نەۋائى بۇ ئەھۋالغا قارىتا «مەجالىسۇن-نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە تۇيۇق ژانىرىنىڭ ئىپىك شېئىرىيەتكە نىسبەتەن ئېغىر ۋە قولايسىزلىقى، يەنىلا خەمسەچىلىكتىكى ئەنئەنەۋى ژانىر بولغان مەسنەۋى(ئىككىلىك) شەكىلىنىڭ زۆرۈرلىكى ۋە ئۇنىڭ ئىدىيەۋى ھېسسىياتنى ئىپادىلەشتىكى يوشۇرۇن ئىمكانىيەتلىرىنى قىسقىچە بايان قىلىدۇ. ھەمدە «ھەيرەتۇل-ئەبرار» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئاڭلامايىن سۆزدە تۇيۇق بەھرىنى،
قايسى تۇيۇق، بەلكى قوشۇق بەھرىنى.
لەفزىلەرى بىمەزە، تەركىبى سۇست،
نەسرى مەئنىيۇ، ئەدا نادۇرۇست.

بارچەسىغە دېڭىيۇ مەئنىيۇ خاس،
خاسلارنى تاپماي ئۇلاردىن خالاس.

دېمەك، نەڭائى خەمسەچىلىك ئىجادىيىتىدە بىر پىشقان شائىرلا ئەمەس، بەلكى يەنە نەزەرىيەڭى كۆزەتكۈچىگە خاس كۆز بىلەن «خەمسە» ئىجادىيىتىدىكى ئىنچىكە ھالقىلارنى ڭە بەدىئي پىرىنسىپلارنى يەكۈنلەيدۇ. شۇنداقلا ئۆزىدىن كېيىنكى شائىرلارنىك ئېپىك داستانچىلىق ئىجادىيىتىگە نەزەرىيەڭى يۆنىلىش كۆرسىتىپ بېرىدۇ.
ئۇچىنچى: نەڭائى ئۆزىنىك «خەمسە»سى تەركىبىدىكى بىر قىسىم داستانلاردا، جۈملىدىن «فەرھاد ـشېرىن»، «سەبئەئى سەييارە»، «سەددى ئىسكەندەرىي» قاتارلىقلاردا خەمسەچىلىكىنىك ئەنئەنەڭى سىيۇژىتلىرىغا قەدىمكى تۈركى تىللىق خەلقلارنىك قەھرىمانلىق داستانلىرى ڭە چۆچەكلىرىنىك قىسمەن ڭەقەلىك ـموتىفلىرىنى بىرلەشتۈردى. ھەممىگە مەلۇمكى، نىزامىنىك «خەمسە»سىدىن كېيىن، ئەنئەنەڭى بەش داستانىنىك ھېكايە ڭەقەلىكلىرى «مۇقەددەس سىيۇژىتلار» دەپ قارىلىپ كەلگەنىدى ڭە كېيىنكى «خەمسە» يازغۇچىلار تەرىپىدىن سىيۇژىتلارنىك ئاساسىي ئەندىزىسى ساقلاپ قېلىنغانىدى. ئەمىر خۇسرەۋ دېھلىۋىنىك «خەمسە»سىمۇ نىزامى «خەمسە»سى تەركىبىدىكى داستانلارنىك ئەنئەنەڭى سىيۇژىتلىرىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەلۇم دەرىجىدە ھىندىچە پۇراقنى سىڭدۈرگەنىدى. نەڭائى ئۆزىنىك تۈركي تىلىدىكى «خەمسە»سىدە خەمسەچىلىك ئىجادىيىتىدىكى ئەنئەنەنى ساقلاش بىلەن بىڭىلىق يارىتىش ئۇتتۇرىسىدىكى ئورگانىك نۇقتىنى يەنە بىر قېتىم نامايەن قىلدى. بۇنىك نەتىجىسىدە «خەمسە» سىيۇژىتلىرىنىك تۈركىيچە ۋارىيانتلىرى بىلەن بېيىتىلىشى ئىشقا ئاشتى. مەسىلەن، نەڭائى «فەرھاد ـشېرىن» داستانىدا فەرھادنىك ئۆز ڭەتىنىدىن يولغا چىقىپ، يۇنانغا بېرىشى ڭە ئەرمەن مەلىكىسى شېرىننىك ڭىسالىغا يېتىش يولىدىكى جاپالىق جەريانلىرىغا روشەن ھالدا تۈركي داستانچىلىقىدىكى قەھرىمانىنىك سەپەرگە چىقىشى ڭە قىيىن ئۆتكەلدىن ئۆتۈشى ھەققىدىكى سىناق موتىفلىرىنىك ئەندىزىسىنى سىڭدۈرىدى. بۇ ھال بىزگە تەبئىي ھالدا «ئۇغۇزنامە»، «گۆر ئوغلى»، «ماناس»، «ئالپامىش» قاتارلىق تۈركي ئېپۇسلىرىدىكى قەھرىمانىنىك ئۆسۈپ ـيېتىلىش جەريانىدىكى سىيۇژىت دېتاللىرىنى ئەسلىتىدۇ. «سەددى ئىسكەندەر» داستانىدىكى ئىسكەندەر بىلەن چىن خاقانىنىك سۈلھى تۈزۈشى ڭە چىن مەلىكىسىنىك ئىسكەندەرگە ياتلىق بولۇشى ھەققىدىكى بايانلار مەھمۇد كاشغەرىنىك «تۈركي تىللار دىۋانى»دىكى ئىسكەندەرگە ئائىت مەلۇماتلار بىلەن يېقىندىن جېپسلىشىدۇ. دېمەك، نەڭائى ئۆزىنىك تۈركي تىلىدىكى «خەمسە»سىدە ئەنئەنەڭى پارس تېپىدىكى ھېكايە سىيۇژىتلىرىنىك ئاساسىي ئەندىزىسىنى ساقلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇنى تۈركىيچە يەرلىك سىيۇژىتلار بىلەن بېيىتقان ھەمدە مەلۇم مەنىدە تۈركىيلەشتۈرگەن.

تۆتىنچى: نەۋائى ئۆزىنىڭ «خەمسە» ئىجادىيىتىدە بەدىئي ئوبرازلار مەسلىسىدە خېلى زور ئىسلاھاتلار ئېلىپ بارىدى. ئۇ ئەنئەنەۋى خەمسەچىلىكتىكى ئوبرازلار سىستېمىسىنى قايتىدىن ئىشلەپ چىقتى. بىر مۇنچىلىغان ئاساسىي قەھرىمانلارنىڭ خاراكتېرى، مەيدانى، ھەرىكەت يۆنىلىشى، ۋەتىنى، غايىسى، ۋە روھى دۇنياسىنى يېڭىچە بەدىئي رەڭ بىلەن سۈغۇردى. ھەمدە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائى غايەسىنى ئۆز قەھرىمانلىرىنىڭ ۋۇجۇدىدا ئەكس ئەتتۈردى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆمۈر بويى تەلىپۇنۇپ كەلگەن غايەۋى ۋەتىنى - چىن، ماچىن ۋە خوتەن دىيارىنى فەرھادنىڭ، «سەبئەئى سەييارە»دىكى مەلىكە دىلئارامنىڭ ۋەتىنى قىلىپ تاللىۋالدى. ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك قەھرىمانلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ۋە ئۇلارنىڭ غايەسىنى مۇشۇ بۇيۇك ۋەتەنگە باغلىدى. نەۋائى قەھرىمانلىرىنىڭ بۇ بۇيۇك ۋەتىنى - شەرق كىلاسسىكلىرىنىڭ قەلىمى ئاستىدا «چىن»، «ماچىن»، «خوتەن» ناملىرى بىلەن ئاتالغان - تارىم ۋە تەڭرىتاغ ئېتەكلىرى دەل نەۋائىنىڭمۇ غايەۋى ۋەتىنى ئىدى؛ ئۇ گۈزەل ئەرمەن مەلىكسى شېرىننىڭ مۇھەببەتكە قويغان شەرتىنى نىزامى ياكى ئەمىر خۇسرەۋ دېھلىۋىلەرنىڭ تەسۋىرلىگىنىگە ئوخشاش تاغدىكى ھەيۋەتلىك قەسىرگە «سۈت قانىلى» قېزىشقا قاراتمىدى، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ھاياتىدىكى ئەڭ رېئال مەسىلە بولغان «سۇ قانىلى» قېزىپ، چۆلگە سۇ باشلاش تېمىسىغا يۆتكىدى. ئۇ يەنە پارس كىلاسسىكلىرى تەسۋىرىدىكى گۈزەل مەلىكە شېرىنغا ئىران شاھى خۇسرەۋنىڭ گاھ قىزىپ، گاھ سوۋۇپ تۇرىدىغان زىددىيەتلىك مۇھەببىتى مۇناسىپ ئەمەس، بەلكى چىن شاھزادەسى فەرھادنىڭ مۇھەببەت ئۇچۇن ئۆزىنى قۇربان قىلىشتىن يانمايدىغان يېگانىلىك روھى مۇناسىپ دەپ قارىدى. بۇنىڭ بىلەن نەۋائىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى تۈركى تىلدىكى «خەمسە»دە يېڭى ئوبرازلار سىستېمىسى يارىتىلدى، بۇنىڭغا يارىشا يەرلىك تۈركىي سىۋۇژېتلىرى راۋاجلاندۇرۇلدى. خۇددى باتۇر ئەرشىددىنوۋ كۆرسەتكەنىدەك: «نەۋائىنىڭ بۇ ۋارىيانتلىرى خىيالى توقۇلمىلار بولماستىن، ئەسلىدە فەرھاد، مانى، بانى، قارەن، شاپۇر، دىلئارام، ئىسكەندەر، بەھرام ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى كۇچا مېڭۈيلىرى، خوتەن تاشچىلىقى، تۇرپان مانىخىزمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. بۇ ئەپسانەۋى ئوبرازلارنى ئۇيغۇرلار ئەنە ئاشۇ مېڭۈيلەر قۇرۇلۇشى، تاشچىلىقى ۋە رەسىم سەنئىتىگە باغلاپ تەسۋىرلىگەنىدى.»

قىسقىسى، نەۋائىنىڭ بەدىئي ئىجادىيەتتە قولغا كەلتۈرگەن ئۇتۇقلىرى ئەڭ ئالدى بىلەن «خەزائىنۇل-مەئانى» نامى ئاستىدىكى لىرىكىلىرى بىلەن «خەمسە»سى تەركىبىدىكى ھەر قايسى ئېپىك داستانلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانىدى.

(بەشىنچى باب تامام بولدى)

★★★★★

كەتمەنباينىڭ بايانى: تورداشلارغا مەلۇم بولغايكى، مەن «نەۋايى خەزىنىسى»گە يوللاۋاتقان دوكتۇر

ئەسەت سۇلايمانىنىڭ «شەرق مۇتەپەككۇرلىرىدىن(5) ـ ئەلىشىر نەۋائى» ناملىق مەزكۇر كىتابى ئەسلىدە 2008ـيىلى «ئۇرخۇن تارىخ مۇنبىرى»گە يوللىنىپ، تور دۇنياسىغا كەلگە تارقالغان ئىدى. لىكىن تور دۇنياسىدا تارقالغان بۇ نۇسخىدا بەزى ئىسىمـئاتالغۇلار توغرا ئېلىنماسلىق، بەزى سۆزـجۇملىلەر چۈشۈپ قېلىش، بەزى مەزمۇنلار ئالمىشىپ كېتىش...دېگەندەك مەسىلەر، شۇنداقلا نۇرغۇن ئىملا خاتالىقلىرى ساقلانغان ئىكەن. بۇ قېتىم مەن «ئۇرخۇن تارىخ مۇنبىرى»دىن ساقلىۋالغان بۇ ئەسەرنى ئەسلى كىتاب بىلەن بىرمۇبىر سېلىشتۇرۇپ، كەم يەرلىرىنى تولۇقلاپ، يۇقارقى سەۋەنلىكلەرنى تۈزەتكەن هالدا يوللاۋاتىمەن. پۈتۈن كىتاب مۇقەددىمە، خاتىمە ۋە سەككىز باب مەزمۇندىن تەركىب تاپقان بولۇپ، هەر قېتىمدا بىر بابتىن يوللاشنى پىلانلىدىم.

★★★★★

مەنبە: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 2002ـيىلى 8ـئايدا نەشر قىلىنغان، دوكتور ئەسەت سۇلايمانىنىڭ «شەرق مۇتەپەككۇرلىرىدىن(5) ـ ئەلىشىر نەۋائى» ناملىق كىتابى

20- نەۋايى چەتئەللەدە ۋە دىيارىمىزدا

تۇرسۇن قۇربان تۆ*ركەش

مەزكۇر ماقالە مۇئەللىپنىڭ ئايرىم يازغان ماقالىسى بولماستىن، بەلكى نەۋايىشۇناسلىق تەتقىقاتى بويىچە كۆپ قىرلىق ئىزدىنىشلىرى ئەكس ئەتكەن بىر نەچچە پارچە ماقالىسىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىدىن ئىبارەت. بۇ يىل نەۋايى تەۋەللۇتىنىڭ 570 يىللىقى خاتىرىسى شەرىپىگە ئۇرۇمچىدە خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلغانلىق مۇناسىۋىتى بىلەن چارروسىيە ۋە سابىق سوۋېتتەر ئىتتىپاقىدا ئېلىپ بېرىلغان نەۋايى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار، شۇنداقلا دىيارىمىزدا نەۋايى ۋاپاتىدىن كېيىنكى چاغلاردىن باشلاپ 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە نەۋايى ئەسەرلىرىنىڭ كىتابەت قىلىنىش ھەم ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ھەققىدە ئاز- تولا مەلۇمات بېرىش مەقسىتىدە مۇئەللىپنىڭ قوشۇلىشى بىلەن نەۋايىشۇناسلىق تەتقىقاتى بويىچە يازغان بىر نەچچە پارچە ماقالىسىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىدىن تەشكىل قىلىنغان بۇ ماقالىنى ژورنىلىمىزنىڭ تۇنجى سانىغا بەردۇق.

شەر*ق كلاسسىك ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئەنئەنىۋي تۆ*ركي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيەتىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك جۇغلانمىسى نەۋايى ۋە ئۇنىڭ تىمسالىدا ئوتتۇرا ئەسىر شەر*ق مەدەنىيەت ئويغىنىشىنى بارلىققا كەلتۈردى. شۇ سەۋەبتىن تۆ*ركي مىللەتلەرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتى، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيەتىنى ئەلىشىر نەۋايى ئىجادىنىڭ تەسىرىسىز تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. نەۋايى ئىجادىيىتىگە يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىلگەن ئۆز بېكىستاندا 1957-يىلىدىن باشلاپ ھەر يىلى9-فېۋرالدا نەۋايىنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى نىشانلاش مەقسىتىدە ھەرقايسى جايلاردا ئىلمىي يىغىلىشلار ئۆتكۈزۈلۈپ، شائىر مىراسىنى ئۆگىنىش بويىچە قىلىنغان ئىلمىي ئىشلار يەكۈنلەنگەن ۋە يېڭى پىلانلار تۈزۈلگەن. بۇلاردىن باشقا نەۋايىغا بولغان تۇگىمەس ھۆرمەت - مۇھەببەتنى ئىپادىلەش، شائىرنىڭ نامىنى ئەبەدىيلەشتۈرۈش مەقسىتىدە سەمەرقەنت بىلەن بۇخارا ئوتتۇرىسىدىكى بىپايان ۋە قەدىمىي زەرەپشان ۋادىسى «نەۋايى ۋىلايىتى» گە ئۆزگەرتىلگەن. تاشكەنت شەھرىنى

شەر*قتىن غەربكە كېسىپ ئۆتىدىغان ئاۋات كوچىغا «نەۋايى كوچىسى» دەپ نام بېرىلگەن. كوچا مەركىزى ۋە يول بويىغا « ئەلىشىر نەۋايى نامىدىكى ئەدەبىيات مۇزىيى» قۇرۇلۇپ ھەيكىلى قاتۇرۇلغان. سەمەر قەنت دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتى، ئۆزبېكىستان دۆلەت ئوپېرا ۋە بالېت تىياتىرى، ئۆزبېكىستان دۆلەت كۈتۈپخانىسى، ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تىل ۋە ئەدەبىيات ئىنستىتوتى ۋە شۇ ئىنستىتۇت يېنىدىكى كۈتۈبخانا، زور مۇكاپاتلار، يەنە نەچچە ئون مەدەنىي مۇئەسسەسەلەر، يۇزلىگەن مەكتەپلەر، يېزا ـ كەنتلەرنى ئەلىشىر نەۋايىنىڭ نامى بىلەن ئاتاش قارارلاشتۇرۇلغان. ئۆزبېكىستاننىڭ ياپونىيە ۋە فرانسىيىدىكى ئەلچىخانىلىرىغا نەۋايىنىڭ ھەيكىلى ئورنىتىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى نەۋايى ئەدەبىيات مۇزىيى (بۇ مۇزىينى مۇئەللىپ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن) ئەمەلىيەتتە نەۋايىنى مەركەز قىلىپ، بابۇردىن ھازىرقى زامان ئۆزبېك زىيالىلىرىغىچە ئىنتايىن باي مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىكەن. مەسىلەن، ئىككىنچى قەۋەتتىن باشلانغان نەۋايى قىسمىغا شائىرنىڭ ھەيكىلى، دېۋانلىرىنىڭ تۇرلۇك ۋارىيانتلىرى، ئەسەرلىرىگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر، سۇلتان ھۇسەيىن بايقارانىڭ شائىر ھەققىدىكى پەرمانلىرى، نەۋايىنىڭ مەكتۇپلىرى، ھىرات شەھىرىنىڭ رەسىم ۋە مودىللىك تارىخى قىياپىتى، شائىر قۇرغان بەزى ئىنشائاتلارنىڭ كۆرۈنۈشى، ئولتۇرغان ئۆيى ۋە مەقبەرىسىنىڭ قىياپىتى، نەۋايىغا زامانداش رەسساملار سىزغان نەۋايى پورتېرېتلىرى، نەۋايى ھاياتىغا دائىر تۇرلۇك ھۆججەت ـ ۋەسىقىلەر، شائىر ئەسەرلىرىنىڭ باشقا تىللاردىكى تەرجىمىلىرى، شۇ زاماندىن ھازىرغىچە، ئۆزبېكىستاندىن چەتئەللەرگىچە بولغان نەۋايىشۇناسلار ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىقاتلىرى بەكمۇ ئىلمىي ۋە ئىدىتلىق تىزىلغان. كۆرگەزمىدىكى ئەڭ گەۋدىلىك تەرەپلەرنىڭ بىرى، ئۆزبېكىستان خەلق رەسسامى چىڭگىز ئەھمەر نەۋايى ھاياتىدىكى ئۇنتۇلماس دەملەر ئۈچۈن سىزغان رەسىملەر بولۇپ، بۇلاردىن شائىرنىڭ سەللە ۋە تونلۇق ھاسىغا تايىنىپ تۇرغان ياشانغانلىق كۆرۈنۈشى بىلەن 1500ـيىلى 31ـدېكابىر نەۋايىنىڭ ئاستراباد ئۇرۇشىدىن قايتقان پادىشاھ ھۇسەيىن بايقارانى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن چىقىپ سەكتىلىنىپ ئاتتىن يىقىلىپ ھۇشسىزلانغان قىياپىتى ئاجايىپ ماھارەت بىلەن سىزىلغان.

نەۋايى مىراسلىرىنى تەتقىق قىلىشنى يەنىلا دۇنيادا مەدەنىيەت جەھەتتە ئالغا كەتكەن مىللەتلەر باشلىغان بولۇپ، جۈملىدىن رۇسلارنىڭ نەۋايى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرى باشقا ياۋروپا ئالىملىرىغا ئوخشاش 19ـئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا قولغا ئېلىنغان. بېريازىننىڭ «تۈ*رك خرىستوماتىيىسى» نامىلىق نۇپۇزلۇق ئەمگىكى رۇسىيەدە تۇنجى قېتىم نەۋايى مىراسىدىن نەمۇنىلەر كىرگۈزۈلگەن مەشھۇر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن رۇسلار نەۋايىنى ئىلمىي ساھەدە سىستېمىلىق تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن. رۇس ئالىمى نىكىتسكىي 1856ـيىلى تۇنجى بولۇپ «ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىرنىڭ دۆلەت ۋە ئەدەبىيات ساھەسىدە تۇتقان ئورنى» ماۋزۇسىدىكى چوڭ ھەجىملىك ماگىستىرلىق

دىسسىرتاتسىيەسىنى يېزىپ، شائىرنىڭ سىياسى پائالىيەتى، مەدەنىيەت تۆھپىلىرى شۇنداقلا تۈ*رکي تىل تەرەققىياتىغا قوشقان تۆھپىسىنى يۇقىرى باھالىغان. 1868 ـ يىلىغا كەلگەندە رۇس شەر*قشۇناسى ۋىلىيامنوۋ سانكت ـ پېتربۇرگدا 16 ـ ئەسىردىكى ئالايى بىننى مۇھىبي تۈزگەن «ئەل لۇغەتۇن ـ نەۋايىسيات ۋەل ـ ئىستىشھادەتۇل ـ چىغاتائىيات» ناملىق لۇغەتنىڭ رۇسچە نەشرىنى يورۇقلۇققا چىقارغان. ئارقىدىنلا ئىلمىنسكي نەۋايىنىڭ «مۇھاكەمەتۇللۇغەتەين» ئەسىرىنى تېرەن ئىلمي تەھلىل بىلەن رۇسچە نەشر قىلدۇرغان. گەرچە ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ئەدەبىياتشۇناسلىقىدا نەۋايى ئەدەبي مىراسىغا نىسبەتەن بەزى ئىنكارچىلىق قاراشلار بولغان بولسىمۇ ،لېكىن نەۋايىنىڭ ھاياتى، بەدىئي ۋە ئىلمي مىراسىغا ئالاقىدار خىزمەتلەر داۋاملىق ئىشلىنىپ تۇرغان. 1926ـ يىلى ھېجرىيە ھېسابىدا شائىر تۇغۇلغانلىقىنىڭ 500 يىللىقى (845ـ1345) مۇناسىۋىتى بىلەن ئەزەربەيجاننىڭ پايتەختى باكۇدا «نەۋايى» ماۋزۇسىدا ماقالىلەر توپلىمى نەشر قىلىنغان. بارتولد مەزكۇر كىتابتىكى خاتالىقلارنى تۈزۈتىپ ۋە تولۇقلاپ 1928ـ يىل «مىر ئەلىشىر» ناملىق ماقالىلەر توپلىمىنى رۇسچە نەشر قىلدۇرغان.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ 1938ـ يىلى ئەلىشىر نەۋايى تەۋەللۇتىنىڭ 500 يىللىقىنى 1941ـ يىلى ئۆتكۈزۈش توغرىسىدا قارار ماقۇللىشى نەۋايىشۇناسلىق توغرىسىدىكى ئىشلارنىڭ يەنىمۇ چوڭقۇر ۋە ئومۇمىيۈزلۈك جانلىنىشىغا سەۋەپ بولغان. گەرچە 1941 ـ يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ھۇدۇدىنىڭ 2ـ جاھان ئۇرۇشى جەڭگاھلىرىغا ئايلىنىشى سەۋەبىدىن بۇ ئىش كېچىكتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن كەسكىن ئۇرۇش مەزگىلىدە چىقىرىلغان بۇ مەردانە قارار سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا ياشىغۇچى تۈ*رکي تىللىق خەلقلەرنىڭ مىللىي ئېپتىخارىنى ئاشۇرۇپ، ئۇلارنىڭ كۆرەش ئىرادىسىنى زور دەرىجىدە كۈچەتكەن. نەۋايى تەتقىقاتى بىر ئۆزبېكستاندىلا ئەمەس، بەلكى قامالدىكى سانكت ـ پېتربۇرگدا ئوربېلى، كراچوۋىسكي، باراۋكوۋ، ياكۇبوۋسكي، سېمېنوۋ، بولدىرېۋ، كونونوۋ، پىئوتروۋسكي، رۇدېنكو قاتارلىق ئالىملار تەرىپىدىن قىزغىن ئېلىپ بېرىلغان ۋە بۇ ئالىملارنىڭ «ئەلىشىر نەۋايى» ناملىق ماقالىلەر توپلىمى 1946ـ يىلى لېنىنگىراتتا نەشردىن چىققان. 1948ـ يىلىنىڭ ماي ئېيىدا ئۇرۇش تەنتەنىسى ئىچىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئەلىشىر نەۋايىنىڭ 500 يىللىق تويى پۈتكۈل سوۋېت ئىتتىپاقى مىقياسىدا نەۋايىشۇناسلىق ئىلمىنىڭ شەكىللىنىش مۇقەددىمىسىنى ئاچقان. 1968ـ يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە تاشكەنت شەھىرىدە نەۋايى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 527 يىللىقى خاتىرىلەنگەن. دۇنيا تىنچلىق كېڭىشى مەزكۇر ئالەمشۇمۇل خاتىرىگە يوللىغان بېغىشلىمىسىدا «نەۋايىنىڭ يۈكسەك ئەخلاق ـ پەزىلىتى، ئۇلۇغۋار ئىدىيەسى ۋە ئىلھامبەخش ئەسەرلىرى ئىنسانىيەتنى تىنچلىق ۋە تەرەققىيات ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا ئىلھاملاندۇرىدۇ» دېيىلگەن. بۇنداق تارىخىي خاراكتېرلىك خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن نەۋايى ئەسەرلىرىنىڭ رۇس تىلىدا 10توم قىلىپ نەشر قىلىنىشى ۋە رۇس

تىلىدىكى200 تومۇق مەشھۇر «جاھان ئەدەبىياتى» مەجمۇئەسىنىڭ بىر تومىنىڭ مەخسۇس نەۋايى مىراسغا بېغىشلىنىشى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نەۋايىشۇناسلىقىنى دۇنياۋى ئىلىمگە ئايلاندۇرغانلىقى ۋە بۇ پەننىڭ گۈللەنگەن بىر دەۋرىنىڭ يەكۈنلەنگەنلىكىنى نامايەن قىلغان.

ئۆزبېكىستاندا نەۋايىنى ئىلمىي ۋە ئاممىباپ يوسۇندا تەتقىق قىلىش ئىشلىرى 2-دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ كەسكىن ۋاقىتلىرىدا جانلانغان بولۇپ نەۋايىنىڭ دەۋرى، ھاياتى، ئىجادىنىڭ بىر پۈتۈن ۋە ئايرىم تەرەپلىرىنى تەكشۈرۈش ھەم ئاممىبابلاشتۇرۇشتا ئالىم شەرىپىدىنوۋ، مەخسۇت شەيخزادە، خەمىت ئالىمجان، غاپۇر غۇلام، توختاسىن جەلىلوۋ قاتارلىق ئالىملار جانپىدالىق كۆرسەتكەن بولسا سەدىردىن ئەينى، مۇسا تاشمۇھەممەت ئوغلى ئايىبېك، ئۇيغۇن، ئابدۇراھمان سەئىدى ۋە ئىززەت سۇلتانلارنىڭ ئەمگەكلىرىمۇ گەۋدىلىك بولغان. يەنە غۇلام كەرىموۋ ۋە ۋاھىد ئابدۇللايېۋ كەبى ياش تالانتلىقلار يېتىشىپ چىققان.

تەتقىقاتچىلار نەۋايىشۇناسلىق بويىچە ئوخشىمغان نۇقتىدىن ئىزدىنىش ئېلىپ بارغان. تىلشۇناس ۋە يېزىقشۇناس مۇتەخەسسىلەردىن پەرساخان شەمسىيېۋ، سالھ مۇتەللىپوۋلار تېكستولوگىيە پېنى پىرىنسىپلىرى بويىچە نەۋايىنىڭ بىرقانچە ئەسىرىنىڭ لاتىنچە نۇسخىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، نەۋايىشۇناسلىقنىڭ تېخىمۇ كەڭ قۇچاق ئېچىشىغا تۈرتكە بولغان. زامانىۋىي ئۆزبېك پېنىنىڭ پىشۋالىرىدىن بولغان بۇ ئالىملار ھەممىنىڭ بەھرىمەن بولۇشى ئۈچۈن نەۋايى ئەسەرلىرىنىڭ لۇغتىنى ئىشلەپ تارقاتقان. نەۋايىنىڭ 1948-يىلىدىكى 500 يىللىق تەۋەللۇتىغا ئاتاپ نەشر قىلىنغان «ئۇلۇغ ئۆزبېك شائىرى نەۋايى» ناملىق ئۆزبېكچە - رۇسچە توپلام سەۋىيەسىنىڭ ئۈستۈنلىكى بىلەن ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزبېك نەۋايىشۇناسلىقىنىڭ يۇقىرى پەللىسىنى نامايەن قىلغان.

بولۇپمۇ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىدىن باشلانغان نەۋايىنىڭ 525 يىللىق تەۋەللۇت تويىغا بېغىشلانغان ئىزدىنىشلەر بۇرۇنقى تەتقىقاتلارنىڭ ئۈسۈل، مەزمۇن ۋە كۆلەم جەھەتتىكى بوشلۇقلىرىنى تولدۇرۇپ، نەۋايىشۇناسلىقنىڭ سەۋىيەسىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆستۈرۈپ ۋە ئۇنى ئىلمىي ساھەگە ئېلىپ كىرىپ، قوللانملىق مەخسۇس ئەسەرلەرنى يارىتىش بويىچە كۆزنى قاماشتۇرغىدەك نەتىجىلەرنى يارىتقان. شائىر مىراسىنىڭ تۈلۈق بىبلوگرافىيەسىنى تۈزۈش، ئەسەرلىرىنىڭ نادىر نۇسخىلىرىنى ئېنىقلاش بويىچە ئىلمىي تەكشۈرۈش كۇن تەرتىپكە قويۇلغان. مۇھىمى نەۋايى ئەسەرلىرىنى ئىلگىركىدەك پارچە - پۈرات ئەمەس، بەلكى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىش مەقسىتىدە كاندىداتلىق ۋە دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيەلىرى ياقلاش بۇ دەۋر نەۋايىشۇناسلىقىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى بولغان. بۇلار ئىچىدە ئاكادېمىك زاھىدوۋنىڭ «ئەلىشر نەۋايىنىڭ پىكىر ۋە ئوبرازلار دۇنياسى» ، شەيخزادىنىڭ «ئۇستازنىڭ

سەنئەتخانىسىدا»، مەشھۇر مەتىنشۇناس ئالىم ھەمىد سۇلايمانىنىڭ «ئەلىشىر نەۋايى لىرىكىسىنىڭ تېكستولوگىيەلىك تەتقىقاتلىرى»، ياقۇپجان ئىسھاقوۋنىڭ «ئەلىشىر نەۋايىنىڭ تۇنجى دىۋانى»، تۆھپىكار نەۋايىشۇناس ئالىم ئابدۇقادىر ھېيىتمەتوۋنىڭ «نەۋايى لىرىكىسى »ھەم «نەۋايىنىڭ ئىجادىي مىتودى» قاتارلىق ئىلمىي دىسسېرتاتسىيەلىرى مەنتىق قۇۋۋىتى ۋە يۈكسەك ئىلمىي سۇپىتى جەھەتتىن پەقەت ئۆزبېكىستاندىلا ئەمەس بەلكى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى فىلولوگىيە تەتقىقاتىنىڭ ياخشى سەۋىيەسىنى نامايەن قىلغان دىسسېرتاتسىيەلەر ھېسابلىنىدۇ. شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا تەۋە بولغان ھازىرقى مۇستەقىل دۆلەتلەردە كاندىدات دوكتور ۋە دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيەلىرىنىڭ ماۋزۇلىرى توردا ئېلان قىلىناتتى، ئوخشاش ياكى تەكرار تېمىلار قۇبۇل قىلىنمايتتى، بىر دىسسېرتاسىيە نەچچە ئۇنىۋېرسىتېت، تەتقىقات مەركەزلىرىدىكى ئونلىغان مۇتەخەسسىسنىڭ باھالىشىدىن ئۆتەتتى ۋە دىسسېرتاتسىيەلەر سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە 150 دىن ئارتۇق ئۇنىۋېرسىتېت، كۇتۇبخانا ۋە تەتقىقات يۇرتلىرىغا ئەۋەتىلەتتى. دىسسېرتاتسىيەلەر مەزكۇر پەن ساھەسىدىكى تۇنجى نۆۋەتلىك ئىلمىي ئەمگەكلەر قاتارىدا نوپۇزلۇق كۇتۇبخانىلارغا قويۇلۇپ ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقاتتا قوللانمىلىق رول ئويناتتى. ئوچۇق نەشر قىلىنىپ ئۇنى جەمئىيەتنىكى ھەممە ئادەم كۆرەلەيتتى. قىسقىسى دىسسېرتاسىيە دەپ ئاتالغان يۇقىرىقى ئەمگەكلەر قىلىنى قىرىققا يېرىپ يېزىلغان مۇكەممەل ئىلمىي ئەسەرلەر بولۇپ، بۇلارسىز نەۋايىشۇناسلىقنىڭ ئۆتمۈشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

20-ئەسىرنىڭ 70-، 80- يىللىرىدا ئۆزبېك نەۋايىشۇناسلىقنىڭ سۇپىەت ۋە ساپاسى يەنىمۇ ئۆسۈپ بارغان. نەۋايى ئەسەرلىرى ژانىرشۇناسلىق ۋە فولكلورشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىنىپ، بۇ ھەقتە يېرىك ھەم مەخسۇس ئەسەرلەر يېزىلغان. نەۋايىنىڭ ئىلمىي ۋە بەدىئىي مىراسلىرى يادرولۇق مەزمۇنلىرى بولغان قۇرئان كەرىم، ھەدىس شەرىف ۋە تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى بىلەن باغلاپ تەتقىق قىلىنىشقا باشلىغان. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە شائىرنىڭ 20 تومлۇق مۇكەممەل ئەسەرلەر توپلىمى ۋە تۆت تومлۇق «ئەلىشىر نەۋايى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغەتى»نىڭ ئىشلىنىشىگە سەۋەپ بولغان.

1991-يىلى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ مائارىپ، پەن ۋە مەدەنىيەت تەشكىلاتى ئەلىشىر نەۋايى تۇغۇلغانلىقىغا 550 يىل توشقان كۇننى پۈتۈن دۇنيا خەلقىنىڭ خاتىرە كۇنى قىلىپ بېكىتكەن. 2007-يىلى ئامېرىكا پارلامېنت كۇتۇبخانىسىدا ئېچىلغان «ئەلىشىر نەۋايى ۋە ئۇنىڭ مەركىزى ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىي تەرەققىياتىغا بولغان تەسىرى» ناملىق دۇنياۋىي مەجلىستە نەۋايى مۇستەقىل ئۆزبېكىستانىنىڭ سىموۋۇلى بولۇپ قالغان. ھەتتا بۈيۈك بىرىتانىيەدە ئۇلۇغ شېكسپىرمۇ ئۆزبېكىستاندا ئەلىشىر نەۋايى شۆھرەت قازانغاندەك ئالقىشلانمىغان! غەربنىڭ تونۇلغان نەۋايىشۇناسى

بادراگىلىگېتىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا،«يەر شارىدىكى تاغلار ئارىسىدا ئەڭ ئىگىزى ھىمالايا چوققىسى بولسا، شائىرلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ يۇكسىكى ھەزرەت نەۋائىي» بولغان.

ئەمدى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا نەۋائىي ئىجادىيىتىگە بولغان تەتقىقاتلارغا كەلسەك، ئەمەلىيەتتە نەۋائىينى مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي ئەمگەكلەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا خېلى بۇرۇنلا باشلانغان. مەلۇماتلارغا كۆرە، نەۋائىي ھايات بولغان دەۋردىن باشلاپ ۋە ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، بولۇپمۇ سەئىدىيە خانلىقى (1514 ـ1678) دەۋرىدە نەۋائىي ئەسەرلىرىنى ئوقۇش، كۆچۈرۈش ۋە رەتلەش كەڭ ئەۋج ئالغان. خۇسۇسەن ئابدۇرەشىدخان زامانىسىدا تەسىس قىلىنغان «ئوردا دىۋان» نەۋائىي ئەسەرلىرىنى كىتابەت قىلىپ تارقىتىشتىكى مۇھىم مەركەز ھېسابلانغان. دېمەك، شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولۇدۇكى، سەئىدىيە خانلىقى تەۋەسىدە نەۋائىيخانلىق ئەنئەنىسىنى داۋام ئەتتۈرۈش كۈچلۈك يۆنىلىش دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. «16 ـ ئەسىردىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ ۋە كۈچا قاتارلىق شەھەرلىرىدە نەۋائىيخانلىق كەڭ ۋە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. مىلادىيە 1700 ـ يىللىرى «خەزائىنۇل ـمەئانى»نىڭ بىرقانچە نۇسخىسى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرىدە كۆچۈرۈلۈپ كىتابەت قىلىنغان.

بۇنىڭدىن تاشقىرى 16 ـ 17 ئەسىردە ئۇيغۇر خەتتاتلىرى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن كىتابلار ئارىسىدىن نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ خىلمۇ ـ خىل نۇسخىلىرى بىزگىچە يېتىپ كەلگەن. ھازىر شائىرنىڭ 1557 ـ يىلىدا شىنجاڭنىڭ مەلۇم بىر جايىدا كۆچۈرۈلگەن «چاھار دىۋان» نى بىلەن كۈچا ھەم خوتەن شەھەرلىرىدە كۆچۈرۈلگەن باشقا ئەسەرلىرىنىڭ قولىيازما نۇسخىلىرى تېپىلدى. 1950 ـ 1957 ـ يىللاردا پۈتكۈل شىنجاڭ بويىچە ئېلىپ بېرىلغان تۈل ۋە جەمئىيەت تەتقىقاتى خىزمىتىنىڭ كۆرسىتىشچە، دەسلەپ نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ 400 نۇسخا كۆچۈرۈلگەن قولىيازمىسىدىن ئىلمىي پايدىلىنىلغان. يەنە كېيىن تېپىلغان 700 نۇسخا كۆچۈرۈلگەن قولىيازما ئەسەرلەردىن 150 كە يېقىنى نەۋائىي قەلىمىگە مەنسۇپ ئەسەر ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان.

شۇنى ھەم تەكىتلەش كېرەككى، ئۇيغۇرلار نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ قولىيازمىلىرىنى ساقلاپلا قالماستىن، بەلكى نەۋائىينىڭ ھېكمەتلىك بېيىتلىرىنى مەقبەرىلەرگە، مەدرىس ـ مەكتەبلەرنىڭ تاملىرى ۋە ۋە تورۇسلىرىغا ئالتۇن ھەل بىلەن يازغاندىن تاشقىرى، مېتال بويۇملارغىمۇ نەقىش چىقىرىپ ئىشلەشكەن. مەسىلەن. 1955 ـ يىلى خوتەننىڭ قارىقاش ناھىيەسىدە نەۋائىينىڭ «نې نامە ئەردۇك، غەمكىن كۆڭۈلنى شاد ئېتىڭ» سەتىرلىرى بىلەن باشلىنىدىغان غەزىلى ئويۇلغان بىر نەقىشكار ئاپتۇۋا تېپىلغان بولۇپ، مەزكۇر ئاپتۇۋانىڭ 1842 ـ يىلى ياسالغىنى ئېنىقلانغان.

ئومۇمەن، نەۋايى ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈپ ساقلاش ياكى تارقىتىش قەشقەر، يەكەن، خوتەندىلا ئەمەس، بەلكى، تۇرپان، ئۈرۈمچى ھەتتا تەكلىماكان بويىدىكى سرلىق دىيار لوپنۇرغىچە ئومۇملاشقان. دەۋر تەقەززاسى بىلەن بەزى كاتىبلار شائىرنىڭ ئەسەرلىرىنى تولۇق، ئايرىملىرىنى تاللاپ ھەر خىل خەت نۇسخىلىرىدا كۆچۈرگەن. قىستۇرما رەسىملەر ۋە نەقىشلەر ئىشلىنىپ كىتاب ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەن. ئايرىملىرىغا شائىر ئەسەرلىرىنىڭ ئەسلى نامى قويۇلسا، بەزىلىرى «كۇللىيات»، «بايياز» «دىۋان» دەپ ئاتالغان. بۇ دەۋردە «كاشغەرىي» تەخەللۇسدا شائىرنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆچۈرگەن خەتتاتلارنىڭ شۆھرىتى ۋە قولىيازمىلىرى پەقەت شىنجاڭدىلا ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا، تاتارىستان ۋە ئازەربەيجانلارغىچە يېيىپ بارغان. ھازىر ئۆزبېكستان جۇمھۇرىيىتى ئەبۇ رەيھان بىرۇنى نامىدىكى شەرقىشۇناسلىق ئىنستىتۇتى قولىيازمىلار فوندىدا ساقلىنىۋاتقان ۋە 150 كە يېقىن خەتتاتلار تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن نەۋايىنىڭ قولىيازما ۋە باسما ئەسەرلىرى ئىچىدە 66 قولىيازما نۇسخىسىنىڭ تۈزگۈچىسى ۋە كاتىبىنىڭ ئىسمى ئېنىقلانغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئالتىسى «كاشغەرىي» تەخەللۇسلۇق ئەدىبلەر ئىكەن.

مەزكۇر فوندتا ساقلىنىۋاتقان «نەۋايى كۇللىياتى» تىنى 1824 ـ 1830 ـ يىللاردا قەشقەردە ئابدۇلرەھىم فازىل كاشغەرىي ئىسىملىك زات كۆچۈرۈپ كىتابەت قىلغان. «كۇللىيات» تا نەۋايىنىڭ 19 ئەسىرى جەملەنگەن بولۇپ، نەۋايىنىڭ دەۋرىمىزگىچە مەلۇم بولغان كۆچۈرۈلگەن قولىيازما ئەسەرلىرى ئىچىدە بۇ نۇسخا ھەجىم، كىتابەت سەنئىتى ۋە ئىلمىي قىممىتى جەھەتتىن ئەڭ تولۇق نۇسخا ھېسابلىنىدۇ.

بەش ئەسىردىن بېرى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا خەمسەنەۋازلىق ئەنئەنىسى داۋام ئېتىپ كەلگەن. ئۇيغۇر خەمسەنەۋازلىقىدا ئىككى مەقسەت كۆزدە تۇتىلىدۇ. بىرى نەۋايى «خەمسە» سىنى كۆچۈرۈپ تارقىتىش بولسا، ئىككىنچىسى، «خەمسە» دىكى داستانلارغا تەقلىد قىلىپ داستانلار يېزىشتۇر.

ھازىرمۇ نەۋايى «خەمسە» سىنىڭ نۇسخىلىرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا تۇرلۇك مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدا ساقلانماقتا. پەقەت قەشقەر ۋىلايەتلىك مۇزىيىدىلا ئۇنىڭ 21 نۇسخىسى بار. ئۆز ۋاقتىتىكى ئەلىشىر نەۋايى «خەمسە» سىنىڭ قولىيازمىلىرى كاتولوگىدىكى مەلۇماتلارغا كۆرە، ئۆزبېكستان جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقىشۇناسلىق ئىنستىتۇتى ۋە ھەمىد سۇلايمان نامىدىكى قولىيازمىلار فوندىدا ساقلىنىپ كەلگەن 172 نۇسخا «خەمسە» نىڭ 12 نۇسخىسىنى ئېنىق كۆرسىتىلگەن شىنجاڭلىق ئۇيغۇر كاتىبلار كۆچۈرگەن. ئاشۇ زامانلاردا كاتىب ـ خەتتاتلار «خەمسە» دىكى داستانلارنى ئالاھىدە ئىشتىياق بىلەن كۆچۈرگەن ۋە توپلاپ كىتابەت قىلغان. 1747 ـ يىلى

ئەزىز كىچىك قۇمۇلى كۆچۈرگەن ۋە كىتابەت سەنئىتى ئۇچۇن ئالاھىدە ئەھمىيەتلىك نۇسخىلاردىن ھېسابلىنىدىغان «خەمسە» گە «پەرھاد ۋە شېرىن» دىن باشقا تۆت داستان كىرگۈزۈلگەن. نەۋائىي «خەمسە» سىنى كۆچۈرۈش ۋە تارقىتىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر قىسىم كاتىبلار شۇ دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۇچۇن كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. ھەتتا ئۇيغۇر ئەدىبلىرى «خەمسە نەۋائىي» دىكى مۇھەببەت داستانلىرىدىن تەسىرلىنىپ، ئەسەرلەر يارىتىشقان. 18 - ئەسىر شائىرلىرىدىن ئىبراھىم خوتەنىينىڭ «مەنتىقۇت - تەير» ۋە سالاھىينىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانلىرى نەۋائىينىڭ «لىسانۇت - تەير» داستانىدىن تەسىرلىنىپ يېزىلغانلىقى مەلۇم.

1830- 1850- يىللاردا قەشقەر جەنۇبى شىنجاڭنىڭ مائارىپ ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولغانىدى. ئەدەبىيات ۋە سەنئەت راۋاج تاپقان، ئاشۇ دەۋردىكى مەرىپەتپەرۋەر قەشقەر ھۆكۈمدارى زوھۇرىدىن ھېكمىبەگ ۋە تۇرپان ۋاڭى ئەپرىدۇن ۋاڭنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئابدۇرېھىم نىزارىي، نورۇز ئاخۇن زىيائىي، تۇردى غەربىي، سەبۇرىي قاتارلىق مەشھۇر ئەدىبلەر ئەلشىر نەۋائىي «خەمسە» سىدىن ئىبرەت ئېلىپ، بىر قاتار داستانلار يارىتىشقان. بۇنىڭ يارقىن مىسالى قىلىپ نىزارىينىڭ «پەرھات ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، زىيائىينىڭ « مەسئۇد ۋە دىلئارا»، « ۋامىق ۋە ئۇزرا»، غەربىينىڭ «شاھبەھرام» (بەھرامگور) داستانلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

دېمەك، 1841 - 1842 - يىللىرى ئابدۇرېھىم نىزارىي ۋەكىللىكىدىكى بىر گورۇھ ئەدىبلەر تەرىپىدىن نەۋائىي «كۇللىياتى» غا تەقلىد قىلىپ يېزىلغان 39 نۇسخا ئەسەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئەينى ۋاقىتتا رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقىشۇناسلىق ئىنىستىتۇتىدىكى سانكىت-پىتىربۇرگ قولىيازمىلار فوندىدا ساقلىنىۋاتقان «ھېكايەتى غەرب» (مۇھەببەت داستانلىرى) نامىلىق زور ھەجمدىكى ئەدەبىيات قامۇسى شىنجاڭ ئۇيغۇر خەمسەنەۋازلىقىنىڭ 19 - ئەسىردىكى ئەڭ يۇكسەك مۇۋەپپەقىيتى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر «خەمسە» چىلىكىنىڭ ئۇتۇقلىرىدىن بىرى «خەمسە» تەركىبىدىكى داستانلارنىڭ ئاممىۋى تىلدا نەسرى بايانىنى تۈزۈش ئەنئەنىسىدۇر. بۇنىڭدا شائىر ئەسەرلىرىدىن كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ بەھرىمان بولۇشى ئىتىبارغا ئېلىنغان. بۇ يۆنىلىشتە سەمەرىلىك ئەمگەك ئىجاد قىلغانلار ئارىسىدا ئۆمەر باقى ياركەندى بىلەن مولا سىددىق ياركەندىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. ئۆمەر باقى ياركەندى 1792 - يىلى «پەرھات ۋە شېرىن» ،«لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانلىرىنى ئاددىي نەسرى ئۇسلۇبتا قايتا يېزىپ چىقىدۇ ۋە بۇلار «قىسسەئى پەرھات ۋە شېرىن»، «كىتابى لەيلى ۋە مەجنۇن» دېگەن نامىلار بىلەن تاشكەنتتە 1910-، 1912-، 1915- يىللاردا تاشباسمىدا بېسىلىدۇ. «قىسسەئى پەرھات - شېرىن» غا ئون ئۇچ، «كىتابى لەيلى - مەجنۇن» غا ئون بىر قىستۇرما رەسىم سىزىلغان. موللا سىددىق ياركەندى

1813 – يىلى «خەمسە» دىكى تۆت داستانغا «لىسانۇت - تەير» نى قوشۇپ ئۇنى «بۇلبۇلى گۈلشەنى نەۋايى» نامى بىلەن نەسرلەشتۈرگەن. ئۆز نۆۋىتىدە بۇ ھادىسە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا پىروزا ژانرى ۋە ئېپىك ئەسەرلەرنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئاشۇ دەۋر ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئۈچۈن ئەھمىيەتلىك مەنبەدۇر.

نەۋايى ئەسەرلىرىنى كۆچۈرگەن ۋە داستانلىرىغا تەقلىد قىلىپ داستانلار يازغان ئەدىبلەر ئۆز زامانىسىنىڭ مەشھۇر ئەدەبىياتشۇناسلىرى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپلىگەن شائىر ۋە يازغۇچىلار نەۋايىنى مۇرەببى ھېسابلاپ، ئەسەرلىرىدە نەۋايى ئەسەرلىرىدىن نەمۇنىلەر ئالغان. جۈملىدىن نەۋايىنىڭ نەسىر ۋە نەزمىلىرىدىكى ئىستىتىك مەنە، غايىۋى مەزمۇن ۋە يوشۇرۇن جازىبىلەرنى تېپىشقا ئىنتىلگەن. ئەلىشىر نەۋايى دىۋانلىرى سەئىدىيە خانلىقىدىن باشلاپ مەكتەب ۋە مەدرىسىلەردە ئوقۇتۇلۇشقا باشلىغان. غەزەللىرى نەۋايىخانلىق بەزمىلىرىگە پەيز بېغىشلىغان. شۇ سەۋەبتىن 18 - ئەسىردە قەشقەردە نەۋايى ئەسەرلىرى لۇغىتى تۈزۈلگەن. ئابدۇرېھىم نىزارى 1806- يىلى «نەۋايى» نامىلىق دەرسلىك تۈزۈپ تارقاتقان.

شائىر سەبۇرى 1840 – يىلى «نەۋايىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى خۇسۇسىدا» مونوگرافىيەسىنى يېزىپ «سەددى ئىسكەندەر» داستانىنىڭ ئىجتىمائى – غايىۋى خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن. «قۇرئان كەرىم» ۋە «قىسسەئى رەبغۇزى» (قىسەسۇل ئەنبىيا) دا تەسۋىرلەنگەن ئىسكەندەر ھەققىدىكى شەر*ق رىۋايەتلىرىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» بىلەن قوشۇلۇشى نەۋايى داستانلىرىنىڭ يىراق قىشلاقلارغىچە يېتىپ بېرىشىغا سەۋەب بولغان. بۇ ھەقتە ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەركىزى ئاسىيا بويلاپ كۆپ قېتىم ساياھەت قىلغان ۋە تەكرىتىغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى ئايلىنىپ چىققان شۆتىسىيەلىك ئالىم سۆتىن ھېدىن شۇنداق يازىدۇ: «نەۋايى بۇيەردىكى كىتابخانىلار ئۇچۇن پەۋقۇلئادە سۆيۈملۈك مۇئەللىپ ئىكەن. بۇنىڭغا مىسال تەرىقىسىدە ئاشۇ يەرلەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ساقلىنىۋاتقان نەۋايىنىڭ خىلمۇ خىل ئەسەرلىرىنى ئالساق بولىدۇ. ھەتتا شىنجاڭنىڭ ئەڭ ئىچكىرىسى بولغان لوپنۇردا نەۋايى شېئىرلىرى ئەشۇلا قىلىپ ئېيتىلىپ نەزمگۈفتارلىق قىلنارىكەن. نەۋايى داستانلىرى ئاددى خەلق ئارىسىدا قىسسەخانلىق كۆرىنىشىدە كەڭ تارقالغانىكەن».

بۈگۈنكى كۈندە ئەلىشىر نەۋايىنىڭ تەسىرى ئوتتۇرا دېڭىزدىن ياپون دېڭىزىغىچە؛ ھىنگان ۋە ئالتاي تاغلىرىدىن ھىمالايا چوققىسىغىچە بولغان بىپايان مەركىزى ئاسىيا زېمىنىدا ياشىغۇچى خەلقلەر ئارىسىغا يېيىلغان. نەۋايى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى شائىر ۋاپات بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي ياۋروپادا تەتقىق قىلىنىشقا باشلىغان. دۇنيادىكى مەشھۇر كۇتۇپخانىلار شائىر ئەسەرلىرى بىلەن بىزەنگەن. ئىجادىيەتى

ئېنگلىز مۇتەپەككۇرلىرىدىن شائىر ئېللىۋوتقا ۋە ئوكيان ئاتالاپ ئامېرىكىلىق يازغۇچى مارك تېۋېنغىچە تەسىر كۆرسەتكەن. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ پەن، مائارىپ ۋە مەدەنىيەت تەشكىلاتى تەرىپىدىن «دۇنيادىكى ئەڭ باي قوليازملار فوندى» رويخىتىگە ئېلىنغان ئۆزبېكستان ئەبۇ رەيھان بىرونۇ نامىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتى ھازىر ئۆزبېكستان دۇنيا نەۋرايىشۇناسلىقىنىڭ مەركىزى سۈپىتىدە تەن ئېلىنىپ، شائىر ھەققىدىكى تەتقىقات ئالتىنچى يۈز يىللىغا قەدەم قويماقتا. نەۋرايى ئەسەرلىرى تاشكەنت قاتارلىق مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدا دۇنياۋي كلاسسىك ئەسەرلەر قاتارى ھەر يىلى يېڭى سەۋىيە، يۇقۇرى سۈپەت ۋە كۆپلىگەن نۇسخىدا نەشر قىلىنماقتا. چەتئەل تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنماقتا. ھالبۇكى بۇ قەسرىنىڭ بوسۇغىسى نەۋرايىنىڭ ھەقدار ئەۋلادلىرى بولغان بىزنىڭ دەۋرىمىزگە كەلگەندە يەنىلا ئەپسانە تەرىزدە دۇنيايىمىزنىڭ سىرتىدىكى سىرلىق بىر مۇئەمما بولۇپ تۇرماقتا!

مەنبە: «بۇلاقكۆل» ژورنىلىنىڭ 1- سانى

يازغۇچىلار مۇنبىرىگە يوللىغۇچى: ئابدۇمجىت مۇھەممەت

21- نەۋايى ئەسەرلىرى تەتقىقاتى ھەققىدە قىسقىچە بايان

مەقسۇد سېلىم، ئوسمان جۇمە

(مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل- ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ 2009-، 2008-يىللىقلار ماگىستىرانتى، دوكتور ئاسپىرانتى)

阿里希尔•纳瓦依，是突厥语民族文学中尤其是 15 世纪维吾尔文 [要 摘学中的伟大文人之一。从 20 世纪 50 年代开始，国内外开始纳瓦依著作搜集、整理工作，并出版了一些著作。从语言、文学、历史、传记角度，在各学术、文学杂志、期刊上发表论文。本文主要概述纳瓦依著作手抄本的收藏、出版及研究情况

关键词] 纳瓦依；著作；研究；概述

1. نەۋايى ئەسەرلىرى قولىيازما نۇسخىلىرىنىڭ تېپىلىشى ۋە ساقلىنىشى

نەۋايى ئەسەرلىرى 16-ئەسىردىن باشلاپ بۈگۈنكى شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇتتۇرا ئاسىيادىكى تۈ*ركي خەلقلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. ھەرقايسى مەدرىسلەردە «دىۋانى ھېكمەت»، «سوپى ئاللاھيار» ۋە نەۋايى دىۋانلىرى، خەمسەلىرى ئەينى دەۋر مەدرىسە مائارىپىدا تالىپلارغا ئۆگىتىلگەن. شۇ دەۋردىكى ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا كاتىپلار، خەتتاتلار تەرىپىدىن بۇرۇنقى قولىيازما ئەسەرلەر كۆچۈرۈلگەن ۋە تارقىتىلغان. بۇنىڭ تىپىك مىسالى شۇكى، 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇغۇلغان ۋە ياشاپ ئۆتكەن شائىر ۋە ئەدىبلىرىمىزدىن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ۋە ئەھمەد زىيائىغا ئوخشاش زىيالىيلىرىمىز مەدرىسە مائارىپىدا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسەرلەر بىلەن تونۇشقان ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئىجادىيەت ۋە تەتقىقات ئىشلىرىغا تەسىر كۆرسەتكەن.

مەلۇماتلارغا كۆرە، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە ھەرقايسى كۇتۇپخانىلاردا ساقلانغان نەۋايى

ئەسەرلىرىنىڭ قوليازما نۇسخىلىرى 1000 تومدىن ئاشقان. ئۇزبېكستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتى قوليازما فوندىدا ساقلىنىۋاتقان نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ قوليازما نۇسخىلىرى 254 پارچە ئىكەن. تۈركىيە توپكاپى سارايى كۈتۈبخانىسى ۋە سۈلايمانىيە كۈتۈبخانىسى... قاتارلىق دۆلەت دەرىجىلىك، يەرلىك كۈتۈپخانىلاردا نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ كۈللىياتىنىڭ ساقلىنىۋاتقانلىقى مەلۇم، ئەمما ھەرقايسى كۈتۈپخانىلاردا ساقلىنىۋاتقان نەۋائىي قوليازمىلىرىنىڭ سانى جەھەتتە ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز.

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 50- يىللىرىدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا قەدىمكى ئەسەرلەرنى توپلاش، رەتلەش ۋە نەشر قىلىش ئىشى باشلانغان بولۇپ، 1957-يىلى ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتە نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ قوليازما نۇسخىلىرى 150 پارچە ئىكەنلىكى مەلۇم. ئەمما، بۇ قوليازمىلارنىڭ شۇ ۋاقىتتا قانداق ساقلانغانلىقى ياكى كىملەر تەرىپىدىن تۇرگە ئايرىلغانلىقى ئېنىق ئەمەس. شۇ قېتىملىق تەكشۈرۈشتە توپلانغان نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ قوليازمىلىرى ئاساسەن، «خەمسە نەۋائىي»، «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»، «لىسانۇتتەير»، «مىر نەۋائىي»، «چەھار دىۋان»، «نەۋائىي شېئىرلىرى»، «تۇھفەتۇل ئەفكار»، «بەھرام گور»، «كۈللىياتى نەۋائىي»، «نەۋائىي داستانلىرى» نامىرى بىلەن مۇزېيلاردا، قەدىمكى ئەسەرلەرنى يىغىپ ساقلاش ئىشخانىلىرىدا ساقلانغان ۋە تۇرگە ئايرىلغان.

1988-يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار قەدىمكى ئەسەرلىرى تىزىملىكى» نامىلىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ كۆچۈرۈلمە نۇسخىلىرىنىڭ تىزىملىكى تۆۋەندىكىچە:

1. «ئەمىر نەۋائىي»، ئەسەرنىڭ يېزىلغان دەۋرى ئېنىق ئەمەس. فورماتى: 13×23، س م 90 بەت، چاغاتايچە، تاش باسما، شېئىرىي ئەسەر.
2. «چەھار دىۋان»، ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 16×19، س م، 182 بەت، چاغاتايچە، قوليازما.
3. «چەھار دىۋان»، ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 13×20، س م، 292 بەت، چاغاتايچە، قوليازما.
4. «چەھار دىۋان»، ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 10×18، س م، 632 بەت، چاغاتايچە، قوليازما.
5. «چەھار دىۋان»، ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 13×23، س م، 94 بەت، چاغاتايچە، قوليازما.
6. «چەھار دىۋان»، ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 16×27، س م، 114 بەت، چاغاتايچە، قوليازما.
7. «چەھار دىۋان»، ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 11×25، س م، 272

بەت، چاغاتايچە، قوليازما.

8. «چەھار دىۋان»، ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 25×42، س م، 106 بەت، چاغاتايچە، قوليازما.

9. «خەمسە نەۋايى»، ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى: ھىجرىيە 889-يىلى (مىلادىيە 1469-1470-يىل)، فورماتى: 14×25، س م، 1011 بەت، چاغاتايچە قوليازما (30-بەت).

10. «خەمسە»، ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 23×30، س م، 231بەت، چاغاتايچە، قوليازما (31-بەت).

11. «دىۋانى نەۋايى»، ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن يىل دەۋرى: ھىجرىيە 1200-يىل (مىلادىيە 1780-1781-يىللار)، فورماتى: 15×21 س م، 135 بەت، چاغاتايچە قوليازما.

12. «دىۋانى نەۋايى»، ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 15×21 س م، 247بەت، چاغاتايچە قوليازما.

13. «دىۋانى نەۋايى»، ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 14×21 س م، 100بەت، چاغاتايچە قوليازما.

14. «دىۋانى نەۋايى»، ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 13×23 س م، 92 بەت، چاغاتايچە تاش باسما (71-بەت).

15. «دىۋانى نەۋايى»، ئەسەرنىڭ نەشر قىلىنغان ۋاقتى ھىجرىيە 1333-يىل، (مىلادىيە 1913-1914-يىللار)، فورماتى: 14×23 س م، 168 بەت، چاغاتايچە تاش باسما.

16. «دىۋانى نەۋايى»، ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 15×24 س م، 128 بەت، چاغاتايچە قوليازما.

17. «دىۋانى نەۋايى»، فورماتى: 14×21 س م، 86 بەت، ھىجرىيە 1332-يىلى (مىلادىيە 1912-1913-يىللار) تاشكەنتتە تاش مەتبەئەدە بېسىلغان.

18. «دىۋانى نەۋايى»، ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 18×22 س م، 134 بەت، چاغاتايچە قوليازما.

19. «دىۋانى نەۋايى»، ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 15×23 س م، 235 بەت، چاغاتايچە قوليازما.

20. «دىۋانى نەۋايى»، فورماتى: 14×21 س م، 239 بەت، ھىجرىيە 1327-يىلى (مىلادىيە 1907-1908-يىللار) تاشكەنتتە تاش مەتبەئەدە بېسىلغان.

21. «دىۋانى نەۋايى»، فورماتى: 17×27 س م، 224 بەت، ھىجرىيە 1319-يىلى (مىلادىيە 1899-1900-يىللار) تاشكەنتتە تاش مەتبەئەدە بېسىلغان.

22. «دىۋانى نەۋايى»، فورماتى: 14×23 س م، 147 بەت، ھىجرىيە 1319-يىلى (مىلادىيە

1899-1900-يىللار) ئافغانىستاندا تاش مەتبەئىدە بېسىلغان نۇسخا.

20. «دىۋانى نەۋائىي»، ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 16×24 س م، 106 بەت، چاغاتايچە قولىيازما.

21. «دىۋانى نەۋائىي»، ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 12×20 س م، 120بەت، چاغاتايچە قولىيازما.

22. «دىۋانى نەۋائىي»، ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 16×27 س م، 305 بەت، چاغاتايچە قولىيازما، ھىجرىيە 1280-يىلى (مىلادىيە 1908-1909-يىللار) كۆچۈرۈلگەن نۇسخا.

23. «دىۋانى نەۋائىي»، ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 13×22 س م، 281 بەت، چاغاتايچە قولىيازما.

24. «دىۋانى نەۋائىي»، ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى ھىجرىيە 1328-يىلى (مىلادىيە 1860-1861-يىللار)، فورماتى: 13×23 س م، 118-بەت، چاغاتايچە تاش باسما (75-بەت).

25. «دىۋانى نەۋائىي»، ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 16×22 س م، 218 بەت، چاغاتايچە قولىيازما.

26. «غەرايىبۇسسىغەر»، ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 13×23 س م، 79بەت، چاغاتايچە (106-بەت).

27. «مەجالىسۇننەفائىس»، ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىل دەۋرى: ھىجرىيە 893-يىلى (مىلادىيە 1473-1474-يىللار)، فورماتى: 17×27 س م، 158بەت، چاغاتايچە قولىيازما.

28. «مەقالەتنامە»، فورماتى: 13×22 س م، 310 بەت، چاغاتايچە قولىيازما، ھىجرىيە 1199-يىلى (مىلادىيە 1779-1780-يىللار) كۆچۈرۈلگەن نۇسخا.

29. «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»، ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىل دەۋرى: ھىجرىيە 906-يىلى (مىلادىيە 1486-1487-يىللار)، فورماتى: 14×20 س م، 68 بەت.

30. «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»، فورماتى: 13×20 س م، چاغاتايچە قولىيازما، ھىجرىيە 1192-يىلى (مىلادىيە 1772-1773-يىللار) گۈمنام تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن.

31. «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»، ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىل دەۋرى: مىلادىيە 1500-يىل، فورماتى: 13×21 س م، چاغاتايچە قولىيازما.

32. «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»، ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىل دەۋرى: مىلادىيە 1500-يىلى، فورماتى: 11×19 س م، 206 بەت، چاغاتايچە قولىيازما.

33. «نەۋائىي»(؟)، فورماتى: 13×23 س م، 94 بەت، چاغاتايچە، ھىجرىيە 1373-يىلى (مىلادىيە 1914-1915-يىللار) تاش مەتبەئىدە بېسىلغان نۇسخا.

34. «نەۋايى شېئىرلىرى»، ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس، فورماتى: 13×23 س م، 22بەت، چاغاتايچە تاش باسما.

1952-،1959-يىللىرى ئۆلپ بېرىلغان قەدىمكى ئەسەرلەرنى يىغىش، رەتلەش جەريانىدا قەشقەر، ياركەنت، قارغىلىق، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، تۇرپان، غۇلجا قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان 2000 دىن ئارتۇق قوليازما شنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي، شنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى، شنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى قاتارلىق ئورۇنلارغا تەقسىملەنگەن. 1962-يىلى ئۆلپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتە ئېرىشكەن قول يازمىلار كاتالوگىنى 1965-يىلى باستۇرغان. بۇ كاتالوگىدا نەۋايى ئەسەرلىرى «ھەيرەتۇل ئەبرار»، «چەھار دىۋان»، «سەددەئى ئىسكەندەر»، «لىسانۇتتەير»، «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»، «خەمسەئى نەۋايى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

يۇقىرىقى ئۇچۇرلاردىن شۇنى كۆرەلەيمىزكى، نەۋايى ئەسەرلىرى ئىچىدە ئۇنىڭ خەمسەلىرى بىلەن چاھار دىۋانلىرى كۆپ تارقالغان. شۇنىڭدەك، بايقالغان قوليازمىلار ئىچىدىمۇ خەمسە ۋە چاھار دىۋانلىرى ھەرخىل ناملار بىلەن ئاتالغان. باشقا ئەسەرلىرى كۆچۈرۈلگەنمۇ ۋە ياكى باشقا ئەسەرلىرىمۇ خەمسە ۋە دىۋانلىرىغا ئوخشاش تارقالغانمۇ، كېيىنكى تەكشۈرۈشلەردە بايقالغانمۇ؟ دېگەن مەسىلە ئۈستىدە تېخىمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

2. ئەلىشىر نەۋايى ئەسەرلىرى

ئەلىشىر نەۋايى 60 يىللىق ھاياتىدا تىل، ئەدەبىيات، مۇزىكا ۋە پەلسەپە قاتارلىق تۈرلەردە ئىجادىيەت ئۆلپ بارغان بۈيۈك شائىردۇر. كېيىنكى تەتقىقاتلاردا ئۇنىڭ ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە ئايرىلغان:

دىۋانلىرى (خەزائىنۇل مەئانى)

1. «غەرايىبۇسسىغەر»
2. «نەۋادىرۇششەباب»
3. «بەدايىئۇل ۋەسەت»
4. «فەۋائىدۇل كىبەر»
5. پارسچە دىۋانى

خەمسەلىرى

1. «ھەيراتۇل ئەبرار»
2. «فەرھاد-شېرىن»
3. «لەيلى-مەجنۇن»
4. «سەببەئى سەييارە»

5. «سەددەئی ئسكەندەر»

تەزكىرىلىرى

1. «مەجالسۇن نەفائىس»

2. «نەسائىمۇل مەھابىە»

تىل ۋە ئەدەبىياتقا دائىر ئەسەرلىرى

1. «رىسالەئى مۇئەممما»

2. «مىزانۇل ئەۋزان»

3. «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەيىن»

دىنىي ۋە ئەخلاقىي ئەسەرلىرى

1. «مۇناجات»

2. «چىھل ھەدىس»

3. «نەزمۇل جەۋاھىر»

4. «لىسانۇتتەير»

5. «سىراجۇل مۇسلىمىن»

6. «مەھبۇبۇل قۇلۇب»

تارىخىي ئەسەرلىرى

1. «تارىخى ئەنبىيا ۋە ھۇكۇما»

2. «تارىخى مۇلكى ئەجەم»

3. «زۇبدەتۇل تەۋارىخ»

بىئوگرافىك ئەسەرلىرى

1. «ھالاتى سەييىد ھەسەنى ئەردەشىر»

2. «خەمسەتۇل مۇتەھەييىرىن»

3. «ھالاتى پەھلىۋان مۇھەممەد»

ۋەسىقىلىرى

1. «ۋەقفىيىە»

2. «مۇنشەئات»

مەلۇم بولۇشچە، تۇ*رکىيە ۋە ئۆزبېكىستاندا نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ كۇللىياتى نامى نەشر قىلىنغان.

3. بۇگۈنگە قەدەر نەشر قىلىنغان نەۋائىي ئەسەرلىرى

1. تېيىپجان ئېلىيىف تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان «چاھار دىۋان»دىن تاللاپ ئېلىنغان شېئىرلار «غەزەللەر» نامى بىلەن 1982-يىلى نەشر قىلىنغان. (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى).

2 . «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»، 1988-يىلى نەشر قىلىنغان. (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى).

3. «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين»، 1988-يىلى نەشر قىلىنغان. (مىللەتلەر نەشرىياتى).

4 . «خەمسە نەۋايى»، 1991-يىلى نەشر قىلىنغان. (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى).

5. «مەجالىسۇن نەفائىس»، 1994-يىلى نەشر قىلىنغان. (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى).

6. «نەۋايى ئەسەرلىرى» (مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەھمەت، ئاسىيە مۇھەممەدسالىھلار نەشرگە تەييارلىغان)، 2001- يىلى نەشر قىلىنغان. (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى).

7. 1992-يىلى «غەزەللەر» ناملىق ئەسەردىن جېڭ يا، گو خېڭجىڭ قاتارلىقلار 128 پارچە غەزەلنى تاللاپ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان. (ئىچكى موڭغۇل نەشرىياتى).

8. ئەدەبىي تەرجىمان جاڭ خوڭچاۋ 2001-يىلى «نەۋايى غەزەللىرىدىن تاللانما» نىڭ خەنزۇچىسىنى نەشر قىلدۇرغان. (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى).

9. «فەرھاد-شېرىن»، ۋۇ گوجاڭ ئەسەرنىڭ رۇسچە نۇسخىسىغا ئاساسەن 2008-يىلى خەنزۇچە نەشر قىلدۇرغان. (چاڭجياڭ ئەدەبىيات-سەنئەت نەشرىياتى).

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈپ ئالالايمىزكى، نەۋايىنىڭ باشقا ئەسەرلىرى جۇملىدىن نەۋايى دىۋانلىرى، مىزانۇل ئەۋزان، لىسانۇتتەير ۋە باشقا ئەسەرلىرى تا بۈگۈنگىچە نەشر قىلىنمىدى.

نەۋايىنىڭ ھاياتى ۋە ئەسەرلىرى ھەققىدە يېزىلغان كىتابلار تۆۋەندىكىچە:

1. «بۇيۇك شائىر ئەلىشىر نەۋايى»، (ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە)؛ 2. «نەۋايى ھەققىدە»، 3. «ئەلىشىر نەۋايى»؛ 4. «خەمسە ھادىسىسى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى».

نەۋايى ئەسەرلىرى قىسمەن ھالەتتە نەشر قىلىنغان بولسىمۇ، بۇ ئەسەرلەر تىل، ئەدەبىيات، پەلسەپە، مەدەنىيەت، تارىخ، فولكلور قاتارلىق تەرەپلەردىن تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلدى. ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەردە جۇملىدىن مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى، ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى، خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى قاتارلىق ئالىي مەكتەپلەردە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى دەرسلىكى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە نەۋايى تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان سەھىپىلەر بار. بۇلاردىن «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى»، «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى»، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى»، «يېپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت»، «تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى» ناملىق كىتابلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش مۇمكىن.

مەلۇماتلارغا كۆرە، نەۋايى ئەسەرلىرىگە بولغان تەتقىقات ئەڭ دەسلەپ 1840-يىلى سەبۇرى «نەۋايىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى» ناملىق ماقالىسىنى يېزىپ، «سەددەئى ئىسكەندەر» ئۇستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزگەن. 17-ئەسىردىن 20-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىچە بولغان ئارىلىقتا كۆپلىگەن ئەدىبلەر نەۋايىنىڭ تەسىرى بىلەن نەۋايى ئەسەرلىرىنى نەسرلەشتۈرۈپ چىققان ياكى شۇ تېمىلاردا داستان ۋە

دۋانلارنى يېزىپ چققان. مەسىلەن، نىمشېھىت ئارمىيە ئەلى «مىڭ ئۆي ۋە پەرھاد-شېرىن» ناملىق داستاننى يېزىپ چققان.

ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن نەۋايى ھەققىدە كۆزگە كۆرۈنگەن تەتقىقاتچىلاردىن ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن، ئابدۇشۇكۇر تۇردى، مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت، ئىمىن تۇرسۇن، خەمىت تۆمۇر، مىرسۇلتان ئوسمانوۋ، ئابدۇرېھىم سابىت، ئەسقەر ھۇسەيىن، غەيرەتجان ئوسمان، ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانىي، ئابلىمىت ئەھەت، ئەسەت سۇلايمان، ھۆرمەتجان... قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

«بۇلاق»، «مىراس»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «شىنجاڭ ياشلىرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى»، «ئاقسۇ ئەدەبىياتى»، «تۇرپان»، «قۇمۇل ئەدەبىياتى»، «ئىلى دەريا‌سى»، «كىروران»، «تارىم» قاتارلىق ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ژۇرناللاردا نەۋايىنىڭ ھاياتى ۋە ئەسەرلىرىگە قارىتا يېزىلغان ماقالىلەر 300 پارچىدىن ئارتۇق.

4. نەۋايى ئەسەرلىرى تەتقىقاتىدا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر

1. نەۋايى ئەسەرلىرى قولىيازمىلىرىنى يىغىش، رەتلەش، ساقلاش، تۇرگە ئايرىش، مۇمكىن بولسا، ئۆزبېكىستان، تۈ*ركىيە، رۇسىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىن نەۋايى ئەسەرلىرى قولىيازما نۇسخىلىرىنى ئەكەلدۇرۇش، بۇ ھەقتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىغا تونۇشتۇرۇش، نەشر قىلدۇرۇش. بولۇپمۇ، نەۋايىنىڭ نەشر قىلىنمىغان ئەسەرلىرىنى جىددىي ھالەتتە نەشرگە ئۇيۇشتۇرۇش، نەۋايى ئەسەرلىرى لۇغىتىنى تۈزۈپ چىقىش كېرەك.

2. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىكى ياش ئىز باسارلارنى يېتىشتۇرۇشكە ئەھمىيەت بېرىش. بەزى بىر ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلاردا ساقلىنىۋاتقان بىر ئېغىر مەسىلە شۇكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئەرەب-پارس تىلىنى ئۆگىنىش كېرەك ئىكەن، بۇ بىزگە تەس كېلىدۇ، دېگەن خاتا كۆز قاراش بىلەن بۇ كەسىپكە قىزىقىدىغانلار ۋە بۇ ساھەدە ئۇزۇكسىز ئىزدىنىۋاتقانلار كۆپ ئەمەس.

3. ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلىۋاتقان تەتقىقاتلارغا كۆرە، نەۋايى تەتقىقاتىدا ئاز بولمىغان ياخشى ماقالىلەر يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن كۆپلىگەن ماقالىلەر چۈشەندۈرۈش خاراكتېرىدىكى ماقالىلەردىن ئىبارەت. شۇڭا نەۋايى تەتقىقاتىدا خەلقئارا سەۋىيەدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن تۈ*ركىيە، ئۆزبېكىستان، رۇسىيە ۋە باشقا ئامېرىكا، ياۋروپا ئەللىرىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلاردىن خەۋەردار بولۇش كېرەك.

پايدىلانمىلار:

1. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى، كوللېكتىپ: «ئۇيغۇر

ئەدەبىيات تارىخى»(2)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006- يىل نەشرى.
2. مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت: «ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001-يىل نەشرى.
3. ئەزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن: «ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان ئەسەرلەر كاتالوگى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2004-يىل نەشرى.
4. ئىمىن تۇرسۇن: «نەۋائىي ھەققىدە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2000-يىل نەشرى.
5. ئابلىمىت ئەھەت: «بۇيۇك شائىر ئەلىشىر نەۋائىي»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001-يىل نەشرى.
6. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەت قەدىمكى ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپا ئىشخانىسى: «ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار قەدىمكى ئەسەرلەر تىزىملىكى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988- يىل نەشرى.
7. ئەلىشىر نەۋائىي: (ۋۇ پادىشاھلىق پۇتۇكىنىك تەرجىمىسى) «پەرھاد شېرىن» (خەنزۇچە)، چاڭجىياڭ گۈزەل سەنئەت نەشرىياتى، 2008-يىلى نەشرى.
8. ئەسئەت سۇلايمان: «‹خەمسىيەنىك ئەھۋالى› ۋە ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىياتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001-يىلى نەشرى.
Hazırlayan). Ankara: Türk Dil Kemal Eraslan)Alişir Nevayı. Mizanul Evzan[9]
.Kurumu, 1999

بۇ ماقالە مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى «211 قۇرۇلۇشى» 3-باسقۇچلۇق «يېڭىلىق يارىتىش ئىختىساسلىقلارنى تەربىيەلەش» تۈرى «ئاسپىرانتلار» تەتقىقات تۈرىنىڭ فوند ياردەمگە ئېرىشكەن. تەتقىقات تۈرى نومۇرى: 0212110309090222

تەھرىرلىگۈچى: ئابدۇرېھىم زۇنۇن

22- مىزانۇل ئەۋزان

(ۋەزنلەر ئۆلچىمى)

ئەلىشىر نەۋائى

(هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئاغدۇرۇپ تەييارلىغۇچى: ئابدۇقادىر سادىر)

بارلىق رەھمەت-مەدھىيىلەر ۋە چەكسىز شۈكۈرلەر ياراتقۇچى-ئاللاھقا بولسۇنكى،ئىنسان ۋۇجۇدى ئۆيىنىڭ قۇرۇلمىسىنى تۆت ئەنسىر (ئېلېمېنت) ئاساسىدا تۈزدى. ۋە بېيت (ئىككى مىسرا شېئىر) نىڭ ئاساسىنى نەزىم ئەھلىنىڭ (شائىرلارنىڭ) ساپ خارەكتېرى ۋە پاك زېھنى بىلەنئىككى مىسرا نەزم ھالىتىگە كىرگۈزدى. جەدىد (بەھرى) نىڭ سۈپەتلىرى، قەرىب (بەھرى) نىڭ مەدھىيلىرى ئەشۇ تەرتىپكە سالغۇچى- شائىرغا بولسۇنكى، ئۇ، ئالەم ئەھلىنىڭ ئىنتىزامى ئۈچۈن شەرىئەت مىزانىنى ئادىل ئۆلچەملىرى بىلەن راست كەلتۈردى. بۇ راستلىق يىغىلىشلارنىڭ مىزانلىرىغىمۇ مەدەت يەتكۈزدى.

ئەمدى، ساغلام ۋە ئۆلچەمگە توشقان نەزىم ئەھلىگە ۋە لاياقەتلىك يۈمشاق تەبىئەتلىك شېئىرىيەت ئەھلىدىن ئۈزىرەم شۈكى، كەمنە، ھەزرىتى ئىززەت سەلتەنىتىنىڭ سۈلتانى، دۇنيا ۋە دىن سەلتەنىتىنىڭ سۈلتانى ھۆسەيىن باھادىرخان (ئاللاھ مەملىكىتىنى دەخلىسىز، ئۆمرىنى ئۇزۇن قىلسۇن) نىڭ ھەرخىل نەزم (شېئىرىيەت) بابىدىكى تەلىم ۋە تەربىيەتلىرى، تۈرلۈك شېئىر ئۇسلۇبلىرىنى چۈشەندۈرۈپ قۇۋۋەت بېرىشلىرى بىلەن، ئەجەم شائىرلىرى ۋە فارس تىللىق شائىرلارنىڭ ھەرقايسى ئۇسلۇبلارىدىكى سۆزلىرىگە باھار چېچەكلىرىدەك جلۋە ۋە نەمايىش بېرىپ، ئۇنىڭغا تۆ*رکى تىل بىلەن قەلەم سۈردۈم ۋە ھەر بىر قائىدىنىڭ نازۇك پىكىرلىرىگە چاغتاي تىلى بىلەن زىننەت كىرگۈزۈپ، يېزىپ چىقتىم. يۇقىرىدا دېيىلگەن تىلنىڭ بېنىاسىغا ھەرقانداق بىر شائىر ئاسانلىقچە ئېرىشەلمەيدۇ ۋە ھەر قانداق بىر كاتىب ئاسانلىقچە مۇيەسسەر بولالمايدۇ.

چۈنكى، ئۇ ھەرزەتنىڭ ئۇلۇغ يىغىلىشلىرى پىكىر جاۋاھىراتلىرىنىڭ؛ غۇبارسىز تالانتى نەزىم قائىدىلىرى مىزانلىرىنىڭ كانى بولۇپ، كەمىنە ئەشۇ زامان شائىرلىرىنىڭ ئالىي دەرگاھىدا خادىم، دەۋران سۆزمەنلىرى ۋە ئەقىل ئېگىلىرىنىڭ ئالىي باركاھىدا مۇلازىم ئىدىم. بۇ يەردە دائىم نەزىم ۋە نەسرىدىن سۆز بولاتتى. ھەر دائىم تەبئىي ھالدا شېئىر ۋە مۇئەممالار ييزىلاتتى. ئۇ ھەرزەتنىڭ چوڭقۇر پىكىرلىك تەبئىتى نەزىم تەرتىپلىرىنى تارقىتىشقا بولغان تەلىپى، ھەقىقەتچىل زېھنى شېئىر تەرتىپلىرىنى تارقىتىشقا مايىل ئىدى.

چۈنكى، نەزىم ئەھلىنىڭ شېرىن سۆزلىكى، مۇھەببەتلىك دىللارنىڭ يالقۇنى، دەردۇ- ئىشتىياق يۇسۇنلىنىڭ چىن ئاشقى ئەمىر خۇسرەۋ دېھلەۋىينىڭ تۆت دېۋان بىلەن مەشھۇر بولغان غەزەللىرىنى بارلىق ئىمكانىيىتى بىلەن يىغىپ توپلاتتى. توپلانغان بېيتلارنىڭ سانى ئون سەككىز مىڭغا يەتتى. ئۇنى غايەت گۈزەل زىننەتلەر بىلەن بېزەپ، ھەشەمەتلىك رامكىلار بىلەن ھەل بېرىپ نەقىشلەپ، زامانىسىنىڭ خۇشخەتچىلىرىگە يازدۇرۇپ كىتاب قىلدۇردى. ئۇنى قۇياشتەك جىلۋىلىتىپ، شۆھرىتىنى پەلەكتىن ئاشۇردى. چۈنكى بۇ سۆز ئۇستىسى بۇ ئىلىمدىن كۆپراق خەۋاردار ئىدى. ماھارەت ۋە كامالەتتە ئۇستۇن بولۇپ، ناھايىتى كۆپ بەھرلەردە چوڭقۇر پىكىرلىك شېئىرلارنى يازغان. ئەمما كۆپۈنچە شېئىرلىرى ۋەزىندە ئۆز خارەكتېرىگە ئانچە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ، دېيىلدۇ. زامان ساپالىقلىرىدىن بەزىلىرىنىڭ ساپاسى ئۇنىڭ بالاغىتىدىن تۆۋەن بولۇپ، ئىدىراكىدىن ھەيران قالسىمۇ، ئەمما ئانچە ياقتۇرۇپ كەتمەيتتى. ئۇ ھەرزەت مۇبارەك تالانتى بىلەن ئاجايىپ كەشپىيات ۋە ييڭىلىقلارنى ياراتقانىكى، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى پاساھەت سۆلتانلاردىن، شائىرلاردىن باشقا ھېچكىمنىڭ يادىغا كەلمەيدۇ ۋە خاتىرىسىگە چۈشمەيدۇ.

بۇنىڭ شەرھى (بايان) شۇكى،ئۇ دېۋاندا ھەر بىر غەزەلنىڭ بېشىدا شۇ غەزەلنىڭ قايسى بەھر، قايسى ۋەزىندە ئىكەنلىكى، ئەركانلىرى (بۆلەكلىرىنىڭ تەركىۋى) گە قايسى زىھاف (ئۆزگىرىش) بېرىلىپ، قايسى تۈرگە ئۆزگەرگەنلىكى ئېنىق ييزىلغان. شۇڭا غەزەللەرنى ئوقۇغان بارچە ئەلگە شۇ بەھرنىڭ ئەھۋالى، شۇ ۋەزىننىڭ شەكىل- تۈرلىرى ئېنىق مەلۇم بولىدۇ ۋە كىشىنىڭ چەكسىز قايىللىقىنى قوزغايدۇ. دېۋاندا تەرتىپ بېرىلگەن بارلىق شېئىرلار مۇشۇنداق ييزىلغان. بۇ بەھرلەرنىڭ ئەھۋالى، شۇ ۋەزىنلەرنىڭ شەكىل- تۈرلىرى، ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىرلەرنىڭ ھەقىقەتەن ئاجايىپ ئىلغارلىقى، دېۋاندا تەرتىپ بېرىلگەن شائىرلارنىڭ توغرا تاللانغانلىقى ھەممە ئەلگە ئايان بولىدۇ. (كەمىنە) بەندىنىڭ تۆت دېۋاندىكى شېئىرلىرىمۇ تېخى تۈ*رکى تىلدا نەزىم تېپىپتۇ. بېيتلىرىنىڭ سانى يىگىرمە بەش مىڭغا يېقىنلىشىپ، ئۇ ھەرزەتنىڭ مۇبارەك نامىغا ييزىلىپ زىننەت بېرىلىپتۇ ۋە تىلغا ئېلىنغان ئەشۇ دەستۇرغا كىرگۈزىلىپتۇ.

چۈنكى ئۇ ھەرزەتنىڭ مۇبارەك خاتىرىلىرى شېئىرنىڭ بەھر، ۋەزىنلىرىگە ۋە شېئىرىيەتنىڭ قائىدە مىزانلىرىغا شۇنچە مايىل ئىدى. ئەرۇز ئىلمىدە بۇلار ئىخچاملىنىپ قەيت قىلىندى ۋە ئۇنىڭغا "مىزانۇل-ئەۋزان" (ۋەزىنلەر ئۆلچىمى) دەپ نام قويۇلدى. بۇنىڭدىكى بىر مۇنچە قائىدە، دائىرىلەر بۇ ئىلمىنىڭ ئىجادچىسى خەلىل ئىبنى ئەھمەد،②ئىلىم ئۇستازى شەمس قەيس③ لەرنىڭ كىتابلىرىدا ۋە خوجا نەسىر تۇسىنىڭ④ "مەئيارۇل- ئەشئار" ناملىق كىتابىدا شۇنداقلا، ھەزرەتى مەخدۇمىنىڭ⑤ "ئەرۇز" ناملىق كىتابلىرىدىمۇ يوق ئىدى. مەن پېقىر بۇ ئىلىم ئۇسۇلىدىن تاللاپ، بۇ كىتابقا قوشۇپ كىرگۈزدۇم. ئەمدى تەكرىدىن تەۋپىق، يۇقىرىقى ئەزىزلەر رۇھىدىن مەدەد تىلەپ، ئىشقا كىرىشكەيمەن.

بىلىش كېرەككى، ئەرۇز ئىلمى نەزىم (شېئىر) ۋەزىنلىرىنىڭ ئۆلچىمى توغرىسىدىكى ئەڭ ئالى ئىلمىدۇر. چۈنكى، نەزىم ئىلمىنىڭ دەرىجىسى غايەت يۇقىرى مەرتىۋىدە بولۇپ، ھەق سۆبھانەھۇ ۋە تەئالانىڭ كەلامى مەجىد (قۇرئانى كەرىم) نىڭ كۆپ جايلىرىدا نەزىم توغرىسىدا بايانلار بار، شۇڭا، ئەرۇز ئۆز قائىدىلىرى بىلەن ھەقىقىدۇر. ئەشۇ كەلىمىلەردىن بىرى "لەنتەناللۇۋەئەل بىررە ھەتتا تۇنفقۇنە" ⑥ . بولۇپ، "رەمەلى مۇسەددەسى مەھزۇف" شۇ يەردىن پەيدا بولغاندۇر. ۋە يەنە، "ۋەلمۇرسەلاتى ئۇرفەن، فەل- ئاسفەتى ئەسفەن" ⑦ ، بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەزنى: "مەفئۇلۇ فائىلاتۇن مەفئۇلۇ فائىلاتۇن" بولۇپ، "مۇزارەئى مۇسەممەنى ئەخرەب" شۇ يەردىن پەيدا بولغان. يەنە "جەننەتى ئەدنىن فەدخۇلۇھا خالىدىن⑧ بولۇپ، ۋەزنى: " مۇستەفئىلۇن، مۇستەفئىلۇن، مۇستەفئىلۇن" بولۇپ، "رەجەزى مۇسەددەسى مۇزال". شۇ يەردىن پەيدا بولغان. بۇلار كەلامۇللاھنىڭ كۆپ يېرىدە ئۇچرايدۇ. ئۇندىن باشقا، رەسۇل سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمنىڭ ھەدىسلىرىدىمۇ بۇ تەرىقە ھەدسلەر بولۇپ، ئۇلاردىن بىرى :" مەن ئەكرەمە ئالىمەن فەقەد ئەكرەمەنى⑨ بولۇپ، ۋەزنى:" مەفئۇلۇ مەفائىلۇن مەفائىيلۇ فەئۇل" دۇر ۋە رۇبائىي ۋەزنىدە "ھەزەجى ئەخرەبى مەقبۇزى مەكفۇفى مەجبۇب" شۇ يەردىن پەيدا بولغان.

ئەمرۇل مۇئمىنىن ئەلى⑩ كەرەمەللاھۇ ۋەجھەھۇنىڭ ئەشئارى كۆپ بولۇپ، دىۋانى باردۇر. يەنە مەسنەۋى تەرىقىدە كىتابلىرى بولۇپ، يەنە شەيخلەر، ئىمامىلار، ئەۋلىيالاردىنمۇ كۆپ ئارتۇق بولغان ئەل شائىرلىرىنىڭ شېئىرلىرى، دىۋانلىرى ۋە مەسنەۋي تەرىقىدىكى كىتابلىرى بولۇپ، بۇلارغا دەلىل كەلتۈرۈشنىڭ ھاجىتى يوق. چۈنكى، ئۇ كىشىلەر ئارىسىدا ئېنىقدۇر، سۆز ئۆزىراپ كېتىدۇ. بۇ نەزىملەرنىڭ ئەسلى ۋە قائىدە قانۇنلىرى ئەرۇز بەھرى ۋە ئۇنىڭ مىزانلىرىغا باغلىنىشلىقتۇر.
ئىسپاتلاندىكى، ئەرۇز ئىلمى ئالاھىدە ئىلمىدۇر ئۇنى نېمە ئۈچۈن "ئەرۇز" دەيدۇ؟ بۇنىڭدا خىلمۇ- خىل تەبىرلەر بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ بىرى بىلەن كېپايىلىنىش لازىمدۇر. ئۇ بولسىمۇ، خەلىل ئىبنى ئەھمەد

رەھمەتۇللاھ بولۇپ، ئۇ بۇ ئىلمنىڭ ئىجاتچىسىدۇر. ئەرەبستاننىڭ يېنىدا بىر ۋادا بولۇپ ئەرەبلەر بۇ يەرنى "ئەرۇز" دەيدىكەن، ئەرەبلەر شۇ ۋادىدا ئولتۇراقلىشىپ ئەرەب ئۆيلىرىنى (چېدىرلىرىنى) تىكىپ، بۇ جايىنى تولىمۇ گۈزەل بىر جىلۋىگە كىرگۈزگەنمىش. ئەرەبلەر سالغان بۇ ئۆيلەرنى "بەيت" دەيدىكەن. خەلىل ئىبنى ئەھمەد رەھمەتۇللاھ بۇ "بەيت" لەرنى بۇ ئىلىم بىلەن ئۆلچەملەشتۇرۇپ، ۋەزىنگە توشقانلىرىنى توشمىغانلىرىدىن ئايرىپ، ئۇنىڭ قىممىتى ۋە باھاسى كۆرسىتىدۇ. شۇ مۇناسىبەت بىلەن پۈتۈن شېئىرنى ئەشۇ ۋادا نامى بىلەن"ئەرۇز" دەپ، كۆبلتىلىرىنى بەيت (ئۆي) نامى بىلەن ئاتىغان. بۇنىڭ مۇناسىبىتى ئۆينىڭ بىنا ئاساسى ئۇنىڭ تۆت تېمى بىلەن بولغانغا تەدىبقلانغان. نەزىم بېيتلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىمۇ تۆت ئاساس بىلەنىدۇر. بېيىتتا مەنا ئامىللىرىدىنمۇ كۆپ نەرسىلەر بولۇپ، ئۇنى بىر ئۆينىڭ غەم- قايغۇ، مەخپىيەتلىكلىرىگىمۇ، مەخپى خىياللارغىمۇ تەدىبقلاپ چۈشۈنىشكە بولىدۇ. مانا شۇ مۇناسىبەتلەر بىلەن ئۇنى "بەيت" دەپ ئاتىغان.

مەلۇم بولسۇنكى، ئەرۇز ئىلمى ئەھلى (شائىرلار) نەزىم ۋەزىنلىرى ئۈسۈلىنىڭ بىناسىنى ئۇچ ئاساسى تايانچقا قويغان بولۇپ، ئۇلار سەبەب (ئاساس)، ۋەتەد، (ئۇچ ھەرپتىن تەشكىل تاپقان سۆز- بوغۇملار گۇرۇپپىسى)، فاسىلە (ئايرىغۇچى- ئاجراتقۇچى بۆلەك) لاردىن تەركىپ تاپقۇزىدۇ.

سەبەب (ئاساس) ئىككى تۈرگە بۆلىنىدۇ: بىرى، سەبەبى خەفىق (يەڭگىل ئاساس). ئۇ، بىر مۇتەھەررىك (ھەرىكەتلىك) ۋە بىر ساكىن (مۇقىم) (ھەرپتىن تەشكىل تاپقان- ت) سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، "مەي"، "نەي"، "گۈل"، "مۇل" شەكلىدە بولىدۇ. ئىككىنچىسى: سەبەبى سەقىيل (ۋەزمىن- ئېغىر ئاساس). ئۇ، ئىككى ھەرىكەتلىك سۆزنى (بوغۇمنى) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنى، "يۈزى"، "كۆزى"، "خەتى" "قەدى".

ۋەتەد (ئۇچ ھەرپتىن تەشكىل تاپقان سۆز بوغۇملار گۇرۇپپىسى) دىكسى ئىككى قىسمدۇر: بىرى، ۋەتەدى مەجمۇئ (ئىككى ھەرىكەتلىك ۋە بىر ھەرىكەتسىز- ئۇچ ھەرپىنىڭ يىغىندىسىدىن تەشكىل تاپقان سۆز) بولۇپ، ئاۋالقى ئىككى ھەرپى ھەرىكەتلىك، ئاخىرقى بىر ھەرپى مۇقىم- ئاساس سۆزدۇر. يەنى، شەجەر، سەمەر، خوتەن، ئەدەن شەكلىدە.

ئىككىنچىسى، ۋەتەدى مەفرۇق( )، ئۇ ئاۋالقى ۋە ئاخىرقى ھەرپى ھەرىكەتلىك، ئوتتۇرا ھەرپى مۇقىم- ئاساس سۆزدۇر. يەنى، خامە، نامە، ناقە، فاقە.

فاسىلە (ئايرىغۇچى): فاسىلەئى سۇغرا، فاسىلەئى كۇبرا (ئەڭ چوڭ ئايرىغۇچى) دەپ ئىككى قىسمغا ئايرىلىدۇ.

فاسىلەئى سۇغرا، ئۇچ ھەرپى مۇتەھەررىك (ھەرىكەتلىك)، تۆتىنچى ھەرپى ساكىن (مۇقىم) سۆزدىن تۇزۇلۇپ، مىرەكىم، يۇرەكىم، شەكىلدە كېلىدۇ.

فاسىلەئى كۇبرا (ئەڭ چوڭ ئايرىغۇچى)- تۆت ھەرپى ھەرىكەتلىك، بەشىنچى ھەرپى مۇقىم سۆزدىن

تۈزۈلۈپ، يەشەمەغەن، كسەمەغەن شەكىلدە كېلىدۇ.

بۇنىڭ ئەركانلىرى (تەركىپلىرى) نىڭ ھەممىسى تۆۋەندىكى سۆزلەر تەركىبىدە كېلىدۇ.

"ئۇل كۆزى قەرا دەردۇ غەمىدىن چىدامادىم"

ۋەزىنگە توشقان (ئۆلچەملىك) سۆزلەردىن تۈزۈلگەن بۇ تەركىپلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى يەنە بىرىنىڭ تەركىبىگە قوشۇشقا بولمايدۇ. شۇ سەۋەپتىن ئۇ مۇنداق بولىدۇ.:

بېيت

ئەي ئاي، كەلكىم، يارىڭدۇرمەن،

فۇرقەت شامى زارىڭدۇرمەن.

ئىككى ھجالىق (بوغۇملۇق) ئەرۇز رۇكنى (ئاساسى) بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇنداق بولىدۇ.

بېيت

قەدى ھەۋاسىدىن گاھى شەجەر ساری نەزەر قىلاي،

يۈزى خەياللىدىن گاھى چەمەن ساری گۈزەر قىلاي.

فەۋاسل (ئايرىغۇچىلار) يۈزىسىدىن مۇنداق بولىدۇ.

بېيت

مىرەكىم، تىلەكىم چۇ سەن ئۇلدىڭۇ بەس،

نە قىلاي يەنالەركۆرەرنى ھەۋەس.

تۆۋەن ئۆلچەم بويىچە ئېيتقاندىمۇ بۇ ئاساسى تەركىپتىن باشقىچە تەدبىر بولمىغانلىقتىن، ئەرەب، ئەجەم شائىرلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ شېئىرلىرى موشۇ مۇرەككەپ تەركىپكە قوشۇلۇپ كېتىدۇ. ئەرۇز ئەھلى ئۇنى "ئەفائىل" ۋە "تەفائىل" دەپ ئاتايدۇ. ("ئەفائىل"، "تەفائىل" ئەرۇزدىكى ئاساسلىق ۋەزىنلەرنىڭ ئاتىلىشى بولۇپ)، ئۇ سەككىز قىسىمغا بۆلىنىدۇ.

1. فەئۇلۇن- ۋەتەدى مەجمۇئ تەقدىمى بىلەن سەبەبى خەفىق گە،

(يېشىمى" ئىككى ھەرىكەتلىك ھەرپ ۋە بىر ھەرىكەتسىز ھەرپنىڭ يىغىندىسىدىن كېلىپ چىققان ئۆلچەملىك بۆلەك بىلەن، يەڭگىل ئاساس) قا.

2. فائىلۇن - سەبەبى خەفىق تەقدىمى بىلەن ۋەتەدى مەجمۇئ قا،

(يېشىمى: يەڭگىل ئاساسى بۆلەكتىن كېلىپ چىققان ئىككى ھەرىكەتلىك ھەرپ ۋە بىر ھەرىكەتسىز ھەرپنىڭ يىغىندىسىدىن تەركىب ئۆلچەملىك بۆلەك) كە.

3.مەفائىيلۇن- ۋەتەدى مەجمۇئ تەقدىمى بىلەن ئىككى سەبەبى خەفىق كە،

(يېشىمى: ئىككى ھەرىكەتلىك ھەرپ ۋە بىر ھەرىكەتسىز ھەرپنىڭ يىغىندىسىدىن كېلىپ چىققان ئۆلچەملىك بۆلەك بىلەن، ئىككى يەڭگىل ئاساس) قا،

4. مۇستەفئىلۇن- ئىككى سەبەبى خەفىق تەقدىمى بىلەن ۋەتەدى مەجمۇئ قا،

(يېشىمى: (ئىككى يەخگىل ئاساسى تەركىپ بىلەن، ئىككى ھەرىكەتلىك ھەرپ ۋە بىر ھەرىكەتسىز ھەرپنىڭ يىغىندىسىدىن تەركىب تاپقان ئۆلچەملىك بۆلەك)گە،

5. فائىلاتۇن- ۋەتەدى مەجمۇئ كىيۇرمەك بىلەن ئىككى سەبەبى خەفىق ئارىسىغا، (يېشىمى: ئىككى ھەرىكەتلىك ھەرپ ۋە بىر ھەرىكەتسىز ھەرپنىڭ يىغىندىسىدىن تەركىب تاپقان ئۆلچەملىك بۆلەكنى ئىككى يەخگىل ئاساس ئارىسىغا كىرگۈزۈش ئۇسۇلۇغا).

6. مەفائىلەتۇن- ۋەتەدى مەجمۇئ تەقدىمى بىلەن فاسىلەئى سۆغراغا

(يېشىمى: ئىككى ھەرىكەتلىك ھەرپ ۋە بىر ھەرىكەتسىز ھەرپنىڭ يىغىندىسىدىن تەركىب تاپقان ئۆلچەملىك بۆلەك بىلەن، سۆغرانىڭ ئايرىغۇچىسغا)،

7. مۇتەفائىلۇن- فاسىلەئى سۆغرا تەقدىمى بىلەن ۋەتەدى مەجمۇئ قا،

(يېشىمى: ئايرىغۇچى سۆغرا بۆلىكى بىلەن، ئىككى ھەرىكەتلىك ھەرپ ۋە بىر ھەرىكەتسىز ھەرپنىڭ يىغىندىسىدىن تەركىب تاپقان ئۆلچەملىك بۆلەككە)

8. مەفئۇلاتۇ- ئىككى سەبەبى خەفىق تەقدىمى بىلەن ۋەتەدى مەفرۇق قا بۆلۇنىدۇ.

(يېشىمى: ئىككى يەخگىل ئاساس بۆلىكى بىلەن، ئاۋالقى ۋە ئاخىرقى ھەرپى ھەرىكەتلىك، ئوتتۇرا ھەرپى مۇقىم بولغان بۆلەككە)

يۇقىرىقى سەككىز ئۇسۇلدىن فارىسچە شېئىردا: مەفائىلۇن، فائىلاتۇن، مۇستەفئىلۇن، مەفئۇلاتۇ، فەئۇلۇندىن ئىبارەت بەش تۈر كۆپراق ئۇچرايدۇ. تۈ*ركچە شېئىرلارغمۇ شۇلار تەدبىقلىنىدۇ. يەنى، بۇ تەركىپلەرنىڭ سىرتىغا چىقىپ كەتمەيدۇ. بۇ بەش ئەسلىنىڭ ھەر بىرى يەنە نەچچە تارماق قىسمغا بۆلۈنۈپ، ئۇلارنىڭ باشقا تۈسلەرگە ئۆزگىرىشى سەبەبىدىن ئۇنى ئەرۇزچىلار "زىھاف" (ۋەزىن بۆلەكلىرىدىكى ئۆزگىرىش) دەيدۇ. شۇ جەھەتتىن زىھاف (ۋەزىن بۆلەكلىرىدىكى ئۆزگىرىش) ۋە فۇرۇئ (تارماق قىسىم) ئارىسىغا بىر فەسل (قىسىم) قوشۇپ تەرتىپ بېرىلدى.

بۇ قىسمدا مەفائىلۇن زىھافاتى ("مەفائىلۇن" ۋەزىن بۆلەكلىرىدىكى ئۆزگىرىشى) ئون بىر، تارماق قىسىملىرىمۇ ئون بىر بولۇپ، ئۇنىڭ زىھافاتى (ۋەزىنلەر بۆلەكلىرىدىكى ئۆزگىرىشى) تۆۋەندىكىچە بولىدۇ:

1. "قەبز"- بۇ مەفائىيلۇندىن "يا- ي" نى قىسقارتقۇچى بولۇپ، مەفائىيلۇندىن "مەفائىلۇن" قالىدۇ.

2. "قەف"- بۇ مەفائىيلۇندىن "نون- ن" نىڭ قىسقارتقۇچىسى بولۇپ، مەفائىيلۇننىڭ ئاخىرىدىن"نون- ن" نى قىسقارتىپ "مەفائىيلۇ" غا قالدۇرىدۇ.

3. "خەرم"- مەفائىيلۇندىن "مىم- م" نىڭ قىسقارتقۇچىسى بولۇپ، "مىم- م" قىسقارتىلىپ، "فائىيلۇن" قالىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا "مەفئۇلۇن" يېزىلىدۇ.

4. "خەرب"- مەفائىيلۇندىكى "مىم- م" ۋە "نون- ن" نىڭ قىسقارتقۇچىلىرى بولۇپ، "فائىيلۇ" قالىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "مەفئۇلۇ" يېزىلىدۇ.

5. "شەتەر"- مەفائىلۇندىكى "مىم- م" بىلەن "يا- ي" نىڭ قىسقارتقۇچسى بولۇپ، "فائىلۇن" قالدۇ.

6. ھەفز"- "مەفائىلۇن" دىكى ئاخىرقى بۆلەكنىڭ ئاخىرىقى يەڭگىل ئاساسنىڭ قىسقارتقۇچسى بولۇپ، "مەفائىلۇن" دىن "مەفائي" قالدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا "فەئۇلۇن" قويىلىدۇ.

7."قەسر"- ئاخىرقى بۆلىكنىڭ يەنى، يەڭگىل ئاساسبۆلىكى ئاخىرىنىڭ قىسقارتقۇچسى ۋە ئالدىنقى بۆلىكنىڭ ئىسكانى بولۇپ، مەفائىلۇن "مەفائىيل" بولىدۇ.

8. "ھەتم"- بۇ "ھەفز" ۋە "قەسر" لەرنىڭ بىرىكمىسى بولۇپ، "مەفائىلۇن" دىن "مەفا" قالدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "فەئۇل" قويىلىدۇ.

9. "جەبب"- ئىككى يەڭگىل ئاساسنىڭ قىسقارتقۇچسى بولۇپ، مەفائىيلۇندىن "مەفا" قالدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "فەئۇل" قويىلىدۇ.

10. "زەلەل"- "ھەتم" ۋە " خەرم" نى يىغىپ، مەفائىيلۇندىن "فا" قېپقالىدۇ.

11. "بەتەر"- "جەببب" ۋە "خەرم" لەرنى يىغىپ، مەفائىيلۇندا "فا" قالدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا "فە" قويىلىدۇ.

بۇنىڭ فۇرۇئى (تارماقلىرى): مەفائىلۇن- مەقبۇز، مەفائىيلۇ- مەخفۇف، مەفەئۇلۇن- ئەخرەم، مەفەئۇلۇ- ئەخرەب، فائىلۇن- ئەشتەر، فەئۇلۇن- مەخزۇف، مەفائىيل- مەقسۇر، ئەئۇل- ئەختەم، فەئۇل- مەجبۇب، فا- ئەسەلل، فە- ئەبتەرلەرگە بۆلىنىدۇ.

بۇلارنىڭ فائىلاتۇن ۋەزىن بۆلەكلىرىدىكى ئۆزگىرىش ئۇنىغا، فۇرۇئى (تارماقلىرى) ئون بەشكە بۆلىنىدۇ.

بۇلارنىڭ زىھافاتى (ۋەزىن بۆلەكلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى):

1. "ھەبن"- ئەۋۋەلقى بۆلەك سەبەبى خەفىفى (يەڭگىل ئاساسى) دىكى مۇقىم ھەرپىنىڭ قىسقارتقۇچسى بولۇپ، "فائىلاتۇن" دىن "فەئىلاتۇن" قالدۇ،

2. "كەف"- بەشنچى ھەرپىنىڭ قىسقارتقۇچسى بولۇپ، "فائىلاتۇن" "فائىلان" بولىدۇ.

3. "شەكل"- "ھەبن" ۋە "كەف" بىرىكسە، "فائىلاتۇن فەئىلاتۇ" بولىدۇ.

4. "ھەزف"- فائىلاتۇندا "تا- ت" ۋە "نون- ن" قىسقارتىلسە، "فائىلا" بولىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "فائىلۇن" يېزىلىدۇ.

5. "قەسر"- فائىلاتۇندا "فائىلات" بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا "فائىلان" قويىلىدۇ ۋە بەزىدە "تا- ت" غا ئۆزگەرمەي ئەشۇ بويىچە قىلىنىدۇ.

6. "قەتئ"- فائىلاتۇندا ئاخىرقى ئاساسى، ۋەتەد ساكىنى (مۇقىم ئۇچ ھەرپلىك بۆلەك) لەر قىسقارتىلسە، "فائىل" قالدۇ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا "فەلۇن" قويىلىدۇ. بەزىدە ئۇنى "سالم" دەپمۇ قويىدۇ.

7. "تەشئىس"- فائىلاتۇن ۋەتەدىنىڭ (بۆلىكنىڭ) ئىككى ھەرىكەتلىك ھەرپىدىن بىرىنىڭ نېقاتى (قىسقارتقۇچسى) بولۇپ، ئۇنىڭدىن "فائاتۇن" ياكى "فالاتۇن" قالدۇ، ھەر خىل ئېھتىماللار بىلەن

ئۇنىڭ ئورنىغا "مەئۇلۇن" قويىلىدۇ.

8. "جەھى"- فاسىلە (ئايرىغۇچى) قىسقارتىلىپ، فائىلاتۇندىن "تۇن" قالدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "فە" قويۇلىدۇ.

9. "تەسبىغ"- ئاخىر بۆلەكنىڭ يەڭگىل ئاساسىغا بىر ھەرپ ئارتتۇرۇش بولۇپ، "فائىلاتۇن، فائىلاتان" بولىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "فائىلىيان" قويۇلىدۇ.

10. "رەبۇ"- فائىلاتۇندا "قەتئ" (مۇقىم ئۇچ ھەرپلىك بۆلەكنى قىسقارتقۇچى) ۋە "ھەبن" (مۇقىم ھەرپنىڭ قىسقارتقۇچىسى) لەر قىسقارتىۋىتىلىپ، "فەئۇل" قالدۇ،

بۇنىڭ تارماقلىرى: فەئىلاتۇن- مەخبۇن، فائىلەتۇن- مەكفۇر، فەئىلاتۇ- مەشكۇل، فائىلۇن- مەھزۇف، فەئىلۇن- مەخبۇنى مەقسۇر، فائىلۇن- مەخبۇنن مەھزۇف، فەلۇن- مەقتۇ، مەفئۇلۇن- مۇشەئىەس، فەلائى- مەقتۇئى مۇسەببەئ، فەئۇل- مەربۇئ، فائىلىيان- مۇسەببەئ، فەلىيان- مەخبۇنى مۇسەببەئ، فا- مەجھۇفى مۇسەببەئ، فە- مەجھۇف.

مۇستەفئىلۇن زىھافاتى (ۋەزىن بۆلەكلىرىدىكى ئۆزگىرىش) توققۇزدۇر، فۇرۇئى (تارماقلىرى) ئون تۆتتۇر.

مۇستەفئىلۇننىڭ ۋەزىن بۆلەكلىرىدىكى ئۆزگىرىش

مۇستەفئىلۇننىڭ ۋەزىن بۆلەكلىرىدىكى ئۆزگىرىش 9، تارماقلىرى 14 تۈرگە ئايرىلىدۇ.

ۋەزىن بۆلەكلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى:

1.«خەبن»-مۇستەفئىلۇندا«مۇتەفئىلۇن»بولىدۇ،ئۇنىڭ ئورنىغا «مەفا ئىلۇن» قويۇلىدۇ.

2."تەي"-مۇستەفئىلۇننىڭ تۆرتىنچى ھەرپىنىڭ قىسقارتقۇچىسى بولۇپ، "مۇستەئىلۇن"قالدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا مۇفتەئىلۇن قويۇلىدۇ.

3. "قەتئ"- مۇستەفئىلۇندىكى "نون- ن" نىڭ قىسقارتقۇچىسى ۋە "لام- ل" نىڭ ئىسكانى بولۇپ، "مۇستەفئىل" قالدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "مەفئۇلۇن" قويۇلىدۇ.

4. "تەخلئ"- مۇستەفئىلۇندا "خەبن" بىلەن "قەتئ" بىرىكىپ، "مۇتەفئىل" قالدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "فەئۇلۇن" قويۇلىدۇ.

5. "ھەزەج"-مۇستەفئىلۇننىڭ ئۇچ ھەرپلىك بۆلىكىنىڭ قىسقارتقۇچىسى بولۇپ، "مۇستەف" قالدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "فەئىلۇن" قويۇلىدۇ.

6."رەف"-بىر ئاساسى بۆلەك بىلەن بىر يېنىك بۆلەكنىڭ قىسقارتقۇچىسى بولۇپ، ئۇ بۆلەكنىڭ بىرىنچىسى ئىككى ئاساسى يەڭگىل بۆلەكدۇر. مۇستەفئىلۇندىن "تەف ئىلۇن" قالدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا "فائىلۇن" قويۇلىدۇ.

7. "خەبل"- مۇستەفئىلۇندىن "سن- س" ۋە "فە- ف" قىسقىراپ، "خەبن" بىلەن "تەي" گە يىغىلىپ، "مۇتەئىلۇن" قالدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "فەئىلەتۇن" قويۇلىدۇ.

8."ئىزالە"- مۇستەفئىلۇننىڭ ئاخىرىدىكى ۋەتەدى مەجمۇئىغا (ئۇچ ھەرپلىك سۆزنىڭ يىغىندىسىغا) بىر

تۇراقلىق ھەرپنى ئارتتۇرۇش بولۇپ، "مۇستەقىلان" بولىدۇ.

9."تەرىل"- مۇستەقىلۇننىڭ ۋەتەنى مەجمۇئىغا (ئۇچ ھەرپلىك سۆزنىڭ يېغىندىسىغا) بىر ئاساسى ھەرپنى ئىزافە قىلىش (قوشۇش) بولۇپ، "مۇستەقىلاتۇن" بولىدۇ، مۇستەقىلۇننىڭ ئورنىغا "مۇستەقىلاتۇن" قويۇلىدۇ.

ئۇنىڭ تارماقلىرى: مەقائىلۇن- مەخبۇن، مۇقتەئىلۇن- مەتۇپي، مەقئۇلان- مەقتۇ، قەئۇلۇن- مۇخەللە، قەئىلۇن- مەھزۇز، قائىلۇن- مەرفۇ، قەئىلەتۇن- مەخبۇل، مەقائىلان- ۋەتۇبىي مۇزال، مۇستەقىلبن- مۇزال، قەئىلەتان- مەخبۇنى مۇزال، مەقائىلاتۇن- مەخبۇنى مۇرەففەل، مۇقتەئىلاتۇن- مەتۇبىي مۇرەففەل، مۇستەئىلاتۇن مۇرەففەل لەردىن ئىبارەتتۇر.

مەقئۇلاتۇنىڭ ۋەزىن بۆلەكلىرىدىكى ئۆزگىرىش 9، تارماقلىرى 14 تۇر.

ئۇنىڭ ۋەزىن بۆلەكلىرىدىكى ئۆزگىرىش:

1. "خەبن"- مەقئۇلاتۇدا مەقئۇلاتۇ بولىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "مەقائىلۇ" قويۇلىدۇ.

2. "تەي"- مەقئۇلاتۇدا "مەقئىلاتۇ" بولىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "قائىلاتۇ" قويۇلىدۇ.

3. "خەبل"- مەقئۇلاتۇدا "خەبن" ۋە "تەي" قوشۇلۇپ، "مەئىلاتۇ" بولىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "قەئىلاتۇ" قويۇلىدۇ.

4. "ۋەقف"- مەقئۇلاتۇدىكى "تا- ت" نى قىسقارتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا "مەقئۇلان" قويۇلىدۇ.

5. "كەشف"- مەقئۇلاتۇدىكى "تا- ت" نىڭ قىسقارتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا "مەقئۇلۇن" قويۇلىدۇ.

6. "سەلم"- مەقئۇلاتۇ ۋەتەدىنىڭ (ئۇچ ھەرپلىك بۆلىكى) نى قىسقارتىپ، "مەقئۇ" قالىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "قەئىلۇن" قويۇلىدۇ.

7. "جەدۋ"- مەقئۇلاتۇننىڭ ھەر ئىككىلا ئاساسنى ۋە "تا- ت" نى قىسقارتىپ، "لات" قالىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "فائ" قويۇلىدۇ.

8. "نەھر"- مەقئۇلاتۇنىڭ ئىككىلا ئاساسى ۋە "تا- ت" سىنى قىسقارتىپ، "لا" قالىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "فە" قويۇلىدۇ.

9. "رەف"- مەقئۇلاتۇنىڭ ئەۋۋەلقى ئاساسنى قىسقارتىپ، "ئۇلاتۇ" قالىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "مەقئۇلۇ" قويۇلىدۇ.

ئۇنىڭ تارماقلىرى: مەقائىيلۇ- مەخبۇن، قائىلاتۇ- مەتۇپي، قەئىلاتۇ- مەخبۇل، مەقئۇلان- مەۋقۇف، مەقئۇلۇن- مەكشۇف، قەئۇلۇن- مەخبۇنى مەقشۇف، قەئۇلان- مەھبۇنى مەۋقۇف، قەئىلۇن- ئەسەلەم، قائىلان- مەتۇبىي مەۋقۇف، قائىلۇن- مەتۇبىي مەكشۇف، قەئىلۇن- مەخبۇنى مەتۇبىي مەكشۇف، مەقئۇلۇ- مەرفۇ، فائ- مەجدۇ، قەئ- مەنھۇر لاردىن ئىبارەتتۇر.

قەئۇلۇننىڭ ۋەزىن بۆلەكلىرىدىكى ئۆزگۇرۇش ئالتە، تارماقلىرىمۇ ئالتەدۇر.

ئۇنىڭ ۋەزىن بۆلەكلىرىدىكى ئۆزگىرىش:

1. "قەبز"- فەئۇلۇندا "لام- ل" نىڭ زەممى (قوشۇۋىلىشى) بىلەن فەئۇلۇ بولىدۇ،
2. "قەسر"- فەئۇلۇندا "لام- ل" نىڭ سۇكۇنى (مۇقىملىقى) بىلەن "فەئۇل" بولىدۇ.
3. "ھەزىق"- فەئۇلۇندا "فەئۇ" بولىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "فەئۇل" قويۇلىدۇ.
4. "سەلەم"- فەئۇلۇندا "فە- ف" قىسقىرىپ، ئۇلۇن قالىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "فەئىلۇن" قويۇلىدۇ.
5. "سەرەم"- فەئۇلۇندا "فە- ف" ۋە "نۇن- ن" قىسقىراپ، "ئۇلۇ" قالىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "فەئىلۇ" قويۇلىدۇ.
6."بەتەر"- فەئۇلۇندا ۋەتەدى مەجمۇئ (ئىككى ھەرىكەتلىك ھەرپ بىلەن بىر ھەرىكەتسىز ھەرىپنىڭ يىغىندىسى) قىسقىراپ، "لۇن" قالىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا "فەئ" قويۇلىدۇ.
ئۇنىڭ تارماقلىرى: فەئۇلۇ- مەقبۇز، فەئۇلۇ- مەقسۇر، فەئۇل- مەھزۇف، فەئىلۇن- ئەسلەم، فەئىلۇ- ئەسرەم، فەئ- ئەبتەردىن ئىبارەتتۇر.

فەسل. يۇقىرىدا، ۋەزىنلەر بەزى ۋەزىن بۆلەكلىرى ۋە تارماقلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. ئەمدى يەنە شۇنى بىلىش كېرەككى، بەھرلەرنىڭ بەزىسى بەزىسىنىڭ تەكرارى، بەزىسىنىڭ تەركىبى يەنە بەزىلىرى بەزىلىرى بىلەن ھاسىل بولۇپ، 19 خىلغا يېتىدۇ. بۇلاردىن بەزىسى ئەرەبچىگە، بەزىسى فارىسچىغا، بەزىسى ئومۇمغا خاس بولۇپ، شۇ ۋاقىتقا قەدەر (نەۋائى دەۋرىگىچە) تۆ*رك شائىرلىرىنىڭ مىللى ئىستىمالىدا خاس ئۇسلۇپ بولمىغانلىقتىن، زېھنى ئۆتكۈرراق شائىرلار ئۆز نەزىملىرىنى ھەر قايسى بەھر ۋە ۋەزىنلەرگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ يېزىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەرۇز قائىدىلىرىدىن تولۇق خەۋىرى يوق ئىكەن. كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە ئاللاھنىڭ ئىنايىتىدىن تۆ*رك تىلى بىلەن يېزىلغان شېئىرلار ئەجەم شائىرلىرىغا خاس بولغان بەھر ۋە ئەۋزان (ۋەزىنلەر) دىكى نەزمەر قاتارىغا كىردى.
(تۆ*رك ۋە فارس شېئىرىيىتىگە ئورتاق بولغان) بۇ بەھرلەرنىڭ نامى: تەۋىل، مەدىد، بەست، ۋافىر، كامىل، ھەجەز، رەمەل، مۇنسەرىھ، مۇزارى، مۇقتەزەب، مۇجتەسس، سەرى، جەدىد، قەرىب، خەفىف، مۇشاكىل، مۇتەقارىب، مۇتەدارىكلاردىن ئىبارەت 19 خىلدۇر.
ئەمما، تەۋىل، مەدىد، بەست بەھرلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ئوخشاش بولمىغان ئىككى بۆلەكتىن تەركىپلەنگەن بولۇپ، بىرى خۇماسي (بەشلىك)، يەنە بىرى سۇبائي (يەتتەلىك) دۇر.
تەۋىل بۆلەكلىرى: "فەئۇلۇن مەفائىيلۇن، فەئۇلۇن مەفائىيلۇن" دىن ئىبارەت ئىككى تەكرارىدۇر.
بېيت
دېسەم ئەرازۇ زۇلفۇڭ ئۇ ئوتىدۇر، تۇتۇندۇر بۇ،
دەر ئاندىن سەڭا كۆيمەك، بۇ بىردۇر قەرا قايغۇ.
"فائىلاتۇن فائىلۇن" شەكلىدە بولۇپ، مۇنداق بولىدۇ:

بېيت

چېھرەدىن بۇرقە ئاچىب ئوتقە كۆيدۈردۈڭ مەنى،

چۈن كۈل ئالدى پەيكەرىم، كۆككە ساۋۇردۇڭ مەنى.

بەست بۆلىكى: "مۇستەقىلۇن فائىلۇن، مۇستەقىلۇن فائىلۇن" دىن ئىبارەت ئىككى تەكراردا كېلىپ، ئۇ مۇنداق بولىدۇ:

بېيت

ئىشقىڭ مەنى تۈنۈ- كۈن مەجنۇنۇ زار ئەيلەمىش،

كۆڭلۈمنى زارۇ هەزىن، جىسمىم نىزار ئەيلەمىش.

ۋاقىر ۋە كامىل بەھرىنىڭ قۇرۇلمىسى، يەتتىلىك بولۇپ: مۇرەككەب بەش هەرىكەتلىك ۋە ئىككى مۇقىم بوغۇمدىن تۈزۈلىدۇ. ۋاقىر بۆلەكلىرى مۇسەددەسته ئالته قەتله (تەكرار) "مەفائىلەتۈن" بولۇپ، تۆۋەندىكىچە كېلىدۇ.

بېيت

نە فۇرقەت ئېرۇر سەنسىزىن ئۆرتەنۇر يۈرەكىم،

نە بولغاي ئەگەر مەڭا گۈزەر ئەيلەسەڭ، مىرەكىم.

كامىل بەھرىنىڭ بۆلەكلىرىمۇ مۇسەددەسته ئالته قەتله "مۇتەفائىلۇن" بولۇپ تۆۋەندىكىچە كېلىدۇ

بېيت

نە بەلا ئېمىش سەنىڭ ئۈل خىرام ئىله قامەتىڭ،

گاهى سۈرئەتىڭ، گاهى نازبىرله ئىقامەتىڭ.

تىلغا ئېلىنغان بۇ بەش بەھرىدىكى نەزىملەر فارس شائىرلىرىدا ئانچە كۆپ كۆرۈلمەيدۇ.

ئەمما، هەزەج، رەجەز، رەمەل لەرىنىڭ قۇرۇلمىسى تەۋىل، مەدىد لەرىنىڭ يەتتەلىك قۇرۇلمىسىغا باغلىنىشلىق بولۇپ، هەزەجى مۇسەممەنى سالىمدا "مەفائىيلۇن" سەككىز قېتىم تەكرارلىنىدۇ. رەجەز بۆلەكلىرى سەككىز قېتىملىق ""مۇستەقىلۇن" بويىچە تەكرارلىنىدۇ. رەمەل بۆلەكلىرى سەككىز قېتىملىق "فائىلاتۈن" بىلەن پۈتىدۇ. بۇ بەھرلەر بىر دائىرىگە قۇيۇلغان بولۇپ، بۇ دائىرەنى "مۇئتەلىفە" دەپ ئاتايدۇ. ۋە ئۇ تۆۋەندىكى شەكىلدىكىدەك بولىدۇ.

مۇنسەرىھ، مۇزارى، مۇقتەزەب، مۇجتەسس، سەرى، جەددىد، قەرىب، خەفىف، مۇشاكىل لەرزىنىڭ قۇرۇلمىسى يەتتىلىك بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىختىلاپ باردۇر. سەلىملىرى بىر دائىرىگە يىغىلمايدۇ. ئەمما مۇنسەرىھى مەتۇپي، مۇزارىئى مەتۇپي، مەكفۇف، مۇقتەزەبى مەتۇپي، مۇجتەسسى مەكفۇف، مەخبۇننەر، مۇسەممەن بۆلەكلىرىنى بىر دائىرىغە قويۇپ، ئۇ دائىرىنى "مۇختەلىفە" دەيدۇ ۋە تۆۋەندىكى شەكىلدىكىدەك بولىدۇ.

مۇختەلىفە
دائىرىسى
مۇزارئ بەھىرلىنىش تەلەپپۇز قائىدىسى
مەفائىيلۇ
فائىلاتۇ
مەفائىيلۇ
فائىلاتۇ
ئۈتتەر
جەمئىي بەھىرلىنىش تەلەپپۇز قائىدىسى
فائىلاتۇ
مۇتەئىلۇن
فائىلاتۇ
مۇتەئىلۇن
بەسىت
مۇنسەرىھ بەھىرلىنىش تەلەپپۇز قائىدىسى
ھەزەج
ئاخىرى بەھىرلىنىش تەلەپپۇز قائىدىسى
مۇجتەسسى بەھىرلىنىش تەلەپپۇز قائىدىسى
رەمەل
ئاخىرى بەھىرلىنىش تەلەپپۇز قائىدىسى

مۇنتەزىئە
دائىرىسى
سەرى بەھىرلىنىش تەلەپپۇز قائىدىسى
سەبىن
فائىلاتۇن
فائىلاتۇن
جەمىد بەھىرلىنىش تەلەپپۇز قائىدىسى
يۇ
مەفائىلۇن
مەفائىيلۇ
مەفائىيلۇ
فائىلاتۇ
تەۋىل
بەھىرلىنىش تەلەپپۇز قائىدىسى
مۇشاكىل بەھىرلىنىش تەلەپپۇز قائىدىسى
يار
فائىلاتۇن
مەفائىلۇن
ئاخىرى بەھىرلىنىش تەلەپپۇز قائىدىسى

رەجەز بەھری

رەجەزی مۇسەممەن

رەجەزی مۇسەممەنی سالم
(مۇكەممەل سەككىزلىك كۆيلەش)
ۋەيرانە ئېدۇر مەسكەنىم، ئەندىن مەڭا بىسيار غەم،
ئاھىم بىلە ئەشكىدە ئوت، ئەشكىم بىلەن دېۋار نەم.
مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن.

رەجەزی مۇسەممەنی مەتۋىيى
(قاتلاپ ئوقۇلىدىغان سەككىزلىك كۆيلەش)
كېل بېرى ئەي رەشكى قەمەر، لەئلى لەبىڭ تۇنگى شەكەر،
فۇرقەتىڭ ئوتىدە كۆڭۈل چەكتى سېپەر ئۆزرە شەرەر.
مۇفتەئىلۇن مۇفتەئىلۇن مۇفتەئىلۇن مۇفتەئىلۇن.

رەجەزی مۇسەممەنی مەتۋىيى مەخبۇن
گەر ئەلەممغە چارە يوق، بولمەسە بولمەسۇن نېتەي،
ۋەھ غەممە شۇمارە يوق، بولمەسە بولمەسۇن نېتەي.
مۇفتەئىلۇن مۇفائىلۇن مۇفتەئىلۇن مەفائىلۇن.

رەجەزی مۇسەممەنی مەخبۇنی مەتۋىي
مەڭا كۆڭۈل ھەجرىڭ ئەرا زارىدۇر ئېي رەشكى پەرى،
يۇزۇڭنى كۆرگۈزگىلۇ ئەيلە غۇسسەدىن جانىن بەرى.
مەفائىلۇن مەفتەئىلۇن مەفائىلۇن مۇفتەئىلۇن.

رەجەزی مۇسەممەنی مەخبۇنی مەقتۇئ
تەڭرى ئۇچۇن قەيدە ئېدىڭ راست دە ئەي سەرۋى سەھى،

فۇرقەتىڭ ئوتىدىن مەڭا رىئايەت ئەيلە گاھ- گاھى
مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن مەفائىلۇن مەفئۇلۇن.

رەجەزى مۇسەممەنى مەتۇبىي مەخبۇنى مەقتۇئ
سەرۇ نېچۈك دېيىن سېنىكى، يوق ئەڭا گۈلرەڭ يۈز،
نەخل نېچۈك دېيىن سېنىكى يوق ئەڭا شېرىن سۆز.
مۇفتەئىلۇن مەفائىلۇن مۇفتەئىلۇن مەفئۇلۇن.

رەجەزى مۇسەددەس
(ئالتىلىك كۈيلەش)

رەجەزى مۇسەددەسى سالم
(مۇكەممەل ئالتىلىك كۈيلەش)
ھەجرىدە ئەي گۈلچېھرە، بېھەد زارمەن،
قان ئىچرە غەرقە گۈل كىبى ئەفگار مەن.
مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن.
(ئىلاۋە: يۇقىرىقى بېيىتنىڭ ئاخىرقى بۆلىكىدە بىردىن بوغۇم كەملىك قىلىدۇ- ت)

رەجەزى مۇسەددەسى مەقتۇئ
(ئاخىرقى بۆلىكى ئۇزۇپ ئوقۇلىدىغان ئالتىلىك كۈيلەش)
ئېي ئىشقىڭ ئىچرە ئادەتىم مەھزۇنلۇق،
ھەجرىدە دەئ بۇ سىيرەتىم مەجنۇنلۇق.
مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن مەفئۇلۇن.

رەجەزى مۇسەددەسى مەتۇبىي مۇزال
كېلكى فىراقىدە كۆڭۈل بولدى ھەزىن،
ئەيلەمە مۇنچە مەڭە بېدال ئىلە كىن.
مۇفتەئىلۇن مۇفتەئىلۇن مۇفتەئىلۇن.

رەجەزى مۇسەددەسى مەتۇبىي مەقتۇئ
(قاتلاپ، ئۇزۇپ ئوقۇلىدىغان ئالتىلىك كۈيلەش)
كۆرگەلى ھۆسنۈڭنى سېڭە ھەيران مەن،

ۋادىيى ھەسرەت ئەرا سەرگەردان مەن.
مۇڤتەئىلۇن مۇڤتەئىلۇن مەفئۇلۇن.

رەجەزى مۇسەددەسى مەخبۇن
يۇزۇك قەمەر، قەدىك شەجەر، لەبىك شەكەر،
مەڭە بۇلەر خەيالىدىن نېرى خابۇ خور.
مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن.

رەجەزى مۇسەددەسى مەتۇيىي مەخبۇن
ۋەھكى يەنە فۇرقەتىك ئىچرە تۇشمىشەم،
ئۆلگەلى بۇ فۇرقەت ئەرا ياۋۇشمىشەم
مۇڤتەئىلۇن مۇڤتەئىلۇن مۇڤتەئىلۇن

رەجەزى مۇرەببەئ

رەجەزى مۇرەببەئى سالم
(مۇكەممەل تۆيلىك كۆيلەش)

سەنسىز ئىشىم فەريات ئېرۇر،
ئۆز جانىمە بېداد ئېرۇر.
مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن.
مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن

رەمەل بەھرى

رەمەلى مۇسەممەن
(سەككىزلىك ئاۋۇن بەھىر)

رەمەلى مۇسەممەنى سالم

(مۇكەممەل سەككىزلىك ئاۋۇن بەھىر)
كېلكى ئىشقىڭدىن كۆڭۈلدە يوقتۇرۇر سەبرۇ قەرارىم،
باشمە يېتكۇر قەدەمكىم، ھەددىن ئاشتى ئىنتىزارىم.
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن.

رەمەلى مۇسەممەنى مەقسۇر (ئەرۇز ۋە زەرب)
(ئاخىرقى بۆلىكى قىسقارتىلغان مۇكەممەل سەككىزلىك ئاۋۇن بەھىر)
ۋەھ، نېھالەتدۇركى، مېن ھەر نېچە كۆرگۈزسەم نىياز،
ئېيي ماھى بەدمېھر سەندىن زاھىر ئولمەس غەيرى ناز.
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن.

رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇف
(ئاخىرقى بۆلىكى چۈشۈرۈپ قويۇلغان مۇكەممەل سەككىزلىك ئاۋۇن بەھىر)
قاسدېكىم، يەتكۇرۇر كۆڭلۈمغە جانانىدىن خەبەر،
ئۇيلەدۇركىم، بېرگەي ئولغان جىسمىغە جانىدىن خەبەر.
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن.

رەمەلى مۇسەممەنى مەخبۇن
(ئۇرغۇسىز ئوقۇلمىغان سەككىزلىك ئاۋۇن بەھىر)
سۇبھى دەۋلەت يۈزۈڭ، ئېيي، تەۋسەنى گەردۇن، سەكە ئەشھەب،
تاجىڭ ئۇستىدەگى دۇر ئۇيلەكى، تاڭ باشدا كەۋكەب.
فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن.

رەمەلى مۇسەممەنى مەخبۇنى مەقسۇر
(ئاخىرقى بۆلىكى قىسقارتىلغان، ئۇرغۇسىز مۇكەممەل سەككىزلىك ئاۋۇن بەھىر)
ۋەھكى، ئۇل مۇغبەچە ھەردەمكى ئىچەر بادەئى ناب،
قوزغەلۇر ئەربەدەسىدىن بۇ كۆھەن دەيرى خەراب.
فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن فەئىلۇن.

رەمەلى مۇسەممەنى مەخبۇنى مەقتۇئ

(ئاخرقى بۆلكى قسقارتىلغان، ئۇرغۇسىز، ئۇزۇپ ئوقۇلىدىغان مۇكەممەل سەككىزلىك ئاۋۇن بەھىر)

ئالەم ئىچرە مەڭە ئۇل ھۆرى مەلەك سيما بەس،

بۇ قەچان بولسە مۇيەسسەر، قەدەھى سەھبا بەس.

فائىلاتۇن فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن فەئىلۇن.

رەمەلى مۇسەممەنى مەشكۇل

تىلەگىم سېنىڭ ھۇزۇرىڭ، تەلەبىم سېنىڭ جەمالىڭ،

نېچە كۈن تىرىكلىگىمدىن غەرەزىم سېنىڭ ۋىسالىڭ.

فەئىلاتۇ فائىلاتۇن فەئىلاتۇ فائىلاتۇن.

رەمەلى مۇسەددەس

(ئالتىلىك ئاۋۇن بەھىر)

رەمەلى مۇسەددەسى سالم

(مۇكەممەل ئالتىلىك ئاۋۇن بەھىر)

ئېي جەمالىڭدىن خجىل خۇرشىدى ئەنۋەر،

قامەتىڭدىن مۇنفەئىل سەرۋۇ سەنەۋبەر.

فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن.

رەمەلى مۇسەددەسى مەقسۇر

(ئاخرقى بۆلكى قسقارتىلغان مۇكەممەل ئالتىلىك ئاۋۇن بەھىر)

گۈلشەنىڭدىن يەلدەك، ئېي رەئنا نىهال،

مەن ياماندىم، ۋەلې سەن ياخشى قال.

فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلون.

رەمەلى مۇسەددەسى مەخبۇنى مەقسۇر

يەنە مۇغ دەيرىنە كىردىم سەرمەست،

مەي تۇت ئەي مۇغبەچەئى بادەپەرەست.

فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلان.

رەمەلى مۇسەددەسى مەخبۇنى مەھزۇف

كەلكى، ھەجرىڭدە ھەزىنمەن بېھەد،
نە مەڭا سەبر، نە خۇشۇ نە خىرەد.
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فەئىلۇن.

رەمەلى مۇرەببەئ
(تۆتلىك ئاۋۇن بەھىر)

رەمەلى مۇرەببەئى سالىم
(مۇكەممەل تۆتلىك ئاۋۇن بەھىر)
كەلگىل، ئەي رۇخسارى زېبا،
كىم، بولۇرمەن ناشكىبا.
فائىلاتۇن فائىلاتۇن
فائىلاتون فائىلاتۇن.

رەمەلى مۇرەببەئى مەخبۇن
(ئۇرغۇسز تۆتلىك ئاۋۇن بەھىر)
مەڭا ھەجرىڭدىن ئەلەم كۆپ،
سەنەما قىلمە ستەم كۆپ.
فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن
فەئىلون فەئىلاتۇن.

مۇنسەرىھنىڭ مۇسەممەنى سالىمى شەكىل دائىرىسىگە كىرمەيدۇ، بۇنى دەرۇشى مەنسۇرنىڭ "ئەرۇز"
ى ئىسپاتلايدۇ.

مۇنسەرىھ بەھرى
(ئەركىن، تېز بەھىر)

مۇنسەرىھى مۇسەممەنى سالىم
(مۇكەممەل سەككىزلىك ئەركىن بەھىر)
ئەي، ئارەزىڭ كۆڭلۈم كامى، لەئلى لەبىڭ جان ئارامى،
بەسلىڭ كۈنى يەتكۈرگىلكى، جانىم ئالۇر ھەجرىڭ شامى.

مۇستەئىلۇن مۇفئۇلاتۇ مۇستەئىلۇن مەفئۇلات.

ئىككىنچى دائىرىدە، مۇنسەرىھ، مۇزارىئ، مۇقتەزەب ۋە مۇجتەسسەدىن ئىبارەت تۆت غەيرى سالىم بەھر بولۇپ، ئۇلار مۇنسەرىھى مۇسەممەنى مەتۇيىي مەۋقۇفدىن پەيدا قىلىنغاندۇر.

مۇنسەرىھى مۇسەممەنى مەتۇيىي مەۋقۇف

(توختاپ، ئوقۇلىدىغان قاتلانما سەككىزلىك ئەركىن بەھىر)

ئاھكى، سەنسىز ئىشىم ئاھ ئىلە فەريات ئېرۇر،

جانىمە ئاشۇبۇ شەين جىسممە بېداد ئېرۇر.

مۇفتەئىلۇن فائىلان مۇفتەئىلۇن فائىلان.

مۇنسەرىھى مۇسەممەنى مەتۇيىي مەكشۇف

(ئوچۇق ئوقۇلىدىغان قاتلانما سەككىزلىك بەھىر)

ۋەھكى يانە ئوت سالۇر جانىمە بىر ھۆرىشەش،

نەلبەرۇ داغ سۆز، رىندۋەشۇ جۇرئە كەش.

مۇفتەئىلۇن فائىلۇن مۇفتەئىلۇن فائىلۇن.

مۇنسەرىھى مۇسەممەنى مەتۇيىي مەكشۇفى مەقتۇئ

(ئۇزۇپ، ئوچۇق ئوقۇلىدىغان قاتلانما سەككىزلىك بەھىر)

ئىشق يانە ھەجر ئىلە جانىمە قىلدى ستەم،

فۇرقەتۇ ھىجران ئوتى باشىمە چەكدى ئەلەم.

مۇفتەئىلۇن فائىلۇن مۇفتەئىلۇن فائىلۇن.

مۇنسەرىھى مۇسەممەنى مەخبۇنى مەكشۇف

گەھى مەكا ئۇل سەنەم قىلۇر ۋەفا ۋەئىدەسى،

ۋەفاسىدىن زۇلمۇ كىم، ۋەلر فۇزۇندۇر بەسى.

مەفائىلۇن فائىلۇن مەفائىلۇن فائىلۇن

مۇنسەرىھى مۇسەممەنى مەتۇيىيي مەجدۇ

چەرخ يانە زۇلمۇ جەۋر ئەيلەدى بۇنياد،

قىلدى فەلەك ھادىساتى جانىمە بېداد.

مۇفتەئىلۇن فائىلاتۇ مۇفتەئىلۇن فا.

مۇنسەرىھى مۇسەممەنى مەتۈبيي مەنھۇر
شۇكركى، دىلرەبا يانىب، يانە مەڭا كېلدى.
مەسكەنى ئەيشمدە ۋەسل شەمئى يەقىلدى.
مۇفتەئىلۇن فائىلاتۇ مۇفتەئىلۇن فەئ.

مۇنسەرىھى مۇسەممەنى مەتۈبيي مەقتۇئى مەنھۇر
كۆڭلۇم ئىستەر سەير مەيلى گۈلشەن سارى،
مەن نېگە ئىچمەي بىراۋكى بولغەي يارى.
مۇفتەئىلۇن فائىلاتۇ مەفئۇلۇن فە.

مۇنسەرىھى مۇسەددەس
(ئەركىن ئالتىلىك بەھىر)

مۇنسەرىھى مۇسەددەسى مەتۈني
(ئوتتۇرا بۆلىكى ئاچ ئوقۇلدىغان ئالتىلىك ئەركىن بەھىر)
ئىشقى مەنى زار قىلدى ئالەم ئەرا،
ئەيلەدى ئاۋارە خەيلى ئادەم ئەرا.
مۇفتەئىلۇن فائىلاتۇ مۇفتەئىلۇن.

مۇنسەرىھى مۇسەددەسى مەتۈبىي مەقتۇئ
(ئۇزۇك، قاتلاپ ئوقۇلدىغان ئالتىلىك ئەركىن بەھىر)
قويدى غەمىك دەردۇ داغ كۆڭلۇمگە،
قويمەدى ئىشقىك فەراغ كۆڭلۇمگە.
مۇفتەئىلۇن فائىلاتۇ مەفئۇلۇن.

مۇنسەرىھى مۇرەببەئ
(تۆتلىك ئەركىن بەھىر)

مۇنسەرىھى مۇرەببەئى مەتۈبىي مەۋقۇف

(توختاپ ئوقۇلىدىغان قاتلانما تۆتلىك ئەركىن بەھىر)

ئەيلە ۋەفا ئاشكار، كەل بېرى ئەي گۈلئۈزار.

مۇفتەئىلۇن فائىلان مۇفتەئىلۇن فائىلان.

مۇنسەرىمى مۇرەببەئى مەتئۇبىي مەخبۇنى مەۋقۇف

كەلكى سەكا فىدا جان،

ۋەھكى فىدا سەكا جان.

مۇفتەئىلۇن فەئۇلان،

مۇفتەئىلۇن فەئۇلان.

بۇ دائىرىنىڭ ئىككىنچى بەھرى مۇزارىئ بەھرىدۇر

مۇزارىئ بەھرى

مۇزارىئى مۇسەممەن

(ئوخشاپ كېتىدىغان سەككىزلىك بەھىر)

مۇزارىئى مۇسەممەنى مەكفۇفى مەقسۇر

مەكا ئەي سۇمەنبەرىم، جەفا قىلمە بېھېساب.

يۇزۇڭە زەمان چەكىب ياپماغىل نىقاب.

مەفائىيلۇ فائىلاتۇ مەفائىيلۇ فائىلۇن.

مۇزارىئى مۇسەممەنى مەكفۇفى مەھزۇف

يۇزۇڭدىن خىجىل قەمەر، لەبىڭدىن داغى شەكەر،

مەكا ھەر بىرىدىن ئوت، سەكا قىلماي ئۇل ئەسەر.

مەفائىيلۇ فائىلۇن مەفائىيلۇ فائىلۇن

مۇزارىئى مۇسەممەنى ئەخرەب

ئىشقۇ جۇنۇن ئېرۇرلەر بېخىتسيار مەندە،

مەندۇرمەنۇ بۇ ئىككى، ئۆزگە نې بار مەندە.

مەفئۇلۇ فائىلاتۇن مەفئۇلۇ فائىلاتۇن

مۇزارىئى مۇسەممەنى ئەخرەبى مۇسەببەغ
مەن ئىشق ئېلى گەداسى، سەن ھۆسۈن ئېلىگە سۇلتان،
بولمەس گەداغە ھەرگىز سۇلتان ۋىسالى ئىمكان.
مەفئۇلۇ فائىلاتۇن مەفئۇلۇ فائىلاتۇن.

مۇزارىئى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇف
ھەيھاتكىم، بىراۋ غەمدىنزارمەن يەنە،
فەريادكىم، بەلاغە گىرىفتارمەن يەنە.
مەفئۇلۇ فائىلاتۇ مەفائىيلۇ فائىلۇن.

مۇزارىئى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەقسۇر
ئۇل شوخدىن مەڭا گاھ ئېرۇر نازۇ، گەھ ئىتاب،
يوق ئاندە ئىختىيار داغى مەندە ئىجتىناب
مەفئۇلۇ فائىلاتۇ مەفائىيلۇ فائىلان.

مۇزارىئى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى سالىم ئەرۇز ۋە زەرب
سەندىن مەڭا تەھەممۇل ئېمەس بىر زەمان يىراغلىق،
جان رىشتەسى ئېرۇر چۇ سىنىڭ سۇنبۇلىڭغە باغلىق.
مەفئۇلۇ فائىلاتۇ مەفائىيلۇ فائىلاتۇن.

مۇزارىئى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەھزۇف
ئىشقىڭ ئەجەب بەلادۇر، ئەي نازەنىن سەنەم،
جان ئەندە مۇبتەلادۇر كۆرمەس بەجۇز ستەم.
مەفئۇلۇ فائىلاتۇن مەفئۇلۇ فائىلۇن.

مۇزارىئى مۇسەددەس
(ئالتىلىككە بويسۇندۇرۇلغان بەھىر)

مۇزارىئى مۇسەددەسى مەكفۇفى مەقسۇر
(قىسقارتىپ ئالتىلىككە بويسۇندۇرۇلغان بەھىر)

سېنىڭدەك جەھاندە كىمسە نې ئىمكان،
بۇيان كەل، قىلاي قاشىڭدە فىدا جان.
مەفائىيلۇ فائىلاتۇ مەفائىيل.

مۇزارىئى مۇسەددەسى مەكفۇفى مەھزۇف
(تاشلىۋىتىلىپ ئالتىلىككە بويىسۇندۇرۇلغان بەھىر)
كۆڭۈل بولغەن خەيالىڭغە مايىل
كۆزۈم ھەم ئولدى ھۆسنۈڭغە زايىل.
مەفائىيلۇ فائىلاتۇ مەفئۇلۇن.

مۇزارىئى مۇسەددەسى ئەخرەبى مەكفۇف
ئىشقىڭدە ئاھۇ نالە قىلۇر كۆڭلۈم،
كىم، قان ياشىنى جالە قىلۇر كۆڭلۈم.
مەفئۇلۇ فائىلاتۇ مەفائىيلۇن.

مۇزارىئى مۇسەددەسى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇف
ئېي خاتىرىم ھەۋاسى قاشىڭغە،
ئېۋرۈلگەلى ھەمىشە باشىڭغە.
مەفئۇلۇ فائىلاتۇ فەئۇلۇن
بۇ دائىرەنىڭ ئۇچىنچىسى مۇقتەزەب بەھرىدۇر.

مۇقتەزەب بەھرى
(راۋان بەھەر)
مۇقتەزەبى مۇسەممەن
(سەككىزلىك راۋان بەھەر)

مۇقتەزەبى مۇسەممەنى مەتۇيي
(قاتلىنىدىغان سەككىزلىك راۋان بەھەر)
ئەي نىگارى مەھۇەشىم، ئەي ھەرىفى جۇرئە كەشىم.
تۇت قەدەھكى، بېھەد ئېرۇر ئىشق تابىدىن ئاتەشىم.

فائىلاتۇ مۇقتەئىلۇن فائىلاتۇ مۇقتەئىلۇن.

مۇقتەزەبى مۇسەممەنى مەتۈبي مەقتۇئ
(ئۇزۇپ قاتلىنىدىغان سەككىزلىك راۋان بەھەر)
ئەي يىگىت، بۇيان كېلكى شەۋقىدىن خەۋرابىك مەن،
بويىنى باغلىغ ئىت ياڭلىغ بەستەئى تەنابىك مەن.
فائىلاتۇ مەفئۇلۇن فائىلاتۇ مەفئۇۇن.

مۇقتەزەبى مۇرەببەئ
(تۆتلىك راۋان بەھىر)

مۇقتەزەبى مۇرەببەئى مەتۈبي
(قاتلىنىدىغان تۆتلىك راۋان بەھىر)
فۇرقەتىك ياشىم ئاقىزۇر،
ھەسرەتىك قانىم تامىزۇر.
فائىلاتۇ مۇقتەئىلۇن
فائىلاتۇ مۇقتەئىلۇن
مۇقتەزەبى مۇرەببەئى مەقتۇئ
(ئۇزۇپ، قاتلاپ ئوقۇيدىغان تۆتلىك راۋان بەھىر)
بادە كېلتۇر ئېي ساقىي،
قىلمە ئەيشنى باقىي.
فائىلاتۇ مەفئۇلۇن
فائىلاتۇ مەفئۇلۇن

مۇقتەزەبى مۇرەببەئى مەخبۇنى مەتۈبي
جەمالىڭدە قالدى كۆزۈم،
غەمىڭدە ئۇزالدى سۆزۈم.
مەفائىيلۇ مۇفتەئىلۇن
مەفائىيلۇ مۇفتەئىلۇن

مۇقتەزەبى مۇرەببەئى مەتۆپي
(قاتلاپ ئوقۇيدىغان تۆتلىك راۋان بەھىر)
ھەسرەتىگدە ئەفسۇردە مەن،
فۇرقەتىگدە ئازۇردە مەن.
فائىلاتۇ مۇستەفئىلۇن
فائىلاتۇ مۇستەفئىلۇن.
بۇ دائىرەنىڭ تۆرتىنچى بەھرى مۇجتەسس بەھرىدۇر
مۇجتەسس بەھرى

مۇجتەسسى مۇسەممەن
(سەككىزلىك مۇجتەسس)

مۇجتەسسى مۇسەممەنى مەخبۇن
يېتىشسە ئىشق ئەرا يۈز مېھنەتۇ بەلا، قەدەھ ئىچگىل،
نەفەس ـ نەفەس قۇيۇبان مەي تولا ـ تولا قەدەھ ئىچگىل.
مەفائىلۇن فائىلاتۇن مەفائىلۇن فائىلاتۇن.

مۇجتەسسى مۇسەممەنى مەخبۇنى مەقسۇر
كۆڭۈل ھەرارەتىن ئەڭلەتتى ئاھى دەرد ئالۇد،
ئۆي ئىچرە ئوت ئېكەنىن ئېلگە زاھىر ئەيلەر دۇد.
مەفائىلۇن فائىلاتۇن مەفائىلۇن فائىلان.

مۇجتەسسى مۇسەممەنى مەخبۇنى مەھزۇف
فىراق ئىستىمەسى ئەندىاق تەنىمدىن ئوت چىقارۇر،
كى، گەر تەببب ئىلىگىم تۇتسە بارماغى قابارۇر.
مەفائىلۇن فائىلاتۇن مەفائىلۇن فائىلۇن

مۇجتەسسى مۇسەممەنى مەخبۇنى مەقتۇئ
بىزنىڭ ساری ئۇل شوخى ئىشۇنگەركەلمەس،
بىلۇركى فۇرقەتىدىن ئۆلمىشەم، مەگەركەلمەس.

مەفائىلۇن فائىلاتۇن مەفائىلۇن فەئىلۇن

مۇجتەسسى مۇسەممەنى مەخبۇنى مۇسەببەغ
ئۇل ئاي مېنىڭ بىلە بېمېھر ئىكەنىن ئاڭلاپ مەن،
مېنى ئۆزىگە ۋەفاسىز دېگەنىن ئاڭلاپ مەن.
مەفائىلۇن فەئىلاتۇن مەفائىلۇن فەئىلان.

مۇجتەسسى مۇسەممەنى مەخبۇنى مەھزۇفى مۇسەببەئ
بىزنىڭ ساڭا كەلمەسسەن، نېمە بولدى ئەي بەد مېھر.
ۋەفا يولىن بىلمەسسەن ياپسىب نىقاب ئىلە چېھر.
مەفائىلۇن مەفئۇلۇن مەفائىلۇن فەئىلان.

مۇجتەسسى مۇسەممەنى مەخبۇنى مەھزۇفى مۇسەببەئ
ئەگەر ئاچىلسە ئۇل يۈز نىقابدىن ۋەھ،
قەچان ئۆزىدە قالغەي گەدا بىلەن شەھ.
مەفائىلۇن مەفئۇلۇن مەفائىلۇن فە.

مۇجتەسسى مۇرەببەئ

مۇجتەسسى مۇرەببەئى مەخبۇن
يۈزۈڭ كۆزۈمگە كېرەكتۇر،
ئۆزۈڭ ئۆزۈمگە كېرەكتۇر.
مەفائىلۇن فەئىلاتۇن،
مەفائىلۇن فەئىلاتۇن.

مۇجتەسسى مۇرەببەئى مەخبۇنى مەقسۇر
غەمىڭ مەنى قىلدى زار،
يۈزۈڭ مەڭا بولدى يار.
مەفائىلۇن فائىلان،
مەفائىلۇن فائىلان.

سەرىئ بەھرى

(تېز بەھر)

سەرىئى مۇسەددەسى مەتۇبىي مەۋقۇف

(توختاپ، قاتلاپ ئوقۇلىدىغان سەككىزلىك تېز بەھر)

يوق مەڭا ھەجرىڭدە جۇز ئاھۇ فىغان،

ئىشقۇ مۇھەببەت ئوتىدىن ئەلئ ئەمان .

مۇفتەئىلۇن مۇفتەئىلۇن فائىلان

سەرىئى مۇسەددەسى مەتۇبىي مەكشۇف

(ئوچۇق قاتلىنىدىغان سەككىزلىك تېز بەھر)

بىزگە قىزىل گۇل يۇزۇڭ ئەفكەندەسى،

سەۋسەنى ئازاد قەددىڭ بەندەسى.

مۇفتەئىلۇن مۇفتەئىلۇن فائىلۇن

سەرىئى مۇسەددەسى مەتۇبىي ئەسلەم

ئىستەمەسەڭ ئەسلەمەسەڭ بىزنى،

مەن ئۇپەرەم يولۇڭ ئۇزە ئىزنى.

مۇفتەئىلۇن مۇفتەئىلۇن فەئلۇن.

سەرىئى مۇسەددەسى مەخبۇنى مەتۇبىي مەكشۇف

قەرا كۆزۈم، بىرەر بىزە باق ئەشى،

جەراھەتسىغە مەرھەمە ياق ئەشى.

مەفائىلۇن مەفائىلۇن فائىلۇن

سەرىئى مۇسەددەسى مەتۇبىي مەخبۇنى مەكشۇف

سەندىن يانە ئوت ئىچرەدۇر يۈرەكسم،

ئوتۇمغە سۇ ئۇر، ۋەسل ئىلە مىرەكسم.

مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن فەئىلۇن

ئۇچىنچى دائىرىنىڭ ئىككىنچى بەھرى جەددىدتۇر، ئۇ مۇستەھدەس ( ) بەھر بولۇپ، غەرب دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

جەددىد بەھرى

جەددىدى (مۇسەددەسى)مەخبۇن
ئىكى رۇخسارىڭ ئېرۇر گۇل چەمەن ئەرا،
ئەرەقىڭ يۇز ئۇزە شەبنەم سۇمەن ئەرا
فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن مەفائىلۇن.

ئۇچىنچى دائىرىنىڭ ئۇچىنچى بەھرى قەرىب بولۇپ، بۇمۇ مۇستەھدەس ( ) بەھرىدۇر، ئۇ بەھىر ئەجەم (فارىسى) شائىرلىرىنىڭ شېئىرلىرىدا ئاز ئۇچرايدۇ.
قەرىب بەھرى

قەرىبى (مۇسەددەسى) مەكفۇف
(قولغا يېقىن ئالتىلىك بەھىر)
جەمالىڭدە تەھەييۇرغە قالدى كۆز،
بۇ مەئىنىدە ئۇلۇس ئىچرە تۇشتى سۆز.
مەفائىيلۇ مەفائىيلۇ فائىلان.

قەرىبى (مۇسەددەسى) ئەخرەبى مەكفۇف
ئىشقىڭدە كۆڭۈل ئىچرە نالەلەردۇر،
يۇز ئۇزرە ياشىم قانى لالەلەردۇر.
مەفئۇلۇن مەفائىيلۇ فائىلاتۇن.

قەرىبى (مۇسەددەسى) ئەخرەبى مەھزۇف
كەل بىزگە ۋەفا بىرلە، ئەي پەرى،
بۇ تەلبەنى فۇرقەتتىن قىل بەرى.
مەفئۇلۇ مەفائىيلۇن فائىلۇن

ئۇچىنچى دائىرىنىڭ تۆتىنچى بەھرى خەفىف بولۇپ، ئەجەم (فارىس) شائىرلىرى بۇ بەھرىنىڭ ئۆزىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان ۋەزىنلىرىدە مەسنەۋى يازىدۇ.

خەفىف بەھرى

(يەتكىل بەھر)

خەفىفى (مۇسەددەسى) مەخبۇن

فۇرقەتى نېش ساچتى يۈرەكىمگە،

ئەشك قانىن ئاقىزدى بۇ ئېتەكىمگە.

فائىلاتۇن مەفائىلۇن فەئىلاتۇن.

خەفىفى (مۇسەددەسى) مەخبۇنى سالىمى سەدر

ئەي يۈزۈڭدىن بولۇب كۆزۈم رەۋشەن،

دۇررۇ لەئل ئەيلەبان ئەنى مەخزەن.

فائىلاتۇن مەفائىلۇن فەئىلۇن

خەفىفى مەخبۇنى مەقتۇئى مۇسەببەغ

سەنى ئۆل دەمكى كۆردۇم، ئەي گۈلچېھر،

تۇشتى كۆڭلۈمگە ئارەزىڭدىن مېھر.

فائىلاتۇن مەفائىلۇن فەئىلان.

خەفىفى مەخبۇنى مەقتۇغ

كەلىماتى غەرىب دەر ناسەھ،

خىرەد ئەھلىغە ھەشۇدۇر ۋازىھ.

فەئىلاتۇن مەفائىلۇن فەئىلۇن

خەفىفى مەخبۇنى مۇشەئئەس

كەلدى دىدارۇ مەن قەدەھ ئىچگۈمدۇر،

زۇھدۇ ناموسۇ نەڭدىن كەچگۈمدۇر.

فائىلاتۇن مەفائىلۇن مەفئۇلۇن

ئۇچۇنچى دائىرىنىڭ بەشنچى بەھرى مۇشاكىل بولۇپ، بۇمۇ مۇستەھدەس ( ) بەھرىدۇر، پەھلەۋىي شېئىرنى كۆپراق مۇشۇ بەھردە يازغان.

مۇشاكىل بەھرى

مۇشاكىلى مۇسەددەسى مەكفۇفى مەقسۇر
(قەرىب بىلەن شەكىلداش قىسقا ئالتىلىك بەھر)
ئىشقىڭ ئىچرە مەڭا ئەسرۇ ستەمدۇر،
كۆڭلۈم ئوتىغە چەرخ ئۇزرە ئەلەمدۇر.
فائىلاتۇ مەفائىيلۇ مەفائىيل

مۇشاكىلى مۇسەممەنى مەكفۇفى مەقسۇر
(قەرىب بىلەن شەكىلداش قىسقا سەككىزلىك بەھر)
قەيدا باردى نىگارىمكىم، گۇم ئولدى قەرارىم،
ئولدى جىسمى زەئىفىم، كۆيدى جانى نىزارىم.
فائىلاتۇ مەفائىيلۇ فائىلاتۇ مەفائىيل

(مۇشاكىلى مۇرەببەدۇ)
(قەرىب بىلەن شەكىلداش تۆتلىك بەھر)
مۇشاكىلى مۇرەببەئى مەكفۇنى مەقسۇر
(قەرىب بىلەن شەكىلداش قىسقا تۆتلىك بەھر)
ئەي نىگارى پەرى روي،
گۈل ئۇزارى سۈمەن بوي.
فائىلاتۇ مەفائىيل
فائىلاتۇ مەفائىيل

مۇشاكىلى مۇرەببەئى مەكفۇنى مەھزۇف
قەيدە ئېردى ھەببىم،
غۇسسە بولدى نەسىبىم.

فائىلاتۇ فەئۇلۇن

فائىلاتۇ فەئۇلۇن

تۆتىنچى دائىرە مۇتەقارىب ۋە مۇتەداربكتىن ئىبارەت ئىككى بەھىر بولۇپ، ئەسلى ئەجەم (فارسى) تىلىدا مەسنەۋىگە ئەپلىك بەھرى دېيىلىدۇ.

مۇتەقارىب بەھرى

(ئەپلىك- ئاسان بەھىر)

مۇتەقارىبى مۇسەممەن

(سەككىزلىك ئەپچىل بەھىر)

مۇتەقارىبى مۇسەممەنى سالىم

(مۇكەممەل سەككىزلىك ئەپچىل بەھىر)

يانە سەنسىزىن مۇنىسسم غەم بولۇبدۇر،

كۆزۈمگە يۇرەك قانى ھەمدەم بولۇبدۇر.

فەئۇلۇن فەئۇلۇن فەئۇلۇن فەئۇلۇن.

مۇتەقارىبى مۇسەممەنى مەقسۇر

(قىسقارتىلغان سەككىزلىك ئەپچىل بەھىر)

مەڭا كويى سەيرىغە يوق ئىھتىمال،

ئېسە ئالمەس ئۇل يان نەسىمى شەمال.

فەئۇلۇن فەئۇلۇن فەئۇلۇن فەئۇل.

مۇتەقارىبى مۇسەممەنى مەھزۇف

ئاچىلدى چەمەن، گۈل ئۈزارىم قەنى،

سىھى سەرۋ بويىلىغ نىگارىم قەنى؟

فەئۇلۇن فەئۇلۇن فەئۇلۇن فەئۇل.

مۇتەقارىبى مۇسەممەنى ئەسلەم

ئەي شوخى زىبا، ئەي سەرۋى رەئنا،
بولدۇم غەمگىدىن مەجنۇنۇ شەيدا.
فەئۇلۇن فەئۇلۇن فەئۇلۇن فەئۇلۇن

مۇتەقاربى مۇسەممەنى ئەسرەم
كەلكى غەمگىدىن جانغە يېتىبمەن،
ھەجردە ئۆلمەك چارە ئېتىبمەن.
فەئۇلۇ فەئۇلۇن فەئلۇ فەئۇلۇن.

مۇتەقاربى مۇسەممەنى ئەسرەمى مەقسۇر
كەلكى غەمگىغە بولدۇم ئەسىر،
زەررە مەنۇ سەن مېھرى مۇنىر.
فەئۇلۇ فەئۇلۇن فەئۇلۇ فەئۇلۇن.

مۇتەقاربى مۇسەممەنى مەقبۇزى ئەسلەم
ئەگەر سورەرسەن ۋە گەر تىلەرسەن،
ئۆزۈڭ بىلەرسەن، نېكىم قىلارسەن.
فەئۇلۇ فەئىلۇن فەئۇلۇ فەئىلۇن

ئەجەم (فارسى) شائىرلىرىنىڭ كېيىنكىلىرىدىن بەزىلىرى مەقبۇزى ئەسلەمنىڭ قۇرۇلمىسىنى 16 بۆلەككە قويۇپ مۇنداق شېئىرلارنى يېزىپتۇ:

يۈزۈڭ خەيالىدە زار بولدۇم،
بېلىڭ غەمىدىن نىزار بولدۇم.
دېدىم بۇ شىددەتتە نالە چەكمەي،
نېتەيكى، بېئىختىيار بولدۇم.
فەئۇلۇ فەئىلۇن فەئۇلۇ فەئىلۇن،
فەئۇلۇ فەئىلۇن فەئۇلۇ فەئىلۇن.

مۇتەقاربى مۇسەممەنى مەھزۇف

مەڭا ئەي سەنەم جەفا ئەيلەدىڭ،
ئۆزۈڭدىن مەنى جۇدا ئەيلەدىڭ.
فەئۇلۇن فەئۇل فەئۇلۇن فەئۇل.

مۇتەقاربىي مۇسەددەس
(ئالتىلىككە ئەپلىك بەھىر)
مۇتەقاربىي مۇسەددەسى سالىم
(مۇكەممەل ئالتىلىككە ئەپلىك بەھىر)
يەنە ھەجر ئەرا زار بولدۇم،
فىراقىڭدىن ئەفگار بولدۇم.
فەئۇلۇن فەئۇلۇن فەئۇلۇن

مۇتەقاربىي مۇسەددەسى مەھزۇف
قەدىڭ سەرۋى ناز، ئەي يىگىت،
سۆزۈڭڭ دىلنەۋاز، ئەي يىەىت.
فەئۇلۇن فەئۇلۇن فەئۇل.

تۆتىنچى دائىرىنىڭ ئىككىنچى بەھرى مۇتەداربك بەھرى بولۇپ، ئۇنى "رەكزۇل- خەيل"، "سەۋتىن- ناقۇس"دەپمۇ ئاتايدۇ. ئۇ مۇنداق كېلىدۇ:

مۇتەداربك بەھرى
(كېيىن قوشۇلغان بەھىر)

مۇتەدارك مۇسەممەن

مۇتەداربكى مۇسەممەنى سالىم
نە ماڭىشدۇركى تەنلەرھەباسى ئەنىڭ،
نە باقىشدۇركى جانلەرفىداسى ئەنىڭ.
فائىلۇن فائىلۇن فائىلۇن فائىلۇن.

مۇتەداربكى مۇسەممەنى مەخبۇن

نې سەمەند ئېكەن ئۇلكى، بۇيان سۇرەسەن،

باشىم ئۇزرە جەفا قىلىچى ئۇرەسەن

فائىلۇن فەئىلۇن فەئىلۇن فەئىلۇن.

مۇتەداربكى مۇسەممەنى مەقتۇئ

بولمەڭ بىزغە ھەرگىز مايىل،

نې ھالىڭ باردۇر ئەي قاتىل.

فەئىلۇن فەئىلۇن فەئىلۇن فەئىلۇن

مۇتەداربكى مۇسەممەنى مەخبۇنى مەقتۇئ

ئىشقدىن ئىشىم مۇشكىل ئەيلەدىڭ،

ھەجرىن مەڭا قاتىل ئەيلەدىڭ.

فائىلۇن فەئۇل فائىلۇن فەئۇل

مۇتەداربكى مۇسەددەس

(مۇتەداربكىنىڭ ئالتىلىك شەكلى)

مۇتەداربكى مۇسەددەسى سالىم

فۇرقەتىڭدە مەنى سورمەدىڭ،

رەھىم كۆزى بىلەن كۆرمەدىڭ.

فائەلۇن فائىلۇن فائىلۇن.

مۇتەداربكى مۇسەددەسى مەخبۇن

مەنى ئىستەمەسەڭ نېتەيىن،

باش ئالىب قايانە كېتەيىن.

فەئىلۇن فەئىلۇن فەئىلۇن.

مۇتەداربكى مۇسەددەسى مەقتۇئ

ئەلدىن ئۇل يۇزنى ياپ،

كۆڭلۈمنىڭ كامىن تاپ.

فەئلۇن فەئلۇن فەئلۇن

بەشنچى دائىرە توققۇز بەھىر بولۇپ، ئۇنىڭدىن مۇنسەرىھ، خەفىق، مۇزارىئ، مۇقتەزەب، مۇجتەسس، مۇشاكىل، سەرىئ، جەددىد، قەرىب ئۇسۇللىرى كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان ۋە بۇلارغا "دائىرەئى مۇجتەمىئە" دەپ نام قويۇلغان. ئۇنىڭ بىرىنچى بەھرى "مۇنسەرىھ" شۇنىڭدىن پەيدا قىلىنغاندۇر.

مۇنسەرىھى مۇسەددەسى سالىم

(تېز ئېيتىلىدىغان مۇكەممەل سەككىزلىك بەھىر)

ئەي فۇرقەتىڭ مەھزۇنلەرغە جان ئولغۇچى،

ئۇششاقنى كۆرگەن چاغدە ئوت سالغۇچى.

مۇستەفئىلۇن مەفئۇلاتۇ فائىلاتۇن.

خەفىفى مۇسەددەسى سالىم

(يەڭگىل ئېيتىلىدىغان مۇكەممەل سەككىزلىك بەھىر)

ئولغۇم ئەردى بىر لەھزە گەركەلمەسەڭ، بىل،

قەيدە ئېردىڭ ئەي مەھۇشىم شەرھ قىلغىل.

فائىلاتۇن مۇستەفئىلۇن فائىلاتۇن

مۇزارىئى مۇسەددەسى سالىم

ئېڭىك ئايدۇر، ئارەزىڭ گۈل، ساچىڭ سۇنبۇل،

بۇلەرشەۋقىدىن ئىچەرمەن تۇنۇكۇن مۇل.

مەفائىيلۇن فائىلاتۇن مەفائىيلۇن.

مۇقتەزەبى مۇسەددەسى سالىم

كېلمەس بىزگە ئۇل كافىرى قاتىل دەمى،

ۋەھكى، بىزنى ئۆلتۈرگۈسى ئانىڭ غەمى.

مەفئۇلاتۇ مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن.

مۇجتەسسى مۇسەددەسى سالىم

ئەي ئەرازىك گۈلدىن ئارتۇق گۈلشەن ئىچرە،

سەندىن يىراق خاتىرىمدۇر شېۋەن ئىچرە.

مۇستەفئىلۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن.

مۇشاكىلى مۇسەددەسى سالىم

نېچە سەنسىز فىراقىڭدە فىغان ئەيلەي،

نالە بىرلە ئۇلۇس بەغرىنى قان ئەيلەي.

فائىلاتۇن مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن.

سەرىئى مۇسەددەسى سالىم

سەندىن يىراق كۆزۈڭ ئېرۇر ھەيرانلىغى،

ھەجرىڭ ئەرا ھەر لەھزە سەرگەردانلىغى.

مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن مەفئۇلاتۇ.

جەدىدى مۇسەددەسى سالىم

نې بەلالىغ ھەجر ئېرۇركىم زار ئولمىشەم،

كەلكى، ئۇل كۆز ھەجردە بىمار ئولمىشەم.

فائىلاتۇ فائىلاتۇ مۇستەفئىلۇن.

قەرىبى مۇسەددەسى سالىم

جەمالىڭدىن قۇياش ئەسرۇ بار ئۇياتلىغ،

ساچىڭغە بەندە باغ ئىچرە سۇنبۇل ئاتلىغ.

مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن فائىلاتۇن.

ئالتىنچى دائىرىدىن ئىككى بەھىركەلتۇرۇپ چىقىرىلغان بولۇپ، بۇلارمۇ ئەجەم (فارسى) شائىرلىرىنىڭ ئەرۇزىدا كۆرۈلمەيدۇ، ئۇلاردىن بىرى كامىل بەھرى، يەنە بىرى ۋافىر بەھرى بولۇپ، ئۇلاردا مۇسەممەنى سالىم (مۇكەممەل سەككىزلىك) بەھرىدىكى شېئىرلار كەم ئۇچرايدۇ.

كاملى مۇسەممەنى سالىم

نې خەيال ئېدى يەنەكسم، كۆڭۈل قۇشى سەيدىنى ھەۋەس ئەيلەدىڭ،
بەدەنسمغە ھەر ساردىن خەدەڭ ئۇرۇبان ئەڭا قەفەس ئەيلەدىڭ
مۇتەفائىلۇن مۇتەفائىلۇن مۇتەفائىلۇن مۇتەفائىلۇن.

ۋافىرى مۇسەممەنى سالىم

فراق ئوتىدىن كۆيەر بەدەنسم، تەفىدىن ئېرىپ ئەقار جىگەرىم،
غەمىم بۇدۇركى، باغلەنىبان يۇزۇڭ ساری تۇشمەغەي نەزەرىم.
مەفائىلاتۇن مەفائىلاتۇن مەفائىلاتۇن مەفائىلاتۇن.

يەتتىنچى دائىرىدىن تەۋىل، مەدىد، بەستىن ئىبارەت ئۇچ بەھركەلتۇرۇپ چىقىرىلغان بولۇپ، ئۇلار ئەرەب شائىرلىرى شېئىرىيىتىگە خاس بەھرلەردۇر. يەنى:

تەۋىل مۇسەممەنى سالىم

(مۇكەممەل سەككىزلىك ئۇزۇن بەھر)

فىراقىڭدە جان بەردىم، باشىمغە قەدەم يەتكۇر،
ئەگەر خۇد تىرىك ئېرمەس، چۇ يالغان دېدىم ئۆلتۇر.
فەئىلۇن مەفائىيلۇن فەئۇلۇن مەفائىيلۇن.

مەدىدى مۇسەممەنى سالىم

(مۇكەممەل سوزۇلغان سەككىزلىك بەھر)

ئەي قەدىڭدىن/ سەرۇغە/ مىڭ خجالەت/ ھەر نەفەس،
سەرۇى قەدىڭ/دىن مېنىڭ/ كۆڭلۇمە يۇز/ مىڭ ھەۋەس.
فائىلاتۇن فائىلۇن فائىلاتۇن فائىلۇن.

بەستى مۇسەممەنى سالىم

(مۇكەممەل بېرىكتۇرۇلگەن سەككىزلىك بەھر)

ئەي سۇنبۇلۇڭ ھەلقەسى بوينۇمغە تاقىب رەسەن،
ھەر تابىدە يۇز بەلا، ھەر تارىدە مىڭ شىكەن.
مۇستەفئىلۇن فائىلۇن مۇستەفئىلۇن فائىلۇن.

دائىرىگە كىرگەن بەھرلەر ئاخىرلاشتى، يەنە بىر نەچچە ۋەزىن بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىسىنى فارس شائىرلىرىنىڭ كېيىنكىلىرى يازغان، بەزىلىرى ھازىرقى (نەۋايى ياشاۋاتقان- تەر) زامان شېئىرىيىتىدە نەزىم قىلىنىۋاتقان بولسىمۇ، ئەرۇزغا كىرگۈزۈلمىگەن. گەرچە، ئەرۇز بەھرىگە كىرگۈزۈلمىگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئەرۇز بەھرى بىلەنكى مۇناسىبتىنى يىراق دېگىلى بولمايدۇ. شۇ جۇملىدىن، رەمەلى مەخبۇننىڭ ھەر مىسراسى سەككىز بۆلەك، بېيىتى (بوغۇمى) ئون ئالتە بولۇپ، خوجا ئىسمەت بۇخارىيدا كۆپ دېيىلىدۇ. ئۇلار تۆۋەندىكى ئۇسلۇپ بىلەندۇر.

قامەتۇ زۇلفۇ كۆزۇ قاشۇ ئۇزارۇ خەت ئىلە خالى،
لەبىڭ دۇركى، ئەلەرچە ئېمەس ئەي شاھى ستەمگەر.
فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن.
فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن

سەرۇ ئىلە سۇنبۇل نەرگىس ياڭى ئايۇ قۇياشۇ سەبزەئى،
جەننەت كۇرەئى نافەئۇ گۇلبەرگ ئەرا شەككەر.
فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن.
فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن فەئىلاتۇن

(تەييارلىغۇچىدىن ئىلاۋە: يۇقىرىقى ئىككى بېيىت مىسالدا، بىرىنچى مىسرانىڭ ئاخىرقى بۆلىكىدىكى "خەت ئىلە خالى" ئەسلىدە "خەتلە خالى" بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا بىر بوغۇم ئېشىپ كەتكەن. ئىككىنچى بېيىت بىرىنچى مىسرادىن بىر بوغۇم ئېشىپ كېتىپ، ئىككىنچى مىسرادىن ئىككى بوغۇم كەم چىقىپ تەفئىلگە توشمىغان.)

يەنە تۈ*رك ئۇلۇسى خۇسۇسەن چىغەتاي خەلقى ئىچىگە تارالغان بىر ۋەزىن بولۇپ، ئۇلار ناخشا-قوشاقلىرىنى شۇ ۋەزىندە تۇزۇپ سورۇنلاردا ئېيتىشىدۇ. ئەشۇلارنىڭ بىرى "تۇيۇغ" بولۇپ، ئىككى بېيىتتىن تۇزۇلۇپ، تەجنىس ئېيتىلىدۇ. بۇ ۋەزىن رەمەلى مۇسەددەسى مەقسۇر بولۇپ مۇنداق تۇزۇلىدۇ:
تۇيۇغ
ياربەب، ئۇل شەھدۇ شەكەر يا لەب مۇدۇر،؟
يا مەگەر شەھدۇ شەكەر يالەبمۇدۇر؟
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلان.
جانىمە پەيۋەستە ناۋەك ئاتقالى،

غەمزە ئوقتن قاشغە ياللەبمۇدۇر
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلان.

يەنە مۇزىكىلىق ئويۇن ئۇسۇلىدا ئېيتىلىدىغان "قوشاق"لارمۇ بولۇپ، بۇ ئۇسۇل بەزى مۇزىكا كىتابلىرىدا تىلغا ئېلىنغان، بۇ ناخشا- كۈيلەر ئەڑەبلەرنىڭ تۆگىچىلەر قوشاقلىرى ۋەزنى بىلەن مەددى مۇسەممەنى سالىمدا ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ ئەسلى بۇ شەكىلدىدۇر:
ۋەھكى، ئۇل ئاي ھەسرەتى، دەردۇ داغى فۇرقەتى،
ھەم ئېرۇر جانىمغە ئوت، ھەم ھەياتىم ئافەتى.
فائىلاتۇن فائىلۇن فائىلاتۇن فائىلۇن

ئەمما بۇ گۈزەل زەمان، بەختلىك دەۋراندا بۇ قوشاقنى رەمەل مۇسەممەنى مەھزۇق ۋەزنىگە كىرگۈزۈپ، مۇزىكا ۋە مۇزىكاشۇناسلىق ئىلمىدە زېھنى ئۆتكۈر يىگىتلەر ئاجايىپ نەغمىلەر ۋە كۈيلەر بىلەن بېزەپ، سۇلتانى ساھىبقىرانلىك (ھۇسەيىن بايقارانىڭ- تەر) ھۇزۇرىدا ئېيتىشىدۇ. ئۇنىڭ گۈزەل ۋە يېقىملىقلىق تەسىرى، جەزبدارلىقى تەرىپكە سىغمايدۇ. بۇنى شۇ ھەزرەتنىڭ كەشپىياتى ۋە نەتىجىلىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.
شۇلاردىن بىرى مۇنداق:
بېيت
سەبزەئى خەتتىڭ سەۋادى لەئلى خەندان ئۈستىنە،
خىزىر گۈيا سايە سالمىش ئابھەيۋان ئۈستىنە.
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن.
يەنە "چىگە" دەپ بىر تۈر بولۇپ، تۈ*رك خەلقى تويـ تۈ*ركۈنلەردە قىز كۆچۈرۈش مەرىكىلىرىدە ئېيتىدۇ. بۇ قوشاق ناھايىتى تەسىرلىك بولۇپ، ئىككى خىلغا بۆلىنىدۇ. بىر خىلى ھېچقانداق ۋەزنىگە چۈشمەيدۇ. يەنە بىر خىلدا بىر بېيت ئېيتىلىدۇركى، ئۇ مۇنسەرىپى مەتۈبىي مەۋقۇق بەھرىدە بولۇپ، "يارـ يار" سۆزىنى رادىف قىلىدۇ. يەنى:
بېيت
قەيسى چەمەندىن ئېسىپ كەلدى سەبا، يارـ يار،
كىم دەمىدىن تۈشتى ئوت جانىم ئەرا، يارـ يار؟
مۇفتەئىلۇن فائىلان مۇفتەئىلۇن فائىلان.
تۈ*رك خەلقىدە يەنە بىر قوشاق بولۇپ، ئۇنىڭ "مۇھەببەتنامە" دەپ ئاتايدۇ، ئۇ، ھەزەجى مۇسەددەسى مەقسۇر بەھرىدە بولۇپ، ھازىر تاشلۇنىلگەن.

بېيت

مېنى ئاغزىڭ ئۇچۇن شەيدا قىلىسەن،

مەڭا يوق قەيغۇنى پەيدا قىلىپسەن.

مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن مەفائىيل.

يەنە بۇ خەلق ئارىسىدا ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇف ۋەزىنىدە بىر قوشاق بار بولۇپ، ئۇنىڭ بېيتلىرىنىڭ باشلانما مىسراسىدىن كېيىنكى مىسراسنى ھەمۇل بەھرىنىڭ ئىككى بۆلىكى بىلەن چۈشۈرۈپ، قوشاقنىڭ نەغمىسىگە (ئاھاڭىغا) ماس كەلتۈرىلىدۇ ۋە ئۇنى "مۇستەزاد" دەپ ئاتايدۇ.

مۇستەزاد:

ئەي ھۇسنۇڭە زەررات جەھان ئىچرە تەجەللى،

مەفئۇلۇ مەفائىيلۇ مەفائىيلۇ مەفئۇلۇن،

مەزھەر سەڭا ئەشيا.

مەفئۇلۇ فەئۇلۇن.

سەن لۇتف بىلە كەۋنۇ مەكان ئىچرە مۇۋەللى،

ئالەم سەڭا مەۋلا.

يەنە ئىراق تۈركمەن ئەھلىدە بىر قوشاق بولۇپ، ئۇنى "ئەرۇزۋارىي" دەپ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ بېيتى كۆپراق ھەزەجى مۇسەممەنى سالىمدا كېلىدۇ. يەنى،

بېيت

سەقاھۇم رەببۇھۇم خەمرى دۇداغىڭ كەۋسەرىندەندۇر،

بۇ مەينى ئىچتىكۈڭ مۇقلى ھەدىسىڭ شەككەرىندەندۇر.

مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن.

يەنە رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇف ۋەزىنىدىمۇ ئېيتىلىدۇ:

بېيت

دەۋلەتى ۋەسل ئىلتىماسى نې ھېكايەتتۇر مەڭا،

بۇكى يادىڭ بىرلە جان بەرسەم كىفايەتتۇر مەڭا.

فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن.

(ساز بىلەن ناخشا ئېيتىدىغان) غەزەلخانلارنىڭ كۆيلىرى ۋە ئۆزبېكلەرنىڭ بۇدى- بۇدايى ("بار ئىكەن- يوق ئىكەن" لىرى) ھېچقانداق ۋەزىنگە چۈشمىگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭغا تېگىش قىلىنمىدى. گەرچە ئەسەرلىرى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئەرۇز ئىلمىگە كىرمەيدۇ.

يەنە "تۈ*ركي" دەپ ئاتىلىدىغان بىر قوشاق بولۇپ، ئىشرەت ئەھلىنىڭ يىغىلىشلىرىدا ئېيتىلىدۇ، "تۈ*ركي" سۆزى ئۇنىڭ ئالاھىدە بىر بەلگىسى بولۇپ، ئۇ ئادەتتىن تاشقىرى يېقىملىق، جانلىق كېلىدۇ. بۇ قوشاقلارنى شاھۇ- سۇلتانلار ياخشى ئېيتىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئەلنى تەربىيىلەيدۇ، ئۇلار تۈ*ركىگۈيلۈق نامى بىلەن مەشھۇردۇر. بۇ قوشاق رەمەلى مۇسەممەنى مەقسۇر ۋەزنىدە كېلىدۇ.

بېيت

ئەي سەئادەت مەتلەئى، ئۇل ئارەزى ماھىڭ سېنىڭ،

ئەھلى بېنىش قىبلەگاھى خاكى دەرگاھىڭ سېنىڭ.

فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلان.

ھەزرەتى سۇلتان ساھىبقىران بۇ ۋەزنىنىڭ غايىەت راۋانلىقى ۋە گۈزەل- نەفسىلىكىدىن، يېقىملىقلىقىدىن ئۆز دېۋانلىرىنى بارلىق دېۋانلار ئارىسىدا تەندىكى جاندەك، ۋە يۇلتۇزلار ئارا قۇياش نۇرىدەك نەمايان قىلىپ، باشتىن- ئاياغ مۇشۇ ۋەزنىدە تۇزگەن ئىدى.

بۇ ماقالىدىن غەرەز ۋە بۇ مۇقەددىماتتىن مەقسەت شۇكى، نەزىمەر تۈ*رك تىلى بىلەن يېزىلغانبولۇپ، ئۇنىڭ قائىيدە- قانۇنلىرى يوق ئىدى. شۇنداقلا، ئۇ پەننىڭ رېۋاجى ئۈچۈن بىرەر كىم ئەرۇز ئىلمىدە كىتاب ياكى رىسالىمۇ يازمىغان. بۇ ئاجايىپ ياخشى زامانداا، زامان پادىشاھى دېۋان تۇزۇپ، مۇبارەك خاتىرلىرىنى شېئىر ۋەزنىگە قارىتىپ، بېيىت بۆلەكلىرىنىڭ ئۆلچىمىنى ئايرىپ چىقتى. بۇ جەھەتتىن شېئىرنىڭ مەرتىۋىسى يەتتە قات ئاسماندىن ئېشىپ، بەيتۇل ھەرەمگە يەتتى. رۇشەنكى، زېھنى ئۆتكۈر قابىلىيەت ئىگىلىرى، شاھزادىلەر بۇ ئىپتىخارلىق ئىلىم بىلەن مەشغۇل بولۇپ كەلدى. بەھرلەر مىزانى، ئۆلچىمى، ۋەزىن بۆلەكلىرىنىڭ ئۆلچەم دائىرىسىگە ئائىت ئىلىملەردە ئەرەب، فارس شائىرلىرى بەزى كىتابلارنى يېزىپتۇ، بۇلارسىز بۇ ئىلىمدىن ۋاقىپ بولغىلى بولمايدۇ. بۇ ئىبارىلەر شېئىرلاردا يوق بولۇپ، سۇلتانۇسسەلاتىننىڭ مۇبارەك خاتىرلىرى يۇزىسىدىن بۇ بىر كىتابنىڭ ئىپتىداسى بولۇپ قالغاي دېگەن سەۋەپ بىلەن بۇ ئىلمىنىڭ قائىيدە قانۇنلىرىغا قەلەم تەۋرىتىلدى.

بۇ ئىلىم ئەھلىدىن شۇنى ئىلتىماس قىلىمەنكى، ھەر قايسى جايلىرىدا خاتالىق ۋە سەھۋەنلەر بولسا ئېتىراز بىلەنلا ئۆتمەي، ئىسلاھ قەلىمى بىلەن تۇزەتكەيلا.

رۇبائي

تا چەرخ دەۋايىرىدىن ئولغەي ئەييام،

تا شېئىر خەيالاتىغە يوقتۇر ئەنجام،

تا بەيت تەراكىبدە بولغەي ئىبھام،
تاپسۇن نەزمىڭ بىلە جەھان ئەھلى نىزام.

ئىزاھلار

1 نەۋائىينىڭ بۇ ئەسىرى تۈركىگوي خەلقلەرنى ئەرۇز ئىلمىدىن بەھرىمەند قىلىش نىيىتىدە يېزىلغان. شائىر ئەنئەنىۋي ئەرۇزغا تۈركي شېئىرىيىتىگە خاس بولغان ۋەزىنلەرنى، ئۇلارنىڭ بەھرلىرىنى قوشتى. "مىزانۇل- ئەۋزان" دىن ئىلگىرى شەيخ ئەھمەد تەرازىنىڭ "فۇنۇنى بەلاغە"، كېيىن " بابۇرنىڭ "رىسالەئى ئەرۇز" ى تۈركي تىلىدا يېزىلغان.

مىزانۇل ئەۋزان" 1993- يىلى پېراق. كامال ئەرسلان تەرىپىدىن تۈركي تىلىدا نەشر قىلىنغان نەۋائي كۇللىياتىنىڭ 14- كىتابى سۈپىتىدە بېسىلىپ چىقتى. ئۇنىڭدىكى قىسقا مەلۇماتنامىدا نەۋائىينىڭ ھاياتى، ئەدەبىي پائالىيىتى ۋە ئەسەرلىرىنىڭ سانى بېرىلدى. ئەسەرلەرنىڭ سانىقدا "زۇبدەتۇل- تەۋارىخ"، مۇ بار، لېكىن، بۇ نەۋائىينىڭ ئالاھىدە ئەسىرى بولماستىن، "تارىخى ئەنبىيا ۋە ھۆكۈما"، "تارىخى مۇلۇكى ئەجەم" گە شائىر بەرگەن ئومۇمى نامدۇر.
كىرىش سۆزىدە كامال ئەرسلان ئەرۇز ۋە ئەرۇز ئىلمى، بۇ ساھەدىكى نەۋائي خىزمىتى ھەققىدە، جاھان خەزىنلىرىدىكى "مىزانۇل ئەۋزان" نىڭ قوليازمىلىرى ھەققىدە مەلۇماتلار بەردى. ئەسەر تېكىستى ئاخىرىدا نۇسقىلاردىكى پارچىلار (3 بەت)، تېكىستىنىڭ ھازىرقى تۈرك تىلىغا ئاغدۇرۇلغان تېكىستى، ئەرۇز ۋەزىنلىرى (5 بەت)، ئەرۇز ئەتەمەلىرى (71 بەت) بېرىلگەن.
2. خەلىل ئىبن ئەھمەد (791\175) ئەرۇز ئىلمىنىڭ ئاساسچىسى. ئەرۇزغا ئائىت ئەسىرى: "كىتابۇل ئەين" دەپ ئاتىلىدۇ. بىر رىۋايەتكە قارىغاندا ئۇ ئەرۇز ھەققىدىكى ئەسىرىنى مەككىدە، باشقىسىنى بەسرەدە يازغان دېيىلىدۇ.
3. شەمس قەيس- شەمسۇددىن مۇھەممەد بىن قەيس رازىي (628\1230- 31)ئىرانىنىڭ رەي شەھىرىدە تۇغۇلغان. ماۋارەئۇننەھر، خۇراسان، خارەزىم، بۇخارە، مەرۋى، ئىراقتا ياشىغان. موڭغۇللار ئىستىلاسى يىللىرىدا سەرسان سەرگەردانلىقتا مۇشەققەت چەككەن. "ئەل- موئجەم ئەسىرى مەشھۇر بولغان.
4. خوجا نەسىر تۇسى (595\1200-1201- 672\- 1273 – 1274) "ئەساسۇل- ئىقتىباس" ۋە "مەئىيارۇل- ئەشئار" ناملىق ئەرۇزغا ئائىت ئەسەرلىرى بار.
5. مەخدۇمى نۇرەن- ئابدۇرەھمان جامىينىڭ لەقەبى.
6. "ئەل ئىمران" سۈرىسى 92- ئايەت، تەرجىمىسى: "ياخشى كۆرگەن نەرسەڭلاردىن سەرپ قىلمىغىچە (يەنى ماللىرىڭلارنىڭ ياخشىسىنى سەدىقە قىلمىغىچە) ھەرگىز ياخشىلىققا (يەنى جەننەتكە)

ئېرىشەلمەيسلەر، (ئاللاھنىڭ يولىدا) نېمىنى سەرپ قىلماڭلار، ئاللاھ ئۇنى بىلىپ تۇرغۇچىدۇر."

7. "مۇرسەلەت" سۈرىسى 1- 2- ئايەتلەر، تەرجىمىسى: "ئارقىمۇ- ئارقا چىققۇچى (لەرزان) شامالالار بىلەن قەسەمكى، قاتتىق چىققۇچى بورانلار بىلەن قەسەمكى،"

8. "ساد ۋە زۇمەر سۈرىلىرى 50- ۋە 70- ئايەتلەر. تەرجىمىسى: "(ئۇ) تۇرالغۇ بولغان جەننەتلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارغا ئۇنىڭ دەرۋازىلىرى ئوچۇقتۇر." " جەننەتكە كىرىڭلار، (ئۇنىڭدا) مەڭگۈ قېلىڭلار،"

(ئىزاھاتقا ئىزاھ: مەزكۇر ماقالىدا، "زۇمەر سۈرىسىنىڭ 70- ئايىتى" دېيىلگەندىكى ئايەت ئەمەلىيەتتە 73- ئايەت بولۇپ، سلاۋىيان نۇسقىسىدا ئىزاھلىغۇچى ئايەتنىڭ تەرتىپىدە ئېزىقتان- تەييارلىغۇچى)

9. بۇ ھەدىس ئەمىر خۇسراۋ دېھلەۋىينىڭ كىتابى 311- بەتتىكى ئىزاھقا قاراش ھاۋالە قىلىنغان.

10. ئەمىر ئەل مۇئمىنىن ئەلى- ھەزرەت ئەلى ئىبنىئەبۇ تالىب (661- يىلى قەتل قىلىنغان) مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ كۈيوغلى. ئۇ "خۇلەفا ئەر راشىدىن" دەپ ئاتالغان چارىيارلار ئىچىدىكى دەسلەپكى تۆت خەلىفەنىڭ تۆتىنچىسى. ئىسلامدىكى ئىككى ئاساسى مەزھەبنىڭ بىرى "شىئە" مەزھىبىنىڭ ئىمامى.

تۈگىدى

مەنبەسى: تارىم تور بېكىتى

23- ئەلشىر نەۋائىنىڭ ئىسلامىيەتكە قوشقان تۆھپىلىرى

(ئابدۇۋاھىد خۇدابەردى)

ئىسلامىيەت ساھەسىدە جۇملىدىن ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ خېلى كۆپ تەقۋادار ۋە بىلىملىك مۇسۇلمان ئالىم-ئۇلىمالار يېتىشىپ چىققان. ئۇلار قىسقىغىنا ھاياتىدا بىرىنچى قىلىپ قۇرئان كەرىم ۋە ھەدىس شەرىف بىلىملىرىنى، ئەرەب تىلى قائىدە- قانۇنىيەتلىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن. ئاندىن باشقا تۈرلۈك بىلىملەرنى ئىگىلەپ ئۆز دەۋرىدە يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەن. ئۇلار چەكلىك ھاياتىدا مەيلى قانداق ئىش-پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانمىسۇن ياكى قانداق مەنسۇپ مىراسلارنى قالدۇرمىسۇن، ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە قۇرئان كەرىم ۋە ھەدىس شەرىف روھىغا قاتتىق ئەمەل قىلغان. بىزدىن بۇرۇن ياشاپ ئۆ ئالەمگە سەپەر قىلغان ئەنە شۇ بىر قاتار ئالىم-ئۇلىمالار ئىچىدە ئەلشىر نەۋائى مەيلى خەلقىمىز قەلبىدىكى ئورنى، شان-شۆھرىتى ۋە مەيلى يېزىپ قالدۇرغان ئەسەرلىرىنىڭ قىممىتى جەھەتتىن بولسۇن خۇددى زۆھرە يۇلتۇزىدەك روشەن كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ.

مەشھۇر ئالىم ۋە مۇتەپەككۇر شائىر، ئۇيغۇركلاسسىك ئەدەبلىرىمىزنىڭ پىشۋاسى نىزامىدىن ئەلشىر نەۋائى ھىجرىيە 844- يىلى رامىزاننىڭ 7-كۈنى (مىلادىيە 1441-يىلى 2-ئاينىڭ 9-كۈنى) ھىرات شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ھىجرىيە 906-يىلى جامادىيەل ئاخىرىنىڭ 12-كۈنى (مىلادىيە 1501-يىلى 1-ئاينىڭ 3-كۈنى) ھىرات شەھىرىدە سەكتە (مېڭگە قان چۈشۈش) كېسىلى بىلەن ۋاپات بولغان. ئەينى چاغدا نەۋائىنىڭ ۋاپاتى ھىرات خەلقى ئۈچۈن شۇنچىلىك قايغۇلۇق ۋەقە بولغانكى، پۈتۈن ھىرات خەلقى نەۋائى ۋاپات بولۇپ يەتتە كۈنگىچە ھازا تۇتقان.

ئەلشىر نەۋائى 60 يىل ئۆمۈر كۆرگەن، 30 يىلغا يېقىن تۈرلۈك دۆلەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. گەرچە نەۋائى ئەينى چاغدا ئۆزى مۇستەقىل ھۆكۈم يۈرگۈزگۈچى بولمىسىمۇ، لېكىن ھۈسەيىن بايقارا ھاكىمىيىتىدە ئىناۋەت- ئابرۇيى ۋە نوپۇزى سۇلتان بىلەن باراۋەر ھەتتا ئۈستۈن ئىدى. ئۆ دۆلەت ئىشلىرىغا بۈاستە

مەسئۇل بولغان، سىرتتىن ھەمكارلاشقان ياكى ھوقۇقتىن پۈتۈنلەي قول ئۈزگەن چاغلىردا بولسۇن، پۈتۈن زېھنىنى ئىسلام دىنىنىڭ گۈللىنىشى، يەنى خەلقنىڭ ساپ ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە خاتىرجەم، بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرۈشى ئۈچۈن سەرپ قىلغان. نەۋائىنىڭ دۆلەت ۋە جامائەت ئەربابى، ئالىم ۋە ئۇستاز سۈپىتىدە ئەمەلگە ئاشۇرغان ئىشلىرى ناھايىتىمۇ كۆپ ۋە خىلمۇخىلدۇر. ئۇنىڭ ھاياتىدا قىلغان پۈتۈن ياخشى ئەمەللىرىنى مۇنداق چوڭ ئىككى تۈرگە يىغىنچاقلاش مۇمكىن : بىرى، شۇ دەۋىردىكى خەلقنىڭ بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرۈشى ۋە ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن چەككەن جاپا - مۇشەققەتلىرى ۋە قىلغان خەير - ساخاۋەتلىرى؛ يەنە بىرى، ئۆز قەلبى بىلەن يېزىپ قالدۇرغان ئېسىل ئەسەرلىرىدۇر.

نەۋائى ئەينى چاغدا ئۆز ئىقتىسادىنى سەرپ قىلىپ ھىرات ۋە پۈتۈن خۇراسان ئېلىدە ناھايىتى كۆپ بىنا، مەدرىس، شىپاخانا، كارۋان سارىيى، ئېرىق - ئۆستەڭ، كۆۋرۈك، يوللارنى بەرپا قىلغان. ئۇ نوقۇل دىنى مەزمۇندىكى «ۋەخفىيە» نامىلىق ئەسىرىدە (بۇ ئەسەرنىڭ مۇقەددىمىسىدە بىر مۇنچە ئايەت ۋە ھەدىسلەر نەقىل كەلتۈرۈلگەن) ئۆزىنىڭ قىلغان خەير - ساخاۋەتلىرى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

”... ئانچە - مۇنچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندىم. بۇ ئىشىمدا ئىمكانىيەتىنىڭ بارىچە شەرىئەتنى نەزەردە تۇتتۇم ۋە ئىنسانىي ئەستىن چىقارمىدىم. ئاللاھنىڭ ئىنايىتى بىلەن كۆپ مەسھۇلاتلار ھاسىل ۋە غەنىيمەتلەر مۇيەسسەر بولۇشقا باشلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىن ئۆزۈمنىڭ تىرىكچىلىكى ئۈچۈن ئادەتتىكى كىشىلەردىن بىرىنىڭ تۇرمۇشى ئۆتكىچىلىك تەمىناتقا، يەنى ئىسسىق - سوغۇقتا دال بولغۇچىلىك بىر قۇرکونا كىيىم ۋە شۇنىڭغا لايىق يېمەكلىككە قانائەت قىلدىم ... مەدرىسنىڭ شەرقى ۋە غەربى سۈپىسىغا ئىككى مۇددەررىس تەينىلەندى. ئۇلارنىڭ بىرى ئىسلام تەلىماتى قائىدىلىرى ۋە ئۇنىڭ شەرھىسىنى، يەنە بىرى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئېيتقان ھەدىسلىرى ۋە ئۇنىڭ شەرھىلىرىنى ئېيتىدۇ. ئۇلار تەشكىللەنگەن ھەر بىر دەرس سورۇنىغا رەسمىي مائاشلىق تالىپتىن ئون بىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. سەممىي ئىخلاس بىلەن ياساتقان بۇ مەدرىسكە< ئىخلاسىيە > دەپ ئات قويۇلدى ... ئىخلاسىيە مەدرىسنىڭ ئۇدۇلىدىكى بۇ خانىقانىڭ بىناسى ھەر خىل رىياكارلىق ۋە غەشلىكتىن خالاس ئىدى. كۆڭۈلنىمۇ ئارتۇقچە ئىككىلىنىشتىن خالاس قىلدى. شۇڭا بۇ خانىقاغا < خەلاسىيە > دەپ ئات قويدۇم.’ ئىخلاس قىلمىغىچە خالاس بولغىلى بولمايدۇ ‘ دېگەن سۆزنىڭ مەزمۇنى سائادەتكە ئېرىشتى. پايتەخت ھىراتنىڭ ئەتراپىدىكى بىر بۆلۈك غەللە - پاراق ئېكىنزارلىقلىرى، دۇكانلار، باغ، يەر ۋە كارىزلار ئۇ ھەزرەت (ھۈسەين بايقارا) زامانىنىڭ دۆلىتىدە پېقىرنىڭ مۈلكىگە ئايلانغانىدى. بۇلارنىڭ سودىسىدا شەرىئەت قائىدىلىرىگە قاتتىق رىئايە قىلىنغانىدى. باھالىرىدىن بىر دىرھەم پۇلمۇ نېسى قىلىنمىغانىدى. ھەتتا بۇ ئەھۋالدىن ئىسلام پېشۋالىرى، بەلكى پۈتۈن خالايىق خەۋەردار ئىدى ۋە بۇ ھەقتە ئاپىرىنلار ئېيتىپ قايىل بولۇشاتتى. پېقىر بۇلاردىن بىر مەزگىل مۈلۈك سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كېلىۋاتاتتىم. ئەمدى بۇلارنىڭ ھەممىسىنى شەرىئەتكە ئۇيغۇن ھالدا

يۇقىرىقى مەدرىس بىلەن خانىقاغا ۋەخپە قىلدىم. بۇ ئىككى ئورۇننىڭ ئىمارىتى، خادىملىرىنىڭ مائاشى ۋە كېتەرلىك بارلىق راسخوتلار مۇشۇ ۋەخپىدىن ھاسىل بولۇپ، شەرت قىلىنغان قائىدە بويىچە سەرپ قىلىنغاي.

" كىشىگە ئەبەدىي دۆلەت ۋە دائىمىي سائادەت، ھاياتلىق بۇلىقىنىڭ خۇشخەۋىرى ۋە نىجاتلىق مەنزىللىرىنىڭ ئۇمىدى ئىسلامنىڭ بەش تۈۋرۈكلىك ئىشكىدىن كىرمىگىچە ھاسىل بولمايدۇ؛ بۇ مۇبارەك بەش پەنجىسىگە قول سالمىغىچە ھېچ ئىش نەتىجە بەرمەيدۇ. بۇ بەشنىڭ بىرى: تەۋھىد (بىرلىك) سۆزى. شۇكرى، ئۇنى جېنىم ئاڭلىسىغا < ئەلىف > تەك نەقىشلىدىم. ئىككىنچىسى : بەش ۋاق نامازدۇر. خۇداغا شۇكرى ئۇنى زېھنىم ئاڭلىسىدا < ھ > دەك مۇقىملاشتۇردۇم. ئۈچىنچىسى : رامىزان ئېيىدىكى ئوتتۇز كۈن روزىدۇر. ئاللاھقا تەشەككۈر، ئۇنى قەلبىمدە < لام > دەك يوشۇردۇم.تۆتىنچىسى : زاكاتتۇر. جېنىم دەسمايىسى ئاللاھ ئۈچۈن زاكات بولسۇن. ئاللاھ زاكات بېرىش مىقدارىغا يەتكۈدەك مال يېغىش ھەۋىسىنى كۆڭلۈمگە سالمىدى. مىقدارىغا يەتكۈدەك مالنىڭ زاكىتىنى ئايرىپ بولغۇچە ئۇ مال قولۇمدا قالمىدى. بەشىنچىسى : ھەجدۇر. بۇ ماڭا گويا بىر ئادەمگە ئوخشايدۇ. ئادەمدىمۇ بەش خىل سەزگۈ بولىشى كېرەك. بۇ بەش خىل سەزگۈدىن مەنده تۆتى بار. يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان ئىككى ئارزۇدىن بىرسى مۇشۇ مۇبارەك ھەج سەپىرىدۇر ... ".

نەۋائى بۇ ئەسىرىدە يەنە ئىخلاسىيە مەدرىسى بىلەن خەلاسىيە خانىقاسىغا ۋەخپە قىلىنغان ئىمارەت، بىر مۇنچە دۇكان،مېۋىلىك باغ، تېرىلغۇ يەر، كارىز،كەنت، ساراي قاتارلىق مال- مۈلۈكلەرنى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇپ ئۆتىدۇ. « ۋەخفىيە» نامىلىق ئەسەر نەۋائىنىڭ روھى دۇنياسىنى، ئۇ ياشىغان دەۋرنى ۋە شۇ دەۋىردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك يادىكارلىقتۇر.

ئاللاھ تائالا مۇنداق دېگەن : "سىلەرنىڭ ئاراڭلاردا خەيرىلىك ئىشلارغا دەۋەت قىلىدىغان، ياخشى ئىشلارغا بۇيرۇپ، يامان ئىشلارنى مەنئىي قىلىدىغان بىر جامائە بولسۇن؛ ئەنە شۇلار مەقسىتىگە ئېرىشكۈچىلەردۇر " { سۈرە « ئال ئىمران » (3-سۈرە)، 104-ئايەت }.

ئابدۇللا ئىبنى ئەمرۇ ئىبنى ئاس رەزىيەللاھۇ ئەنھۇدىن رىۋايەت قىلىنىدۇكى، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن :" شۇبھىسىزكى، ئادىل ھۆكۈمرانلار ئاللاھ تائالانىڭ دەرگاھىدا نۇردىن بولغان مۇنبەرلەردە ئولتۇرىدۇ. ئۇلار شۇنداق كىشىلەركى، ئۆزھۆكۈملىرى، ئۆز ئەھلى ۋە ئۆزى ئىگە بولغان نەرسىلەردە ھەققانى بولغان كىشىلەردۇر" (مۇسلىم رىۋايەت بولغان).

نەۋائى ئايرىم ھاللاردا ئاھاللەرگە سېلىنغان سېلىقنىمۇ تۆلەپ قويغان. يەنى، 1500-يىلى ھىرات شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئاھاللەردىن 100 مىڭ كېپاكى (شۇ دەۋىردىكى پۇل نامى) سېلىق يىغىشقا توغرا كەلگەن. ئۇنىڭدىن 50 مىڭ كېپاكنى ھىرات خەلقىدىن ئېلىش كېرەك ئىدى. بۇ خەۋەر نەۋائىغا يەتكەندە،

ئۇ :" ھازىرقى پەيتتە خەلققە ئورۇنسىز سېلىق سېلىش ساھىبقىران دۆلىتىگە مۇناسىپ كەلمەس، بۇ ئىش خەلق ئىچىدە نارازىلىق ئۇلغايتىدۇ " دەپ، شۇنچىۋالا پۇلنى ئۆزى تۆلەپ تۇغقىتكەن. خەلق بۇنىڭدىن ئىنتايىن مىننەتدار بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۇزۇن ئۆمۈر ۋە چەكسىز بەخت تىلىگەن.

نەۋائىنىڭ پۈتۈن ئۆمرىدە قىلغان نۇرغۇن خەيرى-ئېھسانلىرى ئۆزى يېزىپ قالدۇرغان ئەسەرلىرىدىن باشقا يەنە ئەينى دەۋردە ۋە نەۋائىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن رويابقا چىققان بىر مۇنچە تارىخ ۋە تەزكىرىگە ئائىت كىتابلاردا ئەينەن خاتىرىلەنگەن. تارىخچى ئالىم مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كورەگان « تارىخى رەشىدى » دېگەن كىتابىدا نەۋائىنىڭ خەيرى-ساخاۋەت ئىشلىرى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ :" شۇ ئەسىردىكى تەڭداشسىز ئالىم ۋە پازىل كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئەمىر ئەلىشىرنىڭ تىرىشچانلىقى، تەربىيە ۋە پەرۋىشكارلىقى بىلەن كامالەت تاپتى. ئەمىر ئەلىشىرنىڭ بايلىقى شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، ھەممە مال-مۇلۇك، تەئەللۇقاتلىرىدىن ھەر كۈنى ئۇنىڭغا 18 مىڭ شاھرۇخى (شاھرۇخ مىرزا نامىغا قويۇلغان ئالتۇن پۇل) كىرىم بولاتتى. ئۇنىڭ ھەممىسنى پەزىلەت ئىگىلىرى ئىچىدىكى مۇھتاجلارغا سەرپ قىلاتتى. بەزى كۈنلىرى ئازراق بىر نەرسە ئاشاتتى، بەزى كۈنلىرى ئون سەككىز مىڭ شاھرۇخى تولۇق سەرپ بولاتتى. قۇدرىتىنىڭ يېتىشچە ھاجەتمەنلەرنىڭ قېينىچىلىقىنى ھەل قىلاتتى، پەزىلەت ئىگىلىرىنى پەرۋىش قىلاتتى. مال-مۇلۇك، تەئەللۇقاتلىرىنىڭ پۈتكۈل مەھسۇلاتىنى ئاللاھ يولىدا ياخشى ئىشلارغا خالىس سەرپ قىلدى. شۇقەدەر تولا مەسچىت، لەڭگەر ۋە ئىمارەتلەرنى بىنا قىلدىكى، ئېھتىمال ئۇنچىۋالا كۆپ ئىمارەتلەرنى ئالەم سەھىپىسىدە ئانچە كۆپ كىشى بىنا قىلالمىغان بولغىيتتى. بۇگۈنكى كۈندىمۇ (نەۋائى ۋاپات بولۇپ 40 يىلدىن كېيىن) خۇراساندا ئۇ ئىمارەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى ساقلىنىۋاتىدۇ. شۇ ئەسىردىكى پەزىلەت ئەھلى ئىچىدە ئۇنىڭ پەرۋىش قىلىشىغا ۋە يارد بېمگە ئىگە بولمىغان ھېچكىم يوق. ئەمىر ئەلىشىرنىڭ نازۇكلۇقىدىن باشقا ئەيىبى يوق. ھەقىقەتەن پەزىلەتلىك، مەرد ۋە دۆلەتمەن كىشى ئىدى. پۈتكۈل ئۆمرىنى ياخشى ئىشلارنى قىلىش بىلەن يەككە- يېگانىلىق ئىچىدە ئۆتكۈزدى".

نەۋائى بىلەن زامانداش ئۆتكەن، ھىندىستاننى فەتھى قىلىپ بۈيۈك موغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ھىندىستانغا كەڭ تارقىلىشىغا زور تۆھپە قوشقان مەشھۇر پادىشاھ، ھەربىي ئالىم، ئەدىب زاھىرىدىن مۇھەممەد بابۇر بۇھەقتە مۇنداق يازغان : " ئەلىشىر بەگ نەۋائى تەڭدىشى يوق ئادەم ئىدى. ئىلىم ۋە ھۇنەر ئەھلى ئۇچۇن ئەلىشىر بەگكە يېتىدىغان تەربىيەتچى ۋە ھامىينىڭ بولغانلىقى مەلۇم ئەمەستۇر. ئۇ قىلغانچىلىك خەيرىلىك ئىشلارنى قىلىشقا ناھايىتى ئاز ئادەملەرلا مۇۋەپپەق بولغان بولۇشى مۇمكىن. مىرزىدىن ھېچنەرسە ئالمايتتى، بەلكى ھەر يىلى مىرزىغا نۇرغۇن مىقداردا مەبلەغ ھەدىيە قىلاتتى ".

كىشىلەر تالىشىدىغان تاج- تەختىمۇ، ھەشەمەتلىك ئوردا- قەسرىمۇ، بىھىساب مال-دۇنيامۇ ئۆتكۈنچى، ۋاقىتلىق نەرسىلەردۇر. نەۋائى ھاياتىدا بۇلارغا قىزىقمىدى. شۇنچە كاتتا بايلىق ئىگىسى، ھوقۇق ئىگىسى

تۇرۇپ يەنە تاكى ئاخىرقى نەپسىگىچە ئەل - يۇرتنىڭ غېمىنى يېدى، ئەلنىڭ ئوتىدا كۆيۈپ، سۈيىدە ئاقتى. چۈنكى ئۇ ھەمىشە ئاللاھنىڭ چاقىرىقىنى ئورۇنداشقا ئالدىراشتى،ئاللاھنىڭ رازىلىقىنى ئىزدەشكە تىرىشاتتى.

ئاللاھ تائالا قۇرئان كەرىمدە مۇنداق دېگەن :"(ئى مۇئمىنلەر!) ياخشى ئەمەللەرنى قىلىشقا ئالدىراڭلار "{ سۈرە «بەقەرە» (2-سۈرە)، 148-ئايەت }؛ " ئىمان ئېيتقان ۋە ياخشى ئەمەللەرنى قىلغانلارنى قىلغانلار ئۈچۈن ئاللاھ ھەقىقەتەن (ئۇلارنىڭ دىللىرىدا) مۇھەببەت پەيدا قىلىدۇ "{ سۈرە«مەريەم»(19-سۈرە) ، 96-ئايەت }.

ئاللاھنىڭ مۇھەببىتى ئۇنى تىنىم تاپقۇزمايتتى. ئۇ بۇ يولدا ئۆز بېشىغا كەلگەن ھەر قانداق دەردى - بالا، غەم - كۈلپەتلەرگە سەۋر قىلاتتى. ئەل - يۇرتنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ھەر ۋاقىت ئۆز مەنپەئەتىنى قۇربان قىلاتتى. ئۇ مۇنداق يازغان :

ئادەمى ئېرسەڭ دېمەگىل ئادەمى،

ئانىڭكى يوق ئەل غەمىدىن غەمى.

يۈز جەفا كەلسە ماڭا بىر قەتلە فەرياد ئەيلەبان،

ئەلگە كەلسە بىر جەفا، يۈز قەتلە فەرياد ئەيلەرىم.

نەپسىڭ ئەگەر خەلقتە بىشەكدۇرۇر،

بەلكى بۇ نەپ ئۆزۈڭگە كۆپرەكدۇرۇر.

(ئەگەر ھەقىقىي ئىنسان بولساڭ خەلقىنىڭ غېمىنى يېمەيدىغان ئادەمنى ئادەم دەپ قارىما؛ ماڭا تۇرلۇك جاپا- مۇشەققەت كەلسىمۇ بىرەر قېتىم زارلىنىمەن، ئەمما خەلقتە بىرەر جاپا كەلسە مىڭ قېتىم پەرياد ئۇرىمەن. خەلقتە ھەقىقىي ياخشىلىق قىلساڭ، ئۇنىڭ پايدىسىنى كۆپرەك ئۆزۈڭ كۆرىسەن).

نەۋائى ئۆز زامانىسىغا نىسپەتەن ئىلغار قاراشلىرى بىلەن باشقا ۋەزىر ۋە ئەمەلدارلاردىن تۇپتىن پەرق قىلاتتى. شۇڭا ئۇ ۋەزىرلىكتە تۇرغان چاغلاردا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن نۇرغۇن پايدىلىق ئىشلارنى قىلدى. دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى زور بىر تۈركۈم ئالىم، پەيلاسوپ، شائىر، ئەدىب - سەنئەتكارلار ۋە ھەر ساھەدىكى تالانت ئىگىلىرىنى ھىراتقا توپلاپ، ئۇلار بىلەن ھەمكارلاشتى، ئۇلارغا ھەر تەرەپلىمە ياردەم بەردى ۋە ئىجادى ئىشلىرىنىڭ تۇرلۇك ساھەلىرىگە ئۆزى بېۋاستە رەھبەرلىك قىلدى. ئەينى چاغدا

ئىخلاسىيە مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلىدىغان 200 گە يېقىن ئوقۇغۇچىنىڭ تۇرمۇش تەمىناتىنى نەۋائى ئۆزىنىڭ شەخسى مال-مۈلۈكىدىن چىقىم قىلاتتى. نەۋائى ئابدۇراھمان جامى، پەھلىۋان مۇھەممەد كۆشتىگىر، سەيىد ھەسەن ئەردەشىر قاتارلىق بىر قاتار تەقۋادار مۇسۇلمان ئالىم ۋە شائىرلار بىلەن ئىككى دۇنيالىق دوستلۇق ئورنىتىپ، ئۇلار بىلەن دۆلەت ۋە خەلقنىڭ روناق تېپىشى ئۈچۈن جان پىدالىق بىلەن كۈرەش قىلدى. بىر ئادىل ھۆكۈمران سۈپىتىدە ھەمىشە خەلقنىڭ ئەرز-ھالىغا يېتتى. نۇرغۇن قېتىم ئۆزى بىۋاستە ئوتتۇرىغا چىقىپ دۆلەتنىڭ پارچىلىنىپ چوڭ قىرغىنچىلىق يۈز بېرىشىنىڭ، ناھەق قان تۆكۈلۈشىنىڭ ئالدىنى ئالدى، بۇنىڭ ئۈچۈن غايەت زور بەدەل تۆلىدى. ھىراتنىڭ، جۇملىدىن خۇراسانىنىڭ 15-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا مەيدانغا كەلگەن قويۇق مەدەنىي مۇھىتى ۋە گۈزەل قىياپىتىنى ئەلشىر نەۋائىسىز تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. نەۋائى خۇددى ئۆزى يازغاندەك :

كىمكى ئەل خىزمىتىگە ئۆمۈرىنى سەرپ ئېتەر،

ئەگەرچە ئۆمرى كېتەر، مەڭگۈلۈك ئۆمۈرگە يېتەر.

ھاياتىدا قىلغان ساناپ تۇگەتكۈسىز ياخشى ئەمەللىرى بىلەن ياخشى نامى ئەل ئارىسىدا باقى قالدى.

نەۋائى ياشلىق دەۋرىدە يازغان شېئىرلىرىدىن تەركىب تاپقان دىۋانى «بەدايىئۇل-بىدايە» (گۈزەل باشلىنىش) نى تۈزگەندە ئۇنىڭغا مەخسۇس دىباچە يازغان. ئۇ ئاشۇ دىباچىدە ئۆزىنىڭ دىۋان تۈزۈشتە ئەمەل قىلغان قائىدىلەر ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:"مۇقەررەركى، ھەر بىر ئىشتا، ھەر نەپەستە پاك ۋە ئۇلۇغ ئاللاھنىڭ مەدھىيىسىدىن ياكى ئاللاھنىڭ ئەلچىسى(ئۇنىڭغا ئاللاھنىڭ سالامى بولسۇن) نىڭ سۈپەتلىرىدىن يا بۇ ئىككىسىگە دالالەت بولغۇدەك بىرەر ئىشتىن غاپىل بولماسلىق ئەلادۇر".

" كالامۇللا گەرچە باشتىن-ئاخىرغىچە ئۇلۇغ ئاللاھنىڭ سۆزىدىن ئىبارەت بولسىمۇ، قاراپ باق، ھەر بىر سۈرىنىڭ بېشى ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللاھنىڭ ئىسمى بىلەن باشلانغان.

مۇشۇنداق خىيال كۆڭۈلگە كەلگەنلىكى ئۈچۈن ھەر بىر ھەرپ غەزەلىياتىنىڭ بىرىنچى غەزىلى يا ئۇلۇغ ئاللاھنىڭ ھەمدۇسانا سى بىلەن ئىنشا قىلىندى، يا رەسۇلۇللاھ (ئۇنىڭغا ئاللاھنىڭ سالامى بولسۇن) نىڭ سۈپەتلىرى بىلەن باشلاندى ۋە ياكى بۇ ئىككى ئىشتىن بىرىگە دەلىل بولىدىغان بىرەر پەندى-نەسىھەت بولغۇدەك بىرەر بېيىتمۇ چىقمايدۇ. مۇنداق دىۋانلارنىڭ يېزىلىشىنىڭ ئۆزى بەكلا بىھۇدە ئاۋارىچىلىق، بەلكى بىكارغا چاپا چەككەنلىك بولسا كېرەك. شۇڭا بۇ دىۋاندا ھەمدۇسانا، نەئىت ۋە پەندى-نەسىھەتتىن باشقا، ئاڭلىغاندا ئاي يۈزلۈكلەرنىڭ سەركەشلىكىگە سەۋەب، غەمكىنلەرنىڭ پەرىشانلىقىغا بائىس بولىدىغان ھەر بىر ئوتلۇق غەزەلدىن بىرەر-ئىككى نەسىھەتلىك ۋە پەند بولارلىق بېيىت مەقسەت قىلىندى".

نەۋائىنىڭ تۇركى خەلقلەر ئارىسىدا زور شۆھرەتكە ئىگە بولغان«چاھار دىۋان» («خەزائىنۇل مەئانى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ناملىق شېئىرلار توپلىمى كىشىنىڭ قەلبىنى سېھرلەپ ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىپ، تەپەككۇرىنى قاناتلاندۇرىدىغان ۋە كامىل ئىنسانلىققا دالالەت قىلىدىغان گۈزەل سۆز جاۋاھىراتلىرى بوستانىدۇر. دىۋانىدىكى شېئىرلارنىڭ تىلى شۇنچىلىك پاساھەتلىك ۋە سىمۋوللۇق مەنىگە ئىگە بولۇپ، قانچە كۆڭۈل قويۇپ ئوقۇغانسېرى نەۋائىنىڭ شۇنچە تەقۋادار مۇسۇلمان ئىكەنلىكىگە، ئىگىلىگەن بىلىمنىڭ نەقەدەر مول، تەپەككۇر ئالەمنىڭ نەقەدەر كەڭ ئىكەنلىكىگە قايىل بولماي تۇرالمايمىز. ئاللاھ ئىنسانلارغا رەھمەت يۇزىسىدىن تىلىغا ۋە دىلىغا ئاتا قىلغان بارچە گۈزەل سۆز-ئىبارىلەر نەۋائىنىڭ قەلىمىدە خۇددى مارجان تىزىقلىرىدەك ئۆز جايىدا سەپكە تىزىلىپ، ئوقۇغان كىشى جان-دىلى بىلەن مەھلىيا بولغۇدەك نەزم بولۇپ پۈتۈپ چىقىدۇ. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەدىسلىرى، پەيغەمبەر قىسسىلىرى ۋە مۇسۇلمانلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان بەزى رىۋايەتلەرمۇ نەۋائىنىڭ شېئىر مىسرالىرىدا پاساھەتلىك تىل بىلەن گۈزەل ئۇسلۇبتا بايان قىلىنىدۇ:

يوشۇرۇن قىلغان گۇناھلارنى كىشى بىلمەس دېسەم،

چۈن گۇۋاھلىق بەرگۈچى قول بىرلە پۈت ئەزا ئىكەن.

ياراتتى ھەزرىتى ئادەمنى، جۈپتى ئەيلەپتۇ ھەۋۋانى،

سېلىبان ئىشقى ئوتى يۈسۈپكە كۆرسەتتى زىلەيخانى.

نىگاھى كىم ئەزەلدە لەۋھۇلمەھپۇزدا يېزىلمىشتۇر،

كې ئازەر ئوغلى ئىبراھىمگە نەمرۇد قىزى سارانى.

ئۆزۈڭنىڭ دوستىدۇر ھەم نۇرىدۇر ئول يار مەھبۇبىڭ،

مۇھەممەدكە قىلىپ نىسبەت خەدىچە تاجى كۈبرانى.

ئىلاھا، ئۇشبۇ بۇلبۇل گۈلنى-گۈلگە بەرىلەر ناسىپ،

مۇناسىپ شەكىرىستان قىلدى، بۇلبۇل تاپتى گۈيانى.

ئوشۇر ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىسىدە ئوشبۇ توي بولمىش،

ئېلىيۇل مۇرتازاغا جۈپتى ئەيلەپ ئۇشبۇ زەھرانى،

قەلەندەر بولسا بۇ تەنلەر، مۇئەللەقتە كەبۇ تەرلەر،

كى دوست شادۇ-خۇررەم، دۇشمەن ئۆلدى زار گىريانى.

مۇبارەك قىلغىلى لايىق نەۋائى ھچ نىياز تاپماي،

كى ھەرنە بولسا بۇ لەفزىلە قىلدى تۆھپەنى جانى.

ئۇنىڭ بۇ دىۋاندىكى ھەر بىر غەزىلى، ھەر بىر پارچە شېئىرى گويا بىر ھېكمەت خەزىنىسىدۇر، جانغا ھوزۇر بەخش ئەتكۇچى خۇشپۇراق گۇل غۇنچىسىدۇر.

نەۋائى«خەمسە» داستانلار توپلىمىدىكى 1-داستان بولغان «ھەيرەتۇلئەبرار»نىڭ 1-بېيتىنى قۇرئان كەرىمدىكى ھەممە سۇرىلەرنىڭ بېشىدا كېلىدىغان (9-سۇرە«تەۋبە» دىن باشقا) ئاللاھنىڭ سۆزى بىلەن مۇنداق باشلىغان :

بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم،

رىشتەغە چەكتى نەچە دۇررى يەتىم.

بۇ داستانىدىكى پەندى-نەسىھەت تۇسىدىكى مىسرالار قۇرئان كەرىم ۋە ھەدىس شەرىف روھىدىن قىلچە چەتنىمەيدۇ.

ئەبۇ ھۇرەيرە رەزىيەللاھۇ ئەنھۇدىن رىۋايەت قىلىنىدۇكى، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: "سىلەرنىڭ بېرىڭلارنىڭ ئوتۇن تىرىپ ئۆشنىسىگە بىر باغلام ئوتۇننى ئارتىپ كېلىپ ئۇنى سېتىپ جان باققىنى مەيلى بەرسۇن، مەيلى بەرمىسۇن، باشقىلاردىن بىر نەرسە تىلىگەندىن ياخشىراقتۇر" (بۇخارى، مۇسلىم رىۋايەت قىلغان).

نەۋائى مۇشۇ مەزمۇندا مۇنداق مىسرالارنى يازغان :

بىر دەرەم ئالماق چېكىبان دەست رەنج،

ياخشىراق ئاندىنكى بىراۋ بەرسە گەنج.

سەن داغى چېككىل بۇتكەن مېھنەتىن،

تارتماغل هاتەمى تەي مننەتن.

(ئۆز مېهنىتىڭ بىلەن كەلگەن بىر تىيىن، باشقىلار بەرگەن خەزىنىدىن ئەلا. سەنمۇ بۇ تىكەننىڭ جاپاسىنى تارتقىنكى، ھەرگىزمۇ ھاتەم تەيدىن مننەت كۆرمىگىن).

نەۋائى چوڭ ھەجملىك ئەسەرلىرىدىن تارتىپ ئاددىي بىر پارچە مەكتۇبقىچە بولغان ھەر قانداق بىر ئەسىرنى ئاللاھقا ھەمدۇسانا ئېيتىش، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا دۇرۇت-سالام يوللاش بىلەن، ياكى ھېچبولمىسا قۇرئان كەرىمدىكى سۈرە «فاتىھە» نىڭ بىرىنچى ئايىتى بولغان " بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم " دېگەن ئاللاھنىڭ سۆزى بىلەن باشلالىغان.

ئەلشىر نەۋائىنىڭ ئۇستازى ئابدۇراخمان جامى نوپۇزلۇق ھەدىس كىتابى بولغان «سەھىھۇلبۇخارى» ۋە «سەھىھۇلمۇسلىم» دىن كىشىلىك ھاياتتا ناھايىتى زۆرۈر بولغان ئەدەپ-ئەخلاق تېمىسىدىكى قىرىق ھەدىسنى تاللاپ ئېلىپ، ئۇنى پارىس تىلىغا نەزمىي تەرجىمە قىلىپ «ئەربەئىن» (چېھىل ھەدىس) دەپ ئات قويغان بولۇپ، ئەلشىر نەۋائى بۇ ئەسەرنى گۈزەل تۈركى يىل بىلەن ئىككى كۈن ئىچىدە نەزمىي شەكىلدە تەرجىمە قىلىپ چىققان. ئالدى بىلەن ھەدىسنىڭ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام لەۋزىدىن چىققان ئەرەبچە تېكىستنى بېرىپ، ئاندىن ئاستىغا تۈرك تىلىدىكى نەزمىي تەرجىمىسىنى بەرگەن. تۆۋەندىكىسى ئاشۇ ئەسەردىن نەمۇنەدۇر.

مۇئمن ئېرسەڭ قىلىپ ئۆزۈڭنى شاد،

ئەل بىلە رەۋشەن ئول نېچۈككىم شەمئ.

نېگەكىم تەگرى ھېچ مۇئمندە،

بۇخلۇ بەدخۇيلىغنى قىلمادى جەمئ.

(ئەگەر سەن مۇسۇلمان بولساڭ ئەل بىلەن كۆڭلۈڭنى شاد قىل، ئەل بىلەن گويىاكى شامدەك يۇرۇغىن. چۈنكى ئاللاھ ھېچبىر مۇسۇلماندا بېخىللىق ۋە بەتخۇيلۇقنى راۋا كۆرمەيدۇ).

ئەي خۇشا، ئولكى ئەيب كۆرمەك ئىلە،

يۇز ھۇنەرۋەر مەراتىبىن تاپقاي.

يەئىنى ئۆز ئەيبى پەردەسى كۆزىگە،

ئۆزگە ئەل ئەيبى چېھرەسىن تاپقاي.

(ئۆزىدىكى ئەيبنى كۆرگەن كىشى يۈز ھۈنەرۋەنلىك مەرتىۋىسىنى تاپىدۇ. ئۆز ئەيبىنىك پەردىسىنى ئاچالىغان كىشى ئۆزگىلەرنىك ئەيبىنىك يۈزىنى ياپىدۇ).

نەۋائى ئۆمرىنىك ئاخىرىدا ئۆزىنىك ئەڭ ئاخىرقى ئەسىرى «مەخبۇبۇلقۇلۇب» (كۆڭۈللەر دوستى) نى يېزىپ چىقتى. بۇ ئەسەر خۇددى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىك «قۇتادغۇبلىك»، شەيخ سەئىدىنىك «گۈلىستان» ناملىق ئەسەرلىرىگە ئوخشاش، نەۋائى ئۆزىنىك 60 يىللىق ھاياتىدا يەكۈنلىگەن تۇرمۇش تەجرىبىلىرى، ھايات ھەقىقەتلىرىنى قۇرئان كەرىم ئايەتلىرى ۋە ھەدىسلەرنى شەرھىلىگەن ئاساستا مۇسۇلمانلارغا ئىككى دۇنيالىق نەپ بەرسۇن ئۈچۈن يېزىپ چىققان پەندى-نەسىھەت خاراكتېرىدىكى قىممەتلىك ئەسەردۇر.

«مەھبۇبۇلقۇلۇب» تىكى نۇرغۇن ھېكمەتلىك سۆزلەر، بايانلار ماھىيەتتە قۇرئان كەرىم ئايەتلىرى ۋە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىك ھەدىسلىرىنىك شەرھىسى ياكى يەشمىسىدىن ئىبارەت خالاس. مەسىلەن تۆۋەندىكى بايانلارغا نەزەر سېلىپ باقايلى :

" سېنىك نېسىۋەڭنى باشقا بىراۋ يېمەس، باشقا بىراۋنىك نېسىۋىسىنى سېنىك يېيىشىك ھەم مۇمكىن ئەمەس. ئاللاھ تائالانىك رىزىق تەقسىم قىلىپ بېرىدىغانلىقىنى بىلگەن كىشى تۇرمۇشتىن تولا غەم يىمىگەي. ئول ئاللاھ پۈتكۈل جان-جانىۋارلارنىك رىزقىغا كېپىل ئىكەن، ساڭا رىزىق يەتكۈزۈپ بەرمەسمۇ؟ چۈمۈلىگە رىزىق يەتكۈزۈپ بەرگەن ئاللاھ ساڭا بەرمەسمۇ؟ ئەزەلدىن بەلگىلەنگەن قىسمەتنى زورۇقۇپ ئارتۇرىمەن دېيىش، قەلەمدە يازغانىنى قايتۇرىمەن دېيىش — قۇرۇقلۇقتا كېمە ھەيدەش دېمەكتۇر".

" سەۋرىنىك قاتتىقلىقىنىك يۈكىنى كۆتۈرگەن زاتلارنىك بىرى ئەييۇب نەبى (ئەييۇب ئەلەيھىسسالام)، يەنە بىرى مۇھەممەد ئەرەبى (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام) دۇر ".

"قايسى بىر كۆڭۈلدە ۋاپا ئورۇن ئالمىدىكەن، ھايامۇ ئورۇن ئالغان بولمىدۇ. دېمەك ۋاپا تېپىلغان يەردە ھايامۇ تېپىلمىدۇ. ۋاپاسىزدا ھايا يوق، ھاياسىزدا ۋاپا يوق. قانداقكى كىشىدە بۇ ئىككىسى بولمايدىكەن، ئۇنىڭ ئىمانى يوق. ھەر كىمدە ئىمان بولمايدىكەن، ئۇنىڭدا ئادەمگەرچىلىكتىن ئىمكان يوق ".

"ئىلىم ئۆگىنىشتىن مەقسەت تەقۋالىق ئۈچۈندۇر، دۇنيا يىغىش ئۈچۈن ئەمەس. خەيرىسىز باي يامغۇرى يوق بۇلۇتتۇر، ئەمەلسىز ئالىم كىتاب يۈكلەنگەن ئۇلاغدۇر" .

"ئىلىم ئۆگىنىپ، ئۇنى ئىشلەتمىگەن كىشى قوش ھەيدەپ ئۇرۇق سالمىغانغا ياكى ئۇرۇق سېلىپ ھوسۇل ئالالمىغان كىشىگە ئوخشاشتۇر".

”ياخشىلار قاتاردا بولالمساڭ، ياخشىلار ئەتراپىدا يۈر.

ساقلىقنى تىلىسەڭ كۆپ يېمە، ئىززەت تىلىسەڭ كۆپ دېمە.

ئېغىزغا كەلگىننى دېمەك نادانلىقتۇر.

ئالدىغا كەلگەننى يېمەك ھايۋانلىقتۇر.

بىلمىگەننى سوراپ ئۆگەنگەن ئالىم،

ئارلىنىپ سورىمىغان ئۆزىگە زالىم.

ئاز- ئازدىن ئۆگىنىپ ئالىم بولۇر،

تامچە-تامچە يىغىلىپ دەريا بولۇر“.

”ئىلىمسىز مىللەت نادان قالىدۇ، ئىلىمگە تىرىشقان مىللەتتىن دۇنياۋى ئالىملار يېتىشىپ چىقىدۇ“.

” قايسى قەۋمنىڭ كۆرۈنىشى بىلەن كۆرۈنىشىڭ، شۇ قەۋمدىنسەن. ئۇلار يامان بولسا سەنمۇ ياماندىن، ئۇلار ياخشى بولسا سەنمۇ ياخشى“

نەۋائى كىتابنىڭ ئاخىرىنى مۇنداق تاماملايدۇ: ” پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا شان-شەرەپلەر بولسۇن. بۇ ئەسەرگە قەلەم تەۋرىتىپ، ئەھلى دىل ئالدىدا «مەھبۇلۇلقۇلۇب» دەپ ئات قويدۇم. ئەي ئاللاھ، خەلق ئالدىدا ئەيىبلىك قىلمىغىن، كىم ئوقۇسا ئۇنىڭغا نېسىۋە بەرگىن“

نەۋائىنىڭ ئەنە شۇ قاتارلىق ياخشى ئەمەللىرى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئىككى ئالەم ملىك مەنپەئەتىگە پايدىلىق بولغان شۇنچە كۆپ ئېسىل ئەسەرلىرى ئۇنىڭ مۇتەپەككۇر شائىر بولۇپلا قالماي، بەلكى ئالدى بىلەن كامىل مۇسۇلمان، 15-ئەسىردە تۇركى خەلقىر ئىچىدىن يېتىۋك ئالىم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئاللاھ تائالا مۇنداق دەيدۇ: ”ئىمان ئېيتقان ۋە ياخشى ئىشلارنى قىلغانلارغا كەلسەك، پەرۋەردىگارى ئۇلارنى رەھمىتى دائىرىسىگە كىرگۈزىدۇ، بۇ روشەن مۇرادقا يېتىشتۇر“ {سۈرە «جاسىيە» (45-سۈرە)،30-ئايەت}؛”ئۇلار ئاللاھقا ۋە ئاخىرەت كۈنىگە ئىشىنىدۇ، ياخشى ئىشلارغا بۇيرۇيدۇ، ياماندىن ئىشلاردىن توسىدۇ، خەيرىلىك ئىشلارنى قىلىشقا ئالدىرايدۇ؛ ئەنە شۇلار ياخشىلاردىندۇر. ئۇلارھەرقانداق ياخشىلىقنى قىلسۇن، ئۇ بىكار كەتمەيدۇ، ئاللاھ تەقۋادارلارنى ئوبدان بىلىدۇ“{ سۈرە «ئال ئىمران» (3-سۈرە)،114-115-ئايەتلەر}.

ئەلشىر نەۋائى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ پاك ساھابىلىرىنىڭ ئىش-پائالىيەتلىرىنى ئۆزىگە ئۇلگە قىلىپ، پۈتۈن ھاياتىنى ئاللاھنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن، مۇسۇلمانلارنىڭ بەخت- سائادىتى ئۈچۈن بىغىشلىغان تەقۋادار مۇسۇلمان ئىدى. خۇددى ئۆز قەلىمى بىلەن "سۆزۈم سەۋەبى بىلەن سۆزۈم ئالى دەرىجىگە مۇشەررەپتۇر" دەپ يازغانىدەك، كىشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك ساناپ تۈگەتكۈسىز ياخشى ئىش-ئەمەللىرى، خالىس ئاللاھ يولىدا قىلغان خەير-ساخاۋەتلىرى ۋە كۈچلۈك ئىسلام روھى بىلەن سۇغۇرۇلغان بىر مۇنچە ئېسىل ئەسەرلىرى بىلەن ئۆز زامانىسىدىلا شۆھرىتى پۈتۈن ئىسلام دۇنياسىغا تونۇلغانىدى. ئۇ چەكلىك ماكاندا ۋە چەكلىك زاماندا ياشىدى. ئەمما ئۇنىڭ شان-شۆھرىتى ۋە قالدۇرغان مىراسلىرى زامان ۋە ماكان چەمبىرىكىدىن ھالقىپ كەتتى.

مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ئەڭ چوڭ بەخت شۇكى، ھاياتىدا قىلغان ياخشى ئەمەللىرى تۈپەيلى كېيىنكىلەر ئارىسىدا ياخشى نام قالدۇرۇشتۇر.

ئاللاھ تائالا مۇنداق دەيدۇ : " ھېكمەتنى(يەنى ياخشى ئەمەلگە ئېتەكلەيدىغان پايدىلىق ئىلمنى) خالىغان بەندىسىگە ئاتا قىلىدۇ؛ ھېكمەت ئاتا قىلىنغان ئادەمگە كۆپ ياخشىلىق ئاتا قىلىنغان بولىدۇ. پەقەت ئەقىللىق ئادەملەرلا بۇنىڭدىن پەندى-نەسىھەت ئالىدۇ " { سۈرە «بەقەرە» (2-سۈرە)،269-ئايەت }

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن : "كىشىلەرنىڭ ياخشىسى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن، ئەمەللىرى ياخشى بولغان كىشىلەردۇر" (تىرمىزى رىۋايەت قىلغان)

بۇ ھەقتە نەۋائىمۇ مۇنداق يازغان:

بۇ گۈلشەن ئىچرە يوقتۇر كۈللىگە سەبات،

ئەجەب سائادەت ئېرۇر چىقسا ياخشىلىق بىلەن ئات.

(دۇنيا گۈلشەنىدە ھېچكىم مەڭگۈ قالالمايدۇ، ياخشىلىق بىلەن نام قالدۇرۇش بەختتۇر.)

نەۋائى يۇقىرىدا بايان قىلىنغانىدەك ساۋابى ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرىدىغان سەدىقىلىرى ۋە يېزىپ قالدۇرغان ئەلگە پايدىلىق ئىلمى بىلەن مەڭگۈلۈك ساۋابقا ئېرىشتى. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىنمۇ ياخشى ناملار مۇسۇلمانلار ئارىسىدا تىللاردا داستان بولۇپ جاھانغا تارالدى. مۇھىمى ئۇنىڭ پۈتۈن ئۆمرىدە يازغان ئەسەرلىرى دەل قۇرئان كەرىم ۋە ھەدىس شەرىف روھى بىلەن سۇغۇرۇلغانلىغى تۈپەيلىدىن دەۋر بوران-چاپقۇنلىرىنىڭ زەربىسىدە يوقلىپ كەتمەي، 500 يىللىق تارىخنىڭ سىنىقىدىن ئۆتۈپ، تولۇقى

بىلەن كىتاب ھالىتىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلدى. ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئەجدادلىرىمىز نەۋائى ئەسەرلىرىنى تەلىم-تەربىيە ئىشلىرىدىكى زۆرۈر ئوقۇشلۇق سۈپىتىدە قوللانغان،ئۇنى قولمۇقول كۆچۈرۈپ ھەر بىر ئائىلىدە دېگۈدەك تەۋەررۈك بىلىپ ساقلىغان. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، يېقىنقى 500 يىل مابەينىدە ئۇيغۇر خەلقىمىز نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئىزچىل ۋە ئومۇميۈزلۈك سۆيۈپ ئوقۇغان. ئەلشىر نەۋائى ئەسەرلىرى خەلقىمىز ئارىسىدا ئەڭ كەڭ تارقالغان. شۇنىڭدەك تاكى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغاقەدەر ئەلشىر نەۋائى ئەسەرلىرى دىيارىمىزدىكى بارلىق مەدرىسلەردە ئاساسلىق دەرسلىك قىلىپ ئۆتۈلگەن. ھازىرمۇ دىيارىمىزدىكى ئوتتۇرا ۋە ئالى مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكلىرىدە نەۋائى ئەسەرلىرى ئۆتۈلۈپ كەلمەكتە.

نەۋائىنىڭ ھاياتى ۋە يېزىپ قالدۇرغان ئېسىل ئەسەرلىرى ھېلىمۇ بارلىق مۇسۇلمان تۇركى خەلقەرگە ئىپتىخار تۇيغۇسى بەخش ئېتىدۇ ۋە ئۇلگە ھەم ئۆرنەك بولالايدۇ. شۇ قەدەر ياخشى ئەمەللەرنى قىلىپ، مۇسۇلمانلارغا پايدىلىق شۇنچە كۆپ ئەسەرلەرنى مىراس قالدۇرۇپ كەتكەن ئۇ زاتقا ئاللاھنىڭ سالامى ۋە رەھمىتى بولسۇن، ئامىن!

مەنبە : جۇڭگۇ مۇسۇلمانلىرى 2011-يىللىق 1-سان.

24- نەۋايىنىڭ ئارمانى

(تارىخىي ھېكايە)

خۇرشىد دەۋران(ئۆزبېكىستان)

شاھزادە مۇمىن مىرزا ئۆلتۈرۈلگەن ھىجرىيە 903-يىلى (مىلادى 1497-يىلى) باھاردا ئەمىر ئەلىشىر مەشھەدتە ئىدى. شۇ چاغدا ئۇ بۇ كەنتكە، ئۆزى بىرچاغلاردا ساۋاق ئالغان ئىمام مىرزا مەقبەرىسىنى زىيارەت قىلىشقا بېرىپ، يېتىم-يېسىرلارغا زاكات ئۆلەشتۈرىدىغان غەلۋىرخانا قۇرۇش ئىشىغا تۆتۈش قىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن دارۇلسەلتەنەتكە قايتىشقا سەل كېچىكىپ قالغان ئىدى.

ئەمىر ئەلىشىر ناۋايى ھىراتقا قايتىپ كېتىۋاتىپ، نەۋجۇۋان شاھزادىنىڭ شەپقەتسىزلەرچە قەتلى قىلىنغانلىقىنى ئاڭلىدى ۋە قاتتىق قايغۇردى. شۇڭا ئۇ ھىراتقا يېتىپ بارغاندا كۆتۈۋېلىش ئۈچۈن ئالدىغا چىققان يارۇ-بۇرادەرلىرىگە چوڭقۇر ھەسرەت-نادامەت بىلەن «بىر چاغلاردا شەيخ مەجدىدىن باغدادىنىڭ ئۆلتۈرلىشى ئاقىۋىتىدە كېلىپ چىققان چىگىزخانىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىدىن ماۋەرائۇننەھىر ۋە خۇراسان قانداق خانىۋەيرانچىلىقلارغا ئۇچرىغان بولسا، مۇمىن مىرزىنىڭ ئۆلتۈرلۈش ئاقىۋىتىمۇ خۇددى شۇنىڭدەك چوڭ پالاكەتنىڭ يۈزبېرىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ»، -دېدى. ئەمىر ئەلىشىرنىڭ بۇۋىسى ئۆز نەۋرىسىنى ئۆلتۈرۈشتەك بۇنداق قەبىھانە قاتىللىققا پەتۋا بېرىشنىڭ سەلتەنەت ئىنقىرازىنىڭ ئاشكارلىنىشى ئىكەنلىكىگە ئىشارە قىلغانلىقىنى بايقىغان سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا قاتتىق غەزەپلەندى. ئەمما ئۇ غەزىپىنى ئىچىگە يۇتمىسا بولمايتتى، چۈنكى پادىشاھنىڭ تۇنجى ئوغلى، شەھىد شاھزادىنىڭ ئاتىسى بەدئۆزۈمان مىرزىنىڭ ھامان بىركۈنى ئوغلىنىڭ خۇننى تەلەپ قىلىپ ئىسيان كۆتۈرىدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا بۇنداق شارائىتتا، ئەمىر ئەلىشىر بىلەن ئارىنى بۇزۇشنى خالىمايتتى. سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا بۇ كۆڭۈلسىز ۋەقەدىن كېيىن، توپتوغرا يېرىم ئەسىردىن بۇيانقى ئەڭ يېقىن قەدىردانى بولغان ئەمىر ئەلىشىرنىڭ دۆلەت-سەلتەنەت ئىشلىرىدىن ئۆزىنى تامامەن چەتكە ئېلىشقا،

ئۆزىنىڭ ئۆمۈرلۈك ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئەھدى قىلغا نىلقىدىن تامامەن بىخەۋەر ئىدى. ئۇ، بۇخەۋەرنى ئۇققانىدىن كېيىنمۇ بۇ ئىشقا ئانچە ئېتىبار قىلىپ كەتمىدى. ئەمىلىيەتتە، ئىمىر ئەلىشىر بۇنداق قارارغا خېلى بۇرۇنلا كېلىپ بولغان ئىدى. ئەمما ئۇ ھۈسەيىن بايقارانىڭ بېشىغا تەشۈىش چۈشسە ھېچقاچان قاراپ ئولتۇرغان ئەمەس. پەقەت شاھنىشىنلىكنى تەرك ئىتىپ كۆمەككە كەلگەن، ئىلاھىم بۇ قېتىمىمۇ شۇنداق بولغاي...بولمىسا، ئەمىر ئەلىشىرنى پادىشاھ خانىدانىغا يېپىسىز باغلاپ قويغان بىر كۈچ بارئىد ىيكى، ئۇ بولسىمۇ، شائىرنىڭ سۈلتان ھۈسەيىن بايقارا بىلەن بىللە ئۆتكۈزگەن كەچمىش-كەچۈرمىشلەر ئىدى. ئەمما ئەمىر ئەلىشىرنىڭ مەڭگۈلۈك ئارزۇسى بىلەن باغلىق بولغان بۇ قېتىمقى تەرك ئېتىشىنىڭ ئۇنىڭ سەمەرقەندتە ئوقۇپ يۈرگەن ياش چاغلىرىدا ئىلا پەيدا بولغا نىلقىنى بىلمەيتتى. بەزىلەر ئەمىر ئەلىشىرنىڭ بۇنداق قىلىشىنىڭ سەۋەبى سۆيگۈ- مۇھەببەت دەپ گۇمان قىلىشاتتى. ئاشۇ چاغدا سۆيگۈ-مۇھەببىتىنىڭ كۆڭلىنىڭ چوڭقۇر جايلىرىغا كۆمۈلۈپ قالغانلىقىدىن قاتتىق ئىزىلگەن يىگىرمە يەتتە ياشلىق ئەلىشىر ھەجگە بېرىشقا، قالغان پۈتۈن ئۆمرىنى تەرىقەت سۈلۈكىغا بېغىشلاشقا تەييارلانغان. ئەمما يۈرتتا پەيدا بولغان تېنچسىزلىقلار سەپەرگە چىقىشقا توسقۇنلۇق قىلغان ئىدى. شۇ چاغدا ياش شائىر ھەزرىتى خوجا ئەھرارنىڭ مەسلىھىتىگە ئەمەل قىلىپ تەرىقەت ئىلمىنى ئۆگىنىشكە باشلىغان ئىدى.

سۈلتان ھۈسەيىن بايقارا خاتالاشمىغان ئىدى. دېگەندەك ياندۇرقى يىلى يازدا بەدئۇززا مان مىرزا ئىسيان كۆتۈرۈپچىقتى. سۈلتان ھۈسەيىن قوشۇن توپلاپ ئاستىرابادقا ئاتلاندى، ئەمىر ئەلىشىرمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ماڭدى. ئاتا بىلەن ئوغۇل ئوتتۇرىسىدا بىگۇناھ نەۋرىنىڭ خۇنى بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ بەكمۇ قاتتىق ۋە رەھىمسىز بولىدىغانلىقى ئېنىق ئىدى. ئەمىر ئەلىشىر خۇراسان سەلتەنەتىنى ساقلاپ قېلىشنى ئۆزىنىڭ بۇرۇچى ھىساپلا يىتتى، گەرچە ئۇزۇلگەن يىپنى قايتا ئۇلىغلى بولغىنى بىلەن ئاتا بىلەن بالا ئوتتۇرىسىدىكى بۇزۇلغان مۇناسىۋەتنى زادى ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولمايدىغانلىقى ئېنىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بۇنىڭ ئۈچۈن زورىغا تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتاتتى. بۇ قېتىم سۈلتان ھۈسەيىنمۇ ئۇمىدىنى قېلىچقا ئەمەس، بەلكى دوستىنىڭ ئەقىل-تەدبىرىگە باغلىغانلىقىنى ئوچۇق-ئاشكارە ئېيتالمىسىمۇ، لېكى ئۇششاق ئىشلار، نازۇك ئىشارىلەر بىلەن بىر ئامالالارنى قىلىپ ئۇنىڭغا بىلدۈرۈ شكە ھەرىكەت قىلاتتى. مانا شۇ سەۋەپتىنمۇ ئەمىر ئەلىشىر بەدئۇززامان مىرزىنىڭ ھوزۇرىغا ئەلچىلىككە باردى. ئۇ مىرزىدىن ئاتىسىنىڭ ئەمرىگە قۇلاق سېلىشنى ئۆتۈندى، خۇددى ئالدىنقى قېتىم، يەنى مۇمىن مىرزا ئۆلتۈرۈلۈشتىن ئاۋال يۈزبەرگەن ئىسيان ۋاقتىدا نېمە دېگەن بولسا، شۇنى يەنە تەكتىلدى. ئەمما ئۇ ھەرقانچە تىرشچانلىق كۆرسەتكەن بىلەن بەربىر مىرزا تۆۋە قىلىشقا ئۇنىمىدى. ئۇ ئەمىر ئەلىشىرغا قاتتىق تىكىلىپ تۇرۇپ:« مەۋلانە، مەن سىزنى ئاتامدىن ئارتۇق كۆرىمەن، ئوغلۇمۇ سىزنى مەندىن ئارتۇق سۆيەتتى. خوش، قېنى ئېيتىڭچۇ ، ئاتا دېگەن پەرزەنتنى

تىرىك تۇرغۇزۇپ ئۆلتۈرەمدۇ؟»-دېدى. شائىر ئۇنىڭ نېمىگە ئىشارە قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدى ۋە كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز ياش تۆكۈلدى؛«مىرزام بۇگەپلەرنى ئۇنتۇ لا»-دېدى، ئۆزىنى سەل ئوڭشۇۋېلىپ. «قايسى سۆزلەرنى؟» دېدى بەدئۇززامان مىرزا چوڭقۇر ئازاپ ئارلاشقا غەزەپ بىلەن. بۇ چاغدا ئەمىر ئەلىشىر ئۆزىنى ئارتۇچە تۇتالماي ھۆكۈرەپ يىغلىۋەتتى. ئۇنىڭ ھالىنى كۆرگەن بەدئۇززامان مىرزىنىڭ كۆزلىرىدىنمۇ تارام-تارام ياش قۇيۇلدى.

ئەلچى ئەمىر ئەلىشىر مەرۋىدە قارارگاھ قۇرۇپ ياتقان سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ھوزۇرىغا تولىمۇ ئۈمىدسىز ھالدا قايتىپ كەلدى. ئۇ بىر زامانلاردا ئۇلۇغ ئەمىر تۆمۈر كۆراگان تىكلىگەن بۇ قۇدرەتلىك سەلتەنەتنىڭ ئاخىرقى بىر پارچىسى بولغان دۆلەتنىڭ تەنەززۇلىغا ئېچىنغان ھالدا ھۈسەيىن بايقاراغا: «پەرزەنتىڭىز تۆۋە قىلىشقا تەييار» -دېدى. ئۇ كۆڭلىگە پۈككەن تەدبىر لەرنىڭ ھەممىسىنى ئىشقا سېلىپ، پادىشاھنى بەدئۇززامان مىرزا تەلەپ قىلغان شەرتلەرنىڭ ھەممىسىنى قۇبۇل قىلىشقا كۆندۈردى. ئاندىن قارارگاھتىكى چېدىرغا كىرىپ، ئىسيانچى شاھزادىگە مەكتۇپ يازدى ۋە شۇ ۋاقتىنىڭ ئۆزىدىلا مەكتۇپنى چاپارمەندىن ئەۋەتتى. ئاردىدىن ئىككى كۈن ئۆتە-ئۆتمەي بەدئۇززامان مىرزىدىن جاۋاپ كەلدى. ئۇ ئەمىر ئەلىشىرنىڭ مەكتۇ بىنى تاپشۇرۇپ ئالغانلىقىنى ۋە ئۇزۇنغا قالماي تۆۋە قىلىش ئۈچۈن پادىشاھنىڭ ھوزۇرىغا يېتىپ بارىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئاردىدا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر بارا-بارا مىرزىنىڭ مەكتۇ بىدىكى ۋەدىلىرىنى ئىسپاتلىدى. سۇلھنامە پۈتۈلۈپ پادىشاھ مازەندارانغا، ئەمىر ئەلىشىر بولسا دارۇلسەلتەنەتكە قايتىشقا تەييارلاندى.

ئەتىسى ئەتتىگىنى يولغا چىقىدىغان چاغدا شۇنەرسە مەلۇم بولدىيكى، شائىرنىڭ قارارگا ھتىكى چېدىرىنىڭ تۈرۈسىدا بىر غۇرلاي ئۇۋا ياساپ تۇخۇم قۇيۇشقىنىمۇ ئۇلگۈگەن ئىدى. چېدىرنى يىغىشتۇرۇشقا رۇخسەت سوراپ كىرگەن مۇلازىملار بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتقاندا ئەمىر ئەلىشىر بۇ ئىشنى بالدۇرلا بىلدىغانلىقىنى ئېيتتى ۋە مۇلازىملارنىڭ قوقوۋۇشتۇرۇپ تۇررۇشقانلىقىنى كۆرۈپ: «غۇرلاي تۇخۇمىنى يېرىپ چۆچىلىرىنى ئۇچۇرما قىلغانغا قەدەر چېدىر شۇ پېتى تۇرۇپ تۇرسۇن»، - دېدى. ئاندىن خوجا ھۈسەيىن بەختىيارنى ھوزۇرىغا چاقىرىپ، ئۇنىڭغا چېدىرنى بۇزماستىن ھەرۋاقىت مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرۇشنى تاپىلاپ، غۇرلاي باللىرى چوڭ بولۇپ، قاناتلىرى تۆمۈردەك قېتىپ ئۇچۇرما بولۇپ، ئۇچۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ چېدىرنى مۇھاپىزەت قىلغان بۇ خىزمىتى ئۇچۇن بۇ تەڭداشسىز چېدىرنى يىغىپ ئېلىپ كەتسە بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى. خوجا ھۈسەيىن بەختىيار ئەمرىنىڭ بۇ گەپلىرىنى ئاڭلاپ دەسلەپتە بىرئاز ئىسەنكىرەپ تۇرۇپ قالدى، كېيىن بىردىنلا كۆزلىرى چاقناپ ھەزرەتنىڭ شەنىگە ۋە ئۆزىگە قىلغان ساخاۋىتىگە ھەمدۇ-سانالار ئېيتىپ، ئۇنىڭ ئەمرىنى خوشاللىق بىلەن بەجا كەلتۈرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. كۆڭلى تىنىپ، دىلى خاتىرجەم بولغان ئەمىر ئەلىشىر سەلتەنەت

بالىلرى بولغان پۇخرالارغا ئاللاھدىن كۆپ ئىنايەتلەر تىلەپ يولغا چىقتى.
مانا نەچچە يىلدىن بۇيانقى سەلتەنەت ئاسايىشلىقى ئۇنىڭ چېدىرى تۇرۇسىغا ئۆڭا قويغان غۇرلاي تۇخۇملىرىدەك ئامانەت، ئەگەر ئۇلار مۇھاپىزەت قىلىنمىسا، ھىرىسۇ-ھەۋەس، زۇلۇم-ستەم، ئىسيان-غەۋغا قەسرىدىن يەرگە چۈشۈپ كۈمپە يكۈم بولىدىغانلىقى شۈبھىسىز.

تا ھىرىسۇ ھەۋەس خامىنى بەربات بولماس،
تا نەپسۇ ھاۋا قەسرى بەربات بولماس،
تا زۇلۇم-ستەم جانغا بىداد بولماس،
ئەل شاد بولماس، مەملىكەت ئاۋات بولماس...

ئەمىر ئەلىشىر يولدا كېتىۋېتىپ، بەربىر قېرىغان پادىشاھ بىلەن كۈچ-غەيرەتكە تولغان شاھزادىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ مۇقەررەر يۈز بېرىدىغانلىقىنى ئويلاپ، ئۆزىنىڭ ئۆمۈرىۋىيى بۇ سەلتەنەتنىڭ رونىاق تېپىشى ئۈچۈن چەككە رىيازەت، جاپا-مۇشاقەتلىرىنىڭ خۇددى قىزىق قۇمغا تامغان يامغۇر تامچىسىدەك بىنەپ كەتكەنلىكىدىن يۈرەك-باغرى ئېزىلدى. شائىر بالىلقتىكى دوستىنىڭ كېيىنكى يىللاردا جەڭگى-جىدەل ۋە ئەيشى-ئىشرەت قىلىشتىن باش تارتمىغا نىلقىدىن نارازى ئىدى. تېخمۇ پاجىئەلىك بولغىنى شۇكى، قېرىپ قالغان پادىشاھ ھەركۈنى نامازىپىشىندىن كېيىن ئۈچمەيدىغان بىرمۇ كۈنى يوق ئىدى. ئۇنىڭ بۇ قىلمىشى پەقەت ئۆزىنىڭ خۇي-پەيلىگىلا ئەمەس، بەلكى ئوغۇللىرى ۋە بارلىق سپاھلىرىغا غەيرى تەسىر كۆرسىتەتتى. بىر يۈتۈم مەي دۇنيانى بۇزىدۇغۇ، ئەمىر ئەلىشىر «ئۇممەل خابائىس»بولغان مەيگە بىرىلىشىنىڭ ئاقىۋىتىدىن بەكمۇ قورقاتتى.
ئۇ ئوتتۇز يىلدىن بۇيان مۇشۇ سەلتەنەت ئاستانىسىنىڭ تۈپرىقىغا يىلتىز تارتتى. ھەر ۋاقىت دوستى ئولتۇرغان تەختىنىڭ تېنىچلىقىنى كۆزلىدى. ئاتا-ئەۋلادى ئازكەم بىر ئەسىر مابەينىدە ساداقەت بىلەن خىزمەت قىلىپ كەلگەن تۆمۈرىيلەر خانلىقىنىڭ تېخمۇ رونىاق تېپىشى يولىدا قوللىرىغا قېلىچ ئېلىشقىچە ھەممىنى قىلدى. بۇ خىزمەتلىرىنىڭ بەدىلىگە پادىشاھلارمۇ ئۇلارغا كۆپ ئىلتىپاتلارنى كۆرسەتتى، ئالىي مەرتىۋىلەرنى بەردى، بەزىدە تېخى ئۆز نەزىرىنىڭ چېتىدىمۇ قويدى، ئەمما يەنە ھوزۇرىغا چاقىرىتتى.
پادىشاھقا دوست بولغان كىشىنىڭ دۈشمىنى كۆپ بولىدۇ. ئوتتۇز يىلدىن بۇيان، بۇ دۈشمەنلەر ئۇنى يامان كۆرۈشتى، ئۇنىڭغا تۆھمەتلەرنى ئارتتى، بۆھتانلارنى چاپلاشتى، ئەمما ئۇ ھەرگىز پۇشايمان قىلمايتتى، چۈنكى پۇشايمانىنىڭ پايدىسى يوق. ياق!-ياق! ئۇ پۇشايمان قىلمايدۇ، ئۇ چەككەن رىيازەتلىرىدىن رازى. ئۇ ھەر ۋاقىت ككىلىنى تەڭرىتائالا يولىدىن غاپىل، مۇسۇلمانلار دادىدىن خالى قىلمىدى، دوستلىرىنىڭ پىكرىدىن ۋە دۈشمەنلىرىنىڭ ھىلە-مىكرلىرىدىن بىپەرۋا بولمىدى.

هجرىيە 873-يىلى (مىلادى 1469-يىلى) سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا قاراباغدىكى جەڭ مەيدانىدا ھالاك بولدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا خۇراسان تەختىنى ئىگەللىۋالدى. شۇ چاغدا ئۇ ئەمىر ئەلىشىرنىڭ نەزىرىدە بۇ تەختنى ئىگەللەشكە سۆزسىز ھەقلىق ئىدى. شۇڭچاغدا ئۇ سەمەرقەندتە، تېخىمۇ ئېنىقراقى خۇجا جالالىددىن فەزلۇللاھ ئەبۇلەيىس خانىقاسىدا تەرىقەت سۇلۇكى ئىلمىنى ئۆگۈنىش بىلەن مەشغۇل ئىدى. ئۇ بۇ خوشخەۋەرنى ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭ دوستىنىڭ يېنىدا بولۇشى كېرەكلىكىنى ھېس قىلدى ۋە ساخاۋەتلىك ئەمىر ئەخمەت ھاجىببەگنىڭ ھەمرالىقىدا ھىراتقا ئاتلاندى. سۇلتان ھۈسەيىن مىرزىنىڭ تەختكە ئولتۇرغانلىق شەرىپىگە «قەسىدەئىي خېلالىيە»نى يازدى. پادىشاھىمۇ ئەمىر ئەلىشىرنى خۇرسەنلىك بىلەن كۈتىۋېلىپ، ئۇنىڭغا ئالىي ئىلتىپاتلارنى كۆرسەتتى. ئەمما تېخى پادىشاھلىق تەختى ئامانەت ئىدى، ماناشۇ ئامانەت تەختنى بەقارار قىلىش مەقسىتىدە مەملىكەتتە پادىشاھ بىلەن تەڭ تېنچلىق-ئاسايىشلىق بەرپا قىلىش ئۈچۈن ئۇ مەلۇم ۋاقىت قەلەمنى ئۇنۇتتى. تەخت ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان بۇ كۆرەش خېلى ئۇزۇن داۋام قىلدى. يالغۇز يادىكار مۇھەممەد مىرزىلا سۇلتان ئەبۇ سەئىدمىرزا نىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە تەختكە دەۋاگىرلىك قىلىپ ئازبولمىغان كاساپەتلەرنى يەتكۈزمىدىمۇ؟! ئۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان مەھمۇد مىرزا، قارا قۇيۇنلۇلار يارىدەم بەگەن ئەبۇبەكرى مىرزا بىلەن بولغان جەڭلەرچۇ؟ ماناشۇ جەڭگى-جىدەللەر داۋامىدا ئۇ ھەمىشە يا دوستىنىڭ قېشىدا، يا دارۇلسەلتەنەتنى قوغداشتا باش-قاش بولاتتى.

مانا ئۇنىڭ چەككەن زەخمەتلىرىنىڭ جاۋابى سۈپىتىدە مەملىكەتتە ئاسايىشلىق قارار تاپتى. ئەمىر ئەلىشىرنىڭ سەۋەبى بىلەن سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ئوردىسىغا ئەھلى ئىلىملەر ۋە بىنەزەر ئىنسانلار توپلاندى، مانا ئەمدى بۇ بىۋاپا جاھان بۇگۈنگە كېلىپ-پادىشاھىمۇ، ئۆزىمۇ شەكەستە بولدىغان ئوخشايدۇ. ئۇ دوستىنى ئادالەتلىك پادىشاھ بولۇشقا دەۋەت قىلىپ كەلدى. زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىك سەۋەبىدىن ئاۋات جايلار ۋەيران، قەسىر-سارايلار بايقۇشقا ماكان بولدىغانلىقىنى تەكرار-تەكرار ئېيتتى. پادىشاھلار زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىك قىلىشقا كۆپرەك مايىل بولدۇ، ناھەق قان تۆكۈش ئۇلارنىڭ ھۇنىرى... جېنى بار ئادەم ئۇنىڭدىن قورۇقسۇن. پادىشاھلارنىڭ ناماقۇللىقى ئۆزلىرىگە ياخشى كۆرۈنىدۇ، قارىنى ئاق دېسە، بۇنى ماقۇللىمىغان گۇناھكار، ئاقنى قارا دېمىگەنلەرنىڭ بولسا، روزىغارى قارا بولىدۇ. پادىشاھلارغا توغرا سۆزنى ئېيتقانلارنىڭ جېنى خەتەردە، ئىزگۈلۈككە ئۇندىگەننى قەتلىئام كۆتىدۇ. ئەمما ئۇ دوست سۈپىتىدىمۇ، ۋەزىر سۈپىتىدىمۇ يامان، ئىمانسىز بولسا پوخرانىڭ ھالىغا ۋاي.
ئەسلىدە «ۋەزىر» دېگەن سۆز «ۋىزىر» يەنى «گۇناھ» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ۋەزىرلەر ئۆز ھۆكۈمدارىنىڭ كۆڭلىنى خوش قىلىش ئۈچۈن گۇناھتىن تەپتارتمايدۇ. بىراق ئەمىر ئەلىشىر بولسا، ۋەزىرلىكنى ھۆكۈمدار يۈرگۈزگەن سىياسەت تۈپەيلىدىن يۈزبەرگەن گۇناھلارنى

بوينغا ئېلىش ۋە بىرتەرەپ قىلىش دەپ چۈشىنەتتى. ئەنە شۇ مەقسەت يولىدا ئەقىدىسىگە نەقىشلەنگەن «ئىنساپلىققا خۇدا رەھمەت قىلسۇن» دېگەن سۆزنى سەلتەنەتكە بولغان ساداقىتىنىڭ شۇئارى قىلدى. ئەمما ئۇ ئەمدى قېرىدى، ھاردى، تالدى، تالجىقتى، تېلىقتى. ئەمدى ئۇ ئۆمۈر بويى ئارزۇ قىلىپ كەلگەن مۇبارەك ھەج سەپىرىگە ئاتلىنىش پەيتىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىگىنى ھېس قىلدى.

ئەمىر ئەلىشىر روھى پاكىز، پاك-دىيانەتلىك كىشى ئىدى. گەرچە ئۇ قۇدرەتلىك بىر خانلىقنىڭ ۋەزىرلىگىدىن ئىبارەت ئۇلۇغ مەرتىۋىلەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن پەخر لىنىپ ئۆچمىدى، بەلكى تەرىقەتكە سادىق بولدى. سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا بىر قېتىم ئۇنىڭ پاكلىقى، تاھارەتسىز بىر قەدەم ئالمايدىغانلىقى ھەققىدە «بۇھەزرەت دۇنياغا كېلىپ ھايات لىباسىنى كەيگەندىن بۇيان پىشىگە شەھۋەت چىركىنى يۇقتۇرمىغان، كىچىك پېئىللىق ۋە مەرتلىك تونىنىڭ ياقىسىدىكى لەئىل تۇگمىسىنى خۇتۇنلارنىڭ ھاۋايى-ھەۋىسىگە تۇتقۇز مىغان»، -دېگەنىدى.

ئەمىر ئەلىشىر ياشلىقىدىن باشلاپ، ھەتتە ھېرات ۋە سەمەرقەند مەدرىسىلىرىدە ئىلىم- ئىرپاندىن ساۋاق ئېلىۋاتقان چاغلىرىدىمۇ، ھەمىشە دەرۋىشلەرنىڭ سۆھبىتىنى خالىدى، ھىدايەت يولىدا رەھنامىلىق قىلىۋاتقان ماشايىخلاردىن ئىلىم ئۆگەنىدى، بۇ پاك دىل كىشىلەر توپىغا ئىخلاس ۋە مۇردلىق قەدىمى بىلەن خىزمەت قىلدى. ئاستراباتتا يۈزبەرگەن ۋەقە تۈپەيلىدىن پادىشاھ بىلەن ئۆزى ئوتتۇرىسىغا چۈشكەن سوغۇقچىلىق سەۋەبىدىن ئوردىدىن چەتلەشتۈرۈلگەنىدىمۇ سەلتەنەت ئىشىدىن ئىتەك يىغىشتۇرۇپ، ئىبادەت ۋە رىيازەت ئەھلى بىلەن بىرگە بولۇش مەقسىتىدە راباتى سۇخەيلدە ھوجرىغا بىكىنىپ ئېتىكاپتا ئولتۇردى. ئەسلىدىمۇ ئۇ پانا يولىغا مايىل ئىدى. لېكىن ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا پادىشاھ ئۇنى يەنە ئور دىغا چاقىردى. ئەمىر ئەلىشىر دەسلەپ«مېنىڭ يولۇم پېقىرچىلىقتا»دەپ بۇنىڭغا ئۇ نىمىدى. ئاخىرى بىر كۈنى پادىشاھ پۈتۈن ئوردا ئەھلى ئالدىدا ئۇنىڭغا؛«سەلتەنەت ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىش سىزنىڭ رايىڭىزغا قاراشلىق بولۇپ قالدى. كېلىڭ دوستۇم، تىنىمسىز قە لىمىڭىزدىن مەملىكەت تىنچ-ئامان بولسۇن»دېدى. ئەمىر ئەلىشىر ئاخىرى«بىر سائەتلىك ئادالەت ئاتمىش يىللىق ئىبادەتتىن ئەۋزەل»دېگەن سۆزگە ئەمەل قىلىپ، پادىشاھنىڭ تەكلىپىگە ماقۇل بولۇشقا مەجبۇر بولدى.

ئۇ شۇنچە ئۇزاق ۋاقىت سەلتەنەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇلىنىلانغان بولسىمۇ، ئەمما پاك ۋە ئۇلۇغ تەڭرىنى ھېچقاچان ئۇنتۇپ قالمىدى. ھېچقاچان، ھېچ بىر سۆزىدە دەرۋىشلەرنىڭ دىلىنى رەنجىتمىدى، ھەر بىر ئىشقا ئىخلاس ۋە ئىمان بىلەن كىرىشتى. شۇ سەۋەپتىن سەلتە نەت ئىشلىرىدىكى قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاش توغرىسىدا پادىشاھقا مەسلىھەت بەرگەندە ئىمانىنى ئوتتۇرىدا قوتۇپ سۆزلىدى. ياشلارغا

تەڭرى ئنايىتىدىن شەپقەت تىلىدى، دوستلارغا كەرەم، پىشقەدەملەرگە ئىززەت كۆرسىتىش مىزانىغا ھەمىشە رىئايە قىلدى.

پادىشاھ ئۇنىڭغا كۆپلەپ يەر-سۇ ئىنئام قىلدى. ئەمما ئۇ باي بولۇشنى خىيالىغا كەلتۈرۈ پمۇ قويمىدى، بەلكى ئۆز مۇلكىدىن كىرگەن دارامەتنى ساۋاپلىق ئىشلار، مەدرىسلەرنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلاش، مەرپەتكە يىتەكلىگۈچى كىتاپلارنى كۆچۈرۈپ كۆپەيتىش، تالىپلارغا نەپقە بېرىش، مۇھتاجلارغا ياردەم بېرىش ۋە ھەتتا، زۆرۈرىيەت تۈغۈلۈپ قالسا پادىشاھقا، لەشكەرلەرگە سەرىپ قىلدى. ئەمىر ئەلىشىرنىڭ شەخسىي مۇلكىدىن كىرىدىغان بىر كۈنلۈك دارامەت ئون سەككىزمىڭ شاخرۇخىي ئىدى، ئۇ ئەنەشۇ دارامەتنىڭ ھەممىسىنى ساخاۋەت، ھىممەت ئېھسانىغا ئايلاندۇرۇشقا تىرىشتى.

ئۇ ھەقتىن قورقۇشنى ھېچقاچان ئېسىدىن چىقارمىدى، بېشىغا ئېغىر مۇشاقەتلەر كەلگەندىمۇ سەۋىر-تاقەت، چىدام-غەيرەت بىلەن ئاللاھقا سېغىنىدى ۋە باشقىلارنىمۇ شۇنداق قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ئۆزىنىڭ مۇشۇ ئەقىدىسى ئۈچۈن سوپى ماشايىخلارنىڭ ئەھۋالى بايان قىلىنغان، سۆلۈك يوللىرى كۆرسىتىلگەن«نەسائىمۇل مۇھەببەت»، «لىسانۇتتەيىر»ناملىق كىتاپلارنى يازدى.كېچە-كۈندۈز پوخرا-يۇ، دەرۋىشلەرنىڭ، غېرىب-مۇساپىرلارنىڭ غېمىنى يەپ، تۈرلۈك ناملاردىكى خانىقا، مەسچىت، رابات-سارايلارنى، ھاممام ۋە كۆۋرۈكلەرنى سالدۇردى. يالغۇز«خالىسىيە»خانىقاسىدىلا ھەركۈنى مىڭدىن ئارتۇق مىسكىنگە تاماق تار قىتىلدى، ھەر يىلى ئىككى مىڭغا يېقىن باش كىيىم، تون، كۆڭلەك-ئىشتان ۋە ئۆتۈك ئۈلە شتۈرۈلدى. بۇنداق ساخاۋەتلەردىن بەھرىمەن بولغانلار ناھايىتى كۆپ ئىدى...

بۇنىڭدىن ئىككى يىل بۇرۇن ئۇ نىشاپۇرغا بارغاندا ماشايىخلار، جۈملىدىن ئۆزى چوقۇنىدىغان شەيخ پەرىدىدىن ئەتتار مازىرىنىڭ بارغانسېرى خارابلىككە ئايلىنىپ كېتىۋا تقانلىقىنى كۆرۈپ، كۆڭلى بەك يېرىم بولدى ۋە دەرھال رېمونت قىلىشنى بۇيرىدى، شەيخنىڭ قەبرە بېشىغا يېڭى بىر خانىقا سالدۇردى. ھىراتتىكى مەرغەنىي بېغىنىڭ ئىچىگە ئاجايىپ ھەشەمەتلىك بىر مەسچىت سالدۇرۇپ، شۇ زامانىدىكى ئاتاقلىق قارىيلارنىڭ بىرى بولغان خوجا ھاپىز مۇھەممەد سۆلتانشاھنى بۇ مەسچىتكە ئىمامىلىققا تەينىلىدى. ئۆزىمۇ بەش ۋاخ نامازنى مۇشۇ مەسچىتتە ئۆتەپ، نامازغا كەلمىگەنلەرنى قاتتىق سۆرۈشتۈردى.

كۈنلەردىن بىر كۈنى ئەمىر ئەلىشىر ئەسىر نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپلا، كۈندىلىك ئادىتىگە خىلاپ ھالدا مەسچىتتىن ئىتتىك چىقىپ، ھېچقانداق جايدا توختىماستىن، ئۇدۇل مېڭىپ، ھىراتلىقلار«ئۇنسىيە»دەپ

ئاتىشدىغان ئۆز هويلىسىغا يېتىپ كەلدى ۋە هويلا ئوتتۇرىسىدىكى بىنەپشىزارلىققا قاراپلا ئارقىسىغا ياندى. كۆپچىلىك بۇنىڭدىن بەكمۇ هەيران قېلىشتى. خوجا هاپىز مۇهەممەد سۇلتانشاه ئۇنىڭدىن نېمە ئۈچۈن بۇنچىۋالا بىسەرەمجان بولۇپ كەتكەنلىگىنىگە سەۋەبىنى سورىغاندا، ئۇ مۇنداق دەپ جاۋاب بەردى.«بايا نامازغا چىقىش ئۈچۈن هويلامدىكى بىنەپشىزارلىقنىگ يېنىدا تاهارەت ئالغانىدىم. نامازسىپىدە تۇرغىنىمدا بىر چۆمىلىنىپ يەلكەمدە ئۆمىلەپ يۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ قالدىم، بۇ چۆمۈلىنىگ بايا تاهارەت ئالغان جايىدا مۆرەمگە ئىلىنىۋاتقانلىقىنى بىلدىم. ناۋادا ئۇ چۈمىلە يەلكەمدىن چۈشۈپ كېتىپ، ئايىغ ئاستى بولۇپ ئازار يەپ ئامان قالغان تەقدىردىمۇ، ئۇ ئۇۋۇىسىغا قايتىدىغان يولىنى تاپالماي ئۆلۈپ كېتىپ قالسا ئۇنىگ ئۇۋالىغا قېلىشتىن قورۇقتۇم. شۇڭا مەن نامازنى ئۆتەپ بولۇ پلا هويلامدىكى تاهارەت ئالغان جايىغا بېرىپ، چۈمىلىنى ئۇۋۇىسىنىگ ئېغىزىغا چۈشۈرۈپ قويدۇم-دە، ئۇۋالىغا قېلىشتىن قۇتۇلدۇم. مانا هازىر يەلكەمدىن چۈمىلە ئەمەس، بىر تاغ ئاغدۇرۇلغا ندەك يەڭگىللەپ قالدىم، خوجام»، -دېدى.

بۇگەپنى ئاڭلىغان خوجا قولىنى دۇئاغا، دىلىنى رەخمەت ئېيتىشقا ئاچتى...

ئەمىر ئەلىشىر مەرۋىدىن دارۇلسەلتەنەتكە قايتقاندا، يول بويى ئويلىغانلىرى توغرا بولۇپ چىقتى. مەملىكەتتە بەدئوززامان مىرزىنىگ ئىسيانىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ئاسايىشلىق ئانچە ئۇزاق داۋام قىلمىدى، بەلكى بىر يىغا يەتمەيلا ئاخىرلاشتى. بۇ قېتىم سۇلتان هۇسەيىن مىرزىنىگ يەنەبىر ئوغلى-ئابدۇلمۇهسىن مىرزا توپىلاڭ كۆتۈردى. شۇنىگ بىلەن سۇلتان هۇسەيىن قوشۇن باشلاپ ئوغلىنىگ ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن مەرۋىگەقاراپ يول ئالدى. بۇ ۋەقەدىن خېلى بۇرۇنلا ئەمىر ئەلىشىر پادىشاهقا قايتا-قايتا مۇراجەت قىلىپ، مۇقەددەس كەئىبىنى تاۋاپ قىلىش سەپىرىگە ئىجازەت ئالىشقا مۇۋەپپەق بولغانىدى. بىراق بۇ ۋەقە تۈپەيلىدىن سۇلتان قوشۇنلىرى دارۇلسەلتەنەتتىن يەنە بىر قېتىم چىقىپ كەتتى، ئەمىر ئەلىشىر بولسا، بۇ سەلتەنەتكە ئەمدى تېنىچلىقنىگ مەڭگۇ نىسىپ بولمايدىغانلىقىنى، پادىشاهنىگ پايتەختتىن چىقىپ كېتىشىنىگ ئۆزۈنىگ ئۆمۈرلۈگ ئارزۇسى بولغان بۇ مۇبارەگ سەپەرگە ئاتلىنىشىنىگ تېپىلماس پۇرسىتى ئىكەنلىگىنى هېس قىلىپ، دەپهال يولغا چىقتى ۋە بىرنەچچە كۈنلەردىن كېيىن مەشهەدكە يېتىپ كەلدى. ئۇنىگ كارۇنى شەهەرگە يېقىنلاشقاندا ئۇ يەنە بىر قېتىم پادىشاهدىن هال-ئەهۋال سوراش، ئۇنىڭدىن قالسا، بۇ سەپەرگە بېرىلگەن ئىجازەتنى تېخىمۇ مۇستەهكەملەش نىيىتىدە تۇنۇپ مەۋلانە ئابدۇلهەيىنى سۇلتان هۇسەيىن بايقارانىگ هوزۇرىغا-مەرۋىگە ئەۋەتتى. ئۆزى ئىمام رازىنىگ مەقبەرىسى ئەتراپىدا پاناهلىنىپ يۈرىدىغان كەمبەغەل، يېتىملەرگە تاماق ئۈلەشتۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن سېلىنغان غەلۋىرخانىدا قونۇپ، جاۋاب كۈتتى. ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي مەۋلانە ئابدۇلهەي ئىسيانچى ئابۇلمۇهسىن مىرزا بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان سۇلتان هۇسەيىن مىرزىنىگ يېنىدىن قايتىپ كەلدى ۋە ئەمىرگە پادىشاهنىگ مەكتۇبىنى تاپشۇردى.

سۇلتان ھۇسەيىن بايقارانىڭ ئەمىر ئەلىشىرگە يازغان مەكتۇبى:
»سەلتەنەتنىڭ روھى، مەملىكەتنىڭ تايانچى، دىن ۋە دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ئەڭ ھۆرمەتلىكى، دۆلەت ۋە مىللەت ساھىبلىرىنىڭ يىتەكلىگۈچىسى، خەيىرلىك بىنالارنىڭ مۇئەسسەسى، پاكىزى ئىشلارغا بۇيرۇلغان خاقانى دۆلەتنىڭ مەدەتكارى، سۇلتان ھەزرەتلىرىنىڭ يېقىنى نىزامىددىن ئەلىشىر جانابلىرىغا ھىساپسىز كۆپ دۇئالار ۋە مەشۇق قوزغاتقۇچى سالاملار توپلامى يەتكۈزىمىز، پەيزىلىك مۇلاقاتلار ئارزۇسى شەرق پايانى دائىرىسىدىن ئارتۇقتۇر.

روشەن كۆڭۈللىرىگە يىتىپ مەلۇم بولسۇنكى، جۇمە كۈنى-رەجەپ ئېيىنىڭ ئون بىرىنچى كۈنى ئۇلۇغ مەۋلانە ئابدۇلھەي كېلىپ، شەرەپلىك مجەزلىرىنىڭ كەيپىياتى، ساق- سالامە تلىك ياخشى ھالەتلىرىنى يەتكۈزدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىش بىزنىڭ ھەددى ھىسا پسىز شادلىقىمىزغا سەۋەب بولدى. ئۇ يىتىپ كېلىشتىن ئىلگىرىلا كۆڭۈللىرىدە قارار تاپقان ھىجاز تەرەپكە ماڭغانلىقلىرى توغرىسىدىكى خەۋەر ئېغىزمۇ-ئېغىز كېلىپ تۇرغانىدى. ئەمما ئىشە نچىلىك كىشىلەردىن ئىشتىمگىنىم ئۇچۇن ئىشەنگىلى بولمايتتى. لېكىن بىر قېتىملىق سۆھبە تتە خوجا ئەفزەلىددىن مۇھەممەدكە يېزىلغان مەكتۇپلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن مەلۇم بولدىكىم، بۇ كۈنلەردە ئۇ تىلەكلىرى مۇستەھكەملىنىپ ۋە يېڭىلىنىپ، سەپەرگە ئاتلىنىش خىياللىرى جەزىمگە ئايلانغان.

گەپ شۇنداقكى، ھەممىگە، بەلكى ئالەمگە ۋە ئالەم ئەھلىگە ئاشكارىدۇركى، ئول جاناپ بىلەن بىرلىك، ھەمجەھەتلىكتىن باغلىنىش ۋە باغلىنىش ئالاقىسى، ھەمنەپەسلىكتىن تا شۇ كۈنگىچە قايسى دەرىجىگە بېرىپ بارغانىمىز ۋە ئېلىپ بارىمىز. ھەمىيشە، ھەرقانداق ئەھۋالدا ئول جاناپنىڭ شەرەپلىك رازىلىقىنى ئۆزىمىزنىڭ مۇددىئا ۋە تەلەپلىرىمىزدىن ئۈستۈن بىلىپ، بۇ جەھەتنى مىسلىسز دۆلەت دەللىلىرىدىن ساناغلىق ۋە سانايمىز. ھەقىقەتەن، ئۇنىڭ قارشىسىدا ئول جاۋاپتىن دۆلەتخاھلىق ئەسەرلىرى، ئىخلاس، ياخشى پىكىرلىك ۋە يېقىنلىق كەبى خىسلەتلەر بارلىققا كەلگەن ۋە بارلىققا كېلىدۇ. بۇ قۇياشتىنمۇ روشەنراق بولغىنى ئۇچۇن تەپسىل بېرىشنىڭ پايدىسى يوق. ئۆزلىرى بىلىلىكى، ئوتتۇرىمىزدا ھېچقانداق تەكەللۇپ ۋە ئۆزىرچىلىك بولماي، ھەمىشە سۆز شۇنداق بولاتتىكى، ئۇ سەلتەنەت تايانچىنىڭ خاتىرىسىگە خەيىرخاھلىق ۋە ياخشى پىكىرلىك يولى بىلەن نېمىكى كەلسە، ئۇنى ئېيتىشقا توققۇز قېتىم رۇخسەت بېرىلگەنىدى. دائىم بىزنىڭ خاتىرىمىزگە نىمىكى كەلسە، مېھرىبانلىق يۈزىسىدىن ئىزھار قىلاتتۇق. بۇ ۋاقىتلاردا ھىجرەت قىلىشتىن ئىبارەت ساۋاپلىق ئىشقا ئاتلىنىش قارارىغا كەلگەنلىكلىرى كۆڭلىمىزگە قانچىۋالا ئېغىر كەلگەنلىكىگە قارىماي، ئۇنىڭدىنمۇ ئەۋزەل ئىشنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ، شۇڭا سىلىنىڭ مەنمۇنلۇقلىرىنى مەنپەتىمىزدىن ئۈستۈن

قويمىز. بىرىلگەن رۇخسەت ۋە ئىجازەتتىن قايتمايمىز. لېكىن كۆڭلىمىزگە كەلگەن ئىشلاردىن ئاگاھلاندۇرۇشىمىزلازىم. روشەنكى، بۇ خۇسۇستا يولنىڭ تېنچلىقى شەرتتۇر. مەلۇم بولسۇنكىم، بۇ كۇنلەردە ئىراق زېمىنلىرى، جۇملىدىن باغداتنىڭ ئەھۋالى قانداق ئىكەنلىكى نامەلۇم. مىسىر ۋە شام زېمىنلىرىدىمۇ تۇرلۇك باش-باتاقلىقلارنىڭ بارلىقى ئىشتىلمەكتە. رىۋايەت شۇنداقتۇركى، ئەگەر يولنىڭ خەۋپى كىشىنىڭ بىلىكى سەۋەپسىز تېلىپ قالغۇدەك دەرىجىدە بولسا، يولغا چىقىش جايىز ئەمەس. ئەگەر مۇشۇ كۇنلەردە يولنىڭ خەۋپىلىك ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى بىرەر پىكىر خاتىرىمىزگە كەلمىسە قانداق بولىدۇ؟ چۇنكى ئۆزلىرى ئېيتقاندەك، يولنىڭ ناتېنچلىقى جەھەتتىن خەۋپ پەيدا بولغان بولسا، زۆرۇرىيەت تۇپەيلىدىن ئاشۇ خەۋپىلىك جايدا كىشىنى قوغدايدىغان مۇلازىملار بولىشى كېرەك.

يەنە گەپ شۇنداقكى، بۇقېتىمقى سەپەرلىرى ئۇزاققا سوزۇلۇپ كېتىدىغاندەك قىلىدۇ، ئۇ مۇرگە ئىشەنچ قىلغىلى بولمايدۇ. ئەگەر بىز يەنە يۇز كۆرۇشكەن بولساق، خەيرلىشىش قائىدە بويىچە بىجاكەلتۇرۇلگەن بولسا ياخشى بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بۇ مۇقەددىمىلەرنى يېزىشىمىزدا شۇنداق ئەندىشىمىزمۇ بارکى، مۇبادا مۇبارەك خاتىرىلىرىگە غۇبار چۇشۇپ، بۇ سۆزلەردىكى غەرەزلەرنى بىلىمەن، دېگەن ئويغا كېلىپ قالالمۇ؟ دۆلەت پاناھ ئاللىرى بۇ خۇسۇستا بىرەر شۇبھە يادىلىرىغا كېلىپ قالسا، بىتەكەللۇپ سۆزلەۋەرگەيلا، بىزنىڭمۇ بۇ توغرىسىدا بىرەر ئىش يادىمىزغا كەلسە ئۆزلىرىگە مەلۇم قىلىشمىزلازىم، دەپ بىلىمىز.

توغرا پىكىر قىلىش مەڭگۇ ئۆز ئىختىيارلىرىدا ۋە ئىككى دۇنيانىڭ ياخشىلىقى ئۈچۇن قانداقلىكى بىر نېمە لازىم بولسا تەقدىم قىلىپ تۇرۇلدۇ. ئىككى دۇنيانىڭ سائادىتى يار بولسۇن. ۋەسسالام.«

ئەمىر ئەلىشىر مەكتۇپىنى كۆرگەندىن كېيىن، سەپەرداش ھەمراللىرى ۋە مەشھەدشەھرىنىڭ ئۇلۇغلىرى بىلەن مەسلىھەتلەشتى. ئۇلار سەلتەنەتنىڭ ئاساسىشلىقى ئۈچۇن ئۇنىڭ ھەجگە بېرىش ئىشىنى كىچىكتۇرۇش توغرىسىدا مەسلىھەت بېرىشتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە دەل شۇچاغدا مەۋلانە ئابدۇلھەي شاھزادە ئابۇلمۇھسىن مىرزىنىڭ ئاتىسى بىلەن سۇلھى تۇزۇش ئۈچۇن ئەمىر ئەلىشىرنىڭ ئوتتۇرىدا ۋەكىل بولۇشنى شەرت قىلغانلىقى ئېيتتى. پادىشاھ بۇ گەپنى قەغەزگە يېزىپ ئەۋەتىشكە ئىشەنمەي مەۋلانىگە ئېيتىپ ئەۋەتكەندى. شۇنىڭ بىلەن ئەمىر ئەلىشىر مەرۋىگە قاراپ يولغا چىقتى، ئۇنىڭ كارۋىنى مەشھەد بىلەن مەرۋى ئارلىقىدىكى سەرخس كەنتىگە يېتىپ كەلگەندە، ئۇنى ئىنسى دەرۋىش ئەلى ئالدىغا چىقىپ كۇتۋالدى. ئەتىسى سۇلتان ھۇسەيىننىڭ بۇ يەرگە كېلىۋاتقانلىقى مەلۇم بولدى، . پادىشاھ بىلەن شائىر بوزارغان تۆپەدىگەن جايغا تىكىلگەن شاھانە چېدىردا ئولتۇرۇپ ئۇزاق سۆھبەتلەشتى. پادىشاھ ئۆز مەكتۇبىدا دىيىلگەن گەپلەرنى تەكرالىدى. ئەمىر ئەلىشىر ئۇنىڭ گەپلىرىنى بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئۇندىمەي ئاڭلىدى ۋە پادىشاھنىڭ سۆزلىرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن:

-ئەلا ھەزرەت، سىلى بۇرۇن ماڭا، «ئەگەر پادىشاھلىقنىڭ ئىقبالىرى بىلەن شۇغۇل نلىنىشتىن قولۇمنى

يغالىسام شەيخ نەجمەددىن كۇبرا مازىرى ياكى خوجا ئابدۇللا ئەنسارىينىڭ مەقبەرىسىنىڭ جاتۇپكىشى بولىمەن»دېگەن ئىدىلە.

-شۇنداق ئەلىشىربەگ. -دېدى سۇلتان ھۇسەيىن مىرزا مەيۇسلەنگەن ھالدا. شۇ تاپتا ئۇ ئۆزىنىڭ يىگىرمە يىلنىڭ ئالدىدىكى گەپلىرىنىڭ دوستىنىڭ بۇگۈنگىچە ئۇنتۇپ قالمىغا نىلىقىغا، ئۇنىڭ ئەستەتۇتۇش قۇۋىتىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈك ئىكەنلىگىگە كۆڭلىدە تەكرار- تەكرار ئاپىرىن ئوقۇماقتا ئىدى. پادىشاھ بىردىنلا سەگەكلەشتى ۋە ئەمىر ئەلىشىرنىڭ مۇددىئا سىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن ئۇنىڭ گېپىنىڭ داۋامىنى كۈتتى.

-ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىن ئۇ سۆزلەرنىڭ سىلىگە مۇيەسسەر بولىشى تەس. ئەمما شۇنداق نىيەتكە يىتىشنى ئارزۇ قىلغان مەھرىىمگىزنىڭ ھىجاز سەپىرىگە چىقىشىغىمۇ رۇخسەت بەرمەيسىز. مەن سىزدىن نەچچە مەرتە رۇخسەت تىلىدىم، ھەتتا ئاخىرقى قېتىم سىزدىن يەنە رۇخسەت سوراشقا جۈرئەت قىلغىنىمدا، سىزنىڭ كۆڭلىگىزدە ماقۇل بولمىغانلىقىگىزنى سەز گەن ئىدىم. شۇڭا بۇ قېتىم گەرچە ئۆز ئىختىيارىم بىلەن سەپەرگە ئاتلانغان بولساممۇ، لېكىن يەنە سىزنىڭ قېشىگىزغا ئادەم ئەۋەتتىم، ئەمما سىز مەكتۇپ يېزىپ مېنى يولۇمدىن قايتۇر دىگىز.

پادىشاھنىڭ سەل ئوڭايسىزلىنىۋاتقانلىقىنى سەزگەن ئەمىر ئەلىشىر «يەنە ماۋۇنىمۇ ئاڭلاڭ »دېگەندەك قولىنى كۆكسىگە ئالدى:

-بۇگەپلەرنى ئېيتىشتىكى مەقسىدىم ھەرگىزمۇ ئەلا ھەزرەتكە تەنە قىلىش ئەمەس. مەن ھەقىقەتەنمۇ سىزنىڭ مەكتۇبىگىزدىكى مەقسەتلەرنى مېنىڭ سەپىرىمنى مەنئىي قىلىش دەپ ئويلۇمۇدۇم. مېنىڭ مەقسىدىمۇ ئۆزلىرىدىن يەنە بىر قېتىم رۇخسەت تىلەش ئىدى. ئەگەر رۇخسەت بەرسىلە، ئۆزەمنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى قالغان ھاياتىمنى خوجا ئابدۇللا ئەنسار بىنىڭ مازار ئاستانىسىنى سۈپۈرۈشكە سەرىپ قىلسام. مېنى سەلتەنەت ئىشلىرىدىن خالىي قىلسىڭىز، مەنمۇ بۇنداق مەسئۇلىيەتتىن ئازاد بولسام. ئاھ...نەچارە، قېرىلىقىمۇ خۇدانىڭ ئىنايىتى ئىكەن، مانا ئەمدى سۆڭەكلىرىم بوشىدى، كۆزلىرىم نۇرسىز، كۆڭلۈم پاراغەت ئىستەيدۇ...

-قېرىدىم، دېمەڭ ئەلىشىربەگ، -دېدى سۇلتان ھۇسەيىن.-مەندىن ئۈچ ياش كىچىكسىز. مەن قېرىدىم دىسەم بۇلار، ئەمما قاراڭ قولۇمدا قېلىچ، دۈشمەنلىرىم بىلەن چېپىشىپ يۈرىيمەن. سىز بولسىڭىز...

-قېرىدىم ئەلا ھەزرەت، -دېدى ئەمىر ئەلىشىر، -بۇرۇنقىدەك ماداريىم قالمىدى، مۇشۇ ھىجاز سەپىرىنىڭمۇ ئەڭ ئاخىرقى سەپەر بولۇپ قېلىشىنى ئۇمىد قىلغانىدىم.

ـسز مۇبادا خۇراساندا قالسڭىز، سىزنىڭ ھەرقانداق ئىلتماسڭىزنى بىجىرىش مەن ئۈچۈن پەرھىز، ـدېدى پادىشاھ.ـچۈنكى سىز ھازىر بۇ مۇلۇكنى تاشلاپ كەتمەكچى بولسۇا تىسىز، ئۇنداق قىلماڭ، مېنى يالغۇز قويماڭ، مېنى يالغۇز تاشلاپ كەتمەڭ. ياشلىقىڭىزدا، كۆچ غەيرىتىڭىز ئۇرغۇپ تۇرىدىغان چاغلاردا يېنىمدا بولمىدىڭىز، ئەمدى قېرىغاندا بىرـ بىرىمىزنى تاشلۇۋەتسەك قانداق بولىدۇ؟

سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا سۆھبەتتىن كېيىن، پېشقەدەم شائىرغا ياقىسى قارا قۇندۇز تېرىسىدىن تىكىلگەن ئالتۇن تۇغمىلىك زەرباب جۇۋا ۋە يەنە بىرنەچچە قۇر قىممەت باھالىق تونىلارنى كىيگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن ئەمىر ئەلىشىر بىر نەچچە كۈنگىچە ئاتا بىلەن بالا ئوتتۇر سىدىكى ياراشتۇرۇش ئىشلىرىنى تۈگىتىپ، پادىشاھنىڭ ئىجازىتى بىلەن دارۇلسەلتە نەتكە قايتتى.

ئۇ شەيبان ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھىراتقا يېتىپ كەلدى. ۋەزىرى ئەزەمـمەلىكۇل شۇئەررانىڭ قايتىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان پايتەخت ئەھلىنىڭ خوشاللىقى ھىسا پىسزئىدى، تۇمەنلىگەن كىشىلەر شەھەر دەرۋازىسىدىن تا ئۇنسىيەگىچە بولغا يولنىڭ ئىككى ياقىسىدا تۇرۇپ ئۇنى قارشى ئالغىلى چىققانىدى.

ئەمىر ئەلىشىر ھىراتقا قايتىپ كېلىپ بىر ھەپتىدىن كېيىن، ئۇ خوجا ئەنسارىي مازىرى ئالدىدىكى مەيدانىدا شەھەر ئۇلۇغلىرىنىڭ ھەممىسى قاتناشقان چوڭ بىر يىغىن ئاچتى. يىغىندا ئۇ ھىراتنىڭ بارچە ئۇلۇغلىرىدىن، ئۆزىنىڭ بۇ قۇتلۇق دەرگاھنىڭ جارۇپكېشى بۇلۇ شتىن ئىبارەت مۆتىۋەر ۋەزىپىنى ئۇستىگە ئېلىشقا رۇخسەت قىلىپ، پاتىھە بېرىشنى ئۆتۈ ندى.«مەن بۇنىڭدىن كېيىن دەرۋىشلىك يولىدا ياشاشنى ئىختىيار قىلدىم»، ـدېدى ئۇ. شۇ كۈندىكى مەجلىس شۇنداق ئۇلۇغ بىر مەجلىس بولدىكى، ھەتتا سەلتەنەت بېشىدىكى ئۇلۇغ ۋەزىرلەردىن بىرى بولغان مۇبارىزىددىن مۇھەممەد ۋەلى بەگكە ئوخشاش كاتتا ئەمىرلەرمۇ مازاردىكى مەجلىسكە يىغىلغان ئۆلۇمالارنىڭ خزمىتىنى قىلىپ پايپىتەك بولۇشۇپ كېتىشتى. مېھمانلار ئۇچۇن يەتمىش قوي، يىگىرمە بەش ئات سويۇلدى. ئۆلىمالارنىڭ ئالدىغا دۇۋە ـدۇۋە قەنتـگېزەك ۋە تۇرلۇك نازۇـنېمەتلەر مول كەلتۇرۇلدى. مەجلىس ئاخىرىدا ناشا يىخلار ئەمىر ئەلىشىرگە پاتىھە بەردى.

ئاشۇ مەجلىستىن ئۇزاق ئۆتمەي، ئەمىر ئەلىشىرنى دارۇلسەلتەنەتكە ئەۋەتىۋېتىپ، ئۆزى شىر ئوۋلاش ھەۋىسى بىلەن مازەندەران تەرەپكە كەتكەن پادىشاھتىن پەرمان كەلدى. پەرمان سەلتەنەت پايتەختىدە ھۆكۈم يۈرگۈزىۋاتقان ئەمىر ۋەلى بەگنىڭ نامىغا يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن پات ئارىدا ھىرات ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئاھالىدىن زۆرۇر خىراجەت ئۇچۇن يۈزمىڭ دىنار ئۇندۇرۇش تەلەپ قىلىنغانىدى. ئەمىر ۋەلى بەگ پادىشاھ تەلەپ قىلغان بۇ مەبلەغنىڭ يېرىمنى شەھەر ئەتراپىدىكى دېھقانلاردىن يىغىپ، قالغان يېرىمنى پايتەخت ئاھالىسىنىڭ گەدىنىگە ئارتىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى.

ئەمما ۋەلى بەگ ئەمىر ئەلىشىرنىك مەسلىھەتسىز ھېچقانداق ئىشنى قىلمايتتى. شۇڭا ئۇ بۇ پىلانىنى شائىرغا دېدى.«بۇنداق ۋاقىتتا خەلقنىك ئۈستىگە ئورۇنسىز سېلىق سېلىشنى ئالىي دەرىجىلىك ساھىبقىرانىنىك دۆلىتىگە مۇناسىپ كۆرمەيمەن».-دېدى ئەمىر ئەلىشىر ۋە شۇ كۈنىلا پادىشاھ خەلقىنى يىغىشنى تەلەپ قىلغان بۇ مەسىلىغىنىك ھەممىسىنى ئۆزىنىنىك دارامىتىدىن چىقاردى. ئۇنىك بۇ ساخاۋىتىدىن خەۋەر تاپقان شەھەر خەلقى ئارىسىدىكى ئۇلۇغ كىشىلەرنى ۋەكىل قىلىپ ئۇنىڭغا مىننەددارلىق بىلدۈرۈشكە ئەۋەتتى. شائىر ئۇلارنىك مىننە ددارلىقىنى قوبۇل قىلىپ.« ھەج سەپىرىنى نىيەت قىلىپ چىققان يولۇمدىن قايتۇرۇلدۇم، ئەمما بۇ يولدىن قايتۇرۇلغىنىم بىلەن ئىلمگە خىزمەت قىلىش يولىدا دۇرمەن».-دېدى ۋە سۆزىنى بېيىت بىلەن ئاخىرلاشتۇردى:

خوش ئولكىم، ئاڭا لۇتف بىرلە خۇدا،
ئۇلۇسنىك قۇبۇلىنى قىلدى ئاتا...

ئەمىر ئەلىشىر ئەنسارىي مازىرىنىك شەرق تەرىپىگە بىر خانىقا سېلىش ئىشىنى باشلىدى، ئۇ قۇرۇلۇش ئورنىنى ئايلىنىپ گاھىدا تۆت ئەتراپىنىك پات ئارىدا تېخىمۇ گۈزەللىشىپ كېتىد ىغانلىقىنى كۆزئالدىغا كەلتۈرۈپ ئۆز-ئۆزىدىن مەنمۇن بولسا، گاھى ھوجرىسىدا يالغۇز ئولتۇ رۇپ خوجىنىك جەلىمگە مەنسۇپ«ئىلاھىي نامە»نامىلق رىسالىنى ئوقۇيتتى ياكى «ۋە قىيىە »نى ئارىلاش بىلەن بەند بولاتتى. ئەمما سەلتەنەتتىكى ناتېنىچلىق ئۇلۇغ ۋە ساۋاپلىق ئىشلارغا ئۆزىنى بېغىشلىغان بۇ جارۇپكەشكە ئارام بەرمەيتتى. پادىشاھ كۆپىنچە ۋاقىتلاردا پايتە خىتتە بولالمايتتى، ئۇ ئارقا-ئارقىدىن كۆتۈرلىۋاتقان ئىسيانلارنى بېسىقتۇرۇش بىلەن ئاۋارە ئىدى. ئۇ قورقۇپ قالغان، شۇ قورقۇنۇش تۈپەيلىدىن ھەتتا ئەڭ يېقىن كىشىلىرىگىمۇ شۈبھە بىلەن قارايدىغان بولۇپ قالغانىدى. كۈتمىگەندە ئۇ ئەمىر ئەلىشىرنىك ئىنىسى دەرۋىش ئەلىنى بەلىخنىك ھاكىملىقىدىن ئېلىپ تاشلىدى. ئارقىدىنلا، ئاستىرابات ۋەقەسىدىن كېيىن دەرۋىشلىك تونىنى كىيىپ پىنھان ياشاۋاتقان تاغىسى مىرزە ھەيدەرنى«پادىشاھقا خىيانەت قىلدى»دەپ ئەيىپلەپ ئۆلۈمگە بۇيرىدى. يەنە قۇندۇز ھۆكۈمدارى خۇسرەۋ شاھنى ئاستىراباتقا ھۇجۇم قىلىشقا چاقىرىلغاندا سۈسلۇق قىلدى دېگەن گۇمان بىلەن ئۆلتۈرىۋەتتى. بۇ ئىشلار دىن خەۋەر تاپقان ئەمىر ئەلىشىر ئىچ-ئىچىدىن ئۆرتەندى، مۇلازىملىرىنى ئەۋەتىپ ھەيدەر مىرزىنىك جەسىدىنى ئەكەلدۈرۈپ ماھى بولىقىنىك يېنىغا دەپنە قىلدۇردى.
بۇ پاجىئەلىك ۋەقەلەر ئەمىر ئەلىشىرنىك كۆڭلىدە تېخى تىنىپ ئۇلگۈرمىگەن ھەجگە بېرىش، پەيغەمبەرنىك قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىش ئارزۇسىنى قايتىدىن ئويغاتتى. ئۇ يەنە سۇلتان ھۈسەيىن بايقاراغا مۇراجەت قىلىپ، ئىجازەت تىلىدى. پادىشاھ ئۇنى بۇنداق مۇراجەت قىلىشقا ئۇندىگەن سەۋەبلەرنى بىلىپ تۇرسىمۇ، ئەمما بەزىدە بىلمىگەنگە سېلىپ، بەزىدە ئۇنىڭغا رۇخسەت بەرگەندەك

قىلىپ، گاھىدا ئەنسارىيەگە كېلىپ ئۇنىڭ سەپەرگە چىقىشقا ئالدىراپماسلىقىنى ئىلتىماس قىلاتتى. بۇنداق ئەھۋال بىر نەچچە قېتىم تەكرارلانغاندىن كېيىن، پادىشاھ ئەمىر ئەلىشېرنىڭ بۇ قېتىمقى قارارى ئۇنىڭ كۆڭلىنىڭ ئازار يېگەنلىكىدىن بولماستىن بەلكى، ئۇنىڭ قەتئىي نىيەتتىكە كەلگەنلىكىدىن ئىكەنلىگىنى بىلىپ، ئۇنىڭغا ئىجازەت بەردى ۋە پات ئارىدا يول پەرمانى يېزىپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتتى.بىر نەچچە كۈندىن كېيىن ئەمىر ئەلىشېر ئۆزىنىڭ يولغا چىقىشى ئۈچۈن يول پەرمانى يېزىلغانلىقىنى ئاڭلىدى. ئەمما پادىشاھ «بىر ئاز سەۋرى قىلىڭ، زامان ناتىنچ، يوللار خەتەرلىك»دېگەندەك باھانىلەر نى كۆرسىتىپ يول پەرمانىنى بېرىشنى كېچىكتۈرۈپ كېلىۋاتاتتى.

ئەمىلىيەتتىمۇ، ھەقىقەتەن زامان ناتىنچ ئىدى. دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدە- ماۋەرائۇننەھىردە كۆچمەن ئۆزبېكلەر خانى شايبانىخان ئارقا-ئارقىدىن غەلبە قازىنىپ، بارغانچە كۈچىيىپ كېلىۋاتاتتى. بۇنداق رەقىپلەرنىڭ ئالدىدا تۆمۈرىي ھۆكۈمدارلىرى مۇستەھكەم بىرلىششىنىڭ ئورنىغا بىر-بىرىنىڭ گۆشىنى يېيىش بىلەن ئاۋارە ئىدى. شۇڭا شاھزادە ئابۇلمۇھسىن مىرزا ئۆزبېكلەر بىلەن بولغان چارکۆلدىكى جەڭدە يېڭىلىپ قالغاندىن بېرى سۇلتان ھۈسەيىن مىرزىنىڭ كۆڭلىمۇ ئالاقزادە ئىدى.

ئەمىر ئەلىشېر شۇ كۈنلەردە ساھىبقىران ئەمىر تۆمۈرنىڭ پايتەختى بولغان سەمەرقەندنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن شايبانىخان بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزىنىڭ ئەۋرىسى بابۇر مىرزا ھەققىدە نۇرغۇن گەپ-سۆزلەرنى ئاڭلىدى. سەمەرقەندتە تۇرغان چاغلىردا ئۆزىگە ناھايىتى كۆپ ياخشىلىق قىلغان ئەھمەد ھاجىپېگەدەك دىيانەتلىك بىر كىشىنىڭ شۇ مىرزا تەرەپتە تۇرۇپ، بۇنىڭدىن بىرنەچچە مۇددەت بۇرۇن بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە شېھىت بولۇپ كەتكەنلىگىنى بىلىپ قاتتىق ئۆكۈندى، ياش بابۇر مىرزىغا خۇدادىن كۆپلەپ ئىنايەتلەر تىلىدى. جۈملىدىن، بۇ ياش مىرزا يازغان تۇركىيانە بېيىتلار ئېغىز دىن-ئېغىزغا كۆچۈپ، ئۇنىڭ قولىقىغا يەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا بولغان ئىخلاسى تېخىمۇ ئاشتى. غەزەل پىرى بولغان ئەمىر ئەلىشېر بۇ بېيىتلاردىكى ياڭراق ندا، مەغرۇرانە مەرتلىكنى سېزىپ ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇدى. ئۇنىڭغا بولغان مېھرى تېخىمۇ ئۇرغۇپ، يېرىم كېچىگە ئولتۇرۇپ مىرزىغا مەكتۇپ يازدى ۋە ئۆزىنىڭ سادىق مەھرىمى ئارقىلىق بۇ مەكتۇپنى سەمەرقەندكە ئەۋەتتى. ئۇ بۇ مەكتۇپىنىڭ ئۆزئىگىسىنىڭ قولىغا تەگمىدىمۇ-تەگمىدىمۇ بىلەلمىدى، ئەمما ئۇ ھەر قېتىم ئۇ ياش مىرزىنى خىيالىغا كەلتۈرگىنىدە يۈرىگىدە ئىللىق بىر سېزىم پەيدا بولاتتى.

نىھايەت، شۇ يىلىقى باھارنىڭ ئاخىرلىرىدا قىشتا يېزىلغان يول پەرمانى ئۇنىڭ قولىغا تەگدى، پەرماننىڭ قىسقىچە مەزمۇنى مانا مۇنداق ئىدى:

»ئەمىر ئەلىشېر سۇلتان ھۈسەيىن خانىدانىنىڭ ئەڭ يېقىن ھەم سادىق دوستى، دائىمى سۆھبەددىشىدۇر. شۇ كۈنلەردە ئۇ كىشى ھەجگە بېرىش ئارزۇسىنى بىلدۈرۈپ، پادىشاھتىن ئىجازەتلەرۇ رۇخسەت سورىغان. گەرچە ئەمىر بىر نەچچە قېتىم بۇ نىيىتىنى بىلدۈرۈپ ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ، ھەر قېتىم پۇخرالارنىڭ مەنپەتىگە باغلىق بولغان سەۋەپلەر كۆرسىتىلىپ، ئىلتىماس ئەمەلگە ئاشماي توختىتىپ

قويۇلغانىدى. بۇ قېتىم ئەمرىنىڭ يۇزخاتىرىسىنى كۆزدە تۇتۇپ ئىجازەت بېرىلىپ، شۇنداق ھۆكۈم جاريي قىلىنغانكى، ئۇ كىشى ھەجگە بېرىش يولىدا قايسى جايغا يېتىپ بارسا، ھەرقانداق يەردىكى چوڭ-كىچىك ھەممىسى ئۇنى زور ئېھتىرام بىلەن كۈتىۋېلىپ، يولغا سېلىپ قويسۇن. خەتەرلىك مەنزىللەردە ئۇنىڭغا ۋە ئۇنىڭ ھەمراىلىرىغا يول كۆرسىتىپ، بىكەتتىن-بىكەتكە تىنچ ۋە ساق-سالامەت يەتكۈزۈپ قويۇلسۇن. ھەممە ئەمرلەر، داروغىلەر، ئەئىيان ۋە ئەشرەپ، بارچە شاھزادىلەر ۋە ئومۇمىي ئاھالە بۇ ھۆكۈمنى ئىجرا قىلىشتىن باش تارتمىسۇن.

ئۇشبۇ پەرمان پادىشاھنىڭ ئەمرى بىلەن 90-يىلى زۇلقەددە ئېيىنىڭ 5-كۈنىدە يېزىلدى«

پەرمان قولغا تېگىش بىلەنلا باشلىنىپ كەتكەن تەييارلىق ئىشلىرى ئۇزاق ئۆتمەيلا يەنە توختاپ قالدى. چۈنكى ياز باشلانغانلىقتىن ھاۋا بارغانسېرى قىزىپ، ھارارەت كۈچەيىپ، بىپايان سەھرا-چۆللەردىن ئۆتىدىغان يولنىڭ جاپاسى ناھايىتى مۇشكۈللىشىپ كېتىدىغانلىقى ھەممگە ئايان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن سەپەركۈزگىچە كېچىكتۈرۈلدى.

تەقدىرنىڭ تەقەززاسى بىلەن ۋەقەلەر يەنە قايتا تەكرارلىنىشقا باشلىدى. ئەنە شۇ مۇ ھەررەم ئېيىنىڭ بېشىدىكى ياز كۈنلىرىدە(100-يىلى ئىيۇلدا) پادىشاھنىڭ كىچىك ئوغلى مۇ ھەممەد ھۈسەيىن مىرزا ئاتىسىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ چىقتى. خېلىلا قېرىلىق يەتكەن پادىشاھ يەنە دارۇلسەلتەنەتنى تاشلاپ چىقىپ، ئاستراباتتىكى شاھزادە ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى.

بۇنىڭدىن سەل بۇرۇنراق سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ئەمىر ئەلىشىرنى ھوزۇرىغا چاقىرتتۇردى. شائىر قۇبۇلخانىغا كىرىپ كەلگەندە پادىشاھ ئەمىر ۋەلىبەگ بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى.

-ئاستراباتتا يەنە ئىسيان، -دېدى پادىشاھ، -يەنە پەرزەنت ئىسيانى...

-ئاستراباتمۇ، پەرزەنتىڭزمۇ كۆزۈڭىزدىن يىراق، شۇڭا ئۇلار قورقۇشنى ئۇنۇتقان، -دېدى ئەمىر ۋەلىبەگ.

-ياق جانابى ۋەلىبەگ، ئۇلار ئاتا-بالىلىق مېھرىنى، ئاقىۋەتنى ئۇنۇتتى.-دېدى پادىشاھ

ئۇچەيلەن ئۇزاق كېڭەشتى. پادىشاھ ئەمىر ئەلىشىرنىڭ ھەج قىلىپ كېلىشىگە رۇخسەت قىلىپ يول پەرمانى بېرىپ بولغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالغاندەك، سۆھبەتنىڭ ئاخىرىدا دارۇلسەلتەنەتنىڭ ئىختىيارىنى دوستى بىلەن ئەمىر ۋەلىبەگە ئامانەت قالدۇرغانلىقىنى ئۇقتۇردى. ئەمىر ئەلىشىر بۇنىڭغا جاۋابەن ھېچنېمە دېمىدى. پادىشاھ مەكتەپداش دوستىنىڭ كۆزلىرىگە ئىلاجسىز قارىماسلىققا تىرىشىپ قىسقىلا خوشلاشتى.

دەسلەپكى كۈنلەردە ئەمىر ئەلىشىر تەدبىر كار ئەمىر ۋەلىبەگ بىلەن بىللە ئوردىدىكى كېڭەشلەرگە قاتناشتى، ئەمما بىر ھەپتىدىن كېيىن قولى زادى ئىشقا بارمىدى. گەرچە پادىشاھنىڭ تاپشۇرۇقى ئۇنىڭ يادىدا بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بۇنىڭدىن ئارتۇق تاقەت قىلغۇچىلىكى قالمىغانىدى. ئۇ ھىجاز

سەپىرىنىڭ تەييارلىقىنى تېزلەشتۈردى. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھنىڭ ھىراتتىن چىقىپ كەتكىنىگە ئىككى ھەپتە بۇلا-بولمايلا، مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىدە ئۇمۇ يولغا چىقتى. بىراق تەشۋىشلىك بىر خەۋەر شەھەر دەرۋازىسىدىن ئەمدىلا چىققان كارۋاننىڭ ئالدىنى توسىدى. ئاتىسىنىڭ ئاستىرابات تەرەپكە كەتكەنلىگىنى سەلتەنەت تەختىنى ئىگەللۇۋېلىشنىڭ تازا ئوبدان پۇرستى دەپ بىلگەن شاھزادە بەدئوززامان مىرزا ھىرا تىقا قاراپ قوشۇن باشلاپ كىلىۋاتقانمىش. لەك-لەك نەۋكەرلەرنىڭ خۇراسان ئەھلىنىڭ بېشىغا تەھدىت سېلىۋاتقانلىقىدىن تەشۋىشكە چۈشكەن پېشقەدەم شائىر يەنە ئارقىسىغا قايتتى. مۇبادا پايتەخت بەدئوززامان مىرزىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالىدىغان بولسا، خەلقنىڭ كۈنىنىڭ قانداق بولۇپ كېتىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى. شۇڭا شەھەردىن چارشەنبە كۈنى چىقىپ كەتكەن شائىر پەيشەنبە كۈنى يەنە شەھەرگە قايتىپ كىردى.

ئەتىسى جۈمە نامىزىدىن كېيىن، مەسچىدجامەدە ماشايىخ ۋە ئۆلىمالاردىن شەيخ جەللىددىن ئەبۇسەئىدنۇرانىي، شەيخۇلئىسلام سەيفىددىن ئەخمەد تەپتازانىي، شەيخ سوپى ئالىي، مەۋلانە مۇئەييىدىن فەراخىي، مەۋلانە كامالىددىن كاسفىي، خۇجا ئىمامىددىن ئابدۇلئەزىز ئابغەرىي، سەئىد ۋە نەقىبلەردىن ئەمىر قىۋامىددىن ھۈسەيىن مازەندەرانىي، ئەمىر جالالىددىن ئاتائۇللاھ ئەسلىي، ئەمىر نىزامىددىن ئابدۇقادىر ۋە ھىرات شەھرىنىڭ بىر مۇنچىلىغان ئەئىيانلىرى، ئەشرەپۇ-رەئىسلىرى ئەمىر ئەلىشىرنى ئارىغا ئېلىۋالدى. بۇچاغدا ھىراتنى مۇداپىئە قىلىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلغان ئەمىر ۋەلىبەگمۇ شۇلارنىڭ ئارىسىدا بار ئىدى.

-سىزنىڭ پەزىل-بەرىكىتىڭىز خۇراسان مۇلكىنىڭ دەخلىسىزلىگىنىڭ سەۋەبى، پۇخرالار خاتىرجەملىكىنىڭ ئاساسىدۇر، -دەپ يىراقتىن گەپ باشلىدى شەيخۇلئىسلام.-بىز ھەممىمىز سىزنىڭ مۇبارەك ھەج سەپىرىڭىزگە پاتمە بەرگەنىدۇق. ئاللاھ مۆمىنلەرگە ھەجنى پەرھىز قىلغان. كىمكى بۇنى ئىنكار قىلسا گۇناھى ئۆزىگىدۇر، بەس.«ئاللاھۇ تائالا بارچە ئالەمدىن بىھاجەت»دىيىلگەن، بىز بۇنىڭغا ئىمان كەلتۈرىمىز. سىزنى يولدىن قالدۇرۇش گۇناھ. ئەممە سىزنىڭ ئازراق سەۋىر قىلىشىڭىزنى ئۆزىر بىلەن تىلەيمىز. رەسۇلىللاھ سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم مۇبارەك ھەدىسلىرىنىڭ بىرىدە«ۋىجدانىنىڭ ئەمرىگە قۇلاق سال! ئىزگۈلۈك شۇنداق نەرسىكى، ئۇنىڭدىن قەلبىمۇ، ۋىجدانىمۇ ئارام ئالىدۇ. گۇناھ ئىش شۇكى، ئۇنىڭدىن قەلب تېنىچلانمايدۇ، ۋىجدان ئازاپلىنىدۇ. كىشىلەر پەتۋا بەرسىمۇ سەن ئۆز ۋىجدانىڭدىن پەتۋاسورا!»دىيىلگەن. سەلتەنەت ۋە پۇخرالارنىڭ خاتىرجەملىك ھوقۇقى ئۈچۈن ۋىجدانىڭىز دىن مەككە ئارزۇسىنى بىر مەزگىل كېچىكتۈرۈشكە پەتۋا تىلىشىڭىزنى ئىلتىجا قىلىمىز.

-ھەزرەت رىسالەت«ساڭا ئامانەت قىلىنغان نەرسىنى ئىگىسىگە تاپشۇر، ساڭا خىيانەت قىلغان كىشىگە سەن خىيانەت قىلما»دىگەن ئىكەن، -دىدى ئەتىگەندىن بېرى شەھەر مۇدا پىئەسى ئۈچۈن بولۇشاتقان تەييارلىق ئىشلىرىغا باش-قاش بولۇپ، ۋاقىراپ-جاقىراپ يۈرگە نىلىكتىن ئاۋازى بوغۇلۇپ قالغان ئەمىر ۋەلىبەگ، -ساھىبقىران سىز تۇرسىڭىز، دارۇلسەلتەنەتنى ماڭا ئامانەت قويۇشتى. سەۋىرقىلىك، پادىشاھ

هەزرەتلىرى قايتىپ كەلسۇن، ئامانتىنى ئامان-ئېسەن قولىغا تاپشۇرايلى، ئاندىن مۇبارەك يولغا راۋان بولارسىز.

-هازىر ھىرات ساھىبقىراننىڭ ۋۇجۇدىدىن خالىيدۇر، -دېدى ئەمىر ۋەلىبەگنىڭ بايىقى گەپلىرىنىڭ ئەمىر ئەلىشىرگە سەل قاتتىق كەتكەنلىگىنى، شائىرنىڭمۇ ناھايىتى نازۇك تەبىئە تلىك كىشى ئىكەنلىگىنى بىلىدىغان مەۋلانە كامالىددىن كاسفي.

-ئەگەر پايتەخت سىزنىڭ پەيزىلىك نۇرىڭىزدىنمۇ مەھرۇم قالسا، شەھەردە پىتنە-پاسات، غەلىيان-غوغالار باشلىنىپ، سەلتەنەت تادارۇكى ئىمكانسىز قېلىشى مۇمكىن...

-ئۆزىڭىزمۇ پەملىگەنسىز، سەمەرقەند تەختى ئۆزبېك پادىشاھى شايبانخانىنىڭ قولىغا ئۆتۈپتىمىش. ئەمدى ئۇنىڭ ئامۇ دەرياسىدىن نىيىتى بار دىيىشىدۇ. سىز نىيەت قىلغان مۇبارەك سەپەردە بېسىپ ئۆتىدىغان يوللارمۇ ناھايىتى خەۋىپلىك ئىمىش. ئىراقۇ-شامدىمۇ، رۇمدىمۇ پەرىشانلىق. ئاللاھنىڭ شەرئىتى يۈزىسىدىن بۇنداق ۋاقتىلاردا ھەج ۋاجىپ ئەمەس، -شەيخۇلئىسلام «دېگەنلىرىم توغرىمۇ؟»دېگەندەك شەيخ نۇرانىيغا قارىدى. شەيخ نۇرانىي«شۇنداق»دېگەندەك بېشىنى لىڭشىتىپ قۇيغاندىن كېيىن، ئۇ سۆزىنى داۋاملاشتۇر دى.-بىز پېقىرلارنىڭ ئىلتىجاسىغا قۇلاق سېلىڭ، بۇ يىل سەپەر قىلىش نىيىتىڭىزدىن يېنىڭ.

-تېنىچلىقى بۇزۇلغان پۇخراغا باش بۇلۇڭ، -دېدى ئەمىر قىۋامىددىن مازەندەرانىي، -بۇ خەيىرلىك ئىشنىڭ ساۋابىنى يەتمىش قېتىم ھەجگە بارغاندىن ئارتۇق كۆرۈڭ. ئاللاھ، ئۆزلىرى ئېيتقاندەك:

كىمكى بىر كۆڭلى بۇزۇقنىڭ خاتىرىن شاد ئەيلىگەي،

ئانچە بارىكىم، كەبە ۋەيران بولسا، ئاۋات ئەيلىگەي...

ئەمىر ئەلىشىر ئەتراپىدىكىلەرنىڭ سۆزلىرىنى جىممىدە تۇرۇپ ئاڭلاۋاتاتتى، ئارىنى ئېغىر سۈكۈت باستى، ئۇ بېشىنى ئاستا كۆتۈرۈپ مەيۈس ئاۋازدا سۆزلىدى.

-ھەممىلىرىگە مەلۇمكى، ئۇزاقتىن بېرى مەككىگە بېرىش ئارزۇسىدىمەن. بۇ نىيەت ھەزرىتى مەخدۇمى نۇرانىي كەبىنى تاۋاپ قىلىپ قايتىپ كەلگەندىن باشلاپ كۆڭلۈمگە تېنىچلىق بەرمىدى...

شۇلارنى دەۋاتقاندا ئۇنىڭ كۆزئالىددا بۇنىڭدىن بىرنەچچە يىللار ئاۋۋالقى ئۇستازى سەپەردىن قايتىپ كەلگەن ئاشۇ دەملەر قايتىدىن جانلانغاندەك بولدى. شۇ چاغدا ئەمىر ئەلىشىرنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈنلەر چۈشكەن چاغ ئىدى. يەنى ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن بۇرادىرى دەرۋىش ئەلى پادىشاھقا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھۆكۈمدار بىلەن ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يېقىنلىق خۇداغا ئامانەت بولۇپ قالغان چاغ ئىدى. شۇچاغدا ئۇنىڭ بۇرادىرى دەرۋىش ئەلى بەلىختە ھاكىم ئىدى. ئۇ ئەگەر ئېغىزى كۆيمىسە چوغنىمۇ چاينىماي يۇتىدىغان ۋەزىر مەججىددىنىڭ ئەمىر ئەلىشىرگە قىلغان بەدنىيەتلەرچە ھەددى-ھەركەتلىرىدىن نارازى بولۇپ، باش كۆتۈرۈپ چىققانىدى. ئەمما سۇلتان ھۈسەين بۇنىڭدىن ناھايىتى قاتتىق غەزەپلەندى، بۇ غەزەپنىڭ ئۇكىغا قارىغاندا كۆپرەك ئاكىغا قارىتىلغانلىقىنى سېزىپ

تۇرۇشقان ئوردىدىكى بەزى كىشىلەر، يەنى بىرىنچى بولۇپ ۋەزىر مەججىددىننىڭ ئۆزى ئوت ئۈستىگە ياغ سەپكەندەك بۆھتانلارنى ياغدۇردى. ئۇلار ئوچۇقتىن-ئوچۇق:«بۇ خيانەتتە ئەمىر ئەلىشىرنىڭ قولى بارلىقى ئېنىق، چۈنكى دەرۋىش ئەلى ئاغىسىنىڭ مەسلىھەتسىز بۇنداق يولغا كىرىشكە پېتىنالمايتتى»دېدى. سۇلتان ھۈسەيىن ئىسيانچى ھاكىمنىڭ ئۈستىگە قوشۇن تارتىپ مېڭىشنىڭ ئالدىدىراق خوجا غياسىددىننى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن تۆۋە تەلەپ قىلدى. دەرۋىش ئەلى ئاغىسى ئەمىر ئەلىشىر سۆزىگە كىرىپ تۆۋە قىلىپ پادىشاھنىڭ ئالدىغا كەلدى. دەرۋىش ئەلىنى باشتا كەچۈرگەن پادىشاھ ئارىدىن ئالتە ئاي ۋاقىت ئۆتمەيلا ئۇنى بەلخ شەھرىگە قاماشنى بېرىپ-بېرىپ ئەمىر ئەلىشىرنىڭ ئۆزىگە بۈيرىدى. تەقىب ئاستىغا ئېلىنغان شائىر نەچچە قېتىم نىيەت نەقلىغان بىر ئىشنى، يەنى سەلتەنەت ئىشلىرىدىن ئىتەك يىغىشتۇرۇپ، دەرۋىشلىك يولىدا پىنھان ياشاش ئويىنى ئۈستازى سېزىپ قالدى ۋە سورىدى:

-بىر گەپ ئىشىتتىم، سەۋەبى نېمە ئىرۇر؟

-ئىنسان جىنسىنىڭ سۆھبىتىدىن بەزىدىم ھەزرەت، سەۋەبى شولدۇر، -دېدى ئەمىر ئەلىشىر.

جامى ئۇنىڭغا ئويچان كۆزلىرى بىلەن بىرىدەم قاراپ تۇردى-دە:

-سەن كىملەرنى ئىنسان دەپ ئويلىدىڭ، قېنى ئۇلارنى بىزگە كۆرسەتچۇ؟-دېدى.

شۇ چاغدا ئۇ ئۆزىنىڭ ئوردا ئىشلىرىدىن چەتلەشتۇرۇلگىنى ئۈچۈن ئۈستازىمدىن تەنبىھ ئىشتىمەن، دەپ ئويلىغان ئەمىر ئەلىشىر بۇ گەپنى ئاڭلاپ خاتىرجەم بولغانىدى. مانا شۇنىڭغا سەككىز يىلدىن ئاشتى، بىراق ئەمدى ئۈستازى ئۇنىڭ يېنىدا يوق، دوستى يوق. مانا بۇ سەككىز يىلدىن بېرى ئۇنىڭ دىل رىغبىتىنى تىڭشايدىغان ئىنسان يوق...

ئۇنىڭ بەزىدە ئەنە شۇنداق سۆزلەۋېتىپ بىرىدەم-بىرىدەم چوڭقۇر خىياللارغا چۆمۈپ قالىدىغانلىقىغا كۆنۈپ قالغان كىشىلەر داۋاملىق سۈكۈتنى ساقلاپ تۇرىدۇ. ئەمىر ئەلىشىر نىڭ بۇ ئادىتىنى ھىراتتىكى ھەممە ئادەم بىلەتتى. شۇڭا ئۇنىڭ شاگىرتى خانىدەمرنىڭ «ئە مىر بۇنداق دەملەردە بىزنى زېمىنىدە قالدۇرۇپ، ئاسماندىكىلەر بىلەن سۆھبەتلىشىدۇ »دېگەن سۆزىمۇ كىشىلەر ئارىسىدا مەشھۇر ئىدى.

ئەمىر ئەلىشىرنى زېمىنگە قايتىپ چۈشكەنلىگىنى سەزگەن كىشىلەر بىر-بىرىگە قارىشىپ قويىدى. شائىر سۆزىنى كەلگەن جايىدىن داۋاملاشتۇردى:

-ھەئە، بۇ نىيەت ھەزرىتى مەخدۇمى نۇران مۇبارەك سەپەردىن قايتىپ كەلگەن ۋاقىتتىن باشلاپ قەلبىمگە تېنىچلىق بەرمىدى. ئەمما ھەر نۆۋەت مۇشۇ مەقسەت تەرەپكە بېرىش ئۈچۈن ھازىرلىق كۆرۈشكە باشلىسام ساھىبقىران دەخلى بولىدۇ. شۇنداقتىمە مەن ھەر قېتىم بۇ دەخلىدىن رەنجىمەي بوينۇمنى ئەگدىم. بۇ قېتىم پادىشاھ ئۆزى يول پەرمانى بەردى، ئۆزىمزمۇ سەپەر تەدارىكى ئۈچۈن ناھايىتى جىق مەبلەغ سەرپ قىلدۇق...شۇنداق بولسىمۇ، «مۆمىنلەرنىڭ قەلبىگە شادلىق بېغىشلاش

پۈتۈن ئىنسانلارنىڭ ئىبادەتتىدىن خەيرلىكتۇر» دېگەن سۆزنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ، سىزلەردەك ئۇلۇغلارنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلۇرمىز ۋە پۇخرالارنىڭ مەنپەتى ئۈچۈن بۇ نۆۋەتمۇ ئۆزىمىزنى بۇ ئىستەكتىن قايتۇرىمىز.

ئەترابتىكىلەر خۇسەن بولۇشۇپ، دۇئا ۋە ھەمدۇ-سانا ئېيتىشقا ئېغىزلىرىنى ئۈچلاشتى. كېيىن كۆپچىلىك پايتەختە مۇداپىئەسىنى قانداق ئۇيۇشتۇرۇش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىپ، زۆرۈر تەدبىرلەرنى تۇزۇپ، ئالدى بىلەن بەدئوززامان مىرزىنىڭ ھوزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىش ماقۇل كۆرۈلدى.

ئەتىسى ئەلچى يولغا سېلىندى. بەدئوززامان مىرزا ئەلچىگە: «ئەگەر ئاتىمىز سۇلتان ساھىبقىران بەلىخ ۋىلايىتى ۋە ئامۇ دەرياسىدىن مورغاپقىچە بولغان جايلارنى مېنىڭ ئىلكىمگە ئۆتكۈزۈپ بەرسە، نامىمىز خۇتبىگە قوشۇپ ئوقۇلسا، قولىمىزغا قېلىچ ئالمايمىز»، -دېدى. بۇ ئاردىدا ناھايىتى تېز يول يۈرگەن سۇلتان ھۈسەيىن مىرزىنىڭ قوشۇنلىرىمۇ دارۇلسەلتەنەتكە يېقىنلىشىپ قالغانىدى. ئەمما پادىشاھنىڭ قوشۇنى بەدئوززامان مىرزىنىڭ قوشۇنلىرىدىن خېلىلا ئاز ئىدى. ۋۇجۇد ئۈچۈن ساغلام كۆكۈل زۆرۈر بولغىنىدەك، مۇلۇك(دۆلەت) ئۈچۈن ھەم ساغلام پادىشاھ كېرەك. ئەمما ھۈسەيىن بايقارا بولسا، كۈچ-قۇۋۋەت ئۇرغۇپ تۇرىدىغان ۋۇجۇدىدىكى ئەسلىدىن توق يىلىكىنى مەي ئىچىش بىلەن بالدۇرلا قۇرۇتقانىدى. گەرچە ئۇ بىر يىلنىڭ ئالدىدا ئەمىر ئەلىشىربەگكە«تېخى قېلىچ چېپىشقا يارايمەن»دەپ ماختانغان بولسىمۇ ، ئەمما قېرىلىقنىڭ ھەم دېمى قاتتىق دېگەنىدەك، ئۆتكەن ۋاقىت بەربىر ئۆز ئىشىنى قىلغان، پادىشاھ ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىن ئۇيناقلاپ تۇرىدىغان ئۇچقۇر تۇلپارغا مىنىپ جەڭ قىلىشقا يارىمايتتى، شۇڭا ئۇ بۇ قېتىم ھىراتقىمۇ تەختىراۋاندا كەلگەنىدى. مۇشۇ كۈنگىچە بەدئوززامان مىرزا ئۇنىڭغا قارشى نەچچە قېتىم باش كۆتەرگەن بولسا، سۇلتان ھۈسەيىن ھەر قېتىم ئوغلىنىڭ ئەدەپىنى ناھايىتى ئوبدان باپلاپ بېرىپ كەلگەن، مانا ئەمدى ئاتىنىڭ قېرىلىقتىكى ئاجىزلىقىنى ئۆزىنىڭ يىگىتلىك كۈچ-قۇۋۋىتىدىن دەپ بىلىپ، ھىراتنىڭ دەرۋازىسىغىچە قو شۇن تارتىپ كېلىشكە جۈرئەت قىلدى. سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا نە پادىشاھلىق، نە سەركەردىلىك قابىلىيەتكە ئىگە ئەمەس، دەپ قاراپ كەلگەن بۇ تۇنجى ئوغلىنى بۇنىڭدىن كېيىن قىلچىنىڭ ھەيۋىسى بىلەن بويسۇندۇرالمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. شۇڭا ئۇ ئەمىر ئەلىشىرنىڭ مەسلىھىتىگە قۇلاق سېلىپ، بەدئوززامان تەلەپ قىلغان ۋىلايەتلەرنى شەرتسىز بۆلۈپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. سەلتەنەتنىڭ يېرىمنى دېگۈدەك ئۆز ئىلكىگە ئالغان بەدئوز زامان مىرزا ئەمدى پادىشاھ ئىدى، شۇڭا ئۇنىڭ نامىمۇ ئاتىسىنىڭ نامى بىلەن بىر قاتاردا خۇتبىدە يادلىنىشقا باشلىدى.

بەدئوززامان مىرزىنىڭ ئىشى شۇنىڭ بىلەن بىرئاز بېسىققان بولدى. ئەمما كەنجى شاھزادە مۇھەممەد ھۈسەيىن مىرزىنىڭ غوغاسى تېخى تىنچىتىلمىغانىدى. ئاتىسىنىڭ چوڭ ئوغلىغا قىلغان مەرھىمىتىنى ئاجرىلىق دەپ چۈشەنگەن شاھزادە ئەقلىنى يوقاتقانىدى. ئەمىلىيەتتە ئالدىنقى قېتىم پادىشاھ پايتەختىنىڭ غېمىدە ئۇنىڭ ئىسيانىنى تەلتۆكۈس بېسىقتۇرمايلا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغانىدى.

ئەمما هازىر ھىراتنى ئوڭۇشلۇق قوغداپ قالغان سۇلتان ھۈسەيىن يەنە ئاستراباتقا قاراپ قوشۇن باشلاپ ماڭدى. كەنجى شاھزادە ئاتىسىنىڭ ناھايىتى قاتتىق قەھرى-غەزەپ بىلەن كېلىۋاتقانلىقىنى، ئۇنىڭ بۇ قېتىم ئاغىسى بەدئۇززامان مىرزىدىن ئالالمىغان ئەلىمىنمۇ قوشۇپ ئۆزىدىن بىراقلا ئالماقچى بولغانلىقىنى بىلىپ، يۈرىگىگە قورقۇنۇچ چۈشتى. راست دېگەندەك بىرىنچى قېتىملىق توقۇنۇشۇشتىلا ئەھۋالىنىڭ چاتاق بولۇۋاتقانلىقىنى سەزگەن شاھزادە ئاتىسىنىڭ ھوزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، تۆۋە قىلدى. بۇ سۈلھىينىڭ خەۋرىنى ئاڭلىغان ئەمىر ئەلىشىر خۇددى كىچىك بالىدەك خۇشال بولۇپ كەتتى. كاشكى، بۇ بۈمەملىكەتتىكى ئەڭ ئاخىرقى ئىسيان بولۇپ قالسا، شۇنىڭ بىلەن بۇ سەلتەنەت قايتىدىن خاتىرجەملىككە ئېرىشسە. يوللار تىنچ، خەۋپ-خەتەرسىز، شەھەرلەر ئاۋات، جاھان توقچىلىق، پۇخرالار ئىناق-ئىتتىپاق بولسا...

قېرى شائىر ئۆزىنىڭ ئۇزاقتىن بېرىقى ئارزۇسىنى ئويلىدى. ناھاتكى، ئۇنىڭ ئارزۇسى ئارما نغا ئايلانسا؟ ئەمدى ئۇ ھەج سەپىرىگە چىقىشقا، ئۆزىنىڭ كېيىنكى كۈنلەردە بارغانسېرى يامانلىشىپ كېتىۋاتقان تەن سالامەتلىكىنىڭ يار بەرمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ مەككىگە بارىمىز دەپ ئۆزلىرىنىڭ ئۈمىدتىزگىنىنى ئۇنىڭ ئىشىگىگە ئىلگەنلەر، ئۇنىڭغا ھەمرا بولۇشقا تەييارلىنىپ يۈرۈشكەن پۇخرا-يۇ، بىچارىلەرنىڭ ھەج يولىغا كېتەرلىك خىراجەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى ئۈستىگە ئېلىپ ئۇلارنى يولغا سالدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

بىر نەچچە كۈنلەردىن كېيىن ھىرات شەھرىنىڭ دەرۋازىسىدىن چىققان كارۋان نىشاپۇر يولىغا چۈشۈپ مەغرىپ تەرەپكە كەتتى. كارۋاننىڭ بېشىدا سلىق يورغىلاپ كېتىۋاتقان ئىشەككە منىۋالغان خازان لەقەملىك قېرى دەرۋىش شەھەر دەرۋازىسىدىن چىققاندىن كېيىن، بىردىنلا توختاپ، ئىشەكتىن چۈشۈپ قوللىرىنى ئىگىز كۆتۈرۈپ ئەمىر ئەلىشىر ئۈچۈن ئۇزۇندىن-ئۇزۇن دۇئاقىلىپ، يۈزىنى سىيىپاپ ئىشىگىگە مىندى-دە، شائىرنىڭ مۇشۇنداق بىر مۇبارەك سەپەرنىڭ ئىشقىدا يازغان بېيىتلىرىنى ئىشتىياق بىلەن پىچىرلىغىنىچە يولغا چۈشتى.

مېنى كىم، بۇ سەۋدا ئىنتىزار ئەيلىدى،
ھەۋەس ئىلكىدە بىقارار ئەيلىدى.

نە ئىمكانكى، تاپقاي قارارۇ سۈكۈن،
بىراۋكى، بۇ پىكىر ئەتكەي ئانى زەبۇن.

ئۇرارمەن قەدەم تاكى بارغۇنچە،
كى، بولغا، مۇيەسسەر ماڭا ئۇشبۇكام.

ئەگەر بولسا بۇ يولدا ئۆمرۇم تەلەف،
چۇ بۇ يولدۇر ئول هەم ئېرۇر شەرەف.

ۋەگەر بولسام ئۆز نامىمە بەرىمەند،
زىخى مۇلكى جاۋىدۇر بەخت بەلەند...

كارۋانىنى ئۇزۇتۇپ چىققان ئەمىر ئەلىشىر شەھەر دەرۋازىسىغا كەلدى-يۇ، نېمە ئۈچۈندۇر تۇيۇقسىز ئارقىسىغا قايىتتى. شۇتاپتا ئۇ گويا شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىپلا كەتسە، ئۆزىنى توختىتالماي يۇگۇرگىنىچە كارۋانغا قوشۇلۇپ كېتىدىغاندەك ھېس قىلاتتى. ئۇ روھى چۈشكەن ھالدا ئونسىيگە قايتىپ كەلدى ۋە «ۋەقپىيە»نى ۋاراقلاپ، ئۆزىنىڭ كۆڭۈل بايانلىرى يېزىلغان قۇرلارنى شۇئىرلاپ ئوقۇشقا باشلىدى.«مانا ئەمدى ھاياتىمباھارىنىڭ گۈلشەنى خازانغا ئايلاندى ۋە بۇ گۈلشەندە ئېچىلغان يىگىتلىك گۈللىرى توزۇشقا باشلىدى. چاچ-ساقاللىرىم ئاقاردى، چىرايىم لالىسى سوغۇق نەپەسلەردىن سارغايدى...ئىككى ئارزۇ-ئىستىكىمدىن ئۆزگە ھەرقانداق نەرسگە قارىغۇ كۆڭلۈمنىڭ پەردىسىنى ئاچالمىدىم، بۇ ئىككى گۈل غۇنچىسى جېنىمنىڭ گۈلشەنىدە ئېچىلمىدى. ئەمما ئۈمىدىم شولكى ۋە بۇ ئۈمىدىمنىڭ مۇئىسىدىن مۇرادىم شولكى، بۇ ئىككى مۇراد گۆھرىنى ئارزۇ ئاسمىندا تېخىمۇ يۇقىرى ئۆرلەتكەيمەن، بۇ ئارزۇ گۈللىرىنىڭ تىكىنى كۆڭلۈمدە سۇنغاي، بۇ مۇراد گۆھرىنىڭ يېغنى يېشىم قەترىسىدەك تۆپراقتا تۆككەيمەن...بۇ مەزكۇر بولغان ئىككى ئارزۇنىڭ بىرى مۇبارەك سەپەردۇر«...
مۇشۇ قۇرلارغا كەلگەندە ئۇنىڭ بوغۇزىغا شېغىل قاپلىشىپ قالغاندەك بولۇپ، كۆزلىرى ئىختىيارسىز نەملەشتى. ئاھ، ئەمدى بۇ ئارزۇ ئارمانغا ئايلاندى.

ناۋايى، كەئىبە زىكرىن قويىكى، بىر دەيرى فەنا ئىستەپ،
زاخابنا ۋادىيەل-مەقسەد، ۋاجەدنا ماخۇۋەن-مەقسۇد...

ئەلەملىك ئويلارغا پاتقان قېرى شائىر شەيخ مۇمىن شىرازىي توغرىسىدا يېزىلغان بىر رىۋايەتنى ئەسلىدى. ئىمىشكى، ئىسمايىل داببىاس ئىسىملىك بىركىشى ھەج قىلىش نىيىتىدە يولغا چىقىپ، شىرازغا يېتىپ كەپتىمىش. ئۇ بىر مەسچىتكە كىرسە، شەيخ مۇمىن شىرازىي كۆڭلىكىنى يامىاپ ئولتۇرغىدەكمىش. ئىسمايىل داببىاس ئۇنىڭغا سالام بېرىپ ھال-ئەھۋال سورىغان ئىكەن، شەيخ مۇمىن.«قانداق نىيىتىڭ بار؟»، -دەپ سوراپتۇ. ئىسمايىل داببىاس «ھەج قىلىش نىيىتىم بار!» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.
شەيخ مۇمىن ئۇنىڭدىن يەنە سوراپتۇ، «ئانالڭ بارمۇ؟». «ئانام بار»-دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئىسمايىل

دابباس. بۇ جاۋاپنى ئاڭلىغان شەيخ مۆمن شرازىي قولىدىكى كۆڭلەكنى بىر يانغا تاشلاپ قويۇپ، دەپتۇ«ئاناكنىك ئالدىغا بار، ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىل!»، ئەمما شەيخ مۆمن شرازى بۇ سۆزنىڭ سۆھبەتدىشىغا تازا ياقمىغانلىقىنى سېزىپ، يەنە شۇنداق دەپتۇ؛« سۆزۈم ساڭا ياقمىدىمۇ ئىسمايىل دابباس! مەن بېشىم باشتاق، پۇتۇم يالاڭ ئاياق، بىرمۇ ھەمراسىز يەككە-يېگانە ھالدا ئەللىك قېتىم ھەج قىلىپ كەلدىم. مانا شۇ ھەجلىرىمنىڭ ساۋابىنى ساڭا بېرەي، سەن ئاناكنىڭ كۆڭۈل شادلىقىنى ماڭا بەر«!

ئەمىر ئەلىشىر بۇ رىۋايەتنى ھەر قېتىم يادلىغاندا يۈرىگى ھاياجاندىن قاتتىق دۈپۈلدەپ كېتەتتى، بۇقېتىممۇ ھەم شۇنداق بولدى.«بىچارە ئانام ھايات بولغان بولسا، ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ كۆڭلىنى بىر خۇشال قىلمۇالغان بولسام ھەم؟!»، -دەپ ئويلىدى ئۇ. ئەمما يەنە قانداقتۇر بىر ئوي ئۇنىڭ دىلىنى ۋاللىدە يۇرىتىۋەتتى. «ياق، ياق! مېنىڭ ئانام بار. ئانام ماڭا تىل ۋە دىل ئاتاقلىغان تۈركي خەلقىمدۇر، كاشكى، شۇ ئۇلۇغ مىللىتىم، شۇ ئۇلۇغ خەلقىمنىڭ دىلىنى شاد قىلالسام، ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىلالسام«...

تۈگىدى

****

خۇرشىد دەۋرانىنىڭ 2006-يىلى تاشكەنت «شەرق» نەشرىياتى مەتبەئە شىركىتى نەشر قىلغان «ببىخانىم قىسسىسى»نامىلىق ئۆزبېكچە كىتابتىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلدى.

ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: تۇرسۇن ئابدۇللا بەگيار

25- تاغ بار يەردە چوققا بار

ـ ئۇزبېكستاندىكى ناۋايى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 566 يىللىق تۇيى مسالىدا تۇرسۇن قۇربان تۇرکەش

نۆۋەتتە ھەزرەت ئەلىشىر نەۋايى تەۋەللۇتىنىڭ 570 يىللىق خاتىرىسىگە بېغىشلانغان خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۇيغۇرئۆچىدە ئېچىلىشنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرى ئىشلەنمەكتە. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن نەۋايىنىڭ «خازائىنۇلمەئانى» (مەنالار خەزىنىسى ، يەنى «چاھار دىۋان» نامىدىكى تۆت دىۋان) ، «مىزانۇل ئەۋزان» (ۋەزىنلەر ئۆلچىمى)، «مەھبۇبۇل قۇلۇب» (كۆڭۈللەر سۆيگىنى)، «نەسايىمۇل مۇھەببەت» (مۇھەببەت شامالىرى)، «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» (ئىككى تىل ھەققىدە مۇھاكىمە)، «چېھىل ھەدىس» (قىرىق ھەدىس) قاتارلىق توققۇز پارچە كىتابى دەسلەپكى قەدەمدە ئەسلى يېزىلىشى ۋە خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيەسى بىلەن نەشر قىلىنىش ئالدىدا تۇرماقتا.

مەزكۇر ماقالىنىڭ قىسقارتىلمۇتىلگەن نۇسخىسى «تارىم» ژورنىلىنىڭ 2011 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئىلان قىلىنغان. نەۋايى بوۋىمىزنىڭ 570 يىللىق مەۋلۇتىغا بېغىشلانغان تەبرىك ئىلھاملىرى ھەم بۇ بۇيۇك زات ھەققىدكى مۇھاكىمە ـ مۇنازىرىلەرنىڭ باشلىنىشىغا سەۋەب بولارمىكىن دېگەن مەقسەتتە تولۇق نۇسخىسنى يوللاپ قويدۇم.

تاشكەنتكە نىسبەتەن ئىككىنچى ئاي قۇياشى پارلاق، دېڭىز بىلەن ئاسمان ئالمىشىپ قالغاندەك كۆك يۈزى يارقىن، نىل بۇيىقتەك جۇلالىق ياكى ئاخشاملىرى ئاي-يۇلتۇزغا باقسالا كۆز نۇرۇڭ ئۇزۇلگەن، تەسەۋۋۇرۇڭ يەتمىگەندىن كېيىنكى پايانسىزلىق گويا قارا كۆركۈمزارلىقتەك دىلئارام كۆرۈنىدۇ.

قارا بولكىدەك تۇپراقنىڭ ئېرىق-ئويمانلىرىدىن ئۆرلەۋاتقان ئېقىش ھورنى، كۆكاتلاردىكى، يەر بېتىدىن خۇددى يۇرەك ئۇنۇپ چىققاندەكلا ئەمما يىراقتىن قارىسائ ھاۋادا يېلىنجاۋات قان چوغدەك قىزىل، ئانار، لالە ۋە سەۋسەن گۈللىرىنىڭ لەۋلىرىدىكى مۇڭلۇق دەرەخلەرنىڭ گۈللىشى بىلەن شەھەرنى توزدەك بىزىگەن غۇنچە مەڭزىدىكى كۈمۈشتەك شەبنەملەرنى ئۈچۈرۈپ، ئورمانلارنىڭ ئارىلىرىدىن، رەسمدەك كۆركەم بىنالارنىڭ يۇچۇقلىرىدىن، ئازادە يوللارنىڭ چېكىلىرىدىن پۈتۈن ۋادىنى بويلاپ گۈكرەپ ئېسىۋاتقان نەم ۋە خۇشبۇي غۇر- غۇر شامال جاننى ھۇزۇرلاندۇرىدۇ. تاشكەنتنىڭ مانا شۇنداق گۈلىستان پەسلىنى مەشھۇر ئۆزبېك شائىرى خەمىت ئالىمجاننىڭ بىر مۇھەببەت لىرىكىسىدا:

مانا ساڭا ئالەم- ئالەم گۈل،

ئېتىكىڭگە سىغقىنچە ئال.

دەپ تەسۋىرلىگىنى ھېلىمۇ ئېسىمدە!

جەدىتچىلىك ۋە مىللىي ئويغىنىش دەۋرى ئۆزبېك ئەدەبىياتىنىڭ ئالدىنقى ۋەكىللىرىدىن مۇنەۋۋەرقارى ئابدۇرەشتخان(1878-1931)نىڭ تەشكىلاتچانلىقى بىلەن 1918-يىلى قۇرۇل غان ۋە 1923-يىلدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتى، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن ئېتىبارەن تاشكەنت دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتى، مۇستەقىللىق يىللىرىدا ئۆزبېكستان مىللىي ئۇنىۋېرسىتېتى، دەپ ئاتالغان بۇ ئالىگاھنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىي ھاياتىدىكى رولى مىسلىسىز!

ياتاق بىنايىمغا قوشاق قىلىپ سېلىنغان ‹‹مانىنان ئۇيغۇر نامىدىكى تاشكەنت دۆلەت سەنئەت ئىنىستىتوتى تەلەبەلەر تۇرار جايى››نىڭ ئىشىكىدىن بىر خىل غۇرۇر ۋە سۆيۈنۈش تۇيغۇسىدا سانسىز قېتىم ئۆتكەنمەنكى، كونكرېتنىسى خاتىرەمدە قالمىغان. ‹‹مانىنان ئۇيغۇر››، يەنە كېلىپ ‹‹ئۇيغۇر›› نېمە دېگەن سەھېرلىك نام - ھە! ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرى ئۆزبېنىڭ رېجىسسورلۇق، ئاكتيورلۇق ۋە تەشكىلاتچىلىق تالانتى بىلەن شۆھرەت قازانغان مانىنان مەجدوۋ ‹‹ئۇيغۇر›› دېگەن بۇ تەخەللۇسنى ‹‹ئوغۇزنامە›› داستانىدىكى ئۇيغۇر قەۋمىنىڭ شەكىللىنىشىگە دائىر ۋەقەلەردىن ئالغان①. 20-ئەسىرنىڭ 20-يىللىرى نەۋائىينىڭ ‹‹پەرھات-شىرىن››، ‹‹لەيلى-مەجنۇن››ۋە ‹‹شەيخ سەنئان››داستانلىرىنىڭ يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيىدە سەھنى لەشتۇرۇلىشى ئۇيغۇر ئىجادىيىتىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىنى ئاچقان. بولۇپمۇ مانىنان ئۇيغۇر 1945-يىلى ئوينىغان، ئۆزبېك تىياتىرىنىڭ گۈلتاجىسى بولمىش ‹‹ئەلىشىر ناۋائى›› درامىسى ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلققە چەكسىز مۇھەببەت، گۇمانىزم روھى بىلەن سۇغۇرۇلغان سەھنە ئەسىرى سۈپىتىدە كىشىلەرنى يۇكسەك ئىدىيىلەر سىرى يېتەكلەپ، كۆڭۈللەرگە گۈزەللىك ئۇرۇقىنى سەپكەن، غۇرۇرغا غۇرۇر، مېھرگە مېھرقوشقان②. شۇ سەۋەپتىن كۇنىمىزدىكى ئۆزبېك تىياتىر تارىخچىلىرى ئۇيغۇرنى بىردەك ‹‹ئۆزبېك دۆلەت ئاكادېمىك مىللىي دراما تىياتىرىنىڭ ئاساس چىسى››دەپ يۇقۇرى باھالاشماقتا.

ئۆزگە ئەللەردە ۋەتەن گادالقدا ئۆرتىنىپ يۈرۈگىنىدە ھەممە نەرسەگە بولسىمۇ ھېچ نەرسەگە يوقتەك، لېكىن ھېچنەرسەگە بولمىسىمۇ دىلىدا «ۋەتەن»دېگەن ئۇمۇتنىڭ يېشىل دەرىخى كۆكىرىپ، سېنى مەڭگۈ ئاۋۇندۇرۇپ تۇرىدۇ. لېكىن نېمىلا دېگەن بىلەن بۇ بىر خىل شېرىن ئازاپ ـ تە، خالاس! مەكتەپتە، بازارلاردا كىشىلەرنىڭ ئۇچۇق چىراي بىلەن «ئەكەجان، ئەزەربەيجادەنمۇ سىز؟»، «خارەزمدەن بولسەڭگىز كېرەك؟»، «تۇركمىكىن دېڭىدىم؟»دېگەن سۇئاللىرىغا « ئاداشمىياپسىز، شۇنەقەدەر ئېيتسەڭگىز ھەم بولىۋېرەدى، لېكىن مەن ئۇيغۇر» دەپ جاۋاپ بەرگەنمەن.

دۇنيادا مېھرىبان ئاتا-ئاناڭنىڭ غېرىپلىقىنى، يۈرەك-باغرىڭنىڭ ئازابىنى ۋە پەقەت بىرلا كېلىدىغان ھاياتنىڭ مېھرى-مۇھەببىتىنى تەرك قىلالىشىڭ مۇمكىن، ئەمما سېنىڭ خەلقىڭ شېر بولماي تۇرۇپمۇ سورتلۇق دالا چاشقىنى بولغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭ سۆيگۈ سىدىن ۋاز كېچەلمەيسەن! چۈنكى شۇ ئاددى دالا چاشقىنى ئۆز جىنىستىكىلەر بىلەن ئۆز ئىنىنىڭ ئەتراپىنى مۇستەھكەم ماكان تۇتۇپ ياشايدۇ، ئۇلارنىڭ مۇھاپىزەتچىسى كېچەككىنە چۇغۇندەك بولۇشىغا قارىماي، ئەتراپقا ئۆزلىرىنىڭ ئۆملۈكى ۋە ھۇشيارلىقىنى، تەبىئەتكە ماسلىشىپ ياشاشتەك مەجبۇرىيەتلىرىنى شۇنداقلا ئۆز تۇرمۇشىنى قوغداشتەك قورغانلىق ئىقتىدارىنى كۆز-كۆز قىلىدۇ!

شۇنداق قىلىپ 2007-يىلى نورۇزنىڭ ھارپا ئىيى بولغان فېۋرال ھاياتىمدىكى ئۇنتۇلماس دەملەر بولۇپ، 9-فېۋرال ئەلىشىر ناۋايى تۇغۇلغان خاتىرە كۈن ئىدى.بۈگۈن پۈتۈن ئۆزبېكىستان ھۆدۈدىدا بۇ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىرنىڭ تەۋەللۇت ئەيياملىرىنى مۇناسىۋىتى بىلەن داغدۇغىلىق تەبرىكلەش پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلىدىكەن. دېمەك ھەر يىلى2-ئاينىڭ 9-كۈنى ئۆبەك خەلقى ئۈچۈن ناھەسىى شادىيانە بايرام! ناۋايى تۇغۇلغانلىقىغا 566 يىل تولغان بۇ خاسىيەتلىك جۈمە مەن چەتئەلدىكى ھاياتىمدا قاتناشقان ۋە يۇقۇرى مىللىي ئىپتىخاردا نىشانلانغان تەسىرلىك مەرىكە سۆپىتىدە مەن ئۈچۈن ئومۇرلۈك ئارماندۇر!

شۇ كۈنى ئەتتىگەندە مەن ئۈستازىم نۇرباي جاببارنىڭ يېتەكچىلىكىدە مىللىي ئۇنۇۋېرسىتېت ئۆزبېك فىلولوگىيىسى فاكۇلتېتىنىڭ تولىمۇ چىرايلىق ۋە رەتلىك كېيىنگەن يۇقۇرى كۇرىرۇس تەلەبە (ستۇدېنت) لىرى بىلەن ئازادە ھەم باغۇ-بوستانلىق «خەلقەردوستلىقى»مەيدانىغا كەلدۇق. ئەتتىگەنكى تاشكەنت قۇياشى تېرەك بۇيى ئۆرلىگىنىگە قارىماي ھارارەتلىك ۋە يېقىملىق ئىدى.بىز كەلگەندە ئالا-يېشىل بايراقلار، رەڭگارەڭ لېنتىلار ۋە تۇرلۇك-تۇمەن گۈل-چېچەكلەرگە پۈركەنگەن مەيدان ئاللىقاچان ھېيىت كەيپىياتىدىكى مەڭلىغان ئادەملەرنىڭ شادلىق باغچىسىغا ئاللانغاندى. ئالىي مەمۇرىيلار، ھەربىيلەر، شائىر-ئالىملار، ئوقۇتقۇچى-مۇئەللىملەر ئىشقىلىپ پايتەختكە دۆلەتنىڭ ھەممە يېرىدىن كەلگەن زىيارەت ۋە تىجارەت ئەھلى بولۇپ پۈزۈركىينىگەن كىشىلەرنىڭ چېھرىدە بىر خىل پەخرىيە تۇيغۇسى جەۋلان قىلاتتى. بۇنى بىر شائىرنىڭ تۇغۇلغان كۈنى خاتىرە مەرىكىسى دېگەندىن كۆرە ئەڭ ياخشىسى دۆلەتنىڭ

مۇستەقىللىق تەنتىنىسى، دېگەن تۈزۈك ئىدى. مەيداندا مۇقامچىلارنىڭ ناۋايىنىڭ «قارا كۆزۈم»، «جۇنۇن ۋادىسىدا » ۋە «مۇناجات»(كەلمىدى) قاتارلىق غەزەللىرىگە ئىشلەنگەن مۇڭلۇق ناخشىلار ياڭرايتتى. ئارتىستلار ئۇسۇلغا چۈشكەندى. شائىرلار بۇ ئۇلۇغ مۇرەببىي تەرىپىدە ھاياجان بىلەن شېئىر دېكلاماتسىيە قىلسا، ئوقۇغۇچىلار ئەلشىر ناۋايى غەزەللىرىگە خور ئېيتاتتى. تەتقىقاتچىلار ناۋايى ئىجادىيىتى ھەققىدە تەلقىن ئېلىپ بارسا، يەنە باشقىلار شائىرنىڭ ئەل بەختى، دۆلەت تىنچلىقى ئۈچۈن قىلغان ياخشى ئىشلىرى ھەققىدە ھاياجانلىنىپ سۆزلەيتتى. چارەك كەم سائەت توققۇزلاردا مەرىكىنىڭ رەسمىي باشلانغانلىقى جاكارلىنىپ، ئالدى بىلەن پېرىزدېنتنىڭ ۋەكىللىرى ناۋايى ھەيكىلگە گۈلچەمبەر قويدى. كېيىن ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئەلشىر ناۋايى نامىدىكى تىل ۋە ئەدەبىيات ئىنستىتوتى، ئاندىن ئەلشىر ناۋايى نامىدىكى پايتەخت دۆلەت كۈتۈبخانىسى يەنە تاشكەنت شەھىرىنىڭ ئاۋات ۋە گۈزەل ناۋايى كوچىسىغا جايلاشقان ئەلشىر ناۋايى نامىدىكى ئەدەبىيات مۇزېيى قاتارلىق يۇزلىگەن ئورۇنلار شائىرغا گۈل تەقدىم قىلدى.

ئەمدىلىكتە زەپەر دەرۋازىسى شەكىللىك پەشمە يۇاننىڭ ئاستىدىكى ئېگىز سۇپىغا قاتۇرۇلغان، بىر قولىدا قايسىدۇ بىر دىۋانىنى تۇتقىنىچە خىيالغا پاتقان قىياپەتتىكى ناۋايىنىڭ پۈتۈن گەۋدىلىك كۆركەم ھەيكىلى گۈل دېڭىزىنىڭ مەركىزىگە ئايلانغاندى. شائىر ياشلىقىدا سۆيگەن قىزى گۈلگە ئاتاپ ئىشقى غەزەللەرنى يازغاندا گۈلزارلىق بېغىدا مانا شۇنداق قىياپەتتە رەڭگارەڭ گۈللەردىن ئىلھاملانغان بولغىيتتى، دېگەنلەر خىيالىمدىن كەچتى-دە، بۈگۈنكى پائالىيەتنىڭ يەنە بىر مەركىزى، ئۆزبېكىستان ناۋايىشۇناسلىقىنىڭ بۆشكى بولغان« ئەلشىر ناۋايى نامىدىكى دۆلەت ئەدەبىيات مۇزېيى»غا يېتىپ كەلدىم. مۇزېيي ناۋايى كوچىسىنىڭ باشلىنىش نوقتىسى بولغان مەشھۇر كۆكۈلداش مەدرىسى ياكى چارسۇ بازىرىدىن ئالاھىزەل ئىككى بېكەت يىراقلىقتىكى ئۆزبېكىستان مەتبۇئات ۋە ئاخبارات ئاگىنتلىقى بىناسىنىڭ قارشىسىغا يەنى يولنىڭ شىمال تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، بىنا ئالدىدىكى ئورمانلىق مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تەخمىنەن ئون نەچچە مېتىر ئىگىزلىكتىكى شائىرنىڭ پۈتۈن گەۋدىلىك مەرمەر ھەيكىلى قاتتۇرۇلغان. ياۋروپا پاسونىدىكى ئۇچ قەۋەتلىك بۇ ھەشەمەتلىك بىنانىڭ بىرىنچى قەۋىتى مەمۇرىيەت بولۇپ، ئىككىنچى قەۋىتىدە مۇنىرە ئاپا ئىسمىلىك ئۇيغۇر ئايال مېنى سۈغاققان كۈتۈۋالدى.

- ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ئاپا، ئۇرۇمچىدىن كەلدىم، ناۋايى مۇزېيىدا سىزنىڭ بارلىقىڭىزنى ئاڭلاپ خېلى بۇرۇنلاكۆرىشىپ كېلىشنى ئويلىغان بولساممۇ، كېچىكىپ قالدىم، سالامەت مۇسىز؟- سالام بەردىم ئايالغا.

- ياخشىمۇسىز، مۇشۇنچىلىك تۇردۇق ئوغلۇم،-ئاددىلا جاۋاپ قايتۇردى ئايال. مۇنىرە ئاپا

60 ياشلاردىن ھالقىغان ئايال بولۇپ، ئۇنىڭ بوشىشىپ كەتكەن يۈزلىرىدىكى ئۆمۈچۈك تورىدەك قورۇقلار ھايات سەگۈزەشتلىرىدىن رۇشەن بىشارەت بېرىپ تۇرسا، گەپ قىلغاندىكى خۇرسىنىشلىرىدىن ئازاپلىق، پۇشايمانلىق بىر يۈرەكنىڭ نىداسى كېلىپ تۇراتتى.

ـ ئاپا، سىلەر بۇرۇندىن مۇشۇ يەرلەردە ياشىغانمۇ ياكى كېيىنكى يىللاردا سوۋۇپت يېرىگە كەلگەنمۇ؟ھازىرقى ئەھۋالىڭىزقانداق؟ـ سورىدىم ئايالدىن گەپنى لۆندە قىلىپ ۋە ھەممە قىزىقىدىغان سۇئالنى تەكرارلاپ.

ـ تۇرسۇنجان، بالام، ئېيتسام گەپ بولىدۇ، ئېيتمىسام دەرت، تازا يېغىرىمنى چۇقچىلىدىڭىز. ئاتا ـ ئانامنىڭ غېرىپ قەۋرى قالغان ۋە ئۇلارنىڭ يالغۇز پەرزەنتى بولغان مەن ئويناپ ئۆسكەن ئانا ۋەتەندىن كەپسىز، بۇ گەپلارنىڭغۇ مەن ئۇچۇن ھېچقانداق ئەھمىيتى قالمىغان، ـ زۇرىغىراق ۋە قېيىداپراق سۇزىنى داۋاملاشتۇردى ئاپا، ـ بىز1960 ـ يىللاردا غۇلجىدىن قىرغىزىستانىنىڭ ئۇش دېگەن يېرىگە كۆچۈپ كەلدۇق. سىز دۇنيادا يۇرىكى يوق ئادەمنىڭ بارلىقىغا ئىشىنەمەسىز،شۇ ئادەم دەل مەن، ـ ئايال گەپنى ئەمدىلا باشلاپ قىممەتلىك نەرسىسىنى يوقتىپ قويغان ئادەمدەك پاڭىدە يىغلاۋەتتى،مەنمۇ ئۇڭايسىزلانماقتا ئىدىم.مۇنىرە ئاپانىڭ سەل پىغانى پەسلىگەندىن كېيىن يەنە ئاستاراق سۇزلەشكە باشلىدى، ـ شۇ چاغلاردا ماڭا دۇنيا بەكمۇ قالايمىقانەدەك، ئاتلىق ـ ئېشەكلىك ئۇچرىغانلىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى دۇنيانىڭ قېيىرىگىدۇ كۆچۈپ كېتىۋاتقانەدەك بىلىنەتتى.چوڭلار،بالىلار ئىشقىلىپ بىزدەك مۇساپىرلار كىمنىڭ بىر كىگىز پاتقۇدەك ئۇيى بولسا، شۇ يەرگە يىغىلىپ ئەتىسى نېمە ئىش قىلىپ، قەيەرگە بېرىش توغرىسىدا گەپ قىلىشاتتى.ئۇلارنىڭ ئېغىزىدىن ئىسسىقكۆل بويلىرى،قەشقەرگە يېقىن ساغۇن ۋە قاراكۆل شەھەر لىرىدە بۇرۇندىن ئۇيغۇرلارنىڭ ياشايدىغانلىقىنى ئاڭلىدىم.بىزمۇ شۇلارنى تارتىشىپ كەلگەن بولساق كېرەك. ئۇشتا بىرنەچچە يىل تۇرۇپ،يەنە تىرىكچىلىك ۋە يۇرتلۇقلارنى قوغلۇشۇپ ئەنجانغا كۆچتۇق.بۇرۇنقى ھەرخىل كۆچ ـ كۆچلەردە كۆپەيگەن بولۇشى مۇمكىن،بۇ يەرنىڭ شەھەر ـ قىشلاقلىرى قەشقەر ۋە غۇلجىدىن چىققانلار بىلەن تولۇپتۇ. بالام،كونىلار،،ئانا يۇرت ئالتۇن قۇزۇق،، دەپ بىكارغا ئېيتماپتىكەن، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يېرىڭدىن بىر ئايرىلدىڭمۇ قوڭۇڭ زادىلا ئىسسىمايدىكەن.1980 ـ يىللارغا يېقىن ئائىلىمىزنىڭ سەرسانلىقى يەنە باشلاندى،پارچىلاندۇق.شور پىشانە قىسمەت بىلەن ئىككى ئوغلۇم،،ۋەتەنگە يېقىنراق تۇرايلى،، دەپ بىرى ئالماتۇغا، ئىككىنچىسى ياركەنتكە كەتتى،بىز تاشكەنتكە ئورۇنلاشتۇق. يۇرۇتتىن چىقىپ كەتكەن20 يىلدىن بۇيان بىچارە ئاتا ـ ئانىمىزنىڭ ھايات ـ ئۆلۈمى ھەققىدە ھېچ خەۋەر ئۇقالمىدۇق.بىز غېرىپ بولۇپ قالغانتۇق،چۆل قىشلاقلاردا،ئۆگزىدە غۇلجا يۇلىغا قاراپ كۆزۈمىزنىڭ خۇنى ئاقتى.يېشىمىز قۇرۇمدى،بىر كۇنىمىزمۇ خۇشال ئۆتمى دى. ئادەم ئۇزاق سەپەرگە كەتسىمۇ، نەچچە ئون يىل تۇرمىدە ياتسىمۇ،ئىشقىلىپ ئۆلۈپلاكەتمىسە ھامان بىر كۇنى

يۇرتىغا قايتىپ كېلىدۇ.لېكىن بىزچۇ؟ بۇ بىزگە نېمە كۇن،نېمە تاراتقۇلۇق؟-مۇنىرە ئاپا يامغۇردەك تۆكۈلۈپ تۇراتتى، ئۇھ تارتاتتى.مۇزېيغا كىرىپ - چىقىۋاتقانلار بىزگە قارىشاتتى. ئالدىراشلىقتا گەپنى باشلاپ قويۇپ،مېنىڭمۇ دېمىم ئىچىمگە چۈشۈپ كەتتى.ئۇڭايسىزلىنىپ تۇرساممۇ لېكىن بىچارە ئايالنىڭ ئىچ-قارنىنى بوشتىۋېلىشى ئۈچۈن سەۋىر قىلماسلىقىمغا بولمايتتى.شۇنداقتىمۇ ئايالغا زۇرىغا تەسەللى بىرىپ تۇردۇم:

-ئاپا،بۇنداق كۇن نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ بېشىغا كەلگەن،زامانىنىڭ قالايمىقانچىلىقلىرى ئوڭشالدى.ئېھتىمال ۋەتەنگە بارغانلا،سالامەتلىكلىرىنى ئاسرېسلا.

-يۇرۇكىم ھەرە كۆنىكىدەك بولۇپ كەتتى،ئەمدى ئاسرايدىغان نېمىسى قالدى دەيسىز.ئاۋۋالقى شور پىشانىلىكىم ئازدەك ئاتىسىنىڭ يۇرتقا بېرىپ قېپ قالغانلىقىنى دېمەمسىز- ئايال ئەمدى ئارزۇ-ئارمىنى قۇرۇپ،ئاخىرقى كۇچ-ماغدۇرى قۇرۇپ قايغۇغا تەبەسسۇم قىلىپ تۇرغان ھەيكەلدەك سەل جىمىپ قېلىپراق گېپىنى داۋاملاشتۇردى،-شۇنداق قىلىپ1990- يىلى غۇلجىغا باردۇق.ئاتا-ئانىمىز دەردىمىزدە تولا يىغلاپ ئاللىقاچان ئۆلۈپ كېتىپتۇ،ھازىر تۇپراق بېشىنىمۇ ئىلغا قىلغىلى بولمايدىكەن.نەچچە كۇن قەبرىلەردە دۇم يېتىپ تاڭ ئاتقۇزدۇق.بىر ئايدەك ۋاقتىمىز تۇققانلار بىلەن تېپىشىش ۋە يىغازار قىلىش بىلەن ئۆتتى.شۇ چاغدا شېرمەت ئاكىڭىز 65 لەردىن ئاشقان بولۇپ،‹‹دەرەخ بىر يەردە كۆكلەيدۇ››دېگەن شۇ بولسا كېرەك، يۇرتقا كېلىپ كونا كېسەللىرى ساقىيىپ كەتكەندەك بولدى.ھەممە يەرنى ئارىلىدۇق. مەھەللەر ئۆزگۇرۇپ كېتىپتۇ،شۇنداقتىمۇ ئۇ سوراپ- پۇراپ يۇرۇپ دېگەندەك بۇرۇنقى مەھەللىمىزنىڭ ئورنىنى تاپتى. ئۆيىمىزنىڭ ئالدىدىكى ئۆستەڭگە ئېلىشىپ قالغاندەك سۇ سۈزۈكمۇ - قىيانمۇ،ئادەم بارمۇ-يوقمۇ دېمەي قىپ-يالىڭاچ بولۇۋېلىپ چۆمۈلدى،دۇم يېتىپ ئىچتى، ھۆكرەپ يىغلىدى.غۇلجىنى ئايلىنىش جەريانىدا ئۇ يولدا ئۇچرىغان تاش، داڭگال، پەي، قۇرۇت - قوڭغۇز، ھەرخىل ئوت-چۆپ ھەتتا قوي-ئېشەكنىڭ تېزەك-مايالىرىدىن ئوتتۇرا تاغار دەك تەييارلاپتۇ، يۇغان توڭغا سۇ قاچىلىدۇق.ئاي-كۇنىمىز توشتى.نېمە ئامال ئۆلمەي تىرىك ۋەتەندىن ئىككىنچى قېتىم ئايرىلدۇق.تاشكەنتكە كەلگەندىن كېيىنكى ئىككى-ئۇچ يىل ئىچىدە يۇرتقا بېرىپ كەلگەندىكى ئەسلىمەلەر بىلەن خۇشالراق ئۆتتۇق.غۇلجىدىن ئېلىپ كەلگەن ھېلىقى ‹‹تەۋرۈك››نىڭ بىر قىسمىنى خالتىغا ئېلىپ ئىشىك بېشىغا ئېسىپ قويدۇم،بەزىلىرىنى ئۇ كىشى يانچۇغىغا سېلىپ يۇرۇدى،ئاشقىنىنى شېرمەتنىڭ دېگىنى بويىچە ئۇنىڭغا ياستۇق قىلىپ بەردىم.ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يەنە غېرىپسىنىشقا باشلىدۇق.ئارىدىن ئون يىللار ئۆتۈپ بىر ئوغلۇمنىڭ سودا قىلىپ بېيىشى بىلەن ھال-كۇنىمىز سەل ياخشىلاندى،لېكىن شېرمەتنىڭ سالامەتلىكى ناچارلاشتى. ئېغىزى ئېچىلسىلا يۇرت ۋە ئاتا-ئانىنىڭ گېپىنى قىلىدىغان بولمىسا ئايلاپ گەپ قىلمايدىغان بولۇۋالدى.داۋالىتىپمۇ باقتۇق

ئۇنۇمى بولمىدى. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ بالىلار ۋە يېقىنلىرىنى يىغىپ ۋەتەنگە يەنە بىر قېتىم بېرىپ كېلىش ئارزۇسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى.«يېشىڭىز چوڭيىپ قالدى،سالامەتلىكىڭىز ناچار »»دەپ قوشۇلمىدۇق. ھەتتا چوڭ ئوغلۇم« ئاتا،كېلەر يازغىچە ياخشى بولۇپمۇ قالارسىز، بۇرۇنقى پىلانىمىز بويىچە ھەرەمگە ئېلىپ بارسام»»دېسىمۇ«بۇ ئاخىرقى تەلىپىم بولۇپ قالسۇن،ھەجنىڭ ئىشى كېيىن بىر گەپ بۇلار» دەپ زادىلا ئۇنىمىدى. ئامال قانچە ئاخىر بالىلىرىم«ئاتىمىز بىر ئۆمۈر جاپا تارتتى،ئاخىرقى ئارزۇيىنى بولسىمۇ قاندۇرايلى،خۇدايىم ساقلار»»دەپ مەسلىھەتلىشىپتۇ. شۇنداق قىلىپ2002 ـ يىلى كۈزدە شەر مەتنى ياخشى تىلەكلەر بىلەن يولغا سالدۇق.ھەمرالارنىڭ ئېيتىشچە، ۋەتەنگە ساق-سالامەت، سەپەردىن قايتقان ئادەمدەك خۇشال بېرىپتۇ.«خۇدايىم ياراتقان بەندىگە بىر قېتىم بېرەرمىشسەن،سىناقلىرىڭغا رازىمەن،بۇ قېتىم مۇرادىمنى ئىجابەت قىلىپ ئامانىتىڭنى ئال»» دەپ دۇئا قىلىپتۇ، خۇشاللىنىپتۇ، يىغلاپتۇ.كىم ئۇقسۇن3-كۈنى ئۆلۈم خەۋىرىنى تاپشۇرۇپ ئالدۇق،-سۆز مۇشۇ يەرگە كەلگەندە مۇنىرە ئاپا يەنە ئۆپكەدەشكە باشلىدى،ئۇنى يۆلەشتۇرۇپ ئىشخانىسىغا ئېلىپ كىرىشىمگە ئايال شۇنچىلىك قاتتىق يىغلىدىكى يۈرەك باغرى ئېرىپ كېتىدىغاندەك ئىدى. بىز ئىككى ئۇيغۇر ناۋايى مۇزېيىدا،ناۋايىنىڭ تۇغۇلغان كۈنىدە بۇلۇڭغا كىرىۋېلىپ گويا ھازا ئاچماقتا ئىدۇق. شۇنچە يىللاردىن بېرى ئايالنىڭ كۆڭلى زىدىلەنگەن، قەلىپ جاراھەتلىرىنى ئاشكارىلاشقا غۇرۇرى يول قويمىغان،مېنى ئۆز كۆرگەن،مەنمۇ ئاران تۇرغان يەرگە چېقىلغان- دە،شۇنىڭ بىلەن بىراقلا ھەسرەت-نادامىتىنى تۆكىۋەتكەن.ئاپا بەزگەك كېسىلى تۇتۇپ ئۇزاق جىمجىتلىقتىن كېيىن سەل ھۇشۇغا كەلگەن بىمارەدەك چوڭ بىر نەپەس ئالدى-دە، ئېغىز ئاچتى:

-بالام،شېرمەت ئەسلى ئۇزاقتىن بۇيان«ۋەتەن گاداسى،كەپەن گاداسى بولۇپ، ئۆلىكىمىزمۇ سىرتتا قالارمۇ»»دەپ يىغلاپ كەلگەن،ئەسلى ھەممىمىز ئۇنىڭ مەقسىتىنى بىلمەيلا يولغا سېلىپتۇق،ئۇ دائىم ماڭا «بىر ئۆمۈر چۆل-باياۋانلاردا،ئىسسىق-سوغۇقتا مېنىڭ كۆڭلۈمنى بەزلەپ كەلگەن قېدىنىسسىمسەن،مەن سەندىن رازى،سېنى بەختلىك قىلالمىدىم،مەندىنمۇ رازى بولۇپ قال»»دەيتتى،ئەمەلىيەتتە بۇ ئۇنىڭ ۋەسىيەتنامىسى بولۇپ شېرمەت ئەسلى ئۇزاقتىن بۇيانقى تەييارلىقى بۇيىچە بۇ قېتىم ۋەتەنگە ئۆلىۋېلىش ئۈچۈن كەتكەن ئىكەن...

تەكرىم ئۇنىڭ بولسىمۇ تەلىپىنى ئىجابەت قىلىپ روھنى ئارام تاپقۇزدى.ئۇنى ئىككىنچى قېتىم غۇلجىغا يولغا سالغىنىمنىڭ توغرا بولغان ،بولمىغانلىقىنى بىلمەيمەن،تەلىۋىگە ئۇنىمىسام ئارمان بىلەن ئۆلەتتى،يولغا سېلىۋىدىم دۇنيادىكى ئەڭ يېقىن كىشىمدىنمۇ ئايرىلىپ تىكەندەك يالغۇز قالدىم.ئادەم ئۆلمىسلا ھەممىگە چىدىماي ئامال يوقكەن.مانا كۆرۈپ تۇرۇپسىزكى، تاشكەنت گۈزەل شەھەر بولسىمۇ ئۆزەمنى چۆلدىكى ئازغۇن تۆگىدەك،نام-نىشانى يوقۇلۇپ قۇيۇنتاز ھۇشقۇتۇپ تۇرىدىغان يالغۇزقەبرىدەك

غېرىپ ۋە بىچارە ھېس قىلمەن.ئاشۇ يىللاردا سوۋېتقا كېتىش يەتتە ئۇخلىساق چۈشۈمىزگىمۇ كىرمەيدىغان ئىش ئىدى.چەتئەللىك نېمىلىكىنىمۇ بىلمەيتتۇق. زامان تەقدىرىمىزنى بىر كېچىدىلا ئاسمان-زېمىن قىلىپ خارۇ- زارلىق يۇلغا تاشلىدى،قۇمغا ئىمارەت سالغان كىشىدەك تۇزۇپ ۋە كۆچۈپلا يۇرۇدۇق.شېرمەت قۇ ئۆلۈپ قۇتۇلدى.ئەمدى«كۆرمىگەننى كۆرسەن ئۆلمىگىنىك»دەپ تۇزۇكباشتىن بالاغا مەن قالدىم.تالاغا چىقىپ كىرگۈچىلىك ۋاقىتتىنك ئىچىدە يۇرتتىن ئايرىلىپ 50يىلغىچە تۇغمەيدىغان قانداق سورۇقچىلىق بۇ. ئايالنىك ئۆمۈر مۇساپىرچىلىقى بايانى خۇددى شېكسپىر تىراگېدىيىلىرىگە ئوخشاش بارغانچە شىددەتلىنىپ ۋە يېڭىدىن-يېڭى تەئەججۇپ تۇغدۇرۇپ داۋام قىلماقتا ئىدى:

-يەنە قانداق بالا ئاپا،-سورىدىم ھېكايىنى ئاخىرلاشتۇرۇش مەقسىتىدە تاقەتسىزلىنىپ.

- ئۆزگىگە سادىق بولۇپ قىلساڭمۇ ھەۋەس،

-ئۇ ساڭا ئىشىنىپ ئەي ئوغلۇم دېمەس.

-دەپتىكەن بالام دانىشمەنلەر،نەچچە كۈندە بىر ھەرخىل ئورۇنلاردىن ئادەم كېلىپ«ئېرىڭنى تېپىك، بولمىسا ئۆلگەنلىك ئىسپاتىنى چىقىرىك»دەپ ئاۋارە قىلىۋاتىدۇ.ئۆلگەنگە يەنە قانداق قانداق ئىسپات كېرەك بولسۇن!

تولا يىغلاپ ياشلىرى قۇرۇپ كەتكەن بولسا كېرەك ئاپا ئۆپكىدەيتتى،بەدەنلىرى كىرىشىپ قالغاندەك لاغلداپ تىترەيتتى.ۋاقىت ئىنتايىن تىز ياكى ئاستا ئۆتمەكتە.مېنىڭمۇ بۇرۇت-ساقاللىرىمدىن ياش ئاقماقتا ئىدى.دېمىسىمۇ ئىككى ئەلنىك سىياسىسىي ۋە سۇركۈلۈشلى ردە خەلق ئەڭ چوڭ زىيان تاراتقۇچى بولۇپ كەلگەن.بۇنىڭغا تارىختا پاكىتلار كۆپ.شۇ تاپتا مۇنىرە ئاپاغا قانچىلىك ھېسداشلىق قىلماي،ئۇنىڭغا قۇرۇق تەسەللىدىن باشقا ھېچ ئىش قىلىپ بېرەلمەيتتىم.دەل شۇ چاغدا سىرتتىن ئاڭلانغان «مۇنىرە ئاپا سىزنى مىلتىسىيە (ساقچى) سورىشۋاتتى»دېگەن ئاۋازىلەن تەڭ سۆھبىتىمىز ئۈزۈلدى.بىز خوشلاشتۇق.كېيىن مەن ئاپىنى قايتا ئىزلەپ بارغىنىمدا ئۇ ئىشقا كەلمەپتۇ.شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ھەر قېتىم «ناۋايى مۇزېيي»دىن ئۆتكەندە مۇنىرە ئاپىنىك ئۇيۇقتىكى سۇنۇق،ئىلتىجالىق قىياپىتى كۆز ئالدىمدا گەۋدىلىنىدىغان بولدى.تەقدىر ۋە زامانىنىك ئۇنى يەنە قانداق كولدۇرلاتقانلىقى ھەق قىدىكى ئويلار بەلكى زادىلا خىيالىمدىن چىقماس بولۇپ قالدى.

شۇنداق قىلىپ مەن ئەسلى پىلانىم بويىچە ناۋايى مۇزېيىنى ئالدىراش ئايلىنىشقا باشلىدىم. مۇزېيي ئەمەلىيەتتە ناۋايىنى مەركەزقىلىپ،بابۇر مىرزىدىن ھازىرقى زامان ئۆزبېك زىيالىلى رىغىچە ئىنتايىن باي مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سالون ئىكەن.مەسىلەن، ئىككىنچى قەۋەتتىن باشلانغان ناۋايى قىسمىغا شائىرنىك ھەيكىلى،دىۋانلىرىنىك تۇرلۇك ۋاريانتلى رى،ئەسەرلىرىگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر، سولتان ھۈسەيىن بايقارانىك شائىر ھەققىدى كى پەرمانلىرى،ناۋايىنىك مەكتۇپلىرى،ھىرات شەھەرىنىك رەسىم ۋە مودىللىك تارىخىي قىيا پىتى،شائىر قۇردۇرغان بەزى ئىنشائاتلارنىك كۆرۈنۈشى،ئۆيى ۋە

مەقبەرىسىنىڭ قىياپىتى،چاغداش رەسساملار سىزغان ناۋايى پوتىرىتلىرى،ئەدىپ ھاياتىغا دائىر تۇرلۈك ھۆججەت-ۋەسىقىلەر شائىر ئەسەرلىرىنىڭ باشقا تىللاردىكى تەرجىمىلىرى،شۇ زامانداىن ھازىرغىچە، ئۆزبېكىستاندىن چەتئەللەرگىچە بولغان ناۋايىشۇناسلار ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىقاتلىرى بەكمۇ ئىلمىي ۋە ئىدىتلىق تىزىلغان.كۆرگەزمىدىكى ئەڭ گەۋدىلىك تەرەپلەرنىڭ بىرى،ئۆزبېكىستان خەلق رەسسامى چىڭگىز ئەھمەر ناۋايى ھاياتىدىكى ئۇنتۇلماس دەملەر ئۈچۈن سىزغان رەسىملەر بولۇپ،بۇلاردىن شائىرنىڭ سەللە ۋە تونلۇق ھاسىغا تايىنىپ تۇرغان ياشانغانلىق كۆرۈنۈشى، 1501-يىلى 31-دېكابىر ناۋايىنىڭ ئاستراباد ئۇرۇشىدىن قايتقان پادىشاھ ھۈسەيىن بايقارانى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن چىقىپ سەكتەلنىپ ئاتتىن يىقىلىپ ھۇشسىز لانغان قىياپىتى(شائىرنىڭ مېڭىسىگە قان چۈشكەن بۇ كۈن پەيشەنبە بولۇپ،ناۋايى شۇ ياتقىنچە قوپالماي ئىندىنى يەنى3-يانۋار، يەكشەنبە ۋاپات بولغان)،مەشرەپنىڭ دارغا ئېسىلىشلار ئاجايىپ ماھارەت بىلەن سىزىلغان. بۇلاردىن<<خەمسە>>نىڭ سولتان ھۈسەيىنگە ئارمۇغان قىلىنىشى>> (شائىرنىڭ ئېتىنى يېتى لەش) ناملىق رەسىم يارىتىلغان ئوبرازلىرىنىڭ ئاجايىپ-غارايىپلىقى،ھېسسىيات ئىپادىسى نىڭ يارقىنلىقى،تۈركىي ئەدەبىيات تارىخىدىكى جۈملىدىن پادىشاھ بىلەن شائىر ئوتتۇرىسىدىكى ئالەمشۇمۇل ۋەقەنىڭ چىن بەدىئىي خاتىرىسى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن مەشھۇردۇر. رەسسام ناۋايىنىڭ ئۇلۇپەتلىرىدىن زەينىددىن مۇھەممەد ۋاسىفىينىڭ خاتىرىسى ئارقىلىق شەرقكە كەڭ تارقالغان مۇنداق بىر ھېكايىگە ئاساسەن سىزىلغان:

ئەلىشىر ناۋايى<<خەمسە>>سىنى ھۈسەيىن بايقاراغا تەقدىم قىلغاندا،پادىشاھ ئالەمگە مەشھۇر <<باغى ھۈسەينىي>>گە ئوردا ئەمەلدارلىرى،ھىرات پازىللىرى ۋە سەنئەتكارلارنى يىغىپ:

-بىر ماجىرا ئۇزۇندىن بېرى ئىككىمىز ئوتتۇرىسىدا ھەل بولماي كەلدى،بۈگۈن شۇ ئىشنى ھەل قىلىشىمىز كېرەك-،دېدى.

بۇ مەسىلە شۇنىڭدىن ئىبارەت ئىدىكى،ھۈسەيىن بايقارا خېلىدىن بۇيان ئەلىشىرنىڭ مۇرىدى بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى ۋە ئۇنى<<پىرىم>> دەپ ئاتايتتى.ئەلىشىر بولسا:

-يا ئاللا،يا ئاللا،بۇ قانداق بولغىنى ئەمدى! ئەسلىدە بىز مۇرۇدمىز،سىز بولسىڭىز ھەم مىمىزگە رەھنامىسىز، پىرسىز،-دەپ جاۋاپ بېرەتتى.

ئەمدى سولتان ھۈسەيىن ئەلىشىردىن سورىدى:

-ئېيتىڭچۇ،پىر نېمىيۇ،مۇرىد نېمە؟

-پىرنىڭ تىلىكى،مۇرىدنىڭ ئىستىكى بولماقتۇر،-جاۋاپ بەردى شائىر.

شۇ چاغدا سولتان ھۈسەيىن ئۇزۇننىڭ ئاق ئېتىنى ئېلىپ كېلىشنى بۇيرىدى.بۇ ئاجايىپ شوخ ۋە ئۇچقۇر ئات ئىدى.

سولتان ھۈسەيىن:<<ئۇنداقتا سىز مۇرىد،مەن پىرىڭىز بولدىغان بولسام، ئاتقا مىنىڭ،مەن ئۇنى يېتىلەيمەن>>دېدى.

ئەلىشىر بولسا:«‹مەن ‹سولتان ئات›قا مىنىپ كۆنمىگەن،مىنەلمەيمەن› »دەپ پادىشانى سىپايىلىق بىلەن رەت قىلدى.

پادىشاھ ئەلىشىرنىڭ نازۇكلىقىنى بىلەتتى.شۇڭا ئۇنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن سوراۋەردى.

-مەۋلانە،يەنە ئېيتىڭچۇ،شاھنىڭ ئەمرى نېمىدۇر؟

- ۋاجىپتۇر،

- مەن سىزنىڭ نېمىڭىز؟

-پادىشايىم،باشپانايىم.

- ئۇنداقتا،پادىشاھ ئەمرىدىن باش تارتىشنىڭ بائىسى نېمىدۇر؟

ئاقۇۋەت ئەلىشىر ئاتقا مىنىشكە مەجبۇر بولدى.ئالى ھەزرەت ئاتقا مىنىشى بىلەن پادىشاھ سولتان ھۈسەيىن بايقارا دۇردۇن ياغلىققا ئورالغان زەر مۇقاۋىلىق«‹خەمسە›»نى قولتۇقلىغىنىچە ئاتنى يېتىلەپ،مەيدانىنى ئايلىنىشقا باشلىدى.ئالەم پەيدا بولۇپ بۇنداق ئىش بولۇپ باقمىغاندى.بۇنى كۆرۈپ ئەركانۇ دۆلەتتىكى ياخشى-يامان ھەيرانلىق دېڭىزىغا چۆمدى.ئارتۇق ھاياجاندىن ئەلىشىر ھۇشىدىن كەتتى...

تەتقىقاتچىلارنىڭ يېزىشىچە،شۇنىڭدىن كېيىن ئوردىدا شائىرنىڭ دۈشمەنلىرى كۆپەيگەن، ئەل-ئىچىدىكى شۆھرىتىمۇ ئاشقان.ئۇنىڭدىن باشقا «ناۋايى مۇزىيى»»مەنبەشۇناسلىق،يازغۇچىشۇناسلىق ئۇمۇمەن ئەدەبىياتشۇناسلىقنىڭ جانلىق، تەسىرلىك تەرىبىيە مەكتىپى بولۇپ، ئۇ ئۆز تىلى ۋە ئەدەبىياتى ئارقىلىق مىللىي مەۋجۇتلىقنى ساقلىغان ھەمدە تەرەققىياتقا يۈز لەنگەن بىر خەلقنىڭ پىداكارانە كۈرەش تارىخىنى ئەسلىتىپ تۇراتتى.مەن ۋاقىت مۇناسىۋىتى بىلەن قايتا كېلىشنى كۆڭلۈمگە پۈكۈپ،ئۇنۇتۇپرىستېتدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ناۋايى ئەنجۇمەنىگە قاتنىشىش ئۈچۈن مۇزېيىدىن ۋاقتىنچە ئايرىلدىم. بېكەتتە ماشىنا ساقلىغاچ ئارقامدا قالغان شات-قايغۇلۇق ھاياتقا تەگسىز ئارزۇلار ۋە قىيالماسلىق نەزىرى بىلەن يېنىش-يېنىشلاپ قارىدىم.

سىز ئۆبېكىستاننىڭ قېيىرىگە بارماڭ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئۆزلۈكىنى ئەسلىتىغان بەلگە- ئۇچۇرلارنى يولۇقتۇرىسىز.مەسىلەن،«‹موللا بىلال كوچىسى›»،«‹قەشقەر ئاشخانىسى›»دېگەن ۋېۋىسكىلارنى ئۇچرىتىسىز.تاشكەنتىدىن سەمەرقەند ھەتتا خارەزمگىچە ئاشخانا-رېستۇرانلارنىڭ ئىشىكىدىكى تاماق تىزىملىكىنىڭ كۆرۈنەرلىك يېرىگە «ئۇيغۇر لەغمەن» دەپ يېزىلغانلىقىنى كۆرىسىز.مەن بۇ ئەھۋالنى «سەمەرقەند سەيقەلى ئالەم»(سەمەرقەند ئالەمنىڭ كۈزى) مگە قىلغان سەپىرىمدىمۇ ئۇچراتتىم-دە،« ئاشخانا‌ئىلاردا ئۇيغۇر بارمۇ؟»دەپ سورىغىنىمدا«بۇرۇن لاردا بولىدىغان،ھازىر يوق»دەپ جاۋاپ بېرىشتى سىلىق-سىپايە خوجايىنلار.گەرچە ئۇلارنىڭ ئېڭىدىكى بۇ تائامنىڭ تەمى بىزنىڭ نەزىرىمىزدىكى سۈيۇملۇك لەغمەنىنىڭ لەززىتىگە ئانچە ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن شىرىن سۆز ئۆزبېك خەلقى ئۆز ئېگىمەنلىكىدە« ئۇيغۇر لەغمەن»دەپ ئاتىغاندەك، رېستۇرانچىلىق خېلى تەرەققى قىلغان يۇرتىمىزدا ئاشخانا خوجايىنلىرىدىن

بىرىسى چىقىپ، تاماق مەدەنىيىتىمىزنىڭ مەلۇم تۈرىنى ‹‹ئۇيغۇر››بىلەن ئاتاپ،ئەل ئېغىزىدا ئۇمۇملاشتۇرغىنى يوق.ئۇرۇمچىدە بارماق بىلەن سانىغىدەك كوچا-جاي ئىسىملىرى قالغانىنىڭ ئۈستىگە نۇمۇسسىزلىقىمىزدىن ئون ئادەمنىڭ سەككىزى،ھەتتا ئۆزىنى زىيالىمەن دەۋالغان بىرقىسمىلارمۇ ھۆكۈمەت قويۇپ بەرگەن خېلى مەشھۇر ‹‹ئۇيغۇر دوختۇرخانىسى››نى ‹‹مىنزۇ يىيۇئەن››دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن

تېمىغا قايتىپ كەلسەك،مەن خېلى ئۇزۇن ساقلىغاندىن كېيىن‹‹ئۇيغۇر كوچا-10››بەلگىلىك كونا ئاپتوۋۇس كەلدى.شۇ ۋەجدىن كىچىكلىكىمىزدە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئاپتۇبوسلارنى باللارنىڭ قوڭغاز ماشىنا دەيدىغانلىقى ئىسىمدىن كەچتى.ئاپتوۋۇس ماي توڭنى ئۈس تىگە ئارتىۋالغانلىقدەك گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن 2-دۇنيا ئۇرۇشنى ئەسلىتىپ تۇ راتتى.مەن بىرئاز ئەجەپلىنىپ ماشىنغا چىقتىم.ئەمما كونا بولىشىغا قارىماي ئاپتوۋۇسنىڭ ئىچى پاكىز تازىلانغان ۋە رەتلىك كىينىگەن ئادەملەر بىلەن تولغاندى.‹‹ھەي،نېمىلا دېگەن بىلەن ئۆزىبېكلەر ئۇيغۇرلارغا قېرىنداشلىق مېھرىنى يەتكۈزۈپتۇ! بۇنداق ئىسىملارنى يات ئەللەر تۇرماق ئۆز يۇرتىمىزدىمۇ ئۇچراتقىلى بولمايدۇ››دېگەنلەرنى ئويلىدىم ئىچىمدە.دېمەك مەن بۇ قېتىم ‹‹ ئۇيغۇر لەغمەن››دىن كېيىن‹‹ئۇيغۇر كوچا-10››نى كۆرۈشكە مۇشەررەپ بولغانتىم.‹‹ئۇيغۇر كوچا-10›› دېگەنلىك 10-نومۇرلۇق بۇ ئاپتوۋۇس ئۇيغۇرلار مەھەللىسىگە بارىدۇ دېگەنلىك ئىدى.توپونۇمىيە ئىلمىدە تەبىئىي كوچا-كويلارنىڭ شەكىللىنىشى ئۇچۇن ئۇزاق ۋاقىت كېتىدىغانلىقى سۆزلەنگەن.بۇ دەل مۇشۇ ماشىنا ‹‹ئۇيغۇر كوچا- 10›› دېگەن ۋېۋىسكىنى ئېسىۋېلىپ كۈنىگە نەچچە نۆۋەت، ھەپتىسىگە ۋە ھەتتا ئېيىغا نەچچە يۈزقېتىم ناۋايى كوچىسىنىڭ ئادەملەر مغلداپ تۇرىدىغان ئاۋات نوقتىلىرىدىن بولغان چارسۇ بازىرىدىن ئۆتۈپ، ئالەمگە ‹‹ئۇيغۇر››سۆزىنى تارقىتىدۇ،دېگەن گەپ! شۇ تۇرقىي بىلەن مەزكۇر ئاپتوۋۇس ماڭا بارغانچە كونا ئېلان سەنئەت بۇيۇمىدەك قىممەتلىك كۆرۈنمەكتە ئىدى. ‹‹ئۇيغۇر كوچا- 10››بىر خىل رېتىمدە لۆمۈلدەپ كېتىۋاتاتتى.يولدا مېڭىش خوشياقمىغاندەك ياكى ئۇستىدىكى خادىسى توك سىمىدىن چىقىپ كېتىپ توختاپ قالغان تىراللىبوسلار پات-پات ئۇچراپ تۇراتتى. تەگسىز ۋە ئەنسىز خىياللارغا بەنت ئىدىم.

-شوتتا ئوتتۇرىك،-دېگەن ئاۋاز بىلەن ئۇزاق خىياللاردىن ئەندىكىپراق ئېسىمگە كەلدىم. 55ياشلارغا يېقىنلىشىپ قالغان ئۆزىبېك ئايال ئورۇندۇقنى بۇشاتقىنىچە يېنىمدا تۇراتتى. ‹‹ئۇيغۇر كوچا-10›› 30،20مىتىردەك ماڭغاندىن كېيىنمۇ ھېلىقى ئورۇندۇقتا ھېچكىم ئولتۇرمىدى.توغرىسى يېنىمىزدا بالا كۆتەرگەن،مېيىپ ياكى ياشتا چوڭراق بىرسى يوق ئىدى.

-سىزنى دېيەپمەن، ئوتتۇرىك،-دېدى ئايال بۇ قېتىم ماڭا قاراپ تۇرۇپ.ئاپا پەس ئاۋاز دا ئۆزىبېكچە شۇنچىلىكلا گەپ قىلدى.

ئۇ قولۇمدىكى يۇغانراق كىتاپ سومكىسىغا دىققەت قىلغان بولسا كېرەك، ئەسلىدە ماڭا ئورۇن بوشتىپ بەرگەنكەن،بىرئاز ئۇڭايسىزلاندىم.خىيالىمدىن ھەرخىل پىكىرلەر كەچتى.‹‹ئۆزىچە مېنى ئۆزىدىنمۇ قېرى

كۆرۈپتۇ-دە، قاملاشمىغانلىقىغۇ بۇ، نېرۋا بولسا كېرەك!» دېگەنلەرنى ھەش-پەش دېگۈچە ئويلاپ ئۇلگۈردۇم. شۇنداقتىمۇ:

-ئاپا، مەن دېگەن ياش، سىز ئولتۇرۇڭ، يەنە بىر بېكەتتىن كېيىن چۈشمەن، -دېدىم ئايال غاتەمكىنمنى بۇزماي.

-ھەي،ئوغلۇم، باشقىچە ئويلىماڭ، ھازىرقى دەۋرىنىڭ ياشلىرى ئائىلە،خىزمەت ۋە باشقا تىرىكچىلىكنىڭ غېمىدە يۈگرەپ،بەكلا چارچايسىلەر. بىز قېرىلار ئەتىدىن-كەچكىچە ئۆيدە تۇرۇپ ئارام ئالىمىز،يەنىلا سىز ئولتۇرۇڭ، -دېدى ئاپا تولىمۇ سىپايىلىق بىلەن.

بۇنى بىزدەكى«مەن ياشتا چوڭ بولغاچقا،ئورۇن بېرىشىڭ كېرەك»دېگەندەك قىلىپ،مۆدۈرلۈپلاكېلىدىغان يولداشلارغا زادىلا سېلىشتۇرغىلى بولمايتتى،ئەلۋەتتە! ۋۇجۇدۇمنىڭ چۈڭقۇر قاتلىمىدىن ئۆرلىگەن ئىسسىق ئېقىمدىن بوغۇزۇم توسۇلغاندەك بولدى.ئۆزۈمنى پىشانەمگە سوغۇق شامال ئۇرۇلغاندەك ھېس قىلدىم.ئوتتۇرا ياشلاردىن ئاشقان بولسىمۇ ئۇنىڭ بىر جۈپ يوغان،نۇرلۇق قوي كۆزلىرى مەڭزىلىرىنى يورۇتۇپ،ئەمدىلا خوشلاشقان چوكانلىق لاتاپىتىنى نامايەن قىلىپ تۇراتتى.چاچلىرىنى يارىشىملىق تۈگۈپ (بىزدەكىدەك ئوتتۇرا ياشلىق ئاياللار چاچلىرىنى كەستۈرۈپ بۇدۇر قىلىۋالمىغان ياكى بۇيىۋالمىغان ئىشلار ئۆزىبېك ئاياللىرىدا ئاز) بويىنىغا ناۋاتىرەڭ ھېلىلە ياغلىقنى شارپا قىلىپ ئارتىۋالغان بۇ ئايال كۆز ئالدىمدا شۇنچىلىك ئۇلۇغۋار،گۈيا ئاپامدەك مېھرىبان ۋە غايىۋىي بولۇپ گەۋدىلەنمەكتە ئىدى.ئاپتوۋۇس گەرچە ئىلگىرىكى قەشقەركوچىلىرىنىڭ ئەكسىچە قاسىقىنى ئەسلىتمىغان،ئەمما ئەكسىچە قانائەتسىزلىك مەھەللىي ئۆيلەر زامانىغا لايىق،زىچ قىلىپ سېلىنغان ئەگرى، لېكىن ھېسىپتەك ئۇزۇن ئۇيغۇر كوچىدا كېتىۋاتقان بولسىمۇ،بىراق ماڭا بۇ بىزنى قۇياش نۇرىغا چۆمۈلگەن ئىللىق دەريا بويى يېشىللىققا ئىلىپ ماڭغاندەك كۆڭۈللۈك بىلىنمەكتە ئىدى.مەن ئۇنىۋېرسىتېت بېكىتىدە چۈشۈپ قالغاندىن كېيىنمۇ ئۇزاق سەپەرگە چىققاندەك بىر خىل رېتىمدە كېتىۋاتقان«ئۇيغۇر كوچا-10»نىڭ ئارقىسىدىن ئۇزۇنغىچە قاراپ تۇردۇم...

ئارىدىن قانچىلىك ۋاقىت ئۆتتىكىن-تاڭ، ئادىتىم بويىچە ئۆزىبېك فىلولوگىيىسى فاكۇلتېتىنىڭ كۈتۈبخانىسىغا كىرىپ، ئىلمىي ئىشىمغا ئائىت ماتېرىياللارنى ۋاراقلاشقا باشلىدىم.

سائەت 10لاردا يۇرۇق چىراي ۋە مېھرى ئىسسىق تەلەبە قىز يېنىمغا كېلىپ،«داملا،سىزنى ئۆز بېك تىلى كافىدىراسىدىكىلەر ئىزدىشىۋاتىدۇ» دەپ ئۇقتۇردى.بەشىنچى قەۋەتتىكى تىل ئىشخانىسىغا ئەدەپ بىلەن كىردىم.ئىشخانىدىكى ھەممە نەرسە كونىراپ كەتكەن بولسىمۇ،لېكىن ھەر بىر بۇيۇم كافىدىرانىڭ ئەسلىدىكى كۆركەملىكىدىن بىشارەت بېرىپ تۇراتتى.سابىق ئىتتىپاق دەۋرىدە ئالى مەكتەپلەرنىڭ كەسپىي ئىشخانا-كافىدىرالىرى يېرىم كۈتۈبخانىلاشتۇرۇلغان ئىكەن، ئىشخانىنىڭ كۈن پېتىشىدىكى پۈتۈن بىر تامنى بويلاپ قويۇلغان ئىشكاپقا تىلغا ئائىت ئۆزىبېكچە،رۇسچە ۋە ئىنگلىزچە...لۇغەت،كىتاپلار تىزىلغان.كۈن چىقىش تېمىغا:

تۇرك نەزمىدە چۇ تارتىپ مەن ئەلەم،

ئەيلەدىم ئۇل مەملەكەتنى يەك قەلەم.

بېيتى يېزىلغان ناۋايىنىڭ ئۆلچەملىك رەسمى ئېسىلغان.ئۇنىڭ ئاستىغا سوۋېت تۇركۈلوگلىرىنىڭ ئۆزبېك تىلىنى تارىخىي باسقۇچلارغا ئايرىپ چۈشەندۈرگەن سېخىمىلىق خەرىتىسى چاپلانغان بولۇپ،بىرىنچى قۇردا كۆرسىتىلگىنى مالوفنىڭ«ئۇيغۇر تىلى← چاغاتاي ئەدەبىي تىلى← سوۋېت دەۋرى ئۆزبېك تىلى» دېگەن بۆلۈش ئۇسۇلى ئىكەن.ئۇنىڭدىن باشقا ئىشخانىدىكى كىيىم ئاسقۇچ،بوي ئەينەك،ئۆستۈرۈلگەن گۈل،پولدىكى گىلەم،توڭلاتقۇ، يىغىن ۋە دەرس تەييارلىقى ئۈچۈن قويۇلغان يۇغان،يۇمىلاق ئۈستەل قاتارلىقلار مائارىپقا بولغان ئېتىۋارىلەن ئادەمنىڭ قىممىتىنى نامايەن قىلىپ تۇراتتى.مۇنداقچە ئېيتقاندا بۇنى ئىش خانا ئەمەس ئارام بەخش ئۆيىكۈتۈبخانا،دېگەن تۇزۇك ئىدى.

-خۇش كېلىپسىز ئۇيغۇر يىگىت،-دېدى كافىدىرا باشلىقى دادابايىۋ يېزىۋاتقان نەرسىسى دىن باش كۆتۈرۈپ ۋە سۇرلۇكراق قىياپەتتە سۇزىنى داۋاملاشتۇردى:

- بۈگۈن ناۋايى ھەزرەتلىرىنىڭ تەۋەللۇت ئايىم كۇنى.ئۇنىۋېرسىتېتىمىزنىڭ يېنىدىكى ئاكادېمىك لېتسىي(ئالى تۇلۇق ئوتتۇرا) دا ئوقۇغۇچىلار بىلەن شائىر ھەققىدە سۆھبەت ئېلىپ بارماقچىمىز.سىزنى ئۇيغۇرلاردىكى ناۋايىشۇناسلىق ھەققىدە سۆزلەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلساق بۇلامدۇ؟-بۇ ھەقىدىكى پىكرىڭىزنى ئاڭلاپ باقتان بولسام؟

- ئۇستاز،ئالدى بىلەن ئىلتىپاتىڭىزغا كۆپ رەھمەت،مەن ناۋايىشۇناس ئەمەس،ئەمما بۇ ھەقتە بىلىدىغانلىرىمنى سىزدىن، ئۇقۇغۇچىلاردىن ئايىمايمەن،-جاۋاپ بەردىم قەتئىيلىك بىلەن.

-يارايسىز،ئەمما بىر شەرت «ناۋايى ئۇيغۇر» دېگەن گەپنى تىلغا ئالماسلىقىڭىز كېرەك،- دەپ شۇنچىكىلا قوشۇپ قويدى داملا.

دادابايىۋ 60 ياشلاردىكى،ئىگىز ۋە گەۋدىلىك،يارىشىملىق چاچ -بۇرۇتلىرىغا ئاق سانجىغان ھەمدە تۆرت جىلدلىق«ناۋايى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغەتى»نىڭ ئاساسلىق تۇزگۈچىسى بولۇپ،يۇقىرى قاتلام ئۆزبېك زىيالىلىرىغا ۋەكىللىك قىلاتتى.نېمە ئۈچۈندۇر ئۇنىڭ بۇ سۇزىگە مەلۇم ئىشەنچسىزلىك كۆلەڭگە تاشلىغاندەك قىلاتتى.

-داملا،ئەلۋەتتە ھەممە گەپ ماڭا بەرگەن سۆزھوقوقىڭىزنىڭ تېشىغا چىقىپ كەتمەيدۇ. لېكىن «ناۋايىنى ئۇيغۇر»دېمىگەن تەقدىردىمۇ«ناۋايى بىز ئۇيغۇرلارنىڭمۇ مەشھۇر شائىرى، دېمەسلىككە زادىلا كۆڭلۈم ئۇنمايدۇ،ئۇنداق بولمىغاندا ئۆزۈمگە يۈز كېلەلمەيمەن»دېدىم ئۇنىڭغا چاقچاق ئارىلاش.بۇ مېنىڭ تاشكەنتتە كەلگىنىمگە بەش ئاي بولغان شۇنداقلا فاكۇلتېتىدىكى ئوقۇتقۇچى-ئۇقۇغۇچىلار بىلەن خېلى ئۆزلىشىپ قالغان چاغلىرىم ئىدى.ئۇ پىكرىمگە ئارتۇقچە ئېتىبار بېرىپ كەتمىدىمۇ ئىشقىلىپ باشقىچە

ئىپادىده بولمدى.بىز كېتىۋاتاتتۇق.شۇنداق ئويلار خيالىمدىن كەچتى:«ئېھتىمال،ناۋايى ھەققىدىكى تەتقىقات رۇس ئالىملىرىنىڭ يېتەكلىشى بىلەن زىددىيەتلىك يولغا ماڭغاندۇر.بولمىسا كونا كىتاپلارنىڭ قۇرلىرىدىن شۇنچە زېھىن قويۇپ پاكىت ئىزدەيدىغان ھەتتا ئۇ ئۇنداق دېمىسمۇ،مۇنداق دېمەكچى ئىدى. پالانىنىڭ بۇ گېپىدىن مۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇ»دەپ سۇبكتىپ قىياسلىرىنى ئىلمىي پاكىت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ پىكىر قىلىشقا ئادەتلەنگەن بۇ ئادەملەر نېمە ئۈچۈن «تارىخىي رەشىدى»دىكى قۇياشتەك ھەقىقەتنى كۆرسىمۇ كۆرمەسكە سېلىۋا لىدۇ. ئۇنداقتا ئىلمىي تەتقىقاتدا بىز ھازىر يۈزدە-يۈز ھەقىقەت دەپ قارىغان نۇرغۇن نەرسىلەر ساختا،مۇتلەق ئويدۇرما،نەيرەڭ ئازلىق دەپ بىلگەن كۆپ نەرسىلەر ھەقىقەت بولۇپ چىقمامدۇ! ئۇلۇغ ئەللامە مىرزا ئابدۇقادىر بېدىل بىر شېئىردا پەرۋانىنىڭ تىلى ئارقىلىق مۇشۇنداق كىشى لەرنى يۇرۇقلۇق ۋە رېئاللىقنى كۆرۈشنى خالىمايدىغان«كىتاپ قۇرتلىرى» دەپ مەسخىرە قىل غان.دېمەك نېمىلا دېگەن بىلەن ئىلىم-پەن تەتقىقاتىغىمۇ مەنپەئەتدارلىق يۇشۇرۇنغان ئىكەن، خۇددى ھېلى دادابايېۋ ئېيتقاندەك ھەقىقەتمۇ شەرتلىك بولىدىكەن.

شۇنداق قىلىپ بىز بىر نەچچىلەن ئاكادېمىك لېتسىنىڭ چوڭ زالىغا كىردۇق. ئاق كۆينەككە گالاستۇق تاقاپ،قاراشىم كېيگەن (بۇ ئۇلارنىڭ مەكتەپ پورمىسى بولۇپ،ھەممە ئوقۇغۇچى كاستيۇمنى بىناغا كىرگەندىكى چوڭ زالغا ئېسىپ قويىدىكەن) يۇزلىگەن ئوقۇغۇچى مەجلىسنىڭ ئېچىلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشقان ئىكەن.ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھۆرمەت سالامى ۋە مەكتەپ مۇدىرىنىڭ بىزنى تونۇشتۇرىشىدىن كېيىن ئىككى داملا ناۋايىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى ھەققىدە لېكسىيە قىلدى.ئاندىن «ئەمدى سۆز ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسى تۇرسۇن قۇربانغا» دېگەن تەكلىپتىن كېيىن مىكروفۇننى قولۇمغا ئالدىم:

-مەن جوڭگو(ئەمەلىيەتتە ئۆزبېكلەر)نىڭ شجاڭ ئۇيغۇر مۇختار ۋىلايىتىدىن گۈزەل تاشكەنت شەھەرىگە كەلگەن تەتقىقاتچىمەن. مەيلى ناۋايىنىڭ 20 تۇم لۇق مۇكەممەل ئەسەرلەر توپلىمىنى نەشر قىلىپ، شائىرنىڭ ھەيكىلىنى قاتتۇرۇشتا بولسۇن ياكى ناۋايى ۋىلايىتىدەك كۆپلىگەن جاي ۋە دۆلەتلىك ناۋايى مۇكاپاتىدەك ئىلمىي جەمغەرمىلەرنى شائىرنىڭ نامى بىلەن ئاتاپ ئۇنىڭغا تۆگمەس شان-شەرەپ كەلتۈرۈشتە بولسۇن ئۆزبېكىستان دۇنيا ناۋايىشۇناسلىقىنىڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇپ كەلدى.سەلەردىن كۆپ نەرسەلەرنى ئۆگىنىپ كەلدۇق.لېكىن بىز ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ئەلىشىر ناۋايى تەتقىقاتى بويىچە قىلغان ئىشلىرىمىز ئاز ئەمەس.ھازىر شىنجاڭ ساقلىنىۋاتقان قوليازمىلار ئىچىدە ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ كىتابەت نۇسخىلىرى ھەممىدىن كۆپ.مەسىلەن،1952-1959-يىللاردا شىنجاڭ بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئىلمىي تەكشۈرۈشتە 2000 پارچە قوليازما تېپىلغان بولۇپ، بۇلارنىڭ يېرىمىغا يېقىنىنى ناۋايى ئەسەرلىرى ئىگەللەيدۇ.بىزدە «خەمسە»چىلىك ئەنئەنىسى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىغىچە داۋاملاشقان.بولۇپمۇ مەشھۇر «ئۇيغۇر12مۇقامى»دا ناۋايىنىڭ 100دەك

غەزىلى(1250مسرا ئەتراپىدا) ئاھاڭغا سېلىنغان بولۇپ، ھۆكۈمىتىمىز زور كۈچ بىلەن مەبلەغ سېلىپ، ھەر بىر مۇقامغا بىردىن ئۇيغۇرچە،خەنزۇچە،ئەرەپچە ۋە ئېنگلىزچە تۆت خىل تىلدا نوتىلاشتۇرۇپ ئىشلەپ دۇنياغا تارقاتقان 12 تومۇق پىلاستىنكىلىق زامانىۋي مۇزىكا قامۇسى نىڭ تەركىبىدە بۇ غەزەللەر يەر شارىنىڭ تۆركىيىلەر جۈملىدىن ئۇيغۇرلار بارلىكى بۈرجىكىدە جارانگلىماقتا.ھازىر ‹‹جوڭگو ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ‹12مۇقام› ئىلمىي جەمئىيتى›› ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇلۇق تومىنى مەتىن فاكسىمىلى ۋە تىرانسكرىپى يىسى بىلەن قوشۇپ نەشر قىلىشنى پىلانلىدى.دېمەك ئەلىشر ناۋايى قېرىنداش ئۆزبەك خەلقىنىڭ قانچىلىك سۆيۈملۈك شائىرى بولسا،تارىختىن بۇيلاپ جوڭگونىڭ باي ئەنئەنىۋي مەدەنىيەت ئۇتۇقلىرىنى مەركىزى ئاسىيا خەلقلىرىگە تارقىتىپ،باشقا تۈركىي جەلقەلەرنىڭ جەمئىيەت ۋە تىل-ئەدەبىيات تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆھپە قوشۇپ كەلگەن خۇسۇسەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت بايراقدارى بولغان بىز ئۇيغۇرلارنىڭمۇ شۇنداق ئۇلۇغ شائىرىمىز،بۇ ھەقتە ھەممىگە ئېنىق پاكىتلار بار،ئەمما مەنىۋي چاڭقاقلىقىمىزنى قاندۇرۇشتا ناۋايى غەزىنىسى سۆيىنى مەڭگۈ ئىچىپ تۇگەتكىلى بولمايدىغان بىر دېڭىزدۇركى، خەلقلىرىمىز ئۇنىڭدىن قانغىچە بەھرىمەن بولۇشقا ھەقلىق-دېگەن ئۇرغۇلۇق جۈملىلەر بىلەن سۆزۈمنى ئاخىرلاشتۇردۇم. يېنىمدىكى داملا پىشمنى تارتىپ تۇرسىمۇ،ماڭا بىرىلگەن 10مىنۇتنىڭ ئىچىدە ئويلىغانلىرىمنى ئۆزىبەكچە-ئۇيغۇرچە ئارىلاش ئەنە شۇنداق دەۋالغانلىقىمدىن ئىچىم بوشاپ،كۆڭلۈم يۇرىدى.مەجلىسنىڭ كەينىكى باسقۇچىدا ئۇستازلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ ناۋايى نېمىشقا ئۆيلەنمىگەن، قەبرىسى ھازىر ساقلانغانمۇ،تۇنجى شېئىرىسىنى قايسى تىلدا يازغان،‹‹ دىۋان فانى››نىڭ فارس-تاجىك تىلىدىكى تەسىرى قانداق؟ دېگەندەك تانسۇق سۇئاللىرىغا ئەستايىدىل جاۋاپ بېرىشتى.

ئاخىردا مەكتەپ مۇدىرى‹‹نۆۋەتتە يىغىنىمىزنىڭ يېڭى كۈن تەرتىبي بويىچە، توققۇزىنچى سىنىپ تەلەبەسى مۇنىسە بىزگە ناۋايىدىن بىر ئاشۇلە(ناخشا) ئورۇنلاپ بېرىدۇ›› دەپ ئېلان قىل دى.ئۇنىڭ سۆزى تۇگىشى بىلەن ھەشەمەتلىك، يۇغان زالنىڭ كۈن پېتىش يېقىدىن گۈلدىراس ئالقىشلار ئىچىدە ئۇچ قىز سەھنىگە چىقىپ،نېمە ئۈچۈندۇ چەتتىكى ئىككىسى قايتىپ كېتىشتى.مەڭزىلىرى ھال سېرىق مۇنىسە گۈزەل ۋە سەبىئي كۆرىنەتتى.قىز ناۋايى بوۋىنىڭ ئەۋلادى سۆيىتىدە شائىرنىڭ مەشھۇر ‹‹قارا كۆزۈم››نامىلق غەزىلىگە ئىشلەنگەن ناخشىنى ئورۇنلىماقتا ئىدى:

قارا كۆزۈم،كەلۈ مەردۇملۇغ ئەمدى فەن قىلغىل،
كۆزۈم قارەسدا مەردۇم كەبى ۋەتەن قىلغىل.
يۈزۈڭ گۈلىگە كۆڭۈل رەۋزەسدىن ياسا گۈلشەن،
قەدىڭ نىھالىغە جان گۈلشەنىن چەمەن قىلغىل...
يۈزۈڭ ۋىسالىغە يەتسۇن دېسەڭ كۆڭۈللەرنى،

ساچىڭنى باشتىن ئاياغ ئىلە شكەن قىلغىل...
يۈزىدە تەرنى كۆرۈپ ئۆلسەم،ئەي رەفىق،مېنى،
گۈلاب ئىلە يۇيۇ گۈل بەرگىدىن كەفەن قىلغىل...

شۇنى تەكتىلەش ھاجەتكى،ئۆزىبېكستاندا نەشىر قىلىنغان ھەر خىل سەۋىيە ۋە دەرىجىدى كى ئادەمىيات پەنلىرى،جۈملىدىن دەرسلىك كىتابلاردا ئەلىشىر ناۋايىنىڭ تەرجىمھالى،ئەسەر لىرى ۋە بۇ ھەققىكى تەتقىقاتلار چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ.يەنە داستانلىرىنىڭ ئاممىباپ نەسىرى ئوقۇشلۇقلىرىمۇ ئىشلەنگەن.شۇڭا مەلۇم مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە كىشىلەر ئادەت تىكى نۇتۇقلىرىدىمۇ ناۋايىدىن شېپىي كەلتۈرۈپ سۆزلەشكە ئادەتلەنگەن.دېمەك ئۆزىبېك خەلقى ئۈلۈقلارنى ھۆرمەتلەشنى،بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىززەت-غۇرۇرىنى ساقلاشنى ۋە بۇنداق ئۇمۇم لاشقان ئۇسۇل ئارقىلىق ئۆزىنى دۇنياغا تونۇتۇشنى بىلگەن.بۇنىڭ بىلەن سېلىشتۇرغاندا،بىز نىڭ دەرسلىكلىرىمىزدە ناۋايىغا ئائىت مەزمۇنلار يوقنىڭ ئورنىدا.ھەتتا ئالى مەكتەپنىڭ ئەدەبىيات كەسپىدىكى ئوقۇغۇچىلارمۇ تەمتىرىمەي تۇرۇپ شائىرنىڭ بىرنەچچە ئاساسلىق ئەسەرلىرى نىڭ نامىنى ئېيتىپ بېرەلمەيدۇ.دەرس ئۆتۈش جەريانىدا بۇ بىر كۆپ يولۇقدىغان ئەمەلىيەت. ‹‹قارا كۆزۈم›› غەزىلىنى ئوقۇغۇچى تۇرماق،بىزدە خېلى كۆپ داڭلىق شائىر ۋە ئۇيغۇركلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرىنىڭمۇ بىلىشى ناتايىن!كۇنىمىزدە بۇ خىل يامان يۇزلىنىش نىڭ تېخىمۇ ئېغىرلىشىۋاتقانلىقى ھەممىگە ئايان!

زالدا ناخشىغا تەڭكەش قىلىنىپ،رېتمىلىق چاۋاك ساداسى ياڭرىماقتا ئىدى.چىرايلىق مۇنسەنىڭ قويۇن ۋە ئېتەكلىرى گۈلگە تولدى.ئۆسكىلەڭ ماڭلايلىرى بىلەن دۇلىسنى بېسىپ تۇرغان ئىككى ئۆرۈم چېچى شۇ تاپتا گۈل تۇتۇپ تۇرغان ھالىتى بىلەن قىزنى كىچىك پەرىشتەگە ئايلاندۇرۇپ قويغاندى.قىز مەجاز ياكى سۆز سەنئىتى ماھارىتى مىسلىسىز،ئاۋاز ئەگىتىملىرى مۇرەككەپ،چۈشەنمەك قىيىن بۇ غەزەلنى ئۆزىبېك مۇقاملىرىغا بەستەلەنگەن شۇ ناملىق شېئىرنىڭ ئاھاڭىغا تەقلىت قىلىپ كۇيلىگەندى.غەزەلنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى بېيىتلىرىنى ئوقۇغاندا،بىر خىل ئىچكى ئۆرتىنىشتىن بولسا كېرەك،مۇنسەنىڭ ئاۋازى ئۆزۈ لۈپ ۋە تىترەپ توختىدى.10 مېتىردەك يىراقلىقتىن گۆدەك قىزنىڭ ئىككى مەڭزىدىن شام ئىرىگەندەكى كۆمۈش مەرۋايىتتەك نەملىكنىڭ بويۇنلىرىغچە پاقىراپ سرغۇاتقانلىقىنى كۆردۇم.مۇنسە كۆزلىرى ئۇچۇق ئەما ئىدى...ئەقەللىسى ئۇنىڭغا ئاتا-ئانىسىنىڭ تۇغۇل ئۆزىنىڭ چىرايىنى كۆرۈشمۇ نېسىپ بولمىغان.ئۇنىڭ ناخشا ئېيتقاندىكى مۇڭلۇق قىياپىتى زادىلا كۆز ئالدىمدىن كەتمىدى.تەڭرىدىن يۇرۇقلۇق ۋە مۆجىزە تىلەپ ناۋايىنىڭ‹‹قارا كۆزۈم›› مىگە مۇراجىئەت قىلغانلىقىنى ئۆزۈندىن كېيىن ھېس قىلدىم.ناۋايى نېمە دېگەن بەختلىك ئىنسان-ھە! 5يۈز يىلدىن بېرى ئۇنىڭ نەزمىلىرى تىل،ئېرق ۋە مىللەت چېگرىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ،ئىنسانىيەتنىڭ قەلبىدە ھېچ ئىجازەتسىز ھالدا ساياھەت قىلىپ يۈرۈمەكتە. دۇنيادا

ياخشى،گۈزەل ۋە قىممەتلىك نەرسىلەرنى ھەممە ئادەمنىڭ مېنىڭ قىلىۋالغۇسى كېلىدۇ.شۇڭا كىشىلەر ئۆزىنى توختىماي تالاشسىمۇ لېكىن ئۆزىنىڭ ھامان مەنسۇبىيىتى بولىدۇ. تۈركىي ئەدىپلەرنىڭ ئېچىدە ئۆزىنى پەرىزات تۇتمىغانلىرى يوق.ئەل ئېچىدىكى مەشرەپ- ساماللار،غېرىپلار ھېكايىتى ۋە ياشلارنىڭ مۇھەببەت مەكتۇپلىرىنىڭ ھەممىسى ئەلىشىرناۋائىي سىز بولمىغان.مانا قارىمامسىز،21 -ئەسىردىكى بىر ئاجىزە كۆڭۈل ئىزھارى ۋە بارلىق دەرت- ئىستەكلىرى ئۈچۈن شائىرلار ھەم شېئىرلار ئېچىدىن ئەلىشىر ناۋائىينى ئەڭ مەقبۇل شائىر قىلىپ تاللىۋالغان.قىقاس-چوقانلىق زال بىر لەھزە جىمجىتلىقتىن كېيىن يەنە جانلىنىشقا باشلىدى.مۇنازىرىلىك ۋە تەسىرلىك سۆھبەتنى زورىغا ئاخىرلاشتۇرۇپ، تەلەبەلەر بىلەن قىزغىن كەيپىياتتا خوشلىشىپ سىرتقا چىقساق يامغۇر يېغىۋېتىپتۇ.

تاشكەنتنىڭ يامغۇرى كۈچلۈك ۋە ئۆتكۈنچى ئىدى.تەبىئەت گويا مەيۇس كۆڭلۈمگە غەمخانە بولىۋاتاتتى.ئۆزەمنى گويا يامغۇر سىمفونىيىسى ئېچىدە زىمىنغا چۆكۈپ كېتىۋاتقاندەك ھېس قىلماقتا ئىدىم.مەن بىر شېئىردىن تاشكەنتنىڭ سۈيى قىزلارنىڭ لۈبدەك تاتلىق،دېگەن سەتىرلەرنى ئوقۇغان.دېمىسىمۇ باشقا يۇرتىدىن كەلگەنلەر تاشكەنتنىڭ سۈيىدىن سوغلىق ئۈچۈن ئېپلىپ كېتىشىدىكەن.شۇ تاپتا يامغۇر يۈز ۋە لەۋلىرىمنى سالقىن ۋە تاتلىق قىلىپ ئاقماقتا ئىدى.يىراقتىكى يامغۇرلۇق تۈماندا ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇنسەنى كۈنلۈك ئاستىغا ئېپلىپ ھەسەل ھەرىلىرىدەك توپلاشقىنىچە ياتاقلىرىغا قايتىۋاتقانلىقىنى نېپىز پەردە ئارقىسىدىكىدەك خىرى-شىرە كۆرۈپ قالدىم.

مەنىلىك ناۋايىخانلىق سۆھبىتى مەندە نەچچە كۈنگەچە شېئىرى ھالەت ھاسىل قىلغاندى. قاراڭغۇلۇقنىڭ گۈزەللىكىدىن ئاي بەختلىك كۈلۈپ تۇرغان ئاخشاملارنىڭ بىرىدە، تۇنجۇقتان ۋە ئۆمۈرلۈك ھۇنەرگە ئايلانمىغان ھەۋەسكارلىق تەب جىلمىيىشقا باشلىدى-دە،قىزنىڭ كۆز ئالدىمدىكى غايىۋىي ئوبرازىغا قاراپ لەۋلىرىم پىچىرلاشقا باشلىدى:

تاشكەنتتە يامغۇر

قىز تىترىمەكتە،يۈرىكى گۈلخان،
تاشكەنتتە يامغۇر.
يۈمران يانىقلاردىن ئاقماقتا پەۋەس،
دالا گۈللىرىنىڭ كۆزلىرىگە دۇر.
باھار غۇنچىلىرى سويلايدۇ لېكىن،
تاشكەنتتە يامغۇر.
كۈللۈكسىمان سەۋسەن تۈماندا،
ئانار مەڭزلەرگە سەپمەكتە ھال نۇر!..

نۇرەپشان كامالەكتە قەترەلەر بالقار،
تاشكەنتتە يامغۇر.
چېچەكلەر چايقىلار سەلكىن بىر كۆيدە،
ئېھتىمال بۇ ساماۋىي ياغدۇ(ر).
ھەممىنىڭ قىسمىتىگە رەمزەئىي چاغدۇر،
تاشكەنتتە يامغۇر.
قاراڭغۇ كىرپىكلەرنىڭ تاڭدەك يۇرەكى،
باھار ئەييامدا داغدۇر.

نەرگىس گۈلگە ئايلاندى، ۋۇجۇدلىرى كۆز،
تاشكەنتتە يامغۇر.
دۇنيا بەدەل بولسۇن،ياشلىق يامغۇرغا،
قۇشتەك بىر جان كۆيۈك،نەپسى ئاھدۇر.
قىز قۇمرىغا جۆر،چۈنكى بۇ تاشكەنت،
باھار گۈللىرى توزغىغان باغدۇر!..

بۇگۈن ئەلىشىر ناۋائىي ھەققىدىكى ھەممە ئىزگۈ سادالارغا ھەمنەپەس بولۇشۇم،ئۆزبېك لەرنىڭ پەخرىيە تۇيغۇسىدىن قۇۋۇنىشىم،ئۆزبېك زىيالىلىرىنىڭ بۆشكى شۇنداقلا ئاللاھ بەخت- پىشانەمگە ئاتا قىلغان بۇ مەشھۇر ئالىگاھتىكى تېخىمۇ چوڭراق ئىلمىي مەجلىسنىڭ شاھىدى بولىشىم كېرەك ئىدى.ۋاقىت ئىنتايىن تىز ئۆتمەكتە.شۇڭا يۈگۈرەپ-يۈرۈپ دېگەن دەك سائەت ئىككىلەردە ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ مەدەنىيەت زالىغا كىردىم.بۇ چاغدا يامغۇر پەسلەپ كامالەك(ھەسەن-ھۈسەن)ئالەمنىڭ كۆن چىقىش تەرىپىدە ئىككى قۇتۇپنى تۇتاشتۇرغۇچى ئالتۇن كەمەردەك يەتتە خىل رەڭدە جۇلالىنىپ تۇراتتى.زال بىردەمدىلا مەن بۇرۇن ئاڭلىغان ياكى ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ،كۆرۈشنى ئارزۇ قىلغان ئۆزبېك ئەدەبىياتىنىڭ ئاۋانگارات ئەدىپلىرى بىلەن تولۇشقا باشلىدى.ئەمدى ئولتۇرۇپ تۇرۇشمىغا ھاسلىق ۋە ئايىلى قولتىقىدىن يۆلى گىنىچە ‹‹ئۇلۇغبەك غەزنىسى››رومانىنىڭ ئاپتورى ئادىل ياقىپوۋ ئاكا كىرىپ كەلدى.مەن بۇنىڭدىن سەل بۇرۇن ھەشەمەتلىك ‹‹خەلقەر دوستلىقى››سارىيىدا ئۆتكۈزۈلگەن يازغۇچىنىڭ ‹‹80 ياشلىق ئۆمۈر نەزىرىسى››دە ئەدىپنىڭ ئالدىغا تەزىمگە بېرىپ،جوڭگودىن كەلگەن ئۇيغۇر لىقمىنى،80-يىللاردا ئۇستازىم ئاربىسلان ئابدۇللا‹‹ئۇلۇغبەك غەزنىسى››نى ئۇيغۇرچىلاشتۇرغاندا قولىيازمىنى ئاققاكۆچۈرۈشكە قاتناشقانلىقمىنى،مۇشۇ دەقىقىدە ئۇستازنىڭ خاكىپايىغا قوللىرىمدىن يېتىلەپ كەلگەن تەقدىرى ئەزەلگە مىڭ شۈكۈرانىلەر ئېيتىدىغانلىقمىنى بىل دۇرۇپ كۆرۈشكىنىمدە، ئەدەبىي مەردانىلىقىدىن ئۇزاق ياشىغان يازغۇچى ئىككى

قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ھەققىم ئۈچۈن دۈئا قىلغاندى.ھازىر ئەدىپ قارىماققا ئوت كەتكەن توغراقتەك قۇرۇپ ـ قاغجىراپ كەتكەندەك كۆرۈنگىنى بىلەن سەل ياش ھاڭغىراپ تۇرغان مېھرىبان قويكۆزلىرىدىن ھاياتقا بولغان مۇھەببەت ئۇچقۇنلىرى تۆكۈلۈپ تۇراتتى.ياۋروپاچە كۆركەم لايھىلەنگەن زالدىكى شىمالدىن جەنۇپقا بويلىتىپ، تۆت ئەتراپى تولدۇرۇپ قويۇلغان ئېلېپىسسىمان ئۈستەل كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە ئادەملەر بىلەن لىق تولدى. قىيپاش قارشىمدا زامانىۋي ئۆزبېك مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ سەركەردىلىرىدىن،ئاتاخان ناۋايىشۇناس ئالىم ئېزىز قەييۇم (دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيەمدىكى ئاساسلىق ھېمايىچىم)نىڭ زالدا پەس ئاۋازدا ياڭراۋاتقان ناۋايىنىڭ ‹‹ مۇناجات ››(كەلمىدى)،‹‹18ياش ھەيرەتلىرى›››،‹‹بولمىسا ئىشق ئىككى جاھان بولمىسۇن›››، ‹‹دوستلار،ئالەم ئىشىغا يارۇ ـ ھەمدەم بولمىگىز››ۋە‹‹جۇنۇن ۋادىسىدا››غەزەللىرىگە مەستۇ مۇستەغرەق بولۇپ،كۆزلىرىنى يۇمغانچە يەڭگىل تەۋرىنىپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆردۇم. ئۇنىڭغا قاراپ مەشھۇر شائىر تىيىپجان ئېلىيۇپنىڭ بىر شېئىرىدا ‹‹كىشى شېھىت كېتەر مۇقام ئاڭلىغانچە يۇمسا كۆزىنى››دېگەن مىسرانى ئېسىمگە كەلدى.كەلگەن چوڭ ياشلىقلارغا نەچچە قېتىم ئورۇن بوشتىپ بەردىم.لېكىن بۇ مەن ئۈچۈن كەتسە كەلمەيدىغان مۇھىم يىغىلىش ئىدى.گەرچە مەن بىرئاز قورۇقۇنۇپ تۇرۇۋاتقان بولسامۇ تارىختىن بۇيان بىز بىر خەلق بولغاچقا،شۇ تاپتا تەقدىر ـ تۇرقىمىزغا قاراپ بىزنى ئۆزبېك ـ ئۇيغۇر،دەپ ئايرىشقا ھېچقانداق سەۋەپ يوق ئىدى.كېيىن مەن بۇ نوقتىنى نامەنگەن،قوقان،سەمەرقەند ۋە بۇخارالارغا قىلغان زىيارىتىم دە تېخىمۇ ئېنىق ھېس قىلدىم. چۆل ـ بوستانلىقلىرىمىز، ئۆسۈملۈك ـ ھايۋاناتلىرىمىز،ئەركەك ـ ئاياللىرىمىز ئوپىمۇ ـ ئوخشاش. نانلىرىمىزنىڭ ئاي، كۈنگە ۋە يۈزلىرىمىزگە ئوخشايدىغان لەقچۇ تېخي...پەقەت بىرلا پەرق ئۇلار ئىتتىپاق، ئۇمۇمىيەتچىل، بىر ـ بىرىگە يارەدەم قىلىدۇ.يول قويىدۇ،ھايا ـ ئېتىقاتلىق، مېھمانىنى مۇساپىر دەپ چوڭ كۆرىدۇ.سۆزنىڭ قۇدرىتىگە تەۋىنىدۇ.گۈزەل ۋە مەنىلىك سۆزلەر بىلەن دىلىڭنى يۇرۇتىدۇ.سۆزنى ھەقنىڭ نەزدىدە ھاسىل بولغان،دەپ قارايدۇ. ئۆزبېك زىيالىلىرى تېخىمۇ شۇنداق!مەسىلەن،مەن تاشكەنتە تۇرغان ئىككى يېرىم يىلدا دۆلەتلىك يادرولۇق ژورناللار ۋە ئادەتتىكى مەتبۇئاتلاردا بولۇپ جەمئىي ئون پارچىدەك ماقالە ئېلان قىلدىم.بىر كۈنى ئۇنىۋېرسىتېتدا خىيالەن كېتىۋاتسام مەن ئانچە تونۇشمىغان داڭلىق بىر پىرافېسسور ئالدىمنى توسۇپ:‹‹ تۇرسۇنباي، سىزنىڭ ماقالىڭىز چىققان بەزى ژورناللاردا مەنمۇ ماقالە ئېلان قىلىپ باقمىغان.تىزراق ۋەتەنىڭگە قايتىڭ! بولمىسا ئۆزبېكستاننى زابىت (ئىگەللەش) قىلار ئىكەنسىز!››دەپ كېتىپ قالدى.ئەمەلىيەتتە بۇ كىشى چىرايلىق سۆز ۋە چاقچاق ئارقىلىق مېنى ئاۋۇندۇردى، ماڭا ئىلھام بەردى.قايتىپ كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي فاكۇلتېتىدا ماقالە تىزىملايدىغان رەسمىيەتچىلىكلەر بىلەن چەتئەلدە ئېلان قىلغان ئاشۇ ماقالىلەرھەققىدە گەپ قىلىۋىدىم بىزبىر يەردە ئىشلەيدىغان ئوخشاش پىرافېسسوردىن بىرى:‹‹كۆتەر ئۇنداق پاق ـ پاق ماقالىلىرىڭنى!›› دېدى.لېكىن مەزكۇر مۇئەللىمۇ مېنى يېقىن چاغلاپ شۇنداق دېدى. ئەمما ئۇنىڭ چاقچىقى مېنى خۇشال قىلمىدى.‹‹رونىاق تاپقان ئەل بىر ـ بىرىنى باتۇرۇم

دەر!››دەپتىكەن.مانا قاراڭ بۇ ئىككى خىل خاراكتېر ۋە ئىككى خىل نىيەتكە! دېمەك ئەشۇنداق مۇھىتتا ئۇلارغا ئۆزلىشىپمۇ قالغان ئىدىم.شۇڭا ئۇزەمدىكى ئارتۇقچە قورۇنۇشنى قايرىپ قويۇپ، قىسلىپ بېرىپ ئالدىدىكىراق بىر ئورۇندا ئولتۇردۇم. سائەت ئىككى يېرىملار بۇلاي دېگەندە زالغا ‹‹خەلق شائىرى››،ئۆزبېكستان يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى،دۆلەت ۋە جامائەت ئەربابي ئابدۇللا ئارىپوۋ كىرىپ كەلدى.مىللىي ئۇنىۋېرسىتېت ئۆزبېكستانىنىڭ مەدەنىيەت بۆشكى بولغاچقا چوڭراق ئىلمىي پائالىيەتلەر مۇشۇ يەردە ئۆتكۈزىلىدىكەن. جۇملىدىن ئەركىن ۋاھىدوۋ، ئابدۇللا ئارىپوۋ ۋە ئېزىز قېيىمۇۋقا ئوخشاش بۇگۈنكى ئۆزبېك ئەدەبىياتىنىڭ ئالدىنقى ۋەكىللىرى مەزكۇر ئالىگاھ فىلولوگىيە فاكۇلتېتىنىڭ ئال دىنقى ئەسرىنىڭ60- يىللىرىدىكى ئوقۇغۇچىلىرى ئىكەن.مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئەنئەنىسى بۇيىچە ئۇلار ھەر مەۋسۇمدە نەچچە كېلىپ ئوقۇغۇچىلارغا لېكسىيە سۆزلەپ يىدىكەن.شۇنىڭدىن ۋە ئەدەبىياتشۇناسلىق دەرسلىرىنى كۆپراق يازغۇچى،شائىرلار ئۆتىدىكەن.شۇڭا بۇگۈنكى ئەلىشىر ناۋايى تۇغۇلغان تەۋەللۇت تۈيى مەجلىسى ئادەم بىلەن لىق تولغان بولۇپ،سورۇندا ناۋايىشۇناس ئالىملار، مۇئەللىملار،ئەدىپلەر، خەلق سەنئەتكارلىرىدىن باشقا ستۇدېنتلارمۇكۆپ ئىدى.مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، مىللىي ئۇسلوپتا چىرايلىق زىننەتلەنگەن بۇ زالنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىك كىنچى دەرسخانىسى دېيىشكە بولاتتى،يىغىن رەئىسى،ئۆزبېك فىلولوگىيىسى فاكۇلتېتىنىڭ رەھبىرى نۇرباي جاببارووۋ ‹‹ئوتتۇرا ئەسر تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ پىرى-ئۇستازى،ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، مەشھۇر شائىر،كاتتا دۆلەت ئەربابي،ھەزرەت ئەلىشىر ناۋايى بوۋىمىز تۇغۇلغان لىقىنىڭ566 يىللىقىغا بېغىشلانغان ئەدەبىي مەجلىسىمىز ھازىر باشلاندى.نۆۋەتتە سۆز‹ئۆز بېكىستان قەھرىمانى›ئۇستاز ئابدۇللا ئارىپوۋ ئاكىغا››دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن زالدا قىزغىن چاۋاك ئاۋازى ياڭرىدى.

- ئەسلىدە تارىختا ئەلىشىر ناۋايى تۇغۇلغان بۇگۈنكى كۈن بىز ئۆزبېك مىللىتىنىڭ يېڭى يىلىمىز بولىشى كېرەك،-دەپ گەپ باشلىدى ناتىق شائىر،-1930-يىللاردا موسكۋادا ئۆت كۆزۈلگەن بىر قېتىملىق نارەسمىي قەلەمكەشلەر سۆھبىتىدە شۇ چاغدىكى پۇتۇن ئىتتىپاق يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى ئۆزبېكستان ۋەكىللىرىنى كۆرىستىپ تۇرۇپ ‹سىلەر ئەلىشىر ناۋايى يۇرتىدىن كەلدىڭلار› دەپ سۆزلىگىنى ئۇچۇن،ناۋايى بىزنىڭ بولۇپ قالغان. مەن ناۋايىنى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ياكى ئۆزبېكلەرنىڭ ئۇلۇغ شائىرى بولغانلىقى ئۇچۇنلا ئەمەس بەلكى ئىنسانىيەتكە ئورتاق يۈكسەك بەدىئىي تەپەككۇر گەۋھەرلىرىنى مىراس قالدۇر غانلىقى ئۇچۇن ھۆرمەتلەيمەن ۋە ياخشى كۆرىمەن.شائىر ئەسەرلىرىنى ھەقىقى چۈشەنگەن كىشى ئۇنىڭدىن زادىلا ئايرىلالمايدۇ.ئىنسانىيەت ئالەمگە چىققىنى بىلەن ناۋايى ئەسەرلى رىنىڭ چوققىسىنى تېخىچە بويسۇندۇرالمغىنى يوق.

ئا.ئارىپوۋ زىلۇا بوي،تاقىرباش،قىرغىزىستان ئاممۇنىستىك ئۆتكۈر نەزەرلىك شائىر ئىكەن،ھازىرغىچە رۇس ۋە ئۆزبېك تىللىرىدا 30 دىن ئارتۇق شېئىرلار توپلىمى نەشىر قىلىنىپتۇ.مەرھۇم شائىر تېيىپان ئېلىيوپ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 90-يىللىرى نەشرگە تەييار لىغان«ئابدۇللا ئارىپوۋ شېئىرلىرىدىن تاللانما»دىكى شېئىرلار ئاددى ۋە قىسقا ھەجمىدە ئالەمچە نەزمىي ھېكمەتنى ئىپادىلەپ بېرىشكە قادىر بولغانلىقىدەك گەۋدىلىك ئالاھىدى لىكى بىلەن ھازىرغىچە سۆيۈپ ئوقۇلماقتا.توپلامدىكى «سەن باھارنى سېغىنمىدىڭمۇ؟» قاتارلىق شېئىرلار ئۆزبېكستاندا خەلق ناخشىسىغا ئايلىنىپ كەتكەن.يەنە ئۇ ئاماتلىك شائىر بولۇپ،تەقدىر ئۇنى مۇستەقىل ئۆزبېكستان رېسپوبلىكىسى دۆلەت شېئىرىنىڭ ئاپتورى بولۇشتەك مەڭگۈلۈك شان-شەرەپكە مۇيەسسەر قىلغان. پېرىزدېنت ئىسلام كەرىموۋ شائىرنى يۇقىرى باھالاپ:«بىز 20-ئەسىر ئۆزبېك ئەدەبىياتىنى ئابدۇللا قادىرىي،غافور غۇلام، ئايىبېك كەبى كىلاسسىك ئەدىپلەرسىز،زامانىۋي ئەدەبىياتىمىزنى سەئىد ئاھمەد، ئەركىن ۋاھىدوۋ قاتارلىق ئىجاتكارلارسىز تەسەۋۋۇر قىلالمىغىنىمىزدەك، مەنىۋي كېلىچىكىمىز، پاراۋان ۋە بۈيۈك ئىستىقبالىمىزنى ئابدۇللا ئارىپوۋ ئىجادىسىز كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلمەيمىز.ھازىرقى دەۋرىدىمۇ ئۇنىڭ شېئىرلىرى خەلقىمىز نى ئادالەت تەنتىنىسى ۋە نۇرلۇق كېلىچەككە ئىشەنچ روھىدا تەربىيىلەيدىغان يۈكسەك مەنىۋي ئامىل بولۇپ خىزمەت قىلماقتا»دەپ كۆرسەتكەن. كۆزىتىشىمچە،ئىسلام كەرىموۋ بىلەن ئۇنىڭ مۇناسىۋىتىنى تارىختىكى ھۇسەيىن بايقارا بىلەن ناۋائىينىڭ مۇناسىۋىتىگە تەمسىل قىلىش مۇمكىن. ئىلمىي رەھبىرىم نۇرباي جاببارۇۋ ئارىپوۋنىڭ شاگىرت مۇخلىسلىرىنىڭ بىرى بولۇپ،نۇرباي بىلەن ئارىپوۋ ھەققىدىكى سۆھبىتىمىزنىڭ بىرىدە،ئۇنىڭ«تۇرسۇن ئاغا،شۇنداق بىر ھېكمەت بارکى1441-يىلى ئەتىيازدا ناۋا يى تۇغۇلغان بولسا، 1941-يىلى ئابدۇللا ئارىپوۋ دۇنياغا كەلگەن.بۇ سانىنىڭ باشقا ئادەم ئۇچۇن ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولماسلىقى مۇمكىن،لېكىن ئابدۇللا ئاكاغا نىسبەتەن ئېيتقاندا بۇ ئىنتايىن تەبىئىي بىر تەسادىپلىق.ئارىدىن توپ-توغرا 500 يىل ئۆتكەندىن كېيىكى شۇ يىلى تۇغۇلۇش ئارىپوۋنىڭ ئەزەل قىسمىتىگە پۈتۈلگەن.ھەقىقى شائىر نەچچە يۈز يىلدا بىر قېتىم كېلىدۇ، دېگىنى شۇ بولسا كېرەك.مانا بۇ ئۆزبېك ئەدەبىياتىنىڭ ئامىتى!» دېگەنلىكى زادىلا ئېسىمدىن كەتمەيدۇ.

-شەرق رىۋايەتلىرىدە ئېيتىلىشىچە،-دەپ سۆزىنى ۋەزمن ۋە تەمكىن داۋاملاشتۇردى شائىر،-يۇرەك ئەسلى بىر قۇش بولۇپ شائىرنىڭ كۆكسىدىن ئىبارەت بۇ قەپەزدە «ناۋا» قىلىپ تۇرىدىكەن.ئۇ بوغۇلۇپ ۋە نالە-پەريات قىلىپ كۈنۇ تۈن ئۆزىنى شائىرنىڭ كۆكسۈگە ئۇرۇپ، قەپەزنى چېقىپ تاشلاپ ئۇچۇپ كەتمەكنى ئىستەيدىكەن.لېكىن شائىر بۇ خىل شىرىن ئازاپقا بەرداشلىق بىرىپ ئۇنىڭ ئەركىگە يول قويمايدىكەن.ئەنە شۇنداق ئۆمۇرلۇك كۈرەشتە ئاخىر شائىر «فانى»بولۇپ،تەقدىرگە تەن بېرىدىكەن.قۇش شائىرنى داغدا قالدۇرۇپ،كۆككە پەرۋاز قىلىپ ئۇچۇپ كېتىدىكەن.مانا بۇ شائىرلاردىكى جۇملىدىن ناۋائىيدىكى پېرىشتەلىك روھ.چۇنكى دىنىي ئەقىدىلەرگە كۆرە،پەرىشتەلەرنىڭ

دىنىمۇ،مىللىتىمۇ،تىلىمۇ بولمايدىكەن. ئۇ ھەممىگە ئورتاق.دېمەك ناۋايى ئىنسانىيەتنىڭ شائىرى.بىر دانىشمەننىڭ«سۆزنىڭ تۇمۇر لىرىدا قان ئاقسا،يۈرىكى ئۇرۇپ،كۆزى كۆرۈپ تۇرسا ۋە قۇلقى ئاڭلىسا-سۆز تىرىكتۇر» دېگىنىدەك،ناۋايى ھەزرەت قىلدىن ئىنچىكە،قىلچتىن ئىنتىك سۆز سەنئىتىدە تىرىكتۇر. كىلاسسىكلار شېئىرى مەنا، بەدىئىيات ۋە مەنتىق ئىلمىدە كۆپ ئىزدەنگەن.ئۇلاردا بىز كېيىنكى زامان ئەدىپلىرى ۋە ياش شائىرلار ئىبرەت ھەم ئۇزۇق ئالىدىغان تەرەپلەر كۆپ. مەسىلەن،ناۋايىلارنىڭ شېئىرخانلىق سۆھبەتلىرىدىن مۇنداق بىر ھېكايە تارقالغان:

-بىر كۈنى قاتتىق يامغۇر يېغىۋاتقاندا،ئەلىشىر ناۋايى يولدا كېتىۋاتسا ،ئۇنىڭغا لۇتفى ئۇچراپتۇ. ئۇلار سۆزلىشىپ كېتىۋېتىپ،«مەلىكۈل كەلام» ناۋايىنىڭ دىققىتىنى يامغۇر تامچىلىرىنىڭ بىر-بىرىگە ئۇلىنىپ سىزىلەرلىك دەرىجىدە رېشتە ھاسىل قىلىۋاتقانلىقىغا قارىتىپتۇ.بۇ ناۋايىغا خۇسراۋ دېھلىۋىنىڭ بىر بېيتىنى ئەسلىتىپتۇ.شېئىردا ،يامغۇر يېغىۋاتقاندا،بىر گۈزەل مەھبۇپ پاتقاقتا تېيىلىپ كېتىپ،غايەت نازۇكلىقىدىن يامغۇر يىپلىرىغا ئېسىلىپ ئورنىدىن تۇرغان«ئاجايىپ ئەۋرىشىملىكىدىن يېغىن رېشتىسى مەدەدى بىلە تۇتۇپ قويمىش بولغاي»لىقى تەسۋىرلەنگەن ئىكەن.قىزنىڭ مىسلىسىز گۈزەللىكى ۋە نازۇكلىقىنى گۈيا بىر ماي بۇياق رەسسامەك ئىپادىلەپ بەرگۈچى بۇ تۇرمۇش مەنزىرىسى ئاجايىپ شېئىر مۇھىت يارىتىلىقى بىلەن لۇتفىغا ياقىقاندەك ناۋايىدىمۇ ئاپىرىنلىق تۇيغۇسى قوزغىتىپتۇ.بىر كۈنى ناۋايى ھۇسەيىن بايقارانىڭ ھۇزۇرىدىكى شېئىرى سۆھبەتتە پادىشانىڭمۇ ھۇزۇرلىنىشى ئۈچۈن دېھلىۋىنىڭ ئەشۇ بېيتىنى ئوقۇپ ماختاپتۇ. ئەمما يۇقىرى بەدىئي دىتقا ئېگە ھۇسەيىن بايقارا شېئىردىن لەززەتلىنىشنىڭ ئەكسىنچە ئۇنىڭ نوقسانىنى كۆرسىتىپتۇ: يامغۇر تامچىلىرى تۇۋەنگە قاراپ چۈشىدۇ،دېمەك بۇ«يامغۇر رېشتىسى»يەسكە قاراپ ھەرىكەت قىلىدۇ، دېگەن گەپ.بۇنداق بولغاندا يىقىلغان گۈزەلنىڭ يامغۇر يىپىغا ئېسىلىپ ئورنىدىن تۇرۇشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس.ئەگەر بۇ يەردە:

زەئىفدىن كۈلبەمدە قوپماق ئىستەسەم ئەيلەر مەدەد،

ئەنكە بۇتې رېشتە ئاسقان بولسا تورۇسلار تېمىغا.

يەنى كۈلبەمدە شۇ قەدەر زەئىپلىشىپ كەتكەنمەنكى،تورۇستىكى ئۆمۈچۈك تورىغا ئېسىلىپ ئاران دېگەندە ئورنۇمدىن تۇردۇم،دېگەن بولسا شېئىرى پىكىر مەنتىقە ئويغۇن ۋە تېخىمۇ گۈزەل بۇلاتتى دەپتۇ.شۇنىڭ بىلەن سۆھبەتكە قاتناشقان ناۋايى قاتارلىق ئەدىپلەر شاھ شائىرنىڭ ئورۇنلۇق مۇلاھىزىسىگە قائىل بولۇپتۇ ۋە ئۇنىڭ ھەققىگە دۇئا قىلىپتۇ.

ئارقىدىن«ئۆزبېكىستان قەھرىمانى»،خەلق شائىرى، دۆلەت ۋە جامائەت ئەربابى ئەركىن ۋاھىدوۋ سۆزگە چىقتى.ئالدىنقى يىلى مەن ئۆزبېك مىللىي ئاكادېمىك دراما تىياتىرىدا بولۇپ ئۆتكەن شائىرنىڭ 70 ياشقا تولغانلىق ئىجادىي كېچىلىكىگە قاتناشقان.ئەركىن ۋاھىدوۋ بۇ گۈنكى زامانىۋىي ئۆزبېك شېئىريىتىدە كىلاسسىك غەزەلچىلىكنىڭ نادىر ئۇلگىسىنى يارىتقان شائىر:

سەير قىلماقنى ئىستىسەم مەن غەزەل بوستانىدا،
نە بار ساڭا دەپ كۆلمىڭىز مىر ئەلىشىر قاشىدا...
ئەھلى شېئىر بەلكى كىتابىم نەزمى ئىشق دەپ ئاچادۇر،
ياق كىتابىم سۆيگۈنىڭ دېڭانغا دېباچەدۇر...

«ياشلىق دىۋانى» ئۇنىڭ داڭلىق توپلىمى بولۇپ،ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىدا ياش لارنىڭ قويۇن ۋە ياستۇق دەپتىرىگە ئايلانغان.شائىرنىڭ «روھلار ئىسيانى»داستانى بىز ئۇيغۇر كىتابخانلىرى ئارىسىدا كۆچلۈك ئەكىس سادا قوزغىغان.ئەۋاھىدووۋ يۈكسەك ۋەتەنپەرلىك روھى دىكى «ئۆزبېكىم»غەزىلى ئۇچۇن 25يىل دەرت تاتقان.كېيىن بۇ شېئىرغا پۈتۈن ئىتپاق دائىرىسىدە شۆھرەت قازانغان ئۆزبېكىستان خەلق سەنئەتكارى شېرئەلى جۆرەيۇ ئاھاڭ ئىشلەپ زور ماھارەت بىلەن ئورۇنلىغان ۋە خەلق ناخشىسىغا ئايلاندۇرغان.شائىرنىڭ ئەينى دەۋرىدىكى شېئىرلىرىدا ھەسرەتلىك قەلبنىڭ ئىسيانكارلىق ساداسى بار.ئۇ ئۆزىنىڭ «قىسمەت»نامىلىق شېئىردا مۇنداق يازغان:

تاتلىق بولساڭ يالاپ ئادا قىلىدۇ،
ئاچچىق بولساڭ تالاپ ئادا قىلىدۇ.
يۈرىكىڭدە ئاتەش بولسا بىئامان،
ئۆز ئوتۇڭدا قالاپ ئادا قىلىدۇ.

- بۇيۇك ناۋايىنىڭ يېنىق ئىشقىي غەزەللىرى،-دەپ پەسراق ئاۋازدا ھاياجان بىلەن سۆز باشلىدى ئەركىن ۋاھىدوۋ،-دىۋانىدىن-دىۋانىغاكۆچۈرۈلۈپ،ئېغىزدىن-ئېغىزغا تارقاپ ۋە كىتاپ بەتلىرىگە پارچىلەر پۈتۈلۈپ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن.ياشلىقىمىزدا يادلىغانىمىز،سۆيگۈ مەكتۇپلىرىغا قوشۇپ پۈتكەنىمىز.قۇياش پۈتكۈل زىمىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئويغىنىش ھاسىل قىلغاندەك ناۋايى ئەسەرلىرى ئەدەبىياتىمىزنىڭ تۆۋرۈكى سۈپىتىدە بىزلەر ئۇچۇن روھى ئۇزۇق بولۇپ كەلدى.خەلقىمىزنى ئاقارتتى.نەچچە يىلنىڭ ئالدىدىكى بىر سەپەرپۇرستىدە بىر نەچچە دېھقان يىگىت بىلەن پاراڭلاشقىنىمدا ئۇلار:«ئەركىن ئاكا،كاتتا شائىرسىز! ھەتتا ‹فائۇست›نى ئۆزبېكچىگە تەرجىمە قىلغانسىز.نېمە ئۇچۇن‹ناۋايى›نى تەرجىمە قىلمايسىز؟»دەپ سوئال قو يۇشتى.بۇ مەن ئەزەلدىن ئويلاپ باقمىغان ئىشكەن.شۇڭا ھەيران بولۇپ:« تىلىمىزنى تىلىمىزغا ئاغدۇرۇشنىڭ نېمە ئەھمىيىتى بار؟»دەپ جاۋاپ بەردىم.كېيىن ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ ئاممىباپ نۇسخىلىرى كۆپلەپ نەشرقىلىندى،بۇمۇ بولىدىغان ئىشكەن.لېكىن بۇنداقتا ئەسەر ئاددىلىشىپ، گۈزەللىكىنى يوقتىدۇ.قىزىل گۈل ئۆزىنىڭ بەرگى،شاخ،تىكەن ۋە غوللىرى بىلەن گۈزەل!ھازىرقى شېئىرى

ئىجادىيەتمىزدىكى ئەڭ چوڭ ئىللەت پىكرىي يالىڭاچلىق، ئاددىيلىق ۋە گۈزەل نەزمىي مۇھىتنىڭ بولماسلىقى.بۇ شەرق شېئىرىيىتىدە كىلاسسىك شائىرلار بۇرۇندىن ئېتىۋار بېرىپ كەلگەن مەسىلە.مەن ناۋايىنىڭ تۇغۇلغان خاتىرىسى يىغىندا گەپنى ئۇزارتماي،بۇ ھەقتە بىر مىسال كەلتۈرۈش بىلەن كۇپايىلىنايى:

ـشەرقتە ئادالەتلىكلىكى ۋە راسچىللىقى بىلەن نام چىقارغان پادىشاھ نۇشۇرۋان ئادىل بىر كۈنى مەملىكەت شائىرلىرىنى يىغىپ:

ـئەي،شائىرلار، مەندەك ئادىل شاھ زامانىدا راستچىللىق ھۆكۈم سۈرۈپ،يالغانغا جاي قالمىغان بىر دەۋىردە،سىلەرنىڭ ئويدۇرما، ھەقىقەتدىن يىراق سۆزلەرنى شېئىر قىلىپ يازغىنىڭلار نېمىسى!يارنىڭ كىرپىگىدىن ئوق ئېتىلسا،ئاشقىنىڭ يۈرىكى يارىلىنىدىغان، مەي جامىدىن جاھان كۆرۈنىدىغان ئىش قايسى مەنتىقىدە بار؟بۇگۈندىن باشلاپ بۇنداق يالغان گەپلەرنى قويۇپ، كىشىلەر ئىشەنگۈدەك راست ئىشلارنى شېئىر قىلىپ يېزىڭلار،ـدەپتۇ.

ئاردىدىن بىر مەزگىل ئۆتۈپ شاھ يەنە شائىرلارنى چاقىرتىپتۇ ۋە ئەڭ مەشھۇر شائىردىن بىرى سىگە شېئىر ئوقۇشنى ئېيتىپتۇ.شائىر ئوتتۇرا مەيدانغا چىقىپ:

مەشھەتدە سەھەردە تاڭ ئېتىشى راست،

ھەلەفتە كەچقۇرۇن كۈن پېتىشى راست.

ئەدان بازىرىدا دان سېتىشى راست،

دەمەشقتە خەلق تۇنىدە داڭ چېلىشى راست.

دېگەن شېئىرنى ئوقۇپتۇ ۋە ‹‹پادىشاھى ئالەم،مانا بۇ سىزنىڭ تاپشۇرىقىڭىز بويىچە يېزىلغان راست شېئىر››دەپ ئەسكەرتىپتۇ.شۇ چاغدا نۇشۇرۋان ئادىل ئۆز خاتالىقىنى تۇنۇپ يېيىپتۇ.دە، مۇنداق دەپتۇ:

ـئەي،شائىرلار،ئەمدى سىلەرنىڭ ئىشىڭلارغا ئارىلاشمايمەن.ئەگەر راست شېئىر شۇنداق بولىدىغان بولسا، بۇنىڭدىن كېيىن ھەرگىز راست يازماڭلار،ئۇزەڭلەر بىلگەن يالغاننى يېزىۋېرىڭلار.

بۇ ۋەقە سەۋەبلىك شەرق خەلقلىرى ئىچىدە ‹‹شائىر سۆزى يالغاندۇر››دېگەن ماقال تارقىلىپتۇ.شۇنىڭ بىلەن بۇ ماقالنى فۇزۇلى بىر غەزىلىدە تولىمۇ گۈزەل ۋە ئوبرازلىق تەرىزدە مۇنداق ئىپادىلەپتۇ:

ئەگەر دېسە، فۇزۇلى گۈزەللەردە ۋاپا بار،

ئالدانمىكى،شائىر سۆزى ئەلۋەتتە يالغاندۇر.

ـئەزىز مېھمانلار.يەنە قاراڭكى ،ناۋايى ۋە خەلقتىن ئېلىنغان مونۇ بېيىتلار نەقەدەر دىلبەر،ئۇنىڭ مەجازىي ۋاستىلىرى ۋە سۆز سەنئىتى ماھارىتى نېمە دېگەن مىسلىسىز!نۇشۇرۋان ئادىل ئاڭلىغان شېئىر بىلەن تۆۋەندىكى مىسرالارخۇددى توز بىلەن تاشپاقادەك قانداق كۈچلۈك سېلىشتۇرما-ھە،ـدەپ سۆزىنى ئاخىرلاشتۇردى شائىر ئەركىن ۋاھىدوۋ.

ئارەزىن ياپقاچ،كۆزۈمدىن ساچلۇر ھەر لەھزە ياش،
بويلەكىم،پەيدا بولۇر يۈلتۈز،نىھان بولغاچ قۇياش...
پۈرقىتىگدىن زەفىرەن ئۆزرە تۆكەرمەن لالەلەر،
لالەلەر ئېرمەسكى،باغرىمدىن ئۆتەر پەرگالىلەر...
بالا دەشتى ئارا مەجنۇن مېنىگدەك كۆرمەمش دەۋران،
قۇيۇندەك ھەر زامان بىر كۆرمىگەن ۋادىيدا سەرگەردان...
يارىنى كەپتۇ دېسە،يۈگۈرەپ چىقاي باشىم بىلەن،
يار يۈرىگەن كوچىلارنى سۈپىرەي ياشىم بىلەن...

كېيىن ئەندىجان،پەرغانە،سەمەرقەند بۇخارا ۋە خارزمدىن كەلگەن ئالىملار ناۋايىنىك ھاياتى، ئىجادىيىتى ۋە پەزىلىتىگە دائىر مەلۇماتلارنى توپلاپ،كونكېرت تەرەپلەرھەققىدە بىر شۆگىلدىن ئېغىزاكى نۇتۇق بايان قىلىشتى.ئۇلار ئىلمىي مەجلىسلەردە ماقالە ئوقۇماي كۆپرەك شۇ ئىنسانىنىك پېئىل-پەزىلىتى ۋە ئۇمۇمىيەتچىللىكى ھەققىدە ئەركىن سۆزلىشىدىكەن.مەن ئەنجۇمەننىك تەنەپپۇز ۋاقتىدا باشقىلاردىن نەجمىدىن كامىلوۋ بىلەن پىرىمقۇل قادىروۋنىك ئوتتۇرىسىدا ئول تۇرغانلىقىمنى ئاڭلاپ قۇلاقلىرىمغا ئىشەنمەي قالدىم.نەجمىدىن ئاكا ئۆزبېكىستاننىك داڭلىق ئىجتىمائىي پەن ئالىمى بولۇپ، دوكتورلۇق ئىشىم جەريانىدا ئۇنىك«تەسەۋۋۇپ» ۋە ناۋايى ھەققىدىكى«خىزىر چەشمىسى»ئەسەرلىرىنى كۆرگەندىم. بۇ كىشىنى ئىلمىي رەھبەر قىلىپ تاللىغان ماگىستىرلارنىك ئىغىزىدىن:«نەجمىدىن دامىلا پەزىلەتتە پەرىشتە،ئىلمىدا ئىسمى جىسمىغا لايىق«كامىل»ئىنسان»دېگەن تەرىپلەشلىرىنى كۆپ قېتىم ئاڭلىغان.ئۇ سۆز نۆۋىتى كەلگەندە بۇيۇك ناۋايى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى:«رۇس ئالىملىرىدىن ژىرمۇنسكىي ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىدا«ناۋايى ۋە ئەدەبىي ئويغىنىش»دېگەن ئەسىرنى يېزىپ ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ خۇددى ياۋروپادىكىگە ئوخشاش ئويغىنىش دەۋرىنىڭ بولغانلىق تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسا،كۆنراد پەرھاتنى«ئىنسانىيەتنىڭ ئىدىئالى»سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن. دېمەك تۈركىي خەلقلەر گېرىك،ئەنئەنىۋىي شەرق ۋە ئىسلام مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تەرەققىيات ئۆركىشى قوشۇلۇپ ۋە جەۋھەرلىنىپ ئەلىشىر ناۋايىنى شۇنداقلا ناۋايىنى بايراق قىلغان شەرق ئويغىنىشىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.بىز تېخى شائىر يارانقان ئۇلۇغ بىر دەريانىڭ ساھىلىدا ئايلىنىپ يۈرىۋاتىمىز» دەپ خۇلاسىلىدى.نەجمىدىن كامىلوۋ مۇھەممەت سىددىق زەللى ھەققىدىكى دىسسېرتاتسىيەمنىڭ سىرتتىن تەكلىپ قىلىنغان مۇتىخەسسىس بولغاچقا كېيىن مەن پېرزىدېنت نامىدىكى دۆلەت ۋە دېموگراتىك جەمئىيەت قۇرۇش ئاكادېمىيىسىگە بېرىپ ئالىم بىلەن نەچچە مەرتە دىدارى مالاقەتتە بولدۇم.سۆھبەت قىزغىن داۋام قىلىۋاتاتتى. يىغىندىن خاتىرە قالدۇرۇش مەقسىتىدە قارىماققا سۆزلىگۈچىلەرگە دىققەت قىلىۋاتقاندەك قىلسامۇ ئەمەلىيەتتە ئوتلۇق بىر خىيال مېنى باغرىغا باسماقتا ئىدى...قول كۆتۈرۈپ«مەن

جوڭگودىن يەنى ناۋايىنىڭ ئۆزلۈكى ۋە مىللىي كىملىكىنى ئىپادىلىگەن غايىۋىي قەھرىمانى پەرھاتنىڭ ۋەتىنىدىن كەلگەن ئۇيغۇرمەن.بۇرۇنقىلار ناۋايى ھەققىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتنى ئىزدىن چىقىرىپ،بىز قېرىنداش ئىككى خەلقنى تالاش-تارتىشقا قويدى. دۇنيادا ئۆزبېك-ئۇيغۇردەك بىربىرىگە ئوخشايدىغان يەنە باشقا ئىنسانلار توپىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.دېمەك بىز ئىككى مىللەت ئاتالغان بىر خەلق.بىر يۇرەكنىڭ ئىككى دالانچىلىرىمىز! نەجمىدىن ئاكا بەكمۇ ھەققانىي گەپ قىلدى.ئەلىشىر ناۋايى ياراتقان دەريا دەل شائىر ياشىغان15-ئەسىردىن ئەمەس بەلكى ئۆزاق ئەسىرلىك مەنبەلەردىن شەكىللەگەن.ئۇنىڭ باش ئېقىن ۋە غايەۋىي يىلتىزلىرى يىراق قەدىمكى بۇلاقلار.دېمەك ھاياتىي بۇلاقلاردىن چۆرۈق- چۆرۈق كېچىك ئېرىقلار،ئېرىقلاردىن جۇشقۇن جىرالار.تەرەپ-تەرەپتىن كەلگەن جىرا سۇلىرىدىن شاۋقۇنلۇق غول ئېقىنلار، خۇددى تاغقا-تاغ قوشۇلغاندەك ھەيۋەتلىك ئېقىنلارنىڭ ھەر ياقتىن قوشۇلۇشى بىلەن ناۋايىنىڭ چەكسىز ئەزىم دەريا‌سى شەكىللەنگەن.سىلەرنىڭ ناۋا يىنى ياخشى كۆرىدىغىنىڭلارنى بىلىمىز،ئەمما بىز ئۇيغۇرلارمۇ ناۋايىنىڭ مۇھىم ھەقداسى! دوستويېۋسكىي ‹ھەقىقەت رۇسىيەدىنمۇ ئۇلۇغ› دەپ ئېيتقاندەك 20 مىليۇن خەلقنىڭ ئار زۇسى مىرزا ھەيدەرنىڭ تارىخىي خاتىرىسىدىن ئۇلۇغمۇ؟شۇنداق ئىكەن ناۋايىشۇناسلىقتا شائىر مىراسلىرىنىڭ تۇركىمەن،ئەزەربەيجان،قىرغىزۋە قازاق ئەدەبىياتىغا تەسىرىنى كۆرسىتىپ، شائىرنىڭ مۇھىم ھەقداسى بولغان بىز ئۇيغۇرلارنى بىر چەتكە قايرىپ قويغىنىڭلارئادىللىق بولمايلا قالماستىن بەلكى بۇ تەتقىقاتىڭلاردىكى ئىلمىي پوزىتسىيىنىڭ ئىشەنچىسىزلىكى نى ئاشكارىلاپ قويىدۇ.ئۇيغۇرلار تارىختا ھەر تەرەپتىن كەلگەن پىكىر ئېقىملىرىنى ئۆز مەدە نىيەت خامىنىدا تاسقاپ ۋە چەشكە ئايلاندۇرۇپ ئۆنى ئوتتۇرا ۋە مەركىزى ئاسىياغا تارقىتىشتا مەنۇىي بازارلىق رول ئوينىغان.باشقا تۇركىيەلەر ئوتتۇرا ئەسىرىڭلار ھەققىدە سۆزلىگەندە ئۇيغۇرلارنى ئەگىپ ئۆتەلمەيسىلەر! بۇگۈنكى ئۆزبېكىستان دۇنيادا قەد كۆتۈرگەن دۆلەت.شۇڭا سىلەر ناۋايىشۇناسلىقتا تار ئايرىمچىلىق مەپكۇرىسىدىن ئازات بولۇپ،قەلبى-كۆكسۈڭلەرنى كەڭراق قىلغىنىڭلار ياخشى!››دېيىشنى ئويلىدىم.تەلەپ قىلسام ئۆلار سۆزلەش پۈرستىمۇ بېرەتتى.بىراق بۇ پىكىر ئىلھامى قانداق شىددەتلىنىپ كەلگەن بولسا،ئۇنىڭدىن شۇنچىلىك تىزلىكتە يالتايدىم.چۈنكى ئۆلاردا ھەممە كىشى ناۋايىنى ياخشى كۆرىدۇ.15-ئەسىردىكى خۇراساندا پارسچە يازمىغان كىشى شائىر ئاتالمىغاندەك شۇرالار دەۋرىدىكى ئۆزبېكستادا ناۋايى ھەققىدە كىتاپ يازمىغان كىشى زىيالى ھېسابلانمىغان.پۈتۈن بىر جەمئىيەتتىكى فىلولوگىيە تەتقىقاتىنىڭ 5/3 قىسمى ناۋايىغا بېغىشلانغان،دېسەكمۇ مۇبالىغە بولمايدۇ.شائىرنى دۇنياغا تونۇتۇشتا ئۆزبېك خەلقىنىڭ رولى چوڭ.مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدە شائىرنىڭ نامىنى ئەبدىلەشتۇرۇش ئۈچۈن قويۇلغان جاي ۋە قۇرۇملارنى ئۆچۈرتىش مۇمكىن.ئۇنىڭ ئۇستىگە ناۋايىشۇناسلار بۇقېتىمقى چەكلىك يىغىندا سۆزلەش ئارزۇسىدا دۆلەتنىڭ چەت يەرلىرىدىن كەلگەن. شۇڭا مەندەك بىر‹‹ مېھمان ››ئۇلارنىڭمۇ ھېسسىياتىنى چۈشىنىشىم، ھەققى-ھۇقۇقىغا ھۆرمەت قىلىشىم،ئۇلار غا كۆپرەك يول قويۇشۇم

كېرەك،دېگەنلەرنى ئويلاپ يەتتىم-دە،چەپ تەرىپىمدە ئولتۇرغان يازغۇچى پىرىمقۇل قادىر ئاكىغا تەشەببۇسكارلىق بىلەن:

-ئۇستاز،مەن ئۇرۇمچىدىكى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىن كەلگەن،هازىر ئۆزبېكىستان مىللىي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تەتقىقاتچىسىمەن. ئەسەرلىرىڭىز ئارقىلىق ئۆتكەن ئەسىرنىڭ90-يىللىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر خەلقىگە تۇنۇشلۇق سۆيۈملۈك يازغۇچىسىز.رومانلىرىڭىزنى ئو قۇپ، دىدارىڭىزنى كۆرۈشنى خيالى ئارزۇ قىلغانمەن،شۇ تاپتا بېشىم ئاسمانغا تاقاشقىدەك بولى ۋاتىدۇ،-دېدىم.

پاكار بۇيىغا ئېغىر كېلىدىغاندەك يۇغان بېشى،ئۆسكىلەڭ،توم قارا قاشلىرى ئاستىدىكى مۇشۇكياپىلاقنىڭكىدەك چوڭقۇر ۋە ئۆتكۈر كۆكۈش كۆزلىرى قەدىمكى هۇن ئېرقىنىڭ تىپ ئالاهىدىلىكىنى ئەكىس ئەتتۈرۈپ،80ياشلارنىڭ بوسۇغىسىغا قەدەم قويغان بۇ كىشىنى قەتئىي ۋە سەل سۈرلۈك كۆرسىتىپ تۇرسىمۇ،لېكىن تىز پەسلىۋاتقان ئۆمۈر قۇياشى ئۇنىڭ چىرايىدىن باغرى يۇمشاقلىق ۋە تولىمۇ رايىشلىقنى نامايەن قىلىپ تۇراتتى.

-ئۇيغۇر تىلىدا قايسى ئەسەرلىرىم نەشر قىلىنغان؟

- ‹‹يۇلتۇزلۇق تۇنلەر››،‹‹هومايۇن››،‹‹ئەكبەر››،سىزنى ئۇيغۇر خەلقى ئۆز يازغۇچىسىدەك ياخشى كۆرىدۇ،بولۇپمۇ بابۇر هەققىدىكى رومانىڭىز بىزدە كۆپ قېتىم نەشر قىلىنغان.بۇگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان ئېسىل ئەسەرلەر بار، هالبۇكى بىرەر پارچە ئۇيغۇرچە ئەسەرنىڭ ئۆبېكچە نەشر قىلىنمىغانلىقىدىن كۆڭلۈم بەكمۇ يېرىم.ۋەتىنىمگە قايتقاندا دوستلىرىمغا نېمە دېيىشنى بىلمەيۋاتىمەن.دېمەك بىز سەلەرگە قېرىنداشلىق ۋە دۇنياۋي نوقتىدىن قاراپ كەلدۇق.

كېيىن پىرىمقۇل قادىر ئۇزىنىڭ مەخسۇس ئۇيغۇر تىلىدا بولىدىغان ئاممىۋي تارقىتىش ۋاستىلىرى هەققىدىكى سۇئالىغا بەرگەن جاۋابىدىن ئۇمۇتۇار بول غاندەك‹‹زور،جۇدە زور،ئوغلۇم››(ناهايىتى ياخشى!) دەپ دوپپىلىق يۇغان باشلىرىنى لىڭشىتىپ قىنچە كۈلۈمسىرىدى.كېيىن بىر ئۆسمۇرنىڭ مۇسىقىچىلەرنىڭ تەڭكەش قىلىشىدا ئابدۇللا ئارىپوۋمىڭ ‹‹ئەلىشىرنىڭ ئانىسى››شېئىرىنى ياڭراق ۋە تەسىرلىك ئوقۇشى قىلىشى بىلەن سۆھبىتىمىز ئۇزۇلدى. دېكلاماتسىيە شېئىرنىڭ:

مەيلىغۇ ئۇ كىم بولسۇن،

يالغۇز بىر سۆز مەناسى.

ئەلىشىرنىڭ ئانىسى ئۇ،

ناۋاينىڭ ئانىسى...

دېگەن بېيتلىرىغا كەلگەندە،بالىنىڭ ئۇنى ئانىنىڭ باغرىغا بۆلەنگەندەك ئاستا- ئاستا پەس لەشكە باشلىدى.مۇزىكىنىڭ ئەۋجى لەرزانلاشماقتا ئىدى.مىكروفۇندىن ياڭرىغان ئۇرغۇلۇق، مەنتىقلىق ۋە مەنىدار بىر ئاۋاز بىلەن تەڭ زالدىكى ھاياجانلىق ۋاراڭ-چۇرۇڭ پەسەيدى.

-ئۆزبېكنىڭ يۇرىكى ناۋايىنىڭ كۆكسىدە سوققان،ئۇلۇغ شائىرنىڭ روھى بىز تۇركىي خەلق لەرنى يۆلىگەن،-دېگەن جۈملىلەر بىلەن تەڭ ھەممىنىڭ دىققىتى بىر نوقتىغا تىكىلگەنىدى.
مۇنبەردە ئۆزبېكستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى،ئۆزبېكستاندا خىزمەت كۆرسەت كەن پەن ئەربابى ئەزىز قەييۇموۋ سۆزلىمەكتە ئىدى.بادام گۈللۈك قارا دۇخاۋا دوپپىسىنى ئوڭغا قىيسايتىپراق كىيىۋالىدىغان، باشقىلارنىڭ ئۇتۇقىدىن ھەمىشە ئىككى كۆزلىرى يۇمۇلۇپ قالغۇچە ھۆزۈرلىنىپ كۈلىدىغان بۇ مەردانە ناۋايىشۇناس قوقانلىق مەشھۇر ئالىم پولاتجان دامۇللانىڭ ئوغلى ئىدى.ئەزىز قەييۇم«خەمسە»دىكى ھەر بىر داستانىنىڭ يېزىلىش جەريانى ئاممىباپلاشتۇرۇلۇپ ھېكايە قىلىنغان ئەدەبىي كىتاپلىرى جۈملىدىن ناۋايىنىڭ ئىجادىي بىئوگرافىيىسىگە بېغىشلانغان «ئاجايىپ كىشىلەر ھاياتى»ئەسىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر كىتابخانلىرىغا تونۇش.ئۇ يەنە «نادىر سەھىپىلەر»،«قەدىمىيەت ئابىدىلىرى»قاتارلىق كۆپلىگەن بەدىي ئىي ۋە ئىلمىي ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى بولۇپلا قالماستىن بەلكى ئۆزبېكستادىكى بىردىن بىر ئاتا-بالا زەلىلىشۇناس ئالىملار ئىكەن.مەلۇمكى زەلىلى18-ئەسىر ئەدەبىياتىمىزنىڭ نادىر ۋەكى لى بولۇپ،شائىرنىڭ شېئىرلىرى ئۆز دەۋرىدىن ئېتىۋارەن پەرغانە ۋادىسىغا كەڭ تارقالغان. ئېزىز ئاكا نەشرىگە تەييارلىغان ئاتىسى-پولاتجان دامۇللىنىڭ«قۇقان تارىخىي ۋە قوقان ئەدەبىي مۇھىتى»،«تەزكىرەئىي قەييۇمي»قاتارلىق ئەسەرلەردە ئۆزبېكستاندا تونۇنجى بولۇپ،مۇھەممەت سىددىق زەلىلى ۋە ئۇنىڭ شېئىرلىرى توغرىسىدا مۇلاھىزىلىك تەتقىقات ئېلىپ بېرىلغان.مېنىڭ زەلىلى تېمىسىدىكى تەتقىقاتىم تاماملىنىپ دىسسېرتاتسىيە ياقلاشنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرى ئىشلىنىۋاتقان2008-يىل ئىيون ئايلىرىنىڭ بېشىدىكى دائىملىق ئۇچرىشىشلارنىڭ بىرىسىدە،ئىلمىي رەھبىرىم نۇرباي جاببارنىڭ:«تۇرسۇن ئاغا،ئامەتلىك ئىكەنسىز،ئېزىز پولاتوۋىچ ئۆزبېكستانىنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر ئالىمى،ياشىنىپ قالغاچقا ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ئاپانېنتلىق قىلمىغان.زەلىلى ئۇ كىشى ئۈچۈن ئاتا مىراس مۇئەمما بولغاچقا سىزنىڭ ئىشىڭىز ئۈچۈن ئىلمىي ھىمايىچى بولۇشقا قۇشۇلدى»دېگىنىدە دوپپامنى ئاسمانغا ئاتقۇدەك بولغانتىم.كېيىن ئالىم ئۇيى ۋە ئەلشىر ناۋايى نامىدىكى ئەدەبىيات مۇزېيدىكى ئىشخانىسىدا دىسسېرتاتسىيەمنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى كۆرۈپ قىممەتلىك تەكلىپلەرنى بەردى.ئاخىردا «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى»دا ئېلان قىلىنغان « «تەزكىرە ئىي قەييۇمي»دا زەلىلى تەلقىنى»ناملىق ماقالەمنى ژورنال بىلەن قوشۇپ سوغا قىلغىنىمدا،ژورنالنى دادىسىنىڭ قوقاندىكى «ئۆي مۇزېيى»غا ئەۋەتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ قەۋەتلاخۇشال بولغاندى.كېيىن مەن ئۇنىڭ« يىراق چىندىن بىر مۇساپىر ئىلىم ئىزدەپ ۋەتىنىمىزگە كەلسە،ئۇنىڭ تەرىپىدە بىرنەچچە ئېغىز ھەققانى پىكىر ئېيتىش

مەسئۇلىيىتىمىز بار››دېگەن مەقسەتتە ماڭا ھمايىچى بولغانلىقىنى ئاڭلىدىم. ھمايە كۈنى ئۇ تەقرىزى(باھاسدا)دە دەسلەپتە دىسسىپرىتاتسىيەمنىڭ كەمچىلىكلىرى ھەققىدە توختالغان،بولۇپمۇ ماقالەمدىكى بۇگۈنكى ئۆزىبەك ئەدەبىياتشۇناسلىرىدىن كەلتۈرگەن نەقىللەرنى قاتتىق سۆكۈپ، كېيىن‹‹دىسسىپرىتاتسىيىگە باشتىن-ئاياق مۇشۇنداق باھا بېرىلسە، تۈرسۇن قۇربانغا بەكلا ئادا لەتسىزلىك بولىدۇ،دىسسىپرىتاتسىيىدە ئۇنىڭ ياخشى ئىستىدات ئېگىسى ئىكەنلىكىنى نامايەن قىلىدىغان نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلەر بار››دەپ كۆرسەتكەنلىكى بۇ نوقتىنى ئىسپاتلايدۇ. قىسقىسى ئېزىز قەيىۋم كۆڭۈل نۇرەپشانلىقى يۈز-كۆزىدە نامايەن،ئاسمان باغرى،ئۇمۇمىيەتچىل بولۇشتەك پەزىلەتلىرى بىلەن مەندە ئۆچمەس تەسىرات قالدۇردى.

-مەھمۇد كاشغەرى،-دەپ سۆزىنىي داۋاملاشتۇردى ئالىم،-‹‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك››نى يېزىپ، ئانا تۈركىي تىلىمىزنىڭ ئەرەپ تىلى بىلەن‹‹بەيگىگە چۈشكەن ئاتتەك›› رىقابەتتە ئۈستۈنلۈك تالىشىۋاتقان مەقامىنى نامايەن قىلغان بولسا،ئەلىشىر ناۋايى مەشھۇر‹‹خەمسە››سى ئارقىلىق قۇياشى پەسلەۋاتقان ئۆزبېك تىلىنى جاھان مىقياسىغا ئېلىپ چىقتى.تىل ۋە ئەدەبىيات بىر مىللەتنىڭ مىللىي روھى ھەم دۇنيادا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋۇشنىڭ ئەينىكىدۇر، دەيدۇ بەھبۇدىي③ھەزرەتلىرى.شائىرنىڭ‹‹تىلغا ئېتىبارسىزلىق،ئەلگە ئېتىبارسىزلىق››دېگىنى شۇنداقلا:

ناۋاسىز ئۇلۇسنىڭ ناۋا بەخشى بول،
ناۋايى يامان بولسا،سەن ياخشى بول...
پەرىم بولسا ئۇچۇپ قاچسام ئۇلۇسىدىن تا ئاياغىم بار،
قاناتىم كۆيسە ئۇچماقدىن،يۈگۈرسەم تا ھاياتىم بار...

دەپ شام پەرۋانىسى بولۇپ ئۆرتىنىشلىرى ئەمەلىيەتتە زامان زۇلمىغا، ئۆز ئۇلۇسىغا ۋە ئۇنىڭ جاھانسىز زىيالىلىرىغا قىلغان مۇراجىتى ئىدى.شۇڭا سەمەرقەنتىدە‹‹ناۋايىغىچە ناۋايى بولىمغان،ناۋايى دەۋرىدە ناۋايى ناۋايىنىڭ ئۆزى،ناۋايىدىن كېيىن ناۋايى چىقامدۇ-چىقمامدۇ،بۇ دەر گۇمان››دېگەن مەنىلىك ھېكمەتنىڭ تاقىلىشى تەسەددىبي ئەمەس!مانا قاراڭكى،بۇگۈنكى ئېنىگلىزلار، گېرمانلار ۋە ياپونلارنىڭ يۈكسەك سانائەتلىشىشنىڭ سەۋەبى ئۇلارنىڭ دەل ئۆز مىللىي تىلىغا تايانغانلىقىدىن بولغان...

شۇنداق قىلىپ ئىلمىي مەجلىس ئۆتكۈر نەزەرلىك ئەدەبىياتشۇناس ئىبراھىم ھەققۇل نۇتۇقىنىڭ...ئەمدى ناۋايىغا قايتىدىغان ۋاقتىمىز بولۇپ قالدى،دېگەن سۆزلىرى بىلەن تۈگەللەندى.يىغىن رەئىسى ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ ھەممە دەۋرىنىڭ زۆرۈرى مەسىلىلىرىگە جاۋاپ بېرەلىشىدەك مەڭگۈلۈك قىممىتىنى تەكىتلەپ بۇگۈنكى ئەنجۇمەننىڭ خۇلاسىسى سۈپىتىدە ئۇنىۋېرسىتېت مۇزېيىنى زىيارەت قىلىشىمىزنى

ئۇقتۇردى.گەرچە يەغىن ناھەسمرەك ئېچىلغىنى بىلەن ئۇنىڭدا شائىر ھەققىدىكى ئەڭ سەممىي پىكىرلەر ئېيتىلدى.ناۋايىنىڭ بۇ يىللىق خاتىرىسىگە ئاتاپ شائىر ئىجادىدىكى«بوزلۇق»لارغا بېغىشلانغان بىر نەچچە پارچە ئىلمىي ئەسەر نەشر قىلىش قارارلاشتۇرۇلدى.بەزى نەشرىياتلار بۇنداق ئەسەرلەرنى ئەڭ تۇڭۇن تەننەرختە چىقىرىشقا ۋەدە بەردى.مەن ئۇلارنىڭ چىرايىدىكى پەخرىيە تۇيغۇسىدىن بۇكىشلەرنىڭ ناۋايى ھەققىدە گەپلىشۋالسا گۇيا دۇنيادىكى ئەڭ گۈزەل نېمەتتىن بەھرلەنگەندەك راھەتلىنىپ ۋە ئەركىنلىشىپ كېتىدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم.

مۇزېي مىللىي ئۇنىۋېرسىتېت كۇتۇبخانىسىنىڭ 2-قەۋىتىگە جايلاشقان بولۇپ،ئۇنچە چوڭ ھەم ھەشەمەتلىك ئەمەسلىكىگە قارىماي ئۇنىڭغا قىممەتلىك تارىخىي يادىگارلىقلار ئىلمىي ۋە كۆڭۈل قويۇپ تىزىلغاندى.تاملارغا قاراخانىيلار قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ خەرىتىسى چاپلانغان،مۇزېينىڭ ئوتتۇرىسىغا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىلىم-پەن قۇياشىنىڭ پارلىۋاتقانلىقىغا سىموۋۇل قىلىپ،ئۇلۇغبېك (1394-1449) نىڭ نۇر چېچىپ تۇرغان قۇياشنى كۆتۇرۈپ تۇرغان ھەيكىلى قويۇلغاندى.بۇ چاغدا سائەت چۈشتىن كېيىن بەشتىن ئاشقان بولغاچقا مەن بۇ كېچىك ھېكمەتخانىدىكى ھەممە يەغىلمىلارنى تەپسىلى كۆرۈشكە ئۇلگۈرمەي،ئىچكىرى بۆلۈمچىدىكى كىشىلەر توپلىشۋالغان ئەينەك جازىنىڭ ئالدىغا سىغدىلىپ كىردىم.كۆز ئالدىمدا باشقا ھۆججەتلەر دىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ھەشەمەتلىك بىر قولىيازما تۇراتتى.خېلى كۆپ يەغىن ئەھلىنىڭ مەزكۇر قولىيازمىنى تۇنجى قېتىم كۆرىشى بولسا كېرەك،رۇس ۋە ئىنگلىزلار ھەيران لىق چىقىپ تۇرغان چىراي ئىپادىسى ۋە كۆك نۇر چاقناپ تۇرغان كۆزلىرى ئارقىلىق قولىيازمى نى ئىما-ئىشارە قىلىپ ئاللانېمىلەرنى دېيىشسە،ئۆزبېك ئالىملىرى«جۇدە زور»،«شۇنەقەسى ھەم بۇلار ئىكەن!»دېيىشەتتى. مەن ئۇنىڭ قانداق كىتاپ ئىكەنلىكىنى بىلىش نىيىتىدە رۇسچە ۋە ئۆزبېكچە يېزىلغان چۈشەندۈرىشكە نەزەر ئاغدۇردۇم.قولىيازما 19-ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن «دىۋان ناۋايى»بولۇپ،چوڭ -قىلىنلىقى،نەپىس ۋە قىممەتلىكلىكى بىلەن ئادەمنى تاڭ قالدۇراتتى.كىتاپقا قارىغانسىرى ئۇ سۇ يۇزىدىكى مەيىن چەمبىرەكتەك يوغىناپ،ئۇنىڭ مەن يېقىندا شەرقشۇناسلىق ئىنىس تىتوتىنىڭ قولىيازمىلار فوندىدا كۆرگەن تېخىمۇ بەھەيۋەت بىر قولىيازما بىلەن رۇشەن سېلىش تۇرمىسى كۆز ئالدىمدا گەۋدىلەنمەكتە ئىدى.ئۇنىڭغا 1983-يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان «ناۋايى ئەسەرلىرى قولىيازمىلىرىنىڭ تەۋسىفى»دېگەن كىتاپنىڭ17-،28-،29- ۋە30- بەتلىرىدە بېرىلگەن چۈشەندۈرۈش تۆۋەندىكىچە:

«ئۇشبۇ قولىيازما ئەلىشىر ناۋايى كۆللىياتلىرىنىڭ19-ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن مۆتىۋەر نۇسخىلىرىنىڭ بىرىدۇر...كۆللىيات ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ كۆپچىلىكىنى جەملىگەنلىكى ۋە ھەجىم جەھەتتىن چوڭلىقى بىلەن شائىرنىڭ باشقا قولىيازمىلىرىدىن ئالاھى دە پەرقلىنىپ

تۇرىدۇ...كۆللىيات: 692بەت، تېكىست ئۆلچىمى: 18×28،قولىيازما ئۆل چىمى:30× 44بولۇپ،..كۆللىيات 19-ئەسەر كاشغەر ئۇسلوبىغا خاس نەپىس نەس تەئىلىق خېتى بىلەن كۆچۈرۈلگەن...ھەر بىر ئەسەر باشلىنىشتىن بۇرۇن زەر ۋاراق قالدۇرۇلغان ...بولۇپمۇ ‹ئەربەئىن› دىكى ھەدىسلەرنىڭ دائىرىسى ئالتۇن سۇيى بىلەن ھەللەنگەن. قولىيازما كارتون مۇقاۋىلىق،كارتون مۇقاۋا يۈزىگە تامغا ۋە تامغىسمان نە قىشلەر چۈشۈرۈلگەن.نۇسخىنى بەش يىل جەريانىدا يەنى1240-1245 (1824-1830) -يىللاردا كاشغەر شەھەرىدە ئابدۇرېھىم ئىبن مۇھەممەد فازىل كاشغەرىي كۆچۈر گەن...بۇ ھەقتە قولىيازمىنىڭ بەش جايىدا تارىخ بېرىلگەن بولۇپ تۆرتىنچى ۋە بەشىنچى تارىخ كىتاپنىڭ 680-،692 -بېتىگە مۇنداق پۈتۈلگەن:

راقم... غبدالرحيم ابن محمد فاخىل كاشغرى

(كۆچۈرگۈچى...ئابدۇرەھىم ئىبن مۇھەممەد فازىل كاشغەرىي)

...تمت هده النسخه الشريفه المباركه فى تاريخ ١٢٤٥...

هر كسى اين كتاب مينكرى

خ غبدالرحيم كاشغرى

(...ئۇشبۇ مۇبارەك شەرىف نۇسخىنىڭ كۆچۈرۈلۈشى1245-يىلىدا تۈگىدى...

هەر كىم بۇ كىتاپقا قارىسا

ئابدۇرېھىم كاشغەرىينىڭ خېتىنى كۆرىدۇ)»

ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەبۇ رەيھان بېرونى نامىدىكى مەشھۇر شەرقشۇناسلىق ئىنستىتوتىدا ساقلىنىۋاتقان قولىيازمىلار ئاساسىدا (1952-1975) يىللاردا ئون تومىلۇق كىتاپلار كاتولوگى ئىشلەنگەن بولۇپ، 1980-يىلى 31-دېكابىرغىچە بولغان مەلۇماتلارغا كۆرە، بۇلار ئىچىدە ناۋايى ئەسەرلىرى كىرگۈزۈلگەن 175جىلد قولىيازمىنىڭ بارلىقى ۋە بۇنىڭ تەركىبى بىدە شائىر 24 پارچە ئەسىرىنىڭ 254 نۇسخىسى كۆچۈرۈلگەنلىكى ئېنىقلانغان(يۇقىرىقى كىتاپ،4-بەت).دېمەك ئابدۇرېھىم مۇھەممەد فازىل كاشغەرىي كۆللىياتى مەزكۇر فونت (يېڭى مەلۇماتلارغا قارىغاندا‹‹قۇتادغۇ بىلىك››نىڭ قەشقەردە ئۇيغۇرچە كۆچۈرۈلگەن ئەسلى بىر نۇسخى سىمۇ بۇ ئىنستىتوتنىڭ نادىر كىتاپلار بۆلۈمىدە ساقلىنىۋېتىپتۇ)قا جەمئىلەنگەن نەچچە ئون مىڭ پارچە قولىيازمانىڭ جۈملىدىن مەن شۇ تاپتا ئۇستىدە ھەيران بولۇپ تۇرغان‹‹دىۋان ناۋايى››نىڭمۇ سەرخىلى ئىدى.بۇ تەۋەررۈك بايلىقنى ئالدىنقى ئەسىرلەردە جەنۇبى شىنجاڭدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان رۇسىيىلىكلەر ئېلىپ كەتكەن ياكى ئۇستاز مىرسولتان ئوسمانوۋ ئېيىت قانداق 1958-يىلى ئابدۇرېھىم فازىل كاشغەرىينىڭ ئەۋلاتلىرى سوۋېتلىققا سېتىۋاتقان بولۇپ،ئۇنى كىتابەت ۋە نەشرىياتچىلىق تارىخىدىكى مۆجىزە دېيىشكە بولاتتى.شۇل دەقىقىلەردە تەسەۋۋۇرۇم قاناتلانماقتا، ھاياجانلانماقتا ئىدىم.ئەگەر سېھرىگەرلەردەك كارامەت كۆرسىتىپ، ھازىر ئىككى كىتاپنىڭ

ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ قويالىغان بولسام ياكى بۇ ئادەملەر ھازىر شەرقشۇناسلىق ئىنستىتوتىنى زىيارەت قىلىۋاتقان بولسا قانداق ياخشى بۇلاتتى-ھە! ساغلام ھېسسىياتقا ئېگە ئادەم سۆپتىدە شۇ تاپتا ئەجدادىمدىن خىيالەن پەخرلىنىپ،لەۋلىرىم«مەن قەشقەردىن كەلگەن» دېگەن سۆزنى ئەتراپتىكىلەر ئۇقۇپ قالغۇدەك دەرىجىدە پىچىرلىماقتا،بۇ سادا كۆڭۈل قەپىزىمدە ياڭرىماقتا ئىدى...

گەرچە ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 90-يىللىرىدىن ئېتىۋارەن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەنىۋىي بىساتلىرىمىزغا بولغان ئېگەمەنلىكىمىزدە چۆكۈش ئالامەتلىرى كۆرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن مەزكۇر كۆللىياتقا ئوخشاش ئالتۇن مۆھرى ئېنىق ھۆججەتلىرىمىز يەنىلا جۇزئىي دائىرىدە مىللىي كىملىكىمىزنى نامايەن قىلىپ تۇرماقتا.ۋاقىت بەك تېز ئۆتىۋاتاتتى.شىرىن چۈشتىن چۆچۈپ ئويغانغاندەك شۇنداق بېشىمنى كۆتەرسەم مۇزېيدا يالغۇز مەنلا قاپتىمەن،يامغۇردىن كېيىنكى گۈزەل تاشكەنت ئاخشىمى دەرىزىدىن روشەن كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى.

-ئاكە جۇدە ۋاخلىچە قالدىك،-دېدى،پەقەت مېنىلا ساقلاپ تۇرغان مۇزېي خادىمى.

-ئاكە-،دېدىم مەنمۇ يانداۋرۇپ،-«ھەدىس شەرىف»دە«بىلىم يېراق چىندا بولسىمۇ بېرىپ ئۆگىنىڭلار!»دەپ ئېيتىلغان.ئەكسىنچە مەن يېراق چىندىن گۈزەل ۋەتىنىمىزگە بىلىم قىدىرىپ كەلگەن مۇساپىرمەن،ئىلتىماس، جىندەك تەخىر قىلمىڭ.

ئۆزبېكلەر سۆزنى مەنىلىك ۋە شىرىن زۇۋان قىلىپ سۆزلەشكە ئادەتلەنگەن خەلق،سۆزنىڭ سېھرى كۈچىگە ئىشىنىدىغان مىللەت! ئۇلار شېئىرنى«سۆز سەنئىتى»دەپ تەرىپلىشىدۇ، ئۇلاردا شېئىرنى پوئېتىك سەنئەت نوقتىسىدىن تەتقىق قىلىش ئىلمىگە ئايلانغان.شۇڭا ئۆزبېكلەر بۈيۈك ناۋايىنى«سۆز گۈھەرشۇناسى»،«سەتىلەر سىلسىلىسىدىكى سېھرىگەر»دەپ بىكارغا ئېيتمىغان.مەن سەمەرقەند ۋە بۇخارالاردىمۇ بەزى مۇقەددەس جايلارغا كىرەلمىسەم، ئاشۇ ھەدىس بىلەن چىندىكى قەشقەردىن كەلگەنلىكىمنى دېگىنىمدە،ئىسسىق چىراي شەيخلەر«ئۇنداقتا، مەرھەمەت ئېزىز مېھمان»دەپ كىرگۈزۈشكەن.چىرايلىق نۇتۇقۇم كۈچ كۆرسەتكەن ۋە يېقىملىق ئاڭلانغان بولسا كېرەك،تاشكۆزئەينەكلىك چارباش مۇزېيچى شۇنىڭدىن كېيىن مەن بىلەن زادىلا كارى بولمايدىغاندەك قىلىپ،ئىشىك يېنىدىكى كۆنا ساپادا مەھكەم ئولتۇرغىنىچە قېلىن، كونا كىتاپنى ۋاراقلاشقا باشلىدى...

تاشكەنتە ئۆتكەن گۈزەل ۋە ئەھمىيەتلىك بىر كۈنۈم ئەنە شۇنداق ئاخىرلاشتى.لېكىن كېچىچە بۇگۈنكى كۆرگەنلىرىمگە ئۆتكەن بىر ئەسىرە رۇسىيە ۋە ئۆزبېكىستان ئەلىشىر ناۋايى ھەققىدە قىلىنغان ئىشلار

توغرىسىدىكى خىياللىرىم ئۇلىنىپ،گۈيا ياتقىم دەرىزىسىگە ئېسىلىپ تۇرغان ئاي بىلەن ئۈيقۇدىن بىدار،ئۇنسىز مونولوگلاشماقتا ئىدىم...

دۇنيادىكى چوڭ مىللەتلەرنىڭ تەبىئەتنى بىلىشى،كېلىچىكىنى ئورۇنلاشتۇرۇشى ۋە باشقا لارنى چۈشۈنىشى بۇرۇنراق باشلانغان،ئۇلار تەجرىبە ۋە ئەقىلغە تايانغان.جۈملىدىن رۇسلارمۇ شۇنداق.رۇسلارنىڭ ناۋايى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرى باشقا ياۋروپا ئالىملىرىغا ئوخشاش 19-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا قولغا ئېلىنغان.I.N.بېرىيازىننىڭ ‹‹تۈرك خىرىستوماتىيىسى›› ناملىق نۇپۇزلۇق ئەمگىكى رۇسىيىدە تۇنجى قېتىم ناۋايى مىراسىدىن نەمۇنىلەر كىرگۈزۈلگەن مەشھۇر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن رۇسلار ناۋايىنى ئىلمىي ساھەسىدە سىس تېمىلىق تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن.رۇس ئالىمىM.نىكىتسكىي 1856-يىلى تۇنجى بولۇپ ‹‹ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر،ئۇنىڭ دۆلەت ۋە ئەدەبىيات ساھەسىدىكى ئەھمىيىتى›› ماۋزۇسىدىكى چوڭ ھەجىملىك ماگىستىرلىق دىسسېرتاتسىيىسىنى يېزىپ،شائىرنىڭ سىياسى پائالىيىتى، مەدەنىيەت تۆھپىلىرى شۇنداقلا تۈركىي تىل تەرەققىياتىغا قوشقان تۆھپىسىنى يۇقىرى باھالىغان. 1868-يىلىغا كەلگەندە رۇس شەرقشۇناسىV.ۋىلىيامنوۋ-زېرنوۋ سانكىت-پېتىربۇرگدا16-ئەسىردىكى ئالايى بىننى مۇھىبىي تۈزگەن ‹‹ئەل لۇغەت ئۈن-ناۋائى يات ۋەل-ئىستىشھادەت ئول-چىغاتائىيات›› ناملىق لۇغەتنىڭ رۇسچە نەشرىنى يۈزگە چىقارغان.ئارقىدىنلا I.N. ئىلمىنسكىي شائىرنىڭ‹‹مۇھاكەمەت ئۈل-لۇغەتەين››ئەسىرنى تېرەن ئىلمىي تەھلىل بىلەن رۇسچە نەشر قىلدۇرغان.گەرچە ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شورالار ئەدەبىياتشۇناسلىقدا ناۋايى ئەدەبىي مىراسىغا نىسبەتەن بەزى ئىنكارچىلىق قاراشلار ساقلىنىشتىن قەتئىنەزەر ناۋايىنىڭ بىئوگرافىيىسى،بەدىئىي ۋە ئىلمىي مىراسىغا ئالاقىدار خىزمەت لەر ئىشلىنىپ تۇرغان. 1926-يىلى ھىجرى ھېسابىدا شائىر تۇغۇلغانلىقىنىڭ500 يىللىقى (845-1345) مۇناسىۋىتى بىلەن ئەزەربەيجاننىڭ پايتەختى باكۇدا‹‹ناۋايى››ماۋزۇسىدا ماقالىلەر توپلىمى نەشر قىلىنغان.B.B.بارتولد مەزكۇر كىتاپتىكى خاتالىقلارنى تۈزۈتۈپ ۋە تۇلۇقلاپ 1928-يىل‹‹مىر ئەلىشىر››توپلىمىنى رۇس كىتاپخانلىرى بىلەن يۈزكۆرۈشتۇرگەن.مەزكۇر توپلامدىكى بارتولدنىڭ ‹‹ مىر ئەلىشىر ۋە سىياسى ھايات››، B B.. بېرتېلسنىڭ ‹‹ناۋايى ۋە ئەتتار››ناملىق ماقالىلەرنى توپۇزلۇق ئەسەرلەر بولۇپ،ئاۋۋالقىسىدە شائىرنىڭ ھايىاتى ۋە دەۋرىگە ئائىت يېڭى مۇھاكىمىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسا،كېيىنكىسىدە بېرتېلس بارتولددىنمۇ ساغلام پوزۇتسىيە بىلەن شائىر ئىجادىيىتىنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە سۇفىزم بىلەن مۇناسىۋىتى نى تەتقىق قىلىپ ناۋايى دۇنيا قارىشى ھەم ئىجادىيىتىنى ئۆز دەۋرىگە قويۇپ تەتقىق قىلىش تەك ئىلمىي كەيپىياتقا يول ئاچقان.

سابىق ئىتتىپاق ھۆكۈمىتىنىڭ1938-يىلى ئەلىشىر ناۋايى تەۋەللۇتىنىڭ 500 يىللىقىنى 1941-يىلى ئۆتكۈزۈش توغرىسىدا قارار ماقۇللىشى ناۋايىشۇناسلىق توغرىسىدىكى ئىشلارنىڭ يەنىمۇ چوڭقۇر ۋە ئۇمۇميۈزلۈك جانلىنىشىغا سەۋەپ بولغان.گەرچە 1941-يىلى سابىق ئىتتىپاق

ھۆدۇدىنىڭ2-جاھان ئۇرۇشى جەڭگاھلىرىغا ئايلىنىشى سەۋەبىدىن بۇ ئىش كېچىكتۈرۈلگەن بولسىمۇ،لېكىن كەسكىن ئۇرۇش مەزگىلىدە چېگرىلىغان بۇ مەردانە قارار ئۆزبېك- ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئېپتىخارىنى ئاشۇرۇپ،ئۇلارنىڭ كۈرەش ئىرادىسىنى كۈچەتكەن. ناۋايى تەتقىقاتى بىر ئۆزبېكستاندىلا ئەمەس،بەلكى قامالدىكى سانكت-پېتربۇرگدا .A I.ئوربېلى، I.Y.كراچۆۋۇسكىي، A.K .باراۋكوۋ، A.E. ياكۇبوۋسكىي، A.A.سېمېنوۋ، N .A. بولدىرېۋ، N.A .كونونوۋ، B B. .پىئوتروۋسكىي، B.I. رۇدېنكو قاتارلىق ئالىملار تەرىپىدىن قىزغىن ئېلىپ بېرىلدى ۋە بۇ ئالىملارنىڭ ‹‹ئەلىشىر ناۋايى›› ناملىق ماقالىلەر توپلىمى 1946-يىلى لېنىنگىراتتا نەشردىن چىقتى. 1948-يىلىنىڭ ماي ئېيىدا ئۇرۇش تەنتىنىسى ئىچىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئەلىشىر ناۋاينىڭ 500 يىللىق تويى پۈتۈن ئىتىپاق مىقياسىدا ناۋايىشۇناسلىق ئىلمىنىڭ شەكىللىنىش مۇقەددىمىسىنى ئاچقان.بۇ ۋاقىتقا ۋەكىل قىلىپ بېرتېلسنىڭ شائىرنىڭ ‹‹سەددىي ئىسكەندەرىي›› داستانى ئاساسىدىكى ‹‹ئالېكساندىرنىڭ مۇ ھايبىتى››، ‹‹ناۋايى››ناملىق مەخسۇس ئەسەرلىرىنى ؛E M. ماسساننىڭ ‹‹ھېراتنىڭ15-ئەسىرىدىكى تارىخىي توپوگرافىيىسىگە دائىر››ناملىق رۇس تىلىدىكى مەخسۇس تەتقىقاتلارنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. 1968-يىلى سابىق ئىتتىپاق بويىچە تاشكەنت شەھەرىدە ناۋايى تۇغۇل غانلىقىنىڭ527يىللىقى نىشانلاندى. دۇنيا تىنچلىق كېڭىشى مەزكۇر ئالەمشۇمۇل خاتىرىگە يوللىغان بېغىشلىمىسىدا‹‹ناۋاينىڭ يۈكسەك ئەخلاق-پەزىلىتى،ئۇلۇقۋار ئىدىيەسى ۋە ئىلھامبەخش ئەسەرلىرى ئىنسانىيەتنى تىنچلىق ۋە تەرەققىيات ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا ئىلھاملاندۇرىدۇ››دەپ بېغىشلىما ئەۋەتتى.بۇنداق تارىخىي خاتىرىلىك خاتىرلەش مۇناسىۋىتى بىلەن شائىر بارلىق ئەسەرلىرىنىڭ رۇس تىلىدا 10تومլۇق قىلىپ نەشر قىلىنىشى ۋە رۇس تىلىدىكى200 تومլۇق مەشھۇر‹‹جاھان ئەدەبىياتى››مەجمۇئەسىنىڭ بىر جىلدىنىڭ مەخ سۇس ناۋايى مىراسىغا بېغىشلىنىشى سوۋېت ئىتىپاقىنىڭ ناۋايىشۇناسلىقىنى دۇنياۋىي ئىلمىگە ئايلاندۇرغانلىقى ۋە بۇ پەننىڭ گۈللەنگەن بىر دەۋرىنىڭ يەكۈنلەنگەنلىكىنى نامايەن قىلغان ئۆزبېكستاندا ناۋايىنى ئىلمىي ۋە ئاممىباپ يۈسۈندا ئۆگىنىش ئىشلىرى 2-دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ كەسكىن ۋاقىتلىرىدا جانلانغان. بۇ دەۋردە شائىرنىڭ دەۋرى،ھاياتى، ئىجادىنىڭ بىر پۈتۈن ۋە ئايرىم تەرەپلىرىنى تەكشۈرۈش ھەم ئاممىباپلاشتۇرۇشتا ئالىم شەرەپىدىنوۋ، مەقسۇت شەيخزادە، خەمىت ئالمجان، غاپۇر غۇلام، توختاسىن جەلىلوۋ قاتارلىق ئالىملار جانپىدالىق كۆر سەتكەن بولسا سەدىردىن ئەينى، مۇسا تاشمۇھەممەت ئوغلى ئايىبېك، ئويغۇن، ئابدۇراھمان سەئىدى ۋە ئىززەت سولتانالارنىڭ ئەمگەكلىرىمۇ گەۋدىلىك بولغان. يەنە غۇلام كەرىموۋ ۋە ۋاھىد ئابدۇللايېۋ كەبى ياش تالانتلار يېتىشكەن.

بۇ باسقۇچقا ۋەكىل قىلىپ خەمىت ئالمجانىنىڭ‹‹ئەلىشىر ناۋايى ھەققىدە››،‹‹پەرھات-شىرىن››،‹‹ناۋايى ۋە خەلق››،‹‹ناۋايى ۋە زامانىمىز››،‹‹ناۋايى ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىنىڭ ياراتقۇچىسى›› سىگارى ماقالىلىرىنى؛ئايىبېكنىڭ شائىرنىڭ پەلسەپىۋي قاراشلىرىنى تۇنجى شەرھىلەپ يازغان‹‹ناۋاينىڭ

دۇنيا قارىشغا دائىر››ناملىق ئەمگەكنى، شەرىپىدىنوۋنىك ‹‹ئەلىشىر ناۋايى››، شەيخزادىنىك ‹‹گېنىئال شائىر››لارنى سۆزلەش مۇمكىن. تەتقىقاتچىلار ناۋايىشۇناس لىق بويىچە ئوخشىمىغان نوقتىدىن ئىزدىنىش ئېلىپ بارغان.تىلشۇناس ۋە يېزىقشۇناس مۇتەخەسسىلەردىن پەرساخان شەمسىيېۋ،سەلىم مۇتەللىپوۋلار تېكستولۇگىيە پېنى پىرىنسىپلىرى بويىچە شائىر بىرقانچە ئەسىرىنىك لاتىنچە نۇسخىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ،ناۋايىشۇناسلىقنىك تېخىمۇ كەڭ قۇچاق ئېچىشغا تۈرتكە بولغان.زامانىۋي ئۆزبېك پېنىنىك پېشۋالىرىدىن بولغان بۇ ئالىملار ھەممىنىك بەھرىمەن بولۇشى ئۈچۈن شائىر ئەسەرلىرىنىك لۇغىتىنى ئىشلەپ تارقاتقان.ناۋايىنىك1948-يىلىدىكى 500يىللىق تۇغۇم تۇيىغا ئاتاپ نەشر قىلىنغان ‹‹ئۇلۇغ ئۆزبېك شائىرى››ناملىق ئۆزبېكچە-رۇسچە توپلام سەۋىيىسىنىك ئۈستۈنلىكى بىلەن ئۆتكەن ئەسىرىنىك ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزبېك ناۋايىشۇناسلىقنىك يۇقىرى پەللىسىنى نامايەن قىلىدۇ.توپلامدىكى يەھيا غۇلامنىك‹‹ناۋايىنىك دەۋرىنى ئۆگىنىش ھەققىدە››ۋە‹‹15-ئەسىردىكى ئاسىيا شەھەرلىرىدە بىنالار تۈركۈمى ئەنئەنىسى››؛يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ماسسانىنىك ئەسىرى،نەبىيېۋنىك‹‹15-ئەسىردىكى ماۋارائۇننەھرىنىك سىياسى-ئىقتىسادى ھاياتىدىن››، ئاييېك ۋە دېچىنىك‹‹ئەلىشىر ناۋايىنىك ئىدىيىلەر دۇنياسى››،باھىد زاھىدوۋنىك‹‹ناۋايىنىك بەزىبىر ئىجتىمائىي-سىياسى قاراشلىرى››ۋە ‹‹ لىسانۇت تەيىر›پەلسەپىسى ھەققىدە››،ھادى زارىنىك‹‹لۇتفى ۋە ناۋايى››،شەيخزادىنىك‹‹ناۋايىنىك لىرىك قەھرىمانى ھەققىدە›› شۇنداقلا تاجىك مۇتەپەككۇرى ئەينىنىك‹‹ناۋايى ۋە تاجىك ئەدەبىياتى››قاتارلىق ئەسەرلەر چاغاتاي دەۋرى تارىخىي ۋە تۆمۈرىيلەر زامانى ئىجتىمائىي-پەلسەپىۋي پىكىرلەر تارىخىنى ئۆگۈنىشكە قو شۇلغان زور تۆھپە بولۇپلا قالماستىن،بەلكى ناۋايىشۇناسلىقتىكى نامايەندە خاراكتېرلىك تەتقىقاتلار سانىلىدۇ.

بولۇپمۇ ئۆتكەن ئەسىرنىك 60-يىللىرىدىن باشلانغان ئۇلۇغ ئەدىپنىك 525يىللىق تويىغا بېغىشلانغان ئىزدىنىشلەر بۇرۇنقى تەتقىقاتلارنىك ئۈسۈل،مەزمۇن ۋە كۆلەم جەھەتتىكى بوش لۇقلىرىنى تولدۇرۇپ،ناۋايىشۇناسلىقنىك سەۋىيىسىنى ئۈمۈميۈزلۈك ئۆستۈرۈش ۋە ئۇنى ئىلمىي ساھەگە ئېلىپ كىرىپ،قوللانملىق مەخسۇس ئەسەرلەرنى يارىتىش بويىچە كۆزنى قا ماشتۇرغىدەك نەتىجىلەرنى ياراتقان.شائىر مىراسىنىك تۈلۈق ببلوگرافىيەسىنى تۈزۈش، ئەسەرلىرىنىك نادىر نۇسخىلىرىنى ئېنىقلاش بويىچە ئىلمىي تەكشۈرۈش كۇن تەرتىپكە قويۇلغان.مۇھىمى ناۋايى ئەسەرلىرىنى ئىلگىركىدەك پارچە-پۈرات ئەمەس،بەلكى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىش مەقسىتىدە كاندىداتلىق ۋە دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيەلىرى ياقلاش بۇ دەۋىر ناۋايىشۇناسلىقنىك تۈپ ئالاھىدىلىكىدۇر.بۇلار ئىچىدە ئاكادېمىك B.زاھىدوۋنىك ‹‹ئەلىشىر ناۋايىنىك پىكىر ۋە ئوبرازلار دۇنياسى››، M.شەيخزادىنىك ‹‹ئۇستادىنىك سەنئەتخانىسىدا››، مەشھۇر مەتنشۇناس ئالىم ھەمىد سۇلايمانىنىك‹‹ئەلىشىرناۋايى لىرىكىسىنىك تېكستولوگىيەلىك تەتقىقاتلىرى››، ياقۇپجان ئىسھاقوۋنىك‹‹ ئەلىشىر ناۋايىنىك ئىلك

دىۋانى››،پىشىۋا ۋە تۆھپىكار ناۋايىشۇناس ئالىم ئابدۇقادىر ھېيىتمەتوۋنۇك‹‹ناۋايى لىرىكىسى››ھەم‹‹ ناۋاينىڭ ئىجادىي مىتودى››ئەسەرلىرى ئەدەبىي ۋە تارىخىي پاكىتلىرىنىڭ بايلىقى، ئەقلەن ئومۇملاشتۇرۇشلىرىنىڭ مەنتىق قۇرۇلمىسى ۋە يۈكسەك ئىلمىي سۈپىتى جەھەتتىن پەقەت ئۆزبېكىستاندىلا ئەمەس بەلكى سابىق ئىتتىپاق فىلولوگىيە تەتقىقاتىنىڭ ياخشى سەۋىيەسىنى نامايەن قىلغان دىسسېرتاتسىيەلەر ھېسابلىنىدۇ.شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى،سابىق ئىتتىپاقتا تەۋە ھازىرقى مۇستەقىل دۆلەتلەردە نۆۋەتتە كاندىدات دوكتور ۋە دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيەلىرىنىڭ ماۋزۇلىرى توردا ئېلان قىلىنىدۇ،ئوخشاش ياكى تەكرار تېمىلار قۇبۇل قىلىنمايدۇ،بىر دىسسېرتاسىيە نەچچە ئۇنىۋېرسىتېت،تەتقىقات مەركەزلىرىدىكى ئونلىغان مۇتەخەسسىسنىڭ باھالىشىدىن ئۆتىدۇ، ئۇنىڭ قىسقىچە مەزمۇن كىتابى سابىق سوۋېت ئەنئەنىسى بويىچە 150 ئەتراپىدا ئۇنىۋېرسىتېت،كۇتۇپخانا ۋە تەتقىقات يۇرتلىرىغا ئەۋەتىلى دۇ،دىسسېرتاتسىيەلەر مەزكۇر پەن ساھىيەسىدىكى تۈگەللەنگەن ئىلمىي ئەمگەكلەر قاتارىدا نوپۇزلۇق كۇتۇپخانىلارغا قويۇلۇپ ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقاتتا قوللانىلىق رول ئوينايدۇ.ئوچۇق نەشر قىلىنىپ ئۇنى جەمئىيەتتىكى ھەممە ئادەم كۆرەلەيدۇ.قىسقىسى دىسسېرتاسىيە دەپ ئاتالغان يۇقىرىقى ئەمگەكلەر قىلىنى قىرىققا يېرىپ يېزىلغان مۇكەممەل ئىلمىي ئەسەرلەر بولۇپ،بۇلارسىز ناۋايىشۇناسلىقنىڭ ئۆتمۈشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس!

20-ئەسىرنىڭ70-،80-يىللىرىدا ئۆزبېك ناۋايىشۇناسلىقنىڭ سۈپەت ۋە ساپاسى يەنمۇ ئۆسۈپ بارغان.شائىر ئەسەرلىرى ژانىرشۇناسلىق ۋە فولكلورشۇناسلىق نوقتىسىدىن تەتقىق قىلىنىپ،بۇ ھەقتە يىرىك ھەم مەخسۇس ئەسەرلەر يېزىلغان.مەسىلەن،V.زاھىدوۋنىڭ‹‹ئۇ لۇغ شائىر ئىجادىيىنىڭ قەلبىي››، S.ئەركىنوۋنىڭ ‹‹ناۋايى‹پەرھات ۋە شىرىن›ئى ۋە ئۇنىڭ سېلىشتۇرما تەھلىلى››، N .مەللەيېۋنىڭ ‹‹ناۋايى ئىجادىيىنىڭ خەلقچىل نىگىزى››، ‹‹ناۋايى‹خەم سە›سى›› قاتارلىقلار پىكىرىمىزنىڭ جانلىق دەلىلى. جۈملىدىن ‹‹يازغۇچىنىڭ تەرجىمھالى -ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدۇر ››دېگەن قەدىمىي ھېكمەتكە ئاساسلىنىپ دادىل ۋە ئەمەلىيەتچىل تەتقىقات ئېلىپ بارغان ئىززەت سولتان ئۆزكىتابىنىڭ كىرىش سۆزىدە ؛‹‹بۇ كىتاپ ئەلىشىر ناۋايى ھەققىدە شۇ ۋاقىتقىچە يېزىلغان ئەسەرلەردىن ئۆزگىچە...سۆزلەش نۆۋىتىنى بىز بۇ قېتىم ناۋاينىڭ ئۇزىگە بەرىدۇق.راستىنلا ناۋايى بۇگۈن بىز بىلەن ئۇزى ھەققىدە ئۇزى سۆھبەت قىلىشى مۇمكىن››④دەپ كۆرسەتكەن بولسا، 28-سەھىپىسىدە مىرزا ھەيدەر ۋە ناۋاينىڭ‹‹ بەدايىئۇل بىدايە››نىڭ دېباچەسىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق يازغان :‹‹ئۇنىڭ ئەسلى (ناۋاينىڭ) ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن ۋە ئۇنىڭ ئاتىسى كىچىككىنە باخشى دەپ ئاتىلاتتى، ئاددى كىشىلەردىن ئىدى››، ‹‹بۇ ئۇيغۇر ئىبارىتىنىڭ فۇسۇنلۇق ۋە تۈرك ئەلفازىنىڭ بۈلەغەسى دىن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە لۇتفى...كىم بىرىنىڭ شىرىن ئەبياتى ئىشتىھارى تۈركىس تانغا بەغايەت ۋە بىرىنىڭ لەتىف غەزەلياتى ئىنتىشارى ئىراق ۋە خۇراساندا بېنىھايەتدۈر ھەم دىۋانلىرى مەۋجۇت ئىدى››.كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى‹‹ناۋاينىڭ قەلب

دەپتىرى›› ئۆزبېك ناۋايىشۇناسلىقىنىڭ ‹‹ياڕىسى››ۋە ‹‹ئېھتىيات پەردىسى››نى ئېچىپ تاشلاپ،ئەسلى ئەسەرچىلىك ياكى مەنبەشۇناسلىق تەتقىقاتى ئېلىپ بارغان مەشھۇر كىلاسسىك ئەسەردۇر.بۇ يىللاردا ناۋايىشۇناس لىق ئۆزبېكستاندا يۇقىرى كەسپىي ساپا ۋە زور ئىجادىيەت قوشونىغا ئىگە مول ھوسۇللۇق، مۇكەممەل پەنگە ئايلانغان. بىر ئىجادىي كوللېكتىپ ئىشلەيدىغان ئىشلار شەخسلەرنىڭ جاسارىتى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشقان. ئالدىغان بولساق، مەتنىشۇناس ۋە مەنبەشۇناس ئالىملاردىن پەرساخان شەمسىيۇ بىلەن ھەمىد سۇلايمانىنىڭ قۇم دۆۋىسىدىن كەپەك ئالتۇن تاسقىغاندەك، ئونىلغان ۋارىيانتلارنى سۆزمۇ-سۆز سېلىشتۇرۇپ ئۇزىنى بېغىشلاپ ئىشلىشى نەتىجىسىدە ‹‹خەمسە››نىڭ مۇكەممەل نەشرى بىلەن‹‹خەزەيىن ئۇل-مەئانى›› نىڭ ئاكادېمىك نۇسخىسى يۇرۇقلۇققا چىققان. بولۇپمۇ بۇ يىللاردا ئالەم يۈزى كۆرگەن ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ 15 تومىلۇقى (16كىتاپ) ئۆزبېك مىللىتىنىڭ مەدەنىي ھاياتى تارىخىدىكى ئاجايىپ زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىجتىمائىي، مەنىۋىي ۋەقەلەرسۈپىتىدە دۇنيادا ئالقىشلانغان.

ئۇمۇمەن يۇقۇرىقىدەك تەتقىقات سەمەرىسىدىن باشقا ئۆزبېك خەلقى ئەلىشىر ناۋايى ئەنئەنىلىرىنى تۆۋەندىكى ئۇچ خىل يول ۋە ئەندىزە بىلەن ئۆز ئەدەبىياتىدا داۋاملاشتۇرغان، ئۆزلەشتۈرگەن ۋە مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ ئاشقازىنىدا ھەزىم قىلغان.

بىرىنچى، سەنئەتكارلار ناۋايى داستانلىرىدىكى مەلۇم پوئېتىك ھېكايەلەرۋە جانلىق ئېپىزوت لارنى ئۇزۇۋۇېلىپ، بۇنىڭدىن مۇستەقىل ۋە ئىجادىي ئەسەرلەرنى قايتا ياراتقان.بۇنىڭ نەمۇنىلىرى ھېسابىغا شائىر داستانلىرى ئاساسدا سەھنىلەشتۈرۈلگەن خۇرشىدنىڭ ‹‹پەرھات ۋە شىرىن ››، ‹‹لەيلى ۋە مەجنۇن››؛ كامىل ياشىننىڭ ‹‹مېھر ۋە سۇھەيل››، ‹‹دىلئارام›› كەبى مۇزىكىلىق دىراممىلارنى مىسال كۆرسىتىش مۇمكىن. شائىر ۋە دىراماتۇرگ خۇرشىد 1922-يىل ناۋايى داستانلىرىدىن ‹‹پەرھات ۋە شىرىن›› نى، 1925-يىل ‹‹لەيلى ۋە مەجنۇن›› نى سەھنىلەش تۈرگەن. ئاۋۇالقى داستان ئۇستىدە ئىشلىگەندە مېھنىبانۇ بىلەن شىرىننىڭ پائالىيەت سەھنىسىنى ئۆزبېكستان ھۇدۇدىغا كۆچۈرگەن. شىرىننىڭ پەرھاتقا مۇھەببەت شەرتىنى ئۆزبېكستانداكى ئەڭ چوڭ جەزىرە-مىرزا چولگە سۇباشلاش ماتىۋىغا ئۆزگەرتىپ،ئەسەرنىڭ تۈپ تېماتىك غايىسىنى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ بېشىدىكى ئۆزبېك مىللىي جەمئىيىتىنىڭ ئاساسى ئىجتىمائىي مەسىللىرىنى ھەل قىلىشقا قاراتقان.كېيىنكىسىدە ئەسلى داستان سىيوژېتىنىڭ مۇھەببەت تارمىقىنى كېسىۋېلىپ، لەيلى-مەجنۇننىڭ قەدىمىي ئەرەپ روھىيىتىگە خاس سۆيگۈ ماجىرالىرىدىن كېلىپ چىققان غەمكىن ۋە مەيۈس كونا پاجەسى ئارقىلىق، ئىنسان شەخسى ئازاتلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۇچۇن مۇرەسسەسىزكۈرەش قىلىشى كېرەك، دېگەن زامانىۋىي يېڭى پىكىر يۈكسەكلىكىنى ياراتقان.كامىل ياشىننىڭ ‹‹مېھر ۋە سۇھەيل›› مۇزىكىلىق دىراممىسى (1940-يىل) جۈملىدىن ھەمئاپتورلۇقتا يازغان ‹‹دىلئارام ›› ئوپېراسى (1958-يىل) ناۋايىنىڭ ‹‹سەبئەئى سەييار›› داستانىغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىش ئارقىلىق

سەھنىلەشتۇرۇلگەن. ‹‹مېھر ۋە سۈھەيىل›› نىڭ ئاساسى ۋەقەلىكى‹‹سەبئەئى سەييار›› دىكى بەشىنچى ئىقلىمدىن كەلگەن مۇساپىرنىڭ ھېكايەسى ئاساسىدا ئۆزلەشتۇرۇلگەن بولسا،كېيىنكى ئوپېرامۇ مەزكۇر داستاننىڭ سيوژېت ئۇزۇندىلىرىگە ئاساسلانغان.K.ياشىن ئەسەردە بەدىئي پانتازىيى دىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ،ناخشىچى دىلئارام بىلەن مىمار-رەسسام مانىنى سۆيۈشتۇ رۇش ئارقىلىق مەلۇم دىراماتىك تېرەنلىك ھسىل قىلىپ،ئىلغار ئىجتىمائي كۆچىلەر زالىملار بىلەن ئاخىرغىچە كۈرەش قىلىشى لازىم،دېگەن ئاكتۇئال بەدىئي غايىۋي پىكىرنى ئالغا سۈرۈگەن،ئادالەت ۋە ئەركىنلىكنىڭ غەلىبىسىگە مەدھىيە ئوقۇغان.ئۇمۇمەن دىراماتورۇگلار تارىخي كونا تېمالارغا ژارىسلىق قىلىپ،ئۇنىڭدىن زامانىسىدىكى ئىجتىمائي مەسىلەرنى ھەل قىلىشتا ئىجادي پايدىلانغان.ناۋايى دەۋرىگە خاس كونا ماتېرىياللارنى يېڭى زامان روھىغا ماس ھاياتىيلاشتۇرغان.ئەنئەنۋي ماتېرىياللاردىن ئىجادىيەت پىلانىغا ئويغۇن،يۇرىكىگە ياققان دېتاللارنى تاللىۋېلىپ ئۇنى قايتا ئىدراك ئەتكەن،ئۆستۇرگەن ۋە زامانغا لايىق چۈشەنچىلەر بىلەن بېيىتقان.

ئىككىنچى،ناۋايى ئەنئەنىلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشنىڭ يەنە بىر ئۇسۇلى ئۆزبېك ئەدەبىياتىنىڭ ھەممە ژانىرلىرىدا شائىرنىڭ كۆپ قىرلىق ئوبرازىنى يارىتىش ۋە ئۇنىڭ خارەكتېرىنىڭ مەلۇم مۇھىم تەرەپلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈپ ئەكىس ئەتتۈرش بىلەن باغلىق.بۇ ئۇسۇلدا يارىتىلغان ئەڭ ياخشى ئەسەرلەر ئايىبېكنىڭ‹‹ناۋايى›› رومانى،بادېتسكىينىڭ‹‹ئاددى ئىنسان›› رومانىنىڭ بىرىنچى قىسمى،ئۇيغۇن ۋە ئىززەت سولتانلارنىڭ مەشھۇر ‹‹ناۋايى›› دىراممىسى ۋە شۇ ئاساستىكى ‹‹ناۋايى›› كىنو سىناريىسى، L .باتنىڭ ‹‹ھايات بوستانى››پوۋېستى، مىركەرەم ئاسىمنىڭ ‹‹زۇلمەت ئىچىدە نۇر›› پوۋېستى،‹‹شائىرنىڭ ياشلىقى››، ‹‹سۇرگۈن››،‹‹دەرۋىش ئەلنىڭ پىتنىسى›› ھېكايەلىرى؛ غاپۇر غۇلام، خەمىت ئالىمجان، مەقسۇت شەيخزادە،مىرتۆمۇر ۋە باشقىلار نىڭ داستان ۋە شېئىرلىرىدىن ئىبارەت.ئۇمۇمەن ئۆزبېك زىيالىلىرى ئىچىدە ناۋايى ھەققىدە يازمىغانلىرى ئاز.ئۇلار ناۋايى ئوبرازىنى ئىجادي ئېستېتىك ئىدىئالىغا، ھاياتتىكى‹‹ياخشىلىق››، ‹‹ئېزگۈلۈك››لەرنى كۆرۈش پىرىنسىپىغا، ‹‹گۈزەللىك›››تۇيغۇسىغا ئۇيغۇن رەۋىشتە بەدىئي پىروزىدا، پوئېزىيەدە، سەھنىدە ۋە ئېكراندا يارىتتى.رەسسام چىڭغىز ئەھمەر ۋە قەيدەلوۋلار ناۋايىنىڭ ھەممە ياخشى كۆرىدىغان ئۆلچەملىك گۈيا ھاياتتەك ئويچان رەسمىنى سىزىپ،شائىرنى جەمئىيەتتە ھەممە ئادەمگە تونۇش سىماغا ئايلاندۇردى.ئۇمۇمەن سەنئەتكارلار ناۋايى خارەكتېرىدىكى پەزىلەت ۋە بەلگىلەرنى بەدىئي غايىسىگە ئاساسەن تاللىغان.ئۇلار شائىرنىڭ گۈما نىزىمى،خەلقچىللىقى ياكى ئىجادي ئىلھامىنىڭ ئۆز دەۋرىگە خاس تەرەپلىرىنى، دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆپتۈرۈپ تەسۋىرلىگەن. مەسىلەن، ئايىبېك ‹‹ناۋايى›› رومانىدا شائىر ئوبرازىنى ياراتقاندا ناۋايىنىڭ خەلق تەقدىرى يۈلدىكى تەپەككۇر دۇردانىلىرىنى زامانىۋىلىك پىرىنسىپىدا تۇرۇپ راۋاجلاندۇرغان.شۇڭا ئەسەردە بىر تەرەپتىن، شائىرنىڭ ئۇلۇغ ئىدىيىلەر ساھىبي

ئىكەنلىكى، ئىككىنچى ياقتىن خەلق تەقدىرى يۇلدا بۇغايلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئىنتىلىش خاھىشىنى گەۋدىلەندۈرگەن. ناۋايى دۇنياقارىشىدىكى كونا زامانغا خاس ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ئەخلاقىي پىرىنسىپلىرىنى چۈشەنمەسلىكتىن ئۇيغۇن ۋە ئەزىز سول تانىلارنىڭ «ناۋايى»دىراممىسى شائىرغا بېغىشلانغان ئىجادىي تېمىلارنىڭ گۈلتاجىسى بولۇپ، مەزكۇر سەھنە ئەسىرىگە ئاپتورلار گۈلنىڭ بۇاقىت ئۆلۈمى مۇناسىۋىتى بىلەن ناۋايىنىڭ ئېغىزىدىن بېرىلگەن مونۇ مەرسىيىنى ئېپوگراپ قىلىپ تاللىغان:

ساڭا بەش بىباھا ھەيكەل قۇيارمەن،
ياشارسەن دائىما داستانلىرىمدا.
گاھى لەيلى،گاھى مەجنۇن بولۇپ سەن،
ئېچىلغان گۈل بولۇپ بوستانلىرىمدا.

ئۇچۇنچى،ئۆزبېك ئەدەبىياتىدا ناۋايى ئەنئەنىلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشنىڭ بۇ يۇلدا ئەدىپلەر شائىر داستانلىرىنىڭ ۋەقەلىكلىرىدىن بۇاستە پايدىلانمىغان،شائىرنىڭ ياكى زامانداشلىرى نىڭ ئوبرازىنى تەسۋىرلىمىگەن.بىراق ناۋايى گۇمانىزىمى ۋە ماھارىتىنىڭ جەۋھىرىنى،مىللىي
خەلقچىل ساداسىنى يېڭى رىيالىستىك مېتودنىڭ ئەنئەنىۋىلىك پىرىنسىپى گەۋدىلەندۈرۈل گەن ئىجادىيەتلەردە جارىلاتقان.بۇ نوقتىدا ئابدۇللا قادىرىنىڭ«ئۆتكەن كۈنلەر»رومانى ۋە خەمىت ئالىمجاننىڭ«زەينەپ ۋە ئامان»داستانى ھەققىدە گەپ قىستۇرۇش ئارتۇق ئەمەس!
مىسال ئۈچۈن«ئۆتكەن كۈنلەر»نىڭ«يازغۇچىدىن»دەپ بېرىلگەن كىرىش سۆزىدە مۇنداق كۆرسىتىلگەن:«ئېنىقكى،بىز يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدۇق.بەس،بىز ھەر بىر يۈسۈندا ھەم شۇ يېڭى دەۋرنىڭ يېڭىلىقلىرى ئارقىسىدىن ئەگىشىمىز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش داستانچىلىق، رومانچىلىق ۋە ھېكايەچىلىقلاردىمۇ يېڭى ئەسەرلەر يارىتىشقا،خەلقىمىزنى شۇ زامانىنىڭ‹تايىر ۋە زوھرا›لىرى،‹چاھار دەرۋىشلىرى›،‹پەرھات ۋە شىرىن›لىرى شۇنداقلا ‹بەھرام گور›لىرى بىلەن تۇنۇشتۇرۇشقا ئۆزىمىزدە مەجبۇرىيەت ھېس قىلىمىز».ئا.قادىرى مەزكۇر بايانلىرى ئارقىلىق رومانىنىڭ تامامەن يېڭى تېپتىكى ئەسەر ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىلىقىنى تەكتىلىسە،يەنە بىر تەرەپتىن رومانىدا خەلق كىتاپلىرى،چۆچەكلەر ۋە ناۋايى داستانلىرىنىڭ ئەنئەنىسىنى ئىجادىي ئۆزلەشتۈرگەنلىكىدىنمۇ بىشارەت بەرگەن.ئالىدىغان بولساق،«ئۆتكەن كۈنلەر»دىكى ۋەقەلەرنى مەلۇم ۋاقىتنقىچە كىتاپخاندىن سىرتۇتۇش،سىيوژېت ئارىسىغا باش قەھرىمانىنىڭ روھى ھالىتىگە ماس قىسسەلەرنى قوشۇش، سۆيۈشكەنلەرنىڭ تىراگىدىيىلىك تەقدىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ناۋايى ئەنئەنىسىنىڭ زامانىۋىي ئېستېتىك پىرىنسىپىنىڭ بالاياتقۇسىدىن شەكىللەنگەن تۇغۇندىدۇر.گەرچە خەمىت ئالىمجان«زەينەپ ۋە ئامان»دا ئاشىق-مەشۇقلار تەقدىرىنى زامانغا لايىق ۋەسال تېپىشقان قىلىپ،ناۋايىدىكى پاجىئەنىڭ ئەكسىنچە يول تۇتقان بولسىمۇ،لېكىن

شائىرنىڭ بەدئىي ماھارىتىگە يەنى ئەسەرنىڭ مەسنۇئي پورمىسى،جاراڭدار قاپيىسى ۋە سۆزلەرنىڭ ئىچكي مەنادارلىقدا ناۋايى ماھارىتىنىڭ بەدئىي ساداسى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

ئۇزبېكستاندا مىللي ئىستىقلال شامالىرى سوقۇاتقان ئەشۇ يىللاردا ناۋايىنىڭ ئىلمي ۋە بەدئىي بىساتى ئۇنىڭ يادرولۇق مەزمۇنلىرى بولغان قۇرئان كەرىم،ھەدىس شەرىف ۋە تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى بىلەن باغلاپ تەتقىق قىلىنىشقا باشلىغان.بۇ نوۋېتتىدە شائىرنىڭ 20 تومىلۇق مۇكەممەل ئەسەرلەر توپلىمى(بۇنىڭغا تۆرت جىلدلىق«ئەلىشىر ناۋايى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغەتى»نى قوشقاندا جەمئي 24 توم) نىڭ ئىشلىنىشىگە سەۋەپ بولغان ۋە بۇ غايەت خاسىيەتلىك ئىش ئاخىرقى قېتىم 1987 -2004-يىلىغىچە دۇنيا يۈزى كۆرگەن. ئەدەبىياتشۇناس ئىبراھىم ھەققۇلوۋ«زەنجىرلەنگەن شېئىرىيەت روھى مۇنا سىۋەت »(1989- يىل)،«ئەدەبىيات پەرزەنتلىرى» (1990-يىل)،«تەسەۋۋۇپ ۋە شېئىرىيەت » (1991-يىل)؛ سەئىدبېك ھەسەنوۋ«ناۋايىنىڭ17تۆھپىسى»(1991-يىل)قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىپ، بىر تەرەپتىن، ناۋايىشۇناسلىقتىكى كۆپ يىللىق شۇراچە قامال ۋەتەپەك كۆرۈنۈشلەرنى ئازات بولغانلىقىنى نامايەن قىلسا،يەنە بىر تاماندىن شائىرنى ئۆز تارىخي مۇھىتاغا قويۇپ، ئىجادىنى ئۆز ئەينى بويىچە تەتقىق قىلدىغان ۋە سۆز ئىشلىتىشتىكى سەنئەتكارلىق تالانتىنى بەدئىيلىك يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ باھالايدىغان بىر قەدەر ساپ ئەدەبىياتشۇناسلىق ئىستېتىكىسى شەكىللەندى.1991-يىلى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ مائارىپ،پەن ۋە مەدەنىيەت تەشكىلاتى ئەلىشىر ناۋايى تۇغۇلغانلىقىغا550يىل توشقان ئاشۇ كۈننى پۈتۈن دۇنيا جەلقىنىڭ خاتىرە كۈنى قىلىپ بېكىتتى.بۇنداق قوش تەنتەنىلىك تارىخي شارائىتتا نەشىر قىلىنغان«ئەلىشىر ناۋايى.غەزەللەر،شەرىھلەر»نامىلىق توپلامدىكى ئەركىن ۋاھىدوۋ، نەجمىدىن كامىلوۋ،مۇھەممەت ئەلى،جامال كامال كەبى ئىجادكار لارقەلىمگە مەنسۇپ ماقالىلەر ئەنە شۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن دىققەتكە سازاۋەردۇر.كېيىنكى يىللاردا مەھكەم مەھمۇدوۋ قاتارلىق ئالىملار يارانقان«مەنئۇيەت- كامىللىق سائادىتى»،«ئىمان- قەلىپ گۆھىرى» «ئىشق،ئاشق ۋە مەشۇق»،«ئەلىشىر ناۋايى ۋە نەقشىبەندىيە»ھەم«ناۋايى ۋە ئىلاھىيەت»ماۋزۇلۇق كىتابلار ناۋايىخانلىقىنىڭ«كۈن چۈشمىگەن تەرەپلەر»نى«يۈرۈق نۇقتا»غا ئايلاندۇرغانلىقى بىلەن قىممەتلىك.

1957-يىلىدىن باشلاپ ھەر يىلى9-فېۋرالدا ناۋايىنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى نىشانلاش مەق ستىدە جايلاردائىلمي،ئەنئەنۇي يىغىلىشلار ئۆتكۈزۈلۈپ،شائىر مىراسىنى ئۆگىنىش بويىچە قىلىنغان ئىشلار يەكۈنلەنمەكتە،يېڭى پىلانلار تۈزۈلمەكتە.بۇلاردىن باشقا ناۋايىغا بولغان تۈگى مەس ھۆرمەت-مۇھەببەتنى ئىپادىلاش،شائىرنىڭ نامىنى ئەبىدىيلەشتۈرۈش ۋە ئاممىۋىلاشتۇ رۇش مەقسىتىدە سەمەرقەند بىلەن بۇخارا ئوتتۇرىسىدىكى بىپايان ۋە قەدىمي زەرەپشان ۋادىسى «ناۋايى ۋىلايىتى»گە ئۆزگەرتىلگەن.گۈزەل

تاشكەنت شەھەرىنى شەرقتىن غەرپكە كىسىپ ئۆتىدىغان ئاۋات كوچىغا«ناۋايى كۆچىسى»دەپ نام بېرىلگەن.كوچا مەركىزى ۋە يول بويىغا« ئەلىشىر ناۋايى نامىدىكى ئەدەبىيات مۇزېيي»قۇرۇلغان،شائىرنىڭ ھەيكىلى قاتۇرۇلغان.سەمەر قەند دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتى،ياۋروپاچە گويا سۇرئەتتەك گۈزەل ئۆزبېك دۆلەت ئوپېرا ۋە بالېت تىياترى،ئۆزبېكستان دۆلەت كۈتۈپخانىسى،ئۆزبېكستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تىل ۋە ئەدەبىيات ئىنستىتوتى ۋە يېنىدىكى كۈتۈپخانا،زور مۇكاپاتلار،يەنە نەچچە ئون مەدەنىي مۇئەسسەلەر،يۇزلىگەن مەكتەپلەر،يېزا-كەنتلەرنى ئەلىشىر ناۋايىنىڭ نامى بىلەن ئاتاش قارارلاشتۇ رۇلغان.ئۆزبېكستاننىڭ ياپونىيە ۋە فرانسىيىدىكى ئەلچىخانىلىرىغا ناۋايىنىڭ ئۇلۇقۋار ھەيكىلى ئورنىتىلغان.

قىسقىسى 2007-يىلى ئامېرىكا پارلامېنت كۈتۈپخانىسىدا ئېچىلغان «ئەلىشىر ناۋايى ۋە ئۇنىڭ مەركىزى ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىي تەرەققىياتىغا تەسىرى» ناملىق دۇنياۋىي مەجلىستە ۋاشىنگتون ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تۈركۈلوگىE،سىرتەئۇتەس خانىم ئېيتقاندەك،ناۋايى مۇستەقىل ئۆزبېكستانىنىڭ سىمۋۇلى بولۇپ قالغان،ھەتتا بۈيۈك بىرىتانىيىدە ئۇلۇغ شېكسپېرمۇ ئۆزبېكستاندا ئەلىشىر ناۋايى شۆھرەت قازانغاندەك ئالقىشلانمىغان!غەرپنىڭ تۇنۇل غان ناۋايىشۇناسىA.بادراگىلىگېتىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا،«يەرشارىدىكى تاغلار ئارىسىدا ئەڭ ئىگىزى ھىمالايا چوققىسى بولسا شائىرلارنىڭ ئېچىدە ئەڭ يۈكسىكى ھەزرەت ناۋايى دۇر»⑤.بىراق ناۋايى15-ئەسىردىكى تەكشى تۈزلەڭلىكتىن تەسادىپي ئۆسۈپ چىققان تاغ ئەمەس، بەلكى نۇرغۇن ئەسىرلەردىن بېرى شەكىللەنگەن ئۇزاق قەدىمكى تاغ تىزمىلىرىدىن ھاسىل بولغان يۈكسەك چوققا! دېمەك تاغ بار يەردە چوققا بار،تاغ يوق يەردە چوققىمۇ يوق!

ئەلىشىر ناۋايىنىڭ تەسىرى ئوتتۇرا دېڭىزدىن ياپۇن دېڭىزىغىچە؛ھىنگان،ئالتاي تاغلىرى دىن ھىمالايا چوققىسىغىچە بولغان بىپايان مەركىزى ئاسىيا زېمىنىدا ياشىغۇچى خەلقلەر ئارىسىغا پېيلغان.ناۋايى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى شائىر ۋاپات بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي ياۋروپادا تەتقىق قىلىنىشقا باشلىغان.دۇنيادىكى ئۇلۇغ ھېكمەتخانا(كۈتۈپخانا)لار شائىر ئەسەرلىرى بىلەن بىزەنگەن. ئىجادىيىتى ئېنگلىز مۇتەپەككۇرلىرىدىن شائىر ئېللىوتقا ۋە ئوكيان ئاتلاپ ئامېرىكىلىق يازغۇچى مارك.تېۋىنغچە تەسىر كۆرسەتكەن.يەنە بىر تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ناۋايى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىنسانىيەتكە يەنە بىر سوۋغىسىدۇر! لېكىن ئەقلىمىزنى ئىنساپقا چىللاپ شۇنىمۇ ھەققانى ئېيتىشىمىز كېرەككى،ئېرىتىش دەريىاسى بىزدىن باشلانغان بىلەن مەنزىل دىكى ئەللەرنىڭ ھەممىسى ئۇچۇن ئۇ«ئانا دەريا» ۋە ئۇنىڭ سۈيى«ئابى ھاياتتۇر».بىر مېۋەلىك دەرەخكە نىسبەتەن كۆچەت تىككۈچىنىڭمۇ،ئۇنى ئاسراپ-پەرۋىشلەپ مېۋەگە كىرگۈز گۈچىنىڭمۇ ھەققى-ھوقوقى بار.بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ پەن،مائارىپ ۋە مەدەنىي يەت تەشكىلاتى تەرىپىدىن «دۇنيادىكى ئەڭ باي قوليازمىلار فوندى»

رويخشتگه ئېلىنغان شەرقشۇناسلىق ئىنستىتوتىدىن ئىبارەت يۇقۇرى ئەۋزەللىكى بىلەن ھازىر ئۇزبېكىستان دۇنيا ناۋايىشۇناسلىقىنىڭ مەركىزى سۈپىتىدە تەن ئېلىنىپ،شائىرھەققىدىكى تەتقىقات ئالتىنچى يۈز يىللىقا قەدەم قويماقتا، ناۋايى ئەسەرلىرى تاشكەنت قاتارلىق مەدەنىيەت ئۇچاقلىرىدا دۇن ياۋۇپ كىلاسسىك ئەسەرلەر قاتارى ھەر يىلى يېڭى سەۋىيە،يۇقۇرى سۈپەت ۋە كۆپلىگەن نۇسخىدا نەشر قىلىنماقتا،چەتئەل تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنماقتا.زىكرى قىلىنغاندەكدەك،بۇگۇن كى ئۇزبېكستاندا ئەلىشر ناۋايىنى ئىدىئاللاشتۇرۇپ چۈشەنمەسلىكنىڭ ھېچبىر ئامالى يوق.كۈنىمىزدە بۇ دۆلەتتە ناۋايى بېغى دۇنيانىڭ مەسلىكىنى كەلتۈرگىدەك دەرىجىدە ئۇزىنىڭ مول-ھوسۇللۇق پەسلىگە كىرگەن بولۇپ،نۆۋەتتە ئۇزبېك خەلقى شائىرغا سىڭگەن ئەسرلىك مېھنەت تەرىنىڭ ئالتۇن سۈيىدە«ناۋايى ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ سەلتەنەتلىك قەسرىنى بىزەمەكتە.ھالبۇكى بۇ قەسرىنىڭ بوسۇغىسى بىزلەر ئۈچۈن گويا ئەپسانە تەرىزدە دۇنيايىمىز نىڭ تېشىدىكى مۇئەما بولۇپ تۇرماقتا!

بېلىق سۇغا تويمايدۇ! قۇش تىلىنى قۇش بىلىدۇ!

ئىزاھلار:

①②مەمۇر ئۇمەروۋ:«مانناى ئۇيغۇر ۋە مىللىي تىياتىر ئېستېتىكىسى»،تاشكەنت، 2006- يىلى نەشرى،4-،14-بەت.

③مەھمۇدخوجا بەھبۇدى(1875-1919) 20-ئەسىر بوسۇغىسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىجتىما ئىي-سىياسىي ھەرىكەتچىلىكىنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىسى،يېڭى دەۋىر ئۇزبېك مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسچىسى.

④ئىززەت سولتان:«ناۋايىنىڭ قەلىپ دەپتىرى»،تاشكەنت،1973-يىلى نەشرى،1-بەت.

⑤«ئۇزبېكستان ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتى»،2007-يىلى،6-ئاپرېل سانى.

26- نەۋائي ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر شائىرلىرى قەلىمدىكى يارقىن ئوبرازىغا نەزەر

ئۇچقۇنجان ئۆمەر

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن كېيىنكى ئەڭ بۈيۈك نامايەندىسى، شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋرىنىڭ پىرئۇستازى ئەلشىر نەۋائي (1441 - 1501) بەش يېرىم ئەسىردىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر ئوغلانلىرىغا، جۈملىدىن شائىر، يازغۇچى، ئەدىپلەرگە ھەمراھ بولۇپ كەلدى،ئۇنىڭ بۈيۈك ئەسەرلىرى قەلەمكەشلەرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت قىزغىنلىقىغا ئىلھام بېرىپ، ئىجادىيەت تەشنالىقنى قاندۇرۇپ، ھايات قانۇنىيەتلىرىنى چۈشىنىش، تەپەككۇر رۇجەكلىرىنى ئېچىش ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۇنيانىڭ سېھرىي ئەسنالىرىنىڭ ماھىيىتىنى بىلىش، ئۆزلۈك تەسەۋۋۇرىنى پەرۋاز قىلدۇرۇپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ يېڭىگۈللىنىشىنى كۈتۈۋېلىش ئىشلىرىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە رول ئويناندى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نەۋائىيدىن كېيىنكى بارلىق ۋەكىللىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك خۇددى ھۈسەيىن بايقارائۆزبەكنىڭ «رىسالە» سىدە: «ئەلشىر نەۋائي شېئىرىيەت دۇنياسىنىڭ تۆتتىن بىرىدىكى قەھرىمان ئىدى، ئۇنى شېئىرىيەت مەملىكىتىنى قولغا كىرگۈزگەن ساھىپقىران دېيىش مۇمكىن» دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدەك، بۇ دانىشمەن ئۇستازنىڭ ئەسەرلىرىنى قىزىقىپ ئوقۇپ، ئەسەرلىرىدىن مەنىۋى ئىلھام، ئوزۇق ئېلىپ، ئۇزلۇكسىز قەلەم تەۋرىتىپ، ئىجادىيەت گۈلزارىنى رەڭمۇرەڭ چېچەكلەرگە پۈركەپ، شېئىرىن مېۋە بېرىپ، خەلقىنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشىپ كەلدى. ئۇلار ئۆزى يازغان شائىلىق ئەسەرلىرىدە مەيلى رومان، پوۋېست، ھېكايە – نەسىر، مەيلى شېئىر، رۇبائىي، باللادا، داستان ۋە مەيلى ناخشا –ئۇسسۇل، كىنو، تېلېۋىزىيە، سەنئەت نومۇرلىرىدا بولسۇن، نەۋائىينى ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ مۆتىۋەر ئۇستازى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىپ، ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ نۇرلۇق مەشئىلى، يول كۆرسەتكۈچىسى، باھار ئاپتىپى دەپ بىلىپ، چەكسىز مۇھەببەت بىلەن ئۇنى سۆيىدى ۋە سۆيۈندى. نۇرغۇن شائىرلار ئۇنىڭغا ئاتاپ غەزەل، تەخمىس، مۇئەششەھ، مۇخەممەسلەرنى يېزىپ، ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمىتىنى بىلدۈردى، ئۇلار يازغان «ئويغان»، «ئىز»، «ئىزچىلار مارشى» قاتارلىق يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەن مۇنەۋۋەر شېئىرلار ئەنە شۇ نەۋائىينىڭ ئىلھام رىغبىتىدىن كەلگەن، ئەلۋەتتە.

يېقىنقى زامان ئەدەبىيات تارىخىدىن قارىغاندا، نەۋائىينىڭ ئىخلاسمەن شاگىرتلىرىدىن بىرى، ئۇيغۇرنەشرىياتچىلىقىنىڭ ئاساسچىسى، شائىر قۇتلۇق ھاجى شەۋقى (1938 ـ 1867) ئەينى ۋاقىتتا، نەۋائىيدىن ئۆگىنىپ ئىجاد قىلىپ، نادان ۋە قۇللۇقنىڭ ئازابىنى تارتىۋاتقان خەلقنىڭ تەقدىرىگە ئېچىنىپ، مۇنداق قەلەم تەۋرەتكەن ئىدى («سامان يولى ناملىق كىتاب»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى نەشرى، 48 ـ، 49 ـ بەت.):

بىر قىلىچ بەرسە خۇدا«كەس!» دەپ ئۇنىڭغا بۇيرىسام،

ئۇزسە خەلقنىڭ بويىندىن خارلىق كىشەن ـ زەنجىرىنى.

گەر خارابكەن ئەل ـ ۋەتەن كاللامنى ئۇزسۇن ئۇ قىلىچ،

كۆرمىسۇن شەۋقى كۆزى قۇللۇقتا ئەل تەقدىرىنى.

ئۇ يەنە ئانا تىلنىڭ ئۇلۇغلۇقى ۋە ئانا تىلنى قوغداشنى مەزمۇن قىلغان يەنە بىر شېئىرىدا:

ئانا تىل بىلگەن كىشىنىڭ ئىززىتىنى قىلغۇم كېلۇر،

ئانا تىلنى ئاغزىدىن ئالتۇن بېرىپ ئالغۇم كېلۇر.

بۇ ئانا تىل بولسا گەر ئامېرىكا يۇ ـ ئافرىقىدا،

سەرپ ئېتىپ مىڭلارچە تىللا، ئاندا مەن بارغۇم كېلۇر.

ئەي ئانا تىل، بىزگە سەن ئۆتكەن ئۇلۇغلاردىن نىشان،

سەن بىلەن روھىي زېمىندا ئىپتىخارلانغۇم كېلۇر.

دەپ يازغانىدى، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا نەۋائىي ھەققىدە ئىجاد قىلمىغان، نەۋائىينى مەدھىيلىمىگەن، نەۋائىي ماۋزۇسى بىلەن باغلانمىغان، ھەتتا نەۋائىي توغرىلىق بىرەر كۇبلېت رۇبائىي، شېئىر يېزىپ باقمىغان شائىر، ئەدىپلەرنى ئۇچرىتىش مۇمكىن ئەمەس، بۇ ئۇزۇن مۇساپىدە مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان شائىرلار ئىچىدە ئۇنىڭغا ئىخلاس قىلىپ، ئىجادىيەت قىلغانلارنىڭ ئومۇمىي سانىنى ھەقىقىي ئېنىقلاپ چىقىش تەس، ئەگەر بۇگۈنكى كۈندە بىرەر زۇكۇتۇڭ سايلاشقا بېلەت تاشلىغاندەك ئاۋازغا قويۇشقا توغرا كەلسە، پۈتۈن دۇنيادىكى ئۇيغۇرنىڭ ھەممىسى ئۇنى «بۇيۇك مۇتەپەككۇر»دەپ بېلەت تاشلاپ ئاۋاز

بېرەتتى، مانا مۇشۇنىڭ ئۆزى نەۋائىينىڭ ئۇيغۇرلار قەلبىدە، جۇملىدىن ئۇيغۇر يازغۇچى، شائىر – ئەدىپلەرنىڭ قەلبىدە نەقەدەر يۈكسەك ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، ئەلۋەتتە.

ئۇيغۇر شائىرلىرى نەۋائىيدىن ئۆگەنگەندە، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى، يەنى نەۋائىينىڭ ئەسلى نەسەبى، ھايات پائالىيىتى، ئىجادىيىتى، ئۇنىڭ تۈركىي تىللىق مىللەتلەر مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى، ئەرەب، پارس تىللىرىدىكى ئەسەرلىرىنىڭ پاساھىتى، پوئېتىكىسى، كىشىلىك قاراشلىرى ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىغا كۆرسەتكەن تەسىرى قاتارلىقلارنى ئەستايىدىل، چوڭقۇرلاپ ئۆگىنىپ، ئۆز ئىجادىغا تەدبىق قىلدى. نەۋائىي ئەسەرلىرىنى بولۇپمۇ «خەمسە» داستانىنى مول ئىلھام مەنبەسىگە ئايلاندۇردى. شۇنىڭاستا ئۆلمەس ئەسەرلەرنى خەلققە تەقدىم قىلدى، ئۇيغۇر شائىر ئەدىپلىرىنىڭ نەۋائىينى ئۇستاز سۈپىتىدە تونۇپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت ئىشلىرىدا ئۇزمەي قەلەم تەۋرىتىشىدە مۇنداق ئاممىلار مەۋجۇت.

1. كۆپ ئىزدىنىش، كۆپ ئۆگىنىش.

نەۋائىي ياشىغان شۇ دەۋرلەردە ئەدەبىيات ناھايىتى يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلاندى، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمران تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈۋاتقان پارس تىلى ۋە پارس ئەدەبىياتى ئەرەب تىلىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، تۈركىي تىلنى چەتكە قاقتى، بىر قىسىم شائىرلار ئۆزىنىڭ ئانا تىلىدىن ۋاز كېچىپ، پارس تىلىدا شېئىر يېزىشنى بىرخىل «شائىرلىق بەلگىسى» قىلىۋالدى، ئەنە شۇنداق ئەھۋالدا نەۋائىي، ئەدەبىياتتىكى بۇ خىل بۇزۇلۇش ۋە چېكىنىشنى ۋاقتىدا بايقاپ، شائىرلار ئارىسىغا بېرىپ، باشقىلارنىڭ مۇلاھىزە پىكىرلىرىنى ئاڭلاپ ۋە تەھلىل قىلىپ، ئەدەبىي، ئىلمىي سورۇنلاردا ئوتتۇرىغا چىقىپ نۇتۇق سۆزلەپ، پارس ۋە تۈركىي تىلنىڭ ئالاھىدىلىكىنى سېلىشتۇرۇپ، بۇ خىل ئىجتىمائىي ئېڭىمنىڭ زىيىنىنى كۆرسىتىپ، ئۆز مىللىتى ۋە خەلقنىڭ ئەدەبىياتىنى، تىلىنى قوتقۇزۇپ قېلىش يولىدا جان پىدالىق كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن نىزامى گەنجەۋى، ئەمىر خۇسرەۋ دېھلەۋي، ئابدۇراھمان جامي قاتارلىق مۆتىۋەر شائىرلاردىن كەمتەرلىك بىلەن ئۆگىنىپ، ئۆزىنىڭ بىلىمىنى مۇكەممەللەشتۈردى، بۇ جەريانىدا ئۇ ئاشۇ باشلامچى شائىرلارنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىنى ئىجاد قىلىشتىكى مەقسەت مۇددىئالىرىنى، يېزىقچىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى پىششىق ئۆگەندى، بۇ پىشقان ئۇستازلارنىڭ ھاياتلىق يولى، قەلەم ماھارىتى، تىل پاساھىتى، ئىجادىي مۇساپىسىنى تەتقىق قىلىپ، يازىدىغان ئەسەرلىرىگە ئەينەك قىلدى. ئۇ ئاشۇ زامانلاردا مەشھۇر شائىر لۇتفىنى ئېغىزىدىن چۈشۈرمەي «ئۇستازىم» دەپ تەرىپلەيتتى، نەۋائىي ئالدىنقى شائىر، كىلاسسىكلارنىڭ ئىزىنى بويلاپ مېڭىپ، كۆپ ئىزدىنىش ۋە كۆپ ئۆگىنىش ئارقىلىق ئانا تىلىدا ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىشنىڭ شېرىن مېۋىسىنى تېتىدى، نەۋائىي«مۇھاكىمەتۇل ـ لۇغەتەيىن» ناملىق كىتابىدا مۇنداق بايان قىلغان ئىدى:

«ياشلىقىمنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، مەنمۇ پارس تىلى بىلەن يېزىشقا يۈزلەنگەن ئىدىم... ئەقىل يېشىغا قەدەم قويغىنىمدىن كېيىن، تۇركىي تىل ئۇسۇلىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشنى لازىم تاپتىم، مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگىنىمدىن كېيىن، مېنىڭ كۆز ئالدىمدا ئون سەككىز مىڭ ئالەمدىن ئارتۇق بىر ئالەم نامايان بولدى...مەن بۇ يەرنى تاماشا قىلىپ تويمىدىم، تالانتىم لەشكەر بولۇپ، بۇ ئالەم مەيدانىدا ئات ئويناتتى. خىيالىم قۇش بولۇپ، بۇ ئالەم ئاسمىندا ئېگىز پەرۋاز قىلدى، دىلىم سەرراپ بولۇپ، بۇ جەڭچىلەر خەزىنىسىدىن ھېسابسىز قىممەتلىك ياقۇت ۋە دورىلارنى ئالدى، كۆڭلۈم گۈل تەرگۈچى بولۇپ، بۇ گۈلشەن رەيھانلىرىدىن چەكسىز خۇشپۇراق گۈللەرنى يىغدى، بۇ مۇڭۇپپەقىيەت ۋە بايلىقلارغا، بۇ پايدا ۋە غەنىيمەتلەرگە ئىگە بولغىنىمدىن كېيىن ئۇنىڭ نەتىجە گۈللىرى دەۋر ئەھلى ئۈچۈن بىمالال ئېچىلىشقا ۋە ئۇلارنىڭ باشلىرىغا ئىختىيارسىز چېچىلىشقا باشلىدى. شۇ جۈملىدىن بېرى... بۇ تۆتىدۇئان ساداسىنى دۇنياغا ياڭرىتىش بىلەن بىللە <خەمسە> نى قولۇمغا ئالدىم.»

نەۋائىينىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن يېزىپ قالدۇرغان بۇ بايانلاردىن قارىغاندا، ئۇ بارلىق ئەسەرلىرىنى ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن كىلاسسىكلاردىن ئۆگىنىش ئاساسىدا يازغانلىقى، كۆز ئالدىدا «ئون سەككىز مىڭ ئالەمدىن ئارتۇق بىر ئالەم» - يەنى تۇركىي تىللىرىنىڭ چەكسىز ئالىمى پەيدا بولغانلىقى، بۇ خەزىنىدىن «ھېسابسىز قىممەتلىك ياقۇت ۋەدۇردانە» لەرنى يىغقانلىقى، ئۆمرىدە يازغان بۈيۈك ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسى كۆپىللىق، كۆپ جەريانلىق، كۆپ قاتلاملىق زېرىكمەي ئىزدىنىش ۋە ئۆگىنىشنىڭ ئاخىرقىمەھسۇلى ئىكەنلىكىدە شەك – شۈبھە يوق، نەۋائىينىڭ ئىزچىل ئۆگىنىش ۋە ئىزچىلئىزدىنىش پەزىلىتىنى تىلغا ئالغاندا، ئۇنىڭ ئارىستوتىلدىن فارابىغىچە، فارابىدىنتارتىپ ئۆز زامانىسىدىكى ئىدىلوگىيە نامايەندىلىرىغىچە قېتىرقىنىپ، زېرىكمەي،يېرىم يولدا توختىتىپ قويماي، جاپالىق ئۆگەنگەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ نەمۇنىلىرىنى ئۆزئەسەرلىرىدە قايتىدىن ئىجادىي چاقناتقانلىقىنى كۆرسەتمەي بولمايدۇ. بۇ ئارقىلىقنەۋائىينىڭ ئۆمۈر بويى ئۆگىنىش، ئۆمۈر بويى ئىزدىنىش پەزىلىتىنىڭ دۇنياۋىيقىممىتىنى تېخىمۇ ھېس قىلالايمىز. سۆز بۇ يەرگە كەلگەندە مۇنداق بىر ھېكايىنى بايان قىلغۇم بار:

ئەلشىرنەۋائىي ياشلىق چاغلىرىدا شائىر لۇتفى (1366 - 1465) نى ئۇستاز تۇتۇپ ئۆگىنەتتى، ئۇلارغا زامانداش تارىخچى خەندەمىرنىڭ يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىسىگە قارىغاندا،كۇنلەرنىڭ بىرىدە لۇتفى نەۋائىيدىن يېڭى يېزىلغان بىرەر پارچە شېئىرىنى ئوقۇپ بېرىشنى سوراپتۇ، نەۋائىي ئۇنىڭغا:

ئارەزىن ياپقاچ كۆزۈمدىن ساچىلۇر ھەر لەھزە ياش،

بۇيلەكسم پەيدا بولۇر يۈلتۇز، نىھان بولغاچ قۇياش.

دېگەن مسرالار بىلەن باشلىنىدىغان بىر غەزىلنى ئوقۇپ بېرىدۇ، لۇتفى ناھايىتى ھاياجانلىنىپ: «ئەگەر ئىلاجى بولسا، پۈتۈن ئۆمرۈمدە يازغان تۈركىي ۋە پارىستىلىدىكى بارلىق شېئىرلىرىمنى مۇشۇ بىر غەزەلگە تېگىشكەن بولاتتىم» دەيدۇ («ئالىم ۋە ئەدىپلىرىمىز ھەققىدە ھېكايىلار» ناملىق كىتاب، شىنجاڭ ياشلار – ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1999 – يىل نەشرى، 41 – بەت.).

بۇئۇستاز ۋە شاگىرتلار ئارىسىدىكى نەقەدەر يۇكسەك، سەممىي مۇناسىۋەت ۋە ئادىل باھا –ھە؟

ئەمدى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا نەزەر سالساق، نەۋائىي پۈتكۈل ئۆمرىدە ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئالىم – ئۆلىمالاردىن ئۆگەنگەن بولسا، بەش يېرىم ئەسىردىن بۇيان ئۇيغۇر يازغۇچى، شائىر – ئەدىپلىرى نەۋائىيدىن ئۆگىنىپ، نەۋائىي ئېيتقاندەك ئۆز تالانتىنى «لەشكەر»قىلىپ، ئەدەبىيات ئاسمىنىدا ئېگىز «پەرۋاز» قىلدى. پەقەت يېقىنقى زامان مەدەنىيەت تارىخىمىزدىن قارىغاندا، ئوت يۈرەك ۋەتەنپەرۋەر شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ 1944 –يىللا يازغان «تەسراتىم» ناملىق شېئىرىدا نەۋائىينى مۇنداق سۈرەتلىگەن ئىدى:

ئوقۇپ ئەشئارلىرىنى غەرق مەست بولۇپ،

تەسراتىم چىنىسىگە تەسرات تولۇپ.

كۆزۈم بىر نۇقتىغا قاراپ قېتىپ قالدى،

ۋۇجۇدۇم خىيال بەھرىگە پېتىپ قالدى.

يېپىپ كىتابنى، ئۆزۈمگە سوئال بېرىمەن،

نەۋائىي قانداق بىر ئۇلۇغ ئادەمدۇر دەيمەن.

قېنىدۇر شۇ نەۋائىي، قېنى بىركۆرسەم،

مۇبارەك قوللىرىدىن ئۇنىڭ بىرسۆيسەم.

قاراپ تۇرسام «خەمسە» نىيازغاندا،

قاراپ تۇرسام، قەلەمدە گۆھەرقازغاندا،

قاراپ تۇرسام، پەرھاتقا رەسىم سىزغاندا،

قاراپ تۇرسام، شېرىنگە گۈللەرتىزغاندا.

قاراپ تۇرسام، بەھرامنىڭ قىياپىتىگە،

قاراپ تۇرسام گۈلەمدەمنىڭ لاتاپىتىگە.

قوي شائىر، سۆزلىمە جۆيلۈپ يوققا،

نەۋائىي كۆمۈلگەن ئەمەس تۇپراقتا...

يۈرىكى پاتمايدۇ ئالەمدەك لەھەتكە،

روھى يۆلەنمەيدۇ ساماغا ـ ئەھەتكە.

ئۇنىڭ مازارىنى ھەربىر ۋاراقتىن ئىزلە،

گۈمبەزقەبرىسىنى ھەربىرمىسرادىن ئىزلە.

ئۇ ئىجاد دەرياسىغا چۆمۈلگەن،

ئۇ ھەربىر مىسرا تۇۋىگە كۆمۈلگەن.

لۇتپۇللامۇتەللىپ «قەلەمدە گۆھەر قازغان» بۇ مۇبارەك زاتنىڭ قوللىرىنى بىر سۆيۈشنى ئارزۇقىلغان بولسا، يەنە بىر مۆتىۋەر شائىر قۇربان ئىمىن 1957 ـ يىلى ئىيۇلدا يازغان«نەۋائىي ئۆلمىدى، ئۆلمەيدۇ ھايات» ناملىق شېئىرىدا بۇ دۇنياۋىي ئالمىنى مۇنداق سۈرەتلەيدۇ (ئۇچقۇنجان ئۆمەر تۇزگەن: «ئاھ، نۇرلۇق ئابدىلەر» ناملىق مەرسىيەلەرتوپلىمى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1996 ـ يىل نەشرى، 33 ـ بەت.):

ئىجاد دەرياسىدا ئۇزگەن نەۋائىي،

قەلەمدە ئۇنچىلەر سۆزگەن نەۋائىي.

قاھانغا «خەمسە» نى قىلدىلەرتەقدىم،

تەشەككۈرلەر ئوقۇشتى بارچە ئىقلىم.

گۆدەك چاغلار ئىدى بىزلەرتونۇشقان،

شۇ ئۇستاز بىرلە شاگىرت بولۇشقان.

«نەۋائىي» نى باساتتىم كۆكرەكىمگە،

ئۆزى سالغاچ گۆھەرنى چۆنتەكىمگە.

بېشىدا سەللە بار، ئاقساقالزات،

«چىقار سەنمۇ قانات!» دەيتتى پات – پات.

ئۇ زاتنى بىر كېچە چۈشۈمدە كۆرگەن،

مۇبارەك قوللىرىغا يېقىنشلاپ سۆيگەن.

قارايتتىم قوللىرىغا زوق بىلەنمەن،

كۆزىگە تىكىلەتتىم شەۋق بىلەنمەن.

«گۈلەندەم» گە ئاتاپ ئېيتسا غەزەللەر،

ئۇسسۇللارغا چۈشەتتى يارۇ – گۈزەللەر.

يەنە تۇتقۇزسا «بەھرام» غاچىچەكلەر،

تىلەيتتىم مەنمۇ ھەم ياخشى تىلەكلەر.

نەۋائىي بۇ ئۇلۇغ زات خەلقئارادا،

تۇرار نامى جاراڭلاپ يەر – سامادا.

نەۋائىي داستانلارنىڭ گۈلخانىدۇر،

ئىلىم – پەن، شېئىرىيەتنىڭ چوڭ پىرىدۇر.

ھاياتتۇركى نەۋائىي، ئۆلمىگەندۇر،

چىراغتەك نام – نىشانى، ئۆچمىگەندۇر.

نەۋائىي ئۆلمىدى، ئۆلمەيدۇ ئىجاد،

ئىجادكارلار ياشايدۇ مىسالى پەرھات.

مانا بۇ – نەۋائىينى ئۇلۇگە قىلىپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ مىڭدىن بىرىنىڭ نەۋائىي ھەققىدىكى ياڭراق ئاۋازى. ئۇلارنىڭ قەلبىدىكى يارقىن ئوبراز، نەۋائىينى تىلغا ئالغان تالاي – تالاي شېئىر – نەزمىلەردىن، ئۇيغۇرشائىرلىرىنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئۇستازغا بولغان ئوتلۇق مۇھەببىتىنى، ئۆزلىرىگە كۆرسەتكەن چوڭقۇر تەسىرىنى، نەۋائىي ئىزىنى بويلاپ مېڭىپ، ئىنسانىيەتكە تۆھپە قوشقانلىقىنى قەيسەر ئىرادىسىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

2. خەلق ئارىسىغا بېرىش، ئاۋامنىڭ دەرت – ئەھۋالىغا يېتىش

نەۋائىي ئۆزىنىڭ پۈتكۈل ھاياتىدا، ئىنسانىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىپ، ئاۋام خەلق ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ئۇلارنىڭ دەرت – ئەھۋالىغا يېتىشىنى ئۇنۇملۇك قىبىلنامە، دەستۇر قىلدى، ئۇ ئىلگىرى – ئاخىر بولۇپ ھىرات، سەمەرقەنت، باغدات، مەشھەت، ئاستراخان قاتارلىق جايلارغا دۆلەت ئەمرى سۈپىتى بىلەن بېرىپ، ئاۋامنىڭ ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش، قانۇن ۋە ئەخلاق بىلەن دۆلەت باشقۇرۇشنىڭ تۈپ سىياسەتلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەمەلىيەتچىل سىياسەتلەرنى تۈزۈپ ۋە لايىھىلەپ، يولغا قويۇپ، پۈقرالارنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشتى. ئۇ خەلققە يېقىن تۇرۇش، ئاۋامغا ھېسداشلىق قىلىپ، كەمبەغەل – نامراتلارنى يۆلەش، چىرىك ئەمەلدارلارنىڭ خەلققە زۇلۇم سېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى ئۆزىنىڭ ئىنسانلىقىنىڭ چېگرا پاسىلى قىلدى، ئۇنىڭ بۇ ئىدىيەسى ئۇنىڭ پۈتكۈل ئۆمرىدە ئادەمىي پىرىنسىپقا ئايلاندى. ئۇ بىر پارچە غەزىلىدە:

«يۈز جاپا كەلسە ماڭا، بىرقەتلە پەرياد ئەيلەمەن،

ئەلگە كەلسە بىر جاپا، يۈزقەتلە پەرياد ئەيلەمەن.»

دەپ يازغان ئىدى. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، نەۋائىي ئۆزى يۈز قېتىم رىيازەت چەكسىمۇ، پەقەت بىر قېتىم نالە – پەرياد قىلمىغان، ئامما، ئەل – ۋەتەنگە بىر قېتىم كۆلپەت يەتسە ئۆزى يۈز قېتىم پەرياد چېكمىگان ئېسىل، ئالىيجاناب روھىنى ئىپادىلىگەن مۇتەپەككۇرلارنىڭمۇ تەپەككۇرى بولۇشقا ئەرزىيدۇ. خەلقپەرۋەرلىكنىڭ، ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ ئابىدىسى بولۇشقا ئەرزىيدۇ، نەۋائىي ئەينى دەۋردىكى تۈرلۈك سىياسىي، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئۆتكۈر كۆزى بىلەن بايقاپ، ئاۋام خەلققە

ھېسداشلىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئارزۇ -ئىستەكلىرىنى، ئادىل، باراۋەر جەمئىيەت قۇرۇش ئۈي - خىياللىرىنى «خەمسە» دىكى ئوبرازلارغا سىڭدۈرۈپ، ئاۋام خەلقنىڭ كۆڭلىدىكىنى ئىپادىلىگەن گىگانت مۇتەپەككۇرشائىر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ ھوقۇق مەركىزىدە تۇرۇۋاتقان ئەمرلىك ئورنىدىن پايدىلىنىپ، ھۈسەيىن بايقارانىڭ دۆلەتنى توغرا باشقۇرۇش، خەلقنە بەخت يارىتىش، تىنچ، ئىناق، ئەمن دۆلەت قۇرۇش ئىشلىرىنى لايىھەلىگەن كامالىي سىياسىيون ئىدى. ئۇ، مۇشۇنداق زور ئىستراتېگىيەلىك تەدبىرنىڭ كاپالىتى ئاساسىدا، ئۆزغايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مەرھۇم ئاتىسىدىن قالغان بارلىق مال- مۈلۈك،مىراسلارنى، ۋەخپە يەرلىرىدىن يىغۋېلىنغان ئاشلىق - تۇلۇك، ئالتۇن - تىلالارنى كەمبەغەل، يېتىم - يېسىرلار ئۈچۈن سەرپ قىلىپ، ئەينى دەۋردىكى مېھىر - شەپقەت يەتكۈزۈش، خەيرى - ساخاۋەت قىلىشنىڭ شانلىق ئۈلگىسىنى ياراتقان. كۆپچىلىككە مەلۇم بولغىنىدەك، ئۇ ئەمىر بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، ھىرات ۋە خۇراسان قاتارلىق جايلاردا 400 گە يېقىن ئاممىۋى مۇئەسسەسە ياساتقان، بۇ مۇئەسسەسىلەر مەدرىس، شىپاخانا، كارۋان سارايلىرى، قول ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرى، بازار- رەستىلەر، ھاممام، قىرائەتخانا، دۆلەت كۈتۈپخانىسى (تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، يېقىندىكى ئافغانىستان ئۇرۇشىدا بۇ كۈتۈپخانىلار مەلۇم دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققائۇچرىغان)، مۇساپىرخانا، خانىقا - ھەرەم، ئاشلىق ئامبارلىرى قاتارلىقلارنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئۇ يەنە ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىش، كۆۋرۈك، يول ياساش،جامائەت سورۇنلىرىنى بەرپا قىلىش قاتارلىق نۇرغۇن ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقارغان. ھىراتۋە ئاستىراباتتىكى يېتىم ئوغۇل، تۇل خوتۇن، غېرىپ - مىسكىنلەرگە، ئۇرۇشتا شېھىت بولغانلارغا نەپىقە بەرگەن. ئاجىز، نامراتلارنى يۆلەپ، باي بولۇشقا يول كۆرسەتكەن، ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى ماھىرلىق بىلەن ھەل قىلىپ، ئوردا ئەمەلدارلىرىنى ئۆزئىچىگە ئالغان كەڭ ئاۋام خەلقنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىگە نائىل بولغان. ئۇنىڭ مۇشۇنداق ئالىيجاناب ئىدىيە، گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتلىرى ئىنسانىنى خار قىلىۋاتقان ئوتتۇرا ئەسىر جەمئىيىتىدىلا ئۆزىنىڭ قۇدرەت كۈچىنى نامايان قىلىپلا قالماستىن، بەلكى بۈگۈنكى زامان ئەخلاقىنىڭ ھۈل تېشى بولۇپ قالغان. نەۋائىينىڭ بۇ ئىدىيەسى-بۈگۈنكى دەۋرىمىزدە خەلق ئۈچۈن ئىشلەشنى مەقسەت - نىشان قىلغان ھەرقانداق رەھبىرى كادىرىنىڭ، ئۆزلىرىنىڭ سۆز - ھەرىكىتىدە، خەلق تۇرمۇشىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، «قىينىچىلىقتا قالغانلار توپى» نىڭ دەردىگە دەرمان بولۇشنى، ئەمەلىيەتچىل بولۇپ، ئۆزى ۋە ئۆز جەمەتىگە ئەمەس، بەلكى كەڭ خەلقە مەنپەئەت يەتكۈزۈشنى تېخىمۇسەممىزگە سالىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، ئەھمەت زىيائىي، نىمشېھىتنى ئالدىنقى باشلامچىلاردىن قىلغان يېقىنقى دەۋر ئۇيغۇر شائىر -ئەدىپلىرى ئاۋام خەلق ئارىسىغا بېرىپ، ئاۋام خەلقتىن ئۆگىنىپ، ئاۋام خەلقنى دوست تۇتۇپ، نەۋائىينىڭ بۇ ئېسىل پەزىلەتلىرىنى چاقنىتىپ كەلدى. ئۇلار ئۆز شېئىر-نەزمىلىرىدە بۇيۇك

خەلقىمىزنى «جانان»، «نىگار»، «گۈزەل يار» دەپ سۆيەتلەپ ۋە ئوخشتىپ، بۇيۇك خەلقىمىزنى «زەۋقى ئىلھامىم»، «سەۋرى گۈلەمدامىم» دەپ تەرىپلەپ، خەلقنىڭ ئارزۇ ۋە تەقدىرىنى ئۆزىنىڭ ئارزۇسى ۋە تەقدىرىگە، ئۆز مىللىتىنىڭ ئاناتىلى ۋە ئىستىقبالىنى ئۆزىنىڭ تىلى ۋە ئىستىقبالىغا ئايلاندۇرۇپ، دەۋرتەرەققىياتىنى ۋە يېڭى دەۋر ئەدەبىياتىنى يېڭى يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈش ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشتى.

شائىرنىڭ ئانىسى خەلق، ئۇ ئۆزئانىسىنى رازى قىلىش بىلەنلا قەدىرلىك، بۇ مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدۇ. ئاتاقلىق شائىرتېيپىجان ئېلىيوف ئۆزىنىڭ بىر پارچە شېئىرىدا:

ئەل نېمىگە سۆيۈنسە زوقلانساڭ شۇڭا،

ئەل نېمىدىن يىرگەنسەڭ هومايساڭ ئاڭا.

ئالقىش تۇرماق راھەتتۇر ھەتتا ھاقارەت،

بۇنىڭدىن ئارتۇق ئېتىخار نەھاجەت ساڭا؟

دەپ يېزىپ، دۇنيادا خەلقنى سۆيۈشتىن ئارتۇق بەخت، خەلقنى سۆيۈشتىن ئارتۇق ئېتىخار – غورۇرنىڭ بولمايدىغانلىقىنى شەرھلەيدۇ (تېيىپجان ئېلىيوف «تاللانغان شېئىرلا» ناملىق كىتاب،شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 – يىل نەشرى، كىرىش سۆز.).

ئۇيغۇر خەلقنىڭ يەنە بىرئاتاقلىق شائىرى، ئەدىپى، ئالىم ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر « نەۋائىي غەزىلىگە مۇخەممەس »ناملىق شېئىرىدە مۇنداق يازدى:

دەرئىمىش بۇلبۇل سەھەردە، «مەنگۈلۈم ئارمانىدا»

قانچىلىك ئارمان ئاڭا، تۇرسا ئۆزى گۈل يانىدا،

بىر كۆرەلمەي يار يۈزىنى، قان يۇتۇپ ئەپغانىدا،

تۇنگە يەتمەس كۈننى ئۆتكۈزدۇم ئۆلۈپ ھىجرانىدا،

كۈنگە يەتمەيمەنمۇ ۋەھ بۇ سۆبھىيوق شامىم بىلەن.

مەيلى دەر پەرۋانە ئەلۋەت، قانچە كۆيدۇرسە چىراق،

كەتمگەي يار سۈرتى، ھەرگىزخيالىمدىن يىراق.

بىر كۆڭۈلگە سىغماس ئىككىسى يار، ئىككى يىراق،

كۆڭلۈم ئىچرە يار غېمى، كۆپىرئىچرە ئۆلسەم ياخشىراق،

ئەھلى زەئدا («ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر شېئىرلىرى» ناملىق كىتاب، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006 ـ يىل نەشرى، 54 ـبەت) ئالدىدا بار غۇنچە بۇ ئىسلامىم بىلە (شۇ ناملىق كىتاب، 54 ـ بەت).

.....

نەۋائىي غەزەللىرىگە يېزىلغان بۇ مۇخەممەسنىڭ يەكۈنى بولغان «مەن خەلقىم بىلەن مەڭگۈ بىللە» دېگەن بۇ شانلىق ئىدىيە يالغۇز ئۆتكۈر ئەپەندىگىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئۇيغۇر يازغۇچى، شائىر ـ ئەدىپلىرىگە ئورتاق مەنسۇپ، بۇ ئىدىيە ئۇيغۇر شائىر ـ ئەدىپلىرىگە كۈچ بېرىپ،ئۇلارنىڭ قەلبىنى مەڭگۈ پەرۋاز قىلدۇرىدۇ.

نەۋائىينىڭ بۇگۈنكى زامانىدىكى شاگىرتلىرىنىڭ بىرى، نەۋائىي تەتقىقاتىنىڭ ياخشى شەرىكلىرىدىن بولغان شائىر،پېداگوگ، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «قاتلاملىق ئىستېتىكا» ناملىق ئەسىرىدە:«سەنئەتكارنى تارىخ يارىتىدۇ، ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ ئەقلىي سەۋىيەسى، ھېسسىياتى ۋە ئىپادىلەش مەھەنىيىتىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە مەيدانغا كېلىدۇ. ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزى ياشىغان دەۋرىدىكى ھالىتى ۋە تارىخىي رېئاللىقنى ئەكس ئېتىدۇ، ئۇ كۈچلۈك دەۋرخاراكتېرلىك ئەسەر ۋە پائالىيىتى ئارقىلىق تارىخنى ئۆيغىتىدۇ، ئىنسانىيەتنى تەربىيەلەيدۇ، مەھەنىيەتلەرنى تۇتاشتۇرىدۇ.» دېگەن ئىدى («ئابدۇشۈكۈرمۇھەممەتئىمىن ھېكمەتلىرى» ناملىق كىتاب، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلنەشرى، 100 ـ بەت). دېمەك، نەۋائىي ئەينى دەۋرىدىكى تارىخىي رېئاللىقنى سۈرەتلەپ، دەۋر بۆلگۈچ خاراكتېرلىك ئەسەر يازدى، ئۆزىنىڭ پارلاق ئىدىيەسى ئارقىلىق ئابدۇشۈكۈرمۇھەممەتئىمىن كۆرسەتكەندەك، ئۇيغۇر تۈركىي مەھەنىيەت تارىخىنى ئويغاتتى. ئۇيغۇر ـتۈركىي تىلىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئانا تىلىنى قوغداپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، نەچچە ئەۋلادكىشىلەرنى تەربىيەلىدى. شەرق، غەرب مەدەنىيىتىنى تۇتاشتۇردى، ئالىم ئابدۇشۈكۈرمۇھەممەتئىمىنىڭ ئەمەلىيەتتە ئىسپاتلىغان بۇ ھېكمەتلىرى ھەققەتەن نەۋائىيدىن ئىبارەت بۇ گىگانت ئۇستازنىڭ كامالىي بىلىمى ۋە دانالىقىغا، گۈزەل ئەخلاقىي ـپەزىلىتىگە يوللانغان بىر دەستە كۆڭۈل سۆزىدۇر. ئۇيغۇر خەلقى جۈملىدىن ئۇيغۇريازغۇچى، شائىر ـ ئەدىپلىرى نەۋائىي بىلەن ئەبەدىلئەبەت پەخىرلىنىشكە ھەقلىق.

3. قىممەت قارىشىنىڭ ئۆزگىچىلىكى

15 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەقىل ـ پاراسەت ۋە تەپەككۇر قەھەتتىن غايەت زورىيۇكسلىق ياراتقان نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى ئۆزىگە خاس قىممەت قارىشى بىلەن يۇغۇرۇلغان، نەۋائىي نۇرغۇن جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكى بىلەن باشقا كىلاسسىكلاردىن پەرقلىنىدۇ، بۇ ئۆزگىچىلىكلەرنى مۇنداق نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

(1) مىقدار جەھەتتە كۆپ بولدى،نەۋائىي 60 يىل ياشىغان، بۇ ياش بىر ئادەمنىڭ ئۆمرىگە نىسبەتەن بەك يۇقىرى ياشمۇ ئەمەس، بەك كىچىك ياشمۇ ئەمەس، نەۋائىي مۇشۇ 60 يىل ئىچىدە «قۇم ئارىسىدىن ئالتۇن تاسقاش» دەك روھ بىلەن ئىشلەپ، 30 پارچىدىن ئارتۇق بۇيۇك ئەسەر يازدى، خەمسىچىلىكتە بەش داستاندىن تەركىب تاپقان «خەمسە» نى دۇنياغا كەلتۈرۈپ، جاھاننى زىلزىلىگە سالدى، ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە تەخمىنەن بىر مىليون 378 مىڭ 67 سۆزئىشلىتىپ، ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىلىنىڭ چەكسىز باي، گۈزەل تىل ئىكەنلىكىنى، ئىپادىلەشكۈچىنىڭ يۇقىرى ئىكەنلىكىنى، پاساھەتلىك، كەڭ مەنىلىك، قاتلاملىق تىل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. بۇ جەھەتتە ئۆزىدىن بۇرۇن ياشىغان خېلىل ئىبنى ئەھمەد، شەمس قەيىس، خوجاناسىر تۈستى، ئاتاۋۇللا ھۈسەيىن قاتارلىق شائىر ـ ئەدىپلەردىن ئېشىپ چۈشتى.ئۇنىڭ چاغاتاي ئەدەبىياتى بوستانلىقىغا تەقسىم قىلغان ئەسەرلىرىنىڭ ھەجىم مىقدارى ھەرقانداق ئەدىبىنىڭ تەقسىم قىلغىنىدىن كۆپ بولدى، مانا مۇشۇنىڭ ئۆزى ھەممە ئادەمنى قايىل قىلىدىغان بىر چوڭ پاكىت.

(2) تېما جەھەتتە رەڭگارەڭ بولدى، ئەينى دەۋردىكى شائىرلاردىن جالالىدىن رۇمى، شەيخ سەئدى، خوجا ھاپىز شىرازى قاتارلىقلار ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن داڭلىق شائىرلاردىن ھېسابلانسىمۇ، بىراق سىياسىي، ئىجتىمائىي، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەسەرلىرىنىڭ تېماتىك دائىرىسى«ئىشقى مۇھەببەت» دىن ئىبارەت بىرخىل قىلىپتا چەكلىنىپ قالغان ئىدى. بىرلا دائىرىدىن ھالقىپ كېتەلمىگەن ئىدى، لېكىن، نەۋائىي ئەسەرلىرىدە تېما جەھەتتە ئوخشىمايدىغان بۆسۈش بولدى، ئوبراز سىمۋولى خىلمۇخىل بولدى، پېرسوناژلارنىڭ ئوخشىمىغان ھالەت، مىجەز ـ خاراكتېرى پەرقلىق سۈرەتلەندى، بۇنىڭدىكى بىر مۇھىم سەۋەب شۇكى، نەۋائىي كىچىك چېغىدىن باشلاپلا زېرەك، ئەقىللىق، مېھرىبان، ھۇشيار،ئىستىدادلىق بالا بولۇپ چوڭ بولغانلىقتىن، تۈرلۈك جەمئىيەت ھادىسىلىرى ئۇنىڭ مېڭىسىگە بېۋاستە تەسىر قىلىپ، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، توغرا كىشىلىك قاراشلىرىنى تىكلىگەن ئىدى. شۇڭا، ئەخلاقىي يېتۈكلۈك، مەنىۋىي كامالەت نەۋائىيغا باشتىن ـ ئاخىر ھەمراھ بولدى، ئەسەرلىرىدە كىشىلەرنى ئۆزىگە بېۋاستە جەلپ قىلىدىغان تېما رەڭدارلىقى نامايان بولدى، ئەسەرلىرىدىكى تېمىلارنىڭ خىلمۇخىل،رەڭدارلىقى، سىمۋوللۇق ئوبراز ۋە مەجازى ۋاستىلەرنىڭ ئەپچىل قوللىنىلىشى، ئەينى ۋاقىتتىكى ھەرقانداق شائىرنىڭ ماھارىتىدىن بېسىپ چۈشتى. شۇڭا، نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى ئىنسانىيەت تەلىپۈنىدىغان جەلپكار مەھسۇلاتقا ئايلىنىپ، بۈگۈنگىچە ياشاپ كەلدى.

(3) بەدىئي نەپسلىكتە يېڭى مۆجىزە ياراتتى.

نەۋائي ئۆز ئەسەرلىرىدە سېخىيلىق، مېھرىبانلىق، ۋاپادارلىق، كەمتەر – مۇلايىملىق، ساداقەتمەنلىك، راستچىللىق، خەيرى – ساخاۋەتچىلىك قاتارلىق نۇرغۇن ئېسىل ئەخلاقي – پەزىلەتلەرنى تاتلىق شېئىرىي تىل بىلەن ئىپادىلىگەن. شۇنداقلا يالغانچىلىق، پىتنىخورلۇق، زالىملىق، ھورۇنلۇق، بۇزۇپالىق قاتارلىق غەيرىي ئىللەتلەرنى ئۆتكۈر ساتىرا ھەجۋىيلىرى ئارقىلىق قامچىلىغان. ئۇنىڭ «مەھبۇبۇل ـ قۇلۇپ» ناملىق ئەسىرى بۇنىڭ تىپىك مىسالى. نەۋائىينىڭ «خەمسە» سىدىكى ھەربىر داستانىنىڭ شېئىرىي پىكرى،شېئىرىي مۇھتەى، شېئىرىي ئوبراز، شېئىرىي تىل ۋە شېئىرىي قۇرۇلما، ھېسسىياتلىرى يۇكسەك دەرىجىدە ئىپادىلىگەنلىكتىن، بەدىئي نەپسىلكتە شۇ دەۋر شېئىرىيىتىنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسى ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، بۇنداق يۇقىرى سەۋىيەدىكى بەدىئي نەپسىلكىگە، ئەنە شۇنداق يۇقىرى تالانت، ئەقىل ۋە تەپەككۇر بىلەن يۇغۇرۇلغان ماھارەتنى جەۋلان قىلدۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ دېگەنلىك شېئىر پەلسەپە ئەمەس، بىراق شېئىردا شېئىرى ھېسسىيات پەلسەپىۋىلىك پىكىرگە تويۇنغان بولۇشى، پەلسەپىۋىلىك ئەقىل بۇلىقى ئۇرغۇپ تۇرغان فونتاندەك بولۇشى كېرەك دېگەنلىك. بۇ جەھەتتە نەۋائي شېئىرىيەت كارۋانلىرىغا مەڭگۇ ئۇزۇلمەيدىغان، مەڭگۇ چاقناپ تۇرىدىغان يول كۆرسىتىپ بەردى. بۇ ئۆزگىچە بەدىئي نەپسىلكىگە ھەتتا بۈگۈنكى زامان شائىرلىرىمۇ «ئاپىرىن!» ئېيتماي تۇرالمايدۇ ئەلۋەتتە.

(4) ئىقتىدار ئۇستۇنلۇكى جەھەتتەكۆزنى قاماشتۇردى.

نەۋائي ئەسەرلىرى بەش يېرىم ئەسىردىن بۇيان دۇنيا شېئىرىيەت مۇنبىرىنىڭ تۇڭرۇكى، ئۇيغۇر ـتۈرك ئەدەبىي ئوقۇتۇشنىڭ ئۆلچەملىك مىراس كىتابى، تۈركي تىللىق شائىر ئەدىبلەرنىڭ كەسپي قوللانمىسى سۈپىتىدە داڭ چىقىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بۈگۈنكى دۇنيادامۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ ۋە غەيرىي مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ دۆلەت كۇتۇپخانلىرى،قىرائەتخانا، مەدەنىيەت مۇزىيلىرىنىڭ مىراس – تەۋەررۇكى سۈپىتىدە ئورۇن ئالدى. خەنزۇ، ئىنگلىز، رۇس، ئەرەب، ياپونىيە قاتارلىق تىللارغا تەرجىمە قىلىنىپ، قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات يولىنى تۇتاشتۇردى. ئۇ شەرق مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھرى، مىللىي كۆيشۇناسلىقنىڭ گۆھرى ئاتالغان ئۇيغۇرمۇقاملىرىنىڭ فۇندامىنت – خاس تېكىستلىرى بولۇشتەك ئەۋزەللىكى بىلەن بېيجىڭ، لوندون، پارىژ، ئەنقارا، توكيو قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ تىياتىر سەھنىلىرىدە جارانلاپ، دۇنيا ئەھلىنى جەلپ قىلماقتا، مانا مۇشۇنىڭ ئۆزىگە نەۋائىينىڭ شېئىرىيەت ئىقتىدار ئۇستۇنلۇكىگە شاھىت بولماقتا. مەسىلەن:

قان يۇتۇپ ئۆمرى جاھان ئەھلىدە بىر يار ئىستەدىم،

لىكىن ئۇ، كەمرەك تاپىلدى،گەرچى بىسيار ئىستەدىم.

كىمگە كىم جانىم فىدا ئەيلەپساغنىدىم يار ئىرۇر،

ئەرمەس ئەلدىن يارلىغدا چۈن ۋاپادار ئىستەدىم.

يېڭىئىرا باشلانغاندىن بۇيان، نەۋائىي تەتقىقاتچىلىرىنىڭ بىرى، شائىر، تىلشۇناس،جامائەت ئەربابى هاجى ئىمىن تۇرسۇن ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتچىلىرى بىلەن بىرلىكتە 16 خىل تىلدا تەييارلانغان «بەقا گۈلى» ناملىق توپلامدىكى شېئىرلاردىن 10 غەزەلنى ئۇيغۇرچە تەييارلاپ، ئوقۇرمەنلەرگە سۇندى (ئىمىن تۇرسۇن «شېئىر ۋە شائىر» ناملىق كىتاب، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 – يىل نەشرى، 52 - بەت). بۇ غەزەل ئىخلاسمەن شاگىرتىنىڭ ئۇستازىغا بولغان ساداقەتمەنلىكىنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە هەممىزنىڭ كۆڭلىدىن ئورۇن ئالدى. نەۋائىينىڭ ئىقتىدار ئۇستۇنلۇكىنى نامايان قىلغان بۇغەزەللەر ئۇيغۇر ئەدەبىيات گۈلزارلىقىغا چۈشكەن قار ئۇچقۇنلىرى سۈپىتىدە مەدەنىيەت تارىخىمىزنى تېخىمۇ چاقناتقۇسى.

ئوتتۇرائاسيا ئالىملىرىدىن بىرى مۇرات هەمرايۇپ: «باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە قارىغاندا، ئەلشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى ۋە نامى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئەڭ تونۇش ۋە يېقىندۇر.» دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىدى (مۇرات هەمرايۇپ: «ئەلشىر نەۋائىي ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «شەرق يۇلتۇزى» ژۇرنىلى، تاشكەنت، 1986 – يىل 2 – سان.). هەقىقەتەن ئۇيغۇريازغۇچى، شائىر ئەدىپلىرى بەش يېرىم ئەسىردىن بۇيان نەۋائىيغا ئەڭ يېقىن بولۇپ كەلدى، ئۇنىڭ تەۋەرۈك كىتابلىرىنى پەخرلىنىش ئىلكىدە قەدىرلەپ، يۇزىگە سۈرتتى.ئۇنداق بولسا ئۇيغۇر شائىر ئەدىپلىرىنى نەۋائىيغا ئەڭ يېقىنلاشتۇرغان تۈپكى سەۋەبلەر نېمە؟ مېنىڭچە مۇنداق تۆت سەۋەبنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

1. كۈچلۈك مىللىي روھ ۋە ئەجدادروھى

مىللىي روھ – مىللەت روھىنىڭ يادروسى، بۇ يادرو هەممىگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ. هەرقانداق مىللەتتە ئۆز خەلقىنى تەربىيەلەپ، ئويغىتىشتا، مىللىي ئەنئەنىلەرگە ۋارىسلىق قىلىشتا سەپنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا ماڭىدىغىنى، شۇ مىللەتنىڭ ئىلغار ۋەكىللىرى،ئالىم – ئۆلىمالىرى، بىلىملىك زاتلار، ئەدەبىيات نۇقتىسىدا نەۋائىي ئەنە شۇنداق بىر مىللىي روھنىڭ سىمۋولى. ئالدىن ئۆتكەن بىلىملىك ئەجدادلارنىڭ سىمۋولى. نەۋائىي نەچچە ئەسىردىن بۇيان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، هەربىرقەلەمكەشنىڭ ئىجادىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى. ئۇيغۇر شائىر- ئەدىپلىرى نەۋائىينى «تالانتلىق ئۇستاز»، «ئىختىساسلىقلارنىڭ سەركىسى»، «ئۇيغۇرشېئىرىيىتىنىڭ پېشۋاسى» دەپ قاراپ،

ئۇنىڭ 15 تەمىلۇق ئەسەرلىرىدىن مەنىۋى ئوزۇق ئېلىپ، ئۇنى ئىلھام مەنبەسى، ماھارەت كۆرسىتىش سەپىناسى قىلىپ كەلدى. ئوغۇزخاننى«سۈت ئانىسى» قىلىپ، نەۋائىيدىن ئىلھام ۋە مەدەت ئالغان بۇ ئەجدادلار روھى ھەربىرئۇيغۇر شائىر – ئەدىپلىرىنىڭ قان – قېنىغا سىڭىپ كەتكەن، بۇ كۈچلۈك مىللىي روھ گوياكى ياخشى تىلەكلەرنى تىلەپ دۇئاغا قول كۆتۈرگەن بارلىق ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى شاپائەتچىسى، يۈكسەلدۈرگۈچى زەبەردەست ئادىمى بولغان. ئەگەر مىللىي روھ ۋە ئەجدادلار روھى ئۇيغۇر مەنىۋىيىتىگە مۇشۇنداق پۈختا ئاساس سالمىغان بولسا، نەۋائىينىڭ ئۇستازلىق قىممىتىنى تونۇپ، ئۇنىڭ بۇيۇك ئەسەرلىرىدىن بۇ قەدەر تەشنالىق ئىچىدە ئوقۇپ ئىگەللىشىمىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شەرقنىڭ بۇ ئاربىستوتىلى خەلقىمىزنى ئەنە شۇنداق مىللىي روھ ۋە ئەجداد روھى بىلەن يېتەكلەپ، غەلىبە – نۇسرەتكە يارقىلدى. بۇ بىزنى نەۋائىيغا ئەڭ يېقىن قىلغان سەۋەبلەرنىڭ سەۋەبىدۇر.

2. مىللىي يىلتىزنىڭ كارامىتى

بۈگۈنكى دۇنيادا ئۆز يىلتىزىنى ئىزدەش، ئۆز يىلتىزىنى تونۇش، ئۆز يىلتىزىنى پەرۋىش قىلىش دۇنياۋى تۈس ئالغان ئۇلۇغ ئېقىمغا ئايلاندى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان ئۇيغۇرلارمۇ بۇ ئېقىمدىن مۇستەسنا ئەمەس. ئەدەبىيات – مىللىي روھنىڭ جان تومۇرى، بۇ جان تومۇر ئاشۇ مىللىي يىلتىزدىن ئۆسۈپ چىققان، ئۇنىڭ بىلەن تۇتاشقان، ئاشۇ يىلتىزدىن تەشنا قەلبنى ئىلىم سۈيى بىلەن قاندۇرغان، بۇ يىلتىز بولمىسا بىز دەۋاتقان ئاشۇ ھاياتلىق تومۇرىنىڭ ئەركىن سوقۇشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، بۇ يىلتىز ھەرقانداق ئۇيغۇرنىڭ ھۇجەيلىرىگە تۇتاشقان دېسە ئارتۇق كەتمەيدۇ. بۇمىللىي يىلتىز – جەمئىيەت، زامان، ماكان، مۇھىت چەكلىمىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئىنسان تەرەققىيات ۋە ھەمكارلىقنىڭ مەڭگۈ مەۋجۇتلىقىغا تۇتاشقان. مانا مۇشۇنداق مەڭگۈلۈك نەرسىنىڭ ئۆمرىنىڭ ئۇزۇن بولۇشىدا شەك – شۈبھە يوق.

3. شانلىق مەدەنىيەت ۋە مىللىي ئۆرپ – ئادەت مەنبەسى

مەدەنىيەت ھازىرقى زامانداھەرقانداق مىللەتنىڭ شانلىق تارىخىنىڭ ئوچۇق مۇزىيى ۋە ئوچۇق سارىيىدۇر. ئۆرپ – ئادەت ھازىرقى زامانداھەرقانداق مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇش بوشلۇقى ۋە ئۆزىنى، ئۆزلۈكنى تونۇپ، ئەنئەنىۋىي ئادەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، دۆلەت ۋە مىللەتلەر ئارا تىنچ رىقابەتتە ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ تۈپ كاپالىتى. مەدەنىيەت، بولۇپمۇ مىللىي ئۆرپ – ئادەت، مەدەنىيەت ئېكولوگىيەسىدىن ئايرىلغان، نوقۇل ھالدىكى ھەرقانداق ئىلگىرىلەش – ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى خار ۋە زەبۇنلۇققادۇچار قىلىدۇ. مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ – ئادەتنىڭ كۈچى چەكسىز، ئۇ ھەرقانداق قەدەم،ھەرقانداق مىللەت، ھەرقانداق ئادەملەر توپى، ھەرقانداق گۈرۈھ – تەشكىلاتلارنى

ئۆزىگە جەم قىلالايدۇ، مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، نەۋرىنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ-ئادەت نۇقتىسىنەزەرلىرى كۆچلۈك ئىلمىيلىكىگە، رېئاللىققا، كىشىلەر قەلبىنى مۇجەسسەم قىلىش رولىغا ئىگە. ئۇيغۇرشائىر – ئەدىپلىرى ئۆز مىللىتىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋىي مەدەنىيەت مىراسلىرى، ئېسىل ئۆرپ – ئادەتلىرىنىڭ خاسلىقى، تەپەككۇر دائىرىسى، ئىستېتىك قاتلاملىرىنى بايقاپ، يېڭى تەرەققىيات پەللىسىگە يەتكۈزۈش يولىدىكى بۇ ئۆزۈن مۇساپىدە، ھەقىقەتەن نەۋرىنىڭ ئەقىدە – ھېكمەتلىرىگە موھتاج.

4. تەرەققىيات ۋە ئىلىم – پەنگە خۇشتارلىق.

نەۋرىنى ئالەمدىن ئۆتكەنگە 570 يىل بولدى، بۇ بىر ئۇزاق جەريان. بۇ جەريانىدا دۇنيا مىسلىسىز دەرىجىدە ئۆزگىرىپ تەرەققىي قىلدى، ئىلىم – پەن، كەشپىيات، تېخنىكا ئاجايىپ يېڭى يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلدى. دۇنيانىڭ يېڭى يۈزلىنىش، تەرەققىياتى بىرمۇنۇتمۇ توختاپ قالغىنى يوق، لېكىن شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش كېرەككى، دۇنيا كونا ئاساسدا ئىلگىرىلەيدۇ، ئىلىم – پەن، ئۇچۇر – تېخنىكا ئاساسدا تېخىمۇ يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈلىدۇ. بۇ ئاساسىي ئېقىمنى ھەرگىز توسۇۋالغىلى بولمايدۇ.نەۋرىنى ئۆز زامانىسىدا ئىلىم – پەن، سىياسىي، تارىخ، دىن، ئىجتىمائىيەتنىڭ بەزى چەكلىمىسىگە ئۇچراپ، بەزى تەرەپلەرنى تولۇق يورۇتۇپ بېرەلمىگەن بولسا، ھازىرقى زامانىدا بۇ ئىمكانىيەت تېخىمۇ كەڭ، تېخىمۇ قۇلايلىق، قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىنسان بەختى – سائادىتىنى كۆيلەش، دۇنيانى ئىنسانىيەتنىڭ گۈزەل، باراۋەر، ئەركىن – ئازاد باغچىسىغا ئايلاندۇرۇش نىشانى مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن شۇنداق دېيەلەيمىزكى، ئۇيغۇر شائىر ئەدىبلىرىنىڭ نەۋرىنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭ ھېكمەت – تەلىماتلىرىنى ئېسىدە ساقلاپ، تولۇپ – تاشقان ئىشەنچ ۋە سەممىي قەلبى بىلەن ئۇنىڭغا سىرداش ۋە مۇڭداش بولۇپ، مەڭگۈ بىللە ئۆتىدىغانلىقىغا ئىشەنچىمىز كامىل.

ئەڭ ئاخىرىدا مەن بۈگۈنكى كۈندە نەۋرىنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئىخلاس بىلەن ئۆگىنىۋاتقان،ئىزدىنىۋاتقان، تەتقىق قىلىۋاتقان، ئىجادىيەت قىلىۋاتقان مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان ئۇيغۇر ئەدىبلىرى قاتارىدا ياش شائىر بەگمەت يۈسۈپنىڭ نەۋرائىي ھەققىدە يازغان بىرپارچە شېئىرىغا جاۋابەن، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 90 – يىللىرىدا يازغان بىر پارچە مۇشائىرەمنى ئوقۇپ، ماقالەمنى ئاياغلاشتۇرىمەن.

نەۋرائىينىڭ بەرنالىرى

ئېھ ئىنسىم، چاقناتتىڭ چوغدەك ئوت – نەزمە،

نەۋائىي نامىنى تەرىپلەپ تىلدا.

رەنانىڭ سانىنى ئوقۇماقچى بولۇپ،

سورالسا بىر سوئال ھەيرانلىق دىلدا.

چۈقاندا سۆيگۈ بار، سۆيگۈ دەرەنا،

ئەسرلەر تۇغ – مەشئەل نەۋائىي دانا.

ۋاپادىن تۆرەلگەن ئالىم ئىدىئۇ،

پاك تېنى يۇيۇلغان ۋاپا سۇيىدە.

ۋاپادىن ئېرىيتتى پۈتكۈل جانجىسمى،

ۋاپادىن تاغ بىنا، داستان،كۈيىدە.

چۈقاندا سۆيگۈ بار، سۆيگۈ رەنا،

ۋاپانىڭ تىمسالى نەۋائىي دانا.

ئون سەككىز ياش چېغى، قىرانلىق چاغلار،

ئالىمنىڭ بېشىغا چۈشكەن تاش –چاقماق.

چىن ئىشق پەيكاندىن ئوقلارتاراسلاپ،

ياندۇرغان، كۆكسىدە بىر شەمئى چىراغ

چۈقاندا سۆيگۈ بار، سۆيگۈدە رەنا،

قالدۇرغان ئىجادتىن ئىز، پارلاق مەنا.

ئۇ سۆيگەن ئاق لاله، سۆيۈملۈك لاله،

بۇ پانىي ئالەمدىن ئۆتكەندە ئۈزۈپ.

ۋاپانىڭ نۇرىدا پۈتكەن ۋۇجۇدنىڭ،

سىنەسى ئوت ئېلىپ، چەككەنتى ئازاب.

چۈقاندا سۆيگۈ بار، سۆيگۈدە رەنا،

ھايالىق تالاي قىز، ئاڭا مەھلىيا.

پىتنەلەر يامرىغان ئالىم ئۈستىدە،

ئىتتىرگەن كۈلپەتكە ۋاپاسىز پەلەك.

ۋىسالىنىڭ بېغىدىن بولماي بەھرىمەن،

كۆزلىرى نەملەنگەن، مۇجۇلۇپ يۈرەك.

چۈقاندا سۆيگۈ بار، سۆيگۈدە رەنا،

گۈل توزۇپ، سۇ قۇرۇپ، ئۆتكەن ئۇ تەنھا.

مۇھەببەت ياشنامدۇ مىزان، دەستۇرسىز؟

تۈتامدۇ كۆچەتلەر، بولمسا يىلتىز؟

ئىمتىياز، ھوقۇقتا قىلىچ ئۇرغان ئۇ،

سەرگۈزەشت، قىسمەتتىن تىكلەپ ئالتۇن ئىز.

چۈقاندا سۆيگۈ بار، سۆيگۈدە رەنا،

شۇ ئۆلچەم كىمدە بار، ئۈدۈر مەرت، بەرنا.

گۈل بۈلبۈل يەڭلىغ ئۇ، سۆيگۈ پىنھانە،

قاپقارا قوي كۆزلۈك، شەرمى گۈزەللەر.

پاساھەت بابىدا جىلۋىلىك يۈلتۈز،

ئۇ يازغان ئەشئارلار، خەمسە،غەزەللەر.

چۈقاندا سۆيگۈ بار، سۆيگۈدە رەنا،

شۇ ئۆلمەس قامۇسلار شاھىت مەۋلانا.

ھەسسىنا! زامانىنىڭ گۈلخان ئوتى كۆپ،

ۋە لېكىن، كۆيمەيدۇ ئالىم نەزمىسى.

ۋاپانىڭ كەمرى بەلگە باغلاقلىق،

بىۋاپا بۇ دۇنيا، تىللاتەڭگىسى.

چۈقاندا سۆيگۈ بار، سۆيگۈدەرەنا،

قۇياشتەك چاقنايدۇ نەۋائي دانا.

1996- يىل 19 - دېكابىر، قەشقەر

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار:

[2] ئەلشىر نەۋائي: «پەرھات - شېرىن داستانى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەرنەشرىياتى، 1991 - يىل نەشرى.

[2] ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «<مۇھاكىمەتۈل - لۇغەتەيىن> دىن پارچىلار»، بۇلاق مەجمۇئەسى، 1980 - يىللىق 1 - سان.

[2] ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن:«فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 - يىلى نەشرى.

[2] مىرزا ھەيدەر كوراگانى:«تارىخي رەشىدى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، «بۇلاق» مەجمۇئەسى.

[2] ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى،شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005 - يىل نەشرى.

[2] «تەڭرىتاغ»، «بۇلاق»، «قۇمۇلئەدەبىياتى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» قاتارلىق ژۇرناللارنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.